

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Σχολή Νομικών, Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών
Τμήμα Πολιτικών Επιστημών και Δημόσιας Διοίκησης
Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Πολιτική Επιστήμη και Κοινωνιολογία»

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΤΣΑΚΙΡΗΣ

Ο συνδικαλισμός των εργαζομένων στις τράπεζες στην Ελλάδα (1974-1993)

Διδακτορική Διατριβή

Τριμελής συμβουλευτική επιτροπή:

Μιχάλης Σπουρδαλάκης (επιβλέπων)

Γιώργος Κουκουλές

Κώστας Κωστής

Αθήνα, 2006

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	6
1^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΟΙ ΘΕΩΡΙΕΣ ΠΕΡΙ ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΜΟΥ	9
1.1 Η έννοια της συλλογικής δράσης.....	11
1.2 Η έννοια του συνδικάτου	12
1.3 Ο συνδικαλισμός ως κοινωνικό κίνημα	18
1.3.1 Μακροθεωρίες.....	22
1.3.2 Θεωρίες μέσης κλίμακας	24
1.4 Θεωρίες για τις εργασιακές σχέσεις	42
1.5 Ποιοι και γιατί οργανώνονται στα συνδικάτα;.....	45
1.5.1 Η θεωρία της ορθολογικής επιλογής και το νεοκλασικό πρότυπο ...	45
1.5.2 Οι τρεις συνδικαλιστικές ταυτότητες (R. Hyman)	50
1.5.3 Ο κύκλος των τριών σταδίων ζωής του συνδικάτου	60
1.5.4. Κορπορατισμός έναντι του πλουραλισμού.....	61
1.6 Οι θεωρίες περί συστημάτων	77
2^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΕΡΓΑΣΙΑΣ, ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ, ΦΥΛΟ	79
2.1 Τα συνδικάτα ως οργανώσεις	79
2.1.1 Η επιχειρηματική οργάνωση και η εργασία.....	81
2.1.2 Ο ρόλος της τεχνολογίας	89
2.1.2.1 Η πληροφορική στον τραπεζικό κλάδο	107
2.1.3 Η οργάνωση των συνδικάτων	109
2.1.3.1 Θεωρίες για τη γραφειοκρατία στα συνδικάτα.....	110
2.1.3.1.1. Ο «σιδερένιος νόμος της ολιγαρχίας» του Robert Michels	111
2.1.3.1.2 Το αριστοκρατικό μοντέλο	113
2.1.3.1.3 Το πλουραλιστικό μοντέλο	113
2.1.3.1.4 Το μοντέλο της πολιτικής οικονομίας	115
2.1.3.1.5 Μαρξισμός	117
2.1.3.1.6 Συντηρητισμός.....	119
2.1.3.1.7 Φεμινισμός	121
2.1.3.2 Κριτική των θεωριών για τη «συνδικαλιστική γραφειοκρατία»	122
2.1.3.3 Μορφές συνδικαλιστικής δημοκρατίας.....	126
2.2 Φύλο και συνδικαλισμός.....	135
2.2.1 Φύλο και εργασία.....	135
2.2.2 Καπιταλισμός ή πατριαρχία;.....	137
2.2.3. Γυναίκες και συνδικάτα	140
3^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΤΟ ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ	147
3.1 Οι στρατηγικές του συνδικαλιστικού κινήματος.....	149
3.1.1 Απεργιακή δράση	152
3.1.2 Θεωρίες περί απεργίας	157
Μονισμός	157
Πλουραλισμός.....	158
Ριζοσπαστισμός / μαρξισμός	159
ΜΟΡΦΕΣ ΕΡΓΑΣΙΑΚΗΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΗΣ.....	159
ΑΠΟΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΕΡΓΙΑΚΗ ΚΙΝΗΤΟΠΟΙΗΣΗ.....	162
3.1.2.1 Ποιοι και πότε απεργούν;	162
3.2 Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα	173

3.2.1 Το μετεμφυλιακό συνδικαλιστικό κίνημα	173
3.2.2 Η δεκαετία 1950-1960	181
3.2.3 Η δεκαετία 1960-1970	189
3.2.4 Το τραπεζικό σύστημα στην Ελλάδα	201
3.2.5 Η ίδρυση της ΟΤΟΕ	206
3.2.5.1. Οι σύλλογοι υπαλλήλων των τραπεζών	208
3.2.5.1.1 Σύλλογος Υπαλλήλων Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος (ΣΥΕΤΕ)	211
3.2.5.1.2 Σύλλογος Υπαλλήλων Τραπέζης της Ελλάδος.....	215
3.2.5.1.3 Οι υπόλοιποι σύλλογοι.....	215
3.2.5.1.4 Γενικά συμπεράσματα	216
4ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Ο ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΜΟΣ ΣΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ.....	218
4.1 Η μεταπολίτευση.....	218
4.2 Οι θεωρίες για την ελληνική μεταπολίτευση	226
Η κληρονομιά του συνδικαλιστικού κινήματος.....	231
4.3 Γενικό οικονομικό κλίμα και οικονομική πολιτική της μεταπολίτευσης	236
5ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΕΡΓΟΔΟΤΕΣ ΚΑΙ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΟΙ ΣΤΙΣ ΤΡΑΠΕΖΕΣ. ΟΙ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ 1974-1982	238
5.1 Τα προβλήματα των πρώτων χρόνων της μεταπολίτευσης στο χώρο των τραπεζών	238
5.2. Φύλο και τράπεζες	246
5.3. Ιεραρχία και προαγωγές.....	250
5.4 Το νέο οικονομικό περιβάλλον	254
5.5 Κινητοποιήσεις 1977	257
5.6. Κινητοποιήσεις 1978	264
5.8 Κινητοποιήσεις 1979	265
5.9 Το πρόβλημα με τους συλλόγους πτυχιούχων.....	274
5.10 Το ασφαλιστικό πρόβλημα στην Εμπορική.....	279
5.11 Το πρόβλημα με το ωράριο.....	281
5.12 Κινητοποιήσεις 1980	284
5.13 Κινητοποιήσεις 1981	290
5.13 Συμπεράσματα από την πρώτη περίοδο της μεταπολίτευσης (κυβερνήσεις ΝΔ 1974-1981).	291
5.14 Το ΠΑΣΟΚ στην κυβέρνηση: οι πρώτες συγκρούσεις.....	293
6ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΕΡΓΟΔΟΤΕΣ ΚΑΙ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΟΙ ΣΤΙΣ ΤΡΑΠΕΖΕΣ. ΟΙ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ 1983-1993	298
6.1 Η νέα δομή των πολιτικών ευκαιριών	298
6.2 Η συμμετοχή των εργαζομένων στη λήψη των επιχειρησιακών αποφάσεων .	301
6.3 Η δεύτερη τετραετία 1985-1989	310
6.4 Το μισθολογικό πρόβλημα.....	317
6.5 Το πρόβλημα του ωραρίου εργασίας.....	320
6.6 Ξένες τράπεζες	322
6.7 Θεσμικά αιτήματα.....	324
6.8 Ασφαλιστικό	326
6.9 Η τετραετία της επανόδου της ΝΔ στην κυβέρνηση: 1990-1993.....	331
6.10 Η «επιστημονική αυτοοργάνωση» των συνδικάτων	339

6.11 Συμμετοχή των εργαζομένων στη λήψη των εταιρικών αποφάσεων	339
7^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΕΠΙΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	342
7.1 Ο κοινωνικός εταιρισμός	343
7.2 Η νέα στρατηγική των τραπεζικών επιχειρήσεων	350
7.3 Η αποσυνδικαλιστικοποίηση.....	351
7.4 Το τέλος του «ταξιδιού»;	366
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	368
ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	379
ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΙΣ	406
ΑΛΛΕΣ ΠΗΓΕΣ	406
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	407

Οι άνθρωποι μπορούν δρώντας συλλογικά (με τη μορφή κοινωνικού κινήματος) να επηρεάσουν την κατεύθυνση της κοινωνικής αλλαγής. Επιπροσθέτως, το αν μια συγκεκριμένη ομάδα ανθρώπων δράσει συλλογικά ή όχι δεν θα επηρεάσει το γεγονός της αλλαγής, αλλά θα καθορίσει μονάχα το αν αυτή η συγκεκριμένη ομάδα θα συμμετέχει και θα βοηθά στη διαμόρφωση της κατεύθυνσης της αλλαγής. Αυτό, βεβαίως, δε σημαίνει ότι η κατεύθυνση της αλλαγής θα είναι αυτή την οποία η συλλογικότητα προγραμμάτιζε να επιτύχει· παρ' όλα αυτά, η κατεύθυνση της αλλαγής μπορεί να επηρεαστεί από τη συλλογική δράση.

***Robert H. Lauer (1976) Social Movements and Social Change.
Carbondale, IL.: Southern Illinois University Press, σελ. xi.***

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο στόχος της παρούσης εργασίας είναι να αποδειχθεί ότι το συνδικαλιστικό κίνημα των εργαζομένων στις τράπεζες στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια της μεταπολιτευτικής περιόδου (1974-1993) υπέστη μια βαθιά και έντονη μετάλλαξη: από αυτόνομο ριζοσπαστικό κοινωνικό κίνημα μεταβλήθηκε (ή μάλλον τείνει να μεταβληθεί) σε μια «νέου τύπου» συνδικαλιστική οργάνωση¹ που λειτουργεί νομιμοποιητικά για τις καπιταλιστικές σχέσεις εξουσίας στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό, ιδιαίτερα κατά τη μεταβατική περίοδο ένταξης στην Ευρωπαϊκή Οικονομική και Νομισματική Ένωση (ΟΝΕ). Με άλλα λόγια, μέσω της αποδοχής του οργανωτικού σχήματος της Ομοσπονδίας και των επιμέρους συνδικαλιστικών ενώσεων από το κράτος και τους εργοδότες και τη θεσμοποίησή τους, μέσω της ένταξης των οργανώσεων αυτών στο πλαίσιο της συνδιοίκησης των επιχειρήσεων (και άλλων μορφών μειοψηφικής συμμετοχής εκπροσώπων των εργαζομένων) και, τέλος, μέσω της προσαρμογής τους στις κομματικές στρατηγικές και επιδιώξεις, ο συνδικαλισμός των εργαζομένων στις τράπεζες χάνει μεγάλο μέρος της αυτονομίας του.² Ταυτόχρονα, και εδώ βρίσκεται το ιδιαίτερο ενδιαφέρον, προσπαθώ να αποδείξω ότι η σημειούμενη μετάλλαξη δεν ήταν υποχρεωτικό αλλά οι αντιφάσεις που την κατηύθυναν ήταν δυνατόν να έχουν διαφορετική έκβαση. Αυτή η υπόθεση εργασίας καθορίζει βέβαια ως ένα μεγάλο βαθμό και τις μεθοδολογικές επιλογές μας για την διερεύνηση του θέματος. Αναγκαστικά οι θεματικές που εμπλέκονται στην διερεύνηση του θέματος (εργασιακές σχέσεις, οργανωτικές και πολιτικές στρατηγικές του συνδικαλιστικού κινήματος, τις σχέσεις του τελευταίου με το κομματικό σύστημα, η συγκυρία και η δυναμική της ελληνικής οικονομίας στην υπό εξέταση περίοδο) επιβάλλουν μια διεπιστημονική προσέγγιση που ξεπερνά κατά πολύ τους στενούς ορίζοντες μιας ορισμένης αντίληψης για την πολιτική επιστήμη και μας επιβάλλουν να προσεγγίσουμε όψεις της πολιτικής οικονομίας, της κοινωνιολογίας των κοινωνικών κινήματων, της κοινωνικής και εργατικής ιστορίας.

Το πρώτο κεφάλαιο εξετάζει κριτικά τις θεωρητικές προσεγγίσεις για τον εργατικό συνδικαλισμό που έχουν διατυπωθεί στο διεθνή διάλογο.

---

¹ Λεξικογραφικά, οργάνωση είναι η «κατάλληλη διάταξη των μερών συνόλου, ώστε να λειτουργεί κανονικά και αποτελεσματικά». Βλ. Τεγόπουλος – Φυτράκης (1993) *Ελληνικό λεξικό*. Αθήνα: Αρμονία.

² Για μια πρώτη συζήτηση περί θεσμοποίησης και των περιορισμών που τίθενται στην ανεξαρτησία-αυτονομία των συνδικαλιστικών οργανώσεων, βλ. Ebbinghaus, B. (1993) *Labour Unity in Union Diversity: Trade Unions and Social Cleavages in Western Europe, 1890-1989*. Διδακτορική διατριβή στο European University Institute (EUI), σελ. 1-42.

Εξετάζοντας τον εργατικό συνδικαλισμό υπό το πρίσμα της κοινωνιολογίας των κοινωνικών κινήματων το κεφάλαιο προχωρεί στην εξερεύνηση των αντίστοιχων θεωριών. Δεν τίθενται υπό συζήτηση (παρ' ότι είναι άκρως ενδιαφέρον) στην παρούσα εργασία απόψεις που υποστήριξαν ότι η Ελλάδα είναι «υπανάπτυκτη καπιταλιστική χώρα, αγροτική»³ ή ότι ανήκει στις «ύστερες-ύστερες» εκβιομηχανιζόμενες καπιταλιστικές κοινωνίες» όπου το κράτος «κατασκευάζει» την κοινωνία διαθέτοντας απόλυτη αυτονομία έναντι της κοινωνικο-οικονομικής δομής.⁴ Στη συνέχεια η συζήτηση τοποθετείται στο πλαίσιο της γενικότερης συζήτησης των σχέσεων κράτους και κοινωνικών ομάδων και αντιμετωπίζονται κριτικά οι σχετικές θεωρίες (πλουραλισμός, κορπορατισμός, μαρξιστικές τάσεις κ.α.). Στο ίδιο κεφάλαιο παρουσιάζεται κριτικά η γενικότερη συζήτηση για τη φύση του κοινωνικού σχηματισμού που δομεί το σύστημα κοινωνικής εκπροσώπησης και, πιο συγκεκριμένα, τα οργανωμένα συμφέροντα, τη θεσμική τους συγκρότηση, τη σχέση τους με τους πολιτικούς θεσμούς και το κράτος.

Στο δεύτερο κεφάλαιο η συζήτηση στρέφεται σε ζητήματα-κλειδιά που απασχολούν το συνδικαλιστικό κίνημα στη διαμόρφωση της στρατηγικής του, π.χ. γραφειοκρατία, οργάνωση της εργασίας, τεχνολογία, συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων, κοινωνικό φύλο⁵. Στο κεφάλαιο αυτό αναλύεται η αλλαγή των διοικητικών και οργανωτικών δομών των επιχειρήσεων στη μεταβατική περίοδο μεταξύ αυτής του κράτους πρόνοιας και αυτής της ιδιωτικοποίησης των δημοσίων επιχειρήσεων και της αύξησης των ευελιξιών της εργασίας.⁶

Το τρίτο κεφάλαιο συζητά για τις στρατηγικές του συνδικαλιστικού κινήματος και εισάγει την ιστορική διάσταση του θέματος καθώς εντάσσει τα προαναφερθέντα στο πλαίσιο της προ του 1974 περιόδου εξετάζοντας την

---

³ Βλ. Πρόγραμμα του ΚΚΕ 1961/1973 και κριτική στο Μηλιός, Γ. (1982). «'Εκσυγχρονισμός' ή (και) οικονομική ανάπτυξη: Η σταθεροποίηση του αστικού 'κράτους δικαίου'». *Θέσεις*, τ. 1, Οκτ-Δεκ. 1982 (<http://www.theseis.gr>)

⁴ Βλ. Μουζέλης, Ν. (1987). *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημιπεριφέρεια. Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική*. Αθήνα: Θεμέλιο, σελ. 17. Για κριτική της άποψης αυτής, βλ. Κοτζιάς, Ν. (1993). «Η μεθοδολογία του ύστερου κρατισμού», *Θέσεις*, τ. 45, Οκτ-Δεκ. και Μηλιός, Γ. (1993) «Η υπανάπτυξη (της θεωρίας) ως απολογητική». *Θέσεις*, τ. 45, Οκτ-Δεκ. (www.theseis.gr)

⁵ Για την ανάπτυξη της συζήτησης ενός θέματος στο χώρο της θεωρίας και για την ανάδειξη των παραγόντων που την επηρεάζουν, βλ. το παράδειγμα της θεωρίας της «συμβολικής διάδρασης» στο Buechler, St. (2000). *Social Movements in Advanced Capitalism: The Political Economy and Cultural Construction of Social Activism*. New York: Oxford University Press σελ. 19-24.

⁶ Για μια πρώτη συζήτηση του θέματος του μετασχηματισμού αυτού, βλ. Καραμεσίνη, Μ. (1993). «Ευελιξία και διαρθρωτική αλλαγή: Ο μετασχηματισμός των αναπτυγμένων καπιταλιστικών οικονομιών μέσα στην κρίση». *Θέσεις*, τ. 45, Οκτ-Δεκ. (www.theseis.gr)

ιστορία του ελληνικού εργατικού συνδικαλισμού και του ιδιαίτερου συνδικαλιστικού κινήματος του κλάδου των τραπεζών.

Το τέταρτο κεφάλαιο εξετάζει τον εργατικό συνδικαλισμό της περιόδου αναφοράς της εργασίας που είναι η περίοδος από την μεταπολίτευση του 1974 ως την κυβερνητική αλλαγή του 1993 κατά την οποία κλείνει ένας ολόκληρος πολιτικός κύκλος εναλλαγής των δύο κυρίαρχων πολιτικών κομμάτων της χώρας και ολοκληρώνονται οι βασικές πολιτικές αλλαγές. Επιπλέον, το 1993 είναι η χρονιά που αλλάζουν οι βασικές θεωρητικές και πολιτικές συντεταγμένες του κυβερνητικού ΠΑΣΟΚ το οποίο υιοθετεί ανοιχτά την νεοκεϋνσιανή πολιτική για την οικονομία ως εναλλακτική στην ανοιχτά νεοφιλελεύθερη πολιτική της ΝΔ επί κυβέρνησης Κ. Μητσοτάκη.⁷ Στο πλαίσιο αυτό εξετάζονται και αναδεικνύονται οι ρόλοι και οι στρατηγικές όλων των παραγόντων που έπαιξαν ενεργό ρόλο στην περίοδο αυτή. Επίσης παρατίθενται οι θεωρίες για την ελληνική μεταπολίτευση και τις συγκεκριμένες αλλαγές που επήλθαν στο πολιτικό και το κομματικό σύστημα καθώς και στις οικονομικές δομές και κοινωνικές διαρθρώσεις.

Το πέμπτο κεφάλαιο επιχειρεί την καταγραφή και ανάλυση των εργασιακών σχέσεων και διεκδικήσεων των εργαζομένων στην περίοδο 1974-1982, η οποία είναι η περίοδος της ανοδικής πορείας του συνδικαλισμού των εργαζομένων στις τράπεζες.

Το έκτο κεφάλαιο αντίστοιχα επιχειρεί την καταγραφή και ανάλυση των εργασιακών σχέσεων και διεκδικήσεων των εργαζομένων στην περίοδο 1983-1993, η οποία είναι η περίοδος που περιλαμβάνει θετικές αλλά και αρνητικές πλευρές του συνδικαλιστικού κινήματος του κλάδου, που αρχίζει μια καθοδική πορεία σημαδευμένη από μια σειρά αρνητικά χαρακτηριστικά (κομματικοποίηση, ενσωμάτωση στους κυβερνητικούς-κρατικούς σχεδιασμούς κλπ.)

Τέλος, το έβδομο κεφάλαιο εξετάζει εν συντομία τις εξελίξεις της τελευταίας δεκαετίας όσον αφορά τη συνδικαλιστική εκπροσώπηση στην Ευρωπαϊκή Ένωση και τις επιπτώσεις στο ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα παράλληλα με την αλλαγή της επιχειρηματικής στρατηγικής των τραπεζών για την οργάνωση της εργασίας και, τέλος, θέτει τη συζήτηση στο επίπεδο των συμπερασμάτων με βάση την πλούσια μεθοδολογική, θεωρητική και ιστορική καταγραφή που έλαβε χώρα στα προηγούμενα κεφάλαια.

---

⁷ Γιατί αποκαλείται νεοκεϋνσιανή αυτή η πολιτική του μετά το 1993 κυβερνητικού ΠΑΣΟΚ; Βλ. Segell, G. (2000). *Is There a Third Way?* London, UK: Glen Segell, σελ. 88.

1^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΟΙ ΘΕΩΡΙΕΣ ΠΕΡΙ ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΜΟΥ

Στο πρώτο κεφάλαιο της εργασίας μας θα ασχοληθούμε με τις θεωρίες για το συνδικαλισμό, καθόσον ότι πρέπει να ορίσουμε και να οριοθετήσουμε το αντικείμενο της μελέτης. Στον ελληνικό ακαδημαϊκό χώρο οι μελέτες σχετικά με το χαρακτήρα και την ιστορική διαδρομή του ελληνικού εργατικού συνδικαλισμού είναι περιορισμένες αριθμητικά σε αντίθεση με τις μελέτες που αφορούν άλλα αντικείμενα της πολιτικής κοινωνιολογίας, όπως η πολιτική εξουσία και τα πολιτικά κόμματα. Όσον αφορά δε τις μεθόδους ανάλυσης που έχουν χρησιμοποιηθεί αυτές είτε σχετίζονται με την καθαρά ιστορική ή αφηγηματική προσέγγιση¹ είτε με τις θεωρίες περί κορπορατισμού.² Αυτή η περιορισμένη γκάμα μεθοδολογικών προσεγγίσεων μας υποχρεώνει να στρέψουμε την προσοχή μας σε άλλες ερευνητικές προσεγγίσεις, όπως π.χ. αυτής περί συνδικαλισμού ως «κοινωνικού κινήματος», χωρίς βεβαίως να αγνοούμε τις παραπάνω αναφερθείσες μεθόδους.

Σε αντίθεση με τη θεωρία περί «κορπορατισμού» που επικεντρώνεται κυρίως στη σχέση κράτους και κοινωνικών οργανώσεων ως μορφών συνεργασίας ή μη των δύο ή τριών πλευρών του συστήματος πολιτικής εκπροσώπησης, η προσέγγιση του συνδικαλισμού ως «κοινωνικού κινήματος» σκοπεύει να φωτίσει το «βίο» του κοινωνικού σώματος που εμπεριέχει τη δράση και οργάνωση της εργατικής τάξης στην προσπάθεια διεκδίκησης, υπεράσπισης και επέκτασης των δικαιωμάτων των μισθωτών εργαζομένων. Χωρίς να απορρίπτει ή να υποτιμά τη σημαντικότητα της θεωρίας περί «κορπορατισμού» και των μετέπειτα αναθεωρήσεών της και τη συμβολή της στη διαμόρφωση των ερμηνευτικών εργαλείων μας, η προσέγγιση του συνδικαλισμού ως «κοινωνικού κινήματος» θέτει, κατά τη γνώμη μου, ουσιαστικά ερωτήματα των οποίων οι απαντήσεις είναι ουσιαστικές για την εξήγηση και ερμηνεία της πολιτικής συμπεριφοράς των κοινωνικών υποκειμένων.

Ορισμένα τέτοια ερωτήματα θα τεθούν στη συνέχεια και αφορούν:

---

¹ Βιογραφίες και αυτοβιογραφίες, αναμνήσεις, μονογραφίες κ.α. μορφές αφηγήσεων απαρτίζουν ένα μεγάλο μέρος της πρώτης ύλης, του «πραγματολογικού υλικού» για τη συγγραφή μιας ιστορικής εργασίας. Για τους τρόπους χρήσης τους βλ.: Κουκουλές, Γ. (1983). *Για μια Ιστορία του Ελληνικού Συνδικαλιστικού Κινήματος: Εισαγωγή στην Παιδαγωγική της Ιστορικής Έρευνας*. Αθήνα: Οδυσσέας· Κουκουλές, Γ. (1995). *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα και οι ξένες επεμβάσεις (1944-1948)*. Αθήνα: Οδυσσέας (ιδίως σελ. 11-19).

² Χαρακτηριστική περίπτωση: Μαυρογορδάτος, Γ. (1988) *Μεταξύ Πιτυοκάμπη και Προκρούστη: Οι Επαγγελματικές οργανώσεις στη σημερινή Ελλάδα*. Αθήνα: Οδυσσέας. Για μια κριτική επανεπεξεργασία της συλλογιστικής του Γ. Μαυρογορδάτου, βλ. Λάβδας, Κ. (2004). *Συμφέροντα και πολιτική: Οργάνωση συμφερόντων και πρότυπα διακυβέρνησης*. Αθήνα: Παπαζήσης.

1. Αυτό καθαυτό το πρόβλημα της συλλογικής δράσης· πώς ορίζεται η δράση;
2. Το αν αποτελεί «ορθολογική σκέψη και ενέργεια»³ η ανάληψη πολιτικής και συνδικαλιστικής δράσης;⁴
3. Την ύπαρξη διαφορετικών μορφών συλλογικής δράσης και τρόπων συσχέτισής τους με τη συνδικαλιστική δράση.
4. Την ύπαρξη αντιθετικών και αλληλοσυγκρουόμενων στόχων των πολιτικο-συνδικαλιστικών οργανώσεων.
5. Το βαθμό επίδρασης των γενικότερων κοινωνικών, οικονομικών, πολιτικών και πολιτισμικών εξελίξεων στη συνδικαλιστική δράση, δηλαδή το ειδικό βάρος της ιστορίας στη διαμόρφωση κοινωνικών κινημάτων.⁵
6. Τα είδη συλλογικής δράσης, στρατηγικής και τακτικής που ταιριάζουν με το συνδικαλιζόμενο κοινωνικό υποκείμενο.
7. Τη γκάμα των οργανωτικών μορφών που συντελούν στην ανάπτυξη του συνδικαλισμού ή, αντίθετα, έχουν ως αποτέλεσμα την υπανάπτυξή του.
8. Τους τρόπους με τους οποίους αντιλαμβάνεται τόσο η ηγεσία όσο και η βάση της συνδικαλιστικής οργάνωσης την επιρροή του κοινωνικού, οικονομικού, πολιτικού και πολιτισμικού περιβάλλοντος, τη στρατηγική και την τακτική, τους στόχους, τις δομές και λειτουργίες του συνδικάτου;
9. Τα χαρακτηριστικά των ενεργών συμμετεχόντων στο συνδικαλιστικό κίνημα από κοινωνιολογική άποψη (ταξική-κοινωνική προέλευση, εκπαίδευση, θέση στο επάγγελμα, ηλικία, φύλο κλπ.)
10. Τα κίνητρα και τα αντικίνητρα για την ενεργοποίηση των συμμετεχόντων στο συνδικάτο.
11. Τους διαθέσιμους πόρους για την επίτευξη των στόχων του συνδικάτου;
12. Το αν ισχύει ο κανόνας του «ατομικού συμφέροντος» ή, αντιθέτως, η συλλογική δράση αποσκοπεί στη διεκδίκηση συλλογικών αγαθών και υπηρεσιών.
13. Την ύπαρξη ή όχι άμεσου ατομικού οφέλους από τη συμμετοχή στις διαδικασίες και τη δράση του συνδικαλιστικού κινήματος.

³ Όσον αφορά το «ορθολογικό παράδειγμα» στη θεωρία των αποφάσεων και την κριτική που ασκείται σ' αυτό, βλ. Μακρυδημήτρης, Αντ. (1989) *Θεωρία των Αποφάσεων: Θεωρητικά Παραδείγματα και Οργανωτικές Συνιστώσες στη Διαδικασία των Αποφάσεων*. Αθήνα: Αντ.Ν.Σάκκουλα, σελ. 11-20.

⁴ Ορισμένες απαντήσεις μέσα από την κριτική ανάλυση και παρουσίαση των κλασικών θεωριών έχουν δοθεί στο Αλεξανδρόπουλος, Στ. (2001). *Θεωρίες για τη συλλογική δράση και τα κοινωνικά κινήματα. Τόμος Α' Κλασικές θεωρίες*. Αθήνα: Κριτική, ιδίως σελ.306-319 όπου επισημαίνονται τα θετικά και τα αρνητικά σημεία των κλασικών θεωριών.

⁵ Βλ. Ebbinghaus, B. (1993) *ο.ε.π.* σελ. 7-91.

14. Την ανεξαρτησία (πολιτική, ιδεολογική, οργανωτική) των οργανώσεων από το κράτος, τα πολιτικά κόμματα και τους εργοδότες.

Αυτά και πολλά άλλα ερωτήματα θα μπορούσαν να τεθούν προς απάντηση και η παρούσα εργασία στοχεύει στην επεξεργασία απαντήσεων σε ορισμένα από αυτά και το άνοιγμα περαιτέρω διαλόγου και περαιτέρω επεξεργασίας σε ορισμένα άλλα.

1.1 Η έννοια της συλλογικής δράσης

Η αρχική έννοια που πρέπει να διερευνήσουμε είναι η «συλλογική δράση». Κατ' αρχήν, σύμφωνα με τον Max Weber, η λέξη «δράση» εκφράζει «κάθε ανθρώπινη συμπεριφορά όταν και στο μέτρο που το δρών άτομο της προσδίδει μια υποκειμενική σημασία»· αυτή η «δράση» (ανοιχτή, εσωτερική, υποκειμενική, θετική παρέμβαση ή αποχή-αδράνεια) είναι κοινωνική «στο μέτρο που το δρών άτομο (ή άτομα) λαμβάνει υπόψη τη συμπεριφορά των άλλων και, ως εκ τούτου, αποκτά προσανατολισμό».⁶ Το ζήτημα της δράσης αναφέρεται πρώτα και κύρια σε επιστημολογικά ερωτήματα που συνήθως σχετίζονται και διατυπώνονται κοινωνιολογικά με όρους σχετικής «ορθολογικότητας» του υποδειγματικού δρώντος ατόμου-υποκειμένου σε οποιοδήποτε θεωρητικό σύστημα (π.χ. ιδεαλισμός, υλισμός). Με τους όρους αυτούς τίθεται το ερώτημα κατά πόσο τα πρότυπα δράσης είναι αποτελέσματα της συνεχούς διαπραγμάτευσης μεταξύ σχετικά μεμονωμένων ατόμων ή είναι, τουλάχιστον κατά ένα μέρος, αποτέλεσμα της επιβολής (συναινετικά ή εξαναγκαστικά) πάνω στα άτομα μιας ιδιόμορφης συλλογικότητας. Στην πιο απλή ερμηνεία της, «συλλογική δράση» είναι η έκφραση μιας ομάδας ανθρώπων με ενιαία φωνή· είναι, δηλαδή, μια μέθοδος αντιμετώπισης προβλημάτων. Με άλλα λόγια, η συλλογική δράση μπορεί να γίνει κατανοητή ως το αποτέλεσμα της συγκρότησης ενός συλλογικού ορισμού μιας κατάστασης. Αυτός ο ορισμός περιλαμβάνει στοιχεία της κοινής νοητικής πεποίθησης (ποια γεγονότα αναγνωρίζονται από κοινού ως πραγματικά και σχετικά), συναισθηματικούς παράγοντες (όπως η ματαίωση των προσωπικών αναγκών) και το δεσπόζον κίνητρο των συμμετεχόντων στη δράση.⁷ Η κριτική προσέγγιση της συλλογικής δράσης μπορεί να προσφέρει μια θεωρητική κατανόηση των αντιφάσεων που ενυπάρχουν στην πραγματική υλική ύπαρξη των υποκειμένων και τις νομιμοποιήσεις της που περιορίζουν τους ορίζοντές

⁶ Βλ. Weber, M. (1964). *The Theory of Social and Economic Organization*. NY: The Free Press, σελ. 88.

⁷ Βλ. Bellucci, A. (1980). *Nomads of the Present*. Philadelphia, PA: Temple University Press.

της και στην πλήρη αυτοσυνείδηση των όσων υφίστανται αυτό που ονομάζεται «εκμετάλλευση»⁸ και που συγκροτούν έτσι μια τάξη για τον εαυτό της με σκοπό την κοινωνική αλλαγή.⁹

1.2 Η έννοια του συνδικάτου

Επίσης, πρέπει να ορίσουμε την έννοια του συνδικάτου. Εργατική ένωση ή συνδικάτο είναι η *οργάνωση των εργατών για την προστασία των εργατικών δικαιωμάτων και τη βελτίωση της θέσης του σε μια δεδομένη κοινωνία, κατά τέτοιο τρόπο ώστε η οργάνωση των εργατών να επιβιώνει ανεξαρτήτως κοινωνικο-οικονομικού συστήματος*. Συνεπώς, ένα εργατικό συνδικάτο είναι μια μορφή συλλογικής δράσης εργαζομένων για την αντιμετώπιση των προβλημάτων που τους απασχολούν κατά κύριο λόγο με την ιδιότητά τους ως μισθωτών εργαζομένων. Με διαφορετικούς όρους, συνδικάτο είναι μια οργάνωση μισθωτών εργαζομένων που ιδρύεται με σκοπό την αντικατάσταση της ατομικής διαπραγμάτευσης στην αγορά εργασίας από τη συλλογική διαπραγμάτευση, τη διασφάλιση ότι οι αμοιβές και οι συνθήκες εργασίας θα διέπονται από κανόνες που θα εφαρμόζονται με συνέπεια για όλο το συνδικαλισμένο προσωπικό.¹⁰

Επομένως, με μια έννοια, το συνδικάτο είναι ένας *θεσμός, δηλαδή σύνολο κοινωνικών κανόνων που ρυθμίζουν και προσανατολίζουν τη συμπεριφορά και που βασίζονται σε κυρώσεις σκοπός των οποίων είναι να εγερθούν τη συναίνεση από την πλευρά των υποκειμένων*.¹¹ Η διαφορά μεταξύ μιας

---

⁸ Εκμετάλλευση σύμφωνα με τη μαρξιστική θεώρηση είναι η απόσπαση της υπεραξίας δηλαδή η διαφορά μεταξύ της αξίας που λαμβάνει ο εργάτης υπό τη μορφή μισθού και της αξίας που παράγεται και την οποία ιδιοποιείται ο καπιταλιστής. Βλ. "exploitation" Marshall G. (1998) *A Dictionary of Sociology*. Oxford: Oxford University Press (*Oxford Reference Online*. Oxford University Press. Athanasios Tsakiris. 24 September 2005

<http://www.oxfordreference.com/views/ENTRY.html?subview=Main&entry=t88.e792>)

Όμως η έννοια της εκμετάλλευσης δεν είναι μόνο οικονομική όπως ισχυρίζονται οι Μαρξιστές που της δίνουν αυτή τη σημασία με την ιστορική τους οπτική, δηλαδή ότι ισχύει για την εποχή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Εξάλλου και οι ίδιοι οι μαρξιστές διαφωνούν για το αν πρέπει να μιλάμε για την με στενή έννοια ή με την ευρεία (οικονομική, ηθική) έννοια της εκμετάλλευσης. Βλ. Shelby, T. (2002) "Parasites, Pimps, and Capitalists: A Naturalistic Conception of Exploitation." *Social Theory and Practice*. Vol. 28. No. 3, Florida State University, σελ. 381-405.

⁹ Βλ. Weiner, R. (1979) "A Brief History Of The Critical School: Goals and Contributions To Date". *Transforming Sociology Series*, Essex, MI: Red Feather Institute.

¹⁰ Βλ. "trade union" σε Marshall G. (ed) (1998) *A Dictionary of Sociology*. Oxford: Oxford University Press.

(<http://www.oxfordreference.com/views/ENTRY.html?subview=Main&entry=t88.e2360>)

¹¹ Βλ. Τριτζίλια, Κ. (2004). *Οικονομική κοινωνιολογία: Κράτος, αγορά και κοινωνία στον σύγχρονο καπιταλισμό*. Αθήνα: Παπαζήσης, σελ. 20-24.

οργάνωσης και ενός θεσμού έγκειται στο ότι η οργάνωση δρα σε αντίθεση με το θεσμό. Αυτή η διφυής φύση του συνδικάτου ως οργάνωσης και θεσμού βρίσκεται στο επίκεντρο της μεγάλης θεωρητικής και μεθοδολογικής συζήτησης σχετικά με το πώς μελετάμε τα συνδικάτα.

Από ποιον όμως προστατεύουν τα συνδικάτα τα εργατικά δικαιώματα; Από πού απορρέουν αυτά τα εργατικά δικαιώματα; Πώς προκύπτουν τα προς επίλυση προβλήματα; Ο εργοδότης (employer) και ο εργάτης ή υπάλληλος (employee) συνάπτουν μία σχέση εργασίας που καλύπτεται νομικά από ένα συμβόλαιο, τη «σύμβαση εργασίας». Εργάτης είναι κάθε πρόσωπο που προσλαμβάνεται από έναν εργοδότη για την εκτέλεση μιας συγκεκριμένης εργασίας. Ο εργάτης συνεισφέρει σε μια επιχείρηση την εργασία του και την δαημοσύνη του. Η ξεχωριστή δραστηριότητα των εργατών δημιουργεί την οικονομική παραγωγή. Όμως, παρ' όλο που οι εργάτες συμβάλλουν στην εξέλιξη και ανάπτυξη της επιχείρησης συνήθως δεν έχουν παρά ελάχιστη αυτονομία και έλεγχο όσον αφορά την παραγωγική υποδομή, την πνευματική ιδιοκτησία και τα επιχειρηματικά συμβόλαια. Οι εργάτες σχηματίζουν κατ' αυτό τον τρόπο μια ξεχωριστή κοινωνική τάξη, την εργατική, που έχει ένα κοινό συμφέρον το οποίο προκύπτει από την έλλειψη ιδιοκτησίας και ελέγχου των μέσων παραγωγής. Το συνδικάτο αποτελεί μια βασική μορφή οργάνωσης των εργατών μιας επιχείρησης-εργοδότη ή ενός ολόκληρου κλάδου ή περιοχής που σκοπό έχει τη συλλογική διαπραγμάτευση είτε με μεμονωμένο εργοδότη είτε με εργοδότες συλλογικά σχετικά με τους μισθούς, τις ώρες εργασίας και γενικότερα τους όρους και συνθήκες εργασίας.

Επομένως τα συνδικάτα είναι η οργανωμένη έκφραση του ενός εκ των κοινωνικών υποκειμένων που μετέχουν στο σύστημα των εργασιακών σχέσεων. Με τον όρο *εργασιακές σχέσεις* αποδίδουμε το σύνολο των σχέσεων που σχηματίζονται στο χώρο της εργασίας και ιδιαίτερα τους όρους και τους κανόνες που διέπουν τις συνθήκες εργασίας, καθώς και τον τρόπο με τον οποίο λαμβάνονται οι αποφάσεις για την κατανομή και το περιεχόμενο της διανομής των καρπών της παραγωγής ανάμεσα στους εργοδότες και τους εργαζόμενους.¹² Τα συστήματα εργασιακών σχέσεων αποσκοπούν στην επίλυση των εξής προβλημάτων: α) τη ρύθμιση των βασικών θεμάτων οργάνωσης, της παραγωγής, κατανομής των εισοδημάτων και ποιότητας της εργατικής ζωής, β) την ορθότερη ένταξη των κοινωνικών παραγωγικών ομάδων μέσα στην κοινωνία, γ) τη συμμετοχή των διαφόρων κοινωνικών ομάδων στη λήψη των αποφάσεων και δ) την κοινωνική αποδοχή της

---

¹² Βλ. Σπυρόπουλος, Γ. (1998). *Εργασιακές σχέσεις: Εξελίξεις στην Ελλάδα, την Ευρώπη και τον διεθνή χώρο*. Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλας, σελ. 19-55.

νομιμότητας των αποφάσεων που λαμβάνονται στα πλαίσια του συστήματος των εργασιακών σχέσεων. Τα συστήματα εργασιακών σχέσεων μεταβάλλονται λόγω της επίδρασης οικονομικών (κρίση, ύφεση, αναδιάρθρωση της οικονομίας διεθνοποίηση ανταλλαγών, ευρωπαϊκή ενοποίηση κ.α.), κοινωνικών (ωρίμανση κοινωνικών συνομιλητών, άνοδος μορφωτικού και πολιτιστικού επιπέδου τους, μαζική είσοδος γυναικών στην αγορά εργασίας, νέες αντιλήψεις/νοοτροπίες για την εργασιακή ζωή κ.α.), πολιτικών (πολιτική θέληση για δομικές αλλαγές, εξέλιξη των πολιτικών ιδεολογιών κ.α.) και θεσμικών (σύνδεση με την Ε.Ε.) παραγόντων.

Στο σημείο αυτό πρέπει να προβούμε σε ορισμένες διευκρινίσεις σχετικά με τον όρο «εργασιακές σχέσεις». Στην αγγλοσαξονική βιβλιογραφία γίνεται λόγος για «βιομηχανικές σχέσεις» (industrial relations), «εργασιακές σχέσεις» (labour relations) και «υπαλληλικές σχέσεις» (employee relations). Στην πρώτη περίπτωση οι «βιομηχανικές σχέσεις» αφορούν την ενασχόληση με «άρρηνες χειρώνακτες εργάτες που εργάζονται σε μεγάλες μεταποιητικές μονάδες και αφορούν περιοριστικές πρακτικές, απεργίες και τη συλλογική διαπραγμάτευση. Οι «υπαλληλικές σχέσεις» θεωρούνται ότι αφορούν την ενασχόληση με τα περισσότερο ποικιλόμορφα πρότυπα απασχόλησης (μη χειρωνακτικές εργασίες, γυναικεία απασχόληση, μερική απασχόληση κλπ), την εργασία σε υψηλής τεχνολογίας επιχειρήσεις (high-tech) καθώς και στους τομείς του εμπορίου με χαμηλά επίπεδα συνδικαλιστικής οργάνωσης σε συνδυασμό με διευθυντικές στρατηγικές που αποσκοπούν στην εξατομίκευση της σχέσης απασχόλησης.¹³ Ο όρος «εργασιακές σχέσεις» καλύπτει, κατά τη γνώμη μου, τα φαινόμενα που περιγράφουν και οι άλλοι όροι, και, επομένως, θα είναι αυτός που θα χρησιμοποιείται στο παρόν κείμενο.

Ως *συλλογική διαπραγμάτευση* ορίζεται το σύνολο των διαπραγματεύσεων που λαμβάνουν χώρα μεταξύ αφενός ενός εργοδότη, ομάδας εργοδοτών ή μιας ή περισσότερων εργοδοτικών οργανώσεων, και αφετέρου μιας ή περισσότερων οργανώσεων εργαζομένων, και που αποσκοπούν στον καθορισμό των όρων και συνθηκών εργασίας και/ή τη ρύθμιση των σχέσεων μεταξύ των εργοδοτικών ή των επαγγελματικών οργανώσεων τους και μιας ή περισσότερων οργανώσεων εργαζομένων. Σύμφωνα με την ομώνυμη θεωρία τονίζεται ότι η συλλογική διαπραγμάτευση γίνεται με σκοπό την επίτευξη μιας συμφωνίας που να μπορεί να ισχύει για όλα τα μέλη μιας ομάδας εργαζομένων.¹⁴ Τα χαρακτηριστικά στοιχεία της συλλογικής διαπραγμάτευσης είναι, μεταξύ άλλων, η «αμοιβαία εξάρτηση», ο «κοινός τόπος», η «αντιπροσωπευτικότητα»,

¹³ Βλ. Salamon, M. (2000). *Industrial Relations Theory and Practice*. Essex, UK: Prentice-Hall, σελ. 5-6.

¹⁴ Στο ίδιο, σελ. 305.

η «μη νομική δέσμευση» (τουλάχιστον ως προς την αρχή), η «δημοσιοποίηση των πληροφοριών». Αντίθετα, οι Sidney και Beatrice Webb θεωρούν ότι ένα κύριο χαρακτηριστικό της συλλογικής διαπραγμάτευσης είναι η νομική θέσπισή της.¹⁵

Η συλλογική διαπραγμάτευση περνά από τρία λειτουργικά στάδια. Πρώτο είναι το στάδιο της κλασικής οικονομίας. Το δεύτερο είναι αυτό της κυβέρνησης και της κανονιστικής ρύθμισης και το τρίτο είναι το στάδιο της διαχείρισης και της συμμετοχής.¹⁶ Η συλλογική διαπραγμάτευση μπορεί να διακριθεί σε δύο τύπους. Η «συνδετική διαπραγμάτευση» (conjunctive bargaining) που αναφέρεται σε καταστάσεις όπου «αμφότερα τα μέρη καταλήγουν σε συμφωνία ως αποτέλεσμα αμοιβαίου εξαναγκασμού και πετυχαίνουν (προσωρινή) ανακωχή μόνο και μόνο επειδή απαραίτητα το ένα για το άλλο.» Όλα σ' αυτή την περίπτωση είναι θέμα συσχετισμού δύναμης μεταξύ των διαπραγματευόμενων μερών. Η δύναμη με τη σειρά της εξαρτάται από την ικανότητα να υποστεί το διαπραγματευόμενο μέρος απεργία ή ανταπεργία μεγάλης διάρκειας, να έχει την κοινή γνώμη με το μέρος του και να ελέγχει τη γνώση και την τεχνολογία.¹⁷ Η *διαπραγματευτική δύναμη* ενός υποκειμένου -ή μιας συλλογικότητας εν γένει- ορίζεται με δύο διαφορετικούς τρόπους. Πρώτον ως η ικανότητα του υποκειμένου να πραγματοποιήσει την επιθυμία του ενάντια στη θέληση ενός άλλου υποκειμένου, και δεύτερον, ως η ικανότητα ενός υποκειμένου να επιτύχει μια συμφωνία σύμφωνα με τους δικούς του όρους. Η διαφορά των δύο ορισμών ανάγεται στο στοιχείο του εξαναγκασμού και το κοινό στοιχείο τους είναι η έννοια του κινήτρου.¹⁸ Ο δεύτερος τύπος διαπραγμάτευσης είναι η συνεργατική (co-operative bargaining) και ανταποκρίνεται, κατά κάποιο τρόπο, στο δεύτερο τρόπο ορισμού της διαπραγματευτικής δύναμης. Σ' αυτή την περίπτωση το κυρίαρχο στοιχείο είναι «η θέληση των μερών να προβούν σε παραχωρήσεις έτσι ώστε να επιτύχουν σκοπούς που ειδάλλως δεν θα ήταν εφικτοί.»¹⁹ Αναδιατυπώνοντας αυτούς τους όρους ως «διανεμητική διαπραγμάτευση» (distributive bargaining) και «ενσωματωτική διαπραγμάτευση» (integrative bargaining) εντοπίζουμε ότι στην πρώτη περίπτωση πρόκειται για την διανομή

¹⁵ Βλ. Webb S. & Webb B. (1902). *The History of Trade Unionism*, London: Longmans, Green.

¹⁶ Βλ. Chamberlain N.W and Kuhn J.W. (1986) *Collective bargaining*. New York: McGraw-Hill, σελ. 428.

¹⁷ Στο ίδιο, σελ. 430.

¹⁸ Ο πρώτος ορισμός αντλείται από Pen J. (1952) "A general theory of bargaining." *American Economic Review*. No. 17, σελ. 24-42 και ο δεύτερος από Chamberlain N.W (1955) *A general theory of economic process*. New York: Harper and Row, σελ. 80. Για περισσότερη συζήτηση επί των δύο ορισμών, βλ. Duane M. (1993) *The Grievance Process in Labor-Management Cooperation*. Westport, CT: Quorum Books.

¹⁹ Βλ. Chamberlain N.W and Kuhn J.W. (1986) *ο.ε.π.* σελ. 429.

από υπάρχοντες πόρους (παιχνίδι μηδενικού αθροίσματος) ενώ στη δεύτερη ότι η διαπραγματεύση προϋποθέτει συναντίληψη των μερών για την αύξηση της αξίας των προς διανομή πόρων.²⁰

Η ιδέα του «συνδικάτου» συνελήφθη κατά την έναρξη της (καπιταλιστικής) βιομηχανικής επανάστασης, δηλαδή της τεράστιας κοινωνικής, οικονομικής και τεχνολογικής αλλαγής που ξεκίνησε με την εισαγωγή της ατμομηχανής ως μέσου παραγωγής ενέργειας (πρώτη ύλη κυρίως ο άνθρακας) και κίνησης των ολοένα και περισσότερων αυτόματων μηχανών (πρώτα και κύρια στην υφαντουργία (ιδιαίτερα στην Αγγλία του 18^{ου} αιώνα). Οι κλάδοι που πρώτοι επηρεάστηκαν, εκτός της υφαντουργίας, ήταν ο σιδηροδρομικός και ο ατμοπλοϊκός που συνέβαλαν στη μείωση των αποστάσεων και του κόστους παραγωγής και μεταφοράς των βιομηχανικών και γεωργικών προϊόντων διευρύνοντας σε ασύλληπτο και πρωτόγνωρο βαθμό τις τοπικές, εθνικές και διεθνείς αγορές.²¹ Η μαζική μετακίνηση των αγροτών προς τις βιομηχανικές πόλεις που προκλήθηκε από την τάση καπιταλιστικοποίησης της γεωργίας είχε σαν αποτέλεσμα την προλεταριοποίηση τεράστιου αριθμού ανθρώπων. Βέβαια, αυτή η προλεταριοποίηση δεν είχε άμεσες και ευθύγραμμες αντανakλάσεις στο επίπεδο της ταξικής συνείδησης των εργατών-πρώην αγροτών, των οποίων η αντίσταση σ' αυτή την προοπτική πήρε διάφορες μορφές, που περιλάμβαναν το ανοιχτό σαμποτάζ και το σπάσιμο των μηχανών των εργοστασίων, την άτακτη προσέλευση στη δουλειά, την εποχιακή απασχόληση με εναπομείνασες αγροτικές εργασίες ή ακόμη και με την αποχώρηση από το εργοστάσιο με κατεύθυνση την αναζήτηση τύχης σε ελεύθερα επαγγέλματα.²² Πέραν τούτων, οι εργάτες προσπαθούν να ορίσουν την «γεωγραφία» τους, δηλαδή να δημιουργήσουν βιομηχανικά-εργασιακά χωρικά πλαίσια μέσα στα οποία θα ασκούν τη δύναμή τους.²³ Η ταξική

---

²⁰ Βλ. Walton, R.E. and McKersie, R.B. (1965) *A Behavioral Theory of Labor Negotiations*. NY: McGraw-Hill.

²¹ Βλ. Χομπσμπάουμ, Ε. (1990) *Η Εποχή των Επαναστάσεων: 1789-1848*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τράπεζας καθώς και Χομπσμπάουμ Ε., (1994) *Η Εποχή του Κεφαλαίου: 1848-1875*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τράπεζας.

²² Βλ. Thompson, E. P. (1963). *The Making of the English Working Class*. London: Penguin. Για σύντομη αναφορά και περιοδολόγηση των δημόσιων αντιπαραθέσεων σχετικά με τη διαμόρφωση της ταξικής συνείδησης, βλ. Geary, D. (1999) "Working-Class Identities in Europe, 1850s-1930s", *The Australian Journal of Politics and History*, Vol. 45, Issue 1, University of Queensland Press σελ. 20-34 καθώς και Kaye, H. (1983) "History and Social Theory: Notes on the Contribution of British Marxist Historiography to Our Understanding of Class." *Canadian Review of Sociology and Anthropology*, Volume 20, Issue 2 σελ. 167-192. Για την περίπτωση της Ελλάδας, βλ. Πετράκη, Γ. (2002) *Από τό χωράφι στο εργοστάσιο. Η διαμόρφωση του βιομηχανικού προλεταριάτου στο σύγχρονο Αιόριο*. Αθήνα: Γ. Δαρδανός-ΤΥΠΩΘΗΤΩ.

²³ Βλ. Herod A. (1997) *From a Geography of Labor to a Labor Geography: Labor's Spatial Fix and the Geography of Capitalism*. *Antipode*, No.29 (1), σελ. 1-31.

συνείδηση είναι, συνεπώς, μια πολυσύνθετη διεργασία καθώς η κοινωνική τάξη προσδιορίζεται «από την αντικειμενική θέση των μελών της σε σχέση με τις παραγωγικές δυνάμεις και σε σχέση με τις άλλες τάξεις» αλλά «οι άνθρωποι αποκτούν συνείδηση των κοινών συμφερόντων τους στη διαδικασία της πάλης εναντίον κοινών εχθρών, αυτή όμως η πάλη μπορεί να διαρκέσει επί μακρόν προτού μπορεί κανείς να την ονομάσει ‘ταξική συνείδηση’». ²⁴ Σύμφωνα με τις μεθοδολογικές κατευθύνσεις της σχολής της «ιστορίας από τα κάτω» η ανάδυση μιας εργατικής ταξικής κουλτούρας δεν είναι αυτόματη ανταπόκριση στην οικονομική μεταβολή αλλά δυναμική και διαδραστική δημιουργία μεταξύ κοινωνικών ομάδων που λαμβάνει χώρα στο πλαίσιο ενός δεδομένου κοινωνικού σχηματισμού με κυρίαρχες καπιταλιστικές δομές που εξελίσσονται ιστορικά λόγω των αναγκών του κεφαλαίου αλλά και της κίνησης των μαζών αναδιαμορφώνοντας παλαιότερες αντιλήψεις, πεποιθήσεις και συμπεριφορές. ²⁵ Οι στάσεις των εργατών σχηματίζονται στο πλαίσιο ενός συνόλου συνηθισμένων προσδοκιών και οι ενέργειές τους αποτελούν μια ρεαλιστική μορφή δράσης μέσα στο πλαίσιο του πολιτικού συστήματος. Έτσι, η οικονομική βάση δεν προσδιορίζει απλώς την υπερδομή της πολιτικής και της κουλτούρας αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις η κουλτούρα και η συνείδηση διαθέτουν σχετική αυτονομία και αντεπιδρούν.

Μέσα από αυτές τις συγκρουσιακού τύπου διεργασίες μια μεγάλη μάζα εργατών απέκτησε ταξική συνείδηση και συνέβαλε στη δημιουργία των μαζικών συνδικαλιστικών οργανώσεων του βιομηχανικού τομέα, που ολοένα και διευρυνόταν συγκεντρώνοντας στις τάξεις του και στους χώρους εργασίας του δεκάδες εκατομμύρια εργατών, που άρχισαν να αποτελούν εν δυνάμει απειλή για την νεοανελθείσα στην κοινωνική κορυφή αστική καπιταλιστική τάξη. Ένας σημαντικός σταθμός στην πρόιμη φάση της ιστορίας του εργατικού συνδικαλιστικού κινήματος ήταν η ψήφιση του πρώτου νόμου για τις συλλογικές διαπραγματεύσεις στο Ηνωμένο Βασίλειο. Με την Πράξη του 1825 κατοχυρωνόταν νομικά το δικαίωμα στη συλλογική διαπραγμάτευση συμπεριλαμβανομένης της εξουσίας άρνησης παροχής εργασίας στην αγορά με τη συντονισμένη δράση των εργατών. Παρ’ όλο που η πραγματική κατοχύρωση στην πράξη του δικαιώματος στη συλλογική διαπραγμάτευση θα επιτυγχανόταν με αιματηρούς αγώνες καθ’ όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα στις αναπτυγμένες βιομηχανικά χώρες και στη διάρκεια του 20ού στις υπόλοιπες χώρες, η Πράξη του 1825 ήταν η τομή που δημιούργησε τις συνθήκες

---

²⁴ Βλ. Hill C. (1980) “‘A Bourgeois Revolution?’ in Pocock G. (ed.) *Three British Revolutions: 1641, 1688, 1776*. Princeton: Princeton University Press, σελ. 130.

²⁵ Για μια σύντομη κριτική παρουσίαση του έργου του E.P. Thompson, βλ. Corfield, P. (1993) “E.P. Thompson, the Historian: an Appreciation.” *New Left Review*, No. 201, σελ. 10-17.

ανάπτυξης του συνδικαλιστικού κινήματος και την αρχή της υποχώρησης των άτεγκτων καπιταλιστών εργοδοτών.²⁶

Η αντίληψη περί της πολυσυνθετότητας της διεργασίας για τη δημιουργία της εργατικής συνείδησης ωθεί στην επαναδιατύπωση των όρων συγκρότησης των εμπειριών των εργατικών τάξεων και στρωμάτων και στη διαχρονική και γεωγραφική συγκριτική ιστορικό-κοινωνική ανάλυση των συνδικαλιστικών κινήματων. Παραδείγματος χάριν, ένας σημαντικός παράγοντας που μας δείχνει τους λόγους της ανομοιομορφής εξέλιξης των ιστοριών των συνδικαλιστικών κινήματων σε Ευρωπαϊκό επίπεδο είναι η άνιση ανάπτυξη των εθνικών οικονομιών, της βιομηχανικής αλλαγής και του τεχνολογικού εκσυγχρονισμού, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν μπορούμε να εντοπίσουμε όμοιες αντιλήψεις, κοινές συμπεριφορές και παρόμοιες πρακτικές σε πολλές περιπτώσεις.²⁷ Από την άλλη πλευρά ακόμη και στο πλαίσιο των εθνικών οικονομιών η άνιση ανάπτυξη των περιοχών και των τομέων ήταν πολλές φορές άκρως έντονη.²⁸ Η επιβίωση της κουλτούρας των παραδοσιακότερων τομέων είτε της χειροτεχνικής-βιοτεχνικής οικονομίας είτε των εξειδικευμένων μικρών επιχειρήσεων έπαιξε σημαντικό ρόλο στην εκδήλωση διαφορετικής συνδικαλιστικής και πολιτικής συμπεριφοράς των εργατών στους τομείς αυτούς. Παραδείγματος χάριν, στη Γαλλία επιβίωσε ένας μεγάλος τομέας εξειδικευμένων τεχνιτών στην παραγωγή ειδών πολυτελείας μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο συνυπάρχοντας με τους τεχνολογικά ανεπτυγμένους τομείς παραγωγής συνθετικών υφασμάτων, της παραγωγής υδροηλεκτρικής ενέργειας και της αυτοκινητοβιομηχανίας, όπου εφαρμόζονταν οι αρχές της «επιστημονικής διοίκησης» και του φορντισμού.²⁹ Διαφορετικά συστήματα αμοιβής επίσης έπαιξαν και παίζουν ρόλο στις διαφοροποιήσεις της συνδικαλιστικής συμπεριφοράς μέσα στον ίδιο κλάδο ακόμη και μέσα στην ίδια επιχείρηση.

1.3 Ο συνδικαλισμός ως κοινωνικό κίνημα

«Κοινωνικό κίνημα είναι μια ομάδα ανθρώπων που εμπλέκονται με τρόπο

---

²⁶ Βλ. Webb S. & Webb B. (1920), *ο.ε.π.*, σελ. 97.

²⁷ Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι οι λιμενεργάτες που σε πλείστες όσες περιπτώσεις ακολούθησαν, κατά τον 20ό αιώνα, αναρχοσυνδικαλιστικά ρεύματα. Βλ. επισήμανση του Geary D. (1999) *ο.ε.π.* σελ. 24-25.

²⁸ Για την άνιση ανάπτυξη των διάφορων εθνικών περιφερειών και τις συνέπειές τους στην συνδικαλιστική και πολιτική συμπεριφορά των εργατικών τάξεων και στρωμάτων, βλ. Geary, R. (ed.) (1989). *Labour and Socialist Movements in Europe Before the First World War*. Oxford: Berg Publishers, όπου παραπέμπει ο D. Geary.

²⁹ Βλ. παρακάτω για τα συνδικάτα ως οργανώσεις

ιδεολογικά συνεπή και μη θεσμοποιημένο στην αλλαγή της τρέχουσας κατάστασης και τροχιάς της κοινωνίας»³⁰.

Η αποδοχή του ορισμού αυτού προϋποθέτει την απάντηση σε ορισμένα κρίσιμα ερωτήματα που σχετίζονται με τα ίδια τα συστατικά στοιχεία του. Συνεπώς, ο ίδιος ο ορισμός του «κοινωνικού κινήματος»³¹ είναι το έδαφος πάνω στο οποίο μπορούν να στηριχθούν οι θεωρίες περί «κοινωνικών κινήματων».³² Μερικά από αυτά τα ερωτήματα είναι τα εξής:

1. Γιατί υπάρχουν άνθρωποι που δεν είναι ικανοποιημένοι από την τρέχουσα κατάσταση της κοινωνίας και την κατεύθυνση την οποία φαίνεται ότι ακολουθεί;³³
2. Γιατί οι άνθρωποι αυτοί εμπλέκονται σε κοινωνικά κινήματα αντί να προσπαθούν να λύσουν τα προβλήματα αυτά σε ατομική βάση ή με τρόπους θεσμοποιημένους;
3. Γιατί πιστεύουν ότι αυτός ο προτεινόμενος τύπος αλλαγής είναι ταυτόχρονα θεμιτός και επιθυμητός;
4. Γιατί άλλοι εμπλέκονται στα κινήματα αυτά και άλλοι όχι, παρά το γεγονός ότι αντιμετωπίζουν τα ίδια ή παρόμοια ατομικά ή συλλογικά προβλήματα;
5. Γιατί, και εδώ είναι που υπεισέρχεται ο παράγοντας της συγκριτικής πολιτικής ανάλυσης, συγκεκριμένες κοινωνίες ή τύποι κοινωνιών

---

³⁰ Garner, R. (1996). *Contemporary Movements and Ideologies*. NY: McGraw-Hill Inc., σελ.43.

³¹ Με μια διαφορετική διατύπωση ο Δ. Τσαούσης ορίζει ότι κοινωνικό κίνημα είναι «αιτήματα που προβάλλονται και προσπάθειες που καταβάλλονται από ευρύτερα κοινωνικά σύνολα, που επιδιώκουν την επίτευξη περιορισμένων ή ευρύτερων διαρθρωτικών μεταβολών στο υφιστάμενο σύστημα κοινωνικών σχέσεων, χωρίς όμως η δράση τους να αποτελεί μόνιμες μορφές πολιτικής οργάνωσης και δράσης..... [Π]αλαιότερα, ο όρος κοινωνικό κίνημα ήταν ταυτόσημος με την επίλυση του ΕΡΓΑΤΙΚΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ και το εργατικό κίνημα». Βλ. Τσαούσης Δ. (1989), *ο.ε.π.*, σελ. 150.

³² Για μια συνοπτική παρουσίαση των θεωριών περί κοινωνικών κινήματων και την εφαρμογή των πορισμάτων τους στη μελέτη των κοινωνικών κινήματων στη Λατινική Αμερική, βλ. Defay, B.J. (2001). *The Sociology of Social Movements* (Διδακτορική διατριβή στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του University of California in San Diego στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://weber.uscd.edu/~jdefay/sm.html>). Βλ. επίσης Kling, J. (1995), "Narratives of Possibility: Social Movements, Collective Action, and the Dilemmas of Practice" (ανακοίνωση στο «New Social Movement and Community Organizing Conference» University of Washington School of Social Work, 1-3/11/95 (<http://www.interweb-tech.com/nsmnet/docs/kling.htm>))

³³ Σύμφωνα με μια άλλη διατύπωση, τα κοινωνικά κινήματα είναι οι ενώσεις προσώπων «που διατυπώνουν ουτοπιστικά και ηθικού χαρακτήρα αιτήματα αναφορικά με το πώς θα έπρεπε να είναι οργανωμένη η ανθρώπινη προσωπική ή ομαδική ζωή» και τα οποία «την εποχή της διατύπωσής τους, είναι περιθωριακά ή αποκλεισμένα από τις επικρατούσες τάσεις της κοινωνίας – δηλαδή, από τις κυρίαρχες στην εποχή τους κατασκευές αναφορικά με το τι είναι ρεαλιστικό, λογικό, και ηθικό». Βλ. Lofland J., (1996), *Social Movement Organizations: Guide to Research on Insurgent Realities*, N.Y., Walter de Gruyter Inc., σελ. 1-2.

- παρουσιάζουν υψηλότερους βαθμούς κινηματικής δραστηριότητας σε σχέση με άλλες;
6. Γιατί μέσα στην ίδια κοινωνία, ή γενικότερα στον ίδιο τύπο κοινωνιών, τα κινήματα διαφοροποιούνται μεταξύ τους τόσο μορφικά όσο και ιδεολογικά;
7. Γιατί μερικά κινήματα πετυχαίνουν στον α΄ ή β΄ βαθμό τόσο τους γενικότερους όσο και τους ειδικούς στόχους τους ενώ άλλα αποτυγχάνουν;

Η πολιτική ή κοινωνική διαμαρτυρία αποτελεί, συνεπώς, «την πράξη της αμφισβήτησης των αρχών, της αντίστασης σ' αυτές ή της διεκδίκησης αιτημάτων από αυτές, από τους κατόχους εξουσίας, και/ή των πεποιθήσεων και πρακτικών ορισμένου ατόμου ή ομάδας.» Για τη συλλογική, οργανωμένη, διαρκή και μη θεσμοποιημένη αμφισβήτηση, αντίσταση και διεκδίκηση είναι που χρειάζεται η συγκρότηση κοινωνικών κινήματων.³⁴ Υπάρχουν τέσσερις τύποι κοινωνικών κινήματων σύμφωνα με μια άποψη: α) Τα κινήματα μετασχηματισμού, που αποσκοπούν στην πραγματοποίηση μεγάλων πολιτικών αλλαγών και κοινωνικών μεταρρυθμίσεων και που συχνά χρησιμοποιούν μορφές μαζικής βίας για την επίτευξη των σκοπών τους. β) Τα μεταρρυθμιστικά κινήματα, που αποσκοπούν στην αλλαγή ορισμένων τομέων της πολιτικής και κοινωνικής ζωής. γ) Τα λυτρωτικά κινήματα, που προβάλλουν ένα ηθικό πρότυπο και επιδιώκουν τη «λύτρωση» των ανθρώπων από τρόπους ζωής που σχετίζονται με τη «διαφθορά». δ) Τα κινήματα μεταβολής, που επιδιώκουν την αλλαγή του χαρακτήρα και του βίου των ατόμων σε προσωπική βάση.³⁵ Σε ορισμένες φάσεις της ιστορίας τους τα συνδικάτα και εν γένει τα εργατικά κινήματα εμπεριέχουν περισσότερες από μία από τις παραπάνω λογικές κοινωνικών κινήματων (π.χ. ένα συνδικάτο μπορεί να διακηρύσσει ότι επιδιώκει την όξυνση της πάλης των τάξεων και, συνεπώς, να ενσωματώνει στοιχεία βίαιης στρατηγικής αλλά παράλληλα να αποσκοπεί σε ορισμένες μόνο μεταρρυθμίσεις στις εργασιακές σχέσεις ή ένα επαναστατικό συνδικάτο να προωθεί στο εσωτερικό του ένα κίνημα αυτομόρφωσης των μελών του σε ατομική βάση).³⁶

Οι θεωρίες με τις οποίες οι κοινωνικοί επιστήμονες προσπαθούν να στοιχειοθετήσουν ικανοποιητικές απαντήσεις στα ερωτήματα αυτά διαδέχονται η μία την άλλη την τελευταία εικοσαετία κατά την οποία τα κινήματα αλλάζουν χαρακτήρα ανταποκρινόμενα σε αλλαγές στην ίδια την

³⁴ Βλ. Goodwin, J. and Jasper, J. (2003) "Introduction" στο Goodwin J. and Jasper J. (eds), *The Social Movements Reader: Cases and Concepts*. Malden, Mass., Oxford, UK: Blackwell Publishing, σελ. 11-14.

³⁵ Βλ. Giddens A. (2002). *Κοινωνιολογία*. Αθήνα: Gutenberg, σελ. 667.

³⁶ Χαρακτηριστική ήταν η λογική της αυτομόρφωσης μεταξύ των συνδικαλιστών που επηρεάζονταν από την ιδεολογία των «αρχειομαρξιστών» στην Ελλάδα της δεκαετίας του 1920.

κοινωνία. Συνεπώς, οι αλλαγές στις θεωρητικές κατευθύνσεις λαμβάνουν χώρα όταν υπάρχουν *εξωτερικές* μεταβολές που τις επηρεάζουν³⁷. Στις εξωτερικές συνθήκες των οποίων η μεταβολή επηρεάζει τις θεωρίες περί κοινωνικών κινημάτων μπορούμε να περιλάβουμε και τις μεταβολές που υφίσταται το «πολιτιστικό και το πνευματικό κλίμα» στις κοινωνίες αναφοράς. Επίσης, επειδή δεν υφίσταται μία γενική θεωρία που να παρέχει ικανοποιητικές εξηγήσεις για όλα τα ερωτήματα, οι αλλαγές έχουν και *εσωτερικό* χαρακτήρα, δηλαδή τίθενται νέα ερωτήματα από τους ερευνητές που αμφισβητούν και διαψεύδουν την εξηγητική και ερμηνευτική δυνατότητα προηγούμενων θεωριών³⁸. Επομένως, στις μεταβολές των *εσωτερικών* συνθηκών παραγωγής των θεωριών μπορούμε να περιλάβουμε και τις μεταβολές στο «πολιτιστικό και πνευματικό κλίμα» που προαναφέραμε ως *εξωτερικό* παράγοντα.

Η κατηγοριοποίηση των θεωριών περί κοινωνικών κινημάτων μπορεί να γίνει με δύο τρόπους. Ο πρώτος τρόπος κατηγοριοποίησης έχει ως βάση την κλίμακα αναφοράς της θεωρίας τόσο από πλευράς χώρου³⁹ όσο και από πλευράς χρόνου⁴⁰. Ο δεύτερος τρόπος έχει ως βάση τη σύνδεση των θεωριών περί κοινωνικών κινημάτων με, ή την απόσπαση από, τις θεωρίες περί κοινωνικής ανάπτυξης.

Σύμφωνα με την πρώτη κατηγοριοποίηση, οι θεωρίες κατανέμονται σε *μακροθεωρίες* και *θεωρίες μέσης κλίμακας*⁴¹. Οι πρώτες θέτουν ουσιαστικά το ερώτημα: γιατί συγκεκριμένοι τύποι κοινωνιών γεννούν συγκεκριμένους τύπους κοινωνικών κινημάτων; Οι δεύτερες, περιορίζοντας το χώρο και το χρόνο αναφοράς τους, θέτουν το ερώτημα: γιατί ένα συγκεκριμένο κοινωνικό κίνημα αναδύθηκε στη συγκεκριμένη κοινωνία στη συγκεκριμένη χρονική περίοδο; Βέβαια, πέρα από τα γενικά αυτά ερωτήματα τίθενται και ειδικότερα ερωτήματα που σχετίζονται με τα θεμέλια της θεωρητικής έρευνας για το

---

³⁷ Επειδή ουσιαστικά μιλάμε για «αλλαγή παραδείγματος» βλ. Kuhn, Th. (1962). *The Structure of Scientific Revolution*, Chicago, Chicago University Press.

³⁸ Η επιστημολογική αντίληψη περί «διαψευσιμότητας» διατυπώθηκε από τον Karl Popper και αποτελεί ουσιαστικά μια μεθοδολογία «εσωτερικής κριτικής» των τρόπων διατύπωσης και ανάπτυξης των γενικών θεωριών, περί αυτού βλ. Popper, K. (1959). *The Logic of Scientific Discovery*, London: Hutchinson.

³⁹ Για την κατηγοριοποίηση αυτή βλ. Garner R. (1996), *ο.ε.π.* σελ. 41-67.

⁴⁰ Για την κατηγοριοποίηση αυτή χρήσιμη είναι η εισήγηση του Sergey Mamay σε συνέδριο που διεξήχθη το 1991 με θέμα την ανάπτυξη των κοινωνικο-πολιτικών κινημάτων στις χώρες του τέως «υπαρκτού σοσιαλισμού», βλ. Mamay, S. (1991). "Theories of Social Movements and their Current Development in Soviet Society" στο Gades J. and Swaller C., *Transitional Agendas: Working Papers from the Summer School for Soviet Sociologists*, Center for Social Anthropology and Computing, University of Kent, σελ. 1.

⁴¹ Βλ. Garner R. (1996), *ο.ε.π.* σελ. 43-67.

συγκεκριμένο κοινωνικό κίνημα.

1.3.1 Μακροθεωρίες

Στις μακροθεωρίες δεσπόζουσες θέσεις κατέχουν η μαρξιστική θεωρία - ή, ορθότερα, οι θεωρίες που βασίζονται στις αναλύσεις του Karl Marx - και οι θεωρίες περί μοντέρνων ή μαζικών και μεταμοντέρνων κοινωνιών.

Οι ερευνητές, όταν διατυπώνουν θεωρίες που βασίζονται στην ανάλυση του K. Marx, συγκεντρώνουν την προσοχή τους στα χαρακτηριστικά του καπιταλιστικού συστήματος, το οποίο έχει παγκόσμια ισχύ και γεννά συγκεκριμένες κοινωνικές - ταξικές αντιθέσεις, δημιουργεί δηλαδή τις δυνάμεις εκείνες που κινούνται για την αντικατάστασή του από το σοσιαλιστικό σύστημα. Οι δυνάμεις αυτές συγκροτούν κοινωνικό κίνημα που στοχεύει στην άρση της βασικής αντίθεσης μεταξύ «της ανθρώπινης δημιουργικότητας και των περιορισμών επ' αυτής της δημιουργικότητας». Οι περιορισμοί αυτοί είναι αποτέλεσμα των άνισων κοινωνικών σχέσεων της παραγωγής, δηλαδή της ταξικής δομής του καπιταλισμού. Το κοινωνικό κίνημα αυτό επικεντρώνει τη στρατηγική του πάνω στην ανατροπή της εξουσίας των κατόχων των μέσων παραγωγής. Στα πλαίσια του κοινωνικού κινήματος αυτού, που είναι ταξικό στο χαρακτήρα του, οι εργάτες, δηλαδή τα υποκείμενα του κινήματος, προβαίνουν στην ίδρυση, και συμμετέχουν σ' αυτές, οργανώσεων για την υποστήριξη και διεύρυνση των άμεσων κατακτήσεων και δικαιωμάτων τους (συνδικάτα) καθώς και σε πολιτικά κόμματα με στόχο την επίλυση της βασικής ταξικής αντίθεσης (εργατικά, σοσιαλιστικά, κομμουνιστικά κόμματα).

Η ταξική αντίθεση όμως δεν εκφράζεται με ένα και μοναδικό τρόπο και η υπέρβασή της δεν είναι μόνο η σοσιαλιστική εναλλακτική προοπτική. Ο ανταγωνιστικός χαρακτήρας του καπιταλισμού σε διεθνές επίπεδο ενδέχεται να οδηγήσει σε συγκρότηση κινήματων ηγεμονευμένων από την άρχουσα καπιταλιστική τάξη σε συμμαχία με την εργατική, κινήματων που στοχεύουν στην προστασία των συμφερόντων της και την αναβάθμιση του ρόλου της στην παγκόσμια ιμπεριαλιστική αλυσίδα (εθνικιστικά κινήματα).⁴² Όμως δεν είναι τα στενά εννοούμενα οικονομικά συμφέροντα που κινητοποιούν τα άτομα να συμμετέχουν σε κοινωνικά κινήματα και οι προσπάθειες μαρξιστών ερευνητών να αναδείξουν τις συγκεκριμένες χωροχρονικά συγκυρίες της

---

⁴² Για μια ενδιαφέρουσα συνοπτική ανάγνωση και κριτική των θεωριών για τον ιμπεριαλισμό από «αλτουσεριανή σκοπιά», βλ. Σακελλαρόπουλος Σπ., 2001, «Σχετικά με τη θεωρία του ιμπεριαλισμού της εποχής μας», *Θέσεις*, τεύχος 74, Ιανουάριος-Μάρτιος, σελ. 89-125.

εμφάνισης των κοινωνικών κινημάτων τους υποχρέωσε, και τους υποχρεώνει, να στραφούν και στις ιδεολογικές και πολιτικές παραμέτρους που προσδιορίζουν την κοινωνικο-πολιτική δράση.

Οι νεωτερικές κοινωνίες που στηρίζονται στις πολιτικές βάσεις της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και των ατόμων-πολιτών παρέχουν ευκαιρίες και προοπτικές συλλογικής κινητοποίησης ενώ ταυτόχρονα δημιουργούν τις προϋποθέσεις ακύρωσης και διάλυσης των συλλογικών οντοτήτων. Αυτή η αντιφατική συνύπαρξη δύο διαφορετικών κατευθύνσεων δεν μπορεί να αποδοθεί αποκλειστικά και μόνο σε οικονομικά αίτια και η αναζήτηση και άλλων αιτιών γίνεται το αντικείμενο διαφοροποιημένων ερευνών και ερμηνειών μέσα στο χώρο των μαρξιστών θεωρητικών.

Δεν είναι όμως μόνοι οι μαρξιστές στην εναγώνια αναζήτηση των αιτιών, είτε μοναδικών είτε βασικών και δευτερευόντων, που προξενούν κοινωνικά κινήματα. Οι θεωρίες περί μαζικής / μοντέρνας κοινωνίας έχουν παρόμοιο χαρακτήρα αποσκοπώντας στη διατύπωση παγκόσμιων και μακρο-ιστορικών εξηγήσεων και ερμηνειών. Σε σχέση με μαρξιστικές εκδοχές που αναζητούν τη μία και μοναδική αιτία ή, έστω, ένα περιορισμένο αριθμό κύριων και δευτερευουσών αντιθέσεων με κύρια, σε τελευταία ανάλυση, την οικονομική-ταξική, οι θεωρίες αυτού του τύπου ερευνούν προς περισσότερες κατευθύνσεις. Ο καπιταλισμός ως σύστημα αναφέρεται ως ένας ανάμεσα σε πολλούς παράγοντες δημιουργίας κοινωνικών κινημάτων και, πολλές φορές, δεν είναι καν ο πιο σημαντικός. Οι παράγοντες προς τους οποίους στρέφονται οι ερευνητές αυτοί είναι, μεταξύ άλλων, η εκβιομηχάνιση, ο εξαστισμός, η γραφειοκρατικοποίηση, η πολιτισμική επικοινωνία παγκόσμιας κλίμακας, οι ηλεκτρονικές επικοινωνίες και η κατασκευή του “παγκόσμιου χωριού”, η παράλληλη με την οικοδόμηση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας ανάπτυξη του ολοένα και πιο συγκεντρωτικού τεχνοκρατικού κράτους και άλλοι κοινωνικοί μετασχηματισμοί. Οι μετασχηματισμοί αυτοί δημιούργησαν, και ακόμη δημιουργούν με ολοένα και πιο ραγδαίους ρυθμούς, κοινωνίες στις οποίες η πλειονότητα των ατόμων / πολιτών βιώνουν ταυτόχρονα τις εντάσεις που προκαλεί η συνεχής και επιταχυνόμενη αλλαγή και η κατάρρευση των παραδοσιακών θεσμών κοινωνικού ελέγχου και προστασίας. Ένα αντιφατικό μείγμα συναισθημάτων που έχει ως βασικά στοιχεία την αίσθηση του ανικανοποίητου και την αντίληψη περί των απεριόριστων δυνατοτήτων του ανθρώπου, πέρα κι έξω από τους παραδοσιακούς περιορισμούς, αποτελεί το καλύτερο υλικό που χρησιμεύει ως προσάναμμα για την έκρηξη των κοινωνικών κινημάτων. Με διαφορετικούς όρους, η κοινωνία στη μακρόχρονη φάση εκμοντερνισμού της διέρχεται μια μόνιμη κατάσταση κρίσης που συντελεί στην εμφάνιση του φαινομένου της *ανομίας*, δηλαδή της αίσθησης

της διαρραγής του κανονιστικού πλέγματος της κοινωνίας. Η διαιώνιση της κατάστασης αυτής της απώλειας του παραδοσιακού νοήματος έχει ως αποτέλεσμα τη στροφή ορισμένων κοινωνικών ομάδων προς την αναζήτηση νέων νοημάτων και απαντήσεων.

Η πολυπλοκότητα των ερωτημάτων που γεννά η αίσθηση αυτής της κρίσης οδηγεί στη διαρκή πρόκληση για τις κοινωνικές ομάδες να συσπειρωθούν στα κοινωνικά κινήματα είτε για να συγκροτήσουν νέες κοινωνικές δομές είτε για να αποκαταστήσουν τις παλιές κοινωνικές ιεραρχίες. Τα κινήματα που προκύπτουν είναι αντίστοιχα προοδευτικά - ριζοσπαστικά είτε συντηρητικά ως και αντιδραστικά. Τα συντηρητικά κινήματα - όσο και αν ξενίζει ο συνδυασμός των δύο λέξεων - είναι εκ των πραγμάτων υποχρεωμένα να προσαρμόζουν το λόγο τους και ορισμένες από τις θέσεις τους στα νέα δεδομένα γνωρίζοντας ότι δεν είναι δυνατή η επιστροφή σε κάποιο «ιδεατό» παρελθόν, σε ένα «χρυσό αιώνα». Τα ριζοσπαστικά κινήματα από την άλλη γνωρίζουν και αυτά ότι στοιχεία από τις δομές και πρακτικές του παρελθόντος συνεχίζουν, έστω και παραλλαγμένα και προσαρμοσμένα, να επιβιώνουν σε νέες συνθήκες και προσπαθούν να διαμορφώσουν πολιτικές απορρόφησης των εντάσεων.

1.3.2 Θεωρίες μέσης κλίμακας

Η πατρότητα της έννοιας της «θεωρίας μέσης κλίμακας» (mid range theory) ανήκει στον Robert K. Merton⁴³, ο οποίος θεωρούσε ότι οι κοινωνιολόγοι πρέπει να ασχολούνται με τη διατύπωση και την εφαρμογή θεωριών των οποίων ο κεντρικός αντικειμενικός σκοπός είναι η ανάλυση της εμπειρικής κοινωνικής πραγματικότητας, θεωρώντας ότι οι «μεγάλες θεωρίες» έχουν μικρή αξία για την ανάπτυξη των κοινωνικών επιστημών.

Η πρώτη θεωρητική σχολή που αναδείχθηκε στη προσπάθεια της μελέτης της συλλογικής δράσης ήταν αυτή που αναφερόταν στο πλήθος (“crowd approach”).⁴⁴ Η συλλογική δράση εθεωρείτο παράλογη και ανώμαλη. Η προσέγγιση ήταν αυτή του «μύθου του τρελαμένου πλήθους»: τα πλήθη έχουν νοοτροπία που βρίσκεται εκτός ορίων, εκτός, δηλαδή, του πλαισίου των ομαλών και συνηθισμένων ανθρωπίνων κινήτρων και εμπειριών.⁴⁵ Το πλήθος

⁴³ Βλ. Merton, K.R. (1973). *The Sociology of Science: Theoretical & Empirical Investigations*, Chicago, University of Chicago Press.

⁴⁴ Βλ. Le Bon, G. (1895/1960) *The Crowd : A Study of the Popular Mind*. NY: Viking Press.

⁴⁵ Για συνοπτική κριτική παρουσίαση των σχολών για τη συλλογική δράση, βλ. Jasper, J. (1997). *The Art of Moral Protest: Culture, Biography, and Creativity in Social Movements*. Chicago: Chicago University Press.

αποκτά ένα «συλλογικό νου» και κάθε άτομο του πλήθους κυριεύεται από σκέψεις και συναισθήματα τέτοια που το ωθούν σε πράξεις εντελώς διαφορετικές από εκείνες που θα μπορούσε να διαπράξει κατά μόνας. Άρα, κατά τη θεωρία αυτή, τα πλήθη είναι επιρρεπή στη βία. Ακόμη και οι πιο πολιτικές μορφές κινητοποίησης διαμαρτυρίας (απεργίες, συγκεντρώσεις κλπ) θεωρούνται ότι στηρίζονται σε βασικά στοιχεία της ψυχολογίας του πλήθους (φήμες, πανικός κλπ). Οι ταραχώδεις διαμαρτυρίες των εργατών της βιομηχανικής επανάστασης (π.χ. λουδίτες) αποδίδονται αποκλειστικά στον παράλογο χαρακτήρα του πλήθους. Αυτές οι ερμηνείες της συλλογικής συμπεριφοράς είναι, ως επί το πλείστον, ψυχολογικού χαρακτήρα και έχουν την τάση να ανάγουν τη διαμαρτυρία στην απελευθέρωση καταπιεσμένων υστερήσεων. Τα αναποφάσιστα και ανήσυχα μέλη του πλήθους απλώς μιμούνται το ένα το άλλο χωρίς να διαθέτουν συνεκτικό εναλλακτικό σχέδιο. Μεταδίδεται έτσι μια «κυκλική διαντίδραση». Ο κυρίαρχος ρόλος του κοινωνικού πλαισίου σ' αυτή την προσέγγιση αφορά στην εξήγηση των μη κανονικών συνθηκών - π.χ. μαζική κοινωνία ή εντάσεις προκαλούμενες από την ραγδαία κοινωνική μεταβολή (αγρότες που γίνονται εργάτες ή άνεργοι, ανειδίκευτοι εργάτες που απολύονται μαζικά) – που επιτρέπουν την περιοδική έκρηξη συλλογικής «τρέλας». Η «ορθόδοξη» από τις θεωρίες μέσης κλίμακας είναι αυτή της «συλλογικής συμπεριφοράς» (collective behavior theory)⁴⁶ που ήταν η επικρατούσα κατά τις δεκαετίες 1940 και 1950. Η βασική θέση των υποστηρικτών των απόψεων αυτών είναι ότι τα κοινωνικά κινήματα αποτελούν ημι-ορθολογικές αποκρίσεις ατόμων και ομάδων στις μη κανονικές συνθήκες (abnormal conditions) που προκύπτουν σε φάση δομικής έντασης μεταξύ των κύριων κοινωνικών θεσμών.⁴⁷ Αυτή η δομική ένταση που προκαλεί τη δυσλειτουργία ολόκληρου του κοινωνικού συστήματος, καθώς

⁴⁶ Τη θεωρία αυτή ασπάζονται, στον ένα ή τον άλλο βαθμό, κοινωνιολόγοι της Σχολής του Chicago όπως οι Park, E.R. & Burgess, W.E. (1924). *Introduction to the Science of Sociology*, Chicago, University of Chicago Press, ο Blumer, H. (1986). *Symbolic Interactionism. Perspective and Method*, Berkley, University of California Press, οι Turner, H.R. and Killian, L. (1987). *Collective Behavior*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, ο T. Parsons με τη δομική λειτουργική ανάλυση, και ο Smelser, N. (1963). *Theory of Collective Behavior*. NY: Press of Glencoe. Επίσης εκτενής αναφορά στις απόψεις αυτές γίνεται στο Αλεξανδρόπουλος Σ. (2001), *ο.ε.π.*, σελ.115-278.

⁴⁷ Οι υποστηρικτές αυτής της θεωρίας - προερχόμενοι, οι περισσότεροι, από τη γενιά που έζησε στο πετσί της το ναζισμό και το φασισμό από τη μια μεριά και το σταλινισμό από την άλλη – συνέδεσαν τα κινήματα με τις «ταραχές», τα «πλήθη» και τη «μαζική υστερία» [Για το φαινόμενο του «ολοκληρωτικού κινήματος» και της «μαζικής κοινωνίας» και τις δύο σχολές σκέψης που αναπτύχθηκαν, δηλαδή της «αριστοκρατικής κριτικής» και της «δημοκρατικής κριτικής» της «μαζικής κοινωνίας, βλ. Αλεξανδρόπουλος Στ. (2001), *ο.ε.π.*, σελ.177-306]. Ταυτόχρονα η σκέψη τους συνδιαμορφώθηκε και από την τάση του κομπορμισμού της δεκαετίας του '50 – αποδοχή του «ορθολογικού υποδείγματος» και του «νεοθετικισμού» - με αποτέλεσμα να τονίζουν υπέρμετρα τις «παράλογες διαστάσεις» των κινήματων και να τα αντιμετωπίζουν συνήθως ως δυνητικά επικίνδυνες εκτροπές της κατά τα άλλα ομαλής λειτουργία του κοινωνικού συστήματος.

έρχονται σε σύγκρουση οι ομαδικές επιθυμίες με τους όρους ύπαρξης των ατόμων. Η ιδιαίτερη συνεισφορά στην ανάπτυξη της θεωρίας αυτής είναι ότι περιέγραψε το μηχανισμό που τίθεται σε λειτουργία βοηθώντας την ανάδειξη και δραστηριοποίηση των κοινωνικών κινημάτων.⁴⁸ Η θεωρία της «μαζικής κοινωνίας» τονίζει ότι υπάρχει έλλειψη δεσμών με τις ενδιαμέσες ομάδες και τους αντίστοιχους θεσμούς δημιουργώντας το υπόστρωμα για την ανάπτυξη μαζικών διαμαρτυριών. Το πρόβλημα με τις προηγούμενες θεωρίες είναι ότι είτε θεωρούν αδιανόητη την ύπαρξη τάσεων διαμαρτυρίας στην ομαλή καθημερινή ζωή είτε περιγράφουν το «συλλογικό νου» με ψυχολογικούς όρους και παραμελούν την κουλτούρα, τις στρατηγικές και την πραγματική ψυχολογική δυναμική στο επίπεδο των ατόμων. Υπάρχει όμως μια τάση η οποία, αντί να βλέπει τα κοινωνικά κινήματα και τη συλλογική δράση ως παραλογισμούς, υπογραμμίζει τη δημιουργικότητα των συμμετεχόντων.⁴⁹

Τα κοινωνικά κινήματα ακολουθούν στα πλαίσια αυτά μια σειρά βημάτων: ευνοϊκές συνθήκες (conduciveness), γενικευμένη πεποίθηση των συμμετεχόντων ότι υπάρχει δομικό κενό και κατάσταση απροσδιοριστίας κι έλλειψη επιθυμίας συμπεριφοράς κατά το συμβατικό τρόπο, επιταχυντικοί παράγοντες (precipitating factors), κινητοποίηση συμμετεχόντων, μηχανισμοί κοινωνικού ελέγχου. Η δομική ένταση προκαλεί μια κοινωνική ανισορροπία μεταξύ των διαφορετικών μερών του γενικότερου κοινωνικού συστήματος, ιδιαίτερα μεταξύ των οικονομικών θεσμών και των πολιτισμικών αξιών.⁵⁰ Καθώς ορισμένα μέρη του συστήματος μεταβάλλονται με σχετικά πιο ραγδαίους ρυθμούς προκαλείται μια αντικειμενική ένταση. Προκαλείται δηλαδή, με μαρξιστικούς όρους, ένταση μεταξύ του ταξικού συστήματος (κοινωνικές σχέσεις παραγωγής) και της ανθρώπινης παραγωγικής δημιουργικότητας.

Στα πλαίσια της θεωρητικής προσέγγισης υπάρχουν δύο επιμέρους θεωρίες

---

⁴⁸ Κατά ένα γενικό τρόπο μπορούμε να εντάξουμε εδώ και τη θεωρία του Emil Durkheim που διαπιστώνει την ένταση που προκαλείται στο επίπεδο της κοινωνίας από τη μεταβολή των κοινωνικών αναγκών όταν αυτή δεν συνοδεύεται από την αντίστοιχη του είδους των ηθικών σχέσεων με αποτέλεσμα τη δημιουργία συνθηκών «ανομίας» και τη συγκρότηση κινημάτων κοινωνικής «επανάρθωσης». Ο ρόλος του κοινωνικού επιστήμονα είναι, κατά τον Durkheim, η πρόγνωση των κοινωνικών αναγκών και η εξεύρεση λύσεων για την επίλυση του προβλήματος. Το κίνημα «επανάρθωσης» που προτείνει είναι η οργάνωση της κοινωνίας στη βάση των επαγγελματικών συντεχνιών και η κατά επαγγέλματα πολιτική εκπροσώπησή της. Με άλλα λόγια, προτείνει ένα είδος πολιτικού-κοινωνικού κορπορατισμού. Βλ. Durkheim, E. (1983), *Pragmatism and Sociology*. Cambridge: Cambridge University Press καθώς και Αλεξανδρόπουλος Σ. (2001), *ο.ε.π.*, σελ. 91-114.

⁴⁹ Βλ. Turner, H.R. and L. Killian (1987), *ο.ε.π.*

⁵⁰ Βλ. Johnson, Ch. (1964). *Revolution and the Social System*. Stanford CA: Stanford University Press.

που δίνουν έμφαση κυρίως στον υποκειμενικό παράγοντα. Η θεωρία της «σχετικής αποστέρησης» (relative deprivation theory) και η θεωρία των «μεταβαλλόμενων προσδοκιών» (J-curve theory of changing expectations). Σύμφωνα με τη θεωρία της «σχετικής αποστέρησης»⁵¹ οι αντικειμενικές εντάσεις του συστήματος γίνονται υποκειμενικά αντιληπτές όταν μια κοινωνική ομάδα βγει από την απομόνωσή της και συγκρίνει τη θέση μιας εύπορης κοινωνικής ομάδας αναφοράς με τη δική της θέση. Στις περιπτώσεις αυτές τα μέλη της κοινωνικής ομάδας που βιώνει αυτή τη «σχετική αποστέρηση» προσπαθεί να βελτιώσει τη θέση της προβαίνοντας σε κινητοποιήσεις. Χαρακτηριστικό, κατά τη γνώμη μου, είναι το παράδειγμα του Πολωνικού εργατικού συνδικάτου «Αλληλεγγύη» κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980-90 και, σύμφωνα με τους υποστηρικτές της θεωρίας, το κίνημα για τα πολιτικά δικαιώματα των Αφρικανών - Αμερικανών μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο⁵². Σύμφωνα με τη θεωρία των «μεταβαλλόμενων προσδοκιών»⁵³ προκειμένου η "σχετικά στερημένη" κοινωνική ομάδα να μη χάσει τα νεοαποκτηθέντα δικαιώματά της σε περίπτωση που, παρά τις προσδοκίες των μελών της, η θετική μεταβολή της θέσης της είτε επιβραδύνεται είτε υπάρχει κίνδυνος αντιστροφής της, τότε τα μέλη της κοινωνικής ομάδας αυτής κινητοποιούνται για την αποτροπή των εξελίξεων αυτών.⁵⁴

Μια άλλη θεωρία, δημοφιλής – ίσως και επικρατούσα - στο χώρο των Αμερικανών κοινωνικών επιστημόνων, είναι αυτή της «κινητοποίησης πόρων» (resource mobilization theory).⁵⁵ Οι θεωρητικοί αυτής της προσέγγισης

---

⁵¹ Βλ. αναφορά σε Gurr et al στο S. Mamay (1991) *ο.ε.π.* σελ.1, καθώς και Gurr, T.R., (1980). *Handbook of Political Conflict: Theory and Research*. NY: Free Press.

⁵² Βλ. Garner R. (1996), *ο.ε.π.*, σελ. 48.

⁵³ Davies R. (1962), "Toward a Theory of Revolution" στο *American Sociological Review*, τόμ. 27, τεύχ. 1, σελ. 5-17.

⁵⁴ Αυτή η θεώρηση αν και διατυπώθηκε το 1962 σε μια εποχή κατά την οποία δεν υπήρχαν ακόμη ενδείξεις έντασης στο πλαίσιο του «Φορντικού μοντέλου παραγωγής», εν τούτοις μπορεί να εξετασθεί στο πλαίσιο της λεγόμενης «μεταφορντικής» περιόδου κατά την οποία αλλάζει το μοντέλο παραγωγής και η θέση των μισθωτών εργαζομένων.

⁵⁵ Πόροι για τη διατήρηση των κοινωνικών κινημάτων είναι το χρήμα και όσες φυσικές ή επαγγελματικές ικανότητες μπορούν να αγοραστούν μ' αυτό. Στις σημερινές κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες οι οργανώσεις των κινημάτων χρειάζονται τηλέφωνα, τηλεομοιοτυπικές συσκευές, ηλεκτρονικοί υπολογιστές, υπηρεσίες συλλογής εισφορών, μισθωμένοι λομπίστες, φωτοαντιγραφικά μηχανήματα, ταχυδρομικές υπηρεσίες για αποστολή και παραλαβή αλληλογραφίας και ερωτηματολογίων κλπ. Χρειάζονται γραφεία προς ενοικίαση ή αγορά και προσωπικό προς πρόσληψη. Αφιερώνουν σημαντικό χρόνο στην άντληση κεφαλαίων γι' αυτούς τους σκοπούς. Ορισμένοι πόροι είναι «άμορφοι» και δεν ποσοτικοποιούνται. Χρειάζεται να υπάρχει τεχνογνωσία (know-how) να κινητοποιηθούν οι φυσικές ικανότητες. Πέραν όλων αυτών, πρέπει να τονιστεί ότι οι πόροι δεν είναι πάγιοι και ότι οι ακτιβιστές πρέπει να εργάζονται σκληρά για την κινητοποίησή τους. Πρέπει επίσης να βλέπουμε τις υπάρχουσες ικανότητες με νέους και ευρηματικούς τρόπους και να

τονίζουν την ύπαρξη ενός μεγάλου χάσματος στις μέχρι τότε θεωρητικές αναλύσεις. Από τη μια οι θεωρίες των ακτιβιστών τονίζουν την ύπαρξη προβλημάτων κινητοποίησης, τακτικών επιλογών, διαχείρισης της δυσαρέσκειας καθώς και υποδομών της κοινωνίας και των κινημάτων που είναι αναγκαίες για την επιτυχία τους. Από την άλλη οι κοινωνιολόγοι τονίζοντας τη δομική ένταση, τη γενικευμένη πεποίθηση για την ύπαρξη το δομικού κενού, τη σχετική αποστέρηση και άλλους δομικούς παράγοντες, αγνοούσαν τα συνεχώς επανεμφανιζόμενα προβλήματα και τα στρατηγικά διλήμματα που αντιμετωπίζουν τα κινήματα. Η θεωρία περί κινητοποίησης πόρων ασχολείται σε γενικές γραμμές με τη δυναμική και τις τακτικές της ανάπτυξης, παρακμής και αλλαγής των κοινωνικών κινημάτων, δίνοντας έμφαση τόσο στην κοινωνική υποστήριξη όσο και στους περιορισμούς που υφίστανται για τα κοινωνικά κινήματα. Πολλοί ερευνητές τονίζουν ότι τα κοινωνικά κινήματα αποτελούν ορθολογικές και νεωτερικές αποκρίσεις στις νέες συνθήκες και στις νέες ευκαιρίες που παρουσιάζονται στην κοινωνία.⁵⁶ Τα κοινωνικά κινήματα θεωρούνται ως καινοτόμες μορφές πολιτικής συμμετοχής που δημιουργούν και προωθούν νέους πολιτικούς πόρους στις σύγχρονες δημοκρατικές κοινωνίες. Η «ορθολογική πολιτική» των κοινωνικών κινημάτων ξεχωρίζει από την πολιτική των δημοκρατικών καθεστώτων και των θεσμοποιημένων πολιτικών κομμάτων, που αποτελούν τους βασικούς πυλώνες τους, σύμφωνα με τη δημοκρατική θεωρία, λόγω μιας σειράς στοιχείων, όπως η διαρκής αμφισβήτηση των υφισταμένων κατόχων της εξουσίας στο όνομα ενός αδικούμενου πληθυσμού, μέσω επαναλαμβανόμενων δημοσίων εκδηλώσεων (demonstrations) που καθιστούν έκδηλο το γεγονός ότι ο αδικούμενος πληθυσμός ή οι αντιπρόσωποί του είναι αξιόλογος, ενιαίος και στρατευμένος, εκδηλώσεις στις οποίες περιλαμβάνεται και μια σειρά ενεργειών που εκδηλώνονται εκτός των νομίμων πλαισίων για την πολιτική συμμετοχή και πολιτική δραστηριότητα⁵⁷ Στο βαθμό που η «κινητοποίηση πόρων» απαιτεί «ορθολογική διαχείριση» των πόρων αυτών, οι οργανωτές

χρησιμοποιούν τρόπους έκφρασης της διαμαρτυρίας που να ταιριάζουν με τα μέσα που διαθέτουν. Βλ. McCarthy, J. and Zald, M. (2003) "Social Movement Organizations" in Goodwin J. and Jasper J. (eds), *The Social Movements Reader: Cases and Concepts*. Malden, Mass., Oxford, UK: Blackwell Publishing, σελ. 169-186.

⁵⁶ Βλ. Kitschelt, H. (1986), "Political Opportunities and Political Protests" *British Journal of Political Science*, No. 16, σελ. 57-85· Morris, Al. (1984). *Origins of the Civil Rights Movement: Black Communities Organizing for Change*. NY: Free Press· Zald, M. (1991). "The Continuing Vitality of Resource Mobilization Theory: Response to Herbert Kitschelt's Critique" στο Rucht D. (ed.) *Research on Social Movements*. Boulder CO, Westview Press, σελ. 348-354, Zald M. and R. Ash (1996). "Social Movement Organizations." *Social Forces*, τεύχ. 44, σελ 327-341· Zald M. and J. McCarthy, *Social Movements in an Organizational Society*, New Brunswick NJ.

⁵⁷ Βλ. Tilly Ch. (1997), «Social Movements as Political Struggle» προσχέδιο άρθρου για την *Encyclopedia of American Social Movements*: http://www.sociology.columbia.edu/faculty/tilly_soc.html.

λαμβάνουν υπόψη τους και τις υπόλοιπες κοινωνικές ομάδες και θεσμούς με τους οποίους με τους οποίους αλληλεπιδρούν: ανταγωνιστές, υποκείμενα των διεκδικήσεων, σχετικά ακροατήρια (publics) καθώς και διάφορα τρίτα μέρη όπως εχθρικοί ανταγωνιστές, αντιδιαδηλωτές, θεατές-παρατηρητές, τυχόν θύματα, αστυνομία κλπ. Εν ολίγοις, η θεωρία περί κινητοποίησης πόρων μελετά την ποικιλία των πόρων που πρέπει να κινητοποιηθούν, τους δεσμούς των κινηματικών οργανώσεων με άλλες κοινωνικές ομάδες, την εξάρτηση των κοινωνικών κινημάτων από εξωτερική υποστήριξη για την επιτυχία τους καθώς και την τακτική των αρχών για τον έλεγχο ή την πολιτική ενσωμάτωση των κινημάτων. Εν τούτοις, το κοινωνικό κίνημα δεν είναι κυρίως οι οργανώσεις του αλλά η διαρκής διάδραση, ο πολιτικός αγώνας⁵⁸.

Σημαντική θέση μεταξύ των θεωρητικών της προσέγγισης της «κινητοποίησης πόρων» κατέχει ο Mancur Olson. Βασισμένος στην ατομοκεντρική μεθοδολογική προσέγγιση της φιλελεύθερης παράδοσης, ο Olson θεωρεί ότι το άτομο αποτελεί τη βασική μονάδα ανάλυσης της σχέσης ατόμων και κοινωνικών ομάδων. Υποστηρίζει την «ορθολογικότητα» των ατόμων που δημιουργούν, και συμμετέχουν σε, ομάδες συμφερόντων συμεριζόμενα κοινούς στόχους. Η συλλογική δράση όμως εμποδίζεται στην πράξη από την ύπαρξη του προβλήματος του «τσαμπατζή» («free rider problem»)⁵⁹. Θα πρέπει εδώ να τονίσουμε ότι το πρόβλημα του «τσαμπατζή» δεν είναι πρόβλημα μόνο της νεωτερικής εποχής. Στην *Πολιτεία* ο Πλάτων έβαλε τον Γλαύκωνα να επιχειρηματολογεί υπέρ της ανυπακοής στο νόμο μόνο στην περίπτωση που θα μπορεί κανείς να αποφύγει την κύρωση για την παράβασή του. Ο Α. Smith εξάλλου τόνιζε ότι κάθε παραγωγός «επιδιώκοντας το δικό του συμφέρον συχνά προωθεί αυτό της κοινωνίας πιο αποτελεσματικά από όσο όταν πράγματι έχει την πρόθεση να το προωθήσει. Ο D. Hume αναφέρεται σε δύο γείτονες που ενδεχομένως να συμφωνήσουν να αποστραγγίσουν ένα λιβάδι που κατέχουν από κοινού. Επειδή είναι εύκολο για τον καθένα να γνωρίσει τις σκέψεις του άλλου κι επειδή πρέπει να αντιληφθεί ότι η άμεση συνέπεια της

---

⁵⁸ Σημαντική είναι η παρατήρηση του M. Giugni ότι δεν πρέπει να αρχίζουμε και να τελειώνουμε τη μελέτη των κοινωνικών κινημάτων με τη μελέτη των οργανώσεών τους και μόνο κάνοντας πραγματικότητα μια γενική ιδέα χωρίς να την υποβάλλουμε σε κριτικό και εμπειρικό έλεγχο και ότι δεν πρέπει να εξετάζουμε μόνο τις δημόσιες και φανερές εκδηλώσεις ενός κινήματος αλλά το σύνολο των πράξεων διαμαρτυρίας. Γι' αυτό το θέμα βλ. Giugni, G.M. (1998). "Introduction: Social Movements and Change: Incorporation, Transformation, and Democratization" στο Giugni M. G., McAdam D. and Tilly Ch. (eds.), *From Contention to Democracy*. Lanham MD: Rowman & Littlefield Publishers, σελ. xi-xxvi.

⁵⁹ Για κριτικές βλ. Αλεξανδρόπουλος, Στ. (1993). «Η οικονομική λογική της συλλογικής δράσης.» *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*. No. 7, σελ. 82-123 και Τσουκαλάς, Κ. (1991). «Τσαμπατζήδες στη χώρα των θαυμάτων.» *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*. No.1, σελ. 9-52.

παράλειψης εκ μέρους του να συνεισφέρει είναι η εγκατάλειψη όλου του σχεδίου. Αλλά είναι πολύ δύσκολο και, πράγματι, αδύνατο να συμφωνήσουν χίλια άτομα σε μια τέτοια ενέργεια. Είναι πολύ δύσκολο γι' αυτά τα άτομα να συμφωνήσουν σε ένα τόσο σύνθετο σχέδιο και ακόμη πιο δύσκολο να το εκτελέσουν καθόσον ότι καθένα αναζητεί μια δικαιολογία να γλιτώσει τη φασαρία και τα έξοδα και να φορτώσει σε άλλους ολόκληρο τα φορτία. Ο John Stuart Mill, με τη σειρά του, υπερασπιζόμενος την ανάγκη ύπαρξης ανώτατου ορίου ημερήσιου χρόνου εργασίας, τονίζει ότι όλοι οι εργάτες θα ήταν σε καλύτερη θέση εάν μειωνόταν κατά μία ώρα το ωράριο εργασίας αλλά κάθε μεμονωμένος εργάτης θα ήταν σε καλύτερη θέση εάν εργαζόταν την επιπλέον ώρα που δεν θα εργάζονταν οι άλλοι εργάτες. Για να επωφελούνται όλοι από ένα μικρότερο ωράριο εργασίας θα πρέπει να καταστεί παράνομο το να εργάζεται κανείς πέραν του νομίμου.⁶⁰

Επειδή αναφερθήκαμε σε προγενέστερο κεφάλαιο στη θεωρία του Olson, θα εξετάσουμε δύο ακόμη θεωρήσεις που, μολονότι ανήκουν στα πλαίσια της γενικότερης σχολής της «ορθολογικής σχολής», εντάσσουν και άλλους παράγοντες στο σκεπτικό με το οποίο εξετάζουν τη συλλογική δράση και τα κοινωνικά κινήματα. Μια περίπτωση είναι αυτή της «θεωρίας των παιγνίων». Η θεωρία αυτή δίνει πρωτίστως σημασία στη «στρατηγική διάδραση». Σύμφωνα με αυτή τη θεωρία, οι δρώντες κάνουν τους υπολογισμούς του στη διάρκεια της κίνησής τους και ελίσσονται στρατηγικά και τακτικά έναντι των αντιπάλων. Η κεντρική παραδοχή τους είναι ότι πάντοτε το παιχνίδι είναι ανοιχτό (open-ended) σε όλα τα δυνατά αποτελέσματα. Οι θεωρητικοί των παιγνίων προσπαθούν να αναγνωρίσουν σημεία ισορροπίας ανάμεσα στα στρατηγικά παίγνια από τα οποία κανένας παίκτης δεν έχει συμφέρον να αποκλίνει. Η λογική της σύγκρουσης και της στρατηγικής διάδρασης μπορεί έτσι να λειτουργήσει σε βάρος των σκοπών όλων των εμπλεκόμενων παικτών. Έτσι είναι δυνατή η εξήγηση της συχνής εμφάνισης καταστάσεων στασιμότητας και πόλωσης. Σ' αυτό το παίγνιο ορισμένες φορές ίσως είναι πιο σημαντικό ένας παίκτης να προβεί γρήγορα σε μια κίνηση που εκ πρώτης όψεως να μην είναι απολύτως ορθολογική αλλά που αργότερα μπορεί να αποδειχθεί ότι λειτούργησε σε όφελός του (π.χ. περίπτωση «αιφνιδιασμού» για την εκλογή προέδρου της Ελληνικής Δημοκρατίας το 1985). Η εμπλοκή πολλών παραγόντων στο παιχνίδι αποδεικνύει ότι δεν είναι πάντοτε ο κάθε παίκτης να προβαίνει σε στενά ορθολογικές κινήσεις αφού δεν είναι σε θέση να γνωρίζει τις προθέσεις και τους σκοπούς όλων των μερών. Εξέλιξη αυτής της θεωρίας είναι η προσέγγιση που θεωρεί ότι διάφορα συναισθηματικά

---

⁶⁰ The Free Rider Problem. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*
<http://plato.stanford.edu/entries/free-rider/>

κίνητρα είναι συμβατά με την ιδιοτελή ορθολογικότητα.⁶¹ Η μελέτη του Αφροαμερικανικού κινήματος για τα πολιτικά δικαιώματα εντόπισε πάμπολλες περιπτώσεις όπου οι συμμετέχοντες είχαν διαφόρων ειδών κίνητρα: έκφραση συναισθημάτων, ευχαρίστηση για αυτή καθαυτή την έκφραση διαμαρτυρίας, ενδιαφέρον για την προσωπική τους φήμη κ.α. Οι επιθυμίες για τη δημιουργία ή συντήρηση της φιλίας, τη διατήρηση της φήμης και της κοινωνικής υπόληψης, της αποφυγής της γελοιοποίησης ή του κοινωνικού εξοστρακισμού, όλ' αυτά αποτελούν κοινωνικούς στόχους, δηλαδή επιλεκτικά κίνητρα για τα άτομα ώστε να συμμετέχουν στην συλλογική δράση. Άλλωστε η καλή φήμη μπορεί να αποφέρει ποικίλα οφέλη και αποζημιώσεις για τη συμμετοχή στα κινήματα. Η ορθολογικότητα καθίσταται έτσι ένας ευαίσθητος συνδυασμός από σκέψεις και συναισθήματα.

Όλες αυτές οι προσεγγίσεις της «ορθολογικής επιλογής» έχουν ένα ακόμη κοινό σημείο, καθώς θεωρούν ότι τα κοινωνικά πλαίσια ελάχιστα επηρεάζουν τις επιλογές των ατόμων, επειδή κύριο είναι το μεγιστοποιητικό κίνητρο. Τα συμφέροντα είναι αντικειμενικά δεδομένα και όχι πολιτισμικές κατασκευές. Διακρίνονται αμέσως από τον εξωτερικό παρατηρητή και δεν χρειάζονται άλλες μορφές μεθοδολογικής προσέγγισης πέρα από τον ατομικισμό, όπως η συμμετοχική παρατήρηση ή η ολιστική θεώρηση ή η εμπαθητική ικανότητα (empathy). Όμως, όπως τονίζεται σε μια άλλη εκδοχή της θεωρίας της «ορθολογικής επιλογής», ορισμένα ορθολογιστικά μοντέλα έχουν περισσότερες ελπίδες να ευδοκιμήσουν επιστημονικά σε ορισμένα κοινωνικά πλαίσια και λιγότερο σε άλλα. Παραδείγματος χάριν, το γεγονός ότι οι αγρότες είναι μέλη μιας ισχυρής κοινότητας τους ωθεί στο να κινητοποιούνται πολύ πιο εύκολα από άλλες κοινωνικές ομάδες και γι' αυτούς κάτι τέτοιο θεωρείται ορθολογικό. Παρόμοια είναι η περίπτωση των εργατών σε παλιές κοινότητες, όπως αυτές των ανθρακωρυχείων, όπου συνδυάζεται ο χώρος εργασίας και ο χώρος κατοικίας. Στα περιβάλλοντα αυτά η εμπιστοσύνη και η αξιοπιστία, οι κοινές πεποιθήσεις και αξίες καθώς και οι συχνές διαδράσεις συμβάλλουν στην ανάπτυξη της κοινωνικής δράσης. Οι πολιτισμικές προσδοκίες, τα συναισθήματα και οι πεποιθήσεις προσδιορίζουν την έκταση και, ως ένα βαθμό, την έντασή της.⁶²

Συνοψίζοντας την κριτική στην προσέγγιση της «ορθολογικής επιλογής» θα λέγαμε ότι δεν μπορεί να συλλάβει όλες τις διαστάσεις της λήψης αποφάσεων τόσο από τη σκοπιά της μελέτης των ατόμων που τις λαμβάνουν όσο και από την άποψη της μελέτης των διαδικασιών και του πλαισίου εντός των οποίων

⁶¹ Βλ. Chong D. (1991) *Civil Rights Movement*. Chicago: Chicago University Press.

⁶² Βλ. Taylor M. (ed.) (1988) *Rationality and Revolution*. Cambridge University Press.

αυτές λαμβάνονται. Σε τελευταία ανάλυση, η «ορθολογική επιλογή» αποδέχεται έναν στενό ορισμό της ορθολογικότητας («εργαλειακή ορθολογικότητα»), υιοθετεί το μεθοδολογικό ατομισμό και δεν μπορεί να συλλάβει στην πληρότητά τους τις έννοιες της δομής, της δράσης και της κουλτούρας, και, τέλος, χαρακτηρίζεται από έλλειψη ιστορικής οπτικής και αποδοχή της αχρονικότητας.⁶³

Ένα κοινωνικό κίνημα αναπτύσσεται πάντα σε συνάρτηση με τις υπόλοιπες κοινωνικές ομάδες και οργανώσεις είτε αυτές είναι φιλικά προσκείμενες είτε αντίπαλες ή, ακόμη και, ουδέτερες σε σχέση τόσο με το συγκεκριμένο κοινωνικό κίνημα όσο και με τους αντίπαλούς του. Η έρευνα στο πεδίο των κοινωνικών κινήματων έχει μέχρι σήμερα αναδείξει μια σειρά από κοινωνικές ομάδες που αποτελούν υποψήφιους στόχους για το κοινωνικό κίνημα που επιδιώκει τη σύναψη δεσμών μαζί του ώστε να ισχυροποιηθεί έναντι των αντιπάλων του: μέθοδος "πολυ-οργανωσιακού πεδίου" (multi-organizational field) αποκαλείται η μέθοδος με την οποία κατανοούνται οι ομάδες - στόχοι του κοινωνικού κινήματος⁶⁴. Τις ομάδες αυτές αποτελούν ευρείες κατηγορίες πολιτών που ενδέχεται να μην συναντηθούν με τους οργανωτικούς φορείς του κινήματος, θεωρείται όμως ότι διαθέτουν κοινά χαρακτηριστικά με τους φορείς του κινήματος. Φιλικά προσκείμενες ομάδες είναι οι οπαδοί και οι εκλογείς που αποτελούν τμήματα του «συστήματος συμμαχιών» του κινήματος. Οι ομάδες πληθυσμών, τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης και οι πιθανοί σύμμαχοι είναι ουδέτεροι και διεκδικούνται τόσο από τη συμμαχία όσο και από τους αντίπαλους. Οι αντίπαλοι, οι ανταγωνιστές και τα αντικινήματα συνιστούν το συγκρουσιακό τομέα (conflict sector). Οι επιφορτισμένες με την ευθύνη λήψης αποφάσεων μερίδες των ελίτ ενδεχομένως να βρίσκονται και στις δύο πλευρές.

Ένα ακόμη στοιχείο που τονίζεται από τον C. Tilly είναι η θεσμοποίηση των κοινωνικών κινήματων στην περίπτωση που γίνουν αποδεκτά τα αιτήματα, οι πολιτικές μορφές και τα οργανωτικά τους μοντέλα. Έτσι στο βαθμό που τα κοινωνικά κινήματα θεωρούνται ως «έμβρυα πολιτικών κομμάτων» ή «αναδυόμενες ομάδες πίεσης»⁶⁵ είναι λογικό να αντιμετωπίζονται ως πολιτικά σχήματα υποψήφια προς ενσωμάτωση στο πολιτικό σύστημα έτσι ώστε με τη θεσμοποίησή τους να μειωθεί η ικανότητά τους να δρουν ως εν δυνάμεις

---

⁶³ Βλ. Archer M. (ed.) (2001) *Rational Choice Theory: Resisting Colonisation*. London: Routledge.

⁶⁴ Βλ. Klandermans, B. (1992). "The Social Construction of Protest and Multiorganizational Fields." στο Morris Al. and McClurg Mueller C. (eds.) *Frontiers in Social Movement Theory*, New Haven, Yale University Press, σελ. 77-103

⁶⁵ Βλ. Mamay S. (1991) *ο.ε.π.* σελ.1-2.

ανατροπείς.⁶⁶ Για να ολοκληρωθεί η θεωρία, οι ερευνητές που τη στηρίζουν προσθέτουν και το στοιχείο της παροχής κινήτρων προς τους οργανωτές ώστε να είναι σε πλεονεκτική θέση για να μετατρέπουν τα ρεύματα της κοινής γνώμης ή μια πεποίθηση σε αποτελεσματικό θεσμικό φορέα στα πλαίσια του πολιτικού συστήματος. Συνεπώς, δεν αντιμετωπίζονται τα κοινωνικά κινήματα, όπως στη θεωρία της «συλλογικής συμπεριφοράς», ως κοινωνική δυσλειτουργία ή παθολογία⁶⁷.

Η «θεσμοποίηση» ενός κοινωνικού κινήματος είναι μία μόνο από τις τρεις διαδικασίες που διακρίνονται στα ιστορικά πλαίσια ανάπτυξής του. Αυτές οι τρεις διαδικασίες ορίζονται «ιδεοτυπικά» χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν μπορούν να λαμβάνουν χώρα παράλληλα: οι διαδικασίες είναι: ενσωμάτωση («θεσμοποίηση»), μετασχηματισμός, εκδημοκρατισμός.⁶⁸

Με τις θεωρίες περί «δομής των πολιτικών ευκαιριών» οι ερευνητές επικεντρώνουν την προσοχή τους στους πολιτικούς θεσμούς που παρουσιάζονται ως οι στρόφιγγες για την εμφάνιση και ενεργοποίηση κοινωνικών κινήματων και το βαθμό επιτυχούς αντιμετώπισης και επίλυσης δομικών προβλημάτων. Κάποιες κοινωνικές ομάδες μπορεί να επιθυμούν να οργανώσουν ένα κίνημα διαμαρτυρίας και διεκδίκησης, δεν κρίνουν όμως κατάλληλη τη στιγμή για να αναλάβουν μεγάλο ρίσκο, γιατί το πολιτικό σύστημα είναι κλειστό και διατηρεί μια σημαντική συνοχή απολαμβάνοντας παράλληλα είτε την υποστήριξη μεγάλης μερίδας του πληθυσμού είτε τη σιωπηρή και αναγκαστική αποδοχή της ελλείψει ορατών εναλλακτικών λύσεων. Προϋποθέσεις για την ενεργοποίηση των κοινωνικών αυτών ομάδων είναι η εξασφάλιση ορισμένων προσβάσεων στις πολιτικές αρχές, η μείωση της έντασης της καταστολής, η διάσπαση των κυρίαρχων πολιτικών ελίτ, η υποστήριξη ορισμένων ομάδων από κάποιες ελίτ.⁶⁹ Το άνοιγμα του πολιτικού

---

⁶⁶ Σ' ένα κυρίαρχο πολιτικό σύστημα υπάρχει «ένα σύνολο θεσμών με τους έγκριτους λήπτες αποφάσεων που μπορούν και διατηρούν την δημόσια τάξη, διαφεντεύουν την οικονομική δραστηριότητα, και παρέχουν αληθοφανή επιχειρήματα για την άσκηση εξουσίας και την επίδειξη ισχύος σε τέτοια ζητήματα. Η κύρια δραστηριότητα που συγκροτεί αυτή την υπερισχύουσα πολιτική-κοινωνική τάξη πραγμάτων είναι η τακτική λήψη σημαντικών αποφάσεων στο εσωτερικό και για τους βασικούς θεσμούς. Πολύ σημαντικότερα στις πιο μεγάλες και πιο πρόσφατες ανθρώπινες κοινωνίες, τέτοιες αποφάσεις εκπορεύονται από τα ανώτερα στρώματα των κυβερνήσεων, από τις μεγάλες επιχειρήσεις και οργανισμούς, τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, τα θρησκευτικά δόγματα κι εκκλησίες, και τα επιστημονικά και εκπαιδευτικά ιδρύματα». Βλ. Lofland J., (1996), *ο.ε.π.* σελ.4.

⁶⁷ Βλ. Mayer, Z. and McCarthy, J. (eds.) (1979). *The Dynamics of Social Movements: Resource Mobilization, Social Control and Tactics*. Cambridge MA: Winthrop.

⁶⁸ Βλ. Giugni, C.M. (1998), *ο.ε.π.*, σελ. xiv-xxii.

⁶⁹ Βλ. Kurzman, Ch. (2003). "The Iranian Revolution" στο Goodwin, J. and Jasper, J. (eds), *The Social Movements Reader: Cases and Concepts*. Maldem, Mass and Oxford, UK: Blackwell Publishing, σελ. 38-48.

συστήματος μπορεί να γίνει όταν οι κυρίαρχες πολιτικές ελίτ αποφασίσουν να εντάξουν σε αυτό κοινωνικές δυνάμεις για να εξουδετερώσουν μια ενδεχόμενη απειλή αντισυστημικής κινηματικής έξαρσης ή για να υποστηρίξουν οι ίδιες ελεγχόμενα κοινωνικά κινήματα ή αντικινήματα⁷⁰. Είναι δυνατόν επίσης να υπάρξει άνοιγμα του πολιτικού συστήματος στα κοινωνικά κινήματα χωρίς πρόθεση εκ μέρους των κυρίαρχων πολιτικών ελίτ όταν το σύστημα βρίσκεται σε φάση κατάρρευσης ή εξασθένησης π.χ. στις περιπτώσεις πολέμου ή δημοσιονομικής κρίσης που προκαλούνται πολιτικά κενά τα οποία εκμεταλλεύονται τα αναδυόμενα πολιτικο-κοινωνικά κινήματα.⁷¹ Παρ' όλα αυτά η βασικότερη προϋπόθεση είναι η εκτίμηση των κοινωνικών στρωμάτων που υφίστανται τον αποκλεισμό από το σύστημα ότι κάτι αλλάζει στη δομή των πολιτικών ευκαιριών, δηλαδή αναγνωρίζει σαφώς ότι πρόκειται για ευκαιρία που πρέπει να αξιοποιηθεί.

Συνοπτικά, οι οχτώ διαστάσεις του πολιτικού περιβάλλοντος που επηρεάζουν θετικά ή αρνητικά τη δράση των κοινωνικών κινήματων είναι οι ακόλουθες:⁷²

1. Η αυξανόμενη πρόσβαση νέων δρώντων στη συμμετοχή.
2. Η αναδιάρθρωση εντός του πολιτικού συστήματος.
3. Η εμφάνιση συμμάχων με επιρροή.
4. Η ύπαρξη ρηγμάτων εντός της κυρίαρχης ελίτ.
5. Η αντιμετώπιση της ικανότητας ή της βούλησης του κράτους για καταπίεση.
6. Η ισχύς του κράτους.
7. Δεσπόζουσες στρατηγικές.
8. Καταπίεση και κοινωνικός έλεγχος

Οι πέντε πρώτες διαστάσεις θεωρούνται ότι είναι «ευμετάβλητοι όροι πρόσβασης στην ευκαιρία» ενώ οι τρεις τελευταίοι «δομικοί όροι πρόσβασης στην ευκαιρία».

---

⁷⁰ Berry, J. (1993) "Citizen Groups and the Changing Natures of Interest Group Politics in America". *Annals of the Academy of Political and Social Science*, τεύχ. 528, σελ. 30-41· Hershey, M. (1993) "Citizens' Groups and Political Parties in the U.S." *Annals of the Academy of Political and Social Science*, τεύχ. 528, σελ.142-156· Kitschelt, H. (1993) "Social Movements, Political Parties, and Democratic Theory." *Annals of the Academy of Political and Social Science*, τεύχ. 528, σελ. 13-29· McCarthy, J. and Wolfson M. (1992) "Consensus Movements, Conflict Movements and the Co-optation of Civic and State Infrastructures" στο Morris, D. Al. and McClurg Mueller, C. (eds.) *Frontiers in Social Movement Theory*, New Haven CT and London: Yale University Press, σελ. 273-298.

⁷¹ Βλ. Skopcol, Th. (1979) *States and Social Revolution: A Comparative Analysis of France, Russia and China*. London and New York, Cambridge University Press

⁷² Βλ. Tarrow, S. (1999). *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics* (Cambridge Studies in Comparative Politics), Cambridge: Cambridge University Press. Για την ελληνική απόδοση των όρων και την ερμηνεία τους, βλ. Ψημίτης, Μ. (2006) *Εισαγωγή στα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα*, Αθήνα: Ατραπός, σελ. 273-276

Ουσιαστικά, η θεωρία περί «δομής των πολιτικών ευκαιριών» θέτει ερωτήματα σχετικά με τις δυνατότητες επιτυχίας των πολιτικο-κοινωνικών κινημάτων, τις επιπτώσεις της πολιτικής δομής πάνω στην οργάνωση και τη στρατηγική των κινημάτων. Οι διάφορες μεταβλητές που επιλύουν και δίνουν απάντηση στα ερωτήματα αυτά σχετίζονται με την ευκολία σχηματισμού νέων κομμάτων, την ένταση της καταπίεσης-καταστολής, το ειδικό βάρος κάθε κλάδου της κυβέρνησης, την έκταση της αποκέντρωσης, το συνταγματικό πλαίσιο και, βεβαίως, την πραγματική συμπεριφορά των πολιτικών ελίτ. Τα κοινωνικά κινήματα εκμεταλλευόμενα τις πολιτικές ευκαιρίες που τους προσφέρει το πολιτικό σύστημα κάθε φορά, αλλά και τη διεύρυνσή τους που τα ίδια σε μεγάλο βαθμό δημιουργούν, επιφέρουν μεταβολές σε τρία διακριτά επίπεδα: την αλλαγή των σχέσεων εξουσίας μεταξύ των διεκδικητών, των αρχών και των τρίτων μερών, την αλλαγή των ασκούμενων πολιτικών, και τις ευρείες συστημικές αλλαγές, τόσο στο δομικό (θεσμικό επίπεδο) όσο και στο πολιτισμικό επίπεδο.⁷³ Συνεπώς, σύμφωνα με τα παραπάνω, δύο βασικοί καθοριστικοί παράγοντες της ανάδυσης και ενεργοποίησης της κοινωνικής διαμαρτυρίας είναι η δομή των πολιτικών ευκαιριών και η οργανωτική δύναμη των κοινωνικών ομάδων.⁷⁴ Κρίσιμης σημασίας είναι η έκταση στην οποία ένα πολιτικό σύστημα έναντι της αμφισβήτησης και της διεκδίκησης είναι ανοικτό ή κλειστό σε διαφορετικές εποχές. Όμως, όποιες κι αν είναι οι δομικές συνθήκες δεν μπορούν αυτόματα να μεταφραστούν σε διαμαρτυρία και διεκδίκηση. Διαμεσολαβούνται από τη «νοητική απελευθέρωση» (cognitive liberation) των κοινωνικών υποκειμένων, δηλαδή την ικανότητά τους να διαρρηγνύουν το πεσιμιστικό και εφησυχαστικό πρότυπο σκέψης και να ξεκινούν να κάνουν κάτι για την κατάστασή τους.

Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφερθούμε σε μια σημαντική πλευρά της θεωρητικής συνεισφοράς του C. Tilly που εισήγαγε την έννοια των «ρεπερτορίων» του κοινωνικού ανταγωνισμού.⁷⁵ Ο C. Tilly περιγράφει, κατ' αυτόν τον τρόπο, τα διαθέσιμα μέσα συλλογικής δράσης που προδιαγράφονται κάθε φορά από τους κατέχοντες τα μέσα εξουσίας στο δεδομένο κοινωνικό

⁷³ Βλ. Giugni M. G. (1998) *ο.ε.π.* σελ. xv. Για εκτενέστερη συζήτηση όσον αφορά τις κατηγοριοποιήσεις των αλλαγών που επιφέρει η δράση των κοινωνικών κινημάτων βλ. Schumaker, P. D. (1975) "Policy Responsiveness to Protest-Group Demands" στο *Journal of Politics*, τεύχ. 37, σελ. 488-521· Rochon, R. T. and Mazmanian, D. A. (1993) "Social Movements and the Policy Process" στο *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, τεύχ. 528, σελ. 75-87.

⁷⁴ Βλ. McAdam, J. (1982) *Political Process and the Development of Black Insurgency, 1930-1970*. Chicago: Chicago University Press, σελ. 48-51.

⁷⁵ Βλ. Tilly, Ch. (1978), *ο.ε.π.*, σελ. 193-228. Βλ. επίσης και Fox-Piven Fr. (2001). «Μορφές εξουσίας και παγκοσμιοποίηση» στο Ρήγος, Α. και Τσουκαλάς, Κ. (επιμ.) *Η Πολιτική Σήμερα: Ο Νίκος Πουλαντζάς και η Επικαιρότητα του Έργου του*. Αθήνα: Θεμέλιο και Ελληνική Εταιρία Πολιτικής Επιστήμης.

σχηματισμό. Τα πλαίσια και τα μέσα της συλλογικής δράσης προσδιορίζονται επίσης από την κουλτούρα και την ιστορία της διαμαρτυρίας και της αμφισβήτησης, το περιβάλλον, τα ειδικά κάθε φορά παράπονα των διαμαρτυρομένων και την ποικιλία των στόχων τους, καθώς και από τις διάφορες πολιτικές ευκαιρίες (ή και τους περιορισμούς) που διαμορφώνουν την καθημερινή εμπειρία. Το θεωρητικό και μεθοδολογικό μοντέλο του C. Tilly αναφέρεται, ως επί το πλείστον, στις γενικές διαδικασίες που ξεδιπλώνονται σε μια σειρά παρόμοιων περιπτώσεων και με την έννοια αυτή αποτελεί ένα πολύ καλό και ιδιαίτερα χρήσιμο ευριστικό εργαλείο στις περιπτώσεις μελέτης των δομικών μεταβολών μετά από επαναστατικές περιόδους.⁷⁶ Η σύνθετη μέθοδος του C. Tilly χρησιμεύει ως υπόδειγμα στο βαθμό που ενσωματώνει δημιουργικά στοιχεία από άλλες θεωρητικές προσεγγίσεις, όπως η νεομαρξιστική, η κοινωνική-στρουκτουραλιστική, η προσέγγιση των νέων κοινωνικών κινήματων και οι προσεγγίσεις από τη σκοπιά της ανάλυσης της διαμόρφωσης πλαισίων (framing analysis).

Σημαντική είναι η συμβολή του θεωρητικού προβληματισμού περί «νέων κοινωνικών κινήματων» στην κατανόηση των μεταβολών που επήλθαν κατά το δεύτερο ήμισυ του 20ού αιώνα στη θεματολογία, την οργάνωση και την κοινωνική βάση των κινήματων⁷⁷. Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, τα κοινωνικά κινήματα μπορούμε να τα θεωρήσουμε τόσο ως συμπτώματα όσο και ως λύσεις των αντιθέσεων που χαρακτηρίζουν τις σύγχρονες γραφειοκρατικές κοινωνίες. Τα κοινωνικά κινήματα εκφράζουν την ένταση ανάμεσα στις αδιάκοπα διευρυνόμενες σφαίρες της ανθρώπινης αυτονομίας και της αυξανόμενης ρύθμισης που είναι εγγεγραμμένη στη λογική της «μεταβιομηχανικής» ανάπτυξης. Οι αντιθέσεις αυτές εκφράζουν νέες κοινωνικές συγκρούσεις που, σύμφωνα με το Jürgen Habermas⁷⁸, «δεν προκύπτουν από τις περιοχές της υλικής αναπαραγωγής» και «δεν χειραγωγούνται πλέον από κόμματα και οργανώσεις» αλλά προκύπτουν από τις περιοχές της «πολιτισμικής αναπαραγωγής, της κοινωνικής ολοκλήρωσης και της κοινωνικοποίησης». Η κύρια αντίληψη που διακατέχει αυτά τα νέα κοινωνικά κινήματα είναι ο «αντικρατισμός» και η «δράση κατά των μηχανισμών». Δίνεται έμφαση στην ομαδική ή συλλογική ταυτότητα, στις αξίες και στον τρόπο ζωής και η κοινωνική τους βάση είναι η «μεσαία τάξη». Συνεπώς, οι αντιθέσεις αφορούν τη σχέση «ατόμου και κράτους». Οι

⁷⁶ Βλ. την κριτική του DeFay B.J.(2001), και τη θέση περί των πολιτικών ευκαιριών, ως εξωτερικών ως προς τα κινήματα, του Tarrow S. (1998), *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics*, Cambridge: Cambridge University Press, σελ. 19-20.

⁷⁷ Βλ. Habermas J. (1981) "New Social Movements" *Telos*, τεύχ. 49 (φθινόπωρο), σελ. 37-39 και Offe Cl. (1985), "New Social Movements. Challenging the Boundaries of Institutional Politics" στο *Social Research*, Τόμ. 54, τεύχ. 4 σελ.817-867.

⁷⁸ Βλ. Habermas J. (1981) *ο.ε.π.*, σελ. 34.

συνέπειες είναι η άνοδος των «συμμετοχικών διαθέσεων και ιδεολογιών», η αύξηση της χρήσης μη θεσμικών και μη συμβατικών μορφών πολιτικής συμμετοχής (π.χ. πορείες, διαδηλώσεις, ανεπίσημες απεργίες), τα πολιτικά αιτήματα και οι συγκρούσεις για θέματα που χαρακτηρίζονται ηθικά και οικονομικά και που δεν μπορούν να διευθετηθούν με «κρατικιστικές λύσεις», με την κλασική «πολιτική ρύθμιση». Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, όπως δείχνει ο παρακάτω πίνακας, στο παλιό και στο νέο παράδειγμα αντιστοιχούν διαφορετικά διακυβεύματα, αξίες, τρόποι δράσεις και δρώντες:

	Παλιό παράδειγμα	Νέο παράδειγμα
Διακυβεύματα	Οικονομική ανάπτυξη και διανομή, στρατιωτική και κοινωνική ασφάλεια, κοινωνικός έλεγχος	Διατήρηση του περιβάλλοντος, ανθρώπινα δικαιώματα, ειρήνη και μη αποξενωτικές/αλλοτριωτικές μορφές εργασίας
Αξίες	Ελευθερία και ασφάλεις της ιδιωτικής κατανάλωσης και της υλικής προόδου	Προσωπική αυτονομία και ταυτότητα σε αντίθεση με το συγκεντρωτικό έλεγχο
Τρόποι δράσης	Εξωτερικοί: Πλουραλιστική ή κορπορατιστική διαμεσολάβηση συμφερόντων, ανταγωνισμός πολιτικών κομμάτων, πλειοψηφία	Εξωτερικοί: η πολιτική διαμαρτυρία βασίζεται σε αιτήματα που διαμορφώνονται ως επί το πλείστον με αρνητικούς όρους
Δρώντες	Κοινωνικο-οικονομικές ομάδες που δρουν ομαδικά (για το συμφέρον της ομάδας) και εμπλέκονται σε συγκρούσεις για την αναδιανομή	Κοινωνικο-οικονομικές ομάδες που δεν λειτουργούν ως τέτοιες αλλά για λογαριασμό συλλογικοτήτων βασισμένων σε πάγια και εκ γενετής χαρακτηριστικά (ταυτότητες)

Σύμφωνα με το διαχωρισμό αυτό, η παλιά πολιτική βασιζόταν σε κοινωνικά κινήματα που μπορούσαν, ως εκ της φύσεώς τους, να διαπραγματεύονται τα αιτήματά τους με τους εξουσιαστικούς φορείς σε αντίθεση με τη νέα πολιτική που βασίζεται στα κινήματα ταυτότητας τα αιτήματα των οποίων δεν είναι δυνατό να τίθεται υπό διαπραγμάτευση.

Παρόμοια είναι η λογική της θεωρίας περί «νέων αξιών». ⁷⁹ Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, οι συνθήκες οικονομικής ευημερίας που επικράτησαν στις κοινωνίες της Δυτικής Ευρώπης και της Βόρειας Αμερικής μετά τη δεκαετία του 1950-60 ευνόησαν τη μετατόπιση του συστήματος αξιών των πολιτών

⁷⁹ Για τη θεωρία περί νέων αξιών, βλ. Inglehart, R.. (1971). "Post-materialism in an Environment of Insecurity." *American Political Science Review*, τ. 75, σελ. 880-900

προς τον άξονα των «μετα-υλιστικών αξιών», δηλαδή δίνεται έμφαση στις ανάγκες για «υψηλότερη αισθητική», «αυτοπραγμάτωση και δημιουργία». Στα πλαίσια της κινητοποίησης για την ικανοποίηση αυτών των αναγκών, που το κράτος αδυνατεί, όχι μόνο να τις ικανοποιήσει αλλά συχνά και, να τις αντιληφθεί, τα συμφέροντα που εκφράζονται δεν είναι πλέον ταξικά - ή αποκλειστικά ταξικά - και μετατρέπονται σε «οικουμενικά» (π.χ. περιβάλλον, ειρήνη, παιδεία κ.α.).

Συγγενική είναι επίσης και η θεωρία περί «δράσης – ταυτότητας» (action - identity) που θεωρεί τα κοινωνικά κινήματα ως προωθητικές δυνάμεις για την κοινωνική απελευθέρωση⁸⁰. Στη θεωρία αυτή τα κοινωνικά κινήματα δεν αντιμετωπίζονται πλέον με απλουστευτικό τρόπο ως «ανωμαλίες» ή «παθολογικά κοινωνικά φαινόμενα» ούτε θεωρούνται ως «παράγοντες κοινωνικής στασιμότητας». Τα κοινωνικά κινήματα θεωρούνται ως οι βασικοί παράγοντες αντίδρασης (counter-actors) ενάντια στις ταξικές κοινωνικές μορφές κυριαρχίας της κατεστημένης γνώσης και επένδυσης των κυρίαρχων τάξεων οι οποίες ελέγχουν τις διαδικασίες κοινωνικής και οικονομικής αναπαραγωγής. Ο βιομηχανικός καπιταλισμός στις Δυτικές κοινωνίες, σύμφωνα με τον Α. Touraine, αντικαταστάθηκε από τη προγραμματισμένη «μεταβιομηχανική» μορφή καπιταλισμού⁸¹ και οι ταξικές κοινωνικές συγκρούσεις της βιομηχανικής καπιταλιστικής εποχής ανάμεσα στην αστική και την εργατική τάξη έδωσαν τη θέση τους στις συγκρούσεις ανάμεσα στην κυρίαρχη τεχνοκρατία και τους αποκλεισμένους από τη γνώση και την επένδυση⁸². Με τα λόγια του Α. Touraine⁸³, κοινωνικό κίνημα είναι «η οργανωμένη συλλογική συμπεριφορά ενός ταξικού δρώντος (actor) που παλεύει ενάντια στον ταξικό αντίπαλό του για τον κοινωνικό έλεγχο της ιστορικότητάς του.»

Παρεμφερής είναι η θεωρία της «συλλογικής ταυτότητας» («collective

---

⁸⁰ Βλ. Castells M. (1976) "Theoretical Proposition for an Experimental Study of Urban Social Movements" στο Pickvance C. (ed.), *Urban Sociology: Critical Essays*, London: Tavistock, σελ. 147-173.

⁸¹ Βλ. Touraine, A. (1971) *The Post-Industrial Society - Tomorrow's Social history: Classes, Conflicts and Culture in the Programmed Society*. New York: Random House.

⁸² Μπορεί να θεωρηθεί ότι οι δομικές μεταβολές στις κοινωνίες των αναπτυσσόμενων οικονομικά καπιταλιστικών χωρών («μεταφορντική», «μεταβιομηχανική», «μεταμοντέρνα» οικονομία γύρω από τον τριτογενή τομέα και με βάση τις τεχνολογικές εξελίξεις στον κλάδο των Η/Υ) έδωσαν ώθηση στα νέα κοινωνικά κινήματα. Βλ. Mayer M. and Roth R. (1995), «New Social Movements and the Transformation into a Post-Fordist Society» στο Darnovsky M. et al (eds.), *Cultural Politics and Social Movements*, Philadelphia, Temple University Press, σελ.299-319.

⁸³ Βλ. Touraine, A. (1981) *The Voice and the Eye: An Analysis of Social Movements*. Cambridge: Cambridge University Press, σελ. 77.

identity») ⁸⁴. Πολλά κοινωνικά κινήματα, κατά τη θεωρία αυτή, τείνουν να διαμορφώνουν μια δική τους ομαδική εικόνα (self-image), την οποία επηρεάζουν τα συμμετέχοντα μέλη το καθένα χωριστά αλλά και επηρεάζονται από αυτή. ⁸⁵ Αυτές οι συλλογικές ταυτότητες δεν είναι πάγιες αλλά αναδιαμορφώνονται στην πράξη: «[Σ]υλλογική ταυτότητα είναι ένας διαδραστικός και διαμοιραζόμενος ορισμός που παράγεται από ξεχωριστά άτομα (ή ομάδες σε ένα πιο σύνθετο επίπεδο)... και πρέπει να γίνεται αντιληπτός ως διαδικασία επειδή κατασκευάζεται και είναι υπό διαπραγμάτευση μέσω της κατ' επανάληψη ενεργοποίησης των σχέσεων που συνδέουν τα άτομα (ή τις ομάδες) με το κίνημα». ⁸⁶

Η σύνθετη αυτή διαδικασία διαμόρφωσης της συλλογικής ταυτότητας και του κοινωνικού κινήματος αποδεικνύει, σύμφωνα με τους θεωρητικούς αυτούς, ότι «οι εκδηλώσεις της συλλογικής δράσης τοποθετούνται σε πολιτισμικά προσδιοριζόμενους χώρους δράσης». Η συλλογική δράση «εμπεδώνεται σε μια βασική πολιτισμική δομή». Βασίζεται, δηλαδή, σε μια πραγματικότητα, που «αποτελείται από έναν ειδικά οργανωμένο λόγο (discourse) ο οποίος προηγείται της υποκίνησης των δρώντων προς την κατεύθυνση της κοινής δράσης», και μάλιστα κυριαρχεί στην υποκίνηση των δρώντων. Έτσι εξηγούνται τα αποκαλούμενα «ανεπιθύμητα αποτελέσματα» της κοινωνικής και της συλλογικής δράσης. ⁸⁷

Η συλλογική ταυτότητα δεν είναι ποτέ αποκλειστικά αποτέλεσμα διαπραγμάτευσης και ορθολογικών υπολογισμών αλλά αποτελείται εξίσου από αισθήματα όπως το πάθος, η αγάπη και το μίσος που εμπλέκονται στην καθημερινή ζωή. Η ισχυρή αίσθηση της αλληλεγγύης και της σύμπνοιας αποτελεί σημαντικό απόθεμα για τη δράση. Η καθημερινή δραστηριότητα και οι εναλλακτικοί τρόποι ζωής είναι προσπάθειες και πειραματισμοί αμφισβήτησης των κωδίκων της κυρίαρχης κουλτούρας. ⁸⁸

---

⁸⁴ Βλ. Melucci, Alb. (1988), «Getting Involved: Identity and Mobilization in Social Movements» στο Klandermans B, Kriesi H. and Tarrow S. (Eds.), *From Structure to Action: Comparing Social Movements Across Cultures*, International Social Movement Research I, Greenwich, CT, JAI, σελ 329-48 και του ιδίου (1995), «The Process of Collective Identity» στο Johnston H. and Klandermans B. *Social Movements and Culture*, Minneapolis, University of Minnesota Press, σελ.41-64.

⁸⁵ Βλ. Melucci, Alb. (1989), *Nomads of the present: social movements and individual needs in contemporary society*, London, Hutchinson.

⁸⁶ Βλ. Melucci, Alb.(1988), *ο.ε.π.*, σελ. 330

⁸⁷ Βλ. Eder, Kl. (1993), *The New Politics of Class: Social Movements and Dynamics in Advanced Societies*, Sage, London, σελ.1-15.

⁸⁸ Βλ. Melucci Alb. (1996) *Challenging Codes. Collective Action in the Information Age*. Cambridge: Cambridge University Press.

Ένα ιδιαίτερα μεγάλο μέρος της θεωρίας για τα κοινωνικά κινήματα έχει επηρεασθεί από την κοινωνική ψυχολογία και την ψυχανάλυση. Οι θεωρητικές αυτές προσεγγίσεις δίνουν προτεραιότητα στην ατομική βάση της συμμετοχής στα κοινωνικά κινήματα. Βασική μεθοδολογική προϋπόθεση για την ανάπτυξη των θεωριών αυτών είναι η απομόνωση των γενικότερων κοινωνικών παραγόντων που θεωρούνται ότι επιδρούν εξίσου σε κάθε άτομο και η επικέντρωση στα ψυχολογικά χαρακτηριστικά του. Οι θεωρίες αυτές παρομοιάζονται με τις θεωρίες περί «συλλογικής συμπεριφοράς» στο βαθμό που και οι δύο εστιάζουν στον ασυνήθιστο και ανώμαλο χαρακτήρα των κοινωνικών κινήματων. Η επιρροή της ψυχαναλυτικής θεωρίας για τη μελέτη των κοινωνικών κινήματων ήταν έντονη και οι κανόνες της εφαρμόστηκαν κατά τη δεκαετία που επακολούθησε το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο για να ερευνηθούν οι προσωπικότητες των μελών των αυταρχικών κινήματων της δεξιάς (φασισμός, ναζισμός) και της αριστεράς (σταλινισμός) καθώς και οι διάφορες πλευρές τους (αντισημιτισμός, θεωρίες περί συνομοσίας, οι δομές της αυταρχικής προσωπικότητας)⁸⁹.

Οι θεωρίες αυτές άρχισαν να χάνουν έδαφος όταν κατά τη δεκαετία 1960-70 τα κοινωνικά κινήματα για τα πολιτικά δικαιώματα, την ειρήνη, της Νέας Αριστεράς αντιμετωπίστηκαν με θετικό τρόπο από τους ερευνητές της πολιτικής επιστήμης και της κοινωνιολογίας και δεν θεωρούνταν πλέον ως "ανώμαλες" ή "παθολογικές καταστάσεις". Παρ' όλα αυτά, κατά την τελευταία δεκαπενταετία άρχισαν ξανά να ενδιαφέρονται οι ερευνητές, που ασπάζονται τις ψυχολογικές θεωρίες για τα κοινωνικά κινήματα, για την κοινωνικοποίηση των ακτιβιστών των κινήματων (και ιδιαίτερα για τις διαδοχές των γενεών ακτιβιστών)⁹⁰, τη συνέχεια των αξιών όπως εκφράζεται στις περιπτώσεις ακτιβιστών της δεκαετίας 1960-70 που παραμένουν σήμερα ενεργοί πολιτικά, τις διαδικασίες σχηματισμού συλλογικών ταυτοτήτων με τη σύνθεση των ψυχολογικών θεωριών και των θεωριών που προσανατολίζονται στην ανάλυση λόγου, και, τέλος, το «μικροεπίπεδο» όπου ερευνάται η διαδικασία στρατολόγησης των ατόμων⁹¹.

Οι προσεγγίσεις περί ανάλυσης διαμόρφωσης πλαισίων (framing approach)⁹²

---

⁸⁹ Βλ. Adorno, Th. W., Frenkel-Brunswick, E., Levinson, D. and Sanford R., (1993). *The Authoritarian Personality*. NY: Norton.

⁹⁰ Βλ. Flachs, R. (1988) *Making History: The Radical Tradition in American Life*. NY: Columbia University Press.

⁹¹ Βλ. Gamson, W. (1992). "The Social Psychology of Collective Action" στο Morris Al. D. and Mueller C. (eds), *ο.ε.π.* σελ. 53-76 και Venta, T. and Whittier N. "Collective Identities in Social Movement Communities" στο *ίδιο*, σελ. 104-130.

⁹² Ο όρος "frame" είναι δανεισμένος από τον Goffman, Er. (1974). *Frame Analysis*. Cambridge: Harvard University Press.

των κοινωνικών κινημάτων⁹³ αφορούν και αυτές στο «μικροεπίπεδο» και αναφέρονται στην ύπαρξη ερμηνευτικών σχημάτων που υιοθετούν τα άτομα για να κατανοήσουν τον κόσμο που τους περιβάλλει και να τοποθετήσουν σ' αυτόν τους εαυτούς τους. Τα διαμορφούμενα πλαίσια ασκούν μια διπλή λειτουργία τόσο μεταδίδοντας νόημα στα γεγονότα όσο οργανώνοντας την εμπειρία και καθοδηγώντας τη δράση των ατόμων και των συλλογικοτήτων. Στοχεύοντας στην προσέλκυση νέων συμμετεχόντων, τα κοινωνικά κινήματα κατασκευάζουν πλαίσια τα οποία αναπαριστούν με αρκετή πιστότητα τα πλαίσια των ατόμων που επιθυμούν να κινητοποιήσουν.⁹⁴ Ο βαθμός επιτυχίας αυτής της διαδικασίας αποτελεί συνάρτηση της ικανότητας των κινηματικών ηγετικών στελεχών να γεφυρώσουν τα πλαίσια δράσης των κινημάτων τους με αυτά των ατόμων, ομάδων και συλλογικοτήτων με τις οποίες θέλουν να συνεργαστούν και να συμμαχήσουν. Οι πιθανοί αυτοί σύμμαχοι – άτομα, ομάδες, συλλογικότητες – προβαίνουν σε διαδικασίες κριτικής αξιολόγησης των προτεινόμενων πλαισίων στη βάση συγκρουόμενων και εναλλακτικών ερμηνειών.⁹⁵

Η Theda Skocpol⁹⁶ προσπάθησε να διατυπώσει μια πιο σύνθετη θεωρία συνδυάζοντας την προσέγγιση της «δομής των πολιτικών ευκαιριών» με τις θεωρίες περί «δομικής έντασης» και «κινητοποίησης πόρων». Την ίδια

---

⁹³ Βλ. Snow, D., Rochford, E.B.J, Worden, S., and Benford, R. (1986). «Frame Alignment Processes, Micromobilization and Movement Participation». *American Sociologist Review*, No.51, σελ. 464-481. Βλ. επίσης Gamson W. (1990). *The Strategy of Social Protest*, Belmont, Wadsworth Publishing Company και Gittlin T. (1980). *The Whole World is Watching*, Berkeley: University of California Press.

⁹⁴ Ο Gamson χρησιμοποίησε συνεντεύξεις βάθους με τυχαία επιλεγμένα μέλη της εργατικής τάξης για να ξεχωρίσει από αυτές τρία βασικά πλαίσια συλλογικής δράσης: αδικία, δράση, ταυτότητα.

⁹⁵ Μία μελέτη περίπτωσης είναι αυτή των Scully M. And Segal A. (1999), «Passion with an Umbrella: Grassroots Activism in the Workplace» ανακοίνωση στο *Symposium on Changing Employment Relation and New Institutions of Representation*, Boston, Sloan School of Management MIT (<http://mitsloan.mit.edu/iwer/tfscully.pdf>). Στα πλαίσια μιας μελέτης που χρησιμοποιεί μια ποικιλία μεθοδολογικών προσεγγίσεων αυτή της διαμόρφωσης πλαισίων κατέχει σημαντική θέση γιατί αφορά το θέμα της «διαφοράς» («diversity issue») σε μία επιχείρηση «νέας οικονομίας» θεωρούμενης ως «πολυπολιτισμικής». Οι ομάδες εργαζομένων που εξετάζονται σχετικά με τις κινητοποιήσεις στις οποίες προέβησαν για να εξασφαλιστεί η ανοχή των ιδιαίτερων κοινωνικών χαρακτηριστικών τους από την πλειοψηφία της διοίκησης και του προσωπικού διαμόρφωσαν ένα τέτοιο πλαίσιο λόγου που τους επέτρεψε να παρουσιάσουν τα ζητήματα αυτά όχι μόνον ως «ηθικά» αλλά και ως «οικονομικά» συμβατά με τα συμφέροντα της επιχείρησης. Λεπτομέρειες στο κεφάλαιο «How Do Activists Manage the Risks Involved?».

⁹⁶ Βλ Skocpol, Th. (1988). *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia, and China*, Cambridge, MA: Harvard University Press και Skocpol, Th. and Goodwin, J. (1989). «Explaining Revolutions in the Contemporary Third World» *Politics and Society*, 17, No.4, σελ. 489-507.

προσπάθεια ανέλαβαν και άλλοι κοινωνιολόγοι⁹⁷. Ο Sydney Tarrow τόνισε ότι το κάθε κίνημα βιώνει τους δικούς του «κύκλους διαμαρτυρίας» που σημαίνει ότι η δράση του ακολουθεί μια κυκλική πορεία από την ένταση και την αύξηση της μαζικότητας ως την εσωστρέφεια και τη μείωση της μαζικότητας ανάλογα με τη συγκυρία και τις υποκειμενικές δυνατότητές του. Τα κινήματα έχουν την τάση να εξαπολύουν νέα κύματα συλλογικών αγώνων και σε άλλες περιόδους να εκφράζουν μια σιωπηλή, λανθάνουσα διαμαρτυρία.

Εξίσου συνθετική είναι η προσέγγιση του J. Kelly που θεωρεί ότι η ανάλυση του πεδίου των εργασιακών σχέσεων πρέπει να ξεπεράσει την παραδοσιακή εστίαση οργανωτική δομή των συνδικάτων και την τυπική λογική της εξέτασης των συλλογικών διαπραγματεύσεων και να κινηθεί σε μια κατεύθυνση διαφορετική. Αντλώντας στοιχεία από την μελέτη των κοινωνικών κινήματων εξερευνά το ρόλο της αδικίας στην συνεχιζόμενη τάση συγκρότησης κινήσεων συλλογικής διαμαρτυρίας και δημιουργίας μορφών εργατικού κολλεκτιβισμού. Επίσης ασκεί επιθετική κριτική στη ατομικιστική λογική του M. Olson περί «ορθολογικής επιλογής» και «τζαμπατζή» (free-rider). Ακόμη δε, αντλώντας στοιχεία από τη θεωρία περί «μακρών κυμάτων», ασκεί έντονη κριτική στις θεωρίες περί «τέλους του εργατικού κινήματος» που επιβάλλουν ορισμένες τάσεις του «μεταμοντερνισμού». Η αυξανόμενη αδικία -είτε είναι «αντικειμενική» είτε βιώνεται ως τέτοια από τα κοινωνικά υποκείμενα- σε συνδυασμό με την αναγνώριση των «ιστορικών προηγούμενων» αποτελούν ευοίωνες συνθήκες συνεχούς επανεμφάνισης του εργατικού κολλεκτιβισμού.⁹⁸

1.4 Θεωρίες για τις εργασιακές σχέσεις

Στο σημείο αυτό θα επανέλθουμε στην έννοια των εργασιακών σχέσεων για να συζητήσουμε σχετικά με τις θεωρίες που αναφέρονται σ' αυτές ώστε να αντλήσουμε τα ορθότερα, κατά την άποψή μας, στοιχεία που θα μπορούσαν να τεκμηριώσουν τις απόψεις της παρούσης εργασίας.⁹⁹

Η πρώτη και παραδοσιακότερη προσέγγιση είναι αυτή του

---

⁹⁷ Βλ. επίσης και Ch. Tilly, 1978, *From Mobilization to Revolution*, Reading MA, Addison-Wesley καθώς και S. Tarrow, 1989, *Democracy and Disorder: Protests and Politics in Italy 1965-1975*, New York, Oxford University Press, και S. Tarrow, 1991, *Struggles, Politics and Reform: Collective Action, Social Movements and Cycles of Protest*, Ithaca NY, Cornell University Press.

⁹⁸ Βλ. Kelly J. (1998) *Rethinking Industrial Relations: Mobilization, Collectivism and Long Waves*. London: Routledge.

⁹⁹ Βλ. κατ' αρχήν το Salamon M. (2000) *ο.ε.π.* σελ. 4-39

μονισμού/οργανικισμού που αντιλαμβάνεται την οργάνωση, εν προκειμένω την επιχείρηση (και κατ' επέκταση το κράτος, την κυβέρνηση και κάθε άλλο πολιτικό και κοινωνικό θεσμό) ως μια ενιαία και ολοκληρωμένη ομάδα ανθρώπων με μια ενιαία –και απλή– δομή εξουσίας/υποταγής. Η ομάδα αυτή χαρακτηρίζεται από ένα σύνολο αξιών, συμφερόντων/ενδιαφερόντων και σκοπών που μοιράζονται όλα τα μέλη της. Πάνω απ' όλα βρίσκεται το «διευθυντικό δικαίωμα» (δηλαδή η εξουσία διεύθυνσης και λήψης αποφάσεων), το οποίο θεωρείται νόμιμο, ορθολογικό και αποδεκτό και όσους φέρνουν αντιρρήσεις σ' αυτό θεωρούνται παράλογοι. Άρα στο εσωτερικό της επιχείρησης κύριο στοιχείο του κανόνα είναι η αρμονία, η δε σύγκρουση δεν είναι αναγκαία και σε περίπτωση που υπάρξει είναι η εξαίρεση του κανόνα. Δηλαδή δεν πρόκειται για κατάσταση του «εμείς» και «αυτοί». Αυτή η θεώρηση έχει χαρακτηριστεί ως η «διευθυντική προσέγγιση» των εργασιακών σχέσεων. Η όποια σύγκρουση στο εσωτερικό της επιχείρησης θεωρείται παθολογική και, στην ουσία, αντικοινωνική, προκαλείται δε είτε από σύγκρουση προσωπικοτήτων άνευ πραγματικού αντικρίσματος όσον αφορά επιμέρους ατομικά ή συλλογικά συμφέροντα είτε από παρανοϊκούς και δημαγωγούς εντός και εκτός επιχείρησης. Στην πλέον εκλεπτυσμένη εκδοχή της προσέγγισης αυτής, η σύγκρουση είναι αποτέλεσμα έλλειψης επικοινωνίας και κακής πληροφόρησης. Τα συνδικάτα θεωρούνται «εισβολείς» που ανταγωνίζονται τη διοίκηση και την επιχείρηση για την αφοσίωση των εργαζομένων.¹⁰⁰ Έτσι, ο εξαναγκασμός (coercion) θεωρείται ως νόμιμη χρήση της διευθυντικής εξουσίας/δύναμης και δεν είναι αναγκαία η συναίνεση των εργαζομένων για την εφαρμογή των αποφάσεων και των επιβαλλόμενων αλλαγών. Στην καλύτερη περίπτωση, οι διευθυντές θα χρησιμοποιήσουν διαδικασίες διαβούλευσης και συμβουλευτικής συζήτησης.

Η νεότερη αλλά «ορθόδοξη» θεωρία στο χώρο των εργασιακών σχέσεων είναι αυτή του «πλουραλισμού» που στον αγγλοσαξονικό δημόσιο επιστημονικό διάλογο αποτελεί την κυρίαρχη θεώρηση. Η προσέγγιση αυτή θεωρεί την κοινωνία ως «μετακαπιταλιστική» στα πλαίσια της οποίας υπάρχει μια σχετικά ευρεία κατανομή της δύναμης και της εξουσίας. Η ιδιοκτησία είναι διαχωρισμένη από τη διοίκηση. Οι πολιτικές και κοινωνικές συγκρούσεις γίνονται αποδεκτές και θεσμοποιούνται. Η οργάνωση θεωρείται ότι αποτελείται από άτομα που συνασπίζονται σε σύνολα διακριτών ομάδων στα πλαίσια του τομέα ή του τμήματος. Κάθε ομάδα έχει δικά της συμφέροντα, στόχους και άτυπους ή επίσημους ηγέτες. Επειδή η οργάνωση διαθέτει ποικιλία δομών και ανταγωνιστικών ομάδων, ηγεσιών και εξουσιών είναι

---

¹⁰⁰ Βλ. Fox A. (1973) 'Industrial relations: a social critique of pluralist ideology', in Child J. (ed.) *Man and Organisation*. London: Allen & Unwin, σελ. 182-233.

λογικό και ίσως αναπόφευκτο να δημιουργούνται συγκρούσεις και ανταγωνιστικά αιτήματα και διεκδικήσεις που η διευθέτησή τους να απαιτεί την κατάλληλη διαχείριση στο πλαίσιο μιας βιώσιμης συνεργατικής δομής. Η σύγκρουση, έτσι, είναι το σύνολο των συμπεριφορών και διαθέσεων που εκφράζουν αντίθετους και διαφοροποιούμενους προσανατολισμούς. Η σύγκρουση είναι, κατά τη λογική αυτή, λογική και αναμενόμενη. Η λύση είναι η «διοίκηση δια της συναίνεσης» σε αντίθεση με τη «διοίκηση δια της δύναμης».

Στον αντίποδα αυτών των θεωριών, η Μαρξιστική θεώρηση των εργασιακών σχέσεων αντιλαμβάνεται τα αντιτιθέμενα συμφέροντα μεταξύ των εργαζομένων και του κεφαλαίου ως εκ φύσεως συγκρουόμενα. Οι συγκρούσεις προκύπτουν, δηλαδή, ως αποτέλεσμα της λογικής του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής για την διαρκή παραγωγή κερδών. Η ταξική σύγκρουση είναι η πηγή της κοινωνικής αλλαγής και πηγάζει πρώτα και κύρια από την άνιση κατανομή της οικονομικής εξουσίας στην κοινωνία, την άνιση πρόσβαση στην οικονομική εξουσία που την κατέχουν οι ιδιοκτήτες του κεφαλαίου σε αντίθεση με τους κατόχους της εργατικής δύναμης που είναι αναγκασμένοι να την πουλήσουν στους πρώτους για να επιβιώσουν. Ο χαρακτήρας των κοινωνικών και πολιτικών θεσμών είναι απόρροια αυτής της οικονομικής ανισότητας και ενισχύει τη θέση της κυρίαρχης καπιταλιστικής τάξης σε όλους τους επιμέρους τομείς (ΜΜΕ, εκπαίδευση κλπ.). Ασκει κριτική στην πλουραλιστική θεώρηση για την αυταπάτη που καλλιεργεί περί ισορροπίας κεφαλαίου και εργασίας αποκρύπτοντας, κατ' αυτό τον τρόπο τις πραγματικές ανισότητες που απορρέουν λόγω: α) της δύναμης των εργοδοτών που μπορούν ανά πάσα στιγμή να κλείσουν τις εγκαταστάσεις τους και να αποσύρουν τα κεφάλαιά τους αντισταθμίζοντας τη συλλογική δύναμη των εργαζομένων μέσω των συνδικάτων τους και β) της διαρκούς εγχάραξης στους εργαζόμενους των ιδεολογικών στερεοτύπων της καπιταλιστικής τάξης πραγμάτων δια μέσου της κοινωνικοποίησής τους από το εκπαιδευτικό σύστημα και άλλους ιδεολογικούς μηχανισμούς που επιδρούν στη διαμόρφωση νοοτροπιών και αντιλήψεων.¹⁰¹ Από διάφορες Μαρξιστικές σχολές έχει διατυπωθεί η άποψη ότι οι διαδικασίες και οι θεσμοί κοινής ρύθμισης των εργασιακών σχέσεων από εργοδότες και συνδικάτα εργαζομένων ενισχύουν ουσιαστικά τη θέση των εργοδοτών καθώς αποτιμούν ως θετικό έναν περιορισμένης κλίμακας και προσωρινό συμβιβασμό σε σχέση με την ένταση της ταξικής πόλωσης. Για να επιτευχθεί όμως αυτός ο συμβιβασμός θα πρέπει να συντρέχουν μια σειρά προϋποθέσεων, όπως η διαρκής κερδοφορία των επιχειρήσεων, η σχετικά ενισχυμένη θέση του

---

¹⁰¹ Βλ. Μηλιός Γ. (1986) *Εκπαίδευση και εξουσία: Κριτική της καπιταλιστικής εκπαίδευσης*. Αθήνα: Θεωρία.

συνδικάτου (ενότητα, οικονομικοί και θεσμικοί πόροι, ικανά στελέχη κ.α.). Επιπλέον, πρέπει να στρέφεται σε θέματα που δεν θίγουν ουσιαστικά το διευθυντικό δικαίωμα (σχετικά ορθολογική κατανομή αυξήσεων στο προσωπικό ώστε να αντεπεξέρχεται στις οικογενειακές υποχρεώσεις αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, bonus ως κίνητρο για αυξημένη παραγωγικότητα κλπ) και δεν αφορούν την άνιση κατανομή του πλούτου και της εξουσίας στην κοινωνία. Τα συνδικάτα δεν θεωρούνται μόνο αναπόφευκτη συλλογική αντίδραση των εργατών στις πρωτοβουλίες των εργοδοτών αλλά και πολιτικά μέσα στην πάλη για κοινωνική μεταρρύθμιση ή επαναστατική αλλαγή της κοινωνίας.¹⁰²

1.5 Ποιοι και γιατί οργανώνονται στα συνδικάτα;

Τι είναι αυτό που παρακινεί τους εργαζόμενους ώστε να ενωθούν και να οργανωθούν στο συνδικάτο; Μέχρι τώρα ίσως να διαφαινόταν ότι θεωρούμε δεδομένη τη συμμετοχή και να μην μας είχε απασχολήσει το θέμα παρά μόνο στο επίπεδο του ορισμού. Όπως είδαμε στην περίπτωση του Μαρξισμού, θεωρείται αυτονόητο ότι, κατά τη διάρκεια της ανάπτυξης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, οι εργάτες που συγκεντρώνονται σε όλο και μεγαλύτερα εργοστάσια θα αποκτούν ταξική συνείδηση και θα μετατραπούν από τάξη καθαυτή σε τάξη δι' εαυτήν. Όμως, όπως είδαμε δεν είναι δυνατό να θεωρήσουμε αυτή τη διαδικασία δημιουργίας ταξικής συνείδησης ως γραμμική και αυτόματη.

1.5.1 Η θεωρία της ορθολογικής επιλογής και το νεοκλασικό πρότυπο

Η πρώτη σειρά θεωριών στηρίζεται στην ατομικιστική επιστημολογία, βασική αρχή της οποίας είναι η ερμηνεία των κοινωνικών φαινομένων με βάση τις σκέψεις, επιλογές και πράξεις των ατόμων.¹⁰³

Η έννοια της «ταξικής συνείδησης» σχετίζεται ουσιαστικά με την έννοια της

---

¹⁰² Hyman R. (1975) *Industrial Relations: A Marxist Introduction*, London, Macmillan

¹⁰³ Βασικοί εκπρόσωποι: Χομπς Τ. (1988) *Λεβιάθαν*, 2 τόμοι, Αθήνα: Γνώση· Λοκ Τζ. (1990) *Δεύτερη πραγματεία περί κυβερνήσεως*. Αθήνα: Γνώση και Mill J-S. (1987) *The Logic of the Moral Sciences*. London: Duckworth. Για μια περιεκτική και κριτική επισκόπηση των θεωριών του μεθοδολογικού ατομικισμού, βλ. Bhargava R. (1992) *Individualism in Social Science: Forms and Limits of a Methodology*. Oxford: Oxford University Press. Τον όρο «μεθοδολογικός ατομικισμός» τον οφείλουμε στον Joseph Schumpeter. Βλ. Schumpeter J. (1909) "On the Concept of Social Value", *Quarterly Journal of Economics*, No.23, σελ. 213-232. Μια πιο εμπλουτισμένη εκδοχή του όρου βρίσκουμε στο έργο του Weber M. (1968) *Economy and Society*. Berkley: University of California Press.

αλληλεγγύης. Οι θεωρίες περί ορθολογικής επιλογής έχουν ως αφετηρία τη θέση ότι «...όλα τα κοινωνικά φαινόμενα –η δομή τους και η αλλαγή τους– είναι κατ’ αρχήν εξηγήσιμα κατά τρόπους που αφορούν μόνο τα άτομα, τις ιδιότητές τους, τους στόχους τους, τις πεποιθήσεις και τις ενέργειές τους.»¹⁰⁴ Όλα τα δρώντα υποκείμενα θεωρούνται ιδιοτελή. Η κυριότερη από τις θεωρίες της «ορθολογικής επιλογής», η «οικονομική θεωρία της δημοκρατίας», υποστηρίζει ότι το «ορθολογικό υποκείμενο» σκέφτεται και παίρνει αποφάσεις για την επίτευξη στόχων με βάση τον ορθό λόγο σε ένα περιβάλλον *αβεβαιότητας*. Αυτή η μεθοδολογική βάση διακρίνεται από δύο ξεχωριστά αλληλοσυνδεόμενα βήματα: «α) την ανακάλυψη των στόχων τους οποίους επιδιώκει ο οικονομικός παράγοντας που παίρνει αποφάσεις και (β) την ανάλυση των μέσων με τα οποία είναι λογικότερο να επιδιώξει την επίτευξη των στόχων του, δηλ. ζητείται η ελάχιστη δυνατή εισροή από τους σπανίζοντες πόρους.»¹⁰⁵ Κατασκευάζεται ένα «ορθολογικό υποκείμενο» που μπορεί πάντα να παίρνει μια απόφαση όταν αντιμετωπίζει μια σειρά εναλλακτικών δυνατοτήτων, ταξινομώντας όλες τις εναλλακτικές δυνατότητές του σύμφωνα με τις προτιμήσεις του, με τέτοιο τρόπο ώστε η μία είτε να είναι προτιμότερη από μία άλλη είτε να τον αφήνει αδιάφορο είτε να είναι κατώτερη σε προτίμηση από κάποια άλλη. Η κατάταξη των προτιμήσεών του έχει τη μεταβατική του ιδιότητα. Επιλέγει πάντα μεταξύ των εναλλακτικών δυνατοτήτων εκείνη που τοποθετείται ψηλότερα στην κλίμακα των προτιμήσεών του και, τέλος, παίρνει πάντα την ίδια απόφαση κάθε φορά που αντιμετωπίζει τις ίδιες εναλλακτικές δυνατότητες.¹⁰⁶

Οι θεωρητικοί της «ορθολογικής επιλογής» υποστηρίζουν ότι «κάθε ομάδα ή οργάνωση, μικρή ή μεγάλη, είναι προσανατολισμένη προς τη επίτευξη ενός συλλογικού ωφελήματος το οποίο από τη φύση του το απολαμβάνουν όλα τα μέλη της ομάδας. Μολονότι όλα τα μέλη της ομάδας έχουν επομένως ως κοινό συμφέρον την επίτευξη αυτού του συλλογικού ωφελήματος δεν έχουν ωστόσο ως κοινό συμφέρον την πληρωμή του κόστους που είναι απαραίτητο για την παροχή αυτού του συλλογικού ωφελήματος. Κάθε μεμονωμένο άτομο θα προτιμούσε να πληρώσουν οι άλλοι ολόκληρο ο κόστος, ενώ συνήθως ωφελείται είτε πληρώσει μέρος του κόστους είτε όχι».¹⁰⁷ Έτσι, ο ορθολογικός ατομικιστικής εργάτης θα αποφύγει το κόστος της συμμετοχής του ως μέλος

¹⁰⁴ Βλ. Elster J. (1985) *Making Sense of Marx*. Cambridge: Cambridge University Press, σελ.5.

¹⁰⁵ Βλ. Downs A. (1990) *Οικονομική θεωρία της δημοκρατίας*, Αθήνα: Παπαζήση, σελ. 18-19.

¹⁰⁶ Στο ίδιο. σελ. 21.

¹⁰⁷ Βλ. Olson M. (1965), *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups*, Cambridge, MA: Harvard University Press [Ελλ. έκδοση: Olson, M., (1991) *Η λογική της συλλογικής δράσης: Δημόσια αγαθά και η θεωρία των ομάδων*. Αθήνα: Παπαζήση]

της συνδικαλιστικής οργάνωσης αφού θα ωφελείται από τα επιτεύγματα της συλλογικής διαπραγμάτευσης ακόμη και αν δεν είναι μέλος του συνδικάτου. Το παράδοξο της θεωρητικής αυτής προσέγγισης έγκειται στο ότι δεν αντιλαμβάνεται ότι σε περίπτωση που αυτή η στάση ήταν γενική η συλλογική διαπραγμάτευση δεν θα είχε κανένα νόημα στο μέτρο που δεν θα υπήρχαν συνδικαλιστικές ενώσεις ή άλλες οργανώσεις. Όμως, δεν είναι μόνο ατομικιστές και τυπικά οικονομικά ορθολογιστές οι εργάτες αλλά πολλές φορές θεωρούν ότι αποτελούν μέλη μιας ευρύτερης συλλογικότητας με την οποία δεν ταυτίζονται στη βάση εγωιστικών όρων.

Η λαθεμένη υπόθεση της θεωρίας της ορθολογικής επιλογής είναι ότι, στην περίπτωση μας, υποθέτει πως οι εργάτες που είναι μέλη των συνδικάτων έχουν πληροφορίες και επίγνωση για όλους τους λόγους της δράσης τους καθώς και για κάθε πλευρά του περιβάλλοντος στο πλαίσιο του οποίου δρουν. Από την άλλη, δεν είναι ανάγκη όλοι να χρησιμοποιούν τους ίδιους όρους που χρησιμοποιούν οι κοινωνικοί επιστήμονες όταν αναλύουν τις συνθήκες και τα αποτελέσματα των πράξεών τους.¹⁰⁸

Αυτή η θεωρητική προσέγγιση, θεωρώντας τους εργάτες απολύτως ορθολογικά υποκείμενα που απλώς επιδιώκουν το συμφέρον τους, αδυνατεί να εντοπίσει τα προσδιοριστικά κοινωνικά – ταξικά χαρακτηριστικά των υποκειμένων, δηλαδή το επάγγελμα, τη θέση στην ιεραρχία, το κοινωνικό φύλο, την ηλικία, την κατοχή ή όχι προσωπικής ιδιοκτησίας κλπ. Έτσι, αφήνεται να εννοηθεί ότι τα (ιδιοτελή) άτομα επιδιώκουν, ανεξαρτήτως κοινωνικής τάξης, να προωθήσουν τα ατομικά τους συμφέροντα απλώς και μόνο βάσει της ορθής λογικής. Γι' αυτό ιδρύουν ή συμμετέχουν στα σωματεία, τα συνδικάτα ή τις ενώσεις. Συνεπώς, η θεωρία της «ορθολογικής επιλογής» αδυνατεί να ορίσει και να κατανοήσει έννοιες όπως αλτρουισμός, αμοιβαιότητα και εμπιστοσύνη που αποτελούν βασικές αρχές και έννοιες γύρω από τις οποίες στρέφεται η δημιουργία συνδικάτων και άλλων εργατικών ενώσεων.

Μία από τις κυρίαρχες θεωρητικές προσεγγίσεις του συνδικαλισμού, που συγγενεύει με την προσέγγιση της «ορθολογικής επιλογής» είναι το νεοκλασικό πρότυπο που θεωρεί το συνδικάτο ως έναν «εξωτερικό μηχανισμό» που διαταράσσει την ομαλή λειτουργία της «ελεύθερης αγοράς εργασίας».¹⁰⁹ Σύμφωνα με το πρότυπο αυτό, σε κάθε ποσό αμειβόμενης

---

¹⁰⁸ Για μια πρώτη κριτική των υποθέσεων της θεωρίας της ορθολογικής επιλογής, βλ. Bruce S. (1999) *Choice and Religion: A Critique of Rational Choice Theory*. Oxford: Oxford University Press, σελ. 121-129.

¹⁰⁹ Σχετικά με την κριτική αυτών των θεωρήσεων για τον εργατικό συνδικαλισμό και τις εργασιακές σχέσεις, την αγορά εργασίας βλ. Γκίβαλος Μ. (1999) «Μαζικότητα – ρόλος –

εργασίας αντιστοιχεί ένας αριθμός ωρών εργασίας. Ο κάθε εργαζόμενος, που θεωρείται ότι ενεργεί σε ατομική βάση σύμφωνα με έναν «ορθολογικό» τρόπο σκέψης, επιλέγει τον καλύτερο συνδυασμό αμοιβής χρόνου και απασχόλησης. Το άθροισμα των επιλογών αυτών που αφορούν το συνδυασμό αμοιβής και χρόνου απασχόλησης αποτελεί το συλλογικό συμφέρον και τα επιμέρους ιδιωτικά οφέλη συγκλίνουν σε μία συνισταμένη. Τα συνδικάτα θεωρούνται ότι είναι εκ φύσεως καρτέλ ή μονοπώλια εργατικής δύναμης. Κάθε πλευρά στη διαπραγματευτική διαδικασία (εργοδοσία και συνδικάτα) “παίζει” με πιθανότητες όσον αφορά τις συνέπειες των επιλογών που πρέπει να κάνει (π.χ. απεργία ή απολύσεις). Η θεώρηση των συνδικάτων ως εξωτερικών παραγόντων οδηγεί στη σύλληψή τους ως παραγόντων που αντιστρατεύονται την ευστάθεια της αγοράς εργασίας επειδή ευνοούν τη θέσπιση κανόνων που επιβάλλουν «ακαμψία» μισθών και εργασιακών σχέσεων «στρεβλώνοντας» την αγορά αυτή.¹¹⁰ Η ανάπτυξή τους στη μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο περίοδο θεωρήθηκε ότι κατέστη δυνατή «κυρίως λόγω του ότι η δημόσια πολιτική καθοδηγήθηκε από την πεποίθηση πως ήταν προς το δημόσιο συμφέρον να οργανωθεί όσο το δυνατόν πληρέστερα και εκτενέστερα και πως στην επιδίωξη αυτού του στόχου θα έπρεπε να υφίστανται τους λιγότερους δυνατούς περιορισμούς.»¹¹¹

ισχύς των συνδικάτων» στο Ινστιτούτο V-Project Research Consulting (επιμ.), *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα: Έρευνες – δημοσκοπήσεις 1999-2000* Αθήνα: «Νέα Σύνορα» - Α.Α. Λιβάνη, σελ. 173-218. Επίσης σχετικά με την οικονομική της εργασίας βλ. Κατσανέβας Θ. (1996), «Εισαγωγή στη θεωρία των εργασιακών σχέσεων και της οικονομικής της εργασίας» *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων*, Τεύχος 2^ο, Απρίλιος σελ. 7-13, καθώς και Κατσανέβας Θ. (1997) «Η οικονομική της εργασίας, η αγορά εργασίας και το οικονομικό σύστημα» στην *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων*, Τεύχος 5^ο, Ιανουάριος, σελ.38-44.

¹¹⁰ Ο Fr. Hayek, που θεωρείται ο ανανεωτής της φιλελεύθερης οικονομικής θεωρίας (νέο-φιλελευθερισμός), τονίζει σχετικά με τις νομικές εξουσίες που είχαν παραχωρηθεί στα βρετανικά συνδικάτα πριν από την άνοδο της Margaret Thatcher στην πρωθυπουργία το 1979, ότι έγιναν «το μεγαλύτερο εμπόδιο για την αύξηση του βιοτικού επιπέδου της εργατικής τάξης συνολικά (...) η κύρια αιτία των αχρείαστων μεγάλων διαφορών μεταξύ των πιο καλοπληρωμένων και των πιο κακοπληρωμένων εργατών (...) η κύρια αιτία της ανεργίας (...και...) η κύρια αιτία της παρακμής της βρετανικής οικονομίας εν γένει». Βλ. Hayek Fr. (1991) *Economic Freedom*, Oxford: Basic Blackwell, σ. 344. καθώς και Hayek Fr. (1970), “Can We Still Avoid Inflation”, στο Ebeling M.R. (επιμ.) (2001), *The Austrian Theory of the Trade Cycle* (σειρά διαλέξεων για το Foundation for Economic Education, Tarrytown, New York, <http://www.mises.org/tradcyd/avoidinf/asp>). Για μια συνοπτική ιστορική αναφορά στο ζώη και το έργο του Fr. Hayek και την αντιπαράθεσή του με διάφορες θεωρίες, ιδίως του J.M.Keynes, βλ. *Hayek, Life and Times* στο <http://libertystory.net/LSTHINKHAYEKLIFE.htm> Για κριτική παρουσίαση των απόψεων του Fr. Hayek βλ. Dixon K. (2001), *Οι ευαγγελιστές της αγοράς*, Σειρά: Λόγοι Δράσης, Αθήνα: Πατάκης καθώς και Richardson R. (1993), *Hayek on trade unions: Social philosopher or propagandist*, Department of Industrial Relations – Centre for Economic Performance, Discussion Paper No. 178, September (εισήγηση στο Hayek Memorial Conference, London, April, 1993).

¹¹¹ Βλ. Hayek F.A. (1959) “Unions, Inflation and Profits” στο Bradley Ph. *The Public Stake in Union Power*. Charlottesville, VA: University of Virginia Press, σελ. 47. Για την

Νεότερες θεωρήσεις με βάση το νεοκλασικό πρότυπο είναι αυτές περί «διμερούς μονοπωλίου» καθώς και οι περισσότερο «πολιτικές» παρά «οικονομικές» απόψεις περί «συνδικάτων ως πολιτικών οργανισμών με οικονομικά χαρακτηριστικά». ¹¹² Στην πρώτη περίπτωση, οι επιχειρήσεις θεωρούνται ως «μονοπώλια της αγοράς προϊόντος» και τα συνδικάτα ως «μονοπώλια της αγοράς εργασίας». Έχοντας αμφότερα τα μέρη της διαπραγμάτευσης συμφέρον να αυξήσουν τα κέρδη και τις αμοιβές τους, μετακυλύουν τις αυξήσεις αυτές στην τιμή του προϊόντος με την οποία επιβαρύνεται ο αγοραστής-καταναλωτής. Αυτή η άποψη αμφισβητήθηκε καθώς υποστηρίχθηκε ότι μέρος της μισθολογικής διαφοροποίησης μπορεί να αντισταθμιστεί από τη μεγαλύτερη παραγωγικότητα των συνδικαλισμένων εργατών. ¹¹³ Από μια άλλη σκοπιά, η χρήση βεμπεριανού χαρακτήρα ιδεοτυπικών μοντέλων δεν μπορεί να ερμηνεύσει σε καμία περίπτωση τις εργασιακές απεργιακές συγκρούσεις που λαμβάνουν χώρα στην εκτός του ορθολογικού πλαισίου δράσης των δύο μονοπωλιακών «κατασκευών» περιοχή. Οι συγκρούσεις έχουν ως αποτέλεσμα τη διάρρηξη του μοντέλου αυτού στο βαθμό που θέτουν στο παιχνίδι και έναν άλλο σημαντικό παράγοντα, δηλαδή την κοινωνία. Στη δεύτερη περίπτωση ¹¹⁴, τα συνδικάτα γίνονται αντιληπτά ως οιοιδήποτε πολιτικοί οργανισμοί με οικονομικά χαρακτηριστικά. Οι διαπραγματεύσεις μεταξύ των μερών διεξάγονται όχι μόνο με οικονομικούς όρους αλλά λαμβάνοντας υπόψη και τις πολιτικές συμπεριφορές και επιλογές που αποτρέπουν ή απορροφούν τις εντάσεις των ρήξεων και των συγκρούσεων ώστε αυτές να μην προσλαμβάνουν καθολικό και γενικευμένο χαρακτήρα. ¹¹⁵ Το ίδιο συμβαίνει και στο εσωτερικό των επιχειρήσεων, όπου οι εργασιακές συγκρούσεις λαμβάνουν χώρα τόσο με βάση το «ορθολογικό υπόδειγμα» της διαφοράς συμφερόντων (διαφορετικοί στόχοι εργοδοτών και εργαζομένων: μεγιστοποίηση κέρδους και ελαχιστοποίηση κόστους οι μεν, αύξηση αποδοχών

ανάπτυξη αυτής της άποψης ο Hayek παραπέμπει στο Petro S. (1957) *The Labor Policy of the Free Society*. New York: Ronald Press Company.

¹¹² Βλ. Γκίβαλος Μ. (1999), *ο.ε.π.*, σελ.201-3.

¹¹³ Ορισμένα από τα αρνητικά αποτελέσματα που επικαλούνται οι οικονομολόγοι αυτού του θεωρητικού ρεύματος, δηλαδή οι υψηλότερες τιμές και το χαμηλότερο ποσοστό απασχόλησης, μετριάζονται από την υψηλότερη παραγωγικότητα των συνδικαλισμένων εργατών και τα χαμηλότερα ποσοστά κέρδους. Το κόστος της οικονομικής δημοκρατίας είναι μικρότερο από όσο πιστευόταν ως πρόσφατα. Βλ. Belman D. (1992) "Unions, the Quality of Labor Relations, and Firm Performance" in Lawrence M. *Unions and Economic Competitiveness*. Armonk, NY: M. E. Sharpe, σελ. 41-108.

¹¹⁴ Βλ. R.B. Freeman-J.L. Medoff (1984) *What do unions do?* New York, Basic Books. Αναφέρεται στο Μ. Γκίβαλος, 1999, *ο.ε.π.*, σελ.202.

¹¹⁵ Για το ζήτημα των ενδοεπιχειρησιακών συγκρούσεων, τις φάσεις ανάπτυξης και τη διαχείριση των συγκρούσεων, βλ. Σαχινίδης Αλ. και Πόζιος Ι. (2000), «Εργασιακές σχέσεις και διαχείριση συγκρούσεων στο χώρο εργασίας» στην *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων*, Τεύχος 20^ο, Οκτώβριος, σελ. 42-50.

και μείωση ωραρίου εργασίας ή διατήρηση θέσεων εργασίας οι δε) όσο και με βάση τις διαφορετικές εκτιμήσεις για το ρόλο, τις αντιλήψεις και την εργασιακή κουλτούρα.

Στο πλαίσιο των παραπάνω συζητήσεων σημαντική υπήρξε η αντιπαράθεση των J. Dunlop και A. Ross σχετικά με τη συνδικαλιστική συμπεριφορά.¹¹⁶ Ο πρώτος αναφερόμενος στο ρόλο που παίζουν τα συνδικάτα στον καθορισμό των μισθών ανέπτυξε την οικονομική θεωρία περί «μεγιστοποίησης των εισοδημάτων» (εσωτερικές σχέσεις μεταξύ μισθών, κόστους και κερδών) και ο δεύτερος ανέπτυξε την πολιτική θεωρία περί των «κύκλων αναγκαστικής σύγκρισης» υποστηρίζοντας ότι πρέπει να μελετηθούν κυρίως πολιτικού χαρακτήρα παράγοντες όπως η αντιπαλότητα τόσο στο εσωτερικό όσο και μεταξύ των συνδικάτων.

Με βάση τα δεδομένα της ελληνικής πολιτικής ιστορίας, τονίζεται ότι «το νεοκλασικό πρότυπο δεν μπορεί να προσφέρει επαρκές ερμηνευτικό πλαίσιο για την ανάλυση της ιστορικής εξέλιξης του συνδικαλιστικού κινήματος και των φορέων του στην πρόσφατη ιστορική διαδρομή της χώρας μας»¹¹⁷. Κι αυτό, γιατί εκτός των άλλων, αφήνει έξω τον παράγοντα «κράτος», που είναι «συγχρόνως ο χώρος σταθεροποίησης, προστασίας και εγγύησης των σχέσεων και των ιδιωτικών συμφερόντων που διαμορφώνονται έξω από αυτό και ο χώρος μέσα στον οποίο κυοφορούνται τα ειδικά συμφέροντα που διαμορφώνονται στους ίδιους τους κόλπους του».

1.5.2 Οι τρεις συνδικαλιστικές ταυτότητες (R. Hyman)

Ξεχωριστή θέση στις θεωρίες για τα συνδικάτα κατέχει η νεομαρξιστική προσέγγιση του Richard Hyman περί των τριών ιδεατών τύπων συνδικάτων που σχετίζονται με ξεχωριστές ιδεολογικές κατευθύνσεις. Σύμφωνα με τον πρώτο τύπο, «τα συνδικάτα είναι οργανώσεις συμφερόντων που λειτουργούν, κατά κύριο λόγο, στην αγορά εργασίας.» Σύμφωνα με το δεύτερο τύπο, τα συνδικάτα «είναι φορείς για την άνοδο της κοινωνικής θέσης των εργατών στο πλαίσιο της κοινωνίας». Τέλος, ο τρίτος τύπος συνδικάτων είναι αυτός των

¹¹⁶ Βλ. Dunlop J. (1950) *Wage Determination Under Trade Unions*, N.Y.: MacMillan και Ross A. (1948) *Trade Union Wage Policy*, Berkeley, CA: University of California Press. Για κριτική διερεύνηση των απόψεών τους, βλ. Reder M. (1960) "The Theory of Trade Union Policy" in W. Galenson and Lipset S. (eds), *Labor and Trade Unionism: An Interdisciplinary Reader*, NY and London: John Wiley and Sons Ltd, σσ 3-17.

¹¹⁷ Βλ. Γκίβαλος Μ. (1999), *ο.ε.π.*, σελ. 202 και Τσουκαλάς Κ. (1986) *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα: Θεμέλιο, σελ. 23.

«σχολών πολέμου» στην ταξική πάλη μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας.¹¹⁸ Αυτοί οι ιδεατοί τύποι αντανακλούν τις βασικές πολωμένες συνδικαλιστικές ταυτότητες. Το πρώτο μοντέλο που επικράτησε ήταν αυτό της αντικαπιταλιστικής αντιπολίτευσης (ριζοσπαστική σοσιαλδημοκρατία, αναρχοσυνδικαλισμός, κομμουνισμός). Το κοινό στοιχείο αυτών των κατά τ' άλλα αντιμαχόμενων τάσεων είναι η απόδοση προτεραιότητας στην μαχητικότητα και στην κοινωνικο-πολιτική αντιπολίτευση. Επομένως, το καθήκον των συνδικάτων είναι η προαγωγή των ταξικών συμφερόντων της εργατικής τάξης. Το δεύτερο μοντέλο αναπτύχθηκε εν μέρει σε αντίθεση με το πρώτο. Επρόκειτο για το συνδικαλισμό ως «όργανο κοινωνικής ενσωμάτωσης». Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα ο συνδικαλισμός αυτού του τύπου αναπτύχθηκε ως έκφραση του «κοινωνικού καθολικισμού». Η μεθοδολογική του προσέγγιση ήταν ο «οργανικισμός» και ο «λειτουργισμός» ως όραμα για την κοινωνία σε αντίθεση με τη σοσιαλιστική έννοια περί ταξικής πάλης. Η σταδιακή μετατόπιση των σοσιαλδημοκρατών συνδικαλιστών προς την μεταρρύθμιση των εργασιακών σχέσεων, που ξεκίνησε ήδη από την εποχή των Φαβιανών σοσιαλιστών Beatrice και Sydney Webb, και η ταυτόχρονη μετακίνηση των χριστιανών συνδικαλιστών προς την κριτική των καπιταλιστών ότι πρέπει να ενδιαφέρονται για τις κοινωνικές ανάγκες περισσότερο από το υλικό κέρδος είχε ως αποτέλεσμα την δημιουργία ενός κοινού πεδίου δράσης με την απόδοση προτεραιότητας στη σταδιακή βελτίωση της κοινωνικής πρόνοιας και ευημερίας καθώς και στην ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής και, ως εκ τούτου, αυτοορίστηκαν ως εκπρόσωποι των κοινωνικών συμφερόντων. Το τρίτο μοντέλο είναι αυτό του εταιρικού συνδικαλισμού (business unionism), που επικράτησε στις ΗΠΑ και ασκεί σημαντική επιρροή στις υπόλοιπες αγγλοσαξονικές χώρες. Πρόκειται για ένα ενσυνείδητα οικονομιστικό τρόπο συγκρότησης και δράσης των συνδικάτων, με την έννοια ότι αποδίδει κεντρική προτεραιότητα στη συλλογική διαπραγμάτευση πρωτίστως ως κύριο τρόπο οργάνωσης της εκπροσώπησης των επαγγελματικών συμφερόντων στο πλαίσιο της επιχείρησης μακριά από πολιτικές αναφορές (pure and simple unionism). Η καθαρότερη έκφραση είναι αυτή που διατύπωσε ο S. Perlman.¹¹⁹ Καταδικάζοντας το μεταρρυθμιστικό σοσιαλιστικό, αλλά και τον επαναστατικό, συνδικαλισμό ως εμπόδια στην ωρίμανση της συνδικαλιστικής νοοτροπίας που θεμελιωνόταν στην ανάγκη των εργατών για συλλογικό έλεγχο των ευκαιριών απασχόλησης. Ακόμη και στην Ευρώπη εμφανίστηκε το ρεύμα των συνδικαλιστών που αγωνίζονταν υπέρ της απόλυτα «ελεύθερης συλλογικής διαπραγμάτευσης» (tarifautonomie στη Γερμανία) και της αυτονομίας από τα κόμματά τους.

¹¹⁸ Βλ. Hyman R. (2001) *Understanding European Trade Unionism: Between Market, Class, and Society*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage, σελ. 1-2.

¹¹⁹ Βλ.. Perlman S. (1928) *Theory of Labor Movement*. New York: Macmillan.

Ας δούμε ορισμένα προβλήματα που παρουσιάζουν αυτά τα μοντέλα που περιγράφει ο Hyman. Ο προσανατολισμένος προς την αγορά συνδικαλισμός (business unionism) μπορεί να πετύχει ορισμένους στόχους (βελτίωση αμοιβών, μείωση ωραρίου εργασίας κλπ) μόνο στο βαθμό που συντρέχουν ορισμένες προϋποθέσεις. Αυτές οι προϋποθέσεις εξαρτώνται από το γενικότερο πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο του εθνικού χώρου εντός του οποίου λειτουργούν τα συνδικάτα με τον εν λόγω προσανατολισμό.¹²⁰ Πρώτα απ' όλα, σε κανένα πολιτικο-κοινωνικό πλαίσιο δεν έχει απόλυτα επικρατήσει η άποψη του οικονομικού φιλελευθερισμού ότι η εργασία είναι ένα εμπόρευμα όπως τα άλλα που υπόκεινται στους νόμους της αγοράς περί ζήτησης και προσφοράς. Από τη στιγμή που κανένα συνταγματικό πλαίσιο δεν θεωρεί την εργασία ως εμπόρευμα είναι σαφές ότι το συνδικάτο δεν είναι απλό άθροισμα εμπορευμάτων αλλά συγκέντρωση ανθρώπων που έχουν πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα. Δεύτερον, οι εργάτες δεν ενδιαφέρονται απλώς για το μισθό και το ωράριο εργασίας αλλά και για πολύ λιγότερο απτά πράγματα όπως οι διαδικασίες πειθαρχίας και ελέγχου που εφαρμόζουν οι εργοδότες, η συμμετοχή στον καθορισμό ορισμένων ιδιοτήτων του προϊόντος ή της παρεχόμενης υπηρεσίας κ.ο.κ. Ο A. Flanders υποστηρίζει ότι μπορούμε να διακρίνουμε μεταξύ «σχέσεων αγοράς» και «σχέσεων διεύθυνσης/διαχείρισης» (“market relations”, “managerial relations”) δείχνει την ουσιαστικά πολιτική διάσταση του θέματος. Η ρύθμιση της αγοράς εργασίας ουσιαστικά έχει πολιτικό χαρακτήρα καθώς το κράτος με τον ένα ή τον άλλο τρόπο παρεμβαίνει στη δόμηση των αγορών ακόμη και αν πρόκειται για «απορρύθμιση» (“deregulation”) μιας αγοράς.¹²¹ Ο καθαρός και προσανατολισμένος στην αγορά συνδικαλισμός υπέστη καίριο πλήγμα από την κυριαρχία του Κεϋνσιανισμού και της μακροοικονομικής πολιτικής καθόσον ότι επίσημα πλέον έγινε σαφές ότι η οικονομία έχει κυρίως πολιτική διάσταση και, επομένως, η αγορά εργασίας εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την κρατική πολιτική. Τέλος, ακόμη και η έννοια του μισθού ή του μεροκάματου αποκτά διαφορετικό νόημα σε διαφορετικά χρονικά –και όχι μόνο γεωγραφικά– πλαίσια. Παραδείγματος χάριν, οι εργάτες του 19^{ου} και των αρχών του 20ού αιώνα δεν υπόκεινταν σε φόρο εισοδήματος, που σημαίνει ότι αρκούσαν στο μισθό ή στο μεροκάματό τους. Η φορολόγηση των εισοδημάτων για την ενίσχυση του κράτους πρόνοιας (χώρα οι πολεμικές κινητοποιήσεις)

---

¹²⁰ Ο ίδιος ο Perlman τόνισε (1928, *ο.ε.π.* σελ. 196-197) ότι «οι αμερικανικές κυβερνήσεις είναι εγγενώς ακατάλληλες ως εργαλεία οικονομικής μεταρρύθμισης (και) σ' αυτή την κατάσταση πρέπει να αποδοθεί, περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη, ο επίμονος 'οικονομισμός' της Αμερικανικής Ομοσπονδίας Εργασίας (AFL)».

¹²¹ Ο Hyman (2001, *ο.ε.π.*, σελ. 14) επισημαίνει ότι ο όρος συσκοτίζει την πραγματικότητα καθώς δεν πρόκειται για «απορρύθμιση» αλλά για «αναρρύθμιση».

δημιούργησε μια διαφορετική έννοια μισθού, αυτήν του «κοινωνικού μισθού». Οι εργάτες είχαν πλέον δικαίωμα και υποχρέωση απέναντι στο κράτος που έδινε κοινωνικές παροχές και φρόντιζε για την κοινωνική συνοχή κόντρα στις συνέπειες ενός μη ελεγχόμενου καπιταλισμού (ανεργία, φτώχεια, συντάξεις κλπ.). Συνεπώς, η έννοια του καθαρού συνδικαλισμού αποδεικνυόταν αυταπάτη σε συνθήκες οργανωμένου καπιταλισμού, όπου λόγω της αλληλοσύνδεσης μισθών, φορολογίας, κοινωνικών παροχών και θεσμικών διεκδικήσεων, τα συνδικάτα είναι υποχρεωμένα να διεκδικούν όχι μόνο από τον εργοδότη αλλά και από το κράτος και να προσαρμόζουν τις στρατηγικές και τακτικές τους σε συνάρτηση με το πολιτικό σύστημα και τις εξελίξεις που λαμβάνουν χώρα στο πλαίσιο του.¹²²

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα όπου αυτή η έννοια του «καθαρού συνδικαλισμού» έχει ελάχιστη σημασία είναι αυτό της Γαλλίας. Μέχρι το 1936 το κράτος ασκούσε κυρίως κατασταλτική πολιτική απέναντι σε ένα συνδικαλιστικό κίνημα που ήταν διαιρεμένο με βάση ιδεολογικά χαρακτηριστικά. Στις αρχές του 20ού αιώνα υπήρχε η CGT που είχε καθαρά αναρχοσυνδικαλιστικά και επαναστατικά χαρακτηριστικά και η CFDT την οποία αποτελούσαν χριστιανοί καθολικοί συνδικαλιστές που προωθούσαν την ταξική συνεργασία κεφαλαίου και εργασίας με βάση το χριστιανικό δόγμα. Η διάσπαση σε κομμουνιστές και σοσιαλιστές είχε άμεση αντανάκλαση στη CGT με την κυριαρχία των κομμουνιστών και την ίδρυση από τους σοσιαλιστές της CGTU. Αμέσως μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο η CGT διασπάστηκε –και ενώ είχε χαθεί ο αναρχοσυνδικαλισμός– αφού αποχώρησαν όσοι δεν επιθυμούσαν στενούς δεσμούς με το κυρίαρχο τότε Κομμουνιστικό Κόμμα Γαλλίας για να ιδρύσουν τη FO που υποστήριζε έναν πιο «πραγματιστικό σοσιαλισμό». Η CFDT διασπάστηκε με τη σειρά της αφού αποχώρησαν όσοι υποστήριζαν ένα δημοκρατικό χριστιανικό σοσιαλισμό και ίδρυσαν τη CFTD, η οποία, εκτός των άλλων, έθεσε ζητήματα εργατικής αυτοδιαχείρισης. Τέλος, ιδρύθηκε η CGC για τη συνδικαλιστική εκπροσώπηση των στελεχών των επιχειρήσεων και στις αρχές της δεκαετίας του 1990-2000 ιδρύθηκε η UNSA για την εκπροσώπηση στρωμάτων του δημόσιου τομέα με κύρια δύναμη στην εκπαίδευση και την αστυνομία. Όλα αυτά τα συνδικάτα έχουν ομοσπονδιακό χαρακτήρα και έχουν δικαίωμα σύναψης εθνικών συλλογικών συμβάσεων. Το γαλλικό κράτος μετά το 1936 υποστηρίζει τις συλλογικές διαπραγματεύσεις σε κλαδικό εθνικό επίπεδο και ο υπουργός εργασίας έχει το δικαίωμα να επεκτείνει την ισχύ των συμβάσεων σε ολόκληρο τον κλάδο καθιστώντας τις δεσμευτικές για τους εργοδότες. Έτσι οι συνδικαλιστικές οργανώσεις

---

¹²² Για την έννοια του «οργανωμένου καπιταλισμού» βλ. Lash S. and Urry J. (1987) *The End of Organized Capitalism*. Cambridge: Polity Press.

εστιάζουν στον κοινωνικό-οικονομικό-πολιτικό διάλογο και στη σύγκρουση σε εθνικό επίπεδο.¹²³

Το δεύτερο μοντέλο, αυτό του επαναστατικού συνδικαλισμού, που αντλεί την γενική στρατηγική του από τη θεωρία περί πάλης των τάξεων του K.Marx, προωθεί την ιδέα του συνδικάτου «σχολής πολέμου». «Αυτές οι απεργίες, αρχικά ασιμαχίες, ορισμένες φορές καταλήγουν σε μεγάλους αγώνες· αληθεύει ότι δεν είναι καθοριστικές, αλλά είναι η ισχυρότερη απόδειξη πως η αποφασιστική μάχη μεταξύ της μπουρζουαζίας και του προλεταριάτου πλησιάζει. Αποτελούν τη στρατιωτική σχολή των εργατών στην οποία προετοιμάζονται για το μεγάλο αγώνα που δεν μπορεί να αποφευχθεί· είναι οι πολιτικές διακηρύξεις των ξεχωριστών κλάδων της βιομηχανίας ότι και αυτοί έχουν προσχωρήσει στο εργατικό κίνημα (...) όλοι οι προλετάριοι των πόλεων και της επαρχίας ενώθηκαν σε συλλόγους και διαδηλώνουν από καιρό σε καιρό, χρησιμοποιώντας τη γενική απεργία, εναντίον της κυριαρχίας της μπουρζουαζίας. Και ως σχολές πολέμου, τα Συνδικάτα είναι αξεπέραστα.»¹²⁴ Παρά το γεγονός ότι δεν υπάρχει συγκροτημένη θεωρία του Marx τα συνδικάτα, ένα βασικό συμπέρασμα από τα γραπτά του για την πολιτική οικονομία και την πολιτική φιλοσοφία είναι ότι τα συνδικάτα δεν μπορούν να έχουν επιτυχία ως καθαρά οικονομικοί θεσμοί: «η εναλλασσόμενη άνοδος και πτώση των μισθών και οι συνεχείς συγκρούσεις μεταξύ των αφεντικών και των ανδρών (men), οι οποίες προκύπτουν απ' αυτές, αποτελούν με την σημερινή οργάνωση της βιομηχανίας τα απολύτως απαραίτητα μέσα για την ανύψωση του ηθικού των εργατικών τάξεων, για την ένωσή τους σε μια μεγάλη σύμπραξη εναντίον καταχρήσεων της άρχουσας τάξης(...) Για να αξιολογήσουμε σωστά την αξία των συνεργασιών δεν θα πρέπει να επιτρέψουμε στους εαυτούς μας να τυφλωθούν από την εμφανή ασημαντότητα των οικονομικών αποτελεσμάτων αλλά να έχουμε πάντοτε υπόψη μας, πάνω απ' όλα, τις ηθικές και πολιτικές συνέπειές τους.»¹²⁵

Η ανάλυση αυτή υπονοούσε μια γραμμική εξέλιξη του εργατικού συνδικαλισμού από οικονομίστικο σε πολιτικό, με την έννοια ότι η

¹²³ Βλ. Salamon M. (2000) *ο.ε.π.* σελ. 106. Βλ. επίσης Howell Ch. (1992) *Regulating Labor: The State and Industrial Relations Reform in Postwar France*. Princeton: Princeton University Press. Ο τελευταίος υποστηρίζει ότι ενώ η Γαλλία δεν αποτελούσε παρά μια συνηθισμένη περίπτωση ευρωπαϊκής χώρας όσον αφορά τις εργασιακές σχέσεις μετά το Β΄ Π.Π. αποτέλεσε την εξαίρεση καθώς η περίοδος αυτή χαρακτηρίστηκε από απουσία συλλογικών διαπραγματεύσεων, πολυδιάσπαση και αδυναμία του συνδικαλιστικού κινήματος και το παράδοξο δυαδικό σύστημα εκπροσώπησης των εργαζομένων στο εσωτερικό των επιχειρήσεων.

¹²⁴ Βλ. Lapidés K. (1987) *Marx and Engels on the Trade Unions*. NY: Praeger Publishers, σελ. 10-11.

¹²⁵ Στο ίδιο, σελ. 43.

συγκέντρωση ολοένα και περισσότερων εργατών στην αναπτυσσόμενη με γοργούς ρυθμούς καπιταλιστική βιομηχανία θα οδηγούσε, έστω και με αντιφάσεις, στην πολιτικοποίησή τους και στην καθολική εξέγερσή τους εναντίον των αφεντικών. Εκ των υστέρων διαπιστώθηκε η λαθεμένη λογική πάνω στην οποία στηρίχθηκε η ανάλυση. Οι αγώνες για τους μισθούς και το ωράριο δεν ακολούθησαν τη λογική ότι όσο συγκεντρώνονται οι εργάτες σε μεγάλους εργοστασιακούς χώρους τόσο περισσότερο θα αποκτούν ταξική συνείδηση και τόσο περισσότερο μαχητικές και αδιάλλακτες θα είναι οι ταξικές συγκρούσεις. Ούτε έγινε πράξη η πρόβλεψη ότι όλα τα συνδικάτα θα υποβάθμιζαν τα κλαδικά ή συντεχνιακά συμφέροντά τους και θα ασπάζονταν μια καθολική ταξική γραμμή διεκδίκησης ενιαίων αιτημάτων. Τέλος, δεν μετεξελίχθηκαν όλα τα συνδικάτα σε πολιτικές «σχολές πολέμου» και πολλά παρέμειναν οικονομίστικα.

Η δυστοκία της αρχικής Μαρξικής ανάλυσης δεν αποθάρρυνε τους επιγόνους να αναζητήσουν διεξόδους τόσο στο θεωρητικό όσο και στο πολιτικό επίπεδο. Ο F. Engels θεώρησε ότι με την επιτυχή έκβαση των μεγάλων απεργιών των λιμενεργατών του Λονδίνου αναπτύχθηκε η ταξική συνείδηση των μαζών και άνοιξε ο δρόμος για την ανάδειξη των νέων εργατικών συνδικάτων σε προπομπούς της εξέγερσης: «Είμαι ολότελα ευχαριστημένος με την πρόοδο του σοσιαλισμού και του εργατικού κινήματος στην Αγγλία· όμως, αυτή η πρόοδος υφίσταται κυρίως στην ανάπτυξη της προλεταριακής συνείδησης στις μάζες.»¹²⁶ Η συνέχεια στη συζήτηση δόθηκε στους κόλπους των γερμανικών συνδικάτων με τον Ferd. Lasalle να υποστηρίζει την άποψη ότι τα συνδικάτα είναι αναποτελεσματικά στην πάλη για την προώθηση των ταξικών συμφερόντων της εργατικής τάξης και ότι ο ρόλος τους ήταν υποβοηθητικός του πολιτικού κόμματος περιοριζόμενος στην ανάδειξη στελεχών, μελών και οπαδών. Αντίθετα με την άποψη αυτή, πολλοί αναγκάστηκαν να ξαναγυρίσουν στην αρχική θέση του Marx υποστηρίζοντας ότι τα συνδικάτα μπορούν να αποδώσουν πρακτικά κέρδη –όσο μέτρια και αν είναι αυτά- στα μέλη τους, ότι η ίδια η διαδικασία του συνέρχεσθαι στα συνδικάτα και του αγώνα εναντίον των εργοδοτών βοηθά στην ανάπτυξη της ταξικής συνείδησης και ότι έπρεπε τα συνδικάτα να προσεγγίζουν την ευρύτερη μάζα των εργατών δίνοντας άλλο χαρακτήρα στη σχέση τους με το πολιτικό κόμμα αποκτώντας υψηλό βαθμό αυτονομίας. Αυτός ο υψηλότερος βαθμός αυτονομίας των συνδικάτων που επιτεύχθηκε στη Γερμανία ήταν συνέπεια της τεράστιας αύξησης των μελών τους και της οργανωτικής σταθεροποίησης και ολοκλήρωσής τους. Το γερμανικό μοντέλο έγινε το πιο συνηθισμένο σενάριο για την συγκρότηση των συνδικάτων στο μεγαλύτερο μέρος της ηπειρωτικής Ευρώπης. Τα

¹²⁶

Στο ίδιο, σελ. 147.

σοσιαλιστικά-σοσιαλδημοκρατικά κόμματα αναδύθηκαν πριν από την εδραίωση των αποτελεσματικών εργατικών συνδικάτων (εκτός από την περίπτωση των συνδικάτων των ειδικευμένων τεχνιτών) και οι σοσιαλιστές ανέλαβαν τα ηνία και τα ηγετικά πόστα των συνδικάτων μεγάλης κλίμακας. Όταν τα τελευταία σταθεροποιήθηκαν γρήγορα απέκτησαν τη δική τους εσωτερική δυναμική και διεκδίκησαν άλλοτε υψηλό και άλλοτε χαμηλό βαθμό αυτονομίας.

Σημαντικό σταθμό στη θεωρητική και πολιτική συζήτηση των γερμανικών συνδικάτων αποτέλεσε η έκδοση του βιβλίου «Εξελικτικός Σοσιαλισμός» του Edw. Bernstein, ο οποίος εγκαταλείποντας την αντικαπιταλιστική προοπτική θεώρησε ότι το συνδικαλιστικό εργατικό κίνημα έπρεπε να αυτονομηθεί σε μέγιστο βαθμό από τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα και να προωθήσει ένα πρόγραμμα άμεσων οικονομικών και πολιτικών μεταρρυθμίσεων υπέρ των εργατών. Η αντίδραση σ' αυτές τις απόψεις κορυφώθηκε με την έκφραση της λενινιστικής εκδοχής. Ο V.I. Lenin διακρίνοντας τη διαφορά μεταξύ των εργατικών συνδικάτων της Ευρώπης που δρούσαν νόμιμα και των συνδικάτων της Ρωσίας που συχνά τίθονταν υπό απαγόρευση και περνούσαν στην παρανομία όπως το Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα τόνισε: «Οι εργατικές οργανώσεις για τη διεξαγωγή του οικονομικού αγώνα θα πρέπει να είναι οι συνδικαλιστικές οργανώσεις· κάθε σοσιαλδημοκράτης εργάτης θα υποστηρίζει και, όσο είναι δυνατόν, θα εργάζεται ενεργά μέσα σ' αυτές τις οργανώσεις (...) Αλλά δεν θα είναι διόλου προς το συμφέρον μας να απαιτούμε μόνο οι σοσιαλδημοκράτες να δικαιούνται να είναι μέλη των συνδικάτων. Το μοναδικό αποτέλεσμα θα ήταν να περιορίσουμε την επιρροή μας στις μάζες. Ας αφήσουμε να οργανωθεί στα συνδικάτα κάθε εργάτης που αντιλαμβάνεται την αναγκαιότητα της οργάνωσης για τη διεξαγωγή του αγώνα εναντίον του εργοδότη και της κυβέρνησης. Όσο πιο πλατιές είναι οι οργανώσεις τόσο πιο ευρεία θα είναι η επιρροή μας. Τότε δεν θα επηρεάζονται μόνο από την 'αυθόρμητη' ανάπτυξη του οικονομικού αγώνα αλλά και από την άμεση και συνειδητή επίδραση των σοσιαλιστών πάνω στους συντρόφους τους στα συνδικάτα.»¹²⁷ Είναι σαφές ότι σ' αυτή την προεπαναστατική φάση ο Lenin είδε τα συνδικάτα ως πραγματικά όργανα πάλης των εργατών που, όμως, δεν θα έπρεπε να αφεθούν στο «αυθόρμητο» του οικονομικού αγώνα αλλά θα έπρεπε να κερδηθούν από τους 'επαγγελματίες επαναστάτες' του κόμματος. Η Οκτωβριανή Επανάσταση έθεσε επί τάπητος το ζήτημα των συνδικάτων στη φάση της δικτατορίας του προλεταριάτου. Επί του θέματος εκφράστηκαν τρεις απόψεις στο 10^ο Συνέδριο του Κόμματος των Μπολσεβίκων. Από τη μια πλευρά οι L. Trotsky και Nikolai Bucharin τάχθηκαν υπέρ της πλήρους

¹²⁷

Βλ. Lenin V.I. (1902) *What Is To Be Done*. www.marxists.org

υποταγής των συνδικάτων στο κυβερνών κόμμα των Μπολσεβίκων και από την άλλη η τάση της Εργατικής Αντιπολίτευσης που επιζητούσε την πλήρη ανεξαρτησία των συνδικάτων. Σε μια ενδιαμέση θέση ο Lenin και η «Ομάδα των 10» που υποστήριζαν τη σχετική αυτοτέλεια των συνδικάτων υπό την επίβλεψη και καθοδήγηση των κομματικών στελεχών.¹²⁸

Στη μεσοπολεμική -αλλά και στη μεταπολεμική- περίοδο οι διάφορες μαρξιστικές τάσεις δοκιμάστηκαν σκληρά στην πράξη κι έδειξαν ότι δύσκολα μπορούσαν να κατανοήσουν τις εξελίξεις. Οι οικονομικές κρίσεις δεν οδηγούσαν αυτόματα σε ριζοσπαστικοποίηση των εργατικών μαζών πόσο μάλλον στην κατάρρευση ή την ανατροπή του καπιταλισμού. Παρά τη μαζικότητα και τη μαχητικότητα των συνδικάτων, ένα μεγάλο μέρος των εργατών προσκολλούνταν στους εργοδότες και αποδέχονταν το διευθυντικό δικαίωμα υπό το φόβο της απόλυσης ή στρέφονταν σε πολιτικά και κοινωνικά αντιδραστικές λύσεις (φασισμός). Αν αυτή ήταν η πραγματικότητα σε συνθήκες οικονομική κρίσης, στις φάσεις οικονομικής ανόδου τα πράγματα δεν ήταν συχνά τόσο απλά, όπως τα έβλεπαν πολλές μαρξιστικές σχολές, όπως η Τροτσκιστική («προδοτικός» ή «ιδιοτελής» ρόλος της συνδικαλιστικής αριστοκρατίας/γραφειοκρατίας).¹²⁹ Η ισχυρή σοσιαλδημοκρατία της μεταπολεμικής περιόδου, ο Κεϋνσιανισμός και η άνοδος του οικονομικού και του βιοτικού επιπέδου των εργατικών μαζών και η θεσμική κατοχύρωση των συλλογικών διαπραγματεύσεων οδηγούσαν σε μια φάση κοινωνικής ειρήνευσης με τη συναίνεση των εργατικών λαϊκών τάξεων στις δυτικοευρωπαϊκές και βορειοαμερικανικές κοινωνίες, διαψεύδοντας πολλές

---

¹²⁸ Βλ. Kollontai A. (1921) *The Workers' Opposition*. www.marxist.org . Βλ. επίσης Trotsky L. (1920-1921) *The Role and Tasks of the Trade Unions*. Platform Pamphlet; www.marxists.org

¹²⁹ Σε περιόδους παρακμής του καπιταλισμού, έγραφε το 1932 ο Trotsky, «ο καπιταλισμός μπορεί να συνεχίζει να διατηρείται μονάχα χαμηλώνοντας το βιοτικό επίπεδο της εργατικής τάξης. Υπ' αυτές τις συνθήκες τα συνδικάτα μπορούν είτε να αυτομετασχηματιστούν σε επαναστατικές οργανώσεις ή θα γίνουν υπαρχηγοί του κεφαλαίου στην εντατικοποιημένη εκμετάλλευση των εργατών. Η συνδικαλιστική γραφειοκρατία, που έχει επιλύσει σε ικανοποιητικό βαθμό το δικό της κοινωνικό πρόβλημα, πήρε το δεύτερο δρόμο. Έστρεψε όλο το συσσωρευμένο κύρος των συνδικάτων εναντίον της σοσιαλιστικής επανάστασης, ακόμη και εναντίον κάθε απόπειρας των εργατών να αντισταθούν στις επιθέσεις του κεφαλαίου και της αντίδρασης.» Βλ. Trotsky L. (1933), *The Trade Unions in Britain*. www.marxists.org. Λίγο πριν από τη δολοφονία του, ο Trotsky μιλούσε για τον εκφυλισμό των συνδικάτων παντός είδους και ιδεολογικής κατεύθυνσης. Ιδιαίτερα για τα ρεφορμιστικά συνδικάτα τόνιζε ότι «οι γραφειοκράτες της εργασίας καταβάλλουν κάθε δυνατή προσπάθεια, τόσο στα λόγια όσο και στα έργα, να δείξουν στο δημοκρατικό κράτος πόσο αξιόπιστα και αναντικατάστατα είναι κατά τα χρόνια της ειρήνης και, ιδιαίτερα, στον καιρό του πολέμου. Μετασχηματίζοντας τα συνδικάτα σε όργανα του κράτους, ο φασισμός δεν επινοεί κάτι το καινούργιο αλλά, απλούστατα, τραβάει στα απώτατα άκρα τους τις τάσεις που είναι εγγενείς στον ιμπεριαλισμό.» Βλ. Trotsky L. (1940) *Trade Unions in the Epoch of Imperialist Decay*. www.marxists.org

από τις μαρξιστικές προσδοκίες.

Τελευταίο μοντέλο στην διάκριση του Hyman, που ανταποκρίνεται στη θέση ότι τα συνδικάτα είναι φορείς για την άνοδο της κοινωνικής θέσης των εργατών στο πλαίσιο της κοινωνίας, είναι αυτό των συνδικάτων ως παικτών της «κοινωνίας πολιτών», που αποσκοπούν στην κοινωνική ενσωμάτωση και τον κοινωνικό εταιρισμό. Η πρώτη διατύπωση αυτής της θεώρησης έγινε από το ζεύγος των Webb που τόνιζαν ότι σκοπός είναι η πλήρης αναγνώριση των συνδικάτων ως ουσιαστών οργάνων του κράτους.¹³⁰ Τι σημαίνει όμως «κοινωνική ενσωμάτωση»; Ποια είναι η «κοινωνία» αυτή; Κατά τη μαρξιστική λογική τα συνδικάτα και η εργατική τάξη είναι στη διεθνιστική κατεύθυνση. Όμως, τα συνδικάτα λειτουργούν και δρουν μέσα σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό πλαίσιο που ορίζεται από την ύπαρξη μιας συγκεκριμένης εδαφικής επικράτειας, υπόκεινται σε ένα κοινό σύστημα πολιτικής εξουσίας και έχουν επίγνωση ότι αποτελούν μια διαφορετική ομάδα με τη δική της ταυτότητα σε σχέση με τις άλλες που τα περιβάλλουν. Ταυτόχρονα, η κοινωνία ορίζεται και ως σύστημα διασυσχετίσεων που συνδέουν τα άτομα που μοιράζονται μια κοινή κουλτούρα.¹³¹ Τα συνδικάτα υπόκεινται στην εξουσία του «εθνικού κράτους» και, μ' αυτή την έννοια, διαμορφώθηκαν σε μεγάλο βαθμό από την εθνική κουλτούρα και ταυτόχρονα συνέβαλαν στην αναδιαμόρφωσή της εθνικής κουλτούρας αναδεικνύοντας όψεις της συλλογικής δράσης που διαφέρουν από αυτές της κυρίαρχης ιδεολογίας εντός του εθνικού κράτους (π.χ. Γερμανία, ΗΠΑ, Σουηδία κλπ.). Η σχέση αυτή έχει σημαντικές συνέπειες για τη συγκρότηση της στρατηγικής των συνδικάτων έναντι των εργοδοτών, με την έννοια ότι δεν μπορούν να αγνοήσουν και να αποφύγουν την συσχέτιση με τις επιχειρήσεις, τους εργοδότες και την εθνική κρατική εξουσία: «Η εργατική τάξη, έχοντας αποτύχει να ανατρέψει την καπιταλιστική κοινωνία, προχώρησε στην από τα μέσα κατάκτησή της από άκρου εις άκρον.»¹³²

Η προσέγγιση αυτή αναπτύχθηκε από την καθολική δεξιά αλλά και από την μεταρρυθμιστική και τη φιλελεύθερη αριστερά με σκοπό τον εξανθρωπισμό του καπιταλισμού.¹³³ Τα καθολικά συνδικάτα αναπτύχθηκαν σε αντιπαράθεση

¹³⁰ Webb S. & Webb B. (1911), *Industrial Democracy*, London, Longman, σελ. 878.

¹³¹ Ο Hyman παραθέτει αυτή τη διπλή σημασία της έννοιας society για να τονίσει τη διαφορά μεταξύ αυτών που θα ορίζαμε στην ελληνική γλώσσα ως *κοινωνία* και ως *εταιρία*. Αυτή την αναφορά την οφείλουμε στον Giddens A. (1989) *Sociology*. Cambridge: Polity Press, σελ. 731-732.

¹³² Thompson E. P., (1963) *The Making of the English Working Class*. London: Penguin., σελ. 343.

¹³³ Βέβαια, το ιδεολογικό-θεωρητικό πλαίσιο είναι διαφορετικό σε κάθε περίπτωση. Η «νέα γραμμή» (“*rerum novarum*”) που υιοθέτησε η Καθολική εκκλησία με το Παπικό Διάταγμα του Πάπα Λέοντος XIII (15 Μαΐου 1891) αφορούσε την έκκληση για περιορισμένη κρατική παρέμβαση για την προστασία των δικαιωμάτων των εργατών.

με τη σοσιαλιστική και κομμουνιστική ταξική ιδεολογία. Πρέσβευαν την αντίληψη ότι εργοδότες και εργάτες έχουν κοινά συμφέροντα και το κράτος οφείλει να παρεμβαίνει στις περιπτώσεις κατά τις οποίες υπήρχε κίνδυνος διατάραξης της κοινωνικής ισορροπίας. Παρά την καλή θέλησή τους όμως οι Καθολικοί εργάτες δεν μπορούσαν να αποφύγουν την κοινωνική σύγκρουση με τους εργοδότες τους όταν οι τελευταίοι είτε σε ατομική βάση είτε ως συλλογικότητα παραβίαζαν την κοινωνική εκεχειρία και απειλούσαν την ισορροπία και την οργανική ενσωμάτωση των εργατών στην επιχείρηση ή/και στο γενικότερο οικονομικό σύστημα το καπιταλισμού. Έτσι, παρ' όλο που είχαν σχηματίσει δικά τους συνδικάτα σε ορισμένες χώρες (π.χ. Ιταλία, Γαλλία) για να αποφύγουν την κυριαρχία των σοσιαλιστών και των κομμουνιστών που πρέσβευαν την αντίληψη περί πάλης των τάξεων και για να υποστηρίξουν την έννοια του συνδικάτου φορέα κοινωνικής ενσωμάτωσης, υπήρξαν περιπτώσεις κοινής δράσης με τα σοσιαλιστικά και τα κομμουνιστικά συνδικάτα. Σταδιακά οι Καθολικοί συνδικαλιστές άρχισαν να χρησιμοποιούν σοσιαλίζοντα πολιτικό λόγο ενώ οι σοσιαλδημοκράτες να ασπάζονται τη ρητορική της κοινωνικής συνεργασίας και του ρόλου των κοινωνικών εταίρων.¹³⁴

Σε πολλές περιπτώσεις τα εργατικά συνδικάτα πέτυχαν να διορθώσουν ορισμένες όψεις του καπιταλισμού και να κατακτήσουν δικαιώματα και βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των εργατών, ειδικά μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και την καθιέρωση του κράτους πρόνοιας. Όμως, σε πλείστες όσες περιπτώσεις αυτή η κατάκτηση συνοδευόταν από τη δέσμευση του σεβασμού του ρόλου των «κοινωνικών εταίρων» ώστε ακόμη και οι χρηματοοικονομικοί πόροι των συνδικάτων να διασφαλίζονται μόνο με την διατήρηση σταθερού αυτού του πλαισίου. Αυτή η στρατηγική, όμως, απέβη μάταια για δύο λόγους: πρώτον, επειδή σε καιρούς οικονομικής επιβράδυνσης και ύφεσης δεν ανταποκρίνονταν ικανοποιητικά στις απαιτήσεις της κοινωνικής τους βάσης και δεύτερον, ως συνέπεια του πρώτου, οι εργοδότες εκμεταλλευόμενοι τη

Αναγνωρίστηκε η σημασία της συλλογικής οργάνωσης και των εργατικών συνδικάτων, αν και στο αρχικό σχέδιο του κειμένου γινόταν λόγος για κοινές ενώσεις εργατών και εργοδοτών. Σ' αυτό το πλαίσιο, ο Πάπας Πίος XI δημοσίευσε εγκύκλιο για την αντιμετώπιση των προβλημάτων της «βιομηχανικής κοινωνίας» σ' ένα περιβάλλον πλανητικής ύφεσης και μαζικής ανεργίας. Ο Πάπας Ιωάννης XXIII και οι διάδοχοί του διεύρυναν το ζήτημα της Καθολικής κοινωνικής διδασκαλίας ώστε να συμπεριληφθεί ολόκληρος ο πληθυσμός του πλανήτη και να επιδιωχθεί ο στόχος της «κοινωνικής δικαιοσύνης για όλους». Βλ. Aubert R. (2003) *Catholic Social Teaching: An Historical Perspective*. Milwaukee: Marquette University Press, σελ. 15-28.

¹³⁴ Βλ. Grant W. (2003) "Corporatism" jn McLean I. and McMillan Al. (eds.) *The Concise Oxford Dictionary of Politics*. Oxford Oxford University Press. *Oxford Reference Online*. Oxford University Press.
<http://www.oxfordreference.com/views/ENTRY.html?subview=Main&entry=t86.e291>

διάσταση ηγεσίας και βάσης των συνδικάτων μπορούσαν να περνούν στην αντεπίθεση περιστέλλοντας τα εργατικά δικαιώματα.

1.5.3 Ο κύκλος των τριών σταδίων ζωής του συνδικάτου

Σύμφωνα με τη θεωρητική αυτή προσέγγιση, το συνδικάτο διανύει τρία στάδια στον κύκλο της ζωής του.¹³⁵ Στο πρώτο στάδιο οι εργατικοί ηγέτες επιδιώκοντας την εξυπηρέτηση των δικών τους ιδιαίτερων συμφερόντων, όσον αφορά κυρίως τα μισθολογικά και ασφαλιστικά θέματα, ιδρύουν το εργατικό συνδικάτο. Στο δεύτερο στάδιο, έχοντας προηγηθεί η αναγνώριση του σεβασμού προς το συνδικάτο και της λειτουργίας του ως διαπραγματευτικού, οι εργατικοί ηγέτες αρχίζουν να χάνουν τον «ιεραποστολικό τους ζήλο» και να αναλαμβάνουν το ρόλο του manager. Σ' αυτό το στάδιο, οι εργατικοί ηγέτες έχουν περισσότερες πολιτικές δεξιότητες και γίνονται πιο «συνετοί» διαχειριστές καταστάσεων. Ο δρόμος προς την συνδικαλιστική ηγεσία ακολουθεί πλέον τις κλίμακες της ιεραρχίας του συνδικάτου. Επίσης σ' αυτό το στάδιο έχει συγκεντρωποιηθεί ο έλεγχος, έχει επεκταθεί η πολιτική δραστηριότητα και η κοινωνική ενσωμάτωσή του, έχει επιτευχθεί η ευρύτερη αποδοχή του από τους εργοδότες και η συνεργασία μαζί τους, έχουν αυξηθεί το βιοτικό επίπεδο των συνδικαλισμένων εργατών και, τέλος, έχει επικρατήσει μετριοπάθεια και νοοτροπία «μέσης οδού». Στην πορεία αυτή, οι εργατικοί ηγέτες αρχίζουν να χάνουν την άμεση επαφή με την εργατική τους βάση και συνεχίζουν να επιδιώκουν την ικανοποίηση των δικών τους συμφερόντων. Καθώς δεν υπάρχει ενιαίο κριτήριο αποτίμησης των επιτυχιών του συνδικάτου ανάλογο με τον ισολογισμό και τον απολογισμό της επιχείρησης, ένα σοβαρό κριτήριο αποτίμησης είναι αυτό της επανεκλογής ή μη των εργατικών ηγετών. Η αναγνώριση του ρόλου τους από το κράτος και τους εργοδότες ως μοναδικών εκπροσώπων των εργατών τους επιβάλλει σιωπηρά την αντίληψη περί ειρηνικού διακανονισμού των εκκρεμών θεμάτων που απασχολούν τόσο τους εργαζόμενους όσο και τους εργοδότες και τους διευθυντές των επιχειρήσεων. Μέσα στο πλαίσιο αυτό οι εργατικοί ηγέτες προσπαθούν να επιτυγχάνουν τα ελάχιστα εκείνα κέρδη για τα μέλη των συνδικάτων που θα τους επιτρέπουν την άνετη επανεκλογή τους στα συνδικαλιστικά αξιώματα. Η δημοκρατία στο εσωτερικό των συνδικάτων αποκτά περισσότερο ένα τυπικό-

¹³⁵ Βλ. Kamerschen D., DeLorme, Jr., Mangel J., and John E. Morgan, Jr. (2000) *The Union Life Cycle Within The Byproduct Theory Of The Labor Movement* (<http://www.westga.edu/~bquest/2000/lcycle.html>) καθώς και DeLorme, C.D., Jr., Kamerschen, D.R., and Mangel, J.H. (1994a), "Alternative Theories of the Labor Movement," *Indian Journal of Industrial Relations*, 29, σελ. 271-290. Βλ. Επίσης DeLorme, C.D., Jr., Kamerschen, D.R., and Mangel, J.H. (1994b), "Rent Seeking and the Byproduct Theory of Labor Movements," *Rivista Internazionale Di Scienze Economiche E Commerciali (International Review of Economics and Business)*, 41, σελ. 399-422.

τελετουργικό χαρακτήρα (άμαζες συνελεύσεις, συμμετοχή των μελών μόνο στις εκλογές για την ανάδειξη των εκπροσώπων). Σε ορισμένες περιπτώσεις έχουν παρατηρηθεί και φαινόμενα διαφθοράς τόσο εσωτερικής όσο και εξωτερικά επιβαλλόμενης.¹³⁶

Στο τρίτο στάδιο αρχίζει η παρακμή του συνδικαλιστικού κινήματος. Αυτό το στάδιο είναι το τέλος μιας ολόκληρης ζωής του συγκεκριμένου συνδικάτου και, ενδεχομένως, η έναρξη ενός νέου κύκλου σε περίπτωση που τα μέλη του αντιληφθούν ότι οι ηγέτες δεν μπορούν πια να εξασφαλίσουν στοιχειωδώς ικανοποιητικά κέρδη για τα μέλη τους και αναζητήσουν διεξόδους είτε με την εκλογή νέων εκπροσώπων είτε με τη δημιουργία νέων σχημάτων εκπροσώπησης.¹³⁷

1.5.4. Κορπορατισμός έναντι του πλουραλισμού

Η θεωρία περί κορπορατισμού είναι μια θεωρία για τα συνδικάτα που χαρακτηρίζεται ως «ινστιτουσιοναλιστική», δηλαδή θεσμοκεντρική¹³⁸. Η κεντρική θέση της θεωρίας είναι ότι «η πολιτική, οικονομική ή κοινωνική συμπεριφορά δεν μπορεί να ερμηνευθεί αποκλειστικά είτε με όρους επιλογών και προτιμήσεων των ατόμων είτε με όρους συνηθειών και καταχρήσεων των δημοσίων φορέων» αλλά με τη μελέτη των συλλογικοτήτων που βρίσκονται μεταξύ κράτους και ατόμων συγκροτούμενες στη βάση της «αυτο-οργάνωσης» και αποτελούν «ημι-δημόσιες» οργανώσεις¹³⁹. Οι οργανώσεις αυτές, αν και

¹³⁶ Χαρακτηριστική ήταν για τις ΗΠΑ η περίπτωση J. Hoffa. Βλ. Zacharias P. “The day Jimmy Hoffa didn't come home” *The Detroit News* (<http://info.detnews.com/history/story/index.cfm?id=42&category=people>) καθώς και απομαγνητοφωνημένη συνέντευξη του Brandt C. (συγγραφέα του βιβλίου *I Heard You Paint Houses*) στο δίκτυο NPR “Book Claims to Reveal Hoffa's Killer” (<http://npr.streamsage.com/google/programlist/feature.php?wfid=3804209>).

¹³⁷ Οι συγγραφείς θεωρούν ότι στις ΗΠΑ από το 1995 και με την εκλογή του John Sweeney και της ομάδας του στην ηγεσία της AFL/CIO (ως αποκορύφωμα μιας σειράς νικών στα κλαδικά και τοπικά συνδικάτα) άρχισε το πρώτο στάδιο ενός νέου κύκλου ζωής για τον εργατικό συνδικαλισμό στη χώρα αυτή.

¹³⁸ Χαρακτηρισμός των ίδιων των θεωρητικών του «κορπορατισμού», βλ Schmitter C. Ph. & Grote J.U. (1997), *The Corporatist Sisyphus: Past, Present and Future*. Badia Fiesolana, San Domenico (FI), Italy, EUI Working Paper SPS No. 97/4, σσ 1-22.

¹³⁹ Με τον όρο «κορπορατισμός» περιγράφεται, σύμφωνα με τον Colin Crouch (βλ. <http://www.PocketCorporatism.com>) «μια μορφή οργανωσιακής συμπεριφοράς όπου τα σωματεία, ενώ αντιπροσωπεύουν τα ιδιαίτερα συμφέροντα των μελών τους ταυτόχρονα συμμορφώνουν τα μέλη τους με τα συμφέροντα κάποιας ευρύτερης συλλογικότητας», η δε «σπουδαιότητα της έγκειται στο ότι έχει τη δυνατότητα να καθιστά ικανές τις εταιρείες, τα συνδικάτα των υπαλλήλων και άλλους συμμετέχοντες σε μια οικονομία της αγοράς να επιτυγχάνουν ένα υψηλό επίπεδο συντονισμού και κοινής επιδίωξης συλλογικών αγαθών που επίσης εξυπηρετούν ένα ευρύτερο δημόσιο συμφέρον, παρά το γεγονός ότι είναι και ανταγωνιστικά μεταξύ τους. Τα σωματεία θα ενεργήσουν κατ' αυτόν τον τρόπο μόνο υπό ορισμένες ειδικές και σχετικώς ισορροπημένες συνθήκες οργανωσιακού σχεδιασμού».

θεωρούνται, από τη σκοπιά ενός εξωτερικού παρατηρητή, «άκαμπτες στις απαιτήσεις τους» και «όχι ιδιαίτερα αποτελεσματικές στις επιδόσεις τους», επιτελούν σημαντικό έργο εξοικονομώντας δαπάνες έρευνας και πληροφόρησης τόσο για το κράτος όσο και για τις εργοδότης επιχειρήσεις. Αποτελούν επίσης για τα άτομα που τις απαρτίζουν μια προσωρινή, αν και όχι ιδιαίτερα τελειοποιημένη, λύση έναντι μιας αβέβαιης μελλοντικής προοπτικής.

Προτού όμως προχωρήσουμε στην περιγραφή και κριτική της θεωρίας περί κορπορατισμού θα χρειαστεί να κάνουμε μια μεγάλη παρέκβαση ώστε να ορίσουμε με περισσότερες λεπτομέρειες το είδος της συλλογικότητας για την οποία έγινε λόγος. Τι είναι λοιπόν τα συνδικάτα; Είναι ομάδες πίεσης ή συμφερόντων ή κοινωνικά κινήματα; Ποια είναι η θέση τους μέσα στο πολιτικό σύστημα και η σχέση τους με άλλες μορφές κοινωνικής και πολιτικής εκπροσώπησης;

Μια από τις δυσκολότερες όσον αφορά τον ορισμό τους έννοιες στην πολιτική κοινωνιολογία είναι αυτή του «συμφέροντος». Η κατ' αρχήν προσέγγισή μας θα είναι λεξικογραφική:

Κατά το Cambridge Advanced Learner's Dictionary, συμφέρον είναι μια κατάσταση «που φέρνει κέρδος ή που θίγει κάποιον ή κάτι»¹⁴⁰. Μπορεί επίσης να είναι δικαίωμα, τίτλος, ή νόμιμο μερίδιο σε κάτι.¹⁴¹ Ενδέχεται να είναι η ανάμειξη ή ένα νόμιμο δικαίωμα, που συνήθως σχετίζεται μια εργασία, μια επιχείρηση ή με περιουσία.¹⁴² Τέλος, έννομο συμφέρον είναι το ιδιαίτερο ενδιαφέρον ή αντικείμενο διακύβευσης για τη διατήρηση - ή για την επίδραση σ' αυτήν - μιας κατάστασης, μιας διευθέτησης ή δράσης.¹⁴³ Πρόκειται για τη διατήρηση ενός νόμιμου δικαιώματος για παρούσα ή μελλοντική άσκηση (π.χ. το συμφέρον ενός εργαζομένου σύμφωνα με ένα πρόγραμμα συνταξιοδότησης).¹⁴⁴

Ο όρος ομάδες συμφερόντων (ή ειδικών συμφερόντων) καλύπτει κάθε σύνολο ατόμων, το οποίο, στη βάση ενός ή περισσότερων κοινών συμφερόντων,

---

Προτείνει επίσης την προσεκτική μεταχείριση και χρήση του όρου κυρίως λόγω της μακράς και ιδιόμορφης ιστορικής του διαδρομής.

¹⁴⁰ <http://dictionary.cambridge.org/define.asp?key=41418&dict=CALD>

¹⁴¹ <http://www.m-w.com/cgi-bin/dictionary?book=Dictionary&va=interest>

¹⁴² <http://dictionary.cambridge.org/define.asp?key=41422&dict=CALD>

¹⁴³ <http://www.m-w.com/cgi-bin/dictionary?book=Dictionary&va=vested+interest>

¹⁴⁴ <http://dictionary.cambridge.org/define.asp?key=88106>

διατυπώνει αιτήματα σε ομάδες ή στην κοινωνία γενικώς αποσκοπώντας στην προώθηση των στόχων του.¹⁴⁵

Ομάδα πίεσης είναι μια οργάνωση που επιδιώκει την εκπροσώπηση των συμφερόντων συγκεκριμένων τμημάτων της κοινωνίας με σκοπό την επίδραση στη διαμόρφωση της δημόσιας πολιτικής. Στην περίπτωση εντελώς στενά νοούμενου συμφέροντος σε μεγάλο μέρος της βιβλιογραφίας η ομάδα πίεσης αναφέρεται ως Lobby.¹⁴⁶

Τα πολιτικά κόμματα είναι τα βασικά συστατικά στοιχεία της σύγχρονης κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, καθώς:

- α) συναρθρώνουν τη μάζα των συμφερόντων στην κοινωνία, χωρίς την οποία η πολιτική θα κυριαρχούνταν από τα ιδιαίτερα συμφέροντα.
- β) στρατολογούν και κοινωνικοποιούν μελλοντικούς πολιτικούς ηγέτες.
- γ) τα κομματικά μέλη παίζουν ένα σημαντικό ρόλο στην επικοινωνία μεταξύ ηγετών και ψηφοφόρων.
- δ) συμβάλλουν στη διαμόρφωση πολιτικής, εξασφαλίζοντας την εγγραφή νέων ιδεών στην πολιτική ημερήσια διάταξη.
- ε) κινητοποιούν τους ψηφοφόρους κατά τη διάρκεια των εκλογικών εκστρατειών.

Η ταξινόμηση των ομάδων πίεσης σε διάφορες κατηγορίες γίνεται ανάλογα με τα διαφορετικά κριτήρια που χρησιμοποιούνται κάθε φορά. Οι σύγχρονες ομάδες συμφερόντων στις χώρες του βιομηχανικού και του μεταβιομηχανικού κόσμου της Αμερικής, της Ευρώπης και της Ν.Α. Ασίας ορίζονται ως εθελοντικές ενώσεις ατόμων, εταιρειών, ή μικρότερων ομάδων που ενώνονται με σκοπό να υπερασπίσουν ή να αγωνιστούν για ένα κοινό συμφέρον, με την πρόθεση να επηρεάσουν την πολιτική διαδικασία, χωρίς, όμως, την φιλοδοξία να σχηματίσουν ένα πολιτικό κόμμα (παρ' όλες τις εξαιρέσεις), όπως τονίσαμε. Οι περισσότερες από αυτές αντιστοιχούν σε έναν από οκτώ τύπους (υπάρχουν όμως και ανάμικτες):

---

¹⁴⁵ "Interest Group." *Encyclopædia Britannica* 2003 Encyclopædia Britannica Premium Service.

12 Apr, 2003 <<http://www.britannica.com/eb/article?eu=115176>>.

¹⁴⁶ <http://www.m-w.com/cgi-bin/dictionary?book=Dictionary&va=special+interest>. Για την ιστορική εμφάνιση και μετεξέλιξη της έννοιας lobby βλ. επίσης Wooton Gr. (1970) *Interest-groups*. New Jersey: Prentice-Hall Inc., σελ.1-44. Στο σημείο αυτό αξίζει να τονίσουμε ότι ο όρος «λόμπυ» («προθάλαμος») χρησιμοποιείται επειδή πολλές από αυτές τις ομάδες λειτουργούν στα «παρασκήνια» του πολιτικού συστήματος, παίζοντας παιχνίδια ανταλλαγμάτων και απειλών με τους κυβερνητικούς και κρατικούς αξιωματούχους για την προώθηση των αιτημάτων τους, που συχνά είτε είναι υπερβολικά εγωιστικά είτε ευθέως αντικοινωνικά (π.χ. «ελευθερία οπλοφορίας» των πολιτών (βλ. περίπτωση της Εθνικής Ένωσης Κατόχων Πυροβόλων Όπλων στις ΗΠΑ),

- επαγγελματικές οργανώσεις
- επιχειρηματικές, εμπορικές και βιομηχανικές ομάδες
- εργατικά συνδικάτα
- αγροτικές οργανώσεις
- μονοθεματικές ομάδες
- ομάδες ιδεολογικών συμφερόντων
- ομάδες δημοσίου συμφέροντος
- ομάδες πρόνοιας

Μπορούμε όμως να τις ταξινομήσουμε με διαφορετικά κριτήρια:

α) Οικονομικές ή μη οικονομικές ομάδες πίεσης.

β) Εσωτερικές (insider) ή εξωτερικές (outsider) ομάδες πίεσης. Οι πρώτες θεωρούνται αναγνωρισμένες και νομιμοποιημένες από την κυβέρνηση που τις συμβουλευεται σε τακτή βάση. Οι δεύτερες είτε δεν επιθυμούν να εμπλακούν σε σχέση συμβούλου των κρατικών αξιωματούχων είτε δεν μπορούν να κερδίσουν κυβερνητική αναγνώριση και νομιμοποίηση.

γ) Κύριες ή δευτερεύουσες ομάδες πίεσης. Συνήθως αναφέρονται ως κύριες εκείνες οι ομάδες που ενδιαφέρονται για την αντιπροσώπευση των συμφερόντων ή των απόψεων των μελών τους (με μία έννοια αυτές που αναφέρονται άμεσα στην πολιτική) ενώ ως δευτερεύουσες θεωρούνται εκείνες που χαρακτηρίζονται κυρίως από την φροντίδα για παροχή υπηρεσιών στα μέλη τους και μόνο περιστασιακά εισέρχονται στο πολιτικό πεδίο.¹⁴⁷

Οι ομάδες πίεσης αποτελούν πολιτικό φαινόμενο που αναπτύσσεται κατά κύριο λόγο κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα στις καπιταλιστικές κοινωνίες - ιδίως στις αναπτυγμένες βιομηχανικά χώρες της Δύσης- οι οποίες θεωρούνται πιο πολύπλοκες και κατακερματισμένες σε πιο εξειδικευμένες θεσμικές ή/και λειτουργικές ομάδες.¹⁴⁸ Αυτές οι κοινωνικές ομάδες στοχεύουν στην ικανοποίηση των άμεσων και μακροπρόθεσμων αναγκών και συμφερόντων τους που είναι συχνά αντικρουόμενα και, πολλές φορές, οι διαφορές τους φαίνονται αγεφύρωτες (zero sum).

Από τα παραπάνω συμπεραίνουμε ότι οι ομάδες πίεσης διαφέρουν από τα πολιτικά κόμματα - που και αυτά ενδιαφέρονται για την άσκηση επιρροής στη διαμόρφωση της γνώμης των κρατικών αξιωματούχων και των αρμοδίων δημοσίων λειτουργών κατά τη χάραξη και εφαρμογή της δημόσιας πολιτικής αλλά πρωταρχικός στόχος τους είναι η επιλογή του πολιτικού προσωπικού που

¹⁴⁷ Βλ. Grant W. (2000) *Pressure Groups and British Politics*. London: Macmillan Press Ltd, σσ 1-17.

¹⁴⁸ Βλ. Σεραφετινίδου Μ. (2002) *Εισαγωγή στην πολιτική κοινωνιολογία*. Αθήνα: Gutenberg, σελ. 222-225.

θα κατακτήσει τις κορυφές της εκτελεστικής εξουσίας.¹⁴⁹ Οι ομάδες πίεσης, όμως, δεν είναι σε θέση - και δεν επιθυμούν - να κατακτήσουν και να διαχειριστούν συνολικά την κυβερνητική εξουσία. Αντιθέτως, επικεντρώνονται κατά κύριο λόγο στο να επιδράσουν στην υλοποίηση ιδιαίτερων πολιτικών και δευτερευόντως στην επιλογή πολιτικού προσωπικού.¹⁵⁰ Συμπεραίνουμε, ως εκ τούτου, ότι οι ομάδες πίεσης/συμφερόντων αναλαμβάνουν ουσιαστικά τις λειτουργίες β, γ και δ των πολιτικών κομμάτων. Στις λίγες περιπτώσεις που επεμβαίνουν στην εκλογική διαδικασία (λειτουργίες α και ε) επιδιώκουν την υπερπήφιση ορισμένων υποψηφίων που υποστηρίζουν και προωθούν τις θέσεις τους. Τα τελευταία χρόνια κατεβλήθησαν προσπάθειες να υπάρξουν νέα πολιτικά κόμματα ως μετεξέλιξη ομάδων πίεσης.¹⁵¹

¹⁴⁹ Σύμφωνα με το Αγγλικό Λεξικό της Οξφόρδης, *πολιτική* είναι «η επιστήμη και τέχνη της διακυβέρνησης: η επιστήμη ασχολείται με τη μορφή, οργάνωση και διοίκηση ενός κράτους, ή μερών του, και με τη ρύθμιση των σχέσεών του με άλλα κράτη.» Το πρόβλημα του συγκεκριμένου ορισμού είναι ότι επικεντρώνεται σχεδόν αποκλειστικά στην επίσημη μορφή της πολιτικής αγνοώντας επιδεικτικά μια σειρά από ανεπίσημους θεσμούς της ευρύτερης κοινωνίας ή ακόμη και ημικρατικούς ή ιδιωτικούς θεσμούς στο πλαίσιο των οποίων ασκείται η διακυβέρνηση ανθρώπων και πραγμάτων. Αγνοούνται, επίσης, οι κοινωνικές συμπεριφορές, οι εκλογικές προτιμήσεις, οι στάσεις των πολιτών καθώς και οι παράγοντες που τις διαμορφώνουν. Έτσι, μεγάλο μέρος του κόσμου της πολιτικής επιστήμης στράφηκε στην κατεύθυνση της αναζήτησης και εξερεύνησης της εκπροσώπησης και διαμεσολάβησης των συμφερόντων κοινωνικών ομάδων σε χαμηλότερα επίπεδα (π.χ. επιχειρήσεις και οργανισμοί, περιφερειακή και τοπική διοίκηση, κοινωνικές οργανώσεις και κινήματα κ.α.). Απλουστεύοντας, και για να λάβουμε υπόψη αυτές τις παρατηρήσεις, θα μπορούσαμε να δεχθούμε ότι ως *Πολιτική* (Politics) ορίζεται το πεδίο πάλης και ανταγωνιστικής δραστηριότητας για την επίλυση γενικής εμβέλειας διαφορών ενώ ως *πολιτική* (policy) ορίζεται μια συγκεκριμένη πρόταση αντιμετώπισης συγκεκριμένων θεμάτων. Η διαδικασία της πολιτικής (policy) ολοκληρώνεται σε πέντε φάσεις: έναρξη (initiation), διατύπωση (formulation), εφαρμογή (implementation), εκτίμηση (evaluation) και αναθεώρηση (review). «Αναθεώρηση» μπορεί να σημαίνει ακύρωση της συγκεκριμένης πολιτικής, συνέχιση ή διόρθωσή της. Παρατίθεται στο Ball R.A. και Peters G. (2001) *Σύγχρονη πολιτική και διακυβέρνηση*. Αθήνα: Παπαζήση, σελ. 33. Για την ακρίβεια: “**plural noun** usu. treated as sing. **1** the activities associated with governing a country or area, and with the political relations between states. **2** a particular set of political beliefs or principles. **3** activities aimed at gaining power within an organization: *office politics*. **4** the principles relating to or inherent in a sphere or activity, especially when concerned with power and status: *the politics of gender*.” http://www.askoxford.com/concise_oed/politics?view=uk. Βλ. επίσης Hague R. and Harrop M. (2004) *Comparative Government and Politics: An Introduction*. Basingstoke, Hampshire UK and NY USA: Palgrave Macmillan, . 309-315.

¹⁵⁰ Βλ. Turner H. (επιμ.) (1955) *Politics in the United States: Readings in Political Parties and Pressure Groups*, σσ 73-75.

¹⁵¹ Στο Η.Β. χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις του Valley Party και του Referendum Party. Το πρώτο ήταν ένα τοπικό κόμμα που προέκυψε όταν μετά από την απόφαση αλλαγής έδρας της ποδοσφαιρικής ομάδας Charlton σχηματίστηκε ψηφοδέλτιο με τον ομώνυμο τίτλο, το οποίο κατέβηκε στις τοπικές εκλογές για το Συμβούλιο της πόλης Greenwich και κέρδισε 14.838 ψήφους (10,9%) προβάλλοντας το αίτημα επιστροφής της ομάδας στην παλιά της έδρα. Στο εθνικό επίπεδο στις βουλευτικές εκλογές της 1/5/1997 το Referendum Party έκανε μια πολυδάπανη προεκλογική εκστρατεία με μοναδικό στόχο τη διενέργεια δημοψηφίσματος για την μελλοντική θέση του Η.Β. στην Ε.Ε. και στέρηση ορισμένων έδρες από το Συντηρητικό Κόμμα. Για λεπτομέρειες, βλ. Everitt R. (1991) «Battle

Η σχέση κομμάτων και ομάδων πίεσης δεν είναι πάντοτε σχέση εξωτερική. Ακόμη και στην περίπτωση που μια ομάδα πίεσης δρα ανεξάρτητα από πολιτικά κόμματα, η δράση της δεν παύει να έχει αντίκτυπο στην εσωτερική πολιτική ζωή των κομμάτων. Υπάρχουν περιπτώσεις όπως αυτή των συνδικάτων στις ΗΠΑ που κινητοποιούνται για την υποστήριξη συγκεκριμένων υποψηφίων του Δημοκρατικού Κόμματος και για την καταγήφιση άλλων υποψηφίων είτε του ίδιου κόμματος είτε του Ρεπουμπλικανικού. Ένα ακόμη χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι επίσης αυτό των ομάδων για το περιβάλλον, για τα πολιτικά δικαιώματα, για τον πυρηνικό αφοπλισμό και την ειρήνη, που δρουν στο εσωτερικό του Εργατικού Κόμματος στο Η.Β.

Ένα ακόμη χαρακτηριστικό των ομάδων πίεσης είναι η ικανότητα προσαρμογής τους στην εξελισσόμενη κοινωνικο-πολιτική δομή. Παίρνουν υπόψη τους τις ιδιαίτερες συνθήκες του πολιτικού συστήματος στο πλαίσιο του οποίου δρουν (π.χ. πολιτική αστάθεια στην Ιταλία, ισχυρή και συγκεντρωτική δομή σταθερής κυβέρνησης στο Η.Β., πολλαπλότητα σημείων πρόσβασης στο πολιτικό σύστημα των ΗΠΑ κ.ο.κ.).¹⁵² Ταυτόχρονα άλλες είναι σε θέση να προσαρμοστούν στις αλλαγές των θεσμικών ρυθμίσεων ενώ άλλες όχι.

Από κοινού με τις πολιτικές παραδόσεις, το πολιτικό σύστημα (προεδρικό ή κοινοβουλευτικό) είναι βασικός προσδιοριστικός παράγοντας της δράσης των ομάδων πίεσης. Στο προεδρικό σύστημα της 5^{ης} Γαλλικής Δημοκρατίας η ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας είχε ως αποτέλεσμα να βρεθούν – λόγω των πιο καλών προσβάσεών τους - σε πλεονεκτική θέση οι οργανώσεις των επιχειρηματικών τάξεων και των επαγγελματιών σε σχέση με τις εργατικές και τις αγροτικές οργανώσεις που είχαν καλύτερη πρόσβαση στη νομοθετική εξουσία.¹⁵³ Επίσης ρόλο σοβαρό παίζουν ο ομοσπονδιακός χαρακτήρας ενός κράτους και η δικαστική εξουσία.¹⁵⁴

---

for the Valley», *Voice of the Valley*, London καθώς και Curtis J. and Steed M. (1997) “The Results Analyzed” στο Butler D. and Kavanagh D., *The British General Election of 1997*. London: Macmillan. Βέβαια, θα χρειαστεί να αναφέρουμε ότι το πρότυπο ομάδας πίεσης που εξελίχθηκε σε πετυχημένο πολιτικό κόμμα, το οποίο πρωταγωνίστησε κατά τον 20ό αιώνα και συνεχίζει να κυβερνά το Η.Β., είναι το Εργατικό Κόμμα που προήλθε από τη μετεξέλιξη της Αντιπροσωπευτικής Εργατικής Επιτροπής το 1906.

¹⁵² Για τους τρόπους με τους οποίους οι ομάδες συμφερόντων συγκροτούνται, προσεγγίζουν και επιρεάζουν τη λήψη αποφάσεων σε ένα νεωτερικό (ΗΠΑ) και σε ένα ύστερο-νεωτερικό (Ευρωπαϊκή Ένωση) πολιτικό σύστημα, βλ. Λάβδας Κ. (2004) *Συμφέροντα και Πολιτική: Οργάνωση Συμφερόντων και Πρότυπα Διακυβέρνησης*. Αθήνα: Παπαζήση, σελ. 205-270.

¹⁵³ Βλ. Richardson J. (1993) “Introduction: Pressure Groups and Government” στο Richardson J. (ed), *Pressure Groups*. Oxford: Oxford University Press, σσ 1-18.

¹⁵⁴ Για τους τρόπους με τους οποίους επηρεάζουν τις ομάδες πίεσης ο ομοσπονδιακός χαρακτήρας του κράτους και ο διαχωρισμός των εξουσιών ή η σύμπλεξη τους, βλ. τις

Σύμφωνα με μια «νέο-θεσμική προσέγγιση», δεν μπορούμε να συλλάβουμε την πολυπλοκότητα των σύγχρονων οργανώσεων αν δεν ξεφύγουμε από τα στενά πλαίσια των διχοτομήσεων «δημόσια – ιδιωτική σφαίρα», «ιεραρχίες – αγορές», και τις διαφορές ως προς το «νομικό status». Η κυβέρνηση θεωρείται συχνά ως ένα συγκρότημα (conglomerate) ημι-ομοσπονδιακών, χαλαρά συνδεδεμένων οργανώσεων, που έχουν τη δική τους υλική ζωή και οι οποίες αλληλεπιδρούν μεταξύ τους και ξεχωριστά με διάφορες ομάδες πολιτών. Αυτή η προσέγγιση διακρίνει μεταξύ «θεσμών» («institutions») και «ομάδων συμφερόντων». Οι θεσμοί έχουν συμφέροντα που από πολιτική και αναλυτική σκοπιά είναι ανεξάρτητα από το συμφέρον των μελών του συγκεκριμένου θεσμού (think tanks, τοπικές κυβερνήσεις, μεγάλες δημόσιες και ιδιωτικές επιχειρήσεις, εκκλησίες, πανεπιστήμια κλπ). Στην πράξη η δημόσια πολιτική είναι το αποτέλεσμα της πολύπλοκης, και συχνά απρόβλεπτης, αλληλεπίδρασης μεταξύ κυβερνητικών θεσμών, μη κυβερνητικών θεσμών και συμβατικών ομάδων μελών.¹⁵⁵ Δεν πρόκειται όμως για το αποτέλεσμα μιας πολιτικής εξισορρόπησης αντιθέσεων ισοδύναμων ομάδων. Αντιθέτως, διατυπώθηκε ένα πρότυπο στο οποίο οι επιρροές για αλλαγή πολιτικής προέρχονται τόσο από το εσωτερικό της κυβέρνησης όσο και εκτός των ορίων της.¹⁵⁶ Στο παιχνίδι της επιρροής παίζουν πολιτικοί επιχειρηματίες που έχουν ως βάση τους ομάδες συμφερόντων τόσο στο εσωτερικό της κυβέρνησης και του κοινοβουλίου όσο και στα ιδιωτικά ιδρύματα και προσπαθούν να οικειοποιηθούν τη δυσαρέσκεια των πολιτών, να προκαλέσουν την εμφάνιση νέων ομάδων και να αγωνιστούν για τη δική τους εκδοχή περί δημοσίου συμφέροντος.¹⁵⁷

χαρακτηριστικές συγκρίσεις μεταξύ ΗΠΑ και ΟΔΓερμανίας στις οποίες προβαίνουν ο Knoke D., Pappi F.U. (1991) “Organizational Action Sets in the U.S. and German Labor Policy Domains”, *American Sociological Review* Vol. 56, σελ. 509-523.

¹⁵⁵ Βλ. Salisbury R. (1984) “Interest Representation: The Dominance of Institutions”, *American Political Science Review*, No.78, σσ 64-76.

¹⁵⁶ Βλ. King D. & Walker J. (1991) “The Origins and Maintenance of Interest Groups” (Chapter 5) στο Jack Walker J., *Mobilizing Interest Groups in America*. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press.

¹⁵⁷ Επίκαιρο είναι το παράδειγμα των ομάδων πολιτικών επιχειρηματιών που στηρίζουν την πολεμική εκστρατεία των ΗΠΑ και των συμμάχων τους εναντίον του Ιράκ. Βλ. Ρομποτής Κ., «Επιχειρηματική ‘ολιγαρχία’ προωθεί η κυβέρνηση του Τζορτζ Μπους», *Ημερησία*, 12-13 Απριλίου 2003. Βλ. επίσης Project for the New American Century, «Το σχέδιο των ΗΠΑ για παγκόσμια κυριαρχία», Ειδική Έκδοση εφ. *Επενδυτής*, 5-6 Απριλίου 2003.

Ποιες είναι όμως οι συνεισφορές των ομάδων συμφερόντων και γενικώς των ενώσεων στη δημοκρατία αυτή καθαυτή;¹⁵⁸ Υπάρχει επίσης μια γενική παραδοχή ότι η ευρωστία των ομάδων συμφερόντων με τη γενικότερη έννοια παίζει σημαντικό ρόλο για τις αρετές και τη ζωτικότητα μιας δημοκρατικής πολιτείας.¹⁵⁹

Σε γενικές γραμμές θεωρείται ότι οι ομάδες συμβάλλουν στην ενίσχυση της δημοκρατίας με έξι τρόπους:¹⁶⁰

1. εμπλουτίζουν το πολιτικό σύστημα με την εγγενή αξία της ομαδικής-ενωσιακής ζωής·
2. προάγουν τις πολιτικές αρετές και διδάσκουν πολιτικές δεξιότητες·
3. προβάλλουν αντίσταση στην εξουσία και ελέγχουν την κυβέρνηση·
4. βελτιώνουν την ποιότητα και προωθούν την ισότητα της εκπροσώπησης·
5. διευκολύνουν τη δημόσια διαβούλευση και παρέχουν την ιδιαίτερη πληροφόρηση που κατέχουν και που είναι χρησιμότερες στους χαράσσοντες πολιτικές και που αναλαμβάνουν πρωτοβουλίες για την επίτευξη επιθυμητών στόχων·
6. δημιουργούν ευκαιρίες για την άμεση συμμετοχή των πολιτών και των ομάδων στη διακυβέρνηση, ειδικά για τους πολίτες που δεν είναι μέλη ή οπαδοί πολιτικών κομμάτων και οργανώσεων.

Υπάρχει και η αντίθετη άποψη, ότι δεν συμβάλλουν αλλά αντιθέτως εμποδίζουν την ανάπτυξη της δημοκρατίας. Ορισμένες ομάδες κατέχοντας ιδιαίτερες γνώσεις και πληροφορίες σε σχέση με άλλες μπορούν να αντιπροσωπεύονται ικανοποιητικότερα κι αυτό γιατί συχνά οι ανώτεροι κρατικοί αξιωματούχοι προτιμούν την τακτική – τυπική και άτυπη – επικοινωνία και επαφή με τους εκπροσώπους των ισχυρών οικονομικά και κοινωνικά ομάδων, ακόμη και σε σχέση με τους συναδέλφους τους των άλλων υπουργείων της ίδιας κυβέρνησης. Οι υπουργοί και το υπόλοιπο πολιτικό προσωπικό τους συζητώντας με τους εκπροσώπους των ομάδων ανταλλάσσουν πληροφορίες από τις κατ' εξοχήν αρμόδιες για το χώρο τους οργανώσεις συμφερόντων. Οι ερευνητικές ομάδες των οργανώσεων είναι σε θέση να προσφέρουν στους εκπροσώπους τους, κι αυτοί με τη σειρά τους στην

---

¹⁵⁸ Για μια πρώτη επισκόπηση των θεωριών επί του θέματος, βλ. Fung A. (2003) "Associations and Democracy: Between Theories, Hopes and Realities." *Annual Review of Sociology*, Vol. 29, σελ. 515-539.

¹⁵⁹ Βλ. Warren M.E. (2001) *Democracy and Association*. Princeton, NJ: Princeton University Press, σελ. 3-10.

¹⁶⁰ Βλ. Fung A. (2003), ο.ε.π. και Smith M. (2005) "Taking part in politics" στο Lewis P. (ed.) *Exploring Political Worlds*. Milton Keynes, UK: Edinburg University Press and the Open University, σελ. 71-108.

κυβέρνηση, πληθώρα επιστημονικά – ή και τεχνοκρατικά – τεκμηριωμένες έρευνες, μελέτες, προτάσεις και προγράμματα για χάραξη δημόσιας πολιτικής.¹⁶¹ Έτσι, π.χ., οι ομάδες που εκπροσωπούν τα συμφέροντα των επιχειρήσεων και των επαγγελματιών – ακόμη και τα εργατικά συνδικάτα – είναι ιδιαίτερα ισχυρές σε αντίθεση με τις ομάδες που εκπροσωπούν τις κοινωνικές κατηγορίες των ανέργων, των μεταναστών, των συνταξιούχων, ακόμη κι αυτές των καταναλωτών κ.α.¹⁶²

Επιπλέον, οι ομάδες που συνδέονται με κάποιο κόμμα, όταν αυτό ανέρχεται στην εξουσία, προσπαθούν –και συχνά το πετυχαίνουν- να επιβάλλουν την υπεράσπιση των δικών τους συμφερόντων σε σχέση με τα συμφέροντα των ομάδων που συνδέονται με τα αντίπαλα πολιτικά κόμματα. Επίσης επισημαίνεται ο κίνδυνος για ορισμένες ομάδες να καταστούν μέρος του κρατικού μηχανισμού λήψης αποφάσεων πολιτικής κι έτσι να αποφασίσουν μέτρα που μπορεί να έρχονται σε αντίθεση με τα συμφέροντα των μελών τους (π.χ. συνδικάτα, που συμφωνούν στην μείωση των μισθών των μελών τους για το «καλό της επιχείρησης»)¹⁶³ Σε πολλές περιπτώσεις οι ηγέτες των ομάδων διορίζονται αντί να εκλέγονται και η διαδικασία λήψης αποφάσεων δεν είναι ιδιαίτερα διάφανη κι έτσι τα ηγετικά στελέχη να μην νοιώθουν την ανάγκη δικαιολόγησης των ενεργειών τους στα μέλη τους ή στο ευρύτερο κοινό.

Μετά από αυτή τη μεγάλη παρέκβαση θα επανέλθουμε τώρα στις θεωρίες που επιδιώκουν να εξηγήσουν και να ερμηνεύσουν τη σχέση συνδικάτων και κράτους.

Ο πλουραλισμός αποτελεί την πιο σημαντική από πλευράς επιρροής θεωρία στο χώρο της πολιτικής κοινωνιολογίας στο βαθμό που είναι μια θεωρία άκρως ελαστική ως προς τη λογική της, καθώς οι υποστηρικτές της ανέπτυξαν, και συνεχίζουν να αναπτύσσουν, αντιφατικές και αντιθετικές μεταξύ τους

---

¹⁶¹ Βλ. Page C.E. (1985) *Political Authority and Bureaucratic Power: A Bureaucratic Analysis*. Sussex: Harvester Wheatsheaf, σ. 91-106 και Aberbach J.D., Putnam R.D. and Rockman B.A. (1981) *Bureaucrats and Politicians in Western Democracies*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.

¹⁶² Τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα παρατηρείται μια –έστω και καθυστερημένη – ανάπτυξη ερευνητικών ιδρυμάτων και ομάδων εργασίας τόσο από τις εργοδοτικές (ΙΟΒΕ του ΣΕΒ, Δ/ση Ερευνών ΕΣΕΕ κ.α.) όσο και από τις εργατικές συνδικαλιστικές οργανώσεις (Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ/ΑΔΕΔΥ και ΟΤΟΕ, Μακεδονικό Ινστιτούτο Εργασίας). Για την «επιστημονική οργάνωση» των ελληνικών συνδικάτων, βλ. κεφ. 4 της παρούσης.

¹⁶³ Για μια πρώτη συζήτηση του θέματος αυτού, δηλαδή της ενσωμάτωσης των εκπροσώπων των ομάδων συμφερόντων στις δομές του κράτους και της επιχείρησης, βλ. Edwards C. and Heery E. (1985) “The Incorporation of Workplace Trade Unionism? Some Evidence from the Mining Industry” *Sociology*, Vol. 19, No. 3, σελ. 345-363 και Rollinson D. (1991) “Attitudes of Trade Union Activists: Some Evidence on the Theory of Workplace Incorporation.” *Work, Employment & Society*, Vol. 5, No. 1, σελ. 81-100.

τοποθετήσεις. Η θεωρία του πλουραλισμού έχει ως βασική της αρχή την θέση ότι ο ρόλος των ομάδων πίεσης σε μια κοινωνία είναι να αποτελούν μέσα παροχής πρόσβασης στο πολιτικό σύστημα και ταυτόχρονα να λειτουργούν ως αντίβαρο στις υπερβολικές συγκεντρώσεις εξουσίας. Αυτή η θέση των πλουραλιστών στηρίζεται στο επιχείρημα ότι «το ουσιώδες είναι ο ανταγωνισμός και η συμμετοχή μεταξύ οργανωμένων ομάδων και όχι ατόμων». Στην ουσία, οι πλουραλιστές θεωρούν τη δημοκρατία ως ένα είδος αγοράς που χαρακτηρίζεται από έναν λιγότερο ή περισσότερο ατελή ανταγωνισμό. Οι βάσεις της πλουραλιστικής θεωρίας είναι οι εξής: ισότιμη πρόσβαση στο πολιτικό σύστημα, κατακερματισμός της αγοράς, ανταγωνιστική διαδικασία στη διαμόρφωση και στον καθορισμό επιμέρους πολιτικών, ουδετερότητα της κυβέρνησης. Πολλοί υπερασπιστές του πλουραλισμού αλλά και κριτικά σκεπτόμενοι ερευνητές τόνισαν ότι έχουν υπάρξει ορισμένες παραποιήσεις της βασικής θέσης της θεωρίας από ορισμένους επικριτές της και υπενθυμίζουν ότι δέχονται πως η σχέση μεταξύ ομάδων συμφερόντων και κυβερνητικών υπηρεσιών μπορεί να γίνει έντονα αποκλειστική· συγχρόνως δεν θεωρούν ότι υπάρχει μια αβίαστη ροή ιδεών και ανταλλαγή απόψεων στο πολιτικό πεδίο ούτε ότι όλες οι ομάδες έχουν ισότιμη πρόσβαση στο πολιτικό σύστημα και είναι ίσες από πλευράς δύναμης.¹⁶⁴ Δεν είναι μόνο οι επικριτές του πλουραλισμού που θεωρούν ότι οι ισχυρές ομάδες συμφερόντων ασκούν μεγάλη επιρροή πάνω στο κράτος και τις κυβερνητικές υπηρεσίες αλλά και οι νεοπλουραλιστές που τονίζουν ότι η «προνομιακή θέση των επιχειρήσεων» -και των οργανώσεων που τους εκπροσωπούν- σε μια οικονομία της αγοράς προωθεί μια «φυσική συμμαχία» μεταξύ των «κρατικών ελίτ» και της «καπιταλιστικής τάξης», όπου οι πρώτες προωθούν τη δημιουργία ενός ευνοϊκού επιχειρηματικού κλίματος μέσω της δημόσιας πολιτικής που χαράσσουν και εφαρμόζουν αποσκοπώντας στην επίτευξη υψηλών ρυθμών ιδιωτικών επενδύσεων, οικονομικής ανάπτυξης και σταθερότητας της απασχόλησης.¹⁶⁵ Ακόμη και ο κύριος εκπρόσωπος της πλουραλιστικής θεωρίας R. Dahl επισημαίνει ότι «σε κάθε έναν από μια σειρά νευραλγικών τομέων της δημόσιας πολιτικής, λίγα πρόσωπα ασκούν μεγάλη άμεση επιρροή στις αποφάσεις που λαμβάνονται ενώ, αντιθέτως, οι περισσότεροι πολίτες φαίνεται ότι ασκούν μάλλον μικρή άμεση επιρροή» συμπληρώνοντας, όμως, ότι «δεν θα ήταν σοφό να υποεκτιμήσουμε την

---

¹⁶⁴ Presthus P., (1964), *Men at the Top: A Study in Community Power*, N.Y., Oxford University Press

¹⁶⁵ Βλ. Lindblom Ch. (1982) "The market as prison". *The Journal of Politics*. No 44, σελ. 324-336.

έκταση στην οποία οι ψηφοφόροι μπορούν να ασκήσουν έμμεση επιρροή στις αποφάσεις των ηγετών μέσω των εκλογών».¹⁶⁶

Σήμερα, ο πλουραλισμός ασκεί ακόμη μεγάλη επιρροή και έχουν αναπτυχθεί αρκετές εκδοχές που λαμβάνουν υπόψη τις εξελίξεις στις βορειοαμερικανικές και δυτικοευρωπαϊκές κοινωνίες, και ιδιαίτερα τις αγγλοσαξονικές.

Μια κριτική του πλουραλισμού που προκάλεσε μεγάλη συζήτηση και διαμόρφωσε ουσιαστικά μια νέα μέθοδο ήταν αυτή που άσκησε ο Mancur Olson. Αμφισβητώντας τις κεντρικές υποθέσεις της πλουραλιστικής θεωρίας, ο M. Olson επικέντρωσε την κριτική του στα λογικά σφάλματά της στην αντιμετώπιση των ομάδων οικονομικών συμφερόντων. Κατ' αυτόν, το μεμονωμένο μέλος μιας μεγάλης οργάνωσης βρίσκεται σε θέση τέτοια ώστε να μπορεί να περάσει απαρατήρητη η τυπική, και όχι ουσιαστική, συμμετοχή του στις δραστηριότητές της ενώ ταυτόχρονα να απολαμβάνει τα άνευ κόπου ωφέληματα. Πρόκειται για το φαινόμενο του «τσαμπατζή» (“free rider”). Τα μέλη μιας μεγάλης οργάνωσης δεν συμμετέχουν σ' αυτή λόγω των σκοπών της αλλά λόγω των επιλεκτικών κινήτρων μέσω των δελεαστικών προσφορών υπηρεσιών και άλλων αγαθών που τους παρέχονται. Διευκρίνισε ότι οι θέσεις του αφορούν το χώρο των ομάδων οικονομικών συμφερόντων και όχι αυτών των φιλανθρωπικών ή ιδεολογικά εμφορούμενων ομάδων. Στο πλαίσιο αυτό, ο Olson τόνισε ότι οι καλύτερα οργανωμένες ομάδες είναι «οι μικρότερες – οι προνομιούχες και οι ενδιάμεσες ομάδες – οι οποίες μπορούν συχνά να νικούν τις μεγαλύτερες – τις λανθάνουσες ομάδες (latent groups) – που κανονικά υποτίθεται ότι επικρατούν σε μια δημοκρατία», δηλαδή οι «ομάδες της επιχειρηματικής κοινότητας».¹⁶⁷

Τέλος, στα πλαίσια της πλουραλιστικής θεωρίας, εμφανίστηκαν, στην προσπάθεια ανανέωσης της, οι έννοιες των «δικτύων πολιτικής» (“policy networks”) και των «κοινοτήτων πολιτικής» (“policy communities”).¹⁶⁸ Αρχικά δόθηκε έμφαση στους τρόπους με τους οποίους η διαμόρφωση της δημόσιας πολιτικής στη Βρετανία – αλλά και στις ΗΠΑ – αποσυναρθρώνεται σε μια σειρά εξειδικευμένων υποσυστημάτων που δίνει τη δυνατότητα στις ομάδες πίεσης να έχουν άνετη πρόσβαση στα συγκεκριμένα κάθε φορά πεδία λήψης αποφάσεων που τις αφορούν. Υποδηλώνεται με την έννοια αυτή η στενή

¹⁶⁶ Dahl P., (1961), *Who Governs? Democracy and Power in an American Community*, New Haven, Yale University Press, σελ. 101

¹⁶⁷ Βλ. συντομευμένη έκδοση του Olson M., (1965), *The Logic of Collective Action*, Cambridge Mass., Harvard University Press που υπάρχει στο Richardson J., (1993), *ο.ε.π.*, σσ 23-37.

¹⁶⁸ Βλ. Simpson D., (1999), *Pressure Groups*, London, Hodderand Stoughton, ιδίως σσ 22-25.

σχέση μεταξύ ομάδων και υπουργείων, η διαμόρφωση κοινών αντιλήψεων και κοινής γλώσσας για την περιγραφή των συγκεκριμένων προβλημάτων που πρέπει να αντιμετωπίσει η χάραξη της πολιτικής του εν λόγω υπουργείου.¹⁶⁹ Στις κοινότητες πολιτικής συμμετέχουν, ως επί το πλείστον, ομάδες κυβερνητικών φορέων, ομάδες πίεσης, άνθρωποι των ΜΜΕ, και μεμονωμένα άτομα, που για τον ένα ή τον άλλο λόγο έχουν κάποιο συμφέρον και ενδιαφέρονται για ένα ιδιαίτερο πεδίο πολιτικής και προσπαθούν να ασκήσουν επιρροή πάνω στα μέλη της κοινότητας.¹⁷⁰ Αργότερα τα «δίκτυα πολιτικής» αντικατέστησαν τις «κοινότητες πολιτικής». Πρόκειται για μια διαδικασία διαμόρφωσης και χάραξης πολιτικής που είναι πιο χαλαρά οργανωμένη και, ως εκ τούτου, λιγότερο προβλέψιμες. Τα θεματικά «δίκτυα πολιτικής» χαρακτηρίζονται από μεγάλο αριθμό συμμετεχόντων με περιορισμένο βαθμό αλληλεξάρτησης. Η σταθερότητα και η συνέχεια είναι είδη εν ανεπαρκεία. Η δομή τείνει στην εξατομίκευση.¹⁷¹

Η πρώτη προσέγγιση από την πλευρά των θεωρητικών του κορπορατισμού στη δεκαετία του '70 εστιαζόταν σε δύο «ιδεοτυπικά»¹⁷² περιγραφόμενες συνθήκες που αφορούσαν τις ιδιότητες των συλλογικοτήτων και τις διαδικασίες λήψης αποφάσεων¹⁷³. Ο κορπορατισμός ορίζεται ως ένα σύστημα τριμερών διαπραγματεύσεων μεταξύ αντιπροσώπων του κράτους, της επιχειρηματικής κοινότητας και της οργανωμένης εργασίας¹⁷⁴.

---

¹⁶⁹ Ένα παράδειγμα τέτοιας κοινότητας είναι το Πυροσβεστικό Σώμα, που, παρά το γεγονός ότι διαπερνάται από συγκρούσεις συμφερόντων (τοπικές ομάδες vs κεντρική διοίκηση, πολιτική και διοικητική διοίκηση vs συνδικάτου πυροσβεστών), ο «ημιστρατιωτικός» χαρακτήρας του το καθιστά σχετικά κλειστό στη δημόσια συζήτηση (στεγανοποίηση απέναντι στο λαϊκό παράγοντα). Βλ. Grant W., (2000), *ο.ε.π.* σελ. 49.

¹⁷⁰ Βλ. Pross O. (1993) *Canadian Pressure Groups: Talking Chameleons*, in Richardson J. (ed), *ο.ε.π.* σσ 145-158. Πρώτες αναφορές στις έννοιες έγιναν στο Richardson J, & Jordan A. (1979), *Governing Under Pressure: The Policy Process in a Post-Parliamentary Democracy*, Oxford, Martin Robertson & Co.

¹⁷¹ Βλ. Rhodes R. and Marsh D.(eds) (1992) *Policy Networks in British Government*. Oxford: Clarendon Press.

¹⁷² «Ιδεότυπος» είναι κατά τον M. Weber, «ένα μεθοδολογικό όργανο που μας επιτρέπει να αναγνωρίσουμε την μορφή της δράσης με βάση τα νοηματικά στοιχεία που την συνθέτουν και της δίδουν την χαρακτηριστική ενότητά της. Μια πνευματική κατασκευή που δεν προκύπτει από την σύνθεση των καθολικών χαρακτηριστικών ενός φαινομένου, όπως συμβαίνει στην περίπτωση του ορισμού, αλλά από την σύνθεση των χαρακτηριστικών εκείνων που συνδέονται μεταξύ τους και συνθέτουν μια εσωτερική συνεπή ενότητα με βάση το νοηματικό περιεχόμενο της δράσης. Χαρακτηριστικά παραδείγματα ιδεοτύπου είναι η 'γραφειοκρατία' και οι 'τύποι εξουσίας' που περιέγραψε». Βλ. Τσαούσης Δ. (1989), *Χρηστικό Λεξικό Κοινωνιολογίας*, Αθήνα: Gutenberg, σελ. 114.

¹⁷³ Βλ. Schmitter Ph. 1994, «Still the Century of Corporatism?» *Review of Politics*, No. 36, σελ.85-131.

¹⁷⁴ Ο κορπορατισμός είναι ουσιαστικά σύστημα διαπραγματεύσεων μεταξύ των ελίτ των κοινωνικών ομάδων και τάξεων με το κράτος και δεν περιορίζεται στην οργανωμένη εργασία αλλά και σε οργανώσεις καταναλωτών, αγροτών και άλλων κοινωνικών ομάδων.

Σύμφωνα με τον Ph. Schmitter, ο κορπορατισμός είναι:

«σύστημα εκπροσώπησης συμφερόντων συγκροτημένο από περιορισμένο αριθμό μοναδικών, υποχρεωτικών, μη ανταγωνιστικών, λειτουργικά οριοθετημένων και ιεραρχημένων οργανώσεων, που έχουν κρατική αναγνώριση ή άδεια (όταν δεν δημιουργούνται εξ αρχής από το κράτος) και στις οποίες απονέμεται σκόπιμα μονοπώλιο εκπροσώπησης των αντίστοιχων κατηγοριών, με αντάλλαγμα ορισμένους περιορισμούς στην επιλογή ηγεσίας και στην άρθρωση αιτημάτων»

σε αντίθεση με τον πλουραλισμό που είναι «σύστημα εκπροσώπησης συμφερόντων συγκροτημένο από απροσδιόριστο αριθμό πολλαπλών, μη ιεραρχικά οργανωμένων και αυτοπροσδιοριζόμενων (ως προς τον τύπο ή το αντικείμενο του συμφέροντος) οργανώσεων στις οποίες δεν παρέχεται ειδική άδεια, αναγνώριση, επιχορήγηση, ούτε ελέγχονται από το κράτος ως προς την επιλογή ηγεσίας ή ως προς τη συνάρθρωση συμφερόντων και οι οποίες δεν έχουν μονοπώλιο εκπροσώπησης των αντίστοιχων κατηγοριών τους.»¹⁷⁵

Συνεπώς, το κορπορατιστικό σύστημα εκπροσώπησης συμφερόντων έχει ορισμένα οργανωτικά χαρακτηριστικά: περιορισμένος αριθμός ανώτατων κοινωνικο-οικονομικών οργανώσεων, μοναδικότητά τους στις κατηγορίες που εκπροσωπούν, ιεραρχική εσωτερική δόμησή τους. Η θεωρία δέχεται ότι υπάρχουν «ιδεοτυπικά» δύο είδη κορπορατισμού, ο κρατικός και ο κοινωνιακός.¹⁷⁶ Στην πρώτη περίπτωση τα αποτελέσματα του κρατικού κορπορατισμού για το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα είναι ο ουσιαστικός έλεγχος από το κράτος της άρθρωσης και της διατύπωσης των αιτημάτων των μισθωτών εργαζομένων. Σε γενικές γραμμές, οι σχέσεις κράτους και ομάδων συμφερόντων καθορίζονται από τις επιταγές του οικονομικού συστήματος και το κράτος είναι εκείνο που τις ελέγχει όσον αφορά την ανάπτυξη και τη λειτουργία τους. Στην κλασική περίπτωση του κρατικού κορπορατισμού εντάσσονται τα μεσοπολεμικά αυταρχικά καθεστώτα του Ιταλικού και του Πορτογαλικού φασισμού (στη Γερμανία των Ναζιστών η επιβολή του κράτους ήταν άτεγκτη και απόλυτη) που εκκαθάρισαν τα συνδικάτα από κομμουνιστές, σοσιαλδημοκράτες, φιλελεύθερους και ανεξάρτητους συνδικαλιστές.¹⁷⁷ Στη δεύτερη περίπτωση ο κοινωνιακός κορπορατισμός είναι αποτέλεσμα μιας

¹⁷⁵ Schmitter P. (1974), “Still the Century of Corporatism?”, *Review of Politics*, Vol. 36, No. 1: σσ 85-131.

¹⁷⁶ Lehbruch G. (1982) “Introduction: neo-corporatism in comparative perspective”, στο Lehbruch G. and Ph. C. Schmitter (eds.), *Patterns of Corporatist Policy Making*, London: Sage.

¹⁷⁷ Για τη συζήτηση αυτή περί μεσοπολεμικού κορπορατισμού, βλ. Slomp H. (2000) *European Politics into the Twenty-First Century*. Westport, CT: Praeger, σελ. 81-83.

διαφορετικής ιστορικής συνάρθρωσης και εκπροσώπησης συμφερόντων που προϋποθέτει την αυτόνομη συσπείρωση των μισθωτών εργαζομένων σε συλλογικά σώματα και την ελεύθερη και αβίαστη συναίνεσή τους στη διαμόρφωση των δημόσιων πολιτικών και τη «συγκεκριμένη διεκπεραίωση των ρητών δεσμεύσεων που έχουν αναληφθεί από τις κοινωνικές ομάδες σε ό,τι αφορά την υλοποίηση αυτών των πολιτικών»¹⁷⁸. Τα συλλογικά σώματα διατηρούν την αυτονομία τους και την ισχύ τους ενώ το κράτος αναλαμβάνει ρόλο διαμεσολαβητή.

Μια παραπλήσια άποψη εκφράστηκε από τον Peter Katzenstein που κατέταξε τις χώρες με κορπορατιστικά συστήματα σε δύο τύπους: κοινωνικός και φιλελεύθερος κορπορατισμός.¹⁷⁹ Θεωρεί την επιδίωξη επίτευξης συναίνεσης ως το κοινό χαρακτηριστικό αμφοτέρων των τύπων. Οι δύο τύποι διαφοροποιούνται ανάλογα με το βαθμό συγκεντροποίησης, τον κυρίαρχο κοινωνικό συνασπισμό και τις πολιτικές τάσεις της κυβέρνησης.¹⁸⁰ Η διαφορά της θέσης του σε σχέση με αυτή του Schmitter συνίσταται στο ότι θεωρεί με βάση μια λειτουργιστική λογική πως προϋπόθεση για την επιτυχία του κορπορατισμού ως συστήματος διαμεσολάβησης και εκπροσώπησης οικονομικών συμφερόντων είναι το μικρό μέγεθος της επικράτειας.

Η κριτική προς τη θεωρητική προσέγγιση του κορπορατισμού εστιάζεται στο λειτουργιστικό χαρακτήρα της ανάλυσης των σχέσεων μεταξύ κράτους και ομάδων συμφερόντων. Γι' αυτό αντιπροτείνεται η μελέτη και η ανάδειξη «της σημασίας της ιστορικής διαμόρφωσης των πολιτικών και οικονομικών θεσμών και της εμπλοκής τους με τη δράση των κοινωνικών κινημάτων και των φορέων εκπροσώπησής τους»¹⁸¹. Όμως, πέρα από τα παραδοσιακά πρότυπα τόσο της νεοκλασικής όσο και της κορπορατιστικής προσέγγισης που δεν

---

¹⁷⁸ Για τη μοναδική ως σήμερα ολοκληρωμένη κριτική παρουσίαση των θεωριών περί κορπορατισμού στην ελληνική βιβλιογραφία βλ. Ψημίτης Μ. (1999), *Κορπορατιστική διαμεσολάβηση και κοινωνικός έλεγχος: Ζητήματα θεωρίας για την συσσωμάτωση των συμφερόντων*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα. Βλ. επίσης: του ίδιου (1993), «Τρόποι διερεύνησης του κορπορατισμού και των ομάδων συμφερόντων στην ώριμη καπιταλιστική κοινωνία» στο Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, *Η κοινωνική έρευνα στην Ελλάδα σήμερα*, Αθήνα: ΕΚΚΕ, σελ. 157-193 καθώς και (1998), «Πολιτικοί μηχανισμοί για τη νομιμοποίηση και την εσωτερική διαφοροποίηση των κοινωνικών ανισοτήτων: η περίπτωση της συσσωμάτωσης των συμφερόντων» στο Ίδρυμα Σ. Καραγιωργα, *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός*, Αθήνα: Ίδρυμα Σ. Καραγιωργα, σελ. 77-86.

¹⁷⁹ Katzenstein P. J. (1985), *Small States in World Markets: Industrial Policy in Europe*, Ithaca, NY: Cornell University Press, σελ. 127-129.

¹⁸⁰ Για μια κριτική αναφορά βλ. Pekkarinen J., Pohjola M., and B. Rowthorn (1992) "Social Corporatism and Economic Performance: Introduction and Conclusions" στο Pekkarinen J., Pohjola M., and B. Rowthorn (eds.) *Social Corporatism: A Superior Economic System?* Oxford: Oxford University Press, σελ. 1-23.

¹⁸¹ Βλ. Γκίβαλος Μ. (1999), *ο.ε.π.*, σελ. 204.

κατανοούν και, συνεπώς, δεν λαμβάνουν υπόψη την κοινωνική πολυπλοκότητα και την πολλαπλότητα των ταυτοτήτων, κάτι που είναι χαρακτηριστικό και της παραδοσιακής μαρξιστικής θεωρίας, θα χρειαστεί να παίρνονται υπόψη στην ανάλυσή μας και άλλες μορφές «κοινωνικής περιθωριοποίησης συνδεδεμένες ή όχι με την παραγωγική διαδικασία, η εμφάνιση πολιτικών ή και αντιπολιτικών συλλογικοτήτων με αξίες μεταϋλιστικές, η προϊούσα αποξένωση των ιδιωτικών χώρων του ατόμου από την εργασία, η λειτουργία των μεταρρυθμιστικών πολιτικών ως τρόπων δημιουργίας πολλαπλών και περίπλοκων δευτερογενών προβλημάτων και τα νέα ζητήματα κοινωνικής ολοκλήρωσης»¹⁸².

Η συνεισφορά του μαρξισμού στην συζήτηση περί κορπορατισμού άφησε σημαντικά ίχνη. Κατά τη δεκαετία του '70, όταν απογειωνόταν η συζήτηση, μαρξιστές μελετητές του κράτους με διαφορετικές οπτικές όπως ο R. Miliband (εργαλειακή αντίληψη για το κράτος)¹⁸³ και ο N. Πουλαντζάς (δομιστική αντίληψη για το κράτος),¹⁸⁴ τόνισαν ότι το κράτος αποτελεί θεσμό με δική του εσωτερική λογική που διαμορφώνεται από πολιτικές δυνάμεις οι οποίες δεν είναι ουδέτερες αλλά αποτελούν έκφραση της ισορροπίας αυτών των πολιτικών δυνάμεων. Συνεπώς, το κράτος αποτελεί πεδίο όπου επιλύονται αυτές οι πολιτικές συγκρούσεις. Κατά συνέπεια, το κράτος έχει σχετική αυτονομία και δεν είναι ούτε απολύτως αυτόνομο και ουδέτερο απέναντι στον ταξικό και κοινωνικό ανταγωνισμό ούτε ένα απλό όργανο στα χέρια της κυρίαρχης τάξης. Ο Leo Panitch επισήμανε ότι η γενική προσέγγιση των υποστηρικτών της θεωρίας του κορπορατισμού εμπνεόμενη από την θεωρία των ομάδων υπονοούν ότι ο κορπορατισμός είναι μια έννοια που περιλαμβάνει τα πάντα, δηλαδή εντάσσονται σ' αυτήν οι δραστηριότητες όλων των κοινωνικών ομάδων συμφερόντων. Περιγράφεται, δηλαδή, ο κορπορατισμός με όρους ιδεολογίας αντί με όρους δομής. Αντιθέτως, ο L. Panitch θεωρεί ότι η μελέτη του κορπορατισμού πρέπει να γίνει από τη σκοπιά της ταξικής ανάλυσης και να περιοριστεί μόνο στις ομάδες εκείνες που σχετίζονται με την οικονομική πολιτική και τις εργασιακές σχέσεις. Ο κορπορατισμός θεωρήθηκε ως «περιορισμένη πολιτική δομή» που αναπτύχθηκε από το καπιταλιστικό κράτος για την προστασία του καπιταλισμού και την ενίσχυση της καπιταλιστικής κερδοφορίας.¹⁸⁵ Μ' αυτή την έννοια η κριτική που

¹⁸² Βλ. Ψημίτης Μ. (1999), *ο.ε.π.*, σελ. 85.

¹⁸³ Μίλιμπαντ, Ρ. (1982) *Το κράτος στην καπιταλιστική κοινωνία*, Αθήνα: Πολύτυπο.

¹⁸⁴ Βλ. Πουλαντζάς Ν. (1984) *Κράτος, εξουσία, σοσιαλισμός*, Αθήνα, Θεμέλιο.

¹⁸⁵ Βλ. Panitch L. (1977) "The Development of Corporatism in Liberal Societies," *Comparative Political Studies*, 10 (April), σσ 61-90. Επίσης Panitch L. (1980), "Recent Theorizations of Corporatism: Reflections on a Growth Industry," *British Journal of Sociology*, 31 (June 1980), σελ. 159-187. Επίσης, βλ. Jessop B., (1978), «The

διατυπώθηκε, σε πρώτη φάση από μαρξιστική σκοπιά, προς τη θεωρία του κορπορατισμού την ενδυνάμωσε στο βαθμό που, σε συνδυασμό με τις εξελίξεις σε όλα τα επίπεδα, ώθησε τους εκπροσώπους της να σχετικοποιήσουν την απολυτότητα της θέσης τους και να αναζητήσουν τις διάφορες εκδοχές του χαρακτήρα και του ρόλου των ομάδων πίεσης (εργοδοτικών και εργατικών) στο πλαίσιο των δυτικοευρωπαϊκών κοινωνικοπολιτικών δομών, αποδίδοντάς τες στις διαφορές που προκύπτουν από τις ικανότητες ανεξάρτητης οργάνωσης των κρατικών υπηρεσιών.¹⁸⁶ Μια δεκαετία αργότερα, οι P. Schmitter και W. Streeck παραδέχονταν ότι «υπήρξε μια παρακμή του εθνικού κορπορατισμού στα τέλη της δεκαετίας του '70 και κατά τη δεκαετία του '80 που είχε τις ρίζες της σε εσωτερικές εξελίξεις όπως οι ποιοτικές μεταβολές στις κοινωνικές δομές, στην οικονομία, και στα πολιτικά συστήματα».¹⁸⁷

Ένας συνδυασμός τριών τάσεων τους οδηγεί σ' αυτό το συμπέρασμα: α) η αυξανόμενη διαφοροποίηση των κοινωνικών δομών και των συλλογικών συμφερόντων, β) η αύξηση της αστάθειας και των διακυμάνσεων της αγοράς που ωθεί διαρκώς προς αναζήτηση μεγαλύτερης εταιρικής ευελιξίας όσον αφορά την παραγωγή, τα προϊόντα, την εργασία, την τεχνολογία και την κοινωνική οργάνωση, και γ) οι αλλαγές των ρόλων και των δομών των οργανώσεων των συμφερόντων. Θεωρούν ότι η διαδικασία διαμεσολάβησης συμφερόντων εξελίσσεται με βάση πρότυπα των ΗΠΑ, δηλαδή οδεύει προς έναν «αποδιαρθρωμένο πλουραλισμό» (disjointed pluralism) ή «ανταγωνιστικό φεντεραλισμό» με οργάνωση τριών επιπέδων: περιφέρειες, έθνη-κράτη, «Βρυξέλλες». Λίγο πριν ο P. Schmitter είχε τονίσει ότι υπάρχουν πολλοί τρόποι χειρισμού των συγκρουόμενων συμφερόντων και του συμβιβασμού για τη δημόσια πολιτική στις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες χωρίς ένας εξ αυτών να είναι εκ των προτέρων και υποχρεωτικά πιο αποτελεσματικός από τους άλλους.¹⁸⁸

Transformation of the State in Post-War Britain» in Richard Scase, ed., *The State in Western Europe*, London, Croom Helm, σελ. 23-93.

¹⁸⁶ Βλ. Schmitter P., (1979b), "Models of Interest Intermediation and Models Societal Change" in Schmitter Ph. and Lehmbruch G. (eds), *Trends Toward Corporatist Intermediation*, London, Sage σελ. 7-52. Για μια συνοπτική κριτική παρουσίαση του μαρξιστικού πλαισίου σε σχέση με το κορπορατιστικό βλ. Williamson P., (1989), *Corporatism in Perspective: An Introductory Guide to Corporatist Theory*, London, Sage, σσ 119-124.

¹⁸⁷ Βλ. Streeck W. and Schmitter P., (1991), "From National Corporatism to Transnational Pluralism: Organized Interests in the Single European Market", *Politics and Society*, 19/2, σελ. 146.

¹⁸⁸ Βλ. Schmitter P., (1989), "Corporatism is Dead! Long Live Corporatism!", *Government and Opposition*, 24/1, σελ. 12.

1.6 Οι θεωρίες περί συστημάτων

Αν η περί κορπορατισμού προσέγγιση αντιμετωπίζει προβλήματα που απορρέουν από το λειτουργιστικό χαρακτήρα της μελέτης των θεσμών κατασκευής της (κοινωνικής) συναίνεσης¹⁸⁹, η θεωρία που αντιλαμβάνεται τις εργασιακές σχέσεις και το συνδικαλισμό ως σύστημα χαρακτηρίζεται από έλλειψη ιστορικότητας. Η συστημική θεωρία υποστηρίζει ότι τα συνδικάτα ως έκφραση του υποσυστήματος της εργασίας στο πλαίσιο του συστήματος των εργασιακών σχέσεων συνδιαλέγεται με το αντίστοιχο υποσύστημα που αποτελούν οι εργοδοτικές ενώσεις με στόχο την απόκτηση πλεονεκτημάτων έναντι του περιβάλλοντός του¹⁹⁰. Υπάρχουν τρία αλληλοτεμνόμενα και αλληλοδιαπλεκόμενα συστήματα τα οποία εξαρτώνται από την επιρροή του ευρύτερου κοινωνικού συστήματος¹⁹¹. Ανάμεσα στα τρία υποσυστήματα υπάρχει η κοινή περιοχή που αποτελεί το πεδίο συμφωνίας μεταξύ κράτους, συνδικάτων και εργοδοτών. Η «κοινή περιοχή» έχει και αυτή το χαρακτήρα ενός «αυτοσυντηρούμενου συστήματος» που αποκτά αυτονομία από το ιστορικό-κοινωνικό περιβάλλον. Η προσέγγιση αυτή μπορεί να συμβάλει στην ανάδειξη των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών ενός σταθερού συστήματος. Το πρόβλημα της προσέγγισης αυτής έγκειται στην αδυναμία της να ερμηνεύσει την τροποποίηση των κοινωνικών σχέσεων και την αναδιάταξη των συσχετισμών μεταξύ των υποσυστημάτων στο βαθμό που αντιλαμβάνεται ως εξωτερικά στοιχεία την τεχνολογική καινοτομία και τη μεταβολή των τύπων κεφαλαιακής συσσώρευσης και, συνεπώς, μη λειτουργικά για το ίδιο το σύστημα.

---

¹⁸⁹ «Τι είναι, όμως, η κοινωνική συναίνεση; Η κοινωνική συναίνεση δεν αποτελεί παρά ένα είδος *modus vivendi* που συγκροτείται, σε κάθε ιστορική φάση, μεταξύ ετερόκλητων κοινωνικών συμφερόντων. Το περιεχόμενο του συμβολαίου αυτού αποτελεί το *minimum* πλαίσιο μιας κοινής συμφωνίας αμφίπλευρων δικαιωμάτων και υποχρεώσεων. Προσδιορίζονται έτσι τα όρια δράσης που έχει η κάθε κοινωνική τάση στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού. Πρόκειται, βέβαια, για μια ετεροβαρή συμφωνία που, σε τελική ανάλυση, υποχρεώνει τους κυριαρχούμενους να αποδέχονται τις συνθήκες κυριαρχίας τους. Από την άλλη πλευρά, εξαναγκάζει τις κυρίαρχες τάξεις στο σεβασμό κάποιων περιορισμών και στην αναγνώριση ορισμένων δικαιωμάτων στους κυριαρχούμενους. Ουσιαστικά, συμπυκνώνεται με αυτό τον τρόπο ένας προϋπάρχων συσχετισμός δύναμης μεταξύ διαφορετικών κοινωνικών τάξεων και στρωμάτων που βρίσκονται σε αντιπαράθεση. Εννοείται ότι η αλλαγή των ταξικών συσχετισμών επιφέρει και τροποποιήσεις τόσο στο περίγραμμα όσο και στο περιεχόμενο του πλαισίου νομιμοποίησης.» Βλ. Σακελλαρόπουλος Σπ., (2001), *Η Ελλάδα στη μεταπολίτευση: Πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις 1974-1988*, Αθήνα: Α.Α.Λιβάνης, σελ.36 και Χαραλάμπης Δ. (1990) *Πελατειακές σχέσεις και Λαϊκισμός*, Αθήνα: Εξάντας, σελ. 21-24.

¹⁹⁰ Βλ. Γκίβαλος, Μ. (1999), *ο.ε.π.*, σελ. 206.

¹⁹¹ Βλ. Dunlop T.J. (1958) *Industrial Relations Systems*, New York: Holt.

Μια απόπειρα ανανέωσης της συστημικής θεωρίας ήταν αυτή των Kochan, Katz and McKersie, οι οποίοι θεωρούν ότι το τριπολικό μοντέλο του Dunlop ασχολείται με τους λόγους και του τρόπους με τους οποίους οι τρεις παράγοντες (εργοδότες, κράτος και εργάτες) αλληλεπιδρούν και, επομένως, εξηγούν τις δυνάμεις του ευρύτερου περιβάλλοντος. Υπάρχουν τρία επίπεδα λήψης αποφάσεων: μακρο-επίπεδο, σύστημα βιομηχανικών/εργασιακών σχέσεων (industrial relations system) και επίπεδο χώρου εργασίας. Από τη σκοπιά των εργοδοτών το ανώτατο επίπεδο είναι αυτό στο οποίο καταστρώνονται οι επιχειρηματικές στρατηγικές και αποφασίζονται οι σχετικοί στόχοι που απαιτούνται ώστε ο επιχειρηματικός οργανισμός να είναι ανταγωνιστικός και να μεγιστοποιείται η αξία του. Αυτό επιτυγχάνεται συχνά με την ικανοποίηση των απαιτήσεων των δυνάμεων του περιβάλλοντος ή με την αφαίρεση των εμποδίων/προβλημάτων που ελαττώνουν τις δυνατότητες επίτευξης των στόχων του επιχειρηματικού οργανισμού. Το μεσαίο επίπεδο είναι εκείνο στο οποίο συντελείται η χάραξη επί μέρους πολιτικών και η διαπραγμάτευσή τους από τους τρεις παράγοντες. Τέλος, στο κατώτατο επίπεδο γίνεται η εφαρμογή των παραπάνω πολιτικών από τους εργάτες και τα λοιπά μέρη που συμπεριλαμβάνονται στο πλαίσιο αυτών των πολιτικών. Μέσα από αυτό το μοντέλο δείχνεται ότι οι αποφάσεις που λαμβάνονται στο ανώτατο επίπεδο αναπόφευκτα επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό τις αποφάσεις που παίρνονται στο κατώτερο επίπεδο του χώρου εργασίας. Παρά το γεγονός ότι στις εργασιακές σχέσεις επιδρούν δυνάμεις του περιβάλλοντος (οικονομικές δυνάμεις, τεχνολογική πρόοδος, πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις, νομοθεσία, διευθυντικές αξίες, πεποιθήσεις και φιλοσοφίες, αποτελέσματα προηγούμενων αποφάσεων του επιχειρηματικού οργανισμού, η κατανομή εξουσίας και η οργανωτική δομή της επιχείρησης καθώς και οι αξίες και στρατηγικές των συνδικάτων και του κράτους στη χάραξη πολιτικών και στην ψήφιση νόμων) υπάρχει η έννοια της «στρατηγικής επιλογής» που βασίζεται στην παραδοχή ότι και οι τρεις παράγοντες έχουν εναλλακτικές λύσεις και επιλογές που μπορούν να επηρεάζουν τη λήψη των αποφάσεων του συστήματος των εργασιακών σχέσεων και την κατεύθυνση που μπορεί να λάβει.¹⁹²

---

¹⁹² Βλ. Kochan T.A., Katz H.C. and McKersie R.B. (1986) *The Transformation of American Industrial Relations*. New York: Basic Books, σελ. 17

2ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΕΡΓΑΣΙΑΣ, ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ, ΦΥΛΟ

2.1 Τα συνδικάτα ως οργανώσεις

Χρησιμοποιήσαμε αρχικά ένα λεξικογραφικό ορισμό για τη λέξη «οργάνωση». Στο παρόν τμήμα θα συζητήσουμε για τη θεωρία των οργανώσεων και θα εξετάσουμε το συνδικάτο ως οργάνωση, αναζητώντας τις ιδιαιτερότητές της και τα συγκεκριμένα φυσιολογικά χαρακτηριστικά της. Τέλος, θα εστιάσουμε ειδικά στην κριτική της «γραφειοκρατικής δομής».

Σύμφωνα με μία άποψη, η κοινωνία στο σύγχρονο βιομηχανικό καπιταλισμό χαρακτηρίζεται ως «οργανωτική»¹. Η οργάνωση σκοπεύει στην «τυποποίηση», στην «υποδειματοποίηση» και στην «κανονικοποίηση» της ανθρώπινης συμπεριφοράς μέσα στο πλαίσιο της.² Ο όρος «οργάνωση» προσδιορίζεται από μια σειρά χαρακτηριστικά στοιχεία στην περιγραφή των οποίων συμφωνεί το μεγαλύτερο μέρος των οργανωτικών θεωριών.³

Έτσι:

- A) Η οργάνωση αποτελείται από άτομα κι ομάδες.
- B) Αποσκοπεί στην επίτευξη ορισμένων στόχων και αντικειμενικών σκοπών.
- Γ) Η επίτευξη των στόχων και σκοπών γίνεται μέσω διαφοροποιημένων λειτουργιών, που τείνουν να συντονίζονται και να κατευθύνονται λογικά.
- Δ) Η επίτευξη των σκοπών της οργάνωσης λειτουργεί πάνω σε μια διαχρονική βάση.

Μια άλλη διάσταση είναι αυτή της οργάνωσης ως ενός συστήματος ρόλων που ανατίθενται και αξιολογούνται από μια αρχή.⁴ Αυτή η διάσταση αφορά με πιο

¹ Βλ. Μιχαλόπουλος Ν. (1994), *Οργανωτικός σχεδιασμός στο πλαίσιο της θεωρίας των οργανώσεων*, Αθήνα, Εκδόσεις Αντ. Ν.Σάκκουλα, σελ. 19. Ο συγγραφέας δανείστηκε τον όρο από το Presthus R. (1962), *The Organizational Society: An Analysis and A Theory*, New York: Knopf και τον Drucker P. (1992), «The New Society of Organizations», *Harvard Business Review*, Sept.-Oct., σελ. 95-104.

² Βλ. Μιχαλόπουλος Ν. (1994), *ο.ε.π.*, σελ. 20. Ο συγγραφέας παραπέμπει στο Denhardt R. (1981) *In the Shadow of Organizations*, Lawrence, The Regent Press of Kansas, σελ. VII.

³ Σύμφωνα με τον Νατσόπουλο Σ.Δ., *Εγχειρίδιο Βιομηχανικών και Ανθρωπίνων Σχέσεων*, (άνευ χρονολογίας, τόπου έκδοσης και εκδοτικού οίκου), που παραπέμπει στο Porter L.W., Lawler E.E. and Hackman R. (1975), *Behavior in Organizations*, New York, McGraw-Hill Books, σελ. 69.

⁴ Mills Wright C. (1951) *White Collar*, New York: Oxford University Press Inc. Η παραπομπή από Presthus R. (1962), *ο.ε.π.* σελ. 4. Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι ο Mills χρησιμοποιεί τη λέξη “authority” για να αποδώσει την έννοια της «αρχής». Για την έννοια αυτή, βλ. Τσιβάκου Ι. (1995) «Οργάνωση και εξουσία» στο Τσιβάκου Ι. (επιμ.) *Δράση και*

σαφή τρόπο τις μεγάλες οργανώσεις που χαρακτηρίζονται από απρόσωπες σχέσεις μεταξύ των μελών της λόγω του μεγάλου αριθμού τους και της μεγάλης κλίμακας στόχων και λειτουργιών.

Από τη σκοπιά της μακρο-οργανωτικής ανάλυσης ενδιαφέρει η διαμόρφωση αμοιβαίων σχέσεων μεταξύ των οργανώσεων και του κοινωνικού πλαισίου λειτουργίας τους⁵. Από τη σκοπιά της μικρο-οργανωτικής ανάλυσης ενδιαφέρει ο τρόπος με τον οποίο δημιουργούνται και εκτελούνται οι ρόλοι των δρώντων που καταλαμβάνουν τις διάφορες θέσεις της οργάνωσης. Όμως αυτά τα δύο πεδία ανάλυσης δεν διαχωρίζονται με αυστηρές οριοθετικές γραμμές. Αντιθέτως, αλληλοδιαπλέκονται στην πραγματικότητα και αλληλοεπηρεάζονται.

Στο σημείο αυτό πρέπει να τονίσουμε ότι «η δομή αποτελεί τη βάση κάθε κοινωνικού συστήματος», συνεπώς και της οργάνωσης, μιας και αποτελούν τις βασικές κοινωνικές μονάδες, όπως ελέχθη παραπάνω, της σύγχρονης «οργανωτικής κοινωνίας»⁶ Συνεπώς, «ως οργανωτική δομή» μπορούμε να ονομάσουμε τη «συστηματικά μορφοποιημένη διάρθρωση των οργανωτικών ρόλων που διαδραματίζουν τα μέλη της οργάνωσης».⁷ Αυτή είναι η «τυπική» διάρθρωση της οργάνωσης. Όμως η πραγματικότητα είναι διαφορετική από αυτή την ιδεοτυπική παράσταση της οργανωτικής δομής (οργανόγραμμα-organization chart), με αποτέλεσμα να μην αναγνωρίζεται το σύνολο των οργανωτικών συμπεριφορών που πράγματι διαμορφώνονται και αναπτύσσονται καθώς η οργάνωση λειτουργεί. Η «τυπική», λοιπόν, δομή συνυπάρχει και επηρεάζεται από την «άτυπη» δομή και λειτουργία και αντιστρόφως.

Μια οργάνωση, επομένως, διαθέτει μια δομή. Η δομή αυτή αποτελείται από ομάδες διαρθρωμένες κατά τέτοιο τρόπο ώστε να επιτελείται το έργο της οργάνωσης και να επιτυγχάνονται οι στόχοι της και οι αντικειμενικοί σκοποί

Σύστημα: Σύγχρονες προσεγγίσεις στη θεωρία των Οργανώσεων, Αθήνα: Θεμέλιο, σελ. 75-184.

⁵ Μ' αυτή την έννοια το ζήτημα της οργάνωσης ανάγεται σε καθαρά πολιτικής υφής συζήτηση για τον καθορισμό των επιρροών της πολιτικής και της κοινωνίας στην οργάνωση και αντίστροφα. Ο Μιχαλόπουλος Ν. (1994), *ο.ε.π.*, σελ. 21 θεωρεί ότι «τίθεται έτσι, με επιτακτικό τρόπο, το ζήτημα της αναζήτησης και διαμόρφωσης δομικών προτύπων που αυξάνουν την προσαρμοστική ικανότητα των οργανώσεων στις συνεχώς αυξανόμενες και ραγδαίες ποιοτικά και ποσοτικά αλλαγές που συντελούνται στο περιβάλλον τους.»

⁶ Βλ. Bottomore, B.T. (1974), *Κοινωνιολογία*, Αθήνα: Gutenberg, κεφ.7.

⁷ Βλ. Μιχαλόπουλος Ν. (1994) *ο.ε.π.*, σελ. 23. Για μια πρώτη θεώρηση ο Μιχαλόπουλος παραπέμπει σε Roos L.-Starke F. (1984), «Organizational roles» στο Nystrom P.- Starbuck W., *Handbook of Organizational Design*, New York, Oxford University Press, VI, κεφ. 14.

της με τη μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα και αποδοτικότητα. Ο σχεδιασμός της οργανωτικής δομής ανταποκρίνεται στις ανάγκες που προκύπτουν από τις εξελίξεις στο επίπεδο της κοινωνικής πραγματικότητας. Έτσι μια επιχειρηματική ή εργατική οργάνωση αντιστοιχεί σε ορισμένη φάση της κοινωνικής εξέλιξης.

2.1.1 Η επιχειρηματική οργάνωση και η εργασία

Με βάση τη λογική αυτή, η επιχειρηματική οργάνωση γίνεται πιο λειτουργική και εξειδικευμένη από την ιστορική στιγμή που ο ατομικός επιχειρηματίας χάνει τον άμεσο έλεγχο της επιχείρησής του χάριν μεγαλύτερων επιχειρηματικών σχημάτων στο πλαίσιο του βιομηχανικού καπιταλισμού με μεθόδους εργασίας και οργάνωση παραγωγής κατά τα «φορντιστικά» πρότυπα και τη λογική της μαζικής παραγωγής ομοιογενών προϊόντων. Κατά τη μετάβαση από το «φορντιστικό» καπιταλιστικό μοντέλο παραγωγής σε μια άλλη φάση που χαρακτηρίζεται από τον κυριαρχία του «μεταφορντιστικού» ή «νεοφορντιστικού» καπιταλιστικού μοντέλου η συνεχής μεταβολή των οργανωτικών δομών («καπιταλιστική αναδιάρθρωση») είναι η «νόρμα»⁸ με χαρακτηριστικά την αναδιοργάνωση (reengineering), την κατάργηση ενδιάμεσων διευθυντικών στρωμάτων (delayering), τη μείωση του μεγέθους και των εργασιών της επιχείρησης (downsizing), την ανάθεση εργασιών σε τρίτους (outsourcing) και τη δημιουργία νέων εργασιακών σχέσεων και μεθόδων εργασίας. Κυρίαρχο στοιχείο αυτής της νέας εταιρικής κουλτούρας είναι η πελατοκεντρική λογική⁹ που διέπει όλες αυτές τις τάσεις σε αντίθεση με τη λογική της μαζικής παραγωγής του «φορντισμού».

Όμως, ας δούμε αναλυτικότερα τη νέα οργάνωση της εργασίας, όπως αυτή εξελίσσεται κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Η κεντρική ιδέα που χαρακτηρίζει τις μεταβολές που έλαβαν και λαμβάνουν χώρα στα πεδία της διεύθυνσης και οργάνωσης της εργασίας είναι η *ευελιξία*.

Βασικά στοιχεία αυτής της ιδέας είναι:

A. Η χρήση της εργασίας και των πόρων με στρατηγικό τρόπο ώστε να καταστεί εφικτό τα συστήματα να ανταποκρίνονται στις αλλαγές των συνθηκών της αγοράς.

---

⁸ Βλ. τη συλλογική έκθεση του International Survey Research, “*Those two impostors*”: *Crisis and Hubris in the Organizational Change of the ‘90s*, Chicago (<http://www.isrsurveys.com>).

⁹ Βλ. Means G. and D. Schneider (2000) *Metacapitalism The e-Business Revolution and the Design of 21st-Century Companies and Markets.*, N.Y.: John Wiley and Sons.

Β. Η κατάργηση των συλλογικά καθιερωθέντων επαγγελματικών εμποδίων στη χρήση της εργασίας.

Γ. Η δημιουργία νέων δεξιοτήτων που να μπορούν να χρησιμοποιηθούν σε μια ευρεία γκάμα καθηκόντων.

Ένας τέτοιος βαθμός ανταποκρισιμότητας είναι, σύμφωνα με αυτή τη λογική, τόσο ζωτικός όσον αφορά την επιχειρηματική δράση σε συνθήκες εντονότατου ανταγωνισμού και αβεβαιότητας της αγοράς. Τα νέα ευέλικτα συστήματα μπορούν να προσφέρουν εξατομικευμένα αγαθά σε χαμηλό κόστος ανά μονάδα, να παράγουν μαζικά και ποιοτικά αγαθά και θεωρούνται εξειδικευμένα και αποτελεσματικά/αποδοτικά.

Στην προηγούμενη φάση του Φορντιστικού συστήματος παραγωγής μέσα στο πλαίσιο του μεγάλου εργοστασίου:¹⁰

α. Λάμβανε χώρα η συναρμολόγηση προτυποποιημένων προϊόντων σε προκαθορισμένες μαζικές ποσότητες.

β. Η οργάνωση της εργασίας βασιζόταν στη χρήση μεγάλων αριθμών εργατών, κυρίως ανειδίκευτων.

γ. Η σχεδίαση των προϊόντων ήταν απολύτως κρίσιμος παράγοντας καθώς τα προϊόντα έπρεπε να είναι έτσι σχεδιασμένα ώστε να συναρμολογούνται εύκολα.

δ. Στην παραγωγή χρησιμοποιούνταν εξειδικευμένα μηχανήματα σχεδιασμένα για ένα δεδομένο προϊόν και σύστημα παραγωγής.

ε. Η εργασιακή διαδικασία ελεγχόταν στενά με συστήματα μέτρησης εργασίας.

στ. Ίσχυε η «επιστημονική οργάνωση της εργασίας» του Fr. Taylor, ο «ταιηλορισμός», που προέβλεπε το διαχωρισμό της σύλληψης από την εκτέλεση στη βάση μιας ριζικότερης σχεδίασης του συγχρονισμού της εργασίας και των διαδικασιών παραγωγής: ανάλυση της εργασίας στα συστατικά μέρη της και δημιουργία της γραμμής συναρμολόγησης (assembly line), ιεραρχικά δομημένη ηγεσία, σταθερότητα, ξεχωριστοί τόποι εργασίας μεταποίησης και εργασίας γραφείου, τμηματοποίηση των γραφείων,

---

¹⁰ “Ο φορντισμός αποτελεί τελικά μιαν οικονομική κουλτούρα που ξεπερνάει τα όρια της βιομηχανίας και αγκαλιάζει τόσο τον πρωτογενή όσο και τον τριτογενή τομέα αλλά και ένα σημαντικό μέρος της κρατικής μηχανής. Αρχές αυτής της φορντικής κουλτούρας είναι: η αφοσίωση στο μεγάλο μέγεθος και στην τυποποίηση του προϊόντος, η ανταγωνιστική στρατηγική που συνδέεται με τη μείωση του κόστους και της τιμής, και τέλος οι αυταρχικές σχέσεις και οι άκαμπτες ιεραρχικές δομές.” Λυμπεράκη Α. (1990) «Στον Αστερισμό της Ευελιξίας: Μεταφορντικά συστήματα βιομηχανικής οργάνωσης και η Ευέλικτη Εξειδίκευση», *Θέσεις*, τ. 32, Ιούλιος-Σεπτέμβριος (www.theseis.gr)

εξειδίκευση της εργασίας, προϊόντοκεντρική αντί πελατοκεντρικής προσέγγισης, ζήτηση υπερβαίνουσα την προσφορά.¹¹

Η Ταιηλορική «επιστημονική οργάνωση της εργασίας» επικρίθηκε έντονα τόσο από επιστημονική όσο και από πολιτική-συνδικαλιστική σκοπιά. Ο στόχος της ήταν η ελαχιστοποίηση του χρόνου παραγωγής ανά μονάδα εμπορεύματος. Με την μελέτη των χρόνων και των κινήσεων, ο Taylor επέβαλε το στόχο της εξάλειψης κάθε περιττής κίνησης και της επίτευξης της μέγιστης δυνατής αποτελεσματικότητας και αποδοτικότητας. Στην ουσία επρόκειτο για ένα σύστημα στενής παρατήρησης και ελέγχου της παραγωγικής διαδικασίας που αντιστρατευόταν τις προηγούμενες λογικές μείωσης κόστους (μείωση «μη παραγωγικών εργαζομένων» όπως οι υπάλληλοι και οι επιστάτες). Η αύξηση της παραγωγικότητας κάθε εργάτη θα αύξαινε με την κατάτμηση της παραγωγικής διαδικασίας στα συστατικά της μέρη και τη μέτρηση του χρόνου που χρειαζόταν κάθε λειτουργία της μηχανής, την παρατήρηση και μέτρηση κάθε κίνησης των χεριών. Αυτή, όμως, η διαδικασία απαιτούσε την απασχόληση μεγάλου αριθμού επιστατών και εποπτών προκαλώντας έντονη αντίδραση από πλευράς εργατών παραγωγής τους οποίους η τμηματοποιημένη και ελεγχόμενη εργασία καθιστούσε απλά εξαρτήματα στη διαδικασία παραγωγής. Οι εργάτες δεν ασκούσαν κανένα έλεγχο στους ρυθμούς εργασίας και στη διαδικασία σχεδιασμού του προϊόντος με αποτέλεσμα τον υποβιβασμό των καθηκόντων τους σε βαρετές, χωρίς περιθώρια πρωτοβουλίας, εργασίες ρουτίνας που ολοένα και περισσότερο αναλαμβάνονταν από ανεκπαιδευτα και ανειδίκευτα άτομα προερχόμενα από τα φτωχότερα και λιγότερο οργανωμένα στρώματα του πληθυσμού. Σ' αυτό το πλαίσιο διαμορφώθηκαν κοινωνικές δυνάμεις και ταξικές σχέσεις που χαρακτηρίζονταν από τη σύγκρουση των ανειδίκευτων και ημειδίκευμένων εργατών παραγωγής με τους διευθυντές και ιδιοκτήτες των επιχειρήσεων καθώς και με τα ενδιάμεσα στρώματα των επιθεωρητών, επιβλεπόντων, προϊσταμένων και γραφειοκρατών. Η μοναδική ελπίδα αυτών των εργατών ήταν να ενσωματωθούν με το χρόνο στα ενδιάμεσα στρώματα. κατά μόνας¹²

Η αναδιάρθρωση των αγορών μετά την πετρελαϊκή κρίση της δεκαετίας του '70, η εξάντληση των παραγωγικών ορίων του Φορντισμού, η αλλαγή στις

¹¹ Taylor F. (1911/1947) *The Principles of Scientific Management*, N.Y.: Harper and Row. (<http://melbecon.unimelb.edu.au/het/taylor/sciman.htm>)

¹² Ένα ερώτημα σχετικά με τις θεωρίες για το Φορντισμό και τον Ταιηλορισμό είναι το κατά πόσο επρόκειτο για συστήματα ολικής και γενικής εφαρμογής στον κόσμο των επιχειρήσεων. Για μια σύντομη αλλά διαφωτιστική αναφορά στις συζητήσεις αυτές, βλ. Ιωάννου Χ. (1997) *Εργασία και κεφάλαιο: Ιδεολογία της αριστεράς και θεωρία*, Αθήνα: «Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων», σελ. 40-49.

καταναλωτικές προτιμήσεις,¹³ η ένταση της διεθνοποίησης των αγορών καθώς και μια σειρά παράλληλες αλλά και αντιφατικές εξελίξεις οδήγησαν το Φορντιστιστικό πρότυπο σε κρίση. Οι επιχειρήσεις αντιμέτωπες με την κρίση προσπάθησαν να απαντήσουν σ' αυτήν με την απόπειρα καινοτομικής προσαρμογής στις νέες προτιμήσεις της ζήτησης απομακρυνόμενες από τις βασικές αρχές του Φορντισμού. Από την άλλη υπήρξαν επιχειρήσεις που προσπάθησαν να αναπτύξουν διάφορους τύπους «νεοφορντισμού» προσπαθώντας να ανταποκριθούν μεν στη νέα ζήτηση αρκούμενες όμως σε επιμέρους τροποποιήσεις των βασικών αρχών του Φορντισμού (π.χ. αύξηση ποικιλίας προϊόντων).

Μια από τις απαντήσεις που δόθηκαν ήταν αυτή των Βρετανικών και γενικότερα Αγγλοσαξονικών επιχειρήσεων και των αλλεπάλληλων κυβερνήσεων του Συντηρητικού Κόμματος στο Η.Β. Έδωσαν έμφαση στην απομάκρυνση κάθε επαγγελματικού εμποδίου που είχε καθιερωθεί μέσω συλλογικών διαπραγματεύσεων και μπλόκαρε την ανάπτυξη και μετάδοση νέων δεξιοτήτων εργασίας, την ορθολογική χρήση του εργατικού δυναμικού και την επίτευξη ολοκληρωμένων διευθετήσεων εργασίας. Αυτές οι αλλαγές φωτίζουν δύο όψεις της ευελιξίας: την λειτουργική ευελιξία και την αριθμητική ευελιξία.¹⁴ Αναπτύχθηκε έτσι η προσέγγιση της «ευέλικτης επιχείρησης».¹⁵ Η λειτουργική ευελιξία αναφέρεται στην δυνατότητα των εργοδοτών εργατών να κινούνται ευέλικτα από την εργασία σε ένα είδος τεχνολογίας στην εργασία σε ένα άλλο είδος τεχνολογίας καθώς και στην ικανότητά τους να ασχολούνται τόσο με τεχνικές εργασίες όσο και με εργασίες παραγωγής και συντήρησης. Με άλλα λόγια, οι λειτουργικά ευέλικτοι εργαζόμενοι μπορούν να ανταποκριθούν στα κελεύσματα των αλλαγών στις αγορές· αφορά, ως επί το πλείστον, στο μικρό σε μέγεθος, αλλά σημαντικό για την ομαλή διεξαγωγή και επέκταση των εργασιών της επιχείρησης. Στην περίπτωση της αριθμητικής ευελιξίας οι εργοδότες προσαρμόζουν το εργατικό δυναμικό ανάλογα με τις επιταγές της αγοράς, τις αλλαγές στη ζήτηση με την

---

¹³ Αυτό είναι το κεντρικό επιχείρημα των M. Piore και C. Sabel που θεωρούν ότι ολόένα και περισσότερο αυξάνεται η ζήτηση για ποιοτικά προϊόντα και υπηρεσίες επιδεκτικά προσαρμοσμένες στις προσωπικές ανάγκες ή προτιμήσεις των καταναλωτών Piore M. J. and Sabel C. F. (1984) *The Second Industrial Divide: Possibilities for Prosperity*, New York: Basic Books. Βλ. επίσης Pietrykowski Br. (1999) "Beyond the Fordist/post-Fordist Dichotomy: Working through 'The Second Industrial Divide.'" *Review of Social Economy*. Vol. 57. No 2. London: Routledge σελ. 177-198.

¹⁴ Για μια αρχική κριτική εισαγωγή στα θέματα της ευελιξίας, βλ. Πελαγίδης Θ. (1994) «Η πολιτική οικονομία της βιομηχανικής προσαρμογής» στο Πελαγίδης Θ. (επιμ.) *Η νέα παγκόσμια οικονομία: χρηματιστικό κεφάλαιο και βιομηχανική αποδιάρθρωση*. Αθήνα: Εξάντας, σελ. 169-254.

¹⁵ Atkinson J. (1984) "Manpower Strategies for Flexible Firms." *Personnel Management*, No. 16, σελ. 28-31.

πρόσληψη εργατών νέων ειδικεύσεων και την απόλυση πλεονάζοντος προσωπικού ή εργατών που δεν μπορούν να προσαρμοστούν σε νέα εργασιακά περιβάλλοντα ή που οι δεξιότητές τους είναι ξεπερασμένες. Πρόκειται κυρίως για εργατικό δυναμικό μερικής, προσωρινής ή εποχιακής απασχόλησης.

Οι προδιαγραφές του μοντέλου της ευέλικτης επιχείρησης δεν τηρούνται με απόλυτο τρόπο καθώς οι περισσότερες επιχειρήσεις, μολονότι προσανατολίζονται προς το ένα ή το άλλο είδος ευελιξίας, ανάλογα με τις εκάστοτε ανάγκες τους ή τον κλάδο χρησιμοποιούν στοιχεία και των δύο. Παραδείγματος χάριν, στον τραπεζικό κλάδο είναι εμφανής η ανάγκη χρήσης της λειτουργικής ευελιξίας τόσο λόγω του αντικειμένου τους όσο και λόγω των αναγκών τους σε ειδικευμένο προσωπικό με την κατάλληλη επιστημονική κατάρτιση και την ανάλογη επιχειρηματική κουλτούρα προσαρμογής στις αλλαγές του εργασιακού και του ευρύτερου οικονομικο-κοινωνικού περιβάλλοντος.¹⁶

Στο πλαίσιο αυτό αναπτύχθηκε μια νέα στρατηγική για την αντιμετώπιση του εργατικού δυναμικού: η διαχείριση ανθρωπίνων πόρων (Human Resources Management – HRM). Αυτή η φράση αντικατέστησε στο λεξιλόγιο την έννοια της διοίκησης προσωπικού, τοποθετώντας την εργασία στην ίδια μοίρα με τη χρηματοδότηση, καθιστώντας την έναν απλό μετρήσιμο συντελεστή στην παραγωγική διαδικασία. Τα θέματα «προσωπικού» εντάχθηκαν στην γενικότερη επιχειρηματική στρατηγική. Οι εργαζόμενοι καθιστάμενοι τμήμα των πόρων της επιχείρησης χρησιμοποιούνται για την δημιουργία και ανάπτυξη του ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος της επιχείρησης.¹⁷ Υπάρχουν δυο εκδοχές της διαχείρισης ανθρωπίνων πόρων, μία «σκληρή» (hard version) και μια «μαλακή» (soft version). Στην πρώτη περίπτωση, η διαχείριση ανθρωπίνων πόρων είναι ένα πιο συστηματικό και ορθολογικό εργαλείο με το οποίο μπορεί να στηριχθεί η οργανωτική αλλαγή με την αποτελεσματική κινητοποίηση και μέτρηση των ανθρώπινων ικανοτήτων και επιδόσεων. Η συνέχεια με τις κλασικές λειτουργικές πρακτικές είναι σαφής. Όμως, είναι ο βαθμός στο οποίο οι ανταμοιβές και οι λοιπές μορφές διαχείρισης της επίδοσης (performance management) συνδέονται με την επιχειρηματική στρατηγική της επιχείρησης, τα κέρδη και τις ζημιές της επιχείρησης, που θεωρείται αποφασιστικός. Στην δεύτερη εκδοχή μπορεί να αναγνωριστεί η σύνδεση της διαχείρισης ανθρωπίνων πόρων κυρίως με το μετασχηματισμό των σχέσεων

---

¹⁶ Για μια σε βάθος ανάλυση της απασχόλησης ανθρώπινου δυναμικού στον ελληνικό τραπεζικό κλάδο, βλ. Kanellopoulos K., Tsatiris G. and T. Mitrakos (1999) *Structural Change and Banking Employment*. Athens: Hellenic Bank Association.

¹⁷ Βλ. Thompson P. (2003) *Work Organisations: Critical Introduction*, London: Palgrave MacMillan, σελ. 52.

απασχόλησης στη βάση υψηλότερων επιπέδων συμμετοχής των εργαζομένων και εμπλοκής τους στη λήψη αποφάσεων. Η πολιτισμική αλλαγή μετατρέπεται σε κατ' εξοχήν διαχειριστικό πόρο. Τα τμήματα διαχείρισης ανθρωπίνων πόρων των επιχειρήσεων ανέλαβαν τον σχετικό ρόλο σε προγράμματα αλλαγής προσδιορίζοντας και μετρώντας την αλλαγή αξιών. Ο άλλος τρόπος ήταν οι πρακτικές υψηλής επίδοσης της εργασίας που συνδέεται κυρίως με το επίπεδο του χώρου εργασίας και με θέματα ομαδικής εργασίας, ποιότητας και συνεχούς βελτίωσης. Η στρατηγική αυτή στοχεύει στο να ωθηθούν οι εργαζόμενοι να υπερβούν τη σύμβαση εργασίας και να ξεπεραστεί ο «παλαιός συγκρουσιακός συνδικαλισμός».¹⁸

Η δεύτερη απάντηση είναι η «ευέλικτη εξειδίκευση».¹⁹ Η επιχείρηση του σχήματος της «ευέλικτης εξειδίκευσης» θεωρείται το διαμετρικά αντίθετο της Φορντιστικής και την χαρακτηρίζουν τα κατατμημένα συστήματα εντατικής εργασίας. Μια τέτοια επιχείρηση στηρίζεται σε εργατικό δυναμικό υψηλής ειδίκευσης και δεξιοτήτων. Οι σχέσεις εργοδοσίας και εργαζομένων υποτίθεται ότι στηρίζονται στην υψηλή εμπιστοσύνη και η ίδια η εργασία χαρακτηρίζεται από τη δυνατότητα συμμετοχής του εργαζόμενου στη διαδικασία ανασχεδιασμού του αντικειμένου και του σκοπού.²⁰ Το γενικό πρότυπο χαρακτηρίζεται από την παραγωγή διαφοροποιημένων προϊόντων σε μικρές παρτίδες από μικρές και μεσαίες μονάδες παραγωγής οργανωμένες σε δίκτυα που χρησιμοποιούν νέες ευέλικτες μηχανές πολλαπλών χρήσεων και τεχνολογικά συστήματα ηλεκτρονικών υπολογιστών τα οποία χειρίζονται πολυειδικευμένοι εργαζόμενοι.²¹ Δεν είναι σαφές το κατά πόσο αυτό το οργανωτικό πρότυπο υπάρχει στην πραγματικότητα στην καθαρή του μορφή, εκτός από ορισμένες περιπτώσεις κλάδων ή βιομηχανικών περιοχών.²² Στη Γερμανία, σύμφωνα με κάποιες επισημάνσεις, υπάρχουν ενδείξεις που δείχνουν ότι ορισμένες όψεις «ευέλικτης εξειδίκευσης»:

- επιβίωση παραδόσεων των παλιού τύπου τεχνιτών σε αντιπαράθεση με τις τάσεις υπερίσχυσης του Φορντικού/Ταιηλορικού προτύπου,
- πολυσθενείς δεξιότητες σε αντίθεση με την υπερεξειδίκευση

¹⁸ Βλ. Kochan T.A., Katz H.C. and McKersie R.B. (1986) *The Transformation of American Industrial Relations*. New York: Basic Books.

¹⁹ Kumar K. (2005) *From Post-Industrial to Post-Modern Society*. Malden, MA and Oxford, UK: Blackwell Publishing, σελ. 67-74

²⁰ Denton K. (1992) *Recruitment, Retention, and Employee Relations: Field-Tested Strategies for the '90s*. Westport, CT.

²¹ Βλ. Πελαγίδης Θ. (1994) *ο.ε.π.* σελ. 172-174.

²² Λυμπεράκη Α. (1990) «Στον Αστερισμό της Ευελιξίας: Μεταφορντικά συστήματα βιομηχανικής οργάνωσης και η Ευέλικτη Εξειδίκευση», *Θέσεις*, τ. 32, Ιούλιος-Σεπτέμβριος (www.theseis.gr)

- σχεδιασμός στρατηγικής προϊόντων προς εξαγωγή με βάση την ποιότητα και το design και όχι με βάση τις τιμές.

Αυτές, όμως, οι «παραξενιές» της Γερμανικής περίπτωσης βρίσκονται πλέον εκτεθειμένες στις πιέσεις που ασκούν οι οικονομίες των ΗΠΑ και της Ιαπωνίας στο πλαίσιο του παγκόσμιου ανταγωνισμού με βάση τις τιμές.

Από την πλευρά της η Ιαπωνική οικονομία έδειξε ότι μπορεί να διεισδύσει στις Ευρωπαϊκές και Αμερικανικές αγορές με βάση τις νέες λογικές της «άμεσης ανταπόκρισης» (just-in-time production αντί της Φορντικής just-in-case production) και της «λιτής παραγωγής».

Η άμεση ανταπόκριση (JIT) είναι σύστημα έγκαιρης παράδοσης της ακριβούς ποσότητας εξαρτημάτων χωρίς ελαττώματα σε κάθε φάση της παραγωγής. Τα βασικά χαρακτηριστικά στοιχεία του συστήματος είναι τα εξής:

- α) παραγωγή ανάλογα με τη ζήτηση (pull system),
- β) διαχείριση ολικής ποιότητας,
- γ) παραγωγή χωρίς αποθέματα,
- δ) σχέσεις με τους προμηθευτές σύμφωνα με το σύστημα άμεσης ανταπόκρισης.

Η λιτή παραγωγή ως σύστημα έχει τις απαρχές της στην αυτοκινητοβιομηχανία Toyota. Η προσοχή στη λεπτομέρεια που δίνεται στην εργοστασιακή παραγωγή και η συνακόλουθη αύξηση της εργατικής υπευθυνότητας μαζί με την εξάλειψη των ρυθμιστικών αποθεμάτων (buffer stocks) και την αξιοποίηση του χώρου για την απόσπαση ολοένα και υψηλότερης προστιθέμενης αξίας.

Τα προβλήματα αυτής της λογικής είναι η εντατικοποίηση της εργασίας μέσω της αλληλεξάρτησης των τμημάτων της παραγωγικής διαδικασίας που σημαίνει ότι οι λεγόμενες ομάδες εργασίας υφίστανται υπερβολικές πιέσεις από τις υπόλοιπες με αποτέλεσμα την ολοένα και μεγαλύτερη μείωση της αυτονομίας τους. Ταυτόχρονα, με την επιβολή του συστήματος των υπεργολαβιών στο χώρο των προμηθευτών η εταιρεία συναρμολόγησης πιέζει ασφυκτικά τις υπεργολαβικές εταιρείες οι οποίες με τη σειρά τους ωθούν προς τα κάτω τις συνθήκες εργασίας των δικών τους εργατών τόσο από πλευράς μισθολογικού κόστους όσο και από πλευράς δικαιωμάτων (επανεμφάνιση των sweatshops του 19^{ου} αιώνα). Ο συνδικαλισμός στις εταιρείες αυτές είναι μια δύσκολη υπόθεση με συνέπεια να μην υπάρχουν εχέγγυα βελτίωσης των συνθηκών εργασίας.

Αυτή η επιχειρηματική στρατηγική της λιτής παραγωγής και της άμεσης ανταπόκρισης στηρίζεται στη φιλοσοφία της «καταναλωτικής κοινωνίας».²³ Το κύριο χαρακτηριστικό της, ως ιδεότυπος, είναι η ύπαρξη του καταναλωτή που δεν πρέπει να ενστερνίζεται τίποτε σε σταθερή βάση, τίποτε δεν θα πρέπει να τον δεσμεύει για πάντα, καμία ανάγκη δεν θα πρέπει να θεωρείται πλήρως ικανοποιημένη ούτε καμία επιθυμία τελευταία: «Το ευμετάβλητο, η ενσωματωμένη προσωρινότητα όλων των δεσμεύσεων είναι που μετράει.»²⁴ Ενώ στην βιομηχανική καπιταλιστική κοινωνία της μαζικής παραγωγής χρησιμοποιείτο η ηθική της εργασίας για την ενοποίηση της κοινωνίας και την ενσωμάτωση σ' αυτή των λαϊκών κοινωνικών στρωμάτων που εντάσσονταν στην εργατική τάξη, στην καπιταλιστική καταναλωτική κοινωνία είναι η *αισθητική* που καθίσταται ενοποιητική αρχή και θέτει «ως προτεραιότητα την ανυπέβλητη εμπειρία».

Μια συνοπτική ιδέα για τις διαφορές μεταξύ του Φορντιστικού προτύπου και του Μετα-φορντιστικού στα διάφορα επίπεδα του κοινωνικού πεδίου μας δίνει ο παρακάτω πίνακας.²⁵

Φορντισμός	Μετα-Φορντισμός
Χαμηλός βαθμός τεχνολογικών νεωτερισμών	Επιτάχυνση νεωτερισμών
Σταθερά ομοειδή προϊόντα με μακρά διάρκεια ζωής	Μεγάλη ποικιλία προϊόντων με μικρότερη διάρκεια ζωής
Μαζικό μάρκετινγκ	Διαφοροποιημένες και εξειδικευμένες αγορές
Υπερβολική ιεραρχία, κάθετες αλυσίδες εντολών	Επίπεδη ιεραρχία, περισσότερο οριζόντια επικοινωνία
Μηχανιστική οργάνωση	Οργανισμική οργάνωση
Κάθετη και οριζόντια ολοκλήρωση, κεντρικός σχεδιασμός	Αυτόνομα κέντρα κέρδους, συστήματα δικτύων, εσωτερικές αγορές μέσα στις επιχειρήσεις, ανάθεση εργασιών σε τρίτους (outsourcing)
Γραφειοκρατία	Επαγγελματισμός, επιχειρηματικότητα
Μαζικά συνδικάτα, συγκεντρωτική	Διαπραγματεύσεις σε τοπικό επίπεδο, διαίρεση του εργατικού δυναμικού σε κεντρικό και περιφερειακό,

²³ Βλ. Μπάουμαν Ζ. (2004) *Η εργασία, ο καταναλωτισμός και οι νεόπτωχοι*. Αθήνα: Μεταίχμιο, σελ. 79-127.

²⁴ Στο ίδιο, σελ. 80. Για μια ριζοσπαστική κριτική στην καταναλωτική κοινωνία, βλ. Baudrillard, J. (1998 {1970}) *The Consumer Society: Myths and Structures*, London: Sage, καθώς και για μια Μαρξική κριτική βλ. Haug W.F. (1987) *Critique of Commodity Aesthetics*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

²⁵ Rustin M., 1989, «The politics of post-Fordism: or, the trouble with “new times”», *New Left Review*, No.175.

διαπραγμάτευση μισθών	έλλειψη συνδικαλισμού
Ενιαίος ταξικός σχηματισμός, δυαδικά πολιτικά συστήματα	Πλουραλιστικοί ταξικοί σχηματισμοί, πολυκομματικά συστήματα
Θεσμοποιημένοι ταξικοί συμβιβασμοί	Κατακερματισμένες πολιτικές αγορές
Τυποποιημένες μορφές πρόνοιας	Πρόνοια κατ' επιλογή των καταναλωτών
Υποχρεωτικά συστήματα («courses») στην εκπαίδευση	Μεταφορά πιστωτικών μονάδων, προσαρμοστικότητα («modularity»), αυτοκαθοδηγούμενη εκπαίδευση, «ανεξάρτητη» μελέτη
Τυποποιημένη αξιολόγηση	Αξιολόγηση από το διδάσκοντα, ή αυτοαξιολόγηση
Ταξικά κόμματα πανεθνικού επιπέδου	Κοινωνικά κινήματα, πολλά κόμματα, περιφερειακή διαφοροποίηση

2.1.2 Ο ρόλος της τεχνολογίας

Πέρα από τα πρότυπα οργάνωσης της εργασίας είναι και η τεχνολογία που παίζει σημαντικό ρόλο στην διάρθρωση και τον καταμερισμό της εργασίας και, κατά συνέπεια, στην οργάνωση του συνδικαλισμού.

Τεχνολογία είναι «η τεχνική γνώση της παραγωγής σε επίπεδο ώστε να εξασφαλίζεται η αρτιότητα και ποσοτική βελτίωση των παραγομένων προϊόντων». Τεχνολογία επίσης «είναι η συνεχής γνώση της τεχνολογικής προόδου, εισαγωγή και εφαρμογή της στην παραγωγή σε ανανέωση μεθόδων, τρόπων κατασκευής και συνεχούς βελτίωσης των παραγομένων προϊόντων».²⁶

Ο ουδέτερος αυτός ορισμός αδυνατεί να καλύψει πλήρως τα στοιχεία που συνθέτουν το κοινωνικό φαινόμενο που ορίζουμε ως τεχνολογία. Κι αυτό γιατί απαντά μόνο στο ερώτημα της περιγραφής μιας διαδικασίας που έχει μόνο έναν αντικειμενικό σκοπό, ο οποίος δεν δηλώνεται ρητώς: το κέρδος. Δεν αναφέρεται ούτε στο ποιος ελέγχει την εισαγωγή και χρήση της τεχνολογίας και ποιος χάνει από την τεχνολογική πρόοδο. Ο ορισμός προϋποθέτει την

²⁶ Ορισμός από το βιβλίο του Χρήστου Τριανταφύλλη (1999), *Λεξικό οικονομικών εμπορικών τραπεζικών και χρηματοπιστηριακών όρων*, Αθήνα, Εκδόσεις Βεργίνα, σελ.100.

ανυπαρξία κοινωνικών συγκρούσεων γύρω από την εξουσία και τον έλεγχο επί της τεχνολογίας, προϋποθέτει, συνεπώς, μια γραμμική αντίληψη περί ουδέτερης προόδου.

Χαρακτηριστικό δείγμα της λογικής αυτής αποτελεί η, κυρίαρχη σήμερα στο χώρο των επιστημών χρηματοοικονομικής διοίκησης και συστημάτων,²⁷ θεωρία της «επανάστασης της πληροφορίας». Βασικός εκφραστής της θεωρίας αυτής είναι ο Alvin Toffler. Με τη θεωρία του ισχυρίζεται²⁸ ότι ιστορικά έχουν υπάρξει τρία κύματα τεχνολογικών επαναστάσεων και ότι ζούμε «στο κατώφλι του τρίτου κύματος» που «θα έχει βαθιές συνέπειες όσον αφορά το χαρακτήρα και τη σημασία της ιδιοκτησίας, της αγοράς, της κοινότητας και της ατομικής ελευθερίας». Ποια είναι αυτά τα «τρία κύματα»; Στην οικονομία του πρώτου κύματος, «η γη και η αγροτική εργασία ήταν οι κύριοι ‘συντελεστές της παραγωγής’». Στην οικονομία του δεύτερου κύματος, «η γη παραμένει πολύτιμη ενώ η εργασία μαζικοποιείται γύρω από μηχανές και μεγαλύτερες βιομηχανίες». Στο τρίτο κύμα της οικονομίας, «η κεντρική πηγή – μια απλή λέξη περιλαμβάνει ευρέως δεδομένα, πληροφορίες, εικόνες, σύμβολα, κουλτούρα, ιδεολογία και αξίες – είναι η ενεργός γνώση».

Ήδη από τη δεκαετία 1950-1960, όταν ακόμη ο γάμος της μηχανής ηλεκτρονικού ελέγχου με τον παραγωγικό μηχανικό εξοπλισμό βρισκόταν στα πρώτα βήματά του, διαπιστώθηκε με δέος ότι οι νέες τεχνολογίες γνωρίζουν μια ραγδαία διάδοση στους εργασιακούς χώρους. Για παράδειγμα, το 1960 στις ΗΠΑ υπήρχαν εγκατεστημένα μόνο 35 συστήματα ηλεκτρονικού ελέγχου διαδικασιών ενώ το 1965 είχαν φτάσει τα 600.²⁹ Γι’ αυτό πολλοί μίλησαν για «δεύτερη βιομηχανική επανάσταση».³⁰

Αυτή η θεωρία, παρά το γεγονός ότι χαρακτηρίζεται από μια ιστορική αντίληψη, κρίνεται ότι εμφορείται από «τεχνολογικό ντετερμινισμό» (technological determinism). Θεωρείται, δηλαδή, η τεχνολογία ως ο κύριος, και συχνά μοναδικός, καθοριστικός παράγοντας της ιστορικής εξέλιξης,

---

²⁷ Κατά μία ορισμένη εκτίμηση Βλ. Mutch A. (1997) «Critical realism and information systems: an exploration», *Paper for the 7th Annual BIT Conference*, Manchester, November.

²⁸ Βλ. Toffler A., Dyson E., Gilder G. and Keyworth G. (1994) *Cyberspace and the American Dream: A Magna Carta for the Knowledge Age*, Washington DC The Progress and Freedom Foundation

²⁹ Βλ. Neff W. (1977) *Work and Human Behavior*, Chicago, Ill.: Aldine Publishing Company, σελ. 290-291.

³⁰ Βλ. Wiener N. (1954) *The Human Use of Human Beings: Cybernetics and Society*, Garden City, New York: Doubleday & Co., Inc. [Ελλ. Έκδοση: Wiener N. (α.χ.ε.) *Κυβερνητική και κοινωνία: Η ανθρώπινη χρησιμοποίηση των ανθρώπινων όντων*, Αθήνα: Παπαζήση], καθώς και Friedmann G. (1964) *Ou va le travail humain?* Paris: Gallimard [Ελλ. Έκδοση: Friedman G., (α.χ.ε.) *Πού τραβά η ανθρώπινη εργασία*; Αθήνα: Κάλβος .

ανάπτυξης και μετασχηματισμού των κοινωνικών σχηματισμών. Η κριτική που ασκείται στη θεωρία αυτή επαναφέρει το βασικό ερώτημα, αν δηλαδή: «... καθορίζει η τεχνολογία τις κατευθύνσεις προς τις οποίες κινείται η κοινωνία ή μήπως η κοινωνία καθορίζει ποιες τεχνολογικές αλλαγές επιθυμεί, πώς να τις προκαλέσει, ποιος θα τις διαχειριστεί και ποιος σκοπούς θα εξυπηρετήσουν αυτές οι αλλαγές».³¹

Αντίθετη στις προβλέψεις της θεωρίας αυτής είναι η άποψη που διατυπώνεται από ερευνητές του περιοδικού *Journal of Cybernetic Revolution* που θεωρεί ότι «η έλευση του τρίτου κύματος δεν είναι κατά κανένα τρόπο μια γρήγορη και ανώδυνη μεταβολή προς μια ουτοπική χώρα των θαυμάτων αλλά είναι μάλλον ένας τυφώνας που αφήνει στο πέρασμά του αποδιοργάνωση και καταστροφή».³² Η άποψη αυτή δεν δέχεται τη γραμμικότητα της θεωρίας των «κυμάτων» αλλά δεν δείχνει και να απομακρύνεται από τον τεχνολογικό ντετερμινισμό: «η βασική μας ανάλυση τονίζει την επαναστατική αλλαγή στα μέσα παραγωγής όπου οι τεχνολογίες της πληροφορίας αποτελούν την καθοδηγητική δύναμη πίσω από τη δημιουργία νέας αξίας στην κοινωνία»³³.

Όσον αφορά την εργασία, η θεωρία αυτή δέχεται τον πρωταρχικό ρόλο της τεχνολογίας στη διαμόρφωση της οργάνωσης και του περιεχομένου της εργασίας.³⁴ Ακολουθεί, έτσι, μια παράδοση στο χώρο των κοινωνικών

---

³¹ Βλ. Trescott M.M. (ed.), 1(979) *Dynamos and virgins revisited: Women and technological change in history*, Metuchen, New Jersey: Scarecrow Press, σελ. 16. Αναφέρεται στο Στρατηγάκη Μ. (1996), *Φύλο, εργασία, τεχνολογία*. Αθήνα: Εκδόσεις Ο ΠΟΛΙΤΗΣ, σελ.37.

³² Βλ. Davidson C., Handler I., and J. Harris (1994) “The Promise and Peril of the Third Wave”, *Journal of Cybernetic Revolution, Sustainable Socialism & Radical Democracy*, July <http://www.eff.org/pub/Publications/E-journals/CyRev/cyrev1.html>

³³ Βλ. «Introducing cy.Rev», εισαγωγικό σημείωμα στο πιο πάνω τεύχος του *Journal of Cybernetic Revolution...*, ο.ε.π.

³⁴ Μια σημαντική εργασία είναι αυτή των Chris Freeman και Luc Soete, εκπροσώπων κατά κάποιον τρόπο της «Σουμπετεριανής σχολής», που αποδίδουν πρωταρχικό ρόλο στην τεχνολογία ως κινητήριας δύναμης για την αλλαγή παραδείγματος στην οικονομική ιστορία (τα γνωστά «μακράς διάρκειας κύματα» οικονομικής εξέλιξης). Βλ. Freeman C. & L. Soete (2000) *Εργασία για όλους ή μαζική ανεργία; Ο ρόλος της πληροφορικής στην τεχνολογική αλλαγή στο κατώφλι του 21^{ου} αιώνα*. Αθήνα: Θεμέλιο, Κεφάλαιο τρίτο «Οι ΤΠΕ και οι επιπτώσεις στην απασχόληση», σελ. 115-155. Η αλλαγή παραδείγματος, της οποίας οι συγγραφείς τοποθετούν στις αρχές της δεκαετίας του '50, περιγράφεται με συνοπτικό τρόπο στους πίνακες του συγκεκριμένου κεφαλαίου. Για το χρονικό διάστημα της έρευνάς μας (1974-1993) μπορούμε να παραθέσουμε την άποψή τους σχετικά με τις τεχνολογικές εξελίξεις και το πώς επηρέασαν την εργασία στον τομέα των υπηρεσιών που μας αφορά:

Α. *Ηλεκτρονικοί Υπολογιστές*. «Ξεκινώντας από το 1971, ο μικροεπεξεργαστής οδηγεί σε μικρούς, φθηνούς και ισχυρούς υπολογιστές (PC) που διαχέονται στα νοικοκυριά, καθώς και σε τεράστιο αριθμό επαγγελματιών χρηστών. Οι προσωπικοί υπολογιστές αλλάζουν τη φύση της βιομηχανίας υπολογιστών. Ο ρόλος των μεγάλων κεντρικών

επιστημών που αποδέχεται την τεχνολογία ως τον καθοριστικό παράγοντα κατά την περίοδο της εκβιομηχάνισης λόγω της «γενικώς ορθολογικοποιημένης και στερεότυπης βιομηχανικής εργασίας».³⁵ Στο πλαίσιο της τάσης αυτής κινούνται οι απόψεις ενός ευρέως φάσματος συγγραφέων που προανήγγειλαν είτε τη «μεταβιομηχανική κοινωνία» είτε το «τέλος της εργασίας».³⁶ Ειδικά από τους εκφραστές της άποψης περί «τέλους της εργασίας» τονίζεται ότι όχι μόνο μειώνεται λόγω της εισαγωγής νέων τεχνολογιών η απασχόληση στο δευτερογενή τομέα αλλά και στον τριτογενή τομέα υπάρχει πρόβλημα λόγω της αυτοματοποίησης των υπηρεσιών που

υπολογιστών (mainframes) και των συγκεντροποιημένων τμημάτων μηχανογράφησης μειώνεται, καθώς οι σταθμοί εργασίας και τα PC κερδίζουν μεγαλύτερο μερίδιο της αγοράς».

Β. *Αλλαγές στον τομέα των υπηρεσιών.* «Με την εισαγωγή συστημάτων υπολογιστών πολλοί κλάδοι των υπηρεσιών και ιδιαίτερα οι χρηματοοικονομικές υπηρεσίες, μετατρέπονται σε εντάσεως κεφαλαίου. Οι κλάδοι των υπηρεσιών αρχίζουν να διεξάγουν δραστηριότητες E&A, καθώς και δραστηριότητες καινοτομίας προϊόντων σε μεγαλύτερο βαθμό. Εμφανίζονται φαινόμενα «διαγωνιοποίησης» (diagonalization) των υπηρεσιών, με βάση τις υπάρχουσες δυνατότητες στον τομέα των ΤΠΕ (τουριστικές εταιρείες στον τομέα των χρηματοοικονομικών υπηρεσιών και αντίστροφα: τράπεζες στις κτηματομεσιτικές υπηρεσίες, κλπ.). Μεγάλα προβλήματα στην αφομοίωση νέων γνώσεων και σημαντικές αποτυχίες εφαρμογών λογισμικού. Καθολική χρήση επεξεργαστών κειμένου.»

Γ. *Οργάνωση των επιχειρήσεων.* «Φθηνά και ευρύτατα διαδεδομένα τερματικά υπολογιστών οδηγούν στην "πολιτιστική επανάσταση" στις επιχειρήσεις, που βασίζεται στην αποκέντρωση ορισμένων λειτουργιών, τις οριζόντιες ροές πληροφοριών, τα λιτά συστήματα παραγωγής και τη δικτύωση στο εσωτερικό αλλά και μεταξύ επιχειρήσεων. Έντονες πιέσεις και αντιπαραθέσεις συνοδεύουν τη σύγκρουση των πολιτιστικών αντιλήψεων, την αναδιοργάνωση της παραγωγής και την οργάνωση σε συστήματα, καθώς και την εκχώρηση σε τρίτους πολλών εσωτερικών λειτουργιών (out-sourcing).».

Δ. *Απασχόληση και ανεργία.* «Η διαρθρωτική ανεργία γίνεται εντονότερη με κάθε περίοδο οικονομικής ύφεσης. Μεγάλη αύξηση στη μερική απασχόληση καθώς και στη συμμετοχή των γυναικών. Μεγάλη δραστηριότητα κατάρτισης και επανακατάρτισης, με σκοπό την αλλαγή των δεξιοτήτων του εργατικού δυναμικού: τα προβλήματα όμως παραμένουν, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις ατόμων με χαμηλό επίπεδο ειδίκευσης και μόρφωσης. Τα προβλήματα μακροχρόνιας ανεργίας και ανεργίας των νέων προσλαμβάνουν σημαντικές διαστάσεις.».

³⁵ Βλ. Littler C.R. (1982) *The Development of Labour Process in Capitalist Societies*. London: Heinemann Educational Books και Walker R. (1989) "Machinery, Labour and Location" στο Wood S. (ed.), *The Transformation of Work?* London: Unwin Hyman.

³⁶ Βλ. Bell D. (1976) *The Coming of Post-industrial Society*. New York: Basic Books και Rifkin, J. (1995). *Το τέλος της εργασίας*, Αθήνα: Λιβάνη. Για τις κοινωνικές βάσεις της «μεταβιομηχανικής κοινωνίας» βλ. Esping-Andersen G. (1999) *Social Foundations of Postindustrial Economies*, Oxford, Oxford University Press, ιδιαίτερα το 6^ο κεφάλαιο "The Structural Bases of Postindustrial Employment" σελ. 99-119, όπου τονίζεται ότι είναι κυρίως η τεχνολογική μεταβολή που επιφέρει τις μεταβολές στην απασχόληση και την μετακίνηση από το δευτερογενή βιομηχανικό τομέα στον τριτογενή μεταβιομηχανικό τομέα των υπηρεσιών (σελ. 102 κ.επ.). Στο «τέλος της εργασίας» αναφέρεται ουσιαστικά και ο A. Gorz όταν υποστηρίζει ότι «η μικρο-ηλεκτρονική επανάσταση εγκαινιάζει την εποχή της κατάργησης της εργασίας», βλ. Gorz A. (1986) *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός, Οικολογία*. Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις, σελ.53. Για κριτική από μαρξιστική σκοπιά βλ. Μηλιός Γ. (1996) «Ποιος φοβάται την εργασία; Μύθοι για το "τέλος της εργασίας" στην "εποχή της αυτοματοποίησης"», *Θέσεις*, No.57 Οκτώβριος - Δεκέμβριος, σελ. 57-65.

οδηγούν σε καταστάσεις όπου η παρουσία ανθρώπινου παράγοντα θα είναι περιττή. Κατά τον ίδιο τρόπο με τον οποίο η εκβιομηχάνιση μετασχημάτισε την εργοστασιακή εργασία, ισχυρίζεται η θεωρία αυτή, οι υπολογιστές μετασχηματίζουν την εργασία στην «εποχή της πληροφορίας».³⁷ Η πρόταση των «ντετερμινιστών» ή θεωρητικών του «νέου τεχνολογικού υποδείγματος»³⁸ είναι η προσαρμογή της κοινωνίας στη «νέα τεχνολογική πραγματικότητα».³⁹

Στον «τεχνολογικό ντετερμινισμό» ασκήθηκαν και ασκούνται κριτικές από πολλές πλευρές των κοινωνικών επιστημών. Στη θεωρία του «νέου τεχνολογικού παραδείγματος» που μετασχηματίζει τις οικονομίες που χαρακτηρίζονται από το Φορντικό μοντέλο παραγωγής σε «Μετα-Φορντιστικές»⁴⁰, ασκείται η κριτική ότι χρησιμοποιεί με ασαφή τρόπο τις έννοιες της «κρίσης» του Φορντισμού και της «ιστορικής μεταβολής» ενώ με την ιδιαίτερη σαφήνεια που ορίζει την τεχνολογία ως τον πρωταρχικό παράγοντα κατηγορείται για «αναγωγισμό».⁴¹ Μια σημαντική κριτική ασκήθηκε από τη σχολή της «δομοποίησης» που αποτελεί απόπειρα ένταξης του παράγοντα «υποκείμενα» στη Μαρξιστική θεωρία της ιστορίας, δηλαδή κατασκευής ενός μοντέλου που να παίρνει υπόψη του ταυτόχρονα την κοινωνική δράση και την κοινωνική δομή.⁴² Προσπαθεί, με άλλα λόγια, να δείξει ότι οι άνθρωποι δημιουργούν την ίδια τους την ιστορία υπό συνθήκες, όμως, που δεν έχουν οι ίδιοι επιλέξει. Με αυτή την έννοια, ασκεί κριτική και

---

³⁷ Βλ. Mowshowitz A. (1986) "The Social Dimension of Office Automation" στο Mowshowitz A. (ed.), *Advance in Computers*. New York: Academic Press.

³⁸ Βλ. Roobeek A. (1987) "The crisis in Fordism and the rise of the new technological paradigm", *Futures*, Vol.19, No.2.

³⁹ Για τον τρόπο που αναπτύσσεται αυτή η λογική βλ. Μελάς Κ. (1999) *Παγκοσμιοποίηση: Νέα φάση διεθνοποίησης της οικονομίας – Μύθοι και πραγματικότητα*, Αθήνα: Εξάντας, σελ.86-88.

⁴⁰ Βλ. Boyer R. (1998) *ο.ε.π.* καθώς και Rustin M. (1989) *ο.ε.π.* Για τη γαλλική «σχολή της ρύθμισης» ανέπτυξε τη θεωρία της μετάβασης από το κοινωνικο-οικονομικό πρότυπο του Φορντισμού στο Μεταφορντιστικό, βλ. Boyer R. (1988) *Η θεωρία της Ρύθμισης*. Αθήνα: Εξάντας.

⁴¹ Βλ. Schienstock G. (1999) "Information Society, Work and the Generation of New Forms of Social Exclusion (SOWING) – the Theoretical Approach", *TA-Datenbank-Nachrichten*, No.1, 8, Ιανουάριος – Μάρτιος, σελ. 3-49.

⁴² Βλ. Giddens A. (1979) *Central Problems in Social Theory: Action, Structure and Contradiction in Social Analysis*, Berkeley CA, University of California Press και Kling R. and M. Zmuidzinas (1994) "Technology, Ideology and Social Transformation: The Case of Computerization and Work Organization" *Revue Internationale de Sociologie*, No. 2-3, σελ. 28-56 (μπορεί να βρεθεί στα Αγγλικά στο διαδικτυακό site του Center of Social Informatics / School of Library and Information Science (<http://www.slis.indiana.edu/CSI>). Ανάλογη ήταν η απόπειρα σύζευξης της κοινωνικής δράσης και της κοινωνικής δομής στα πλαίσια μιας συνεκτικής θεωρίας από τον Bourdieu (υπέρβαση του δίπολου «υποκειμενισμός/αντικειμενισμός». Βλ. Bourdieu P. (1977) *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.

στις ερμηνευτικές θεωρίες που τοποθετούν το ίδιο το υποκείμενο και τα κίνητρα – νοήματα των πράξεών του στο πρώτο βάθρο.

Πάνω στη βάση αυτή συγκροτήθηκαν κριτικές θεωρήσεις για τον «εν δυνάμει κοινωνικά μετασχηματιστικό» ρόλο των τεχνολογιών που βασίζονται στους ηλεκτρονικούς υπολογιστές. Σύμφωνα με τις θεωρήσεις αυτές, τονίζεται ότι οι ιδεολογίες, δηλαδή τα «οράματα για το χώρο εργασίας»⁴³, διαμορφώνουν τις τεχνολογικές επιλογές. Τα ερωτήματα στα οποία πρέπει να απαντήσει η επιστημονική έρευνα είναι: *πότε* οι τεχνολογίες θα χρησιμοποιηθούν, *ποια* από τις διάφορες διαθέσιμες τεχνολογίες θα χρησιμοποιηθεί, *πώς* θα χρησιμοποιηθούν, και *ποιοι* θα έχουν πρόσβαση στις πληροφορίες που παράγονται.

Η άποψη αυτή συγγενεύει με τη θεωρία της «ουδετερότητας της τεχνολογίας» που υποστηρίζει ότι είναι οι οικονομικές επιλογές της διεύθυνσης μιας επιχείρησης που καθορίζουν τις αποφάσεις σχετικά με την οργάνωση της εργασίας και τον τρόπο εφαρμογής της τεχνολογίας. Συνεπώς, υπάρχουν «μεγάλα περιθώρια κοινωνικής παρέμβασης στη διαμόρφωση της οργάνωσης της εργασίας».⁴⁴ Στα πλαίσια της σχολής αυτής εντάσσεται και η άποψη που θεωρεί ότι η οργάνωση της εργασίας αποτελεί συνάρτηση μιας εκ των τριών μορφών παραγωγικής διαδικασίας: μαζική παραγωγή τελικών προϊόντων, παραγωγική διαδικασία συνεχούς ροής, μικτή διαδικασία παραγωγής.⁴⁵

Η παράδοση λοιπόν των «αντικειμενιστών» ή θεωρητικών του «τεχνολογικού ντετερμινισμού» αδυνατώντας να αντιμετωπίσει το κεντρικό πρόβλημα της δυάδας «δομή / δράση» δεν μπορεί να θεωρητικοποιήσει σε ικανοποιητικό βαθμό την ειδοποιό διαφορά της πληροφοριακής διάστασης της νέας τεχνολογίας και δεν μπορεί να κατανοήσει την ανεπάρκεια της συνταγής της απλής εφαρμογής της τεχνολογίας να επιφέρει ουσιαστικές αλλαγές. Αδυνατούν επίσης να αντιληφθούν ότι οι επιχειρήσεις είναι οργανισμοί που βρίσκονται μέσα σε ευρύτερο σύστημα οικονομικών σχέσεων που συναρθρώνονται σε αγορές, θεωρώντας ότι το κύριο καθοριστικό συστατικό

⁴³ Βλ. Kling R. and M. Zmuidzinas (1994), *ο.ε.π.*, διαδικτυακή έκδοση σελ.2.

⁴⁴ Βλ. Trist E. & K. Bamford (1951) “Some Social and Psychological Consequences of the Longwall Method of Coal Getting”, *Human Relations*, Vol.4. Πρόκειται για την άποψη των μελών του αγγλικού Tavinstock Institute. Βλ. παρουσίαση από τη Στρατηγάκη Μ. (1986) *ο.ε.π.* σελ. 21-3.

⁴⁵ Βλ. σύντομη παρουσίαση από Στρατηγάκη Μ. (1986) *ο.ε.π.*, σελ. 22-3. Για περισσότερα στοιχεία, βλ. Woodward J. (1965) *Industrial Organization: Theory and Organization*. Oxford: Oxford University Press. Για νεότερες σκέψεις πάνω στη σχέση αυτή με βάση την οπτική αυτή, βλ. Yogesh M. (1993) *The Role of Information Technology in Managing Organizational Change and Organizational Interdependence*, ειδικό άρθρο για το διαδίκτυο (<http://www.brint.com/papers/change>).

στοιχείο της δομής τους είναι οι μέτοχοι και οι διευθυντές που προσπαθούν απλώς να μειώσουν τα κόστη παραγωγής και αντιμετωπίζουν την εργασία τη σημαντικότερη μεταβλητή τους.

Μια διαφορετική οπτική γωνία είναι αυτή των θεωριών του «κοινωνικού» ή «οικονομικού» ντετερμινισμού. Έχοντας τις ρίζες τους στον μαρξισμό οι θεωρίες αυτές επικεντρώνονται στις κοινωνικά προσδιορισμένες χρήσεις της τεχνολογίας στο χώρο της επιχείρησης και της εργασίας. Όπως τόνιζε ο C. Wright Mills σχετικά με τη μηχανοποίηση των εργασιών γραφείου στα μέσα του 20^{ου} αιώνα, κάθε νέα εισαγωγή μηχανών στις καπιταλιστικές επιχειρήσεις οδηγεί σε συνεχή συγκεντροποίηση, σε νέους καταμερισμούς εργασίας, σε περικοπές εξόδων και αυξήσεις κερδών και διευρύνουν τη χρήση εργοστασιακών τεχνικών στις επιχειρήσεις. Αυτή η διαδικασία είναι αέναη στο βαθμό που οι αντιστάσεις των εργαζομένων δεν λαμβάνονται υπόψη.⁴⁶

Η άποψη αυτή στηρίζει την ιστορική της λογική στη συγκρότηση των εργοστασίων της βιομηχανικής εποχής του καπιταλισμού που ήταν η προσπάθεια των βιομηχάνων και των εμπόρων να ελέγχουν το σύνολο του παραγωγικού κυκλώματος αφαιρώντας ολοκληρωτικά τον έλεγχο των συντεχνιών ειδικευμένων εργατών και μειώνοντας την εντροπία του συστήματος με την αύξηση της αποτελεσματικότητας μέσω μιας φαινομενικής τεχνολογικής «τάξης» και «ορθολογικοποίησης».⁴⁷ Συνεπώς, η τεχνολογία δεν είναι ουδέτερη ούτε πολιτικά ούτε κοινωνικά. Δεν λειτουργεί αυτόνομα όπως θεωρούν οι ντετερμινιστές και οι θεωρητικοί της ουδετερότητας της επιστήμης, δεν έχει ανεξάρτητη υπόσταση. Αναπτύσσεται μέσα σε συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες, υπό πολιτικούς και κοινωνικούς προσδιορισμούς που την περιορίζουν. Με την επέκταση του εμπορευματικού χαρακτήρα της υπόκειται σε όλους τους περιορισμούς στους οποίους υπόκεινται όλα τα εμπορεύματα.⁴⁸

Αργότερα, μια νέα γενιά κοινωνιολόγων ξεκινώντας από την παραπάνω παραδοχή επέλεξε να ερευνήσει τις συνέπειες της εισαγωγής των νέων τεχνολογιών παραγωγής και των ηλεκτρονικών υπολογιστών στην εργασιακή διαδικασία.⁴⁹ Ο Harry Braverman τόνισε στην κλασική μελέτη του⁵⁰ ότι οι

⁴⁶ Βλ. Wright Mills C. (1951) *White Collar: the American Middle Classes*, New York: Oxford University Press, σελ. 195-6.

⁴⁷ Βλ. Μελάς Κ., 1999, *ο.ε.π.*, σελ. 92-4.

⁴⁸ Στο ίδιο, σελ. 97.

⁴⁹ Να σημειωθεί ότι πολλοί από τους παραπάνω υπέρμαχους της τεχνολογικής μεταβολής και των θετικών επιπτώσεών της στην απασχόληση αλλά και από όσους αναφέρονται με αρνητικό τρόπο στις επιπτώσεις αυτές αναφέρονται σ' αυτές ωσάν να μην

διευθυντές των καπιταλιστικών επιχειρήσεων αξιοποιούν τις νέες τεχνολογίες με στόχο την ενίσχυση του ελέγχου των εργατών μέσω διαδικασιών όπως η αποειδίκευση (deskilling). Η αποειδίκευση αναφέρεται σε μια διαδικασία υποβάθμισης της εργασίας κατά την οποία η εργασία ολοένα και περισσότερο κατατεμαχίζεται (job fragmentation) και χάνει τη συνθετότητά της, αφαιρείται η δυνατότητα προαιρετικής επιλογής μεθόδων εργασίας και, πάνω απ' όλα εξαλείφεται η γνωστική βάση πάνω στην οποία στηριζόταν. Η διαδικασία αυτή είναι προϊόν συνειδητών προσπαθειών που συνέχεια καταβάλλουν οι ιδιοκτήτες και οι διευθυντές των καπιταλιστικών επιχειρήσεων με στόχο την διατήρηση και αύξηση της κερδοφορίας των επιχειρήσεων μέσω της μείωσης του κόστους παραγωγής και ιδιαίτερα του κόστους εργασίας.

Στα πλαίσια αυτής της τάσης εντάσσεται και η άποψη που θεωρεί ότι οι διευθυντές επιδιώκουν μέσω της εισαγωγής ηλεκτρονικών υπολογιστών να ασκούν κάθε φορά που η τεχνολογία βελτιώνεται περισσότερο έλεγχο στους εργαζόμενους υποβαθμίζοντας τη δουλειά τους, ιδιαίτερα στα χαμηλόβαθμα και χαμηλότερα αμειβόμενα κλιμάκια εργαζομένων, σε ένα χώρο εργασίας υπερβολικά αυτοματοποιημένο όπου υπάρχει ο πιο τυποποιημένος και έντονος κατακερματισμός εργασίας.⁵¹ Οι αναλυτές αυτοί προβλέπουν ότι στις μελλοντικές καπιταλιστικές επιχειρήσεις θα υπάρχει ένα δυαδικό μοντέλο εργασιακών σχέσεων όπου τα υψηλά ιστάμενα στελέχη με ενδιαφέρουσες και δημιουργικές εργασίες θα αποτελούν τη μία πλευρά του δίπολου και η

υπήρχε μεσολάβηση άλλων παραγόντων, ιδιαίτερα για το θέμα της «τεχνολογικής ανεργίας». Όπως επισημαίνεται:

«Πρώτον, αν και η τεχνολογική μεταβολή ενσωματώνεται συνήθως σε νέα μηχανήματα, οι οικονομολόγοι περιλαμβάνουν στην έννοια της τεχνολογικής μεταβολής και μεταβολές στην οργάνωση της παραγωγής και της οικονομικής δραστηριότητας οι οποίες ενδέχεται να συνοδεύονται από χρήση νέων μηχανημάτων αλλά όχι απαραίτητως.

Δεύτερον, για να προκληθεί τεχνολογική ανεργία δεν αρκεί η ανακάλυψη μιας νέας μηχανής, υλικού ή τεχνικής. Δεν αρκεί καν η περιορισμένη πρακτική εφαρμογή της. Θα πρέπει η καινοτομία αυτή να χρησιμοποιηθεί ευρέως, ώστε να προκαλέσει σημαντικά αποτελέσματα στο επίπεδο της απασχόλησης επιχειρήσεων και κλάδων. Η διάσταση αυτή αποτυπώνεται στη διάκριση μεταξύ "εφεύρεσης", "καινοτομίας" και "διάχυση" της νέας τεχνολογίας.

Τρίτον, η διάχυση της νέας τεχνολογίας πρέπει να λάβει χώρα σε σύντομο χρονικό διάστημα, ώστε να δημιουργεί επιπτώσεις χωρίς να επιτρέπει να ολοκληρωθούν βραδείες διαδικασίες προσαρμογής».

Βλ. Δεδουσόπουλος Α. (2000) *Η Κρίση στην Αγορά Εργασίας: Ρύθμιση – Ευελιξίες – Απορρύθμιση*, Τόμος πρώτος «Θεωρίες της Ανεργίας». Αθήνα: Εκδόσεις «Τυπωθήτω – Γιώργος Δαρδάνος», σελ.72.

⁵⁰ Βλ. Braverman H. (1998) *Labor and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twentieth Century*, 25th Anniversary Edition, New York: Monthly Review Press. Για μια σύντομη παρουσίαση των απόψεών του και ορισμένων από τις κριτικές του έργου του από οικονομολόγους της εργασίας και των εργασιακών σχέσεων βλ. Πετρινώτη Ξ. (1989) *Αγορές εργασίας: Οικονομικές θεωρίες και έρευνες*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, σελ.364-7.

⁵¹ Βλ. Mowshowitz A. (1986) *ο.ε.π.* σελ. 28-35.

πλειονότητα των εργαζομένων θα απασχολούνται σε υποβαθμισμένες χαμηλόμισθες θέσεις εργασίας που δεν θα προσφέρουν καμία ικανοποίηση στους εργαζόμενους αυτούς.⁵² Το σημαντικότερο στοιχείο είναι η στενή παρακολούθηση και ο ασφυκτικός έλεγχος των εργαζομένων αυτών⁵³ μέσα από τη χρήση των ηλεκτρονικών υπολογιστών.⁵⁴ Η χρήση των ηλεκτρονικών υπολογιστών, σύμφωνα με την πρόβλεψη των περισσότερων αναλύσεων, θα σημάνει τον ολοένα και μεγαλύτερο διευθυντικό έλεγχο της εργασιακής διαδικασίας και θα εντατικοποιήσει την εργασία των μισθωτών, ιδιαίτερα όσων εργάζονται στην εισαγωγή δεδομένων αλλά και όσων εργάζονται με λογισμικά προγράμματα επεξεργαστών κειμένου. Αυτές θα είναι υποβαθμισμένες και χαμηλόμισθες θέσεις απασχόλησης όπου θα απαιτείται πειθαρχία για να μπορούν οι εργαζόμενοι να μην αντιδρούν στη μονοτονία της συγκεκριμένης εργασίας. Λόγω της αυξανόμενης συμμετοχής γυναικών στην αγορά εργασίας, η θεωρία αυτή υποστηρίζει ότι αυτές θα εργάζονται στην πλειονότητά τους στις υποβαθμισμένες αυτές θέσεις απασχόλησης.⁵⁵

Στα τέλη της δεκαετίας του '80 άρχισε να αναπτύσσεται ένα ρεύμα κριτικής της θεωρίας του Braverman για την εργασιακή διαδικασία.⁵⁶ Το πρώτο επιχείρημα, που είναι και το βασικότερο όσον αφορά μια ιδιαίτερη τάση στη μαρξιστική ανάλυση, αφορά την υπερβολική προσήλωση στην έρευνα των

---

⁵² Οι θεωρίες της «δυναμικής αγοράς εργασίας» αποτελούν μια σημαντική κριτική τόσο των απόψεων των οπαδών του τεχνολογικού ντετερμινισμού όσο και των νεοκλασικών οικονομικών θεωριών για την αγορά εργασίας. Υπάρχουν πολλές «σχολές» στο πλαίσιο αυτό. Μπορούν να συνοψιστούν σε δύο μεγάλες κατηγορίες, αυτήν της «σχολής της κατάταξης των αγορών εργασίας» και αυτή της «ριζοσπαστικής σχολής». Για την πρώτη βλ. Loveridge B. & A.Mok (1981) "Theories of labour market segmentation", στο C.E.E., *The European labour market: Recent studies on employment in the European Community*. Dossiers Collection, Social Policy Series No.42, Brussels και για τη δεύτερη βλ. Edwards R.C., Reich M., & D. Gordon (1975) *Labor market segregation*, Lexington Mass: D.C. Heath. Επίσης, για μια κατατοπιστική συζήτηση σχετικά με τις θεωρίες αυτές βλ. Πετρινιώτη Ξ. (1989) *ο.ε.π.*, σελ. 367-391. Τέλος, η σημαντική εργασία για τη «δυναμική αγορά εργασίας» είναι: Piore M. and F. Sabel (1984) *ο.ε.π.*

⁵³ Υποστηρίζεται ότι, ανεξάρτητα από το επίπεδο ανάπτυξης της τεχνολογίας, αυτή αποτελεί μία μόνο από τις στρατηγικές των εργοδοτών που χρησιμοποιείται κυρίως σε εποχές καθόδου του οικονομικού κύκλου και υπερπροσφοράς στην αγορά εργασίας ενώ σε περιόδους ανόδου και στενότητας της αγοράς εργασίας υιοθετείται η στρατηγική της «Υπεύθυνης Αυτονομίας» των εργαζόμενων. Βλ. Πετρινιώτη Ξ. (1989) *ο.ε.π.*, σελ. 366. Βλ. επίσης Friedman A., (1977)

⁵⁴ Το 1992 υπολογιζόταν ότι στις επιχειρήσεις των Η.Π.Α. περίπου 26 εκατομμύρια εργαζόμενοι υπόκεινταν σε παρακολούθηση του χώρου εργασίας του μέσα από κάμερες αλλά και της ατομικής τους εργασίας μέσω Η/Υ. Βλ. Nussbaum K., (1992) "Workers Under Surveillance", *Computerworld*, No.21, σελ. 28

⁵⁵ Βλ. Gregory J. & K. Nussbaum (1982) "Race Against Time: Automation in the Office", *Office: Technology and People*, No.1 σελ. 197-236.

⁵⁶ Βλ. Attewell P. (1987) "The Deskilling Controversy", *Work and Occupations*. Vol. 14, No. 3, σελ. 323-346.

δομικών συναρμογών του συστήματος και την αντιμετώπιση των εργαζομένων ως εντελώς παθητικών δεκτών των αναδιαρθρώσεών του. Ασκείται κριτική στον Braverman και για το ότι δεν μπόρεσε να συλλάβει την πολυπλοκότητα των δομών από τη μια μεριά και την ποικιλία των διευθυντικών στρατηγικών από την άλλη, μερικές από τις απέβλεπαν περισσότερο στην αύξηση της υπευθυνότητας, των αμοιβών και του ηθικού και λιγότερο στην σύσφιγξη του ελέγχου και την αποειδίκευση.

Αναμφίβολα, η ίδια η τεχνολογική μεταβολή εμπεριέχει δυνατότητες αναβάθμισης εργασιακών διαδικασιών και εργασιακών δεξιοτήτων καθώς και για δημιουργία θέσεων εργασίας που δεν θα χαρακτηρίζονται μόνο από μονοτονία και έλλειψη φαντασίας.⁵⁷ Σε πολλές περιπτώσεις υπάρχουν θέσεις εργασίας που, χωρίς να χαρακτηρίζονται από την υψηλή θέση ευθύνης στην επιχειρησιακή ιεραρχία και από υψηλές αμοιβές, διαθέτουν, λόγω της ιδιαιτερότητας των λογισμικών προγραμμάτων που χρησιμοποιούνται, περιθώρια φαντασίας, ευελιξίας και πρωτοβουλίας του εργαζόμενου.⁵⁸ Η κριτική που προέρχεται από τους κόλπους της νεότερης γενιάς των οπαδών του «τεχνολογικού ντετερμινισμού» και ενσωματώνει ένα μέρος του προβληματισμού σχετικά με την πολύπλοκη σχέση τεχνολογίας και οργάνωσης εργασίας δέχεται ότι υπάρχει όντως «τάση *πόλωσης* των απαιτήσεων της εργασίας, η οποία είναι αποτέλεσμα των αλλαγών που επιφέρει η τεχνολογική εξέλιξη»⁵⁹. Άρα συνυπάρχουν τόσο τα στοιχεία της αναβάθμισης όσο και της υποβάθμισης της εργασίας.

Τα προβλήματα που αναδεικνύονται από τις παραπάνω αναφερθείσες θεωρίες και τις κριτικές τους προσπαθεί να επιλύσει η θεωρία για την κοινωνική ενδογένεια της τεχνολογίας».⁶⁰

---

⁵⁷ Βλ. τα στοιχεία που παραθέτει ο G. Esping-Andersen (1999) *ο.ε.π.*, σελ. 107-111. Βέβαια, η αναβάθμιση δεν αφορά όλες τις επαγγελματικές κατηγορίες και δεν γίνεται με ενιαίο τρόπο και ταχύτητα. Η παρατήρηση του Esping-Andersen είναι ότι, κατά τη δεκαετία του '80, χώρες όπως ο Καναδάς και οι Η.Π.Α., που είχαν ιδιαίτερα μεγάλο ποσοστό τριτογενούς τομέα, υστερούσαν στον τομέα αυτό, σε σύγκριση με χώρες όπως το Βέλγιο, η Γερμανία, η Γαλλία και η Ιαπωνία.

⁵⁸ Είναι χαρακτηριστικό από την άποψη αυτή ότι, εν μέρει, επιβεβαιώνεται σήμερα, με την ανάπτυξη εφαρμογών όπως το ηλεκτρονικό ταχυδρομείο, το διαδίκτυο κλπ., η παραπάνω θέση του φουτουριστή Poppel H. (1982) "Who Needs the Office of the Future", *Harvard Business Review*, Vol. 60, No.6, σελ. 146-155.

⁵⁹ Βλ. Kern H. & M. Schumann (1970) (*Industriearbeit und Arbeiterbewusstsein* (Βιομηχανική εργασία και εργατική συνείδηση), Frankfurt am Main, Europäische Verlagsanstalt, απόσπασμα που παρατίθεται στο Στρατηγάκη Μ. (1996) *ο.ε.π.*, σελ. 21.

⁶⁰ Βλ. Στρατηγάκη Μ. (1996) *ο.ε.π.*, σελ. 24-28.

Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, η μορφή της οργάνωσης και το περιεχόμενο της εργασίας διαμορφώνεται σε μεγάλο βαθμό από το συσχετισμό οικονομικών, πολιτικών, κοινωνικών και ιδεολογικών κριτηρίων κατά τη φάση σύλληψης και σχεδιασμού της εισαγωγής νέων τεχνολογικών μοντέλων. Όπως τονίζουν οι υποστηρικτές της θεωρίας αυτής, στο καπιταλιστικό σύστημα παραγωγής, η τεχνολογία και η οργάνωση δεν μπορούν να μεταβληθούν σε ανεξέλεγκτες ανεξάρτητες παραμέτρους, αγνοώντας και αντιβαίνοντας του νόμους της κεφαλαιακής συσσώρευσης. Παραμένουν λοιπόν μέσα στο πλαίσιο αυτό υποκείμενες στους νόμους της κεφαλαιακής συσσώρευσης και συμβάλλουν την αναπαραγωγή και την ενδυνάμωση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής.⁶¹

Στη διαδικασία αυτή κρίσιμος είναι ο ρόλος που παίζουν οι μηχανικοί των συστημάτων οργάνωσης της εργασίας, οι οποίοι συνεργαζόμενοι με την καπιταλιστική εργοδοσία σχεδιάζουν και προσδιορίζουν σε μεγάλο βαθμό όχι μόνο τα μηχανήματα και τις προδιαγραφές τους αλλά ουσιαστικά καθορίζουν και τις ίδιες τις κοινωνικές σχέσεις. Πρόκειται ουσιαστικά για ρόλους εξουσίας καθορισμού κοινωνικών σχέσεων και γίνεται σαφές ότι η στάση του εργατικού συνδικαλισμού στο στάδιο αυτό έχει τη δυνατότητα να επηρεάσει το σχεδιασμό και την ανάπτυξη των συστημάτων μέσα από τυπικούς και άτυπους θεσμούς συμμετοχής.⁶² Οι προσδιοριστικοί παράγοντες για τη διαμόρφωση των συμμετοχικών θεσμών σχετικά με την εισαγωγή νέων τεχνολογιών είναι: (α) οι τεχνολογικοί στόχοι της επιχείρησης, (β) το διευθυντικό ύφος της επιχείρησης, (γ) η διαπραγματευτική δύναμη των συνδικάτων, (δ) το νομοθετικό και κανονιστικό πλαίσιο και (ε) το εθνικό σύστημα εργασιακών σχέσεων.⁶³ Επισημαίνεται ότι το αποτέλεσμα που προκύπτει από τη διάταξη των συσχετισμών αυτής της φάσης συνιστά τις διαφορετικές τεχνολογίες παραγωγής, που «χαρακτηρίζουν τη φάση ανάπτυξης του συστήματος παραγωγής σε συγκεκριμένο χρόνο και χώρο».⁶⁴

---

⁶¹ Βλ. Στρατηγάκη Μ. (1996) *ο.ε.π.* σελ. 22 και Schmiede R. (1979) "Technological Change and Industrial Democracy" *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, No. 35, σελ. 12-32.

⁶² Όπως τονίζει ο Θ.Κατσανέβας οι εργαζόμενοι μέσω των συνδικάτων τους και των αντιπροσώπων τους στα σχετικά συμβούλια των επιχειρήσεων πρέπει να «επεμβαίνουν στο στάδιο του σχεδιασμού εισαγωγής μιας δεδομένης τεχνολογίας παρά μετά», βλ. Κατσανέβας Θ., Χατζηχαρίτου Ε. και Χ. Τζεκίνης (1997) *Οικονομική της Εργασίας & Εργασιακές Σχέσεις*. Αθήνα: Εκδόσεις Α. Σταμούλης, σελ.184-6.

⁶³ Αναφορά σε Κατσανέβα Θ. κ.α., (1997) *ο.ε.π.*, σελ. 185 και Froeichlich D., Gill C. and H.Krieger, (1991) *Roads to Participation in the European Community*, European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.

⁶⁴ Βλ. Στρατηγάκη Μ. (1996) *ο.ε.π.* σελ. 26 και Cockburn C.(1985) *Machinery of Dominance, Women, Men and Technical Know-How*. London: Pluto Press.

Το μέχρι πρότινος κυρίαρχο σύστημα βιομηχανικής παραγωγής, δηλαδή ο Φορντισμός και η επιστημονική οργάνωση της εργασίας, δηλαδή ο Τεϋλορισμός, ουσιαστικά αποτελούσαν προϊόντα της κατάστασης που περιγράφηκε. Στηρίχθηκαν ουσιαστικά στην αφαίρεση της γνώσης των ειδικευμένων εργατών και στην κατάτμηση του αντικειμένου της εργασίας στην αλυσίδα παραγωγής. Οι τεχνολογίες που αναπτύχθηκαν αντανakλούσαν αυτή την ήττα του παλιού εργατικού συντεχνιακού χώρου και την ανάδυση μιας νέας συνδικαλιστικής γενιάς που αποτελούνταν από τους εργάτες της μαζικής παραγωγής τυποποιημένων προϊόντων. Η διευθυντική εξουσία ενδυναμώθηκε, τα στρώματα των μηχανικών παραγωγής αυξήθηκαν και οι εργάτες έχασαν τον έλεγχο πάνω στην εργασία του και το προϊόν.

Επισημάνθηκε ότι «η δυνατότητα σχεδιασμού τεχνολογικών συστημάτων που θα προάγουν τον άνθρωπο μάλλον παρά θα τον υποτάσσουν στη μηχανή (...) θα ήταν ανατρεπτική των κοινωνικών συστημάτων εξουσίας».⁶⁵ Αυτή η προοπτική όμως θα προϋπέθετε την ανάπτυξη μιας διαφορετικής αντίληψης των εργαζομένων και του συνδικαλιστικού κινήματος για την τεχνολογία και την εργασία: «οι εναλλακτικές λύσεις είναι προφανείς· είτε θα έχουμε ένα μέλλον όπου οι άνθρωποι θα έχουν μειωθεί σε ένα είδος μέλισσας των οποίων η συμπεριφορά θα είναι η ανταπόκριση στα συστήματα και τον εξοπλισμό που θα είναι ορισμένα ειδικά γι' αυτούς είτε θα έχουν ένα μέλλον όπου οι μάζες των ανθρώπων έχοντας επίγνωση των ικανοτήτων τους τόσο με την πολιτική όσο και με την τεχνική έννοια θα αποφασίσουν ότι θα είναι οι αρχιτέκτονες μιας νέας μορφής τεχνολογικής ανάπτυξης η οποία θα ενισχύει την ανθρώπινη δημιουργικότητα και θα σημαίνει περισσότερη ελευθερία έκφρασης.»⁶⁶

Προσπάθεια απεμπλοκής από τις κάθε λογής «ντετερμινιστικές» θεωρήσεις είναι και αυτή των H. Rush και R. Williams⁶⁷ που θεωρούν ότι η τεχνολογική αλλαγή είναι προϊόν που διαμορφώνεται από ένα σύνθετο πλέγμα παραγόντων όπως οι αντικειμενικοί στόχοι των εργοδοτών και των διευθυντών των επιχειρήσεων, τα κοινωνικά συμφέροντα και τα τεχνικά ενδιαφέροντα των διάφορων ομάδων και ατόμων της επιχείρησης, τις δυσκολίες και τις αβεβαιότητες όσον αφορά τη διαδικασία εφαρμογής κλπ.

---

⁶⁵ Βλ. Στρατηγάκη Μ. (1996) *ο.ε.π.*, σελ. 26-7 και τα άρθρα στο οποίο παραπέμπει: Cooley M. (1980a) "Computerization – Taylor's Latest Disguise", *Economic and Industrial Democracy*, Τόμ.1 σελ. 523-39 και του ιδίου (1980b) *Architect or Bee? – The Human / Technology Relationship*. Boston: South End Press.

⁶⁶ Βλ. Cooley M. (1980b) και την αναθεωρημένη εκδοχή (1987) *The Human Price of Technology*. London: Hogarth Press.

⁶⁷ Βλ. Rush H. and R. Williams (1984) "Consultation and Change: introducing new technology into the electronics industry" στο Warner M. (ed.), *Micro-electronics, Manpower and Society*. Gower: Aldershot.

Τέλος, αξίζει να επισημανθεί ότι πρέπει να λαμβάνεται υπόψη και η διάσταση του χρόνου,⁶⁸ εκτός από τη διάσταση δομής – δράσης και τον εμπρόθετο και μη ντετερμινιστικά προσδιορίσιμο χαρακτήρα της δεύτερης.⁶⁹ Η δομή που αναπτύσσεται, με την πάροδο του καιρού, ως αποτέλεσμα των δράσεων και ενεργειών των ομάδων ανθρώπων μας υποχρεώνει να καταφύγουμε στην συμπερίληψη του ιστορικού παράγοντα ως διάστασης στην ανάλυση των δομών και των περιορισμών που θέτει στο νόημα των ενεργειών και τη δράση των ανθρώπων.

Πώς όμως αντέδρασε το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα στην εισαγωγή των νέων τεχνολογιών και πώς αντιμετώπισε τις επιπτώσεις τους στην εργασία; Ποια ήταν τα αποτελέσματα της δράσης του σχετικά με τα θέματα αυτά;

Η εικόνα δεν είναι ακόμη διαυγής. Υπήρξαν κάθε είδους αντιδράσεις, από απορριπτικές έως ενθαρρυντικές για την εισαγωγή και ανάπτυξη των νέων τεχνολογιών. Τα προβλήματα που δημιουργούσε στα συστήματα των εργασιακών σχέσεων έγιναν άμεσα αντιληπτά: κατακερματισμός της συνδικαλιστικής οργάνωσης στη βάση του επαγγέλματος, αποκέντρωση της συλλογικής διαπραγμάτευσης. Δύο ήταν, και συνεχίζουν να είναι, οι διαστάσεις της πρόκλησης που έπρεπε να αντιμετωπίσουν τα συνδικάτα από την εισαγωγή των νέων τεχνολογιών. Πρώτον, πώς θα επηρέαζαν τα συνδικάτα την εισαγωγή των νέων τεχνολογικών προϊόντων στους χώρους εργασίας και τα άμεσα αποτελέσματα στην απασχόληση; Δεύτερον, ποια θα ήταν τα αποτελέσματα των τεχνολογικών και άλλων αλλαγών στην κλαδική δομή, στην επαγγελματική δομή και τον τόπο της απασχόλησης και ποιες θα ήταν οι συνέπειες αναφορικά με τη συνέχιση της ένταξης των εργαζομένων στις συνδικαλιστικές οργανώσεις;⁷⁰

Μια από τις πρώτες συνδικαλιστικές οργανώσεις που αντιμετώπισε το θέμα ήταν η Βρετανική TUC⁷¹, με προτάσεις προς την κυβέρνηση και την εργοδοσία για να ενεργήσουν από κοινού ώστε να «διευκολυνθεί η μετάβαση» με την

⁶⁸ Βλ. Pollert A. (1996) “Gender and Class Revisited”, *Sociology*, .30, Τομ.30 No.4, σελ. 639-59.

⁶⁹ Βλ. Callinicos A. (1987) *Making History*. Cambridge: Polity Press.

⁷⁰ Για τις πρώτες αντιδράσεις και τα αποτελέσματά τους βλ. Williams R. and Ian Jones (1985) «Union influence over technological change and its implications for union roles in the workplace», στο Spyropoulos G. (1985) *Trade unions today and tomorrow: II. Trade unions in a changing workplace*, Maastricht: Presses Interuniversitaires Européennes, σελ. 169-188 και Wiggins P. and R. Williams (1985) “Technological restructuring and union organization”, στο Spyropoulos G., 1985, *ο.ε.π.* σελ. 189-208.

⁷¹ TUC (Trade Union Congress) αποκαλείται η γενική συνομοσπονδία των βρετανικών συνδικάτων.

μετεκπαίδευση των εργαζομένων κλπ. Στις πιο ριζοσπαστικές προτάσεις της περιλαμβανόταν η θέση για τη συμμετοχή των συνδικάτων στη λήψη των αποφάσεων για την εισαγωγή των νέων τεχνολογικών προϊόντων στους χώρους εργασίας ώστε να προστατευτούν οι εργαζόμενοι από αρνητικές συνέπειες πάνω στην απασχόληση, στην υγιεινή και ασφάλεια, στην εντατικοποίηση της εργασίας και να διασφαλιστεί η ίση κατανομή των κερδών από τη χρήση της νέας τεχνολογίας στην παραγωγή.⁷² Μια βασική αρχή της στρατηγικής αυτής ήταν η επέκταση του θεματολογικού εύρους των διαπραγματεύσεων των συλλογικών συμβάσεων εργασίας στο επίπεδο της επιχείρησης και της εργοστασιακής μονάδας ώστε να συμπεριλαμβάνονται οι τεχνολογικές εξελίξεις. Στις χώρες της Σκανδιναβίας και ιδιαίτερα στη Νορβηγία επιτεύχθηκαν συμφωνίες μετά από πρωτοβουλία των συνδικάτων που ασκούσαν ριζοσπαστική κριτική των πολιτικών των εργοδοτικών οργανώσεων και έτσι για αρκετά χρόνια κατάφεραν να προστατεύσουν την απασχόληση, τις εργασιακές δεξιότητες και την αυτονομία τους από τις τεχνολογικές μεταβολές.

Όμως στην πορεία προέκυψαν προβλήματα τόσο από την άνοδο συντηρητικών κομμάτων στην κυβερνητική εξουσία και άσκησαν σκληρή πολιτική απέναντι στα συνδικάτα όσο και από την εχθρική στάση των εργοδοτών για πανεθνικές ή κλαδικές συμφωνίες σε τριμερή βάση και επέτυχαν να τις περιορίσουν στο τοπικό και επιχειρησιακό επίπεδο. Αυτή η πολιτική είχε ως αποτέλεσμα να υπάρχουν ανισότητες και διαφορές όχι μόνο από κλάδο σε κλάδο αλλά και από επιχείρηση σε επιχείρηση με ανάλογα διαφορετικά αποτελέσματα στην αναδιάρθρωση και την κερδοφορία των επιχειρήσεων και, συνεπώς, στην ίδια την εργασία και τις συνθήκες στις οποίες εργάζονταν οι εργαζόμενοι.

Είναι ενδιαφέρον το στοιχείο ότι οι περισσότερες από τις συμβάσεις που υπογράφηκαν και εμπεριείχαν μέτρα προστασίας από τις τεχνολογικές μεταβολές αφορούσαν κυρίως τους εργαζόμενους γραφείου. Λίγες ήταν οι περιπτώσεις κατά τις οποίες αντιπροσωπεύτηκαν σε διαπραγματεύσεις μέσω των συνδικάτων τους οι χειρώνακτες εργάτες.

Οι περισσότερες συμφωνίες ήταν συμβάσεις μειωμένων προσδοκιών. Τα μέτρα που συμφωνήθηκαν ήταν πολύ κατώτερα από τα σταθμά που όριζε η διαπραγματευτική ομάδα των συνδικάτων κάθε φορά. Βέβαια, οφείλουμε να λάβουμε υπόψη μας τόσο το πολιτικό κλίμα που δεν ευνοούσε την αγωνιστική διάθεση όσο και τη χειροτέρευση των οικονομικών συνθηκών.

---

⁷² Βλ. Williams R. and F. Steward (1995) "Technology Agreements in Britain, a Survey, 1977-1983", *Industrial Relations Journal*, Φθινόπωρο 1995.

Η διαπραγματευτική ομάδα που έπαιξε ρόλο στην προώθηση της σύναψης των συμβάσεων καθόριζε τη στρατηγική της με βάση ορισμένες προτεραιότητες που με τη σειρά τους προσδιορίζονταν και διαμορφώνονταν από τις εξής παραμέτρους:

- Το βαθμό συνάρθρωσης της πολιτικής του συνδικάτου.
- Τη συμβατότητά της με τα υπόλοιπα στοιχεία της στρατηγικής και της οργάνωσης του συνδικάτου.
- Τη δυνατότητα εφαρμογής μιας πολιτικής με δεδομένους τους ιδιαίτερους περιορισμούς λόγω των πιέσεων της αγοράς.
- Την αντίθεση των εργοδοτών και τις περιορισμένες δυνάμεις και εξουσίες των συνδικάτων.

Έτσι είναι λογικό το συμπέρασμα, που προκύπτει μετά από την εξέταση των συλλογικών συμβάσεων που υπογράφηκαν κατά τη δεκαετία του '80 στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, ότι περισσότερο προωθήθηκαν τα θέματα υγιεινής και ασφάλειας των νέων τεχνολογικών προϊόντων στο χώρο εργασίας παρά τα θέματα της ποιότητας της εργασίας και της ικανοποίησης του εργαζόμενου από το είδος της δουλειάς.⁷³ Σε μεγάλο βαθμό η προώθηση των θεμάτων υγιεινής και ασφάλειας σε βάρος των άλλων θεμάτων οφείλεται στην ταυτόχρονη ύπαρξη τριών παραγόντων που διευκόλυναν τα συνδικάτα στην υλοποίηση του συγκεκριμένου στόχου:

- Τα ίδια τα συνδικάτα είχαν εργαστεί με επιμέλεια για τα συγκεκριμένα θέματα με τη συνεργασία ειδικών επιστημόνων και κατάφεραν να τα εκφράσουν με ακριβείς και μετρήσιμους όρους.
- Ύπαρξη εκπαιδευτικών και οργανωτικών πόρων για τη διάδοσή τους.
- Ύπαρξη ισχυρών δικαιωμάτων διαβούλευσης πάνω στα συγκεκριμένα θέματα και αναγνώρισή τους τόσο από τους εργοδότες όσο και από τους εργαζόμενους και τους αντιπροσώπους τους.

Αντίθετα, αντικίνητρα για την προώθηση των θεμάτων της ποιότητας ζωής αποτέλεσαν ο υποκειμενικός χαρακτήρας τους, η εξάρτησή τους από τις επικρατούσες κάθε φορά συνθήκες στο συγκεκριμένο χώρο εργασίας, η δυσκολία ποσοτικοποίησής τους και η αδυναμία κεντρικής διαπραγματεύσεως και εφαρμογής.

---

⁷³ Βλ. Williams R. and B. Pearce (1984) "Design, New Technology and Trade Unions" στο Cross N. (ed.), *Design and Society*, London: Design Council. Παραπομπή από Williams R. (1985) *ο.ε.π.*

Γίνεται επίσης διάκριση μεταξύ γενικών υπαλληλικών συνδικάτων και επαγγελματικών συνδικάτων σχετικά με τα αποτελέσματα των συμφωνιών τους. Τα γενικά συνδικάτα απαιτούσαν την καθιέρωση των διαδικασιών διαβούλευσης και προβλέψεις για τη μελλοντική τεχνολογικές αλλαγές. Οι συμφωνηθέντες όροι δεν ήταν ιδιαίτερα ισχυροί και οι προβλέψεις ήταν δυσοίωνες για τη δυνατότητα επιρροής των συνδικάτων στη διαμόρφωση μελλοντικών εξελίξεων. Αντίθετα, τα επαγγελματικά συνδικάτα είχαν από καιρό καθιερωμένα δικαιώματα διαβούλευσης και είχαν καταστρώσει συγκεκριμένες στρατηγικές και τακτικές και είχαν επιλέξει να διαπραγματευτούν επί συγκεκριμένων δικαιωμάτων και μεταβολών. Τα θέματα της διαπραγμάτευσης αφορούσαν τους μισθούς και την προστασία του επαγγέλματος και είχαν ιδιαίτερα μερικό χαρακτήρα καθώς συνήθως σχετίζονταν με συγκεκριμένες μερίδες και ομάδες εργαζομένων. Επίσης, ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στη διατήρηση των δεξιοτήτων, του status, της αυτονομίας και των κανονισμών εργασίας καθώς και στην ισχυροποίηση της συνδικαλιστικής οργάνωσης κατά τη διάρκεια των τεχνολογικών μεταβολών. Σε ορισμένες δε περιπτώσεις τέθηκαν και περιορισμοί στην εφαρμογή και χρήση των νέων τεχνολογιών και σε όλες δόθηκε έμφαση στην επανεκπαίδευση των εργαζομένων – χρηστών της νέας τεχνολογίας.

Βέβαια, η διάκριση αυτή δεν είναι τόσο αυστηρή και υπήρξαν περιπτώσεις γενικών υπαλληλικών συνδικάτων που υπέγραψαν σημαντικές συμβάσεις για τις περιπτώσεις των επεξεργαστών κειμένου και των διοικητικών συστημάτων που στηρίζονται στους ηλεκτρονικούς υπολογιστές. Πάντως στην περίπτωση των συνδικάτων αυτών χαρακτηριστικό είναι ότι στόχος δεν ήταν η τροποποίηση αλλά η παρακολούθηση των αλλαγών.⁷⁴

Όμως οι επίσημες και τυπικές διαδικασίες λήψης αποφάσεων μέσω της διαπραγμάτευσης και σύναψης συλλογικών συμβάσεων εργασίας δεν είναι ο μοναδικός δίαυλος για την άσκηση επιρροής των συνδικάτων στην εισαγωγή και εφαρμογή της νέας τεχνολογίας στους χώρους εργασίας. Μέσα από τη διαδικασία αυτή τα συνδικάτα άσκησαν μικρή μόνο επιρροή και άμεσο έλεγχο στην πορεία της τεχνολογικής αλλαγής και των αποτελεσμάτων από την εφαρμογή της. Από τις ίδιες τους τις εμπειρίες οι εργοδότες πολλές φορές αναγκάστηκαν να ανοίξουν δρόμους στους εργαζόμενους και στα συνδικάτα τους ώστε η επίδραση να είναι έμμεση.

Εκείνο που έχει σημασία να τονιστεί είναι το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει ένα μεγάλο ποσοστό των διαφόρων ερευνητών που ασχολήθηκαν

---

⁷⁴ Βλ. Williams R. (1985) *ο.ε.π.*, σελ. 172-3.

συγκεκριμένα με τις υποθέσεις εφαρμογής των πολιτικών της τεχνολογικής αλλαγής. Σε γενικές γραμμές, το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα δεν είχε ένα ιδιαίτερο εναλλακτικό όραμα για τον τρόπο εισαγωγής και χρήσης της νέας τεχνολογίας αφήνοντας την πρωτοβουλία στην εργοδοσία, διαπραγματεύτηκε ζητήματα διαχείρισης και κατανομής των συνεπειών των αλλαγών αντί να συζητήσει τον ίδιο το χαρακτήρα της τεχνολογικής αλλαγής και τα θέματα αφορούσαν τόσο τη σχέση μεταξύ των διαφορετικών ομάδων εργατών (π.χ. ειδικευμένοι – ανειδίκευτοι) όσο και τη σχέση των εργατών με την εργοδοσία (αμυντική θέση έναντι της εργοδοσίας).⁷⁵

Από την άλλη όμως υπάρχουν και περιπτώσεις που ανατρέπουν αυτό το συμπέρασμα και δεν αφήνουν περιθώρια για γενίκευσή του. Η διευθυντική στρατηγική δεν ήταν αποκλειστικά αυτή του άμεσου ελέγχου πάνω στην εργασιακή διαδικασία με την επιβολή ενός συγκεκριμένου τύπου των νέων τεχνολογιών. Η επιδίωξη πολλών εργοδοτών και διευθυντικών ομάδων να κερδίζουν τη συναίνεση των εργαζομένων είχε αντίκτυπο στη διαμόρφωση των προγραμμάτων και για το σχεδιασμό των θέσεων εργασίας ακόμη και την επιλογή της τεχνολογίας, σε αντίθεση με το κυρίαρχο πρότυπο «διοίκησης με πυγμή» (macho management).

Η στρατηγική των επιχειρήσεων στις περιπτώσεις αυτές δεν υπήρξε ενιαία αλλά εξαρτιόταν από την αγορά του προϊόντος, τα τεχνολογικά χαρακτηριστικά της συγκεκριμένης κάθε φορά παραγωγής, και την κοινωνική της οργάνωση. Η στρατηγική εστίαζε στις ομάδες εκείνες των εργαζομένων που τα χαρακτηριστικά στοιχεία τους ήταν η ισχυρή συνδικαλιστική οργάνωση και η δυνατότητα άσκησης οικονομικής επιρροής και πίεσης, η κατοχή δεξιοτήτων και εμπειριών που ήταν αναγκαίες για την εφαρμογή και το χειρισμό των προϊόντων της νέας τεχνολογίας.⁷⁶ Κοινωνικές και τεχνικές δυσκολίες δημιούργησαν προβλήματα κατά την εφαρμογή των αλλαγών που με τη σειρά τους προσδιόρισαν τις προτάσεις για τη λύση τους και είχαν

---

⁷⁵ Στο ίδιο, σελ. 176.

⁷⁶ Για την περίπτωση της Γαλλίας, όπου η παράδοση του Μάη του '68 άφησε τα ίχνη της στη σκέψη τόσο των εργοδοτικών και τεχνοκρατικών στρωμάτων όσο και στις πρακτικές των εργατικών συνδικάτων, βλ. την «υποθετική» συζήτηση του Ολιβιέ Παστρέ με τους Έλληνες εκδότες και μεταφραστές του: Παστρέ Ο. (1996) *Η πληροφορικοποίηση και η απασχόληση*, Αθήνα: Εκδόσεις Α/συνέχεια. Ο συγγραφέας αναφέρεται στις εργοδοτικές και τις εργατικές συνδικαλιστικές ενώσεις της χώρας του και τονίζει τις θέσεις τους αντιπαράθετοντας τις συμμετοχικές προτάσεις του (ιδιαίτερα σελ. 111-158). Εκ μέρους των («μαρξιστών-λενινιστών») εκδοτών προλογίζει ο Λευτέρης Περγαμηνός (σελ. 7-56) ο οποίος τονίζει ότι «εμείς δεν πιστεύουμε στην ουδετερότητα των κοινωνικών φαινομένων (...) θα συμφωνούσαμε (σημ.Θ.Τ.: στην ανάδειξη και διεκδίκηση μιας πολιτικής που να αναδεικνύει τα θετικά της πληροφορικής), λοιπόν, αν η πληροφορική ήταν μια στρατηγική στα χέρια άλλων κοινωνικών δυνάμεων και όχι της αστικής τάξης».

σημαντικές συνέπειες στον τρόπο διεξαγωγής των διαδικασιών λήψης αποφάσεων και επιβολής των αλλαγών. Δεν ήταν μόνο τα διαφορετικά συμφέροντα και οι διαφορετικές επιδιώξεις που δημιουργούσαν συγκρούσεις μεταξύ ομάδων εργατών αλλά και οι αντικρουόμενες διαφορές και μέσα στα διευθυντικά στρώματα. Τα θετικά αποτελέσματα για τους εργαζόμενους που αποδέχονταν την τεχνολογική αλλαγή διανέμονταν πάλι με συντεχνιακά / τομεακά κριτήρια συμβάλλοντας έτσι στη δημιουργία εργαζομένων πολλαπλών κατηγοριών όχι μόνο στο επίπεδο της αγοράς ή του κλάδου αλλά και μέσα στην επιχείρηση. Πολλά συνδικάτα υπερτόνιζαν τις φανερά αρνητικές συνέπειες της τεχνολογικής αλλαγής αγνοώντας, συνειδητά ή ασυνείδητα, τις θετικές διαστάσεις της. Τέλος, σε ορισμένες περιπτώσεις οι διαπραγματευτές των συνδικάτων υπερφαλαγγίζονταν από τον ατομικιστικό προσανατολισμό μεγάλου μέρους των αντιπροσωπευόμενων εργαζομένων που επιθυμούσαν να βελτιώσουν τις δικές τους επαγγελματικές προοπτικές.

Στα προβλήματα που προέκυψαν λόγω των παραπάνω αναφερομένων αιτίων πρέπει να προστεθούν και η ίδια η δομή των συνδικάτων και συνεπώς η πρόσβασή τους σε ειδικούς συμβούλους παροχής τεχνογνωσίας, η ανάπτυξη των στόχων των συνδικάτων και οι αντιλήψεις τους για το ρόλο που παίζουν στο κοινωνικό γίγνεσθαι. Εκτός από τις αρνητικές πλευρές της η δράση των συνδικάτων στον τομέα της υγιεινής και της ασφάλειας ήταν θετική γιατί επρόκειτο για ζητήματα με προτάσεις λήψης και εφαρμογής μέτρων ποσοτικοποιημένων και μετρήσιμων. Από την άλλη πλευρά, αντίθετα, υπήρξε δυσκολία για διαπραγμάτευση των μη ποσοτικοποιημένων και μη δυνάμενων να μετρηθούν προβλημάτων όπως της έλλειψης ικανοποίησης από τη συγκεκριμένη θέση και είδος εργασίας καθώς και της ποιότητας ζωής στους εργασιακούς χώρους. Ειδικά για ορισμένες χώρες όπως η Βρετανία σημαντικό ρόλο έπαιξε η βιομηχανική παράδοση των συνδικάτων ανά επάγγελμα που στηρίζονταν σε προβιομηχανικές συντεχνιακές διαιρέσεις που οργανώνονταν τόσο ενάντια στην εργοδοσία όσο και στην είσοδο νέων ανειδίκευτων εργατών στον κλάδο. Το αποτέλεσμα ήταν η δημιουργία μιας ιδιαίτερα αποκεντρωμένης δομής συνδικαλιστικής οργάνωσης που οξύνει τις υπάρχουσες αντιθέσεις μεταξύ κλάδων και ομάδων εργαζομένων, ειδικά στις περιπτώσεις εκείνες κατά τις οποίες μία νέα τεχνολογία εκτοπίζει απότομα και μαζικά την παλιά.⁷⁷ Έτσι περιορίζεται το εύρος επιλογών και των δυνατοτήτων των συνδικάτων. Το εύρος και οι δυνατότητες των συνδικάτων περιορίζονται και από τη δική τους άγνοια σχετικά με τις εναλλακτικές λύσεις που πολλές φορές είναι και αποτέλεσμα εργοδοτικής τακτικής. Τέλος, σημαντική είναι και

⁷⁷ Π.χ. η περίπτωση της εισαγωγής της φωτοστοιχειοθεσίας στο χώρο των τυπογραφικών επαγγελμάτων που εκτόπιζε τα παραδοσιακά επαγγέλματα του λινότυπη κ.ο.κ. ή οι περιπτώσεις των μηχανικών και των προγραμματιστών.

η τάση που ενυπάρχει στη φύση και το χαρακτήρα της τεχνολογίας προς την καθιέρωση και κυριαρχία ενός παραδείγματος που καθηλώνει, κυρίως τα συνδικάτα, σε απραξία, ωθώντας έτσι στην αποδοχή των κατευθύνσεων που χαράσσει η εργοδοσία και οι διευθυντές και στην παραδοχή της πρωτοκαθεδρίας με «ντετερμινιστικό» τρόπο της τεχνολογίας ως παράγοντα μετασχηματισμού.

2.1.2.1 Η πληροφορική στον τραπεζικό κλάδο

Τονίστηκε πιο πάνω, αναφορικά με την τεχνολογία των ηλεκτρονικών υπολογιστών, ότι οι κλάδοι των υπηρεσιών και ιδιαίτερα ο κλάδος των χρηματοοικονομικών υπηρεσιών μετατράπηκαν σε εντάσεως κεφαλαίου. Αυτό σημαίνει ότι ο παράγοντας της εργασίας υποβαθμίζεται έναντι του παράγοντα κεφαλαίου. Κατά τις δεκαετίες '80 και '90, ως επί το πλείστον, παρατηρείται τάση μετατόπισης του επίκεντρου του ανταγωνισμού στον τραπεζικό κλάδο από τα πιο παραδοσιακά στοιχεία, μεταξύ των οποίων εντάσσεται η εργασία ως παράγοντας κόστους αλλά και ως παράγοντας της παραγωγής, προς την κατεύθυνση της αξιοποίησης των κεφαλαιακών στοιχείων.⁷⁸ Αυτό σημαίνει ότι δεν δίνεται η μεγάλη σημασία στο κόστος εργασίας που δίνεται σε άλλες επιχειρήσεις εντάσεως εργασίας (π.χ. δευτερογενής τομέας παραγωγής, προσωπικές υπηρεσίες κλπ) αλλά επιβάλλεται στροφή προς την κατεύθυνση της ταχύτητας και της καταλληλότητας εφαρμογής των τεχνολογικών καινοτομιών, την κατεύθυνση της διαφοροποίησης και της εφαρμογής καινοτομιών στα προϊόντα, στον τρόπο εξυπηρέτησης των πελατών, την ταχύτητα και φερεγγυότητα της πληροφόρησης και των συναλλαγών, την εξατομίκευση της εξυπηρέτησης και τη δημιουργία μηχανισμών υποστήριξης έντονα διαφοροποιημένων αναγκών και ομάδων πελατών.⁷⁹

Η συνεύρεση τραπεζών και πληροφορικής από τις απαρχές της ιστορίας της οφείλεται πρώτα απ' όλα στην ίδια τη φύση της τραπεζικής εργασίας της οποίας το αντικείμενο, δηλαδή το χρήμα, εκτός από την υλική του μορφή, είναι άυλο, δηλαδή δεν παρουσιάζεται στο εσωτερικών των τραπεζών παρά μόνο ως μία αριθμητική πληροφορία. Η επεξεργασία αυτού του τεράστιου όγκου πληροφοριών, που αποτελεί το αντικείμενο εκατομμυρίων εργαζομένων στις ανά την υφήλιο τράπεζες, είναι το κατά προτίμηση έργο των Η/Υ. Εκτός αυτού, οι κύριες αιτίες της εκθετικά αυξανόμενης χρήσης Η/Υ από τις τράπεζες είναι οι εξής:

⁷⁸ Βλ. Ιωακείμογλου Η. (1999) *Η ONE, η απασχόληση και οι εργασιακές σχέσεις στον τραπεζικό κλάδο*, Αθήνα: ΙΝΕ-ΟΤΟΕ.

⁷⁹ Βλ. Γεωργακοπούλου Ν.Β. (1995) *Αγορά εργασίας και Σύγχρονες Εργασιακές Σχέσεις*. Αθήνα: Έκδ. ΙΝΕ ΟΤΟΕ, σελ. 131-138.

- 1) τα μεγάλα κέρδη παραγωγικότητας και οι οικονομίες κλίμακας,
- 2) η ανάγκη των διοικήσεων των τραπεζών να διαθέτουν άμεση και όσο το δυνατόν υψηλότερης ευκρίνειας εικόνα της λογιστικής κατάστασης της τράπεζας για την όσο το δυνατόν σαφέστερη χάραξη και υλοποίηση της διαχειριστικής της πολιτικής,
- 3) η ραγδαία αύξηση του όγκου των τραπεζικών εργασιών που ανεβάζει τα λειτουργικά έξοδα στα ύψη,
- 4) η συνεχής πτώση των τιμών του ηλεκτρονικού εξοπλισμού.⁸⁰

Η μέθοδος με την οποία θα επιτυγχανόταν ταυτόχρονα ο πολλαπλασιασμός των προσφερόμενων υπηρεσιών προς το κοινό και η μείωση του λειτουργικού κόστους περιλάμβανε τη συγκεντροποίηση λειτουργιών, την αύξηση της αυτοματοποίησης των εργασιών και την εφαρμογή νέων διαδικασιών. Στις βορειοαμερικανικές οικονομίες όπου η αυτοματοποίηση ξεκίνησε νωρίς υπήρξαν σημαντικές επιπτώσεις. Εργασίες όπως η καταστιχογραφία (πρακτική λογιστική/bookkeeping) και η επιστημονική λογιστική (accounting) αυτοματοποιήθηκαν και οι αντίστοιχες θέσεις εργασίας μειώθηκαν, ενώ παράλληλα αυξήθηκαν οι θέσεις εργασίας για ταμειολογιστές (tellers) και υπεύθυνους νέων λογαριασμών-συμβούλους πελατείας. Χρησιμοποιούνται ολοένα και περισσότεροι/ες εργαζόμενοι/ες μερικής απασχόλησης για εργασία σε θέσεις tellers με ευέλικτα ωράρια κατά τις ώρες αιχμής (prime time tellers).⁸¹

Η λειτουργική δομή των εμπορικών, κυρίως, τραπεζών αποτελείται από δύο μέρη: α) από το front office, δηλαδή τις υπηρεσίες γκισέ (αναλήψεις-καταθέσεις, κίνηση κεφαλαίων, εξυπηρέτηση δανείων κλπ) και β) από το back office, δηλαδή τις εσωτερικές εργασίες υπηρεσιών διοικητικής υποστήριξης και λογιστικής παρακολούθησης. Ως τα μέσα της δεκαετίας του 1970-1980 και για την Ελλάδα ως τα μέσα της επόμενης δεκαετίας, η αναλογία front office/back office ήταν 20-25% ενώ στην Ελλάδα έφτανε το 25-30%. Ουσιαστικά επρόκειτο για την εφαρμογή στο χώρο των τραπεζών των «αρχών της επιστημονικής διοίκησης» του Ταιηλορικού προτύπου.

Η ιστορία της εισαγωγής των νέων τεχνολογιών στις ελληνικές τράπεζες είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα καθώς μέσα σε σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα οι τράπεζες και το προσωπικό τους έπρεπε να περάσουν από ένα πρότυπο εργασίας, οργάνωσης και λειτουργίας σε ένα άλλο πρότυπο ριζικά

⁸⁰ Βλ. Κοσμάρας Γ. (1985) «Πληροφοριοποίηση και εργασία στις τράπεζες», *Ενημερωτικό Δελτίο* No. 5, Α' Τρίμηνο 1985, σελ. 12-16.

⁸¹ Βλ. Kuster J. (1993) "Occupational employment in commercial banking, 1987-1990", *Monthly Labor Review*, Vol. 116, No. 4, April, σελ. 21-25.

διαφορετικό.⁸² Ένα σημαντικό στοιχείο αυτής της ιστορίας είναι ότι, ενώ υπήρξαν περιπτώσεις τραπεζών που πρωτοπόρησαν στην εισαγωγή νέων τεχνολογιών ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1970-1980, δεν υπήρξε μια γραμμική συνέχεια και ανταπόκριση στις εξελίξεις αλλά αποσπασματική και βραδεία επίτευξη της διασύνδεσης σε τηλεματικά δίκτυα και αλληλοσύνδεσης πληροφοριακών συστημάτων διοίκησης (MIS). Αυτή η κατάσταση δεν οφειλόταν στην αντίσταση των εργαζομένων των τραπεζών και των συνδικαλιστικών τους φορέων αλλά περισσότερο στη συντηρητική διαχείριση του τραπεζικού συστήματος και της νοοτροπίας που ωθεί τους αρμόδιους να λειτουργούν «πυροσβεστικά» και να μην αντιμετωπίζουν τα προβλήματα στη ρίζα τους.⁸³

2.1.3 Η οργάνωση των συνδικάτων

Όπως τονίσαμε προηγουμένως μια επιχειρηματική ή εργατική οργάνωση αντιστοιχεί σε ορισμένη φάση της κοινωνικής εξέλιξης. Στην εποχή των μαζικών οργανώσεων και των μεγάλων επιχειρήσεων που αρχικά οργάνωσαν την εργασία σε φορντιστική/ταιηλορική βάση αντιστοιχεί μια ορισμένη συνδικαλιστική οργανωτική δομή. Όπως πολύ χαρακτηριστικά περιγράφει ένα ηγετικό στέλεχος του γερμανικού συνδικάτου εργατών μετάλλου IG Metall: «Εξαιτίας της καταγωγής των συνδικάτων, η εσωτερική οργάνωσή τους ανταποκρίνεται σ' αυτήν ενός κλασικού Ταιηλοριστικού εργοστασίου μαζικής παραγωγής: ο έλεγχος ασκείται από την κορυφή προς τη βάση της πυραμίδας εξουσίας(...)όσο οι αγορές και οι δομές της δύναμης των μελών παρέμεναν σταθερές και εύκολες στο χειρισμό τους, ήταν δυνατό να λειτουργούν επιτυχώς μ' αυτή την αρχή. Έκτοτε, όμως, το περιβάλλον άλλαξε δραματικά. Τα συνδικάτα ολοένα και περισσότερο γίνονται αντιληπτά από τα (δυνητικά) μέλη ως παροχείς υπηρεσιών. Όμως, για να επιτύχουν οι παροχείς υπηρεσιών απαιτείται μια εντελώς διαφορετική δομή...».⁸⁴

⁸² Για λεπτομέρειες βλ. Σαλμάς Ν. (1985) «Νέες τεχνολογίες και τράπεζες», *Ενημερωτικό Δελτίο*, Νο. 5, Α' Τρίμηνο 1985, Αθήνα: Έκδ. Ένωση Ελληνικών Τραπεζών, σελ. 3-12.

⁸³ Η όποια αντίσταση εργαζομένων στην εισαγωγή νέων τεχνολογιών περιοριζόταν είτε στην αποτροπή δυσμενών εξελίξεων στο θέμα της παρακολούθησης και επιτήρησης (π.χ. εργαζόμενοι Πίστewος όπως θα δούμε παρακάτω) είτε στην προσπάθεια για λιγότερες επιπτώσεις στην υγιεινή και ασφάλεια των εργαζομένων (π.χ. κινητοποιήσεις διατηρητριών στην Εμπορική Τράπεζα, αγώνας για ελαχιστοποίηση συνεπειών για εγκύους κ.α.). Εξάλλου, όπως επισημαίνεται τα πληροφοριακά συστήματα διοίκησης δεν αξιοποιήθηκαν «ούτε καν στη συγκέντρωση λογιστικού και διαχείρισης διαθεσίμων, παρά το γεγονός ότι το τελευταίο ήταν ένα καυτό πρόβλημα», βλ. Σαλμάς Ν. (1985), *ο.ε.π.*, σελ.6.

⁸⁴ Απόσπασμα ομιλίας του συνδικαλιστή Ulrich Klotz που περιέχεται στο Bibby A. (2001) "Negotiating the new economy: The effect of ICT on industrial relations", *World Employment Report 2001: Life at Work in the Information Economy*, International Labour Organization, σελ. 11.

Έτσι βλέπουμε ότι στο Φορντικό πρότυπο στο οποίο κυρίαρχο στοιχείο είναι η γραφειοκρατία αντιστοιχούν μαζικά συνδικάτα και συγκεντρωτική διαπραγμάτευση μισθών έναντι του επαγγελματισμού και της επιχειρηματικότητας που κυριαρχούν στο λεγόμενο μεταφορντιστικό πρότυπο στο οποίο αντιστοιχούν διαπραγματεύσεις σε ατομικό επίπεδο, διαίρεση του εργατικού δυναμικού σε κεντρικό και περιφερειακό και όπου ο συνδικαλισμός εμφανίζεται είτε ως αδύναμος είτε ως ανύπαρκτος. Εκεί όπου κυριαρχούσε ένας «ενιαίος ταξικός σχηματισμός» που χαρακτηριζόταν από δυαδικά πολιτικά συστήματα, θεσμοποιημένους ταξικούς συμβιβασμούς και τυποποιημένες μορφές πρόνοιας, τη θέση τους παίρνουν οι πλουραλιστικοί ταξικοί σχηματισμοί που χαρακτηρίζονται από πολυκομματικά συστήματα, κατακερματισμένες πολιτικές αγορές και πρόνοια κατ' επιλογή των καταναλωτών.

Βέβαια, όπως υπάρχει αμφισβήτηση του κατά πόσο το Φορντιστικό πρότυπο είχε γενική εφαρμογή έτσι και το μεταφορντιστικό πρότυπο δεν έχει πουθενά εφαρμοστεί κατ' αυτό τον τρόπο. Απλώς χρησιμεύει ως ιδεότυπος για να διαπιστώνουμε τις κατευθύνσεις των κοινωνικών σχηματισμών και μας βοηθά στον εντοπισμό ορισμένων αντιστοιχιών.

2.1.3.1 Θεωρίες για τη γραφειοκρατία στα συνδικάτα

Είδαμε, λοιπόν, ότι χαρακτηριστικό στοιχείο του Φορντιστικού προτύπου τόσο στην παραγωγή όσο και στην οργάνωση των συνδικάτων ήταν η «γραφειοκρατία».

Η έννοια της γραφειοκρατίας διατυπώθηκε για πρώτη φορά από τον Max Weber και αναφέρεται στη συνηθέστερη μορφή οργάνωσης «που χαρακτηρίζεται από συγκεντρωτισμό, ιεραρχία, εξουσία, πειθαρχία, κανόνες, καριέρα, καταμερισμό εργασίας, θητεία».⁸⁵ Οι υποστηρικτές του γραφειοκρατικού τρόπου οργάνωσης τονίζουν ότι παρέχει σαφείς διαδικασίες επικοινωνίες καθώς και σαφείς προδιαγραφές εξουσίας, αρμοδιότητας και ευθύνης, αποκλείοντας, ή τουλάχιστον μειώνοντας σε μεγάλο βαθμό, φαινόμενα ευνοιοκρατίας, διακρίσεων και εξουσιαστικών αυθαιρεσιών. Παράλληλα προϋποθέτει τις έννοιες της ειδικευσης και της εμπειρίας.

---

⁸⁵ Βλ. Clegg, S. R. and Hardy, C. (1996) «Organizations, Organization and Organizing» στο S. R. Clegg & C. Hardy (Eds.), *Handbook of Organization Studies*, London, Sage Publications, σελ.261-275 και Gilly S. (1997), *The Development of Management and Organizational Thinking*, <http://www.flash.net/%7Ejteague/Sue/orglearn.html>

Η εξουσία βασίζεται στην ορθολογική και κανονιστική κωδικοποίηση. Ορίζονται τα όρια κάθε εργασίας μέσω του καταμερισμού και των προδιαγραφών εργασίας και του καθορισμού λειτουργικών τμημάτων. Τα όρια της εξουσίας προσδιορίζονται για το κάθε μέλος απρόσωπα και τα μέλη είτε διορίζονται είτε εκλέγονται. Κάθε γραφειοκρατική θέση διαθέτει συγκεκριμένη εξουσία. Η εξουσιαστική ιεραρχία αποτελεί σαφών προσδιορισμένη αλυσίδα εντολών και ελέγχου. Ο συγκεντρωτισμός παρέχει στη διεύθυνση τη δυνατότητα συντονισμού των λειτουργιών και εργασιών της οργάνωσης. Οι κανόνες, τα κίνητρα για την υποταγή στους κανόνες, η ύπαρξη χρονικά καθορισμένης θητείας και ο έλεγχος του εσωτερικού περιβάλλοντος της οργάνωσης συμβάλλουν στη σταθερότητα και στην προβλεψιμότητα.

Το αποτέλεσμα είναι η δημιουργία και λειτουργία μιας ελεγχόμενης εσωτερικά οργάνωσης που λειτουργεί αποτελεσματικά στο πλαίσιο ενός ευρύτερου σταθερού περιβάλλοντος. Όμως, η γραφειοκρατία δεν είναι απλώς και μόνο ένα εργαλείο της διοίκησης, άρτιο και ουδέτερο· δεν είναι απλώς μια ομάδα στην υπηρεσία του κοινωνικού συνόλου και του κάθε φορά χρήστη της υπηρεσίας. Συχνά, η γραφειοκρατία καταλήγει στη δημιουργία μιας ιδιαίτερης κοινωνικής κατηγορίας που, μέσα από τη διατήρηση της και τη διεύρυνση του πλαισίου αρμοδιοτήτων της, κατοχυρώνει τυπικά και ουσιαστικά τα ιδιαίτερα συμφέροντα της, επιβάλλει τις δικές της αξίες και πρακτικές (πίστη στην ανωτερότητά της, την εμπειρογνωμοσύνη και την αμεροληψία της).⁸⁶

2.1.3.1.1. Ο «σιδερένιος νόμος της ολιγαρχίας» του Robert Michels

---

⁸⁶ Για την κοινωνική κατηγορία της γραφειοκρατίας και την απορρέουσα ιδιοτέλειά της, βλ. Σεραφετινίδου Μ. (2003), *Το φαινόμενο της γραφειοκρατίας. Τόμος Ι. Η θεωρητική συζήτηση*. Αθήνα: Gutenberg, σελ.269-303.

Η συζήτηση ξεκίνησε από το Γερμανό κοινωνιολόγο Robert Michels,⁸⁷ ο οποίος, μελετώντας αρχικά την εξέλιξη του Γερμανικού Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος των αρχών του αιώνα, τόνισε ότι, ανεξάρτητα από το αν εκφράζεται ρητά ή σιωπηρά, υπάρχει σαφής τάση ανάπτυξης «θεσμικών» συμφερόντων τόσο στα εργατικά συνδικάτα όσο και στα εργατικά κόμματα. Τα «θεσμικά» συμφέροντα έρχονται συχνά σε αντίθεση με τα συμφέροντα των μελών των εργατικών συνδικάτων. Διαμορφώνεται στα εργατικά συνδικάτα και στα εργατικά κόμματα μια εκπαιδευμένη ελίτ εργατών οι οποίοι από την ηγετική θέση τους στα συνδικάτα δημιουργούν για τους εαυτούς τους υλικές και κοινωνικές συνθήκες διαφορετικές από αυτές των εργατών –μελών των μόνιμων και θεσμοποιημένων πλέον εργατικών οργανώσεων. Ως επακόλουθο της κοινωνικής διαφοροποίησης της ηγεσίας από τη βάση θεωρείται από το Michels η συνεχής πολιτική συντηρητικοποίηση της ηγεσίας και η αποστασιοποίηση των μελών των ηγετικών ομάδων από τους αρχικούς ριζοσπαστικούς στόχους και την αριστερή πολιτική των οργανώσεών τους. Η συνδικαλιστική γραφειοκρατία επικαλείται, κατά το συγγραφέα, την έννοια της «αποτελεσματικότητας» (οι ηγέτες ειδικεύονται σε ορισμένα καθήκοντα και η ειδική γνώση τους καθιστά «αναντικατάστατους»). Η βάση (rank and file) του συνδικάτου τα αναθέτει όλα στους «αξιωματούχους», δεν πηγαίνει συχνά στις συνελεύσεις (ενίοτε δεν κάνει τον κόπο να εγγραφεί στο συνδικάτο ένας εργαζόμενος), αναπτύσσει στάσεις ευγνωμοσύνης και πίστης στους ηγέτες που συχνά μεγαλοπιάνονται και ενισχύουν την εξουσία τους. Από τη στιγμή δε που αρχίζουν να οι οργανώσεις να μεγαλώνουν πέρα από κάποιο όριο, συσσωρεύοντας ταυτόχρονα έσοδα και κεφάλαια, διορίζονται αξιωματούχοι πλήρους απασχόλησης, ιδρύονται συνδικαλιστικές σχολές, εκδίδονται εφημερίδες και περιοδικά κ.ο.κ. Αυτό σημαίνει ότι οι ηγέτες των συνδικάτων αποκτούν διευθυντική εξουσία πρόσληψης και απόλυσης μισθωτών που

---

⁸⁷ Αρχικά ο Michels ασκούσε την κριτική του στη γραφειοκρατικοποίηση του Γερμανικού Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος και των γερμανικών εργατικών συνδικάτων θεωρώντας πως αποτελεί φαινόμενο της συγκεκριμένης χώρας: «Σε μια χώρα όπου η πρωτοβουλία δεν μετράει και οι άνθρωποι έχουν ένα αξιοσημείωτο ταλέντο να πειθαρχούνται, όπου μεγάλοι αριθμοί ανθρώπων εντάσσονται σε τεράστιες οργανώσεις που χαρακτηρίζονται από μηχανική ακαμψία, και όπου τα πάντα είναι στρατιωτικοποιημένα και γραφειοκρατικά, οι εργάτες ακολούθησαν την ίδια πορεία με τις άλλες τάξεις και χρησιμοποίησαν την ίδια μορφή οργάνωσης μ' αυτές. Μόνο η ίδια η κρατική γραφειοκρατία μπορεί να συγκριθεί από πλευράς τελειότητας της σύνθετης λειτουργίας της με τις σοσιαλιστικές και τις συνδικαλιστικές γραφειοκρατίες... Μπορεί κανείς να καταλάβει πώς η οργάνωση των εργατών έγινε η ίδια αυτοσκοπός, μια μηχανή που τελειοποιείται για λογαριασμό δικό της και όχι για τα καθήκοντα που είχε να επιτελέσει». Αφότου έφυγε από ΓΣΚ άρχισε να γενικεύει την εμπειρία αυτή και να θεωρεί ότι ισχύει γενικά όλες τις οργανώσεις, ανεξάρτητα από σκοπούς και εθνικότητα. Βλ. Michels R., 1966, *Political Parties*, New York, Free Press Paperback. Βλ. επίσης και Robert Michels, στο Grusky O. and Miller A. G. (1970), *The Sociology of Organizations*, Basic Studies. New York. Free Press, σελ. 25-43

νοιώθουν ότι οφείλουν την εργασία τους στους ηγέτες και την οργάνωση και από αυτή την άποψη αποτελούν στοιχείο συντηρητικοποίησης.⁸⁸

Παρά τη γενίκευση της γερμανικής εμπειρίας του και την αναγωγή των συμπερασμάτων του σε θεωρία που την ονόμασε «ο σιδηρούς νόμος της ολιγαρχίας», πάντοτε διατηρούσε την ελπίδα ότι το δημοκρατικό σύνταγμα (το καταστατικό του κόμματος ή του συνδικάτου), αν και δεν εμποδίζει τη δημιουργία της ολιγαρχίας και της ελίτ γενικά, παρέχει τη δυνατότητα «κυκλοφορίας και ανανέωσης των ελίτ».

2.1.3.1.2 Το αριστοκρατικό μοντέλο

Μια παραλλαγή της θεωρίας του Michels είναι το αριστοκρατικό μοντέλο συνδικάτου. Ο H. Turner υποστήριξε ότι υπάρχουν δύο ειδών συνδικάτα, τα κλειστά και τα ανοιχτά.⁸⁹ Τα πρώτα έχουν ομοιογενή κοινωνική βάση και ιδιαίτερα υψηλό ποσοστό συνδικαλιστικής πυκνότητας και συμμετοχής μελών. Σ' αυτό το μοντέλο ανήκουν οι συντεχνιακές συνδικαλιστικές οργανώσεις και ισχύει η «εκλεκτική δημοκρατία» (“exclusive democracy”). Τα “αριστοκρατικά συνδικάτα” έχουν πιο ετερογενή βάση και είναι πιο ομαδοποιημένα. Μία επαγγελματική ομάδα ή παράταξη συμμετέχει περισσότερο από άλλες και, κατά συνέπεια, κυριαρχεί στο συνδικάτο. Τέλος υπάρχει η «λαϊκή προεδροκρατία» (“popular bossdom”) που χαρακτηρίζει τα ανοιχτά συνδικάτα με εξαιρετικά ετερογενή κοινωνική βάση και πολύ χαμηλό ποσοστό συμμετοχής των μελών, όπως είναι τα συνδικάτα ομοσπονδιακού χαρακτήρα και καλύπτουν ευρείες περιοχές (π.χ. ΟΤΟΕ που περιλαμβάνει πανελλαδικά σωματεία)

2.1.3.1.3 Το πλουραλιστικό μοντέλο

Η χαρακτηριστικότερη ανάλυση της συνδικαλιστικής γραφειοκρατίας είναι αυτή των S. & B. Webb.⁹⁰ Σε σχέση με τους άλλους θεωρητικούς, οι Webb,

---

⁸⁸ Λόγω της εμπλοκής του στο ΣΚΓ ο Michels συναντούσε δυσκολία στην εξεύρεση δουλειάς σε γερμανικά πανεπιστήμια. Ο Max Weber τον πήρε υπό την προστασία του και του βρήκε δουλειά στο Τορίνο της Ιταλίας όπου γνώρισε τον Gaetano Mosca που είχε παραπλήσιες απόψεις με το Michels, όπως και με τον Vilfredo Pareto – και οι τρεις θεωρούνται ως οι επιφανέστεροι θεωρητικοί της «θεωρίας των ελίτ». Γενικότερα για τις συνδικαλιστικές οργανώσεις και τη θεωρία των οργανώσεων, βλ. την εισαγωγή στο Grusky O. & Miller G. (1970) *The Sociology of Organizations: Basic Studies*. New York: Free Press, σελ. 7-35

⁸⁹ Turner H. (1962) *Trade Union Growth, Structure and Policy*. London: Allen and Unwin.

⁹⁰ Βλ. Webb S. & Webb B. (1920) *The History of Trade Unionism*, London, Longmans, Green. Στα πλαίσια του μοντέλου αυτού εντάσσονται και οι εργασίες των Clegg

παρά την αποδοχή της θεωρίας περί της απόκλισης των σκοπών, είναι πιο πρόθυμοι να αναγνωρίσουν ότι τα συνδικάτα και οι αξιωματούχοι τους είναι σε θέση να εξυπηρετήσουν τα συμφέροντα και να καλύψουν τις ανάγκες των μελών των οργανώσεών τους. Αυτή η άποψή τους στηρίζεται σε δύο παραδοχές: πρώτον, ότι υπάρχουν αντιτιθέμενα συμφέροντα μεταξύ των εργοδοτών και των εργατών και, συνεπώς, οι δεύτεροι χρειάζονται την ανεξάρτητη οργάνωσή τους σε συνδικάτα και, δεύτερον, ότι η συλλογική οργάνωση των εργαζομένων αντισταθμίζει την αδυναμία του μεμονωμένου εργαζόμενου απέναντι στον εργοδότη. Υποστηρίζουν, επίσης, ότι η συλλογική διαπραγμάτευση αποτελεί την κύρια δραστηριότητα των συνδικάτων και τη βασική μέθοδο προώθησης των συμφερόντων των εργαζομένων, χωρίς να παραγνωρίζουν την ενδεχόμενη σύγκρουση συμφερόντων ηγεσίας – μελών κατά τις συλλογικές διαπραγματεύσεις ή ακόμη και μετά τη συμφωνία των διαπραγματευτών των δύο πλευρών για σύναψη συλλογικής σύμβασης.

Από τη σύγκρουση αυτή διαφαίνεται το ξεχωριστό ενδιαφέρον των δύο ομάδων του συνδικάτου: η βάση ενδιαφέρεται κυρίως για το άμεσο αποτέλεσμα της συλλογικής διαπραγμάτευσης ενώ η ηγεσία προσπαθεί να μετριάσει τις απαιτήσεις της βάσης για να σιγουρέψει τη θέση του συνδικάτου μέσα στην επιχείρηση ως βασικού διαπραγματευτή με τον εργοδότη. Τα «θεσμικά συμφέροντα» της συνδικαλιστικής οργάνωσης πρέπει, σύμφωνα με τους συγκεκριμένους θεωρητικούς, να υπερασπίζονται μαζί με τα άμεσα συμφέροντα των μελών της συνδικαλιστικής οργάνωσης. Είναι στη φύση των συνδικαλιστικών οργανώσεων, τονίζουν, να υπάρχουν αυτές οι εσωτερικές συγκρούσεις που αφορούν τη σχέση της συλλογικής διαπραγμάτευσης και τη βραχυπρόθεσμη και μακροπρόθεσμη εξυπηρέτηση των μελών.⁹¹

H.(1975), "Pluralism in Industrial Relations", *British Journal of Industrial Relations*, Vol. 13, No.2, Flanders A. (1975), *Management and Unions*, London, Faber and Faber, και Fox A. (1975) "Collective Bargaining and the Webbs", *British Journal of Industrial Relations*, Vol. 13, No.2.

⁹¹ Ορισμένοι (βλ. Adeney M. & Lloyd J., 1986, *The Miners' Strike: Loss Without Limit*, London, Routledge & Kegan Paul) φέρνουν το παράδειγμα του ηγέτη των Βρετανών ανθρακωρύχων Arthur Scargill ως έκφραση της αντίφασης και του καταλογίζουν έλλειψη ηγετικής λογικής κατά την ιστορική απεργία του 1984/5. Υπήρξαν, κατά τη γνώμη τους, δύο στιγμές (Ιούλιος και Οκτώβριος 1984) που θα μπορούσε να οδηγήσει σε σύναψη συμφωνίας του συνδικάτου με την κυβέρνηση, προχωρώντας σε ορισμένες υποχωρήσεις προκειμένου να αποτραπεί το χειρότερο, μιας και μετά το αδιέξοδο η κυβέρνηση Thatcher προχώρησε σε επιτάχυνση του προγράμματος κλεισίματος ορυχείων, εισαγωγής νέων ευέλικτων εργασιακών σχέσεων και ιδιωτικοποίηση του κλάδου, οδηγώντας το συνδικάτο στην ήττα. Όμως, υπάρχουν στοιχεία που οι εκτιμήσεις αυτές δεν λαμβάνουν υπόψη τους και παρουσιάζουν εκ των προτέρων ως αδιέξοδο τη στρατηγική της συνολικής αντιπαράθεσης του συνδικάτου με την κυβέρνηση Thatcher (βλ. Fosh P. & Heery E., 1990, *Trade Unions and their Members: Studies in Union Democracy and Organization*, London, Macmillan). Για τους τρόπους επιβολής του νεοφιλελευθερισμού και την ιδεολογική κατίσχυσή του στην

2.1.3.1.4 Το μοντέλο της πολιτικής οικονομίας

Οι θεωρητικοί που ανέπτυξαν αυτό το μοντέλο με βάση τη μελέτη των περιπτώσεων της Αυστρίας, της Νορβηγίας και της Σουηδίας εξηγούν το γεγονός της συνύπαρξης χαμηλού πληθωρισμού και σχετικά πλήρους απασχόλησης κατά τη μεταπολεμική περίοδο εισάγοντας την έννοια του «κορπορατισμού» που δηλώνει την ένταξη – ενσωμάτωση της οργανωμένης εργασίας στο σύστημα της τριμερούς συνεργασίας συνδικάτων – εργοδοτών – κράτους.⁹² Η διαπραγματευτική δυνατότητα των συνδικαλιστικών οργανώσεων μειώνεται προς όφελος της δυνατότητάς τους να ασκούν επιρροή στις κρατικές οικονομικές, δημοσιονομικές και κοινωνικές πολιτικές. Μελετώνται, ως εκ τούτου, οι συνθήκες που συμβάλλουν στην κατεύθυνση επίτευξης ενός σταθερού «ιστορικού συμβιβασμού» μεταξύ της εργατικής τάξης και των υπόλοιπων τάξεων και ομάδων των καπιταλιστικών αυτών κοινωνιών. Η εστίαση των θεωρητικών φακών κατευθύνεται στα είδη των εντάσεων που προκαλούνται στις σχέσεις συνδικαλιστικής γραφειοκρατίας και μελών των συνδικάτων.

Σε σχέση με τους πλουραλιστές, οι θεωρητικοί του μοντέλου της πολιτικής οικονομίας ασχολούνται αποκλειστικά με τις κεντρικές συνδικαλιστικές οργανώσεις και ομοσπονδίες ενώ οι ίδιοι πλουραλιστές δίνουν έμφαση στο μεμονωμένο συνδικάτο και τις σχέσεις της ηγεσίας με τα μέλη του. Γι' αυτό και οι πρώτοι έχουν την τάση να ασκούν κριτική στις μεμονωμένες συνδικαλιστικές οργανώσεις και στα συνδικάτα που αποσπούν ξεχωριστές παραχωρήσεις από τους εργοδότες μέσω των συλλογικών διαπραγματεύσεων με τους εργοδότες τους και τα κατηγορούν ότι συμβάλλουν στην αύξηση των πληθωριστικών πιέσεων επιφέροντας ανεργία και συνολική υποβάθμιση της εργατικής τάξης και επιδείνωση των εργασιακών σχέσεων. Υποστηρίζουν ότι μέσω της συμμετοχής στη διαμόρφωση των κρατικών πολιτικών τα συνδικάτα είναι σε θέση μεσομακροπρόθεσμα να βελτιώσουν τη θέση των μελών τους (κοινωνικός μισθός, φορολογικές ελαφρύνσεις κλπ). Εξάλλου, υποστηρίζουν, η συμμετοχή στη διαμόρφωση των κρατικών πολιτικών έχει θετικές επιπτώσεις τόσο στη θέση της εργατικής τάξης ως συνόλου (λιγότερη ανεργία, χαμηλότερος πληθωρισμός κλπ) όσο και στη θέση των λιγότερο ευνοημένων εργατικών στρωμάτων (ανεvidίκευτοι, γυναίκες, νέοι) και των αποκλεισμένων από τα συνδικάτα (άνεργοι, συνταξιούχοι, νοικοκυρές κλπ.). Η κεντρική

κοινωνία πριν και μετά την άνοδο της κυβέρνησης Thatcher βλ. Dixon K. (2001), *Οι ευαγγελιστές της αγοράς*, Αθήνα: Πατάκης.

⁹² Kittel, B. (2000) "Deaustriification? The Policy-Area-Specific Evolution of Austrian Social Partnership." *West European Politics*. No. 27, January.

παρέμβαση των συνδικαλιστικών οργανώσεων μέσω της κορπορατιστικής συμμετοχής αναδεικνύει ολοένα και περισσότερο το ρόλο των κεντρικών γραφειοκρατιών των εθνικών συνδικάτων και ομοσπονδιών.⁹³ Θεσμοποιείται και υποστηρίζεται με νομικές μορφές και κοινοβουλευτικές διαδικασίες η ύπαρξη, δραστηριοποίηση και ανάπτυξη των αξιωματούχων των συνδικάτων και προωθούνται οι «θεσμικές ανάγκες» τους μέσω της παραχώρησης κρατικών πόρων.

Όμως, όπως τονίσαμε πιο πάνω, εγείρονται αμφισβητήσεις και εντάσεις μεταξύ ηγεσίας και μελών και στην περίπτωση της κορπορατιστικής διευθέτησης. Πρώτα απ' όλα, λόγω της διαφορετικής εκτίμησης σχετικά με το χρόνο όσον αφορά την αξιολόγηση του κόστους και του κέρδους που συνεπάγεται μια τέτοια συμμετοχή στη διαμόρφωση των κρατικών πολιτικών. Η μακροπρόθεσμη απόδοση των μέτρων που προσδοκούν οι συνδικαλιστές ηγέτες των εθνικών συνδικάτων δεν γίνεται άμεσα και εύκολα αποδεκτή από μεγάλο αριθμό μελών που γίνεται προσπάθεια να πειστούν για να συμφωνήσουν στην επιβράδυνση των άμεσων μισθολογικών αυξήσεων, ή ακόμη και στη μείωση των μισθών, προκειμένου να απολαύσουν στο μέλλον τις όποιες θετικές συνέπειες της κρατικής πολιτικής. Η αβεβαιότητα μπροστά σε ένα απροσδιόριστο και χαοτικό μέλλον έρχεται σε άμεση και έντονη αντίθεση με τη γραμμική αντίληψη των κρατικών τεχνοκρατών και των συνδικαλιστών ηγετών που βλέπουν την κοινωνία μέσα από τα κεντρικά γραφεία των υπουργείων και των συνδικάτων. Επίσης, είναι δυνατόν να προκύπτουν νέα προβλήματα σχετιζόμενα με την «οικουμενική» φύση των παροχών που κερδίζονται λόγω της κορπορατιστικής συναλλαγής, όπως το φαινόμενο των «τσαμπατζήδων» (free-riders) ή προβλήματα σχετικά με την απόδοση προτεραιότητας στην πλήρη εκμετάλλευση της διαδικασίας των συλλογικών διαπραγματεύσεων αντί της συμμετοχής στην κορπορατιστική συναλλαγή⁹⁴. Τέλος, πολλές φορές είναι δυνατό να διακυβεύεται η ταξική αλληλεγγύη όταν υπάρχει είτε στενά ιεραρχημένη εσωτερική αγορά εργασίας

---

⁹³ Η περίπτωση της κρίσης του 1985 είναι χαρακτηριστική της κατάρρευσης των όποιων κορπορατιστικού χαρακτήρα πολιτικών ασκήθηκαν από τις πρώτες κυβερνήσεις Α.Παπανδρέου-ΠΑ.ΣΟ.Κ. Η εσωκομματική κρίση στο ΠΑ.ΣΟ.Κ. προκλήθηκε από την ενεργοποίηση μεγάλης μερίδας συνδικαλιστών της ΠΑΣΚΕ που ζητούσαν την ανάκληση των μέτρων σταθεροποίησης και μαζί με τις υπόλοιπες παρατάξεις της συνδικαλιστικής αντιπολίτευσης (ΕΣΑΚ, ΑΕΜ, ΔΑΚΕ και Συσπειρώσεις) ανέτρεψαν τη διοίκηση της ΓΣΕΕ που παρέμενε πιστή στην κυβερνητική πολιτική. Η συνδικαλιστική και πολιτική επιβίωση των συνδικαλιστών του ΠΑΣΟΚ εξαρτιόταν από τη σχέση τους με τη βάση των συνδικάτων που συγκρούστηκε με την κυβερνητική πολιτική.

⁹⁴ Πρόκειται για τις περιπτώσεις μεμονωμένων ισχυρών συνδικάτων με κεντρική θέση στην οικονομία, όπως ΔΕΚΟ, Τράπεζες κλπ. Αυτά τα συνδικάτα μπορούν να τραβήξουν προς τη μία ή την άλλη πλευρά και να αποτελούν κάθε φορά πρότυπα για τα μικρότερα και πιο αδύναμα συνδικάτα.

στο χώρο των επιχειρήσεων είτε μεγάλη ανισότητα στη γενικότερη αγορά εργασίας με αποτέλεσμα την ύπαρξη σχετικά προνομιούχων στρωμάτων που θυσιάζουν τη στρατηγική της συμπαράστασης προς τα πιο αδύναμα κοινωνικά στρώματα μπροστά στην κατοχύρωση των στενών βραχυπρόθεσμων συντεχνιακών συμφερόντων τους.

Η ερμηνεία αυτή περί κορπορατισμού έχει θετικά στοιχεία στο βαθμό που επισημαίνει τις συνέπειες της ενσωμάτωσης του συνδικαλιστικού κινήματος στους κόλπους του κράτους δεν παύει όμως να αποτελεί μια ερμηνεία που αδυνατεί να ξεφύγει από τη στενά εννοούμενη οικονομική ορθολογική ανάλυση και να λάβει υπόψη της και άλλους κοινωνικούς παράγοντες που ενδεχομένως να επηρεάζουν τις πολιτικές συμπεριφορές της ηγεσίας και των μελών των συνδικάτων. Επομένως δεν επαρκεί για την ερμηνεία του φαινομένου της συνδικαλιστικής γραφειοκρατίας.

2.1.3.1.5 Μαρξισμός

Οι περισσότεροι σύγχρονοι Μαρξιστές μελετητές του συνδικαλισμού, όπως ο R. Hyman και ο L. Panitsch, παρ' όλο που δέχονται πως οι θεωρίες περί πλουραλισμού και περί κορπορατισμού ανέδειξαν ορισμένα στοιχεία της πραγματικότητας γύρω από τη συνδικαλιστική γραφειοκρατία και τους όρους εμφάνισης και ανάδειξής της σε κεντρικό παράγοντα ρυθμιστικής λειτουργίας, υποστηρίζουν ότι οι θεωρίες αυτές «δεν αποδίδουν παρά μέτρια ουσιαστικά αποτελέσματα»⁹⁵ Επιπλέον, το κύριο στοιχείο των θεωριών αυτών είναι ότι προωθούν την ενσωμάτωση των συνδικάτων στην καπιταλιστική κοινωνία και διευκολύνουν τη σταθεροποίηση της υπάρχουσας εκμεταλλευτικής κοινωνικής τάξης πραγμάτων.

Η συλλογική διαπραγμάτευση «εξαφάνισε ορισμένα από τα καταφανώς κτηνώδη μέσα που χρησιμοποιούσαν οι διευθυντές για τον έλεγχο των εργατών», όμως «σταθεροποίησε τη βασική δομή» της καπιταλιστικής κοινωνίας.⁹⁶ Ο δε κορπορατισμός αποδείχτηκε για τις φιλελεύθερες δημοκρατίες ως ένα «πανίσχυρο μέσο για την ενίσχυση της ταξικής κυριαρχίας»⁹⁷.

Έτσι ερμηνεύεται από τους σύγχρονους Μαρξιστές η διάσταση μεταξύ των στόχων των ηγετικών συνδικαλιστικών οργάνων και των «αντικειμενικών

⁹⁵ Βλ. Hyman R. (1989) *The Political Economy of Industrial Relations*. London: Macmillan, σελ.188

⁹⁶ Hyman R. (1989) *Strikes*, London: Macmillan, σελ. 100.

⁹⁷ Panitch L. (1986) *Working Class Politics in Crisis*. London: Verso, σελ. 151.

συμφερόντων» των εργαζομένων. Θεωρούν ότι με τον αγώνα των εργαζομένων της βάσης των συνδικάτων, που αρνούνται τη δίχως όρους εμπλοκή στη συλλογική διαπραγμάτευση προβαίνοντας σε απεργιακές και άλλων μορφών κινητοποιήσεις, μπορούν να κατακτηθούν δικαιώματα και να αποσπαστούν ευνοϊκές γι' αυτούς παραχωρήσεις από τους εργοδότες και τους διευθυντές.⁹⁸ Με την «αυθόρμητη οργάνωση των εργαζομένων στους χώρους εργασίας» που ασκούν έλεγχο πάνω στη δουλειά τους και συνήθως «έρχονται σε ρήξη με τους επίσημους θεσμούς συλλογικής διαπραγμάτευσης» διευρύνονται και διασφαλίζονται οι κατακτήσεις».⁹⁹

Έτσι, στο εσωτερικό των συνδικάτων υπάρχει μια διαρκής σύγκρουση μεταξύ της ηγετικής συνδικαλιστικής γραφειοκρατίας (που περιλαμβάνει τόσο τους ανώτερους ιεραρχικά συνδικαλιστές και τους πλήρους απασχόλησης επαγγελματίες συμβούλους και υπαλλήλους των συνδικάτων) από τη μια πλευρά και τμημάτων της εργατικής τάξης από την άλλη. Οι μεν παραμένουν δεσμευμένοι στην υπόθεση της κανονικής και συνεχούς συνδιαλλαγής με τους εργοδότες και το κράτος μέσω της διαδικασίας συλλογικής και οι δε αρνούνται τη συνέχιση της εκμετάλλευσής τους είτε με άμεσους είτε με έμμεσους τρόπους.¹⁰⁰

Γιατί όμως η γραφειοκρατία καταφέρνει να κυριαρχεί; Έχουν διατυπωθεί τρεις απαντήσεις. Η πρώτη τονίζει την απομόνωση των αξιωματούχων των συνδικάτων από τα μέλη τους, την απομάκρυνσή τους από τις εκμεταλλευτικές συνθήκες της καθημερινής εργασίας και την ύπαρξη ενός συνόλου

---

⁹⁸ Jeffreys S. (1986) *Management and Managed: Fifty Years of Crisis at Chrysler*. Cambridge: Cambridge University Press, σελ. 12-15.

⁹⁹ Βλ. Hyman (1989) *Strikes*, σελ. 101

¹⁰⁰ Βλ. Fosh P. & Heery E. (1990) «Introduction: Whose Union? Power and Bureaucracy in the Labour Movement» στο Fosh P. & Heery E. (επιμ.), *Trade Unions and their Members: Studies in Union Democracy and Organization*, London, Macmillan, σελ. 1-28. Οι συγγραφείς αναφέρουν ως παράδειγμα διάλογου σχετικά με το ρόλο της συνδικαλιστικής γραφειοκρατίας την εξέλιξη της απεργίας των Βρετανών ανθρακωρύχων και τη σύγκρουση με τη νεοφιλελεύθερη κυβέρνηση Thatcher. Από τη μια μεριά, οι Callinicos A. και Simpson M. Callinicos A. & Simons M. (1985), *The Great Strike: the Miners' Strike of 1984/5 and Its Lessons*, London: Socialist Workers Party (καθώς και ο Harman Ch. (1985), *The Miners' Strike and the Struggle for Socialism*, London: Socialist Workers Party, ισχυρίζονται ότι ήταν οι περιορισμοί που επέβαλλε η συνδικαλιστική γραφειοκρατία η αιτία της αποτυχίας της απεργίας ενώ από την άλλη μεριά ο Hyman θεωρεί ότι δεν εκτιμήθηκε από τον A. Scargill σωστά η δεδομένη συγκυρία και οι συσχετισμοί δυνάμεων τόσο μεταξύ κυβέρνησης και εργατικού κινήματος όσο και στο εσωτερικό του κινήματος υπέρ της γραφειοκρατίας με αποτέλεσμα να μην είναι σε θέση να διακρίνει τη στιγμή κατά την οποία μπορούσε να διαπραγματευτεί το κλείσιμο της απεργίας με τις μικρότερες ζημιές (Hyman R., 1986, «Reflections on the Mining Strike», *Socialist Register 1985-6*, London, Merlin Press, σελ. 339-40).

συμφερόντων διαφορετικών από αυτά των απλών εργαζομένων.¹⁰¹ Η δεύτερη τονίζει την αποδοχή, εκ μέρους των αξιωματούχων των συνδικάτων, της ιδεολογίας της σοσιαλδημοκρατίας που, απορρίπτοντας το Μαρξισμό και την πάλη των τάξεων, υιοθετεί την άποψη της ουδετερότητας του κράτους και αντιλαμβάνεται ως πανάκεια τον κεντρικό σχεδιασμό προδιαθέτοντας το συνδικαλιστικό κίνημα να δεχτεί τον κορπορατισμό ως το ανώτατο στάδιο της συνδικαλιστικής πάλης.¹⁰² Η τρίτη απάντηση θεωρεί ότι τα συνδικάτα είναι σε δυσμενή θέση απέναντι στους εργοδότες και το κράτος, που είναι σε θέση να τους υπαγορεύσουν τη μείωση των επιδιώξεων, τον καθορισμό των στόχων του συνδικαλιστικού κινήματος και την αποδοχή της συλλογικής διαπραγμάτευσης σε αντάλλαγμα για την ασφάλεια και επιβίωση των οργανώσεων και των ηγεσιών τους.¹⁰³

2.1.3.1.6 Συντηρητισμός

Την κεντρική ιδέα της διάστασης συμφερόντων υιοθετούν και οι συντηρητικοί αλλά οι προτεινόμενες λύσεις είναι άκρως διαφορετικές από αυτές των σύγχρονων Μαρξιστών. Η ερμηνεία της νεο-συντηρητικής τάσης που στήριξε τις κυβερνήσεις Thatcher και Reagan στις επιθετικές πολιτικές τους κατά των συνδικάτων έχει τρεις βάσεις. Πρώτα απ' όλα, υποστηρίζεται ότι δεν είναι αποκλειστικά το συνδικάτο που θα προστατέψει τα συμφέροντα του μεμονωμένου εργαζόμενου και ότι ο εργαζόμενος δεν είναι σε τόσο μειονεκτική θέση απέναντι στον εργοδότη όταν συναντώνται στην αγορά εργασίας. Υπάρχουν εξελίξεις στην αγορά εργασίας και αλλαγές στη δομή των επιχειρήσεων και της κοινωνίας που, κατά τους νέο-συντηρητικούς θεωρητικούς,¹⁰⁴ στηρίζουν αυτή τη θέση: αύξηση επιπέδων εργασιακών δεξιοτήτων, αυτο-απασχόληση, προσωρινή εργασία και δεύτερη δουλειά στην πρώτη περίπτωση, διασπορά ιδιοκτησίας και διανομή μετοχών με ευνοϊκούς όρους (stock option plans) στους εργαζόμενους που τους καθιστούν ως ένα βαθμό «καπιταλιστές» στη δεύτερη περίπτωση. Επιπλέον, δεν υφίσταται πλέον ζήτημα μειονεκτικότητας στην πώληση της εργατικής δύναμης σε κάποιον ισχυρότερο αγοραστή χωρίς εναλλακτικές επιλογές και χωρίς δίχτυ ασφαλείας. Υποστηρίζεται επίσης ότι η μονοπωλιακή θέση των συνδικάτων στην αγορά εργασίας μπορεί να επιφέρει βραχυπρόθεσμα οφέλη υπέρ των εργαζομένων

¹⁰¹ Ο T. Lane -Βλ. Lane T. (1974) *The Union Makes Us Strong*, London: Arrow - μιλάει για μια εθνική συνδικαλιστική γραφειοκρατία που έχει ασπασθεί τον αστικό τρόπο ζωής.

¹⁰² Βλ. Panitch (1986), *ο.ε.π.*, σελ. 197.

¹⁰³ Hyman R. (1971) *Marxism and the Sociology of Trade Unionism*, London, Pluto Press, σελ. 107.

¹⁰⁴ Βλ. Hanson C.G. & Mather G. (1988) *Striking Out Strikes: Changing Employment Relations in the British Labour Market*, Hobart Paper 110, London, The Institute of Economic Affairs.

αλλά σε μακροπρόθεσμη βάση το αποτέλεσμα είναι αρνητικό επειδή η συλλογική διαπραγμάτευση συμπιέζει τις επενδύσεις συμβάλλοντας στη δημιουργία άσχημων οικονομικών αποτελεσμάτων και στη διατήρηση οικονομίας χαμηλόμισθων υπαλλήλων και εργαζομένων. Το ίδιο υποτίθεται ότι συμβαίνει και στην περίπτωση που τα συνδικάτα πιέζουν για την προστασία των υπαρχουσών θέσεων εργασίας αρνούμενα να βοηθήσουν στην εξέλιξη της τεχνολογίας και επιβάλλοντας περιορισμούς στο διευθυντικό δικαίωμα.

Επίσης εκτός από τα μακροπρόθεσμα συμφέροντα των μελών των συνδικάτων θίγονται και τα συμφέροντα όσων δεν είναι μέλη τους και ιδιαίτερα των ανέργων. Αποτέλεσμα θεωρείται η αύξηση της ανεργίας και η διεύρυνση του κοινωνικού χάσματος και των ανισοτήτων εντός και εκτός αγοράς εργασίας. Τέλος αμφισβητείται ο συγκρουσιακός χαρακτήρας που αποδίδουν όλες οι προηγούμενες τάσεις στη σχέση απασχόλησης. Η εργασιακή ειρήνη μπορεί να υπάρξει εφόσον υιοθετηθούν νέες διευθυντικές πρακτικές «διαχείρισης ανθρωπίνων πόρων»: νέα συστήματα αμοιβής (συμμετοχή στα κέρδη, σύνδεση μισθού με την απόδοση), τονισμός της ανάγκης ένταξης του εργαζόμενου στη λειτουργία της επιχείρησης και έμφαση στις ατομικές ανάγκες και ικανότητες, ανταγωνισμός των επιχειρήσεων με βάση την ποιότητα αντί με βάση τις τιμές. Στις περιπτώσεις αυτές τα συνδικάτα έχουν μικρές δυνατότητες παρέμβασης στο βαθμό που δεν συσσωρεύονται πολλά παράπονα που να την δικαιολογούν).¹⁰⁵

Υποχρεώνονται τα συνδικάτα να «αλλάξουν νοοτροπία» μεταβαλλόμενα σε παροχείς υπηρεσιών και πληροφόρησης σχετικά με την μετεκπαίδευση και την αγορά εργασίας.

Επιπλέον, αμφισβητείται ανοιχτά η ύπαρξη βούλησης των εργαζομένων περί συμμετοχής τους στα συνδικάτα και όπου βρέθηκαν στην εξουσία (κυρίως σε Η.Π.Α. και Βρετανία) είτε επιτέθηκαν στα συνδικάτα με το πρόσχημα της «απελευθέρωσης» των εργαζομένων από την υποχρέωση συμμετοχής τους σ' αυτά¹⁰⁶ είτε δημιούργησαν ζώνες δίχως συνδικάτα. Ουσιαστικά, τα συνδικάτα ανακηρύχθηκαν σε «εσωτερικούς εχθρούς».

---

¹⁰⁵ Βλ. Hayek F.A. (1985 "Trade Unions and Britain's Economic Decline" στο McCarthy W.E.J., *Trade Unions*, Harmondsworth: Penguin σελ. 359-60 και Roberts B. (1987) *Mr. Hammond's Cherry Tree: The Morphology of Union Survival*, 18th Wincott Memorial Lecture, Occasional Paper 76, London: The Institute of Economic Affairs, σελ. 8-10 και 18-20.

¹⁰⁶ Κατά τους νέο-συντηρητικούς, οι ηγεσίες των συνδικάτων των ανθρακωρύχων (NUM) κατηγορούνται ότι συντήρησαν τεχνητά την απεργία μέσω της παραπληροφόρησης των εργατών που από ένα σημείο και ύστερα (χειμώνας 1984) αρνούσαν σε ολοένα και μεγαλύτερους αριθμούς να ακολουθήσουν την απεργιακή γραμμή προσερχόμενοι στα

2.1.3.1.7 Φεμινισμός

Οι φεμινιστικές κριτικές επικεντρώνουν και αυτές τα βέλη τους στο θέμα της απόκλισης συμφερόντων μεταξύ συνδικάτου και μελών, ιδιαίτερα των γυναικών.¹⁰⁷ Το κύριο στοιχείο είναι ότι η αναγνώριση της ανάγκης οργάνωσης για την κατάκτηση των δικαιωμάτων των εργαζομένων γυναικών δεν προέρχεται τόσο από την ιδιότητά τους ως εργαζομένων σε σύγκρουση με τα συμφέροντα των εργοδοτών όσο από το γεγονός ότι είναι γυναίκες. Έτσι, διαπιστώνονται διαφορετικά συμφέροντα μεταξύ ανδρών και γυναικών στο πλαίσιο του συνδικάτου, που οι πρώτοι έχουν φτιάξει με τα δικά τους μέτρα και σταθμά συμβάλλοντας παράλληλα στην ανάλογη διαμόρφωση της αγοράς εργασίας. Η φεμινιστική κριτική εστιάζεται στον αποκλεισμό που επιβάλλεται στις άνεργες γυναίκες αλλά και στις εργαζόμενες που είναι μέλη των συνδικάτων.

Η συλλογική διαπραγμάτευση συχνά έχει ως κύριο χαρακτηριστικό τη δόμηση τόσο του χώρου εργασίας όσο και της αγοράς εργασίας με βάση τη λογική της εξυπηρέτησης των συμφερόντων των «ειδικευμένων» ανδρών που εργάζονται με πλήρη απασχόληση σε βάρος των «ανειδίκευτων» γυναικών που εργάζονται με μερική απασχόληση. Μόνο μετά από τους σκληρούς φεμινιστικούς αγώνες τα συνδικάτα έθεσαν στην ημερήσια διάταξη των συλλογικών διαπραγματεύσεων τις συγκεκριμένες ανάγκες των γυναικών εργαζομένων (φροντίδα των παιδιών, άδεια μητρότητας, ίση αμοιβή, ευκαιρίες κατάρτισης και εκπαίδευσης, προώθηση αιτημάτων των εργαζομένων με μερική απασχόληση, πάλη κατά των σεξουαλικών παρενοχλήσεων, θέματα υγείας των γυναικών κλπ). Παράλληλα η φεμινιστική κριτική τονίζει ότι η στρατηγική των συνδικάτων αυτής της αντίληψης εστιάζεται στη διεκδίκηση του «οικογενειακού μισθού» που ενισχύει τη λογική του υφιστάμενου οικιακού καταμερισμού εργασίας και την υποταγή των γυναικών στην ιδιωτική σφαίρα.

ορυχεία για να εργαστούν ή για να πάρουν αποζημιώσεις σε αντιστάθμισμα της απόλυσής τους λόγω μειώσεων των θέσεων εργασίας. Βλ. MacGregor I. & Tyler R. (1986) *The Enemies Within: the Story of the Miners' Strike 1984-5*, Glasgow, Fontana / Collins και Wilsher P., MacIntyre D. and Jones M. (1985) *Strike: Thatcher, Scargill and the Miners* London: Coronet Books.

¹⁰⁷ Beale J. (1982) *Getting it Together: Women as Trade Unionists*. London, Pluto Press' Cockburn C. (1987) *Women, Trade Unions and Political Parties*. London: Fabian Society' Dickens L. (1988) "Falling through the Net: Employment Change and Worker Protection", *Industrial Relations Journal*, Τόμ. 19, No.2' Pollert A. (1981) *Girls, Wives, Factory Lives*. London: Macmillan' Purcell K. (1988) "Gender and the Experience of Employment" στο Gallie D. (επιμ.), *Employment in Britain*, Oxford: Basil Blackwell.

Δύο είναι οι βασικές φεμινιστικές κριτικές τάσεις.. Η πρώτη τονίζει τη διαιωνιζόμενη κυριαρχία των ανδρών στο πλαίσιο του συνδικαλιστικού κινήματος και την αναπόφευκτη ύπαρξη ορίων στις διεκδικήσεις των γυναικών όσο οι άνδρες κατέχουν τις θέσεις – κλειδιά των συνδικάτων και η κυριαρχία αυτή δεν ανατρέπεται. Η δεύτερη αποδέχεται την έννοια της «σχετικής αυτονομίας» της γραφειοκρατίας ως σε σχέση με το κυρίαρχο σύστημα σχέσεων των φύλων και υποστηρίζει ότι υπάρχουν πεδία πρόσφορα για μεταρρυθμιστικές παρεμβάσεις. Όμως και οι δύο απόψεις προϋποθέτουν την ύπαρξη κοινωνικού κινήματος που να στηρίζει την ανατροπή ή τις μεταρρυθμίσεις.

2.1.3.2 Κριτική των θεωριών για τη «συνδικαλιστική γραφειοκρατία»

Η γραφειοκρατικοποίηση των συνδικάτων δεν είναι ούτε αναπόφευκτη ούτε αιώνια. Η πεσιμιστική άποψη του Michels εκφράστηκε σε μια εποχή που ο κρατισμός, σε όλες τις μορφές του, κέρδιζε γρήγορα έδαφος υποβοηθούμενος από τη μεσοπολεμική οικονομική, πολιτική και κοινωνική κρίση. Η ήττα των δυνάμεων της διεθνιστικής επαναστατικής αριστεράς υποβοήθησε τη νίκη των δυνάμεων του φασισμού και του ναζισμού από τη μια μεριά και των διάφορων μορφών σοσιαλδημοκρατίας και κεϋνσιανισμού από την άλλη. Κατά τη μεταπολεμική περίοδο, οι εργατικοί αγώνες από τα κάτω, οι εξεγέρσεις της δεκαετίας του '60 σε Δύση και Ανατολή, τα νέα κοινωνικά κινήματα αμφισβήτησαν, στον ένα ή τον άλλο βαθμό, το «σιδερένιο νόμο της ολιγαρχίας», την «κορπορατιστική διευθέτηση» και, εσχάτως, τη νέο-φιλελεύθερη αντεπανάσταση. Δεν είναι, συνεπώς, τυχαία η αναζωπύρωση της συζήτησης για τις δυνατότητες ανατροπής της συνδικαλιστικής γραφειοκρατίας και του εκδημοκρατισμού των συνδικάτων.¹⁰⁸

Στις κοινωνίες που έχουν τις δυνατότητες δυναμικής αλλαγής των θεσμών τους τίποτα δεν μένει για πάντα σταθερό. Συνεπώς, κανένας θεσμός δεν είναι ασφυκτικά αποκλεισμένος από τον κοινωνικό περίγυρό του και τόσο αποστειρωμένος ώστε να μην επηρεάζεται από τις εξελίξεις. Κάθε εξουσιαστικός θεσμός αποτελεί σε μια δεδομένη ιστορική στιγμή την συμπύκνωση ενός κοινωνικού συσχετισμού δυνάμεων.¹⁰⁹ Τα συνδικάτα είτε

¹⁰⁸ Για τις προσπάθειες εκδημοκρατισμού των συνδικάτων στην Ελλάδα που αποτέλεσαν το κύριο μέλημα της πλειοψηφίας των εργαζομένων, ιδιαίτερα για την περίοδο που ακολούθησε την εκλογική νίκη της «Ενώσεως Κέντρου» το 1964, βλ. Κουκουλές Γ. (2000) *Το εργατικό κίνημα και ο μύθος του Σίσυφου (1964-1966)*, Αθήνα: Οδυσσεάς. Για μια νέα πρόταση διεξόδου από τη σημερινή κρίση της οργανωμένης εργασίας, βλ. Λύτρας Α. (2000) *Κοινωνία και εργασία: Ο ρόλος των κοινωνικών τάξεων*, Αθήνα: Παπαζήση.

¹⁰⁹ Όσον αφορά τη σχεσιακή αντίληψη για την εξουσία, βλ. Πουλιαντζάς Ν. (1982) *ο.π.* και Jessop B. 2001, «Η στρατηγική επιλεκτικότητα του κράτους: Σκέψεις σχετικά μ' ένα

είναι εκ φύσεως δημοκρατικοί θεσμοί είτε μπορούν να εκδημοκρατιστούν με τη μεταρρύθμιση των εσωτερικών διαδικασιών τους ανταποκρινόμενα στις κοινωνικές επιταγές μέσα από πολιτικές συγκρούσεις.¹¹⁰

Από τις θεωρίες στις οποίες αναφερθήκαμε μπορούμε να αντλήσουμε κάποια κριτικά συμπεράσματα που θα μας βοηθήσουν στη συγκρότηση μιας πιο ολοκληρωμένης θεωρίας σε στενή συνάφεια με την πραγματικότητα.

Στη θεωρία των πλουραλιστών μπορούμε να ασκήσουμε κριτική για την αμέλεια που δείχνουν σχετικά με τη συμμετοχή των μελών των συνδικάτων στη λήψη των αποφάσεων και για την αδιαφορία τους για την ευθύνη των συνδικαλιστικών ηγεσιών να απολογούνται ενώπιον των μελών της βάσης των συνδικάτων.¹¹¹ Το επιχείρημά τους ότι, έτσι κι αλλιώς, προέχει το αποτέλεσμα της διαπραγμάτευσης που είναι αναπόφευκτα προς το συμφέρον των μελών και, κατά συνέπεια, ότι πρέπει να πειθαρχούν τα μέλη προς τις ισχυρές ηγεσίες τους καταρρίπτεται στην πράξη από την ίδια την εμπειρία των Βρετανικών συνδικάτων στη διάρκεια της θατσερικής διακυβέρνησης της χώρας και της εμπειρίας των συνδικάτων των Η.Π.Α. που προέβησαν σε τέτοιες υποχωρήσεις προς την εργοδοσία κατά τη διάρκεια της Ρεηγκανικής διακυβέρνησης ώστε να οδηγήσουν τα συνδικάτα στην παρακμή από την οποία προσπαθούν σήμερα να βγουν εκδημοκρατιζόμενα και φεμινιστικοποιούμενα.

Στη θεωρία της πολιτικής οικονομίας και του «κορπορατισμού», που εστιάζεται κυρίως στην ικανότητα της συνδικαλιστικής ηγεσίας να συναλλάσσεται πολιτικά με την κυβέρνηση και τους εργοδότες σε εθνικό επίπεδο, προκαλώντας τη λήψη μέτρων για την πλήρη απασχόληση και την άνοδο του βιοτικού επιπέδου, μπορεί να αντιτάξει κανείς την εμπειρία των κορπορατιστικών διευθετήσεων της δεκαετίας του '70 στη Βρετανία, που οδήγησαν σε ταυτόχρονη αύξηση της ανεργίας και του πληθωρισμού, με αποτέλεσμα τη γενική δυσαρέσκεια, την κινητοποίηση των κλαδικών και τοπικών συνδικάτων και την τελική εξόρμηση του Συντηρητικού Κόμματος και των θατσερικών στην κυβερνητική εξουσία.¹¹² Μια από τις σοβαρότερες συνέπειες της «κορπορατιστικής διευθέτησης» ήταν ο ιδεολογικός και

θέμα του Πουλαντζά», στο Ρήγος Α. και Τσουκαλάς Κ (επιμ.), *Η Πολιτική σήμερα: Ο Νίκος Πουλαντζάς και η επικαιρότητα του έργου του*, Αθήνα: Θεμέλιο, σελ. 87-123.

¹¹⁰ Βλ. Hyman R. (1971), *Marxism and the Sociology of Trade Unionism*. London: Pluto Press

¹¹¹ Βλ. Batstone E. (1988) *The Reform of Workplace Industrial Relations: Theory, Myth and Evidence*, Oxford, Clarendon Press. σελ. 17-8.

¹¹² Η ανεργία έφτασε σε τέτοια ύψη για πρώτη φορά μετά το Β' Π.Π. και ανήλθε σε 1,4 εκατομμύρια άτομα, το δε βιοτικό επίπεδο των εργαζομένων έπεσε για πρώτη φορά σε τόσο χαμηλά επίπεδα, βλ. Kelly J. (1987) *Labour and the Unions*, London: Verso.

πολιτικός αφοπλισμός μεγάλου μέρους της συνδικαλιστικής βάσης μπροστά στην επέλαση του θατσερισμού.¹¹³

Οι θεωρίες των σύγχρονων Μαρξιστών θεωρητικών του συνδικαλισμού, αν και πιο κοντά στην πραγματικότητα, αντιμετωπίζουν και αυτές προβλήματα. Οι θέσεις τους, βέβαια, περί δημοκρατικής μεταρρύθμισης των συνδικάτων ώστε να είναι υποχρεωμένες οι συνδικαλιστικές ηγεσίες να απολογούνται ενώπιον των μελών των συνδικάτων, περί του δικαιώματος των μελών να εκλέγουν και να ανακαλούν τους αντιπροσώπους τους και τους ηγέτες τους καθώς και περί του δικαιώματος των μελών να συμμετέχουν άμεσα στην εκπόνηση στρατηγικών και τακτικών των συνδικάτων και στην εφαρμογή των αποφάσεών τους, είναι, πέρα για πέρα, σωστές. Το πρόβλημα τίθεται κυρίως όταν υπερεκτιμούν τις δυνατότητες των ίδιων των μελών της βάσης και τις μυθοποιούν. Τόσο στη χώρα μας όσο και στις υπόλοιπες χώρες της Ευρώπης έχουμε ζήσει περιπτώσεις που η βάση αρνήθηκε να ακολουθήσει τις ηγεσίες των συνδικάτων σε απεργίες που θεωρούσε εκ των προτέρων χαμένες ή που θεωρούσε υπερβολικές ως μορφή αντίστασης.¹¹⁴

Η συντηρητική θεωρία για το συνδικαλισμό, που υποστηρίζει τα δικαιώματα των μελών ως ατόμων απέναντι στο συνδικάτο, βρήκε την πολιτική της έκφραση στη Θατσερική διακυβέρνηση και το νομοθετικό έργο της. Στα μέλη των συνδικάτων χορηγήθηκαν νέα δικαιώματα ώστε να είναι σε θέση να αρνούνται να υπακούουν στις πιέσεις των συνδικάτων και των ηγετών τους. Επιβλήθηκε η μυστική ψηφοφορία των μελών των συνδικάτων προκειμένου για τις περιπτώσεις της έναρξης απεργιακής δράσης, της εκλογής με πενταετή θητεία των συνδικαλιστικών στελεχών, γενικών γραμματέων και προέδρων.

---

¹¹³ Η συζήτηση για τη συγκεκριμένη περίοδο ειδικά στη Βρετανία, βλ. MacInnes J. (1990), «The Future of This Great Movement of Ours» στο Fosh P. and Heery E., *ο.ε.π.*, σελ.206-232.

¹¹⁴ Στην Ελλάδα της δεκαετίας του '90 οι μονοήμερες απεργίες της ΓΣΕΕ συναντούσαν την αδιαφορία των εργαζομένων που τις θεωρούσαν «τουφεκιά στον αέρα», σε ορισμένες δε απεργίες, όπως στην Ιονική Τράπεζα, ενώ οι εργαζόμενοι του συγκεκριμένου χώρου συμμετείχαν μαζικά δεν μπορούμε να πούμε το ίδιο και για τις απεργίες συμπαράστασης των εργαζομένων από τις υπόλοιπες τράπεζες – χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι στην «μητρική» Εμπορική Τράπεζα το ποσοστό των απεργών δεν ξεπέρασε ποτέ το 40% για πολλούς λόγους, που σχετίζονταν τόσο με τους συσχετισμούς δυνάμεων (ενδοΠΑΣΟΚική σύγκρουση εκσυγχρονιστών – «αντιεκσυγχρονιστών») όσο και με τις νέες στρατηγικές των εκσυγχρονιστικών διοικήσεων των τραπεζών να χειραγωγούν ιδεολογικά τους εργαζόμενους με τη δωρεάν (ή με χαμηλότερες, από τις αγοραίες, τιμές) χορήγηση μετοχών (stock option plans). Η πώληση της Ιονικής υποτίθεται ότι θα είχε θετικές συνέπειες στην τιμή των μετοχών της Εμπορικής και θα δημιουργούσε ακόμη μεγαλύτερες προσδοκίες απόδοσης των μετοχών των υπόλοιπων τραπεζών (ποσοστά απεργών μεταξύ 0,5% και 10%) ενόψει των επερχόμενων ανακατατάξεων στο τραπεζικό σύστημα. Για τη θατσερική Βρετανία, βλ. Kelly J. (1988), *Trade Unions and Socialist Politics*, London, Verso.

Χτυπήθηκε η λογική του closed shop συνδικάτου¹¹⁵, που σήμαινε ότι τα μέλη τους δεν θα είχαν πλέον προτεραιότητα στις προσλήψεις σε θέσεις εργασίας. Τέλος, δημιουργήθηκε ο θεσμός του Επιτρόπου για τα Δικαιώματα των Μελών των Συνδικάτων. Οι Συντηρητικοί, όμως, είδαν τις νομοθετικές παρεμβάσεις τους να αχρηστεύονται πολιτικά με την μαζική προσκόλληση των εργαζομένων στην «παραδοσιακή» συνδικαλιστική πρακτική υπερψηφίζοντας προτάσεις απεργιακών κινητοποιήσεων στις δεκαετίες του '80¹¹⁶ και του '90.¹¹⁷

Τα κύρια συστατικά των προτάσεων της φεμινιστικής θεωρίας για τα συνδικάτα ήταν τα εξής: α) αλλαγή στα συστήματα διοίκησης των συνδικάτων ώστε να μπορούν οι γυναίκες να ανέλθουν στις θέσεις εξουσίας, β) λήψη μέτρων ώστε να υποστηριχτεί η άνοδος του γενικού επιπέδου συμμετοχής των γυναικών στις συνδικαλιστικές δραστηριότητες, και γ) συλλογική οργάνωση των γυναικών μέσω δικτύων γυναικών σε εθνικό και τοπικό επίπεδο ώστε να αγωνιστούν για τα συμφέροντά τους μέσα στα συνδικάτα. Εδώ πρέπει να τονίσουμε ότι υπάρχει μια κοινή γραμμή που διατρέχει τόσο τις φεμινιστικές όσο και τις σύγχρονες μαρξιστικές θεωρίες για το συνδικαλισμό, δηλαδή η προτίμηση για τις άτυπες οργανώσεις, την άμεση δράση των μελών της βάσης των συνδικάτων και την αποδοχή ενός συμμετοχικού μοντέλου συνδικαλιστικής δημοκρατίας αντί του αντιπροσωπευτικού. Η φεμινιστική κριτική τόσο προς τα παραδοσιακά όσο και προς τα σοσιαλδημοκρατικής ή αριστερής μαρξιστικής επιρροής συνδικάτα εστιάζεται στο ότι δεν δίνουν την πρέπουσα σημασία στο γεγονός ότι η πλειονότητα των γυναικών κινητοποιούνται μέσω των συνδικάτων κυρίως όταν αυτά προβάλλουν νέα αιτήματα που σχετίζονται με τα συμφέροντα και ενδιαφέροντα των γυναικών τόσο ως εργαζομένων όσο και ως μελών της οικογένειας και της ευρύτερης κοινότητας.¹¹⁸ Βέβαια, εκείνο που φαίνεται να υποτιμά μια ορισμένη φεμινιστική οπτική γωνία είναι το γεγονός ότι η ίδια η φεμινιστική κριτική και δράση αλλά και ορισμένα προοδευτικά συνδικαλιστικά στελέχη αρσενικού

---

¹¹⁵ Closed shop σημαίνει «κλειστή επιχείρηση», δηλαδή «επιχείρηση, της οποίας το προσωπικό ανήκει αποκλειστικά σε συγκεκριμένο σωματείο, με το οποίο έχει υπογράψει σχετική σύμβαση. Αν το σωματείο δεν δέχεται άλλα μέλη, τότε περιορίζει το δικαίωμα ή την ευχέρεια της επιχείρησης να προσλαμβάνει ή να απολύει προσωπικό». Ορισμός από το Χρυσοβιτισιώτη Ι. & Σταυρακόπουλου Ι., (1995) *Λεξικόν Αγγλοελληνικών & Ελληνοαγγλικών Εμπορικών – Τραπεζικών και Οικονομικών Όρων*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, σελ.145.

¹¹⁶ Βλ. Kelly J. (1989) "British Trade Unionism 1979-89: Change, Continuity and Contradictions", ανακοίνωση στο συνέδριο της επιθεώρησης *Work, Employment and Society: A Decade of Change*, University of Durham, 14-15 Σεπτεμβρίου.

¹¹⁷ Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. τα τεύχη του μηνιαίου συνδικαλιστικού περιοδικού *Labour Research*.

¹¹⁸ Βλ. Cockburn C. (1985) *Machinery of Dominance*, London, Pluto Press και της ίδιας (1987), *Women, Trade Union and Political Parties*, London, Fabian Society.

φύλου – προσκείμενα πάντα στην ευρύτερη αριστερά – έχουν καταφέρει να εντάξουν γυναικεία αιτήματα στην ημερήσια διάταξη των συνδικαλιστικών διεκδικήσεων.¹¹⁹

2.1.3.3 Μορφές συνδικαλιστικής δημοκρατίας

Προτού προχωρήσουμε την ανάπτυξη του συγκεκριμένου θέματος θα χρειαστεί να επικεντρώσουμε για λίγο την προσοχή μας στην έννοια της «δημοκρατίας». Σύμφωνα με την κλασική φιλελεύθερη αντίληψη η (αντιπροσωπευτική) δημοκρατία ορίζεται ως ένα σύνολο ρητών και προεγκατεστημένων κανόνων για την πολιτική συμμετοχή, τον ανοιχτό ανταγωνισμό και την ειρηνική επίλυση των συγκρούσεων. Οι πολιτικές ρυθμίσεις είναι με την σειρά τους αποτέλεσμα συμβιβασμού, του οποίου η ουσιαστική έκβαση δεν είναι απόλυτα βέβαιη. Ως κύριοι φορείς αυτού του συμβιβασμού ορίζονται οι δομές πολιτικής διαμεσολάβησης που συνδέονται συχνά με τα ποικίλα συμφέροντα με ποικίλους τρόπους. Οι πολιτικοί διαμεσολαβητές είναι απαραίτητοι στο βαθμό που παίζουν καθοδηγητικό ρόλο στη διαδικασία λήψης αποφάσεων και τη λειτουργία ενός δημοκρατικού καθεστώτος.¹²⁰ Ένα από τα βασικότερα εκ των ων ουκ άνευ χαρακτηριστικά της δημοκρατίας είναι η ύπαρξη μιας ελεύθερα εκλεγμένης κυβέρνησης που μπορεί να θεωρηθεί υπόλογη για τις πράξεις της. Κατά συνέπεια, οι εκλογές αποτελούν θεμελιώδη προϋπόθεση για το χαρακτηρισμό μιας πολιτείας ως δημοκρατικής. Το ίδιο μπορεί να λεχθεί όσον αφορά το σχηματισμό των νομοθετικών σωμάτων και τη συγκρότηση και κατάργηση των κυβερνήσεων.¹²¹ Όμως, η δημοκρατία ως έννοια είναι ευρύτερη από τη στοιχειώδη προϋπόθεση των εκλογικών διαδικασιών. Με την ευρύτερη έννοια είναι η κυριαρχία ή εξουσία του δήμου, λαϊκή κυριαρχία ή κυριαρχία των

¹¹⁹ Βλ. Heery E. and Kelly J. (1988) “Do Female Representatives Make the Difference? Women Full Time Officials and Trade Union Work”, *Work and Employment and Society*, Vol.2, no.4.

¹²⁰ Για τη συζήτηση αυτή, βλ. Morlino L. (1998) *Democracy between Consolidation and Crisis: Parties, Groups, and Citizens in Southern Europe*. Oxford: Oxford University Press, σελ. 9-49.

¹²¹ Βλ. Keman H. (2002) “Comparing Democracies: Theories and Evidence” στο Keman H. (ed) *Comparative Democratic Politics*. London UK, Thousand Oaks CA, and New Delhi: Sage Publications, σελ. 32-64· Dahl R. (1971) *Polyarchy. Participation and Opposition*. New Haven and London: Yale University Press και του ιδίου (1985) *A Preface to Economic Democracy*. New Haven: Yale University Press· Przeworski A. (1985) *Capitalism and Social Democracy*. Paris: Cambridge University Press και του ιδίου (1991) *Democracy and the Market*. Cambridge: Cambridge University Press· Schumpeter J. (1942) *Capitalism, Socialism, and Democracy*. London, New York: Routledge. (έλλ. Έκδοση 1972, *Καπιταλισμός, σοσιαλισμός και δημοκρατία*. Αθήνα: Παπαζήσης.) Sartori G. (1968) “Democracy” στο Sills D. (ed). *International Encyclopedia of the Social Sciences*. New York: The Macmillan Company, σελ.112-121.

πολλών. Η δημοκρατία «προέρχεται από το λαό, ασκείται από το δήμο (ή τους εκλεγμένους αντιπροσώπους του) και, κατά τεκμήριο, εξυπηρετεί τα συμφέροντά του».¹²² Αυτός ο ορισμός δίνει τη δυνατότητα να αντιληφθούμε τη διάκριση της άμεσης δημοκρατίας από την (έμμεση) αντιπροσωπευτική δημοκρατία της κλασικής φιλελεύθερης σκέψης. Η άμεση δημοκρατία εφαρμόστηκε για πρώτη φορά στην αρχαία Αθηναϊκή Δημοκρατία. Επί δύο αιώνες οι άρρενες πολίτες μέσω γενικών συνελεύσεων ασκούσαν τη διακυβέρνηση της πόλης και σπάνια εξέλεγαν δημόσιους αξιωματούχους.¹²³ Εκτός από την Αθήνα μια μορφή άμεσης δημοκρατίας εφαρμόστηκε στα πλαίσια της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας μεταξύ 449 π.Χ. και 43 π.Χ. όταν καταργήθηκε με το νόμο Lex Titia. Η συγκεκριμένη μορφή άμεσης δημοκρατίας προέβλεπε τη «νομοθεσία των πολιτών» (citizen lawmaking), δηλαδή τη διατύπωση από τους πολίτες και την ψήφιση των νόμων καθώς και το δικαίωμα αρνησικυρίας (veto) των πολιτών επί των ψηφιζόμενων νόμων.¹²⁴ Η σύγχρονη μορφή άμεσης δημοκρατίας πρωτοεφαρμόστηκε το 13 αιώνα στις πόλεις της Ελβετίας. Το 1847 ψηφίστηκε ο «Νόμος περί Δημοψηφισμάτων» που έδινε δικαίωμα στους πολίτες να ασκούν veto στις αποφάσεις του Κοινοβουλίου και το 1891 ψηφίστηκε ο νόμος για την «Πρωτοβουλία Συνταγματικών Αναθεωρητικών Τροποποιήσεων» που έδινε στους πολίτες το δικαίωμα να διατυπώνουν και να προτείνουν νομοσχέδια προς έγκριση δια δημοψηφίσματος.¹²⁵

Όπως τονίσαμε, το κεντρικό επιχείρημα που επικαλούνται οι συνδικαλιστές εκείνοι που εγκαλούνται ως υπεύθυνοι για τη διαιώνιση στα συνδικάτα της λογικής της συνδικαλιστικής γραφειοκρατίας είναι η «αποτελεσματικότητα».

Οι S. and B. Webb έθεσαν πρώτοι το ζήτημα της δημοκρατίας στα εργατικά συνδικάτα, αμφισβητώντας την αποτελεσματικότητα των γραφειοκρατικών οργανώσεων και ιδιαίτερα σε μεταβαλλόμενα περιβάλλοντα.¹²⁶ Η θέση τους στηρίζεται σε δύο βασικές έννοιες: ανταποκρισιμότητα (responsiveness) και αντιπροσωπευτικότητα (representativeness). Η πρώτη προωθείται με την πλάγια επικοινωνία (lateral communication) και η δεύτερη διευκολύνεται από την ύπαρξη κάθετων διαύλων επικοινωνίας (vertical communication channels). Ο ρόλος του μεγέθους της συνδικαλιστικής οργάνωσης είναι σημαντικός,

¹²² Βλ. Schmidt M. (2004) *Θεωρίες της δημοκρατίας*. Αθήνα: Σαββάλας, σελ. 19.

¹²³ Βασική αρχή η ανακλητότητα των όσων διορίζονταν δια κληρώσεως σε δημόσια αξιώματα. Μόνο ο στρατηγός διοικητής του στρατού της πόλης εκλεγόταν ως αντιπρόσωπος.

¹²⁴ Cary M. (1967) *A History of Rome: Down To The Reign Of Constantine*. N.Y.: St. Martin's Press.

¹²⁵ Kobach Kr. (1993) *The Referendum: Direct Democracy in Switzerland*. Aldershot, UK: Dartmouth Publishing Company.

¹²⁶ Webb S. & Webb B. (1911) *Industrial Democracy*, London: Longman.

σύμφωνα με τους Webbs, καθόσον ότι στα μεν μικρά συνδικάτα είναι δυνατή η επικράτηση της αρχέγονης (άμεσης) δημοκρατίας (primitive democracy) με συνέπεια να ισχύει η έννοια της αντιπροσωπευτικότητας, στα δε μεγάλα συνδικάτα δίνεται περισσότερη σημασία στην ανταποκρισιμότητα των εκλεγμένων συνδικαλιστικών οργάνων απέναντι στις ανάγκες και τα συμφέροντα των μελών των συνδικάτων.¹²⁷

Από την πλευρά του ο C. Summers θεωρεί ότι η αντιπροσωπευτικότητα και η ανταποκρισιμότητα αποτελούν ουσιαστικά τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος. Πρόκειται, δηλαδή, για αλληλένδετες έννοιες.¹²⁸ Η συνδικαλιστική δημοκρατία εμπεριέχει τόσο την αρχή της ανταποκρισιμότητας όσο και την αρχή του σεβασμού των δικαιωμάτων των μελών, όπως η ελευθερία του συνέρχεσθαι, η ίση μεταχείριση και οι δίκαιες διαδικασίες. Η ουσία του επιχειρήματος είναι ότι η αντιπροσωπευτικότητα είναι στοιχείο της ανταποκρισιμότητας. Οι δύο μορφές της αντιπροσωπευτικότητας είναι η ανακλαστική (reflective) αντιπροσώπευση και η προστακτική (authoritative) αντιπροσώπευση. Η πρώτη είναι η διαδικασία λήψης αποφάσεων με βάση τις επιθυμίες των μελών ενώ η δεύτερη είναι η διαδικασία λήψης αποφάσεων με βάση ποιες νομίζουν τα στελέχη των διοικήσεων των συνδικαλιστικών οργανώσεων ότι είναι οι επιθυμίες των μελών. Το δίδυμο των αρχών αυτών είναι, συνεπώς, η αποδοχή και η νομιμοποίηση των διοικητικών στελεχών των συνδικάτων από τα μέλη τους.

Το 1979 E. Davis μελέτησε οχτώ συνδικάτα με βάση τρία ερωτήματα στηριζόμενα στην υπάρχουσα τότε συνδικαλιστική βιβλιογραφία: τύποι αποφάσεων που παίρνουν τα ηγετικά στελέχη των συνδικάτων και κατά πόσο εκφράζουν τις επιθυμίες των μελών (τη «βάση του συνδικάτου»), τρόποι λήψης αποφάσεων και κατά πόσο μπορούν και συμμετέχουν τα μέλη σ' αυτή, ποιοι λαμβάνουν τις αποφάσεις και κατά πόσο είναι αντιπροσωπευτικές των επιθυμιών των μελών.¹²⁹

---

¹²⁷ Εδώ θα ήθελα να παραθέσω ένα απόσπασμα από άρθρο του Άγγλου ιστορικού Eric Hobsbawm («Democracy can be bad for you», *περ. New Statesman*, 5/3/2001, <http://www.newstatesman.com>, «Η δημοκρατία στην εποχή της παγκοσμιοποίησης», *εφ. ΑΥΓΗ*, 14/4/2001, <http://www.avgi.org> μτφ. Μ. Τρίκκας) που εκφράζει ακριβώς το νόημα της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και την εφαρμογή της στο χώρο των συνδικάτων: «Εν συντομία, η 'λαϊκή βούληση', όπως και αν εκφράζεται, δεν μπορεί να καθορίζει τους ειδικούς σκοπούς της διακυβέρνησης. Όπως παρατήρησαν οι S. and B. Webb εξετάζοντας την περίπτωση των συνδικάτων, η λαϊκή βούληση δεν μπορεί να κρίνει σχέδια παρά μόνο αποτελέσματα. Είναι κατά πολύ καλύτερη όταν ψηφίζει κατά παρά όταν ψηφίζει υπέρ».

¹²⁸ Summers. C. (1988) "Trade Union Democracy and Industrial Relations", *Bulletin of Comparative Labour Relations*, No.17, σσ 146-148.

¹²⁹ Βλ. Davis E. (1979) "A Decision-Making Approach to Trade Union Democracy", *New Zealand Journal of Industrial Relations*, Vol.4, No.2, σελ. 26-39. Βλ. επίσης Davis E.

Οι S. Lipset, M. Crow και J. Coleman μελετώντας το συνδικάτο των τυπογράφων των Η.Π.Α. συμπέραναν ότι η συνδικαλιστική δημοκρατία αρχίζει από τη στιγμή που ένας απερχόμενος αξιωματούχος του συνδικάτου μπορεί να ηττηθεί σε μια εκλογική διαδικασία.¹³⁰ Την εποχή της έρευνας αυτής, στο συνδικάτο των τυπογράφων των Η.Π.Α. (ITU) ίσχυε εκλογικό σύστημα με δύο ψηφοδέλτια. Κατά τους εν λόγω ερευνητές, ο ανταγωνισμός αυτός για τις ανώτερες θέσεις εξουσίας στο μηχανισμό του συνδικάτου αποτελεί τον πιο σημαντικό παράγοντα που συντελεί στην ύπαρξη συνθηκών συνδικαλιστικής δημοκρατίας. Σε άλλη μελέτη του, ο Lipset αμφισβήτησε τη σχέση μεταξύ συνδικαλιστικής δημοκρατίας και ανταποκρισιμότητας με το αιτιολογικό ότι υπάρχει συνεχής σύγκρουση μεταξύ της ανάγκης για δράση υπέρ των βραχυπρόθεσμων (ανταποκρισιμότητα) συμφερόντων και της ανάγκης για δράση υπέρ των μακροπρόθεσμων (δημοκρατία) συμφερόντων των μελών. Στηρίχτηκε στη βάση μιας στενής αντίληψης για τη δημοκρατία υπονοώντας ότι η ανταποκρισιμότητα δεν αποτελεί σύγχρονη αρχή στο βαθμό που υπάρχουν συνθήκες για την εκδήλωση της πάλης για την εξουσία στο πλαίσιο των συνδικάτων.

Ένα βήμα παραπέρα, σε σχέση με την άποψη αυτή, κάνουν οι J. Edelstein και M. Warner,¹³¹ οι οποίοι θεωρούν ότι στοιχείο που δείχνει την ύπαρξη συνθηκών συνδικαλιστικής δημοκρατίας είναι η εγγύτητα των αποτελεσμάτων των εκλογικών διαδικασιών, στο βαθμό, βέβαια, που αυτές έχουν διεξαχθεί επί ίσοις όροις. Η εμπειρία όμως δείχνει ότι οι απερχόμενοι αξιωματούχοι διαθέτουν τους μηχανισμούς, την πείρα και τα μέσα που τους δίνουν το πλεονέκτημα στην εκλογική μάχη και τους φέρνουν ένα βήμα πιο μπροστά από τους εκλογικούς ανταγωνιστές τους.¹³² Τα κριτήρια που, κατ' αυτούς, χρειάζονται ώστε να μπορεί κανείς να μιλήσει περί συνδικαλιστικής δημοκρατίας είναι συμμετοχή των μελών στην κατάρτιση και εφαρμογή της

(1986) “*Unions and Industrial Democracy*” στο E. Davis and R. Lansbury (eds), *Democracy and Control in the Workplace*, Melbourne: Longman Chesire, σελ. 133-145 καθώς και Davis E.M. (1987), *Democracy in Australian Unions: A Comparative Study of Six Unions*, Sydney, Allen and Unwin.

¹³⁰ Lipset S.M., Trow M.A. & Coleman J.S. (1956), *Union Democracy: The Internal Politics of the International Typographical Union*, Glencoe, Free Press. Βλ. επίσης Lipset S. (1960), «The Political Process in Trade Unions: A Theoretical Statement», στο W. Galenson and Lipset S. (eds), *Labor and Trade Unionism: An Interdisciplinary Reader*, NY and London: John Wiley and Sons Ltd, σελ. 216-242.

¹³¹ Edelstein J.D. & Warner M. (1975) *Comparative Union Democracy: Organization and Opposition in British and American Unions*, London, Allen and Unwin.

¹³² Σε ορισμένες διαστάσεις του ζητήματος της έντασης της σχέσης μεταξύ δημοκρατίας και ανταποκρισιμότητας αναφέρεται (χωρίς να κάνει χρήση του όρου αυτού) ο Μαυρογορδάτος Γ. (2001), *Ομάδες πίεσης και Δημοκρατία*, Αθήνα: Πατάκη, σελ 195-224.

στρατηγικής, η ευθύνη λογοδοσίας των αξιωματούχων, η νομιμότητα των αντιπολιτευτικών ομάδων, η ύπαρξη διαδικασιών για την προστασία των δικαιωμάτων των ατόμων και των μειονοτήτων.

Κατά την C. Dickenson,¹³³ μέσω της εκλογικής διαδικασίας τα μέλη των συνδικάτων παρέχουν ενδείξεις για το βαθμό ικανοποίησής τους από την ανταπόκριση των ηγετικών στελεχών και των αξιωματούχων και την προώθηση των συμφερόντων τους. Ακούγεται, κατ' αυτόν τον τρόπο, η «φωνή» των μελών των συνδικάτων και για το λόγο αυτό προτείνει την εξασφάλιση μέσων και τρόπων για τη μαζική συμμετοχή τους στις εκλογικές διαδικασίες.¹³⁴

Τέλος, κατά τον J. Anderson¹³⁵ τα επιθυμητά συστατικά στοιχεία της συνδικαλιστικής δημοκρατίας είναι η συμμετοχή των μελών στις διαδικασίες των συνδικάτων και η ανταπόκριση των αξιωματούχων στις επιθυμίες των μελών.¹³⁶

Η διαχωριστική γραμμή μεταξύ των προηγούμενων θεωρήσεων για τη συνδικαλιστική γραφειοκρατία και αυτών στις οποίες θα αναφερθούμε είναι η γραμμή «ατομικό-συλλογικό».

Στην κατεύθυνση της αντιμετώπισης της συνδικαλιστικής δημοκρατίας από τη σκοπιά του «συλλογικού», ο P. Fairbrother¹³⁷ θεωρεί ότι πρέπει πάντοτε να λαμβάνεται υπόψη ο δομικός ρόλος των συνδικάτων στο πλαίσιο της «ταξικής πάλης». Η συμμετοχή και η εμπλοκή των μελών σε όλες τις πλευρές της ζωής και δράσης των συνδικάτων καθώς και η κάθετη και οριζόντια ενεργή

---

¹³³ Dickenson C. (1982), *Democracy in Trade Unions*, St. Lucia, University of Queensland Press.

¹³⁴ Αυτός ο κανόνας δεν αφορά μόνο τα ενιαία συνδικάτα αλλά και τις ομοσπονδίες και συνομοσπονδίες συνδικάτων που δεν απαρτίζονται από ομοιογενείς αλλά από ετερογενείς μονάδες με διαφορετικές κουλτούρες, ιδέες και εμπειρίες. Βλ. O'Brien J. (1999), «The 'Strategic Legitimacy' of Union Democracy in a Fragmented Bargaining Environment: The NTEU and Enterprise Bargaining in Universities», *Current Research in Industrial Relations*, Volume 1, Adelaide, University of South Wales Press σελ. 169-180. (<http://www.mngt.waikato.ac.nz/depts/sml/airaanz/conferce/adelaide1999/fullrefabstracts.htm#o'brien>).

¹³⁵ Anderson J.C. (1978), «A Comparative Analysis of Local Union Democracy», *Industrial Relations*, Vol. 17 No.3, σελ. 278-295.

¹³⁶ Οι παραπάνω αναλύσεις περί συνδικαλιστικής δημοκρατίας θεωρείται ότι εντάσσονται στο θεωρητικό πλαίσιο του φιλελευθερισμού. Βλ. Glenane A., Hanley G. and Teicher J. (2000), «Union Democracy: Competing Theories And Members' Opinions», *AIRAANZ – Conference Newcastle 2000*, Vol.III, Non-refereed papers, <http://www.mngt.waikato.ac.nz/depts/sml/airaanz/conferce/newcastle2000/volumeIII.htm>

¹³⁷ Fairbrother P. (1984), *Trade Union Democracy*, Labour Studies Programme, Working Paper, No. 13, Melbourne, The University of Melbourne, September.

επικοινωνία μεταξύ αξιωματούχων και μελών είναι οι σημαντικότεροι παράγοντες προώθησης της συνδικαλιστικής δημοκρατίας. Πρόκειται για μια διαδικασία μάθησης και κατανόησης των δημοκρατικών διαδικασιών, κάτι που άλλωστε είναι χαρακτηριστικό για τις περισσότερες ομάδες πίεσης και κινηματικούς φορείς της «κοινωνίας των πολιτών».¹³⁸

Κατά τον R. Hyman, στο μέτρο που, πράγματι, υπάρχει συνδικαλιστική δημοκρατία, αυτή θα πρέπει να προωθεί την ενεργό συμμετοχή των απλών μελών του συνδικάτου.¹³⁹ Οι εκλογές για την ανάδειξη αιρετών οργάνων του συνδικάτου θα πρέπει να γίνονται συχνά ώστε να δίνεται δυνατότητα στα απλά μέλη να ελέγχουν τους εκλεγμένους αξιωματούχους, να προλαβαίνουν την ανάπτυξη συνδικαλιστικής γραφειοκρατίας και να αποτρέπουν τις καταχρήσεις εξουσίας εκ μέρους των εκλεγμένων και διορισμένων αξιωματούχων.¹⁴⁰ Από την άλλη μεριά όμως ο Hyman επισημαίνει ότι τα συνδικάτα δεν λειτουργούν σε κοινωνικο-πολιτικό κενό. Περιβάλλονται και πιέζονται από τη μόνιμη δύναμη ισχυρών εξωτερικών θεσμών που υπαγορεύουν το πλαίσιο νομιμότητας των ενεργειών και δραστηριοτήτων των συνδικάτων.¹⁴¹ Άρα, συμπεραίνει ο Hyman, η συνδικαλιστική δημοκρατία παραμένει ακόμη στη φάση του οράματος και δεν είναι η καθημερινή πραγματικότητα για τα συνδικάτα.

Μια παρόμοια συγκροτημένη θέση για τη συνδικαλιστική δημοκρατία διατύπωσε ο J. Hughes.¹⁴² Η συνδικαλιστική δημοκρατία μπορεί να επιτευχθεί

¹³⁸ Για συζήτηση σχετικά με το δημοκρατικό εκπαιδευτικό ρόλο των ομάδων πίεσης βλ. Μαυρογορδάτος Γ.Θ. (2001), *ο.ε.π.*, σελ. 251-267.

¹³⁹ Hyman R. (1975), *Industrial Relations: A Marxist Introduction*, London, Macmillan.

¹⁴⁰ Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί ότι δεν είναι σπάνιο το φαινόμενο του διορισμού αξιωματούχων είτε ενδουμένων το μανδύα του «ειδικού» είτε με σκοπό την ίδρυση και οργάνωση παραρτημάτων του συνδικάτου. Τόσο η αντίληψη περί «ειδικών» που κατέχουν τη συγκεκριμένη τεχνογνωσία όσο και η αντίληψη των οργανωτών, που αναλαμβάνουν να οργανώσουν συνδικαλιστικά ανοργάνωτους εργαζόμενους, μπορούν στο βαθμό που αφεθούν άνευ ελέγχου και κριτικής να αναπτυχθούν και να επιβληθούν δημιουργώντας ασφυκτικές καταστάσεις στο συνδικάτο παραμερίζοντας τα μέλη στο ρόλο του απλού θεατή ή, στην καλύτερη περίπτωση του «πελάτη».

¹⁴¹ Από την ελληνική εμπειρία: εργοδοτικά «κίτρινα» σωματεία, σωματεία-φαντάσματα, κρατικές και εργοδοτικές κατασταλτικές παρεμβάσεις, εξαγορά στελεχών, ειδικές συντάξεις και προνόμια σε συνδικαλιστές κ.ο.κ. Βλ. Κουκουλές Γ., (2000), *ο.ε.π.* καθώς και Κουκουλές Γ.(1983), *Για μια Ιστορία του Ελληνικού Συνδικαλιστικού Κινήματος: Εισαγωγή στην Παιδαγωγική της Ιστορικής Έρευνας*, Αθήνα: Οδυσσέας· Κουκουλές Φ.Γ. και Τζανετάκος Β. (1986), *Συνδικαλιστικό κίνημα 1981-1986: Η μεγάλη ευκαιρία που χάθηκε*, Αθήνα: Οδυσσέας και Κουκουλές Γ.(1995), *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα και οι ξένες επεμβάσεις (1944-1948)*, Αθήνα: Οδυσσέας.. Τέλος για μια διαφορετική οπτική αντιμετώπισης, βλ. Μαυρογορδάτος Γ.Θ. (1988), *Μεταξύ Πιτυοκάμπη και Προκρούστη: Οι επαγγελματικές οργανώσεις στη σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα: Οδυσσέας.

¹⁴² Hughes J. (1968) "Trade Union Structure and Government". *Research Paper 5(2)*, Royal Commission on Trade Unions and Employers' Associations, HMSO, London.

όταν πληρούνται τρεις προϋποθέσεις. Πρώτον, η ενεργός συμμετοχή των μελών στη ζωή του συνδικάτου και στη διαδικασία λήψης αποφάσεων συμβάλλει στην άσκηση ελέγχου των συνθηκών εργασίας. Είτε άμεσα είτε έμμεσα δι' εκπροσώπων, η άσκηση της συνδικαλιστικής δημοκρατίας σημαίνει ενίσχυση της συνδικαλιστικής εκπροσώπησης έναντι του εργοδότη και προστασία των συμφερόντων των μελών. Οι διαφορετικές μορφές διακυβέρνησης των συνδικάτων και η ύπαρξη διαφορετικών εκλογικών συστημάτων επηρεάζουν το επίπεδο συμμετοχής των μελών στα συνδικάτα. Δεύτερον, η ύπαρξη συνδικαλιστικών εκπροσώπων στους χώρους εργασίας, είτε πρόκειται για τα Διοικητικά Συμβούλια σωματείων είτε για επιτροπές εκπροσώπησης με ανακλητότητα των μελών τους από το σώμα που τις εκλέγει κάθε φορά, που διαπραγματεύονται για λογαριασμό του προσωπικού με τον εργοδότη. Τέλος, είναι σημαντικότερος όρος για την ύπαρξη συνδικαλιστικής δημοκρατίας, η διενέργεια τακτικών εκλογών ανάδειξης ηγεσιών με ανταγωνιζόμενα ψηφοδέλτια και πλήρη ελευθερία λόγου για όλα τα μέλη σε όλα τα επίπεδα.

Σύμφωνα με τον R. Undy και τους συνεργάτες του,¹⁴³ η διαδικασία λήψης των αποφάσεων στα συνδικάτα περνάει μέσα από κάθετους και οριζόντιους διαύλους επικοινωνίας. Στον κάθετο διάυλο λαμβάνονται οι αποφάσεις και στον οριζόντιο διεξάγεται η διαδικασία διαλόγου και διαπραγμάτευσης μεταξύ των μελών του συνδικάτου.¹⁴⁴ Ο βαθμός ανάπτυξης της συνδικαλιστικής δημοκρατίας εξαρτάται από την έκταση ελέγχου των αξιωματούχων και την συγκεντροποίηση μέσα στους διαύλους αυτούς.

Στην ίδια κατεύθυνση, ο W.Howard¹⁴⁵ επικεντρώνει τους φακούς του στη συμμετοχή των μελών στη συνδικαλιστική δράση και στις διαδικασίες και τη ζωή του συνδικάτου ως δείκτη συνδικαλιστικής δημοκρατίας. Ένα σοβαρό πρόβλημα που εντοπίζει ο Howard στην προσπάθεια εμπέδωσης θεσμών

---

¹⁴³ Undy R., Ellis V., McCarthy W.E.J., & Halmos, A.M. (1981), *Change in Trade Unions*, London: Hutchinson.

¹⁴⁴ Σήμερα η ανάπτυξη των νέων τεχνολογιών και του διαδικτύου βοηθάει: α) την οριζόντια επικοινωνία τόσο σε πραγματικό χρόνο (on-line) όσο και σε νεκρό χρόνο (off-line) β) στην πληρέστερη και άμεση ενημέρωση των μελών για όλα τα θέματα που τους αφορούν και γ) στην εγκαίριότερη και εγκυρότερη λήψη αποφάσεων τόσο στον κάθετο διάυλο (συνδικαλιστικά όργανα) όσο και στον οριζόντιο (δημοψηφίσματα, on-line συνελεύσεις). Για περισσότερες λεπτομέρειες, βλ. Shostak A.B. (1999), *CyberUnion: Empowering Labor through Computer Technology*, Armonk N.Y.-London, M.E.Sharp. Βλ. επίσης και Τσακίρης Θ., «Ψηφιακά συνδικάτα: Το φάρμακο στη γεροντική αρρώστια του εργατικού συνδικαλισμού;», *εφ. Εποχή*, 18/3/2001 (<http://users.eone.gr/epohi/text.htm>).

¹⁴⁵ Howard W.A. (1974), «Democracy in Trade Unions», στο J.E. Isaac & G.W. Ford (eds.), *Australian Labour Relations*. Melbourne: Sun Books, σελ. 264-279. Με τον Howard κλείνει ο κύκλος των θεωρητικών της συμμετοχικής συνδικαλιστικής δημοκρατίας.

συμμετοχικής συνδικαλιστικής δημοκρατίας είναι η απάθεια πολλών μελών που δεν συμμετέχουν στις διαδικασίες αφήνοντας το πεδίο ελεύθερο στην κατάχρηση της εξουσίας εκ μέρους αξιωματούχων των συνδικάτων και συνδικαλιστικών παρατάξεων. Για την αποφυγή τέτοιων καταστάσεων ο Howard επιφορτίζει τους συνδικαλιστές με το καθήκον της καθιέρωσης θεσμών, κανόνων και διαδικασιών που να προστατεύουν την πλειοψηφία των μελών από τις ανεξέλεγκτες μειοψηφίες.

Η κριτική της A. Glenane και των συνεργατριών της¹⁴⁶ τονίζει ότι τόσο οι οπαδοί της φιλελεύθερης όσο και οι οπαδοί της συμμετοχικής συνδικαλιστικής δημοκρατίας αγνοούν τις απόψεις και τις αντιλήψεις των μελών των συνδικάτων όσον αφορά τις μορφές συνδικαλιστικής δημοκρατίας που επιλέγουν. Αντιθέτως, αντλούν θεωρητικά επιχειρήματα κυρίως από το χώρο της πολιτικής επιστήμης και της κοινωνιολογίας με τυπικό τρόπο. Για να υπερβούν τα προβλήματα αυτά οι ερευνήτριες της ομάδας κατέβαλαν προσπάθεια να αναζητήσουν, να καταγράψουν και να αναλύσουν τις γνώμες των εργατών / τριών μελών ενός βιομηχανικού συνδικάτου της Αυστραλίας. Χρησιμοποιώντας ερευνητικά εργαλεία τόσο ποιοτικής όσο και ποσοτικής ανάλυσης κατάφεραν να συμπεράνουν, χωρίς όμως να γενικεύουν, ότι στη συγκεκριμένη περίπτωση, και με όλους τους περιορισμούς που επιβλήθηκαν από το χαρακτήρα της έρευνας¹⁴⁷, επικρατούσε η λογική της φιλελεύθερης αντίληψης για τη συνδικαλιστική δημοκρατία χωρίς αυτό να σημαίνει ότι τα στοιχεία της συμμετοχικής αντίληψης αφήνονται στο περιθώριο, καθόσον από τις απαντήσεις έβγαλε το συμπέρασμα ότι τα μέλη του συνδικάτου επιθυμούσαν την ενίσχυση των διαύλων οριζόντιας επικοινωνίας.

Μια πολλαπλών αποδεκτών έρευνα αναλόγου περιεχομένου με αυτή της ομάδας Glenane et al αλλά με πανεθνικής εμβέλειας φιλοδοξίες διεξήχθη στις Η.Π.Α. από την ερευνητική ομάδα των R. Freeman και J. Rogers.¹⁴⁸ Η έρευνα αυτή έπρεπε πρώτα απ' όλα να αναμετρηθεί με τη δύναμη των «επιχειρημάτων» που προέβαλλαν οι αντίπαλοί της: «Γιατί να ασχοληθούμε με το τι επιθυμούν οι εργάτες στο χώρο εργασίας όταν οι θέσεις εργασίας

¹⁴⁶ Βλ. Glenane et al (2000), *ο.ε.π.*

¹⁴⁷ Το γεγονός και μόνο ότι από το σύνολο του πληθυσμού του δείγματος απάντησαν κυρίως πλήρως απασχολούμενοι, άνδρες ψηφοφόροι του Εργατικού Κόμματος Αυστραλίας, είναι ενδεικτικό της πλάνης στην οποία μπορεί να πέσει κανείς αν γενικεύσει τα όποια συμπεράσματα της έρευνας. Επίσης ένα χαρακτηριστικό του συγκεκριμένου συνδικάτου ήταν 'τοι ακόμη δεν είχε βιώσει τις συνέπειες της μείωσης του αριθμού των μελών που προκαλείται σε άλλους βιομηχανικούς κλάδους από τη μείωση του ειδικού του βάρους στο σύνολο της οικονομίας και τη στροφή προς τον τριτογενή τομέα.

¹⁴⁸ Freeman R.B. & Rogers J. (1999), *What Workers Want*. Ithaca, NY: Cornell University Press.

αορίστου διαρκείας (πλήρους απασχόλησης) ανήκουν στο παρελθόν;», «Γιατί να ασχοληθούμε με το πότε είναι δυσαρεστημένοι οι εργάτες όταν ο χώρος εργασίας τους μπορεί πάντοτε να είναι κάποιος άλλος;», «Γιατί να ασχοληθούμε αφού η συνολική απασχόληση και τα εισοδήματα αυξάνονται με ραγδαίους ρυθμούς;»¹⁴⁹ και «Γιατί να ασχοληθούμε με το τι θέλουν οι απλοί εργάτες, όταν οι διοικήσεις των επιχειρήσεων και οι ειδικοί των συνδικάτων γνωρίζουν καλύτερα πώς να σχεδιάζουν συστήματα διακυβέρνησης του χώρου εργασίας και να νομοθετούν;». Στα ερωτήματα αυτά αποτυπώνονται με σαφή τρόπο τόσο τα προβλήματα που προκύπτουν από την ύπαρξη του εξωτερικού περιβάλλοντος των συνδικάτων, δηλαδή το πολιτικό-οικονομικό και κοινωνικό πλαίσιο, όσο και τα προβλήματα που προαναφέραμε εξετάζοντας τις κυριότερες απόψεις περί συνδικαλιστικής δημοκρατίας, ειδικά αυτών της φιλελεύθερης αντίληψης.

Είναι σαφές ότι η ολοένα και πιο ραγδαία μεταβαλλόμενη κοινωνικο-πολιτική πραγματικότητα και η αναδιάρθρωση των καπιταλιστικών επιχειρήσεων επιβάλλουν την ανασυγκρότηση, ανασύνταξη και αντεπίθεση των συνδικαλιστικών οργανώσεων. Είναι, επίσης, σαφές ότι χρειάζεται ταυτόχρονα ο εκδημοκρατισμός της οργάνωσής τους και το άνοιγμα των συνδικάτων στα νέα κοινωνικά στρώματα που αναπτύσσονται στο πλαίσιο της νέας καπιταλιστικής οικονομίας (νέοι, γυναίκες, μετανάστες, πρόσφυγες, εργαζόμενοι με πρόσκαιρη και μερική απασχόληση, τηλεεργαζόμενοι κ.α.) και απαιτούν την συνδικαλιστική ένταξή τους. Η εισαγωγή της νέας τεχνολογίας στο χώρο της οικονομίας και των επιχειρήσεων δεν έχει αποκλειστικά αρνητικές συνέπειες (απολύσεις και αποειδίκευση) καθώς παρέχει τις αυξημένες δυνατότητες οριζόντιας επικοινωνίας και διασύνδεσης των εργαζομένων μέσω των ψηφιακών δικτύων συμβάλλοντας στην ενεργοποίηση των μελών των συνδικάτων, τη συμμετοχή στη λήψη των αποφάσεων και τον έλεγχο της υλοποίησής τους από τις εκλεγμένες ηγεσίες τους. Οι δυνατότητες κατοχύρωσης της συνδικαλιστικής δημοκρατίας και αυτοδιαχείρισης των συνδικάτων είναι σήμερα μεγαλύτερες από ό,τι στο παρελθόν και η αποτελεσματικότητα και η δημοκρατία μπορούν πλέον να συνυπάρχουν.

---

¹⁴⁹ Τον καιρό της διεξαγωγής της έρευνας στις Η.Π.Α. όντως η απασχόληση ειδικά στη λεγόμενη «νέα οικονομία», αν και πολλές φορές πρόσκαιρη και μερική, αυξανόταν με ραγδαίους ρυθμούς και η ανεργία μειωνόταν στα χαμηλότερα επίπεδα του τελευταίου τετάρτου του 20ού αιώνα. Σήμερα, όμως, η αντιστροφή είναι φανερή, μετά τη ραγδαία πτώση των εσόδων των dot.com εταιριών της «νέας οικονομίας» που αντανάκλαται στην κατακρήμνιση του δείκτη μετοχών NASDAQ (εταιρείες τεχνολογίας και πληροφορικής). Μόνο κατά τη διάρκεια του τελευταίου τριμήνου του 2000 ανακοινώθηκαν 200.000 απολύσεις εργαζομένων από μικρές και μεγάλες εταιρείες της «νέας οικονομίας» (*Ελευθεροτυπία*, Μεγ. Τετάρτη, 11.4.2001).

2.2 Φύλο και συνδικαλισμός

2.2.1 Φύλο και εργασία

Η ανάλυση των ταξικών διαιρέσεων, ιεραρχιών και ανισοτήτων και, συνεπώς, η πληρέστερη κατανόηση και ερμηνεία της ιστορίας του συνδικαλιστικού κινήματος οφείλει να λαμβάνει υπόψη της τον παράγοντα του φύλου και να τον τοποθετεί στο κατάλληλο, κάθε φορά, κοινωνικό και ιστορικό πλαίσιο.¹⁵⁰ Ταυτόχρονα, πρέπει να τονιστεί ότι ο παράγοντας φύλο συσχετίζεται και με τους παράγοντες της πατριαρχίας, της κοινωνικής τάξης και της φυλής.

Οι κοινωνιολογικές θεωρίες για τον κατά φύλα κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας στον καπιταλισμό έχουν ως αφετηρία τους τη σύγκριση της κοινωνικής θέσης των γυναικών στην προβιομηχανική και προκαπιταλιστική εποχή. Οι διαφορές των θεωριών και, συνεπώς, οι διαφορετικές κατευθύνσεις που συνεπάγονται εστιάζονται στο αν οι γυναίκες κατά την προβιομηχανική εποχή ήταν ίσες ή κατώτερες κοινωνικά από τους άνδρες.

Η θεωρία που κυριαρχούσε στο χώρο της ιστορικής κοινωνιολογίας κατά το μεγαλύτερο μέρος της περιόδου που εξετάζει η παρούσα εργασία ήταν αυτή του «νέου κύματος του φεμινισμού»¹⁵¹. Η κλασική μελέτη της Alice Clark¹⁵² είναι χαρακτηριστική αυτής της θεωρητικής ιστορικής τάσης, η οποία θεωρεί ότι οι γυναίκες κατά την προβιομηχανική εποχή διατηρούσαν μια κοινωνική θέση αξιοσέβαστη όσο εκείνη των ανδρών. Ο γάμος αποτελούσε ένα είδος συνεταιρισμού που στηριζόταν είτε στην οικιακή παραγωγή για αυτοκατανάλωση είτε στην οικογενειακή παραγωγή για την αγορά. Τόσο οι γυναίκες όσο και οι άνδρες είχαν την ευθύνη για τη συντήρηση του νοικοκυριού και τη φροντίδα των παιδιών.¹⁵³ Με την κυριαρχία του βιομηχανικού καπιταλισμού αυτή η «εξισωτική κοινωνία» χάθηκε για πάντα

---

¹⁵⁰ Βλ. Bradley Harriet, 1999, *Gender and Power in the Workplace: Analysing the Impact of Economic Change*, London, Macmillan Press, σελ.1-12. Η παρούσα εργασία δεν θα επιχειρήσει να διατρίψει στις θεωρίες περί της αρχής και των συνθηκών υπό τις οποίες άρχισε να ισχύει ο καταμερισμός της εργασίας μεταξύ των δύο φύλων. Γι' αυτό θα παραπέμψουμε τον / ην αναγνώστη / τρια στις μελέτες οι οποίες αναφέρονται στο Bradley Harriet, 1989, *Men's Work, Women's Work*, Minneapolis, University of Minnesota Press, σελ. 27-32.

¹⁵¹ Βλ. Bradley H., 1989, *ο.ε.π.*, σ.33-4.

¹⁵² Βλ. Clark A., 1982/1919, *Working Life of Women in the Seventeenth Century*, London, Routledge and Kegan Paul όπου παραπέμπει η Bradley H., 1989, *ο.ε.π.*, σελ. 33-35.

¹⁵³ Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι στην τάση αυτή των ιστορικών εντάσσεται και η άποψη των J.Scott και L.Tilly περί του προβιομηχανικού γάμου ως «κλασικής συνεργατικής» όπου ο καθένας προσέφερε με τις αναγκαίες δεξιότητες και όπου μεταξύ των δύο φύλων δεν υπήρχε σχέση κυριαρχίας και υποταγής. Βλ. Scott. J and L.Tilly, 1976, «Women's Work and the Family», *Comparative Studies in Society and History*, No.17, σελ. 44-5.

στο βαθμό που η δημόσια σφαίρα διαχωρίστηκε από την ιδιωτική και οι γυναίκες στηρίζονται στη μισθωτή εργασία των ανδρών για τη συντήρησή τους αφού έχασαν τις δεξιότητες που διέθεταν στο παρελθόν. Ακόμη και οι γυναίκες οι οποίες στο παρελθόν εργάζονταν στην αγροτική παραγωγή και σπρώχθηκαν για την επιβίωσή τους σε χαμηλά αμειβόμενες εργασίες στις βιομηχανίες και τις υπηρεσίες δεν κατάφεραν να αυτοσυντηρηθούν και να συντηρήσουν τις οικογένειές τους ωθούμενες έτσι στην υποταγή στους άνδρες.

Μια τάση που άσκησε κριτική στην παραπάνω θεωρία ήταν αυτή των «μοντερνιστών»¹⁵⁴ που υποστήριξαν ότι η καταπίεση των γυναικών στην προβιομηχανική εποχή ήταν αφόρητη. Η εργασία των γυναικών ήταν σαφώς διαχωρισμένη από αυτή των ανδρών. Οι γυναίκες ήταν στο σπίτι και ο οικονομικός ρόλος τους ήταν περιορισμένος στη συντήρηση και αναπαραγωγή του νοικοκυριού: μαγείρεμα, καθάρισμα και φροντίδα των παιδιών.¹⁵⁵ Η κοινωνική θέση τους καθοριζόταν από αυτή των συζύγων τους και δεν είχαν δική τους προσωπικότητα.¹⁵⁶ Συνεπώς, η καπιταλιστική αγορά, κατά τον Shorter, έδωσε τη δυνατότητα στις γυναίκες να χειραφετηθούν.

Στις έρευνες που ακολούθησαν ή και στο εσωτερικό των θεωρητικών αυτών τάσεων αναπτύχθηκαν νέες κριτικές απόψεις που αμφισβητούσαν τη δυνατότητα γενίκευσης συμπερασμάτων που ήταν το χαρακτηριστικό των προαναφερθεισών θεωριών. Η επιμέρους ανάλυση τόσο των εκτός Ευρώπης κοινωνιών όσο και των Ευρωπαϊκών απέδειξε ότι υπήρχαν περιπτώσεις όπου οι γυναίκες είχαν όντως ορισμένα δικαιώματα ως προς την παρουσία τους στην αγορά και την προσωπικότητά τους (π.χ. Αγγλία¹⁵⁷, Montpellier Γαλλίας,¹⁵⁸ ορισμένες κοινωνίες της Αφρικής¹⁵⁹) ενώ υπήρχαν περιπτώσεις όπου η «πατριαρχική δομή» κυριαρχούσε απόλυτα (Ισλαμικές κοινωνίες).

Υπάρχουν επίσης απόψεις που θεωρούν ότι δεν φαίνεται να υφίσταται τόσο άμεση σχέση μεταξύ της παρακμής της οικογενειακής βιοτεχνίας και της καπιταλιστικής οργάνωσης της παραγωγής από τη μια και της τάσης

---

¹⁵⁴ Βλ. Shorter E., (1976), «Women's Work: What Difference did Capitalism Make?», *Theory and Society*, 3:4, σελ. 513-29.

¹⁵⁵ Όπως λέει ο Edward Shorter: the big Cs: cooking, clearing, child caring.

¹⁵⁶ «Femmes couvertes» κατά την έκφραση της Harriet Bradley.

¹⁵⁷ «Femmes sole» κατά Macfarlane A., 1978, *The Origins of English Individualism*, Oxford, Basic Blackwell.

¹⁵⁸ Βλ. Reyerson K., 1986, «Women in Business in Medieval Montpellier» στο Hanawalt B. (ed), *Women in Work in Preindustrial Europe*, Bloomington, Indiana University Press.

¹⁵⁹ Βλ. Boserup E., 1970, *Women's Role in Economic Development*, New York, St. Martin's Press.

αποκλεισμού των γυναικών από την άλλη. Σύμφωνα με μια άποψη¹⁶⁰, πρέπει να γίνει σύνδεση, ώστε να αποδοθούν πιο σωστά οι τάσεις της μετάβασης από την προβιομηχανική στη βιομηχανική περίοδο, με τους παράγοντες της δημογραφικής αλλαγής, της πληθυσμιακής πίεσης και της ανεργίας που έπληττε τον ανδρικό πληθυσμό οδηγώντας τη μεγάλη πλειονότητα των ανδρών στο να απαιτήσει την επιστροφή των γυναικών στο σπίτι.¹⁶¹

2.2.2 Καπιταλισμός ή πατριαρχία;

Καπιταλισμός ή πατριαρχία; Αυτό είναι ένα ακόμη δίλημμα που τίθεται στη συζήτηση και η απάντηση σ' αυτό προσδιορίζει και τις αντίστοιχες στρατηγικές. Η «πατριαρχία» ορίζεται ως οικουμενική κυριαρχία των ανδρών επί των γυναικών που σημαίνει στις οικογενειακές σχέσεις ότι οι άνδρες ελέγχουν την τεκνοποιία και σεξουαλικότητα των γυναικών, ιδιαίτερα δε όσον αφορά τις οικονομικές σχέσεις οι άνδρες εκμεταλλεύονται την εργασία των γυναικών.¹⁶² Όμως, μια αντίληψη της έννοιας «πατριαρχία» δεν λαμβάνει υπόψη της την ιστορικότητα των εννοιών ούτε παράγει μια θεωρία ιστορίας και αλλαγών, όπως π.χ. η κλασική μαρξιστική θεωρία¹⁶³ που όταν συνδέεται με μια ορισμένη φεμινιστική θεωρία αναφέρεται σε μια υλική βάση για να θεωρήσει την «πατριαρχία» ως σύστημα παραγωγής και /ή αναπαραγωγής.¹⁶⁴ Επίσης πρέπει να τονιστεί ότι στα πλαίσια της θεωρίας όσων υποστηρίζουν την ιστορικότητα της «πατριαρχίας» υπάρχει μια τάση η οποία θεωρεί ότι στον

¹⁶⁰ Βλ. Snell K., 1985, *Annals of the Labouring Poor*, Cambridge, University Press.

¹⁶¹ Ανάλογες, νομίζω, ήταν οι περίοδοι των οικονομικών κρίσεων της δεκαετίας του 1930-40 και σε μικρότερο βαθμό λόγω της αντίστασης του νέου κύματος του φεμινισμού στη δεκαετία '80-90.

¹⁶² «Η κοινωνία μας, όπως όλοι οι άλλοι ιστορικοί πολιτισμοί, είναι μια πατριαρχία ... Ο στρατός, η βιομηχανία, η τεχνολογία, τα πανεπιστήμια, η επιστήμη, τα πολιτικά αξιώματα, τα οικονομικά, κοντολογίς, κάθε λεωφόρος της εξουσίας μέσα στο πλαίσιο της κοινωνίας, συμπεριλαμβανομένης της κατασταλτικής δύναμης της αστυνομίας, βρίσκεται στα χέρια των ανδρών». Βλ. Millet K., 1971, *Sexual Politics*, London, Sphere, σ.25. «Η χαρακτηριστική σχέση της ανθρώπινης αναπαραγωγής είναι η πατριαρχία, δηλαδή ο έλεγχος των γυναικών, ειδικά της σεξουαλικότητας και της γονιμότητάς τους, από τους άνδρες». Βλ. Mackintosh M., 1977, «Reproduction and Property: A Critique of Meillasoux», *Capital and Class*, No. 2, σ. 122.

¹⁶³ Στην παραδοσιακή μαρξιστική ανάλυση των τάξεων η έννοια του φύλου και των διαιρέσεων με βάση το φύλο εξηγούνται μόνο από το ρόλο που έρχονται να παίξουν στην αναπαραγωγή του συστήματος. Συνεπώς, η απελευθέρωση των γυναικών μπορεί να επέλθει μόνο με την ανατροπή του καπιταλιστικού συστήματος. Βλ. Engels F., 1999/1884, *The Origin of the Family, Private Property and the State* (<http://www.marxists.org/archive/marx/works/1884-fam/index.htm>)

¹⁶⁴ «Η υλική βάση πάνω στην οποία στηρίζεται η πατριαρχία βρίσκεται κυρίως τον έλεγχο των ανδρών πάνω στην εργασία των γυναικών». Hartmann H., 1981, «The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: Towards a More Progressive Union», στο Sargent L. (ed.), *Women in Revolution: The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism*, London, Pluto.

καπιταλισμό υπάρχουν μεν στοιχεία πατριαρχίας όμως η περιγραφή του καπιταλισμού συνολικά ως «πατριαρχίας» είναι λαθεμένη¹⁶⁵. Η τάση αυτή θεωρεί ότι η εξουσία του πατέρα στο πλαίσιο της «ελεύθερης αγοράς» έχει πλέον καταρρεύσει αλλά η κοινωνία αυτή δεν είναι απαλλαγμένη από μια νέα μορφή ανδρικής κυριαρχίας («masculinist society») καθώς τόσο οι κοινωνικές ρυθμίσεις όσο και οι ιδεολογίες «εστιάζουν σε έναν κόσμο μακριά από αυτών των γυναικών».¹⁶⁶

Σε μια προσπάθεια υπέρβασης της αντίθεσης που υπήρχε μεταξύ των στηριζόμενων στην ταξική ανάλυση και των στηριζόμενων στο φύλο ως μοναδικούς ερμηνευτικούς παράγοντες, αναπτύχθηκε μια τρίτη θεωρητική τάση που και αυτή υποδιαιρείται σε δύο ρεύματα. Το πρώτο ρεύμα επιζητούσε την ενσωμάτωση της ταξικής ανάλυσης και της ανάλυσης με βάση το κοινωνικό φύλο σε μία ενοποιημένη και συνολική θεωρία και το δεύτερο ρεύμα αντιλαμβανόταν την τάξη και το κοινωνικό φύλο ως δύο ξεχωριστά αλλά στενά αλληλοσυνδεόμενα συστήματα.¹⁶⁷

Κατά την άποψή μου, μια συνθετική προσέγγιση είναι εκείνη που χρειάζεται ώστε να λαμβάνεται υπόψη τόσο ο τρόπος παραγωγής που επικρατεί στον κοινωνικό σχηματισμό όσο και το σύστημα κοινωνικής ιεραρχίας με βάση το φύλο. Γι' αυτό και χρειάζεται η συγκεκριμένη ανάλυση του κοινωνικού σχηματισμού σε μια δεδομένη ιστορική περίοδο για να καθορίζονται οι συγκεκριμένες μορφές που παίρνει ο κοινωνικός καταμερισμός εργασίας.¹⁶⁸

---

¹⁶⁵ Barret M., 1980, *Women's Oppression Today*, London, Verso.

¹⁶⁶ Βλ. Ehrenreich B, and D. English, 1979, *For Her Own Good*, London, Pluto, σελ.16. Αναφέρεται στο Bradley H., 1989, *ο.ε.π.*, σελ. 53-54.

¹⁶⁷ Για το πρώτο ρεύμα βλ. Eisenstein Z., 1979, *Capitalist Patriarchy and the Case for Socialist Feminism*, New York, Monthly Review Press και Young I., 1981, «Beyond the Happy Marriage: A Critique of the Dual Systems Theory στο Sargent L. (ed.), *Women in Revolution: The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism*, London, Pluto. Για το δεύτερο ρεύμα βλ. Hamilton R., 1978, *The Liberation of Women*, London, George Allen and Unwin, καθώς και Cockburn C., 1986, «The Relations of Technology» στο Crompton R. and M. Mann (eds.), *Gender and Stratification*, Cambridge, Polity και Hartmann H., 1981, «The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: Towards a More Progressive Union», στο Sargent L. (ed.), *Women in Revolution: The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism*, London, Pluto.

¹⁶⁸ Αναλυτικότερα θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι υπάρχουν στις σύγχρονες αναπτυγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες «ανδρικές» ή / και «γυναικείες» εργασίες, ειδικότητες και χώροι εργασίας και αποτελούν «έκφραση του σημείου ισορροπίας των δύο κοινωνικών συστημάτων εξουσίας: του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και της κοινωνικής ιεραρχίας του φύλου, όπου υπερέχει το ανδρικό. Άνδρες και γυναίκες εργάζονται με συγκεκριμένο τρόπο, στο σπίτι ή στο εργοστάσιο, με ή χωρίς αμοιβή, στην παραγωγή ή στην αναπαραγωγή, ανάλογα με τις εκάστοτε διευθετήσεις ανάμεσα σ' αυτά τα δύο συστήματα. Σε αυτό το πλαίσιο καθορίζονται και οι τρόποι με τους οποίους οι μεν άνδρες διατηρούν την κοινωνική και προσωπική θέση υπεροχής απέναντι στις γυναίκες, το δε

Η μελέτη του παράγοντα «φύλο» και της επιρροής του στην εξέλιξη του συνδικαλιστικού κινήματος του κλάδου των τραπεζών προϋποθέτει την αναφορά στις ιστορικές καταβολές της σχέσης του φεμινιστικού κινήματος με το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα. Οι ιστορικές μελέτες αφθονούν, ιδιαίτερα στο χώρο της αγγλοσαξονικής κοινωνικής επιστήμης, ενώ, αντίθετα, είναι μικρός ο αριθμός των μελετών της πρόσφατης δράσης του φεμινιστικού κινήματος σε σχέση με το εργατικό.¹⁶⁹ Από την επισκόπηση μέρους του σώματος των ιστορικών αυτών μελετών μπορούν να εξαχθούν συμπεράσματα που θα βοηθήσουν τη δική μας ανάλυση στο βαθμό που εντοπίζονται, κατ' αυτόν τον τρόπο, οι συνέχειες αλλά και οι τομές στην πορεία της βελτίωσης της θέσης των γυναικών και της κατάκτησης του στρατηγικού στόχου της ισότητας τόσο στους χώρους εργασίας όσο και στα ίδια τα συνδικάτα.

Η παρουσία των γυναικών στα συνδικάτα δεν ήταν κάτι το «αυτονόητο», όπως είναι στις μέρες μας. Το δικαίωμα των γυναικών να εντάσσονται σε συνδικαλιστικές οργανώσεις και να εκλέγονται σε ισότιμη βάση στα συνδικαλιστικά όργανα όλων των ιεραρχικών βαθμίδων κατακτήθηκε παράλληλα με το δικαίωμα της εργασίας, και σε αρκετές περιπτώσεις μετά από αυτή την κατάκτηση. Σε πρώτη φάση οι γυναίκες έπρεπε να δημιουργήσουν δικά τους σωματεία και συνδικάτα επειδή τα παραδοσιακά ανδροκρατούμενα εργατικά συνδικάτα αρνούσαν να εγγράφουν στη δύναμή τους τις εργαζόμενες γυναίκες¹⁷⁰. Ακόμη και στο Ηνωμένο Βασίλειο, στη χώρα δηλαδή όπου το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα κατέκτησε ιδιαίτερα προνόμια λόγω της βιομηχανικής επανάστασης και της αγωνιστικής δράσης των μελών του υπήρχαν συνδικάτα τα οποία ως το 1943 αρνούσαν να εγγράψουν τις εργαζόμενες γυναίκες ως μέλη τους.¹⁷¹ Τη μοναδική εξαίρεση του κανόνα αποτελούσαν τα συνδικάτα του κλάδου της κλωστοϋφαντουργίας λόγω της μαζικής παρουσίας των γυναικών από τα πρώτα χρόνια ύπαρξης του

κεφάλαιο αξιοποιείται εκμεταλλεζόμενο την εργατική δύναμη και των δύο». Βλ. Στρατηγάκη Μ., 1996, *Φύλο, εργασία, τεχνολογία*, Αθήνα, Εκδόσεις «Ο ΠΟΛΙΤΗΣ», σελ. 28-37.

¹⁶⁹ Την παρατήρηση αυτή μπορούμε να την στοιχειοθετήσουμε με μια απλή καταγραφή και καταμέτρηση των θεμάτων με τα οποία ασχολούνται τα πανεπιστημιακά τμήματα γυναικείων σπουδών στη Βόρεια Αμερική, το Η.Β. και την Αυστραλία. Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγει και η Elizabeth L., 1994, *Gender and Trade Unions*, Portsmouth U.K., Taylor & Francis, σελ. 2-5.

¹⁷⁰ Για την εποχή κατά την οποία τα συνδικάτα ασκούσαν πολιτικές αποκλεισμού των γυναικών από την αγορά εργασίας και, συνεπώς, από τη συνδικαλιστική δράση, βλ. Kessler-Harris Alice, 1977, "Organizing the Unorganizable: Three Jewish Women and their Union" στο Milton C. and B.Laurie (eds.), *Class, Sex and the Woman Worker*, Connecticut, Greenwood Press και της ίδιας, 1975, "Where Are the Organized Women Workers?", περιοδικό *Feminist Studies*, III, No. 1/2.

¹⁷¹ Πρόκειται για το συνδικάτο των μηχανικών AEU (Amalgamated Engineering Union), βλ. Lawrence E., 1994, *ο.ε.π.*, σ. 2.

βιομηχανικού αυτού κλάδου.¹⁷² Βλέπουμε, λοιπόν, ότι το κίνημα των εργαζομένων γυναικών αναγκάστηκε να πρωτοσυσπειρωθεί σε δικά του ανεξάρτητα σωματεία με βάση το φύλο όχι τόσο λόγω ύπαρξης «ακραίας» φεμινιστικής ιδεολογίας αλλά για λόγους πρακτικούς στο βαθμό που ο παραδοσιακός διαχωρισμός με βάση το φύλο ήταν κυρίαρχος ακόμη και στα εργατικά συνδικάτα.

Συνδικαλιστές, εργοδότες και κοινωνικοί μεταρρυθμιστές της Βικτοριανής εποχής στο Η.Β., αλλά και αργότερα στην υπόλοιπη Ευρώπη, επεδίωκαν να περιορίσουν την παρουσία των γυναικών στην αγορά μισθωτής εργασίας επιβάλλοντας την «ιδεολογία του οικογενειακού μισθού» υπονομεύοντας έτσι το κίνημα των γυναικών που απαιτούσε «ίση αμοιβή για ίση εργασία».¹⁷³ Επομένως, το κυρίαρχο σε πρώτη φάση αίτημα ήταν να γίνουν δεκτές οι γυναίκες στο χώρο της μισθωτής εργασίας και μετά να διεκδικήσουν την ίση αμοιβή – αίτημα που, κατ' ουσίαν, δεν έχει ακόμη κατακτηθεί ούτε καν για όλες τις γυναίκες στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες.¹⁷⁴

2.2.3. Γυναίκες και συνδικάτα

Η ιστορική πορεία του 20ού αιώνα μέσα από επαναστατικές διαδρομές, πολεμικές αναμετρήσεις σε παγκόσμιο επίπεδο αλλά και από ειρηνικά μονοπάτια έχει καταλήξει στη σημερινή στασιμότητα και κρίση, όπου τα συνδικάτα έχοντας κατακτήσει αρκετά δικαιώματα για τα μέλη τους νοιώθουν το έδαφος να φεύγει από τα πόδια τους από τη μια λόγω των εξελίξεων στο πλαίσιο του σύγχρονου καπιταλισμού¹⁷⁵ και από την άλλη λόγω της μη αντιστοίχισης των εργατικών στρατηγικών με αυτές των εργοδοτικών.¹⁷⁶ Στη

¹⁷² Βλ. Walby S., (1986), *Patriarch at Work*, Oxford, Basil Blackwell.

¹⁷³ Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της AFL (Αμερικανική Ομοσπονδία Εργατών) που, θεωρώντας ότι ήταν αναγκαίο να εντάξουν τις γυναίκες στις συνδικαλιστικές οργανώσεις με στόχο τον στενότερο έλεγχο τους, ήθελε να προστατεύσει την αγοραστική δύναμη των ανδρών. Βλ. Kessler-Harris Alice, 1975, *ο.ε.π.*, σ. 93.

¹⁷⁴ Π.χ. στο Η.Β. οι μέσες μικτές ωριαίες αποδοχές το 1993 έφταναν μόνο μέχρι το 78,8% των αντίστοιχων αποδοχών των ανδρών, βλ. Labour Research Department, 1993, *Women, the Law and the Workplace*, London. LRD Editions.

¹⁷⁵ Για τους δομικούς παράγοντες που επιδρούν στη διαμόρφωση της πορείας του χώρου της μισθωτής εργασίας και του εργατικού συνδικαλιστικού κινήματος βλ.: Gorz A., 1982, *Farewell to the Working Class*, London, Pluto · Bradley H., 1999, *ο.ε.π.*, σελ. 20-37 · Esping-Andersen G. (edit.), 1993, *Changing Classes*, London, Sage και Μητρόπουλος Α., 1989, *Θεωρητικά ζητήματα του συνδικαλιστικού κινήματος*, Αθήνα – Κομοτηνή: Αντ.Ν.Σάκκουλα.

¹⁷⁶ Για τις εξελίξεις στο πεδίο των στρατηγικών των συνδικαλιστικών κινήσεων βλ. Frances Fox-Piven and Richard Cloward, 1999, *Μορφές εξουσίας και παγκοσμιοποίηση*, Εισήγηση στο Συνέδριο στη μνήμη του Νίκου Πουλαντζά, Πανεπιστήμιο Αθήνας καθώς και Donald Swartz, 1999, *Οι στρατηγικές της εργατικής τάξης στο τέλος του αιώνα*, Εισήγηση στο ίδιο συνέδριο.

διάρκεια της διαδρομής αυτής, οι γυναίκες βγήκαν μαζικά στην αγορά της μισθωτής εργασίας. Από τη μια οι ανάγκες των πολεμικών βιομηχανιών σε καιρό πολέμου, κυρίως στους δύο παγκοσμίους πολέμους, και από την άλλη η τριτογενεοποίηση της οικονομίας όπου οι γυναίκες καταλαμβάνουν ολοένα και περισσότερες θέσεις, ειδικευμένης ή ανειδίκευτης, εργασίας, είχαν σαν αποτέλεσμα την ανάπτυξη αγώνων για την κατοχύρωση των δικαιωμάτων των γυναικών στους χώρους εργασίας και της ισότητας σε όλα τα επίπεδα.¹⁷⁷ Ταυτόχρονα, η συντριπτική πλειοψηφία των γυναικών επεδίωξαν να κατακτήσουν και τους χώρους των παραδοσιακών συνδικάτων αντί να δημιουργήσουν ξεχωριστά γυναικεία συνδικάτα. Στα πλαίσια του αγώνα για την επίτευξη του στόχου της ισότητας μέσα στα συνδικάτα δημιουργήθηκαν συμβουλευτικές επιτροπές γυναικείων θεμάτων, έγιναν συνέδρια αφιερωμένα στα γυναικεία δικαιώματα, φυλάχθηκαν θέσεις στα διάφορα συνδικαλιστικά όργανα για να καλυφθούν από γυναίκες-συνδικαλίστριες. Η διεκδίκηση αυτών των μέτρων δεν έγινε πάντα με ενιαίο τρόπο και υπήρχαν διαφωνίες ως προς τη χρησιμότητά τους στο βαθμό που πολλές φορές είχαν αντιφατικά αποτελέσματα, όπως γκετοποίηση, δειγματοληπτική συμμετοχή που δεν αναλογούσε στην πραγματική αριθμητική δύναμη των γυναικών, ακόμη και επαναφορά σχέσεων πατρωνίας.

Ένα σημαντικό ερώτημα που πρέπει να απαντηθεί είναι το κατά πόσο σχετίζονται οι διαφορές των ρόλων των φύλων και η ανισότητα στο χώρο εργασίας με τις διαφορές των ρόλων των φύλων και οι άνισες σχέσεις μέσα στα συνδικάτα.¹⁷⁸ Υπάρχει αμφίδρομη συσχέτιση μεταξύ του ρόλου του κοινωνικού φύλου και της δομής της απασχόλησης, όπως υπάρχει και μεταξύ της επαγγελματικής εμπειρίας και της συνδικαλιστικής δράσης. Η επαγγελματική εμπειρία και η συνδικαλιστική δράση μπορούν να μεταβάλλουν τις αντιλήψεις των γυναικών αλλά και των ανδρών σχετικά με τους κοινωνικούς τους ρόλους ώστε να είναι δυνατή η προώθηση της ισότητας στο χώρο εργασίας και της βελτίωσης της γενικότερης κοινωνικής θέσης των

---

¹⁷⁷ Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα επιτυχημένου αγώνα των γυναικών εργαζομένων για την κατοχύρωση των δικαιωμάτων τους αποτελούν οι τράπεζες στο Η.Β. όπου το αντίστοιχο συνδικάτο BIFU έχει καταφέρει από τη μια να εντάξει τις γυναίκες ως πλήρη μέλη του και να επιβάλει στις εργοδοτικές οργανώσεις όρους για την ισότητα γυναικών και ανδρών στο χώρο εργασίας. Για λεπτομέρειες βλ. Cockburn C., 1991, *In the Way of Women: Men's Resistance to Sex Equality*, Ithaca, New York, ILR Press και, κυρίως στο *Personnel Management*, (1987), «Realising the dividends from positive action», October, σελ. 62-67.

¹⁷⁸ Για μια πιο εκτεταμένη επισκόπηση της συζήτησης αυτής βλ. Lawrence E., 1994, *ο.ε.π.*, σελ. 5-10. Επίσης βλ. Felberg R.L. and E.N.Glenn, 1979, «Male and Female: Job versus Gender Models in the Sociology of Work», *Social Problems*, Vol. 26, No. 5, σελ. 524-38 και Fryer R.H., Fairclough A.J. and Manson T.B., 1978, «Facilities for Female Shop Stewards: The Employment Protection Act and Collective Agreements», *British Journal of Industrial Relations*, Vol. 14, No. 2, σελ. 160-74.

γυναικών. Πέρα από τις μονοδιάστατες προσεγγίσεις που θεωρούν ως κυρίαρχη παράμετρο της εξήγησης των στάσεων και συμπεριφορών από τη μία το κοινωνικό φύλο και από την άλλη την εργασία, η συνθετική προσέγγιση που λαμβάνει υπόψη και τις δύο παραμέτρους μπορεί να βοηθήσει στην κατανόηση και ερμηνεία της θέσης και της δράσης των γυναικών και των ανδρών μέσω των συνδικάτων.

Η μελέτη μιας σημαντικής περίπτωσης χώρου μαζικού απασχόλησης γυναικών στο Η.Β., αυτής της Εθνικής Ένωσης Δημοσίων Υπαλλήλων (NUPE)¹⁷⁹, αποδεικνύει ότι οι διαφορές μεταξύ της συμμετοχής των ανδρών και της συμμετοχής των γυναικών στο συνδικάτο σχετίζονταν, κατά κύριο λόγο, με το μεγαλύτερο αριθμό γυναικών που εργάζονται με μερική απασχόληση (part-time) και, κατά συνέπεια, έχουν μικρότερες ευκαιρίες επαφής με τους πλήρως απασχολημένους υπαλλήλους, που είναι άνδρες στην πλειοψηφία τους, με αποτέλεσμα να εκλέγονται λιγότερες γυναίκες στα συνδικαλιστικά όργανα των χαμηλών και μεσαίων βαθμίδων και ελάχιστες στις ανώτερες βαθμίδες. Το συμπέρασμα της μελέτης αυτής δείχνει ότι χρειάζεται από τη μια να ερευνώνται τόσο οι παράγοντες που κινητοποιούν τα μέλη των συνδικάτων να συμμετέχουν και να γίνονται μέλη των διοικητικών τους οργάνων όσο και τα εμπόδια και τα αντικίνητρα. Ο παράγοντας του γυναικείου ρόλου δεν είναι υποχρεωτικά αντικίνητρο για τη συμμετοχή των γυναικών στα συνδικάτα και ένα ισχυρό παράδειγμα είναι η περίπτωση των νοσοκόμων του Εθνικού Συστήματος Υγείας του Η.Β. που συμμετέχουν μαζικά στο συνδικάτο και εκλέγουν μεγάλο αριθμό γυναικών στα συνδικαλιστικά όργανα όλων των βαθμίδων.

Η μέχρι τώρα έρευνα της συμμετοχής στα αξιώματα των συνδικάτων τείνει να αποδίδει αποκλειστικά ποσοτικά χαρακτηριστικά στους «δείκτες συμμετοχής», όπως η παρουσία στις συνελεύσεις, η συμμετοχή στις εκλογές των συνδικάτων, η υποβολή παραπόνων, η ανάγνωση του έντυπου υλικού των συνδικάτων και η κατοχή έδρας σε συνδικαλιστικά όργανα.¹⁸⁰ Ακόμα όμως και με βάση τα ποσοτικά κριτήρια δεν υπάρχει κοινή συμφωνία όσον αφορά τον

¹⁷⁹ Βλ. Fryer et al. , 1978. ο.ε.π.

¹⁸⁰ Για την επισκόπηση της συζήτησης πάνω στα θέματα της ποσοτικής καταγραφής βλ. Lawrence E., 1994, ο.ε.π., σελ. 11-34. Επίσης βλ. Fosh P., 1981, *The Active Trade Unionist*, Cambridge, Cambridge University Press · Anderson J.C., 1979, «Local Union Participation: A Re-Examination», *Industrial Relations*, Vol. 18, No. 1, σελ. 18-31. Για την περίπτωση της ποσοτικής καταγραφής στην περίπτωση των ελληνικών συνδικάτων βλ.. Κατσανέβας Θ., 1981, «Ελληνικό Συνδικαλιστικό Κίνημα» στο Νικολινάκος Μάριος (επιμ.), *Σεμινάρια Επιμόρφωσης Συνδικαλιστικών Στελεχών*, Αθήνα, Σύλλογος Προσωπικού Τραπέζης Πίστωσης σελ. 28-52 και Χατζηχαρίτου Ελένη, 1997, «Οι συνδικαλιστικές οργανώσεις και οι συνδικαλιστικές διαπραγματεύσεις» στο Κατσανέβας Θ. (επιμ.), *Οικονομική της Εργασίας & Εργασιακές Σχέσεις*, Αθήνα, Έκδ. Α.Σταμούλης, σελ.131-166 και 367-90.

ακριβή ορισμό της συμμετοχής στα συνδικάτα. Ενδεχομένως, το μοναδικό σημείο συμφωνίας που μπορούμε να εντοπίσουμε στη σχετική βιβλιογραφία είναι ότι «οι ευκαιρίες συμμετοχής που διαθέτουν τα μέλη ποικίλουν ανάλογα με τη δομή και την έκταση της δημοκρατίας του συγκεκριμένου συνδικάτου».¹⁸¹

Ορισμένα κίνητρα συμμετοχής στα συνδικάτα, που θεωρούνται ως βασικά, είναι η σημασία του ενδιαφέροντος για τη συγκεκριμένη εργασία και η αναγνώριση της σημασίας του ρόλου της εργασίας ως κεντρικής για την ανθρώπινη ζωή.¹⁸² Στο σημείο αυτό τίθεται το ερώτημα του κατά πόσο η μισθωτή εργασία αποτελεί για τις γυναίκες κεντρικό θέμα στη ζωή τους. Εξ ου και η πρώτη αντίθεση των απαντήσεων στο ερώτημα έθεσε το δίπολο της μερικής ή πλήρους απασχόλησης και της σχέσης του με τη συμμετοχή των γυναικών στα συνδικάτα. Επίσης ο παράγοντας ενδιαφέρον για τη συγκεκριμένη εργασία επιδρά διαφορετικά όσον αφορά τη συμμετοχή ανάλογα και με τη διαφορετική θέση στα διάφορα επίπεδα των ιεραρχικών κλιμάκων. Η σχέση αυτή αφορά τις απολαβές και τις ευκαιρίες προαγωγής¹⁸³ για την εργασία στα διαφορετικά επίπεδα καθώς και τη κατάσταση στα ανώτερα κλιμάκια όπου τόσο ο χρόνος εργασίας όσο και τα καθήκοντα της θέσης συγκρούονται με τις απαιτήσεις της συμμετοχής στο συνδικάτο.¹⁸⁴

Η δεκαετία 1970-1980 αποτελεί τομή στην ιστορία του συνδικαλιστικού κινήματος.¹⁸⁵ Η συμμετοχή των γυναικών στα συνδικάτα αυξανόταν με

---

¹⁸¹ Βλ. Lawrence E., 1994, *ο.ε.π.*, σελ. 11.

¹⁸² Βλ. Lawrence E., 1994, *ο.ε.π.* σελ. 11 καθώς και: Dean L.R., 1954, «Social Integration, Attitudes and Union Activity», *Industrial and Labor Relations Review*, Vol. 8, No. 1, σελ. 48-58 · Form W.H. and Danserau H.K., 1957, «Union Members' Orientations and Patterns of Social Integration», *Industrial and Labor Relations Review*, Vol. 2, No. 1, σελ. 3-12 · Tannenbaum A.S. and Kahn R.L., 1958, *Participation in Union Locals*, Evanston, Illinois, Row, Peterson and Co. · Spinrad W., 1960, «Correlates of Trade Union Participation: A Summary of the Literature», *American Sociological Review*, Vol. 25 σελ. 237-44.

¹⁸³ Για άλλους / ες η συμμετοχή στο συνδικάτο μπορεί να αποτελεί εμπόδιο στη σταδιοδρομία τους ενώ, αντίθετα, για άλλους / ες μπορεί να αποτελεί ευκαιρία (γνωριμίες, μέσα, στήριξη κλπ.).

¹⁸⁴ Μία θετική απάντηση στο ερώτημα του κατά πόσο ισχύει η θεωρία αυτή περί «ενδιαφέροντος για τη συγκεκριμένη εργασία» δίνουν οι Lipset S., Trow M. and Coleman J.S., 1956, *Union Democracy: The Inside Politics of the International Typographical Union*, Glencoe, Free Press.

¹⁸⁵ Εξαίρεση το Η.Β. όπου η κινητοποίηση των γυναικών στους χώρους εργασίας, στα συνδικάτα και στο Εργατικό Κόμμα είχε ήδη ενταθεί από τα πρώτα χρόνια μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Βλ. Cockburn C., 1991, *ο.ε.π.*, σελ. 29-30. Η συγγραφέας παρατηρεί ότι ενώ οι κινητοποιήσεις για τη μισθολογική ισότητα στην εργασία απέδωσε καρπούς μετά από μια σχετικά μεγάλη χρονική περίοδο στην περίπτωση της Πράξης ενάντια στις Διακρίσεις με βάση το Φύλο και τη Φυλή δεν χρειάστηκε παρά ένα διάστημα έξι ετών για να επιτευχθεί η ψήφισή της.

τέτοιους ρυθμούς ώστε σε ορισμένες χρονιές το σύνολο της αύξησης των μελών να αποδίδεται αποκλειστικά και μόνο στις γυναίκες. Βέβαια, η αύξηση αυτή αντανακλούσε την αύξηση της συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό.¹⁸⁶ Η συνειδητοποίηση από τις συνδικαλιστικές ηγεσίες του γεγονότος ότι η φεμινιστική κινητοποίηση ενάντια στην περιθωριοποίηση των γυναικών στο εσωτερικό των συνδικάτων εντεινόταν είχε ως αποτέλεσμα τη μεταστροφή τους προς την αναγνώριση των γυναικών ως πλήρη μέλη των συνδικαλιστικών οργανώσεων. Αντισταθμιζόταν έτσι η πτώση του (απόλυτου και σχετικού) αριθμού συμμετοχής ανδρών λόγω της παρακμής του δευτερογενούς βιομηχανικού τομέα και της άνθηση του τριτογενούς τομέα των υπηρεσιών όπου η συμμετοχή γυναικών βαίνει αυξανόμενη.

Μπορούμε εδώ να ξεχωρίσουμε τέσσερις παράγοντες που συντελούν στο φαινόμενο της «παρακμής των συνδικάτων»: α) η μείωση αριθμού μελών και της κοινωνικής επιρροής που οφείλεται σε δομικούς παράγοντες (μείωση χειρωνακτικών εργασιών,¹⁸⁷ αύξηση της αυτοαπασχόλησης της μερικής και

---

¹⁸⁶ Για τις Η.Π.Α., «[Ο]ι μεταπολεμικές περίοδοι αποτέλεσαν ένα στάδιο «απόκτησης θηλυκών χαρακτηριστικών» (feminization) για το εργατικό κίνημα, παρά το γεγονός ότι η οργανωμένη εργασία μειωνόταν από την άποψη της δύναμης. Το 1956 οι γυναίκες αποτελούσαν το 18,6% του συνολικού αριθμού των μελών των συνδικάτων. Το 1978 αποτελούσαν 24,2% του συνόλου. Εάν στο σύνολο αυτό συμπεριλάβουμε τα συνδικάτα των υπαλλήλων το ποσοστό των γυναικών γίνεται ακόμη πιο υψηλό καθώς ανεβαίνει από 23% το 1973 σε 30% το 1980. Πράγματι, στη δεκαετία του '70, το σύνολο σχεδόν της αύξησης των μελών των εργατικών οργανώσεων αποτελείτο από γυναίκες εργαζόμενες» (Βλ. Milkman R., 1985, *Women, Work and Protest*, Boston & London, Routledge and Kegan Paul, σ.304 που παρατίθεται στο Balsler D., 1987, *Sisterhood & Solidarity: Feminism and Labor in Modern Times*, Boston, South End Press, 25-6.

¹⁸⁷ Στο σημείο αυτό αξίζει να παραθέσουμε στοιχεία από το Η.Β. που είναι η πρώτη στην ιστορία βιομηχανική χώρα και τα συνδικάτα της αποτέλεσαν τον πυρήνα του εργατικού συνδικαλιστικού κινήματος.: «Μεταξύ 1961 και 1981 η απασχόληση χειρωνακτών εργατών μειώθηκε κατά 2% ενώ η απασχόληση μη χειρωνακτών εργατών αυξήθηκε κατά 20%. Η συμμετοχή γυναικών αυξήθηκε από το 33% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού στο 40%. Μόνο στη δεκαετία 1970-79 διπλασιάστηκε ο αριθμός των γυναικών – μελών των συνδικάτων και έφτασε τα 3,5 εκατομμύρια αφορώντας αύξηση 42% μεταξύ των εργαζομένων γυναικών έναντι 6% των ανδρών εργαζομένων. Ακόμη και κατά τη διάρκεια της παρακμής των συνδικάτων μετά το 1979 που η συνολική συμμετοχή στα συνδικάτα έπεσε από τα 12 εκατομμύρια στα 9 εκατομμύρια το ποσοστό των γυναικών στο σύνολο των μελών έβαινε αυξανόμενο. Κατά τα τέλη της δεκαετίας του '80 το 1/3 των μελών των συνδικάτων ήταν γυναίκες. Μόνο που δεν ήταν απλώς αποτέλεσμα των αλλαγών στην απασχόληση αλλά και ζήτημα κινήτρων και παρώθησης. Κατά τη διάρκεια των δεκαετιών του '60 και του '70 παρατηρήθηκε το φαινόμενο της συνδικαλιστικής στράτευσης των γυναικών αντίθετα με τους άνδρες εργαζόμενους που έχαναν το ενδιαφέρον τους για το συνδικαλισμό. Κατά τις δεκαετίες αυτές η κατά 4% μείωση της συνδικαλιστικής πυκνότητας μεταξύ των ανδρών αντισταθμίστηκε από αντίστοιχη αύξηση του ποσοστού των γυναικών. Ιδιαίτερα οι μαύρες; Γυναίκες στρατεύτηκαν συνδικαλιστικά. Μια μελέτη του 1984 έδειξε ότι το 57% των προερχόμενων από τις Δυτικές Ινδίες και το 38% των προερχόμενων από την Ασία γυναικών υπαλλήλων ήταν μέλη των συνδικάτων σε σχέση με το 34% των λευκών γυναικών». Βλ. Cockburn C., 1991, *ο.ε.π.*, σελ. 110-11.

της πρόσκαιρης απασχόλησης, αύξηση των μικρών επιχειρήσεων του τριτογενούς τομέα της οικονομίας) καθώς και στις πολιτικές των νέο-φιλελεύθερων κυβερνήσεων που επιτέθηκαν στις «εξουσίες των συνδικάτων» δίνοντας τέλος στην «κορπορατιστική συμμαχία» και που ιδεολογικά αναπαριστούσαν τα συνδικάτα ως τον «εσωτερικό εχθρό» β) η υπερίσχυση του «διευθυντικού δικαιώματος» στο χώρο εργασίας και η απόπειρα των διοικήσεων των επιχειρήσεων να πετύχουν την «αποσυλλογικοποίηση» των εργασιακών σχέσεων μέσω της εξατομίκευσης της σχέσης απασχόλησης, της περιθωριοποίησης των συνδικάτων και της εξασθένησης της δύναμης των αντιπροσώπων των συνδικάτων στο τοπικό – επιχειρησιακό επίπεδο γ) η λύση ή χαλάρωση των δεσμών των εργατικών, σοσιαλδημοκρατικών και κομμουνιστικών συνδικάτων με τα αντίστοιχα κόμματα στις χώρες της Κεντρικής Ευρώπης και στη Βρετανία, που, σε ορισμένες περιπτώσεις, είναι προς όφελος και των δύο πλευρών στο βαθμό που μπορούν και καθορίζουν αυτόνομα τις στρατηγικές και τις τακτικές τους και δ) η υποεκπροσώπηση μεγάλου αριθμού εργαζομένων.¹⁸⁸ Η συνειδητοποίηση από ένα μεγάλο μέρος των συνδικαλιστικών ηγεσιών (κυρίως σε Η.Π.Α. και Αγγλοσαξονικές χώρες) ότι η αναζωογόνηση των συνδικάτων εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την ένταξη σ' αυτά των κατηγοριών εκείνων των εργαζομένων των οποίων τα συμφέροντα δεν εκπροσωπούνταν, όπως οι γυναίκες, οι εργαζόμενοι με μερική απασχόληση, τα μέλη των εθνοτικών μειονοτήτων (π.χ. Λατινοαμερικάνοι στις Η.Π.Α., Ασιάτες στο Η.Β.), νέοι/ες εργαζόμενοι/ες, είχε σαν αποτέλεσμα την αναδιάταξη των συνδικαλιστικών αυτών ηγετικών στρωμάτων και την ανάδειξη νέων που προέρχονται από αυτούς τους χώρους ή που συμμερίζονται τα αιτήματά τους.

Μέσα στα πλαίσια αυτά, πολλά συνδικάτα προσπάθησαν και πέτυχαν να κατοχυρώσουν θεσμικά ειδικές διατάξεις για τις γυναίκες – μέλη και να τις καταστήσουν ισότιμες. Όπως τονίστηκε παραπάνω, στις περιπτώσεις όπου οι γυναίκες εργάζονταν με πλήρη απασχόληση¹⁸⁹ η συμμετοχή τους στα συνδικάτα ήταν στο ίδιο επίπεδο με αυτό των ανδρών. Αντίθετα, όπου οι χρονικοί περιορισμοί δηλώνονταν ως κύριο εμπόδιο για τη συμμετοχή στις διαδικασίες των συνδικάτων το βάρος τους έπεφτε κυρίως στις γυναίκες. Επίσης, όπου οι διαδικασίες των συνδικάτων (συνελεύσεις – συγκεντρώσεις ελάμβαναν χώρα στον τόπο εργασίας η συμμετοχή των γυναικών ήταν σε ικανοποιητικά επίπεδα. Αντίθετα, η κατάσταση ήταν διαφορετική όπου οι

---

¹⁸⁸ Βλ. Bradley H., 1999, *ο.ε.π.*

¹⁸⁹ Μιλάμε πάντοτε για τις περιπτώσεις των Αγγλοσαξονικών χωρών και ιδιαίτερα το Η.Β. και τις Η.Π.Α.

διαδικασίες ελάμβαναν χώρα στις εγκαταστάσεις των συνδικάτων που συνήθως βρίσκονταν στις κεντρικές συνοικίες των μεγαλουπόλεων¹⁹⁰.

Όπως τονίστηκε παραπάνω δημιουργήθηκαν στα πλαίσια των συνδικάτων μια σειρά από επιτροπές ισότητας και εκλέχτηκαν συνδικαλιστές και συνδικαλίστριες επιφορτισμένοι / ες με την προώθηση των θεμάτων αυτών είτε με απ' ευθείας συζήτηση με τους εργοδότες είτε μέσω των συλλογικών διαπραγματεύσεων και συμβάσεων. Δεν έπαψαν όμως να υπάρχουν εντάσεις μεταξύ των επιτροπών ισότητας από τη μια και του παραδοσιακού συνδικαλιστικού χώρου από την άλλη.¹⁹¹ Οι λόγοι που δημιουργούσαν εντάσεις σχετίζονται με τα διαφορετικά αιτήματα που προωθούσαν οι επιτροπές ισότητας σε σχέση με τις ομάδες διαπραγμάτευσης που συνήθως αποτελούνταν από παραδοσιακούς συνδικαλιστές οι οποίοι ήταν έμπειροι στις διαπραγματεύσεις αλλά δεν αντιλαμβάνονταν πολλές φορές έννοιες όπως «έμμεση ισότητα» ή «θετική δράση» που έθεταν οι συνδικαλίστριες των επιτροπών ισότητας. Επίσης, σημαντική αφορμή έντασης είναι η αδυναμία εφαρμογής συμφωνημένων μέτρων ισότητας κυρίως σε τοπικό επίπεδο ή σε μικρότερες επιχειρήσεις. Αυτό συμβαίνει είτε λόγω της εργοδοτικής προσέγγισης στο θέμα που βάζει σε πρώτη προτεραιότητα τα κέρδη είτε λόγω της αδιαφορίας ή/και εχθρότητας των ανδρών συνδικαλιστών και της εκλογικής τους βάσης στο τοπικό επίπεδο.

---

¹⁹⁰ Αφορά κυρίως τις μεγαλουπόλεις της Δυτικής Ευρώπης και της Βόρειας Αμερικής.
¹⁹¹ Βλ. Cockburn C., 1991, *ο.ε.π.*, κεφ. 4, σελ.105-37.

3ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΤΟ ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ

Η ανάπτυξη του εργατικού συνδικαλιστικού κινήματος έχει ακολουθήσει, σε γενικές γραμμές, τις φάσεις ανάπτυξης των κοινωνικών κινήματων. Σε πρώτη φάση ήταν ουσιαστικά ταυτισμένο με την έννοια του κοινωνικού κινήματος στο βαθμό που οι επιδιώξεις της πολυπληθέστερης κοινωνικής τάξης στις χώρες της Δύσης, δηλαδή της εργατικής, ταυτίζονταν με τις γενικότερες κοινωνικές επιδιώξεις. Η μείωση της εκμετάλλευσης των εργατών με την παροχή αξιοπρεπούς μεροκάματου διαβίωσης και τη μείωση των ωρών εργασίας, η παροχή ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης και σύνταξης, η εκπαίδευση των παιδιών των εργατών και η γενικότερη κατοχύρωση για το σύνολο του πληθυσμού των δημοκρατικών πολιτικών δικαιωμάτων (δικαίωμα ψήφου, δικαίωμα οργάνωσης και συνέρχεσθαι κλπ.) ήταν στα χρόνια του φιλελεύθερου καπιταλισμού τα αιτήματα τόσο του συνδικαλιστικού όσο και του γενικότερου κοινωνικού κινήματος¹. Το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα πέρασε από όλες τις φάσεις ανάπτυξης ενός κοινωνικού κινήματος, χρησιμοποίησε όλες τις, νόμιμες και μη, μεθόδους πάλης (συγκεντρώσεις, πορείες, συλλαλητήρια, παραστάσεις σε αρμόδιες αρχές, διάλογος, καταλήψεις εργοστασίων, πικετοφορίες, ακόμη και κλασικές κοινοβουλευτικές μεθόδους, όπως η παρέμβαση μέσω βουλευτών και κομμάτων, συγκρότηση εργατικών κομμάτων κλπ).

Στην πορεία αυτή του εργατικού συνδικαλιστικού κινήματος αναπτύχθηκαν δύο διακριτές τάσεις όσον αφορά την εννοιολόγησή του. Από τη μια το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα κατανοήθηκε ως “έννοια γένους” και από την άλλη ως “έννοια είδους”². Στην πρώτη περίπτωση το εργατικό κίνημα ορίζεται ως “η πράξη της συνένωσης των εργατών είτε περιστασιακά είτε διαρκώς με σκοπούς επαγγελματικούς και πολιτικούς, αλλά στη βάση πάντοτε της εργατικής τους ιδιότητας”³. Η ύπαρξη της τάξης των εργατών στον ορισμό αυτό υπονοείται ότι μπορεί να γίνει κατανοητή μόνο μέσα από τον αγώνα των μελών της στην κατεύθυνση της ανατροπής του εκμεταλλευτικού συστήματος και της κυριαρχίας της αντίπαλης τάξης των κεφαλαιοκρατών. Συνεπώς το εργατικό κίνημα μπορεί να γίνει αντιληπτό ως ένα κοινωνικό κίνημα που

---

¹ Για το ρόλο του συνδικαλιστικού κινήματος των εργατών, το ρόλο του κράτους τόσο κατά τη διάρκεια του φιλελεύθερου - ανταγωνιστικού καπιταλισμού όσο και για την περίοδο του παρεμβατικού κράτους της εποχής του μονοπωλιακού καπιταλισμού βλ. Ξ.Πετρινώτη, 1985, *Κράτος και εργασιακές σχέσεις: η πολιτική οικονομία των εργασιακών σχέσεων*, Αθήνα, Παπαζήσης.

² Για τη διάκριση αυτή βλ. Γ.Φ. Κουκουλές, 1984, *Για μια ιστορία του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος: Εισαγωγή στην παιδαγωγική της ιστορικής έρευνας*, Αθήνα: Οδυσσέας, σελ. 16-25.

³ Βλ. Γ.Φ. Κουκουλές, 1984, *ο.ε.π.*, σελ. 17.

παρεμβαίνει σε πολλά επίπεδα (πολιτικό, οικονομικό, ιδεολογικό κλπ.). Το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα ως “έννοια είδους” αποτελεί μια μερικότερη έκφραση του γενικότερου εργατικού κινήματος ως κοινωνικό κίνημα. Οι οργανώσεις του συνδικαλιστικού κινήματος (συνδικάτα) ασχολούνται “με την προαγωγή και προάσπιση των συμφερόντων των μελών τους”⁴. Η επιλογή του συνδικαλιστικού κινήματος ως αντικειμένου της επιστημονικής έρευνας μας επιτρέπει να μελετήσουμε σε βάθος μία από τις εκφάνσεις του γενικότερου εργατικού κοινωνικού κινήματος. Οι πλευρές της έρευνας που αφορούν τη σχέση του συνδικαλισμού με τα εργατικά κόμματα αναδεικνύουν την σε πλάτος μελέτη του εργατικού κινήματος.

Το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα ως κοινωνικό κίνημα αναπτύχθηκε, συνεπώς, μέσα στο σκηνικό απροσδιοριστίας⁵ που οριζόταν από τη σύγκρουση των λογικών συγκείμενων κοινωνικών σφαιρών⁶. Η σύγκρουση μεταξύ των κατεστημένων ελίτ και τάξεων και των ανταγωνιστικών ομάδων και τάξεων - στη συγκεκριμένη περίπτωση μεταξύ της ηγεμονεύουσας τάξης των καπιταλιστών και της οργανωμένης εργατικής τάξης⁷ - είναι σύγκρουση δομική που δεν παίρνει πάντα επαναστατική μορφή αλλά τη μορφή της επανατοποθέτησης των διάφορων θεσμικών διατάξεων, της μετακίνησης των ορίων και, ενίοτε, της υπαγωγής ενός θεσμού σε κάποιον άλλο⁸. Το συνδικαλιστικό κίνημα στην περίπτωση της εργατικής τάξης κινητοποιήθηκε αξιοποιώντας τις ρωγμές και τις τομές στη λειτουργία των κυρίαρχων κοινωνικών θεσμών για να τονίσει και να επαυξήσει τη συνειδητοποίηση της ύπαρξης αυτών των ρωγμών και τομών καθώς και να αυξήσει τη σημασία των θεσμικών αντιφάσεων και αντιθέσεων και να επεκτείνει την αίσθηση της απροσδιοριστίας ώστε να βρεθεί σε πλεονεκτική θέση και να επιβάλει στοιχεία του προγράμματός του. Γι' αυτό ήταν σημαντική η διάσταση της κινητοποίησης για την απόκτηση του δικαιώματος της καθολικής ψηφοφορίας

---

⁴ Πρόκειται για τον κλασικό ορισμό περί συνδικαλιστικών οργανώσεων που παρατίθεται στο Θ. Κατσανέβας, 1996, “Εισαγωγή στη θεωρία των εργασιακών σχέσεων και της οικονομικής της εργασίας” στην *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων*, Τεύχος 2, Απρίλιος, σελ. 9 και προέρχεται από S. and B. Webb, 1920, *The History of Trade Unionism*, London, Longmans.

⁵ Για την έννοια της “απροσδιοριστίας” βλ. Ann Swindler, 1986, “Culture in Action: Symbols and Strategies” στο *American Sociological Review*, τεύχ. 51, σελ. 273-86.

⁶ Βλ Κ. Orren, 1991, *Belated Feudalism: Labor, the Law, and Liberal Development in the United States*, New York, Cambridge University Press.

⁷ Η μαρξιστική “μακροθεωρία”, όπως τονίσαμε παραπάνω, στην παραδοσιακή κλασική της εκδοχή δέχεται ότι το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα αποτελεί την πρωταρχική έκφραση της αντίθεσης στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και την πολιτική κυριαρχία της αστικής τάξης.

⁸ Για τη συζήτηση περί της διάστασης επαναστατικών καταστάσεων και μη επαναστατικών καταστάσεων βλ. Clemens El. S. (1998) “To Move Mountains: Collective Action” στο Mario G. Giugni, *ο.ε.π.*, σελ. 110-2.

για το εργατικό κίνημα.

Έχοντας συζητήσει όλα τα παραπάνω, θεωρούμε ότι η εξέταση του συνδικαλισμού από τη σκοπιά του κοινωνικού κινήματος συνεπάγεται την αναζήτηση εκείνων των στοιχείων που το διαφοροποιούν από την απλή ομάδα πίεσης. Αναζητούμε, δηλαδή, να προσδιορίσουμε τα στοιχεία της ιστορικής συγκρότησης του εργατικού συνδικαλιστικού κινήματος, εν προκειμένω του τραπεζοϋπαλληλικού, που του προσδίνουν τα ξεχωριστά χαρακτηριστικά:

- Πότε και πώς ο τραπεζικός συνδικαλισμός βγαίνει στο προσκήνιο της ιστορικής διαδικασίας;
- Ποια τμήματα του τραπεζοϋπαλληλικού «πληθυσμού» εντάσσονται ενεργά στα συνδικάτα και ποια μένουν είτε παθητικά είτε αντιδρούν;
- Ποιοι εργαζόμενοι μένουν στο κίνημα και ποιοι σε κάποια στιγμή αποσύρονται;
- Πώς νοιώθουν οι συμμετέχοντες και τι απόψεις εκφράζουν;
- Πώς οργανώνεται ο τραπεζικός συνδικαλισμός;
- Ποιες στρατηγικές και τακτικές ακολουθούν για την ικανοποίηση ποιων αιτημάτων;
- Πώς το πολιτικό – κομματικό σύστημα επηρεάζει το συνδικαλιστικό κίνημα των τραπεζοϋπαλλήλων και πώς επηρεάζεται από αυτό;
- Ποιες αλλαγές καταφέρνει να επιβάλλει το συνδικαλιστικό κίνημα;
- Υπάρχουν περίοδοι ακμής και παρακμής του κινήματος, και ποιες είναι οι γενεσιουργές αιτίες της παρακμής, αν εκδηλώνεται;

Δεν είναι δυνατό να δοθούν πλήρεις απαντήσεις σε όλα αυτά τα ερωτήματα και για ένα πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα που να καλύπτει ολόκληρο τον 20ό αιώνα. Οι χρονικές διαστάσεις αναφοράς του παρόντος εγχειρήματος εξαντλούνται στη μεταπολιτευτική περίοδο και έχουν ως ανώτερο όριο την πολιτική μεταβολή που συντελέστηκε με την επάνοδο του ΠΑΣΟΚ στην κυβερνητική εξουσία τον Οκτώβριο 1993. Αυτό δε σημαίνει ότι δεν θα γίνει αναφορά στις προηγούμενες και στις επόμενες χρονικές περιόδους· όμως αυτή η αναφορά θα ρίχνει φως στους παράγοντες εκείνους της ιστορίας που προσδιορίζουν σε μεγάλο βαθμό τις διαδοχικές περιόδους και ειδικά της περιόδου αναφοράς της παρούσης μελέτης.

3.1 Οι στρατηγικές του συνδικαλιστικού κινήματος

Γενικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι στρατηγική είναι **το σύνολο των σχεδιασμένων χειρισμών για την επίτευξη συγκεκριμένων στόχων**. Έτσι, στρατηγική είναι το γενικό σχήμα διεξαγωγής ενός πολέμου, μιας πολιτικής αντιπαράθεσης ή μιας επιχειρηματικής εκστρατείας για κατάκτηση εδαφών,

εξουσίας, δύναμης κι επιρροής, μεριδίων αγοράς. Ως τακτική θα μπορούσαμε να ορίσουμε τον σχεδιασμό των μέσων επίτευξης στρατηγικών στόχων ενώ ο Καρλ φον Κλαούζεβιτς θα όριζε ότι τακτική είναι ο σχεδιασμός μιας ξεχωριστής μάχης.

Τέλος, θα μπορούσαμε να συμφωνήσουμε ότι η στρατηγική οδηγεί σε συνεπείς-συνεκτικές αποφάσεις εξασφαλίζοντας τη συνοχή μιας επιχείρησης, θέτει κατευθύνσεις, ορίζει την επιχείρηση, μειώνει την αβεβαιότητα, συγκεντρώνει την προσπάθεια και, τελικά, προσδίδει ένα βιώσιμο ανταγωνιστικό αποτέλεσμα. Στο βαθμό που με τον όρο επιχείρηση εννοούμε γενικά κι αόριστα κάθε εγχείρημα που έχει ανταγωνιστικό χαρακτήρα θα μπορούσε η περιγραφή αυτή να ισχύει σε κάθε περίπτωση αντιπαράθεσης είτε αυτή είναι στρατιωτική είτε πολιτική είτε οικονομική/επιχειρηματική.

Όσον αφορά την επιχείρηση, θα μπορούσαμε να πούμε ότι στρατηγική είναι «η κατεύθυνση (direction) και το εύρος δραστηριότητας (scope) μιας επιχείρησης μακροπρόθεσμα, η οποία εξασφαλίζει ανταγωνιστικό πλεονέκτημα για την επιχείρηση, μέσω της διάταξης των πόρων της μέσα σε ένα εναλλασσόμενο περιβάλλον, με στόχο να ανταποκριθεί στις ανάγκες των αγορών και να ικανοποιήσει τις προσδοκίες των βασικών ομάδων που έχουν συμφέροντα στην επιχείρηση (stakeholders).⁹

Όμως, οι H. Mintzberg και J. Waters τονίζουν ότι η στρατηγική είναι «ένα υπόδειγμα ή μια μορφοποίηση, σε ένα ρεύμα αποφάσεων που σχηματίζεται με το χρόνο». Όπως επισημαίνουν δεν είναι απλώς «στρατηγικός προγραμματικός-σχεδιασμός» ούτε «έμφαση στη λειτουργική αποτελεσματικότητα».¹⁰

Κατά τον Mintzberg, λόγω της τεράστιας δυσκολίας να καθοριστεί ένας ακριβής ορισμός της «στρατηγικής», θα πρέπει να χρησιμοποιούμε τον όρο με πέντε διαφορετικές έννοιες: Plan (σχέδιο), Ploy (στρατήγημα), Pattern (υπόδειγμα), Position (τοποθέτηση), Perspective (προοπτική).¹¹ Οι έννοιες

---

⁹ Παρόμοιος είναι και ο ορισμός: «Στρατηγική είναι ο σκοπός και η κατεύθυνση των δραστηριοτήτων μιας επιχείρησης μακροπρόθεσμα, κατά τέτοιο τρόπο που να ταυτίζονται πάντα οι ικανότητες και οι πόροι της επιχείρησης με το συνεχώς διαφοροποιούμενο περιβάλλον της, και ειδικότερα με τις αγορές και τους πελάτες της, έτσι ώστε να ικανοποιεί τις προσδοκίες όλων των ενδιαφερομένων πλευρών (stakeholders).» Βλ. Θερίου Ν. (2002), *Στρατηγική διοίκηση επιχειρήσεων*, Αθήνα: Κριτική, σελ. 22.

¹⁰ Mintzberg, H. and Waters, J. (1985), "Of Strategies, Deliberate and Emergent", *Strategic Management Journal*, No. 6, σελ 257-272.

¹¹ Τα 5Ps. Βλ. H. Mintzberg, J. Lampel, S. Ghoshal, and J. Quinn (1988), *The Strategy Process: Concepts, Contexts and Cases*, New York, Prentice Hall.

αυτές πρέπει να αναλυθούν καθώς ενδέχεται να χρησιμοποιούνται πολύ διαφορετικά ανάλογα με τον συγγραφέα ή τον ομιλητή:

- **Σχέδιο:** Για πολλούς μια «στρατηγική» είναι ένα συνειδητά καθορισμένο - γενικό ή συγκεκριμένο- σχέδιο δράσης,. Συνδέεται με τη συνειδητή και προσεκτική ηγεσία και δημιουργείται εκ των προτέρων προτού συμβούν τα γεγονότα. Κάποιος ή κάποιοι το επεξεργάζονται και συχνά το τεκμηριώνουν· είναι, δηλαδή ένα «προϊόν» που βοηθά στον καθορισμό των στόχων της δράσης.
- **Στρατήγημα:** Ένα συγκεκριμένο σχέδιο μπορεί επίσης να είναι ένα τέχνασμα ή ένας ελιγμός που συμβάλλει στο να υπερνικηθεί ένας αντίπαλος ή ένας ανταγωνιστής.
- **Υπόδειγμα:** Έχοντας ενεργήσει και λάβει ορισμένα μέτρα, εξετάζουμε αυτό που το έχουμε κάνει και το ορίζουμε ως κανονικό υπόδειγμα, ανεξάρτητα από το κατά πόσο ήταν εντελώς συνειδητό ή όχι. Επειδή συνήθως «βλέπουμε» ένα υπόδειγμα σ' αυτό, το αποδίδουμε σε προμελετημένη «στρατηγική». Αλλά δεν έχει υπάρξει καμία πρόθεση ελέγχου της. Μερικά σχέδια δεν μπορούν ποτέ να εφαρμοστούν ούτε να δουν το φως της ημέρας. Με τον ίδιο τρόπο, ένα σχέδιο ενεργειών μπορεί να προκύψει χωρίς προδικασμένο και περιεκτικό προγραμματισμό. Ένα σχέδιο και ένα υπόδειγμα μπορούν να είναι ανεξάρτητα το ένα από το άλλο. Ο Mintzberg διαφοροποιεί τη σκόπιμη (deliberate) στρατηγική από την αναδυόμενη (emergent) στρατηγική. Η πρώτη είναι ένα συνειδητό σχέδιο που πρώτα συγκροτείται και κατόπιν πραγματοποιείται (ή όπως αλλιώς). Με την αναδυόμενη στρατηγική, παρατηρούμε κάποια «λογική συνέπεια» ανάμεσα σ' αυτό που κάνουμε και στα αποτελέσματα και θεωρούμε ότι είναι χαρακτηριστικά ενός υποδείγματος. Το υπόδειγμα γίνεται έπειτα μια εκ των πραγμάτων και εκ των υστέρων ορθολογικοποιημένη «στρατηγική». Οι περισσότερες στρατηγικές περιλαμβάνουν κάτι κι από τις δύο. Μια καθαρά σκόπιμη στρατηγική προϋποθέτει ότι το αποτέλεσμα (υπόδειγμα) συλλαμβάνεται συνολικά ως εμπρόθετο. Μια αναδυόμενη στρατηγική ενσωματώνει χαρακτηριστικά τις σταθερές ενέργειες που θα έχουν έναν ορισμένο βαθμό πρόθεσης.
- **Θέση:** Στη στρατιωτική σκέψη, η τακτική περιλαμβάνει τη λεπτομέρεια ενώ η στρατηγική αφορά τα μεγάλα και σημαντικά γενικά θέματα. Οι λεπτομέρειες μπορούν να είναι στρατηγικές. Η στρατηγική του ενός ηγέτη ενδέχεται να είναι τακτική του άλλου. Εξαρτάται από τη θέση και την άποψη του πεδίου που έχει κανείς. Η στρατηγική θέσης αφορά το πλαίσιο και την εξωτερική κατάσταση. Η θέση μας σε σχέση με τον αντίπαλο και οι συνεργατικές αμοιβαίες σχέσεις μας. Ταιριάζουμε την οργάνωσή μας έναντι των άλλων και των απαιτήσεων του περιβάλλοντος. Κατά συνέπεια οτιδήποτε μπορεί να είναι στρατηγικό. Να πει κανείς εκ των προτέρων ότι

κάτι δεν είναι στρατηγικά σημαντικό μπορεί σύντομα να αποδειχθεί λάθος. Επίσης υπονοεί ότι ένα ζήτημα είναι πολύ λιγότερο σημαντικό από άλλα.

- **Προοπτική:** Αυτή η χρήση του όρου «στρατηγική» δίνει έμφαση στην ομάδα «σχεδιαστών στρατηγικής». Οι απόψεις τους, οι ιδιοτροπίες, οι προτιμήσεις και οι προδιαθέσεις τους ασκούν επιρροή στην οργάνωση. Η οργάνωση δεν έχει μία προσωπικότητα, αντίθετα με τα μέλη αυτής της ομάδας. Κατά συνέπεια, «στρατηγική» είναι ένα σύνολο ενδιαφερόντων, ιδεών και βασικών καθηκόντων που δημιουργούνται και για τις οποίες γίνεται λόγος από τους ανθρώπους. Αυτές παρουσιάζονται σε διάφορων τύπων και διάφορων βαθμών σημαντικότητας συνομιλίες. Οι προτάσεις και οι ιδέες παρουσιάζονται σε ένα συλλογικό φόρουμ – είτε δια της επιβολής είτε δια της συναίνεσης συναίνεσης. Ενδέχεται να μην υπάρξει καθόλου συναίνεση. Μπορεί να υπάρχουν αντίθετες απόψεις. Εκείνοι που ελέγχουν/κατέχουν μια επιχείρηση, λογικά, πρέπει να συμερίζονται τις προοπτικές κοινού σκοπού και δραστηριότητας. Χωρίς κοινούς συνεκτικούς όρους υπάρχει μεγαλύτερος κίνδυνος έλλειψης τάξης.

Ο τέλειος ηγέτης είναι εκείνος που κερδίζει τον αντίπαλο χωρίς να δώσει μάχη. Για την ακρίβεια: «η ύψιστη τελειότητα συνίσταται στην εξουδετέρωση της εχθρικής αντίστασης χωρίς μάχη».¹² Αυτός ο τέλειος ηγέτης δεν καταστρέφει το στρατό, τη χώρα και τον πληθυσμό του αντιπάλου, διότι, σε τελευταία ανάλυση, είναι «αντιπαραγωγικό».

Μια ιεραρχημένη σειρά ενεργειών με κριτήριο το βαθμό τελειότητας, που προτείνεται στον ηγέτη, είναι η εξής:

- Να ματαιώσεις τα σχέδια του εχθρού.
- Να εμποδίσεις τη συνένωση των δυνάμεών του.
- Να επιτεθείς στο στρατό του εχθρού στο πεδίο της μάχης.

Όμως, η χειρότερη απ' όλες είναι η πολιορκία μιας περιτειχισμένης πόλης που έχει δύο σημαντικά ελαττώματα: α) η κατασκευή πολιορκητικών μηχανών και πολεμικών εργαλείων καθώς και η ανέγερση αναχωμάτων απαιτούν υπερβολικά μακρά χρονικά διαστήματα, και β) αποτέλεσμα της υπερβολικής αυτής παράτασης της επίθεσης επιφέρει εκνευρισμό και ωθεί τον ηγέτη σε αποστολή των ανδρών του πάνω στα τείχη της πόλης που σημαίνει αποδεκατισμό τους και αποτυχία κατάληψης της πόλης

3.1.1 Απεργιακή δράση

¹²

Στο ίδιο, σσ 29-31.

Η απεργία είναι μια από τις δραστηριότητες των εργατικών συνδικάτων που βρίσκεται τελικά στο επίκεντρο όλων των στρατηγικών που εκπονούνται. Η επιστημονική έρευνα στον τομέα αυτό έχει πολλές φορές σταθεί στις επίσημες στατιστικές σειρές για τις απεργίες. Ένας σοβαρός κίνδυνος με τη χρήση αυτής της μεθοδολογίας είναι να αποδοθεί με παραμορφωτικό τρόπο η πραγματικότητα, μιας και χρησιμοποιούνται μόνο συνολικά στοιχεία και δεν λαμβάνονται υπόψη, ώστε να ερμηνευθεί καλύτερα η πραγματικότητα, κλάδοι οικονομικής δραστηριότητας, τοπικές ιδιαιτερότητες, άτυπες συγκρούσεις ή ατομικές στρατηγικές και τακτικές.

Για την πληρέστερη κατανόηση, λοιπόν, της πραγματικότητας θα χρειαστεί να λαμβάνουμε υπόψη μας όλα αυτά τα δεδομένα που θα απεικονίσουν ευκρινέστερα τάσεις μέσα στην κοινωνία που δεν αποκαλύπτονται με την απλή χρήση γενικών ποσοτικών στοιχείων χωρίς αναφορά στο συγκεκριμένο.

Ας ξεκινήσουμε, λοιπόν, από την προσπάθεια ορισμού της έννοιας της λέξης *απεργία*. Στην ηλεκτρονική έκδοση του λεξικού Merriam-Webster διαβάζουμε ότι *απεργία* είναι «η συλλογική άρνηση εργαζομένων να εργαστούν υπό τους όρους που καθορίζουν οι εργοδότες.» Επίσης, οι απεργίες «μπορούν να προκύψουν από διαμάχες σχετικά με τους μισθούς και τις συνθήκες εργασίας». Μπορεί να λάβουν χώρα «για αλληλεγγύη σε άλλους απεργούς εργαζόμενους, ή για καθαρά πολιτικούς λόγους.» Οι απεργίες οργανώνονται από τα εργατικά συνδικάτα, ενώ απεργίες μη εγκεκριμένες από τα συνδικάτα (άγριες και αυθόρμητες απεργίες – wildcat strikes) μπορούν να κατευθύνονται τόσο εναντίον της συνδικαλιστικής ηγεσίας όσο και κατά του εργοδότη.» Το δικαίωμα στην απεργία «χορηγείται θεωρητικά στους εργαζόμενους όλων σχεδόν των εκβιομηχανισμένων κοινωνιών και η χρήση του ακολούθησε παράλληλο δρόμο με αυτόν της ανόδου των εργατικών συνδικάτων κατά το 19^ο αιώνα.»

Στις ΗΠΑ «ο αγώνας για την ευτυχία» πέρασε μέσα από απεργίες για μείωση των ωρών εργασίας και για υψηλότερη αμοιβή. Οι τυπογράφοι της Νέας Υόρκης ήταν οι πρώτοι που κατέβηκαν σε απεργία το 1794· οι επιλοποιοί απήργησαν το 1796 και ακολούθησαν οι ξυλουργοί της Φιλαδέλφειας το 1797, οι υποδηματοποιοί το 1799. Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα οι προσπάθειες των εργατικών ενώσεων για την βελτίωση των συνθηκών εργασίας και αμοιβής στράφηκαν στις διαπραγματεύσεις αλλά δεν ξεχάστηκε η ιδέα της απεργίας. Στη δεκαετία του 1820 στην προσπάθεια μείωσης των ωρών εργασίας από 12 σε 10 το όπλο της απεργίας χρησιμοποιήθηκε συχνότερα και έγινε αισθητή η

ανάγκη της σύγκρουσης και συγκρότησης συνδικάτων σε ομοσπονδιακό επίπεδο.¹³

Οι περισσότερες απεργίες αποσκοπούν στην επιβολή ενός κόστους στον εργοδότη για την παράλειψή του να ικανοποιήσει συγκεκριμένα αιτήματα. Στην περίπτωση των Ιαπωνικών συνδικάτων «δεν υπάρχει πρόθεση παύσης της παραγωγής για μακρά χρονικά διαστήματα αλλά χρησιμοποιούνται περισσότερο άλλες μορφές εκδηλώσεων διαμαρτυρίας.» Στη Δυτική Ευρώπη και αλλού, «οι εργάτες έχουν πραγματοποιήσει γενικές απεργίες που αποσκοπούσαν στην επίτευξη αλλαγών στο πολιτικό σύστημα αντί για την επίτευξη παραχωρήσεων από τους εργοδότες.»¹⁴ Ως γενική απεργία το ίδιο λεξικό ορίζει «την παύση της εργασίας από ένα σημαντικό ποσοστό εργαζομένων σε μια σειρά από κλάδους σε μια οργανωμένη προσπάθεια επίτευξης πολιτικών ή οικονομικών στόχων. Η ιδέα της γενικής απεργίας που να εκτείνεται σε μια σειρά κλάδων έχει τις απαρχές της στη Βρετανία των αρχών του 19^{ου} αιώνα και έγινε αντιληπτή ως τακτική στη διαδικασία της συλλογικής διαπραγματεύσεως ή, από πιο ριζοσπάστες στοχαστές, ως εργαλείο της κοινωνικής επανάστασης. Αξιοσημείωτες γενικές απεργίες έγιναν στη Ρωσία κατά την Επανάσταση του 1905, στη Βρετανία το 1926 (συνεχίστηκαν από διάφορα εργατικά συνδικάτα προς υποστήριξη των απεργών ανθρακωρύχων) και στη Γαλλία το 1968 (πυροδοτήθηκε από τα φοιτητικά αιτήματα για εκπαιδευτική μεταρρύθμιση).¹⁵

Μια χαρακτηριστική περίπτωση γενικής απεργίας ήταν αυτή του Winnipeg στον Καναδά, που έλαβε χώρα από τις 15 Μαΐου ως τις 25 Ιουνίου 1919. Προκλήθηκε από την κατάρρευση των συλλογικών διαπραγματεύσεων στους κλάδους των κατασκευών και του μετάλλου. Η κήρυξη της γενικής απεργίας συνάντησε την ομόθυμη υποστήριξη του πληθυσμού που ζούσε σε μια ατμόσφαιρα γενικής κοινωνικής αναταραχής και οικονομικής αβεβαιότητας. Συμμετείχαν και οι δημόσιοι υπάλληλοι, κάτι που δεν συνηθιζόταν εκείνη την εποχή. Το κεντρικό θέμα ήταν το αίτημα των εργατών για επίσημη καθιέρωση συλλογικών διαπραγματεύσεων και το οποίο δεν γινόταν αποδεκτό από τους εργοδότες. Οι εργοδότες και οι τοπικές ελίτ αντέδρασαν κατηγορώντας τους απεργούς ότι είχαν επαναστατικούς σκοπούς. Επειδή η ικανοποίηση του αιτήματος θα άνοιγε δρόμο για την επέκτασή του απ' άκρου εις άκρον στον

---

¹³ Βλ. Jedel M. (1998) "The Role of Today's Labor Movement". *The State of Business*. Vo. 12. No.1 <http://www.cba.gsu.edu/magazine/jedel.html>

¹⁴ <http://unabridged.merriam-webster.com/cgi-bin/encyclopedia?book=encyclopedia&va=strike+A>

¹⁵ <http://unabridged.merriam-webster.com/cgi-bin/encyclopedia?book=encyclopedia&va=general+strike>

Καναδά, οι συνδικαλιστικές οργανώσεις πολλών πόλεων κήρυξαν απεργίες αλληλεγγύης. Για να προλάβει τη γενικότερη επέκταση της σύγκρουσης η ομοσπονδιακή κυβέρνηση παρενέβη απειλώντας με απόλυση τους ομοσπονδιακούς υπαλλήλους, τροποποίησε το Νόμο περί Μετανάστευσης ώστε να επιτραπεί η απέλαση ηγετών-απεργών και διεύρυνε το νομικό ορισμό της «στάσης». Η κυβέρνηση προσπάθησε να καταστείλει βίαια τις απεργιακές διαδηλώσεις με αποτέλεσμα το θάνατο ενός απεργού και τον τραυματισμό 30 διαδηλωτών στις 21 Ιουνίου. Ένας από τους φυλακισθέντες ηγέτες των απεργών εξελέγη αργότερα ως ο πρώτος σοσιαλιστής βουλευτής στη Βουλή των Αντιπροσώπων και 4 ακόμη φυλακισθέντες απεργοί εξελέγησαν ως σοσιαλιστές βουλευτές στο τοπικό νομοθετικό σώμα της πολιτείας Manitoba. Η ήττα της απεργίας επέφερε ισχυρό χτύπημα στη Καναδικό εργατικό κίνημα και χρειάστηκαν πάνω από 30 χρόνια για να επιτευχθούν βασικοί στόχοι, όπως η αναγνώριση των εργατικών συνδικάτων και η καθιέρωση των συλλογικών διαπραγματεύσεων.

Άλλη μια έννοια που θα πρέπει να ορίσουμε είναι αυτή της *συλλογικής διαπραγμάτευσης*. Σύμφωνα πάντα με το λεξικό Merriam-Webster, πρόκειται για «διαδικασία διαπραγμάτευσης μεταξύ εκπροσώπων των εργαζομένων (συνήθως είναι οι αξιωματούχοι του συνδικάτου) και της διοίκησης για τον καθορισμό των όρων απασχόλησης. Η συμφωνία που επιτυγχάνεται ενδεχομένως να μην αφορά μόνο τους μισθούς αλλά και τις πρακτικές προσλήψεων, απολύσεων, προαγωγών, τις συνθήκες και τα ωράρια εργασίας, καθώς και τα προγράμματα επιδομάτων και παροχών. Η συλλογική διαπραγμάτευση αναπτύχθηκε στην Αγγλία στα τέλη του 18^{ου} αιώνα. Συμβάσεις που υπογράφονται μετά από συλλογική διαπραγμάτευση είναι πλέον κανόνας στις ΗΠΑ και στην Ευρώπη. Λιγότερο συχνά χρησιμοποιούνται στις αναπτυσσόμενες χώρες που διαθέτουν μεγάλα αποθέματα πλεονάζουσας εργασίας. Συμβασιακές διαπραγματεύσεις μπορούν να λάβουν χώρα σε εθνικό, περιφερειακό και τοπικό επίπεδο ανάλογα με τη διάρθρωση της βιομηχανίας στο πλαίσιο μιας χώρας.»¹⁶

Ας συνοψίσουμε τα χαρακτηριστικά της απεργίας σύμφωνα με την μέθοδο του Richard Hyman.¹⁷ Η απεργία είναι «μια προσωρινή διακοπή της εργασίας από μια ομάδα εργαζομένων που αποσκοπεί στην έκφραση δυσαρέσκειας ή στην ικανοποίηση αιτημάτων». Αυτό σημαίνει ότι είναι μια προσωρινή διακοπή συγκεκριμένης εργασίας και όχι αποχώρηση από τη συγκεκριμένη επιχειρηματική ή διοικητική μονάδα· είναι διακοπή εργασίας που διαφέρει από

¹⁶ <http://unabridged.merriam-webster.com/cgi-bin/encyclopedia?book=encyclopedia&va=collective+bargaining>

¹⁷ Βλ. Hyman R. (1989) *Strike*. London: MacMillan Press, σελ. 17.

άλλες μορφές έκφρασης δυσαρέσκειας/διαφωνίας, όπως η επιβράδυνση της εργασίας, η δουλειά με αυστηρή τήρηση των κανονισμών (work-to-rule) και η απαγόρευση υπερωριών. Είναι, επίσης, ενέργεια συλλογική μισθωτών απασχολούμενων και διαφέρει από ενέργειες όπως η αποχή των φοιτητών από τα μαθήματά τους ή η στάση πληρωμής ενοικίων. Τέλος, μια απεργία είναι υπολογισμένη πράξη που αποσκοπεί να εκφράσει παράπονα ή να επιβάλει ικανοποίηση αιτημάτων.

Υπάρχουν διάφορων ειδών απεργίες. Ο πιο κοινός είναι η *απεργία ή η στάση εργασίας (walkout)*. Οι εργάτες ή δεν πηγαίνουν στη δουλειά ή φεύγουν από τη δουλειά. Το συνδικάτο οργανώνει μικρές ομάδες απεργών που περιφρουρούν την απεργία εμποδίζοντας την είσοδο απεργοσπαστών στους χώρους εργασίας (ομάδες περιφρούρησης, απεργιακές φρουρές-pickets). Ένα άλλο είδος είναι η *κατάληψη (sit-down strike)* του χώρου εργασίας και η παρεμπόδιση της χρήσης απεργοσπαστών και συναλλαγών με το κοινό –ιδιαίτερη μέριμνα σε επιχειρήσεις παροχής υπηρεσιών. Άλλα είδη είναι αυτά που προαναφέραμε, δηλαδή οι *απεργίες αλληλεγγύης* και οι *γενική απεργία*. Μια λιγότερο γνωστή αλλά διάλου ασήμαντη μορφή απεργίας είναι το *μποϊκοτάζ*, όπου οι μη απεργούντες εργάτες αρνούνται να χρησιμοποιήσουν εμπορεύματα και αγαθά που παρήχθησαν από εταιρείες των οποίων το προσωπικό απεργεί. Τέλος, υπάρχουν οι *απεργίες δικαιοδοσίας (jurisdiction strikes)* όπου δύο συνδικάτα ανταγωνίζονται μεταξύ τους για το δικαίωμα εκπροσώπησης μιας ομάδας εργατών.

Η απεργία, λοιπόν, είναι μια μορφή κοινωνικής σύγκρουσης. Ως *σύγκρουση* ορίζεται ο αγώνας, η μάχη και η πάλη, «δηλαδή μια φυσική αντιπαράθεση ανάμεσα σε δύο ή περισσότερα μέρη». Με μια πιο διευρυμένη έννοια, *σύγκρουση* είναι «αντιληπτή διάσταση ενδιαφερόντων» και «πεποίθηση ότι οι φιλοδοξίες των εμπλεκόμενων δεν μπορούν να επιτευχθούν ταυτόχρονα».¹⁸ Αυτή η διευρυμένη έννοια της σύγκρουσης πρέπει να ληφθεί υπόψη για τη συνέχιση της συζήτησης καθώς συμπαρασύρει μαζί της την έννοια της απεργίας στη διεύρυνση των σημασιών της.

ΒΑΣΙΚΗ	Μισθοί, ωράριο εργασίας, γενικώς θέματα
---------------	--

¹⁸ Βλ. Ρούμπιν Τζ., Προύιτ Ντ. και Χη Κιμ Σ. (1999) *Η διευθέτηση της κοινωνικής σύγκρουσης: κλιμάκωση-αδιέξοδο-επίλυση*. Αθήνα: Καστανιώτη-Ίδρυμα Ανδρέα Παπανδρέου, σελ. 31-32.

	«πορτοφολιού» (bread-and-butter issues)
ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ	Αναγνώριση, επιχείρηση υποχρεωτικού συνδικαλισμού (closed shop), περιφρούρηση απεργίας από απεργοσπάστες
ΤΡΙΒΕΣ	Εργασιακές διευθετήσεις, πειθαρχία, απολύσεις

3.1.2 Θεωρίες περί απεργίας

Τα συμφέροντα των εργαζομένων προωθούνται σε ένα ευρύ μέτωπο και η εργασιακή σύγκρουση περιλαμβάνει τόσο την απεργία όσο και το ρόλο των συνδικάτων ως εκπροσώπων των εργαζομένων. Όλες οι μορφές αντίστασης παίζουν βασικό ρόλο στη διαμόρφωση της διαπραγματευτικής προσπάθειας και ως ένα βαθμό υπάρχει ένα συνεχές μεταξύ αυτών των τύπων σύγκρουσης και των πιο άτυπων. Η σύγκρουση στη σχέση απασχόλησης είχε σημαντική επίδραση στις θεωρίες περί εργασιακών σχέσεων.

Μονισμός

Η παλιότερη και συντηρητικότερη θεώρηση των απεργιών ήταν η μονιστική/οργανικιστική. Οφείλει την προέλευσή της στην ερμηνεία των αντιλήψεων του Herbert Spencer περί της οργάνωσης ως οργανισμού για τον οποίο όλα τα μέρη οφείλουν να εργάζονται από κοινού για την εκπλήρωση των στόχων του. Οι μονιστές θεωρούν την οργάνωση ως μια ομάδα «που ενώνεται υπό ένα κοινό σκοπό», δηλαδή την επιτυχία της οργάνωσης, εν προκειμένω της επιχείρησης ή του κράτους. Με μία και μοναδική πηγή εξουσίας (διοίκηση, κυβέρνηση) και με όλους τους συμμετέχοντες να μοιράζονται τον ίδιο σκοπό, τα αποτελέσματα είναι η αρμονία και η συνεργασία. Η απεργία δεν είναι αναπόφευκτη κατάσταση ούτε υποκινείται από φανερά ή κρυφά συμφέροντα, οργανωμένων ή άτυπων ομάδων στο εσωτερικό, κυρίως των εργατών ή υπαλλήλων. Αντιθέτως, η απεργία είναι είτε προϊόν παρανόησης/παρεξήγησης είτε προϊόν κακών προθέσεων εργατοπατέρων, λαοπλάνων και εν γένει προσώπων με σκοτεινές προθέσεις. Έτσι η ιστορία των απεργιών παριστάνεται ως ιστορία ισχυρών προσωπικοτήτων και όχι ως ιστορία συγκρούσεων μεταξύ διαφορετικών συμφερόντων, ιδεών, στρατηγικών και τακτικών.¹⁹ Η απεργία, και οι συγκρούσεις εν γένει, θεωρούνται υπονομευτικές της προσπάθειας που καταβάλλουν οι διοικήσεις των επιχειρήσεων ή οι κυβερνήσεις για την επίτευξη των τεθέντων στόχων.²⁰ Μια πιο εκλεπτυσμένη εκδοχή της θεωρίας

¹⁹ Βλ. Fox A. (1966) "Industrial Sociology and Industrial Relations", *Royal Commission Research Paper No.3*, London: HMSO, σελ. 2.

²⁰ Rose E. (2001) *Employment Relations*. Harlow, NY: Pearson Education, σελ. 308.

αυτής παρουσιάζει τις απεργίες ως καταστάσεις που μπορούν να αποσοβούνται με την καλύτερη επικοινωνία μεταξύ των διοικήσεων και των συνδικαλιστών.²¹

Πλουραλισμός

Η ορθόδοξη προσέγγιση υπήρξε ο *πλουραλισμός*. Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, οι εργοδότες και τα συνδικάτα θεωρούνται πάνω-κάτω ως ισοδύναμες δυνάμεις. Τα προβλήματα αυτής της προσέγγισης έχουν να κάνουν με την έλλειψη της δυνατότητας διάκρισης των ανισοτήτων δύναμης μεταξύ των εργοδοτών και των εργαζομένων έτσι ώστε να θεωρείται οποιαδήποτε σύγκρουση κυρίαρχο ζήτημα και να ανακύπτουν δυσκολίες και διαταραχές προσωρινής κατάρρευσης στη ρύθμιση της εργασίας (job regulation). Η θεωρία δίνει έμφαση στην επίλυση της διαμάχης. Οι πλουραλιστικές

---

²¹ Η Σχολή Ανθρωπίνων Σχέσεων που αναπτύχθηκε μετά την κριτική στο Ταιηλορικό πρότυπο της «επιστημονικής διοίκησης» συνέβαλε τα μάλα στην εκλέπτυνση της θεωρίας αυτής. Βλ. Νατσόπουλος Σ.Δ., *Εγχειρίδιο Βιομηχανικών και Ανθρωπίνων Σχέσεων*, (άνευ χρονολογίας, τόπου έκδοσης και εκδοτικού οίκου). Βλ. επίσης Στη σύγχρονη εκδοχή της αυτή η αντίληψη εκφράζεται κατά κάποιο τρόπο στις θεωρίες περί Διαχείρισης Ανθρωπίνων Πόρων (Human Resources Management-HRM) που δίνουν έμφαση στην εξατομίκευση των εργασιακών σχέσεων και στην αμφίδρομη επικοινωνία της διοίκησης με τους εργαζόμενους είτε ως άτομα είτε ως ομάδες εργασίας παρακάμπτοντας τα συνδικάτα. Η διαχείριση ανθρωπίνων πόρων αντικατέστησε στο λεξιλόγιο την έννοια της διοίκησης προσωπικού, τοποθετώντας την εργασία στην ίδια μοίρα με τη χρηματοδότηση, καθιστώντας την έναν απλό μετρήσιμο συντελεστή στην παραγωγική διαδικασία.

Τα θέματα «προσωπικού» εντάχθηκαν στην γενικότερη επιχειρηματική στρατηγική. Οι εργαζόμενοι καθιστάμενοι τμήμα των πόρων της επιχείρησης χρησιμοποιούνται για την δημιουργία και ανάπτυξη του ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος της επιχείρησης. Υπάρχουν δυο εκδοχές της διαχείρισης ανθρωπίνων πόρων, μία «σκληρή» (hard version) και μια «μαλακή» (soft version). Στην πρώτη περίπτωση, η διαχείριση ανθρώπινων πόρων είναι ένα πιο συστηματικό και ορθολογικό εργαλείο με το οποίο μπορεί να στηριχθεί η οργανωτική αλλαγή με την αποτελεσματική κινητοποίηση και μέτρηση των ανθρώπινων ικανοτήτων και επιδόσεων. Η συνέχεια με τις κλασικές λειτουργικές πρακτικές είναι σαφής. Όμως, είναι ο βαθμός στον οποίο οι ανταμοιβές και οι λοιπές μορφές διαχείρισης της επίδοσης (performance management) συνδέονται με την επιχειρηματική στρατηγική της επιχείρησης, τα κέρδη και τις ζημιές της επιχείρησης, που θεωρείται αποφασιστικός. Στην δεύτερη εκδοχή μπορεί να αναγνωριστεί η σύνδεση της διαχείρισης ανθρωπίνων πόρων κυρίως με το μετασχηματισμό των σχέσεων απασχόλησης στη βάση υψηλότερων επιπέδων συμμετοχής των εργαζομένων και εμπλοκής τους στη λήψη αποφάσεων. Η πολιτισμική αλλαγή μετατρέπεται σε κατ' εξοχήν διαχειριστικό πόρο. Τα τμήματα διαχείρισης ανθρωπίνων πόρων των επιχειρήσεων ανέλαβαν τον σχετικό ρόλο σε προγράμματα αλλαγής προσδιορίζοντας και μετρώντας την αλλαγή αξιών. Ο άλλος τρόπος ήταν οι πρακτικές υψηλής επίδοσης της εργασίας που συνδέεται κυρίως με το επίπεδο του χώρου εργασίας και με θέματα ομαδικής εργασίας, ποιότητας και συνεχούς βελτίωσης. Η στρατηγική αυτή στοχεύει στο να ωθηθούν οι εργαζόμενοι να υπερβούν τη σύμβαση εργασίας και να ξεπεραστεί ο «παλαιός συγκρουσιακός συνδικαλισμός». Βλ. Thompson P. (2003) *Work Organisations: Critical Introduction*, London: Palgrave MacMillan, σελ. 52. Βλ. επίσης Legge K. (1995) *Human Resources Management: Rhetorics and Realities*. Basingstoke: Macmillan.

προσεγγίσεις εξετάζουν με στενό και περιοριστικό τρόπο στους τυπικούς θεσμούς των εργασιακών σχέσεων. Σήμερα τα κίνητρα και οι ενέργειες των ομάδων που εμπλέκονται στις εργασιακές σχέσεις έχουν καταστεί το επίκεντρο της προσοχής. Αυτό που είναι καθοριστικό είναι το πώς αντιλαμβάνονται και ορίζουν τα γεγονότα. Αυτό σημαίνει ότι ανοίγει μια δίοδος για την αναζήτηση εξηγήσεων πέρα από τις συμβατικές. Ένα νέο μοντέλο για τους τρόπους με τους οποίους συνδέονται αυτά τα επίπεδα ανάλυσης παρέχεται από τον Alvin Gouldner.²² Η πρωταρχική αιτία της σύγκρουσης είναι η κατανομή του πλούτου και της εξουσίας/δύναμης (power). Στο πλαίσιο του εργασιακού χώρου, η ανισότητα και η σύγκρουση είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένες, ανεξάρτητα από τη σχέση μεταξύ της συγκεκριμένης διοίκησης και του συγκεκριμένου εργατικού δυναμικού.

Ριζοσπαστισμός / μαρξισμός

Στον ευρύτερο χώρο της «ριζοσπαστικής ανάλυσης» των εργασιακών σχέσεων βασική θέση των ερευνητών είναι ότι η ένταση μεταξύ του διοικητικού ελέγχου και της αντίστασης των εργατών αποτελεί σύγκρουση πραγματικών συμφερόντων. Ο διοικητικός έλεγχος και η έκταση της εξουσίας που έχουν οι διοικήσεις πάνω στην εργασία είναι πάντοτε συνάρτηση της αντισταθμιστικής δύναμης που διαθέτουν οι εργάτες. Η διαλεκτική ελέγχου-αντίστασης έχει ερευνηθεί σε μεγάλο βαθμό και τα αποτελέσματα των ερευνών δείχνουν ότι η πλειονότητα των εργαζόμενων εργάζεται υπό καθεστώς αυστηρού και στενού ελέγχου και παρακολούθησης, με αποτέλεσμα την ανάπτυξη εργατικής αντίστασης που κυμαίνεται από ατομικές μορφές ως συλλογικές.

Ο παρακάτω πίνακας δείχνει σχηματικά τις διάφορες μορφές εργασιακών συγκρούσεων που αποτελούν ένα συνεχές στρατηγικών και τακτικών των εργαζομένων που αφορούν τη στάση απέναντι στην εργοδοσία, το εργασιακό περιβάλλον, την αμοιβή, τις συνθήκες και το περιεχόμενο εργασίας.

ΜΟΡΦΕΣ ΕΡΓΑΣΙΑΚΗΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΗΣ

---

²² Ο Gouldner τονίζει ότι τα αιτήματα για εξουσία και έλεγχο οδηγούν στη χρήση γενικών και απρόσωπων κανόνων που μειώνουν την ορατότητα των σχέσεων εξουσίας/δύναμης που μπορούν να επηρεάσουν τους βαθμούς διαπροσωπικής έντασης και της διαφοράς μεταξύ των στόχων της οργάνωσης και της επίτευξής τους. Βλ. Gouldner Al. (1955) *Wildcat Strike: Study of an Unofficial Strike*. London: Routledge and Kegan Paul.

Ανοργάνωτη Άτυπη Ατομική	Αλλαγή εργοδότη Απουσία- ‘παρέκκλιση’ Σαμποτάζ- ‘αυθόρμητο’ Σούφρωμα- ‘γαϊδουρινή συμπεριφορά ,	‘Υποκριτική συμμόρφωση’ Απουσία- ‘σκόπιμη’ Σαμποτάζ- ‘χρησιμοθηρικό , Μικροκλοπές- ‘συμπεριφορά αρπακτικού’	Απεργίες Δουλειά σύμφωνα με τους κανόνες Σαμποτάζ – ‘μαχητικό’ Μικροκλοπές - ‘συμπεριφορά ά λύκου’	Οργανωμένη Επίσημη Συλλογική
Πηγή: Blyton P. and Turnbull P. (2004) <i>The Dynamics of Employee Relations</i> . Basingstoke: Palgrave/MacMillan, σελ.352				

Η μαρξιστική άποψη για την απεργία εντάσσεται στο συνολικότερο θεωρητικό πλαίσιο που επεξεργάστηκε ο K. Marx από κοινού με τον F. Engels και που τονίζει ότι οι εργασιακές σχέσεις και, κατά συνέπεια, η απεργία ως όπλο των εργατών στη σύγκρουση με τους εργοδότες, αποτελούν ένα μόνο μέρος της ευρύτερης ανάλυσης της καπιταλιστικής κοινωνίας και, συγκεκριμένα, των κοινωνικών σχέσεων της παραγωγής και της δυναμικής της καπιταλιστικής συσσώρευσης.²³ Οι διάφοροι συνεχιστές του Μαρξικού έργου έδωσαν ιδιαίτερη βαρύτητα στη μελέτη των απεργιών τόσο ως φαινόμενου όσο και ως μέσου για την επαναστατική ανατροπή στην κατεύθυνση της οικοδόμησης της κομμουνιστικής κοινωνίας και της εργατικής εξουσίας.²⁴ Παραδείγματος

²³ Περιγράφοντας και αναλύοντας την κατάσταση μετά την πρώτη μεγάλη απεργία των λιμενεργατών στο Λονδίνο ο Engels έγραφε ότι η απεργία είναι «το κίνημα της εξαιρετικότερης ευοίωνης προοπτικής που έχει υπάρξει όλ’ αυτά τα χρόνια (...) Εάν αυτοί οι φτωχοί καταπιεσμένοι άνθρωποι, τα κατακάθια του προλεταριάτου, τα διάφορα απομεινάρια όλων των επαγγελματιών, που κάθε ξημέρωμα τσακώνονται στις πύλες των αποβάθρων για μια δουλειά του ποδαριού, εάν αυτοί μπορούν να συνταιριάξουν και με τις αποφάσεις τους να τρομοκρατήσουν τις πανίσχυρες Εταιρείες του Λιμανιού, τότε, πράγματι, δεν πρέπει να απελπιζόμαστε με κανένα τμήμα της εργατικής τάξης (...) Εάν οργανωθούν οι λιμενεργάτες, όλα τα άλλα τμήματα θα ακολουθήσουν(...) Είναι ένα νικηφόρο κίνημα.». Βλ. Marx. K. and Engels F. (1975) *Articles on Britain*. Moscow: Progress Publishers. σελ. 399 και αναφέρεται στο Blyton P. and Turnbull P. 2004, *The Dynamics of Employee Relations*. Basingstoke, Hampshire UK and NY USA: Palgrave Macmillan, σελ. 23-24.

²⁴ Από δύο σκοπιές μελετήθηκε η απεργία, από τη μια ως μαζική-γενική απεργία (R. Luxemburg, Tony Cliff) και από την άλλη ως φαινόμενο που μπορεί να αναλυθεί με τα μέσα της στατιστικής (V.I.Lenin). Βλ. Luxemburg R. (1925) *The Mass Strike, the Political Party and the Trade Unions*. Detroit, MI: Marxist Educational Society of Detroit (www.marxists.org) · Cliff T. (1985) “Patterns of Mass Strike”. *International Socialism* . Vol.2 No. 29, Summer 1985, σελ.3-61 (www.marxists.org) · Engels F. (1889) “The Ruhr Miners’ Strike of 1889”, *The Labour Leader*, June (www.marxists.org) · Lenin V.I. (1910) “Strike Statistics in Russia”, *Mysl*, Nos. 1 and 2. Signed: V. Ilyin. December 1910 and January 1911 (*Lenin Collected Works*, Progress Publishers, [1974], Moscow, Vol. 16, σελ. 393-422. www.marxists.org).

χάριν, η R. Luxemburg, μελετώντας την περίπτωση των μαζικών απεργιών της Ρωσίας, τόνισε ότι η απεργία δεν πραγματοποιείται ως τρόπος αποφυγής του πολιτικού αγώνα της εργατικής τάξης ούτε ως μέσο για την αιφνίδια κατάληψη της εξουσίας για λογαριασμό της κοινωνικής επανάστασης με θεατρικό πραξικόπημα αλλά ως μέσο, «πρώτα και κύρια, για τη δημιουργία των συνθηκών εκείνων ώστε το προλεταριάτο να διεξάγει τον καθημερινό πολιτικό αγώνα» και ότι «ο επαναστατικός αγώνας στη Ρωσία, όπου οι μαζικές απεργίες είναι το πιο σημαντικό όπλο του εργαζόμενου λαού, και πάνω απ' όλα, του προλεταριάτου, διεξάγεται για εκείνα τα πολιτικά δικαιώματα και τις συνθήκες των οποίων την αναγκαιότητα και σημασία για τον αγώνα για τη χειραφέτηση υπέδειξαν πρώτοι οι Marx και Engels...»

Ο T. Cliff αναφερόμενος στην εργασία της Luxemburg τόνισε ότι οι μαζικές οικονομικές απεργίες οδήγησαν στη σύγκρουση με το τσαρικό καθεστώς και τους κατασταλτικούς μηχανισμούς του με συνέπεια την άμεση μετεξέλιξή τους σε καθαρά πολιτικές απεργίες. Οι τελευταίες αφύπνισαν πρόσφατα αδρανείς εργάτες ώστε να αναλάβουν την διοργάνωση οικονομικών απεργιών για τη βελτίωση των συνθηκών εργασίας «και οι οικονομικές απεργίες έδωσαν νέα ώθηση στις πολιτικές απεργίες.» Τέλος, «η μαζική απεργία υπερβαίνει το διαχωρισμό της οικονομίας και της πολιτικής που είναι έμφυτος στο ρεφορμισμό (όπως και στο διαμετρικά αντίθετό του, τον συνδικαλισμό²⁵) και συγχωνεύει την πάλη για μεταρρυθμίσεις στο πλαίσιο του καπιταλισμού με τον αγώνα για την επαναστατική ανατροπή του.»

---

²⁵ Εδώ υπονοείται μια σειρά κινήματων που ήταν ισχυρά στις αρχές του 20ού αιώνα στις λατινογενείς χώρες της Ευρώπης και υποστήριζαν ότι ο σοσιαλισμός θα πραγματοποιηθεί διαμέσου των εργατικών συνδικάτων. Τα κύρια ρεύματα ήταν ο «αναρχοσυνδικαλισμός», το ρεύμα του «συντεχνιακού σοσιαλισμού» και ο «ενιαίος συνδικαλισμός» (One Big Unionism, η περίπτωση της IWW-Βιομηχανικοί Εργάτες του Κόσμου σε ΗΠΑ-Καναδά). Πέραν αυτή της κοινής γενικής αντίληψης που διατρέχει τα ρεύματα αυτά, κοινές είναι οι ακόλουθες θέσεις: εργατικός έλεγχος της βιομηχανίας από τα συνδικάτα· αντικρατισμός· ανατροπή του καπιταλισμού με γενική απεργία των συνδικάτων χωρίς οποιαδήποτε πραγματιστική διαπραγματευτική ή μεταρρυθμιστική πρακτική στην αγορά εργασίας και στο πολιτικό πεδίο· ο αληθινός σοσιαλισμός προϋποθέτει το γενικό εργατικό έλεγχο. Αυτή η συνδικαλιστική παράδοση, παρά τα αρνητικά της (έλλειψη ορθολογικής σύλληψης της πραγματικότητας, παντελής απουσία συγκεκριμένης ταξικής ανάλυσης των συγκεκριμένων κοινωνιών και των ιστορικών-κοινωνικών αντιθέσεών τους), είχε να επιδείξει μια σημαντική συνεισφορά στο εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα με την έμφαση στον εργατικό έλεγχο και στην εργατική αυτοδιαχείριση, στο ότι η υπόθεση του σοσιαλισμού είναι θέμα των ίδιων των εργατών, και πάνω απ' όλα, την πρόταξη της δημοκρατίας (άμεσης) ως βασικής αρχής των συνδικάτων εναντίον της θεσμοποίησης αντιδημοκρατικών πρακτικών (συνδικαλιστική γραφειοκρατία). Βλ. Katznelson I. and Zolberg A. (eds.) (1986) *Working Class Formation: Nineteenth Century Patterns in Western Europe and the United States*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Ο παρακάτω πίνακας δείχνει σχηματικά τις βασικές θέσεις των κύριων απόψεων για την απεργιακή συνδικαλιστική κινητοποίηση

ΑΠΟΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΕΡΓΙΑΚΗ ΚΙΝΗΤΟΠΟΙΗΣΗ

ΑΠΟΨΗ	ΑΙΤΙΕΣ	ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ	ΛΥΣΕΙΣ
<i>ΜΟΝΙΣΤΙΚΗ/ ΣΥΝΤΗΡΗΤΙΚΗ</i>	Απλοϊκή: παράλογοι συνδικαλιστές-εκπρόσωποι εργαζομένων Επεξεργασμένη: κακή επικοινωνία	Απεργίες = αμφισβήτηση της τάξης και της σταθερότητας στην κοινωνία και τις οργανώσεις	Απλοϊκή : υπονόμηση συνδικάτων Επεξεργασμένη: βελτίωση επικοινωνίας
<i>ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΙΚΗ/ ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΗ</i>	Ταξική σύγκρουση μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας	Απεργίες = αναγκαίο πρελούδιο προς μια νέα κοινωνική τάξη (order)	Ζύμωση εργατικής τάξης και υποστήριξη απεργιακών κινητοποιήσεων
<i>ΠΛΟΥΡΑΛΙΣΤΙΚΗ</i>	Ανταγωνιστικά συμφέροντα εργοδοτών και υπαλλήλων	Απεργίες = ανοιχτή και ορατή έκφραση δυσαρέσκειας => σημαντικό στοιχείο κοινωνικής σταθερότητας	Θεσμοποίηση σύγκρουσης (π.χ. παρέμβαση τρίτου μέρους)

3.1.2.1 Ποιοι και πότε απεργούν;

Η πρώτη υπόθεση τονίζει ότι κλάδοι με ιδιαίτερα έντονες κλίσεις προσφυγής σε απεργίες είναι συνήθως αυτοί όπου οι εργάτες αποτελούν μια σχετικά ομοιογενή ομάδα, η οποία είναι ασυνήθιστα απομονωμένη από την ευρύτερη κοινωνία και που μπορεί να είναι συνεκτική. Αντιθέτως, κλάδοι με σχετικά χαμηλή τάση απεργιακής δραστηριότητας είναι εκείνοι όπου οι εργάτες είναι ενσωματωμένοι ως άτομα στην ευρύτερη κοινωνία και είναι μέλη επαγγελματικών ομάδων που οδηγούνται από το κράτος ή την αγορά στην αποφυγή προσφυγής στην απεργία ή είναι τόσο απομονωμένοι ως άτομα ώστε να μην είναι δυνατή η απεργία.²⁶

²⁶ Βλ. Kerr C. and Siegel A. (1954) "The Interindustry Propensity to Strike – An International Comparison" in Dubin R., Kornhauser A. and Ross A. (eds.) Industrial Conflict. NY: McGraw-Hill. σελ. 189-212.

Μια άλλη υπόθεση τονίζει ότι η ίδια η φύση της συγκεκριμένης κάθε φορά εργασίας καθορίζει, επιλέγει και διαμορφώνει τους τύπους εργατών που θα απασχοληθούν και τις προδιαθέσεις τους. Αυτοί οι εργάτες με τη σειρά τους προξενούν συγκρούσεις ή επιδιώκουν την εργασιακή ειρήνη. Μια δύσκολη και δυσάρεστη σωματική χειρωνακτική εργασία για ανειδίκευτους ή ημειδικευμένους εργάτες με έκτακτη ή εποχιακή απασχόληση, που, εκτός των άλλων, καλλιεργεί πνεύμα ανεξαρτησίας, τραβάει ασυμβίβαστους, μαχητικούς και «ανδροπρεπείς» εργάτες που θα έχουν απεργιακή προδιάθεση. Αντίθετα, μια εύκολη, ειδικευμένη και υπεύθυνη εργασία, που εκτελείται σε ευχάριστα περιβάλλοντα, υπόκειται σε καθορισμένους κανόνες και τίθεται υπό στενή παρακολούθηση, θα προσελκύει γυναίκες ή τους πιο υποτακτικούς τύπους ανδρών που θα αποστρέφονται τις απεργίες. Πέραν τούτου, η κοινή γνώμη ευκολότερα εκφράζεται υπέρ των ανθρακωρύχων απεργών παρά υπέρ των δασκάλων που εγκαταλείπουν την έδρα τους.

Σε αντίθεση με την πρώτη υπόθεση, η δεύτερη έχει περισσότερα μειονεκτήματα όσον αφορά την πειστικότητά της. Ενώ, π.χ. οι λιμενεργάτες²⁷ ή οι ανθρακωρύχοι όντως απεργούν συχνότερα και μαχητικότερα σε σχέση με τους/τις εργάτες/τριες στην υφαντουργία²⁸ ή στα ξενοδοχεία, οι μεταλλεργάτες και οι φορτηγατζήδες,

---

²⁷ Οι λιμενεργάτες της Δυτικής Ακτής των ΗΠΑ μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ήταν ριζοσπάστες και μαχητικοί, ανταποκρινόμενοι στα κελεύσματα της «αναρχοσυνδικαλιστικής» οργάνωσης International Workers of the World (IWW) σε αντίθεση με τους συμβιβασμένους με την εργοδοσία λιμενεργάτες της Νέας Υόρκης. Αμφότερες οι οργανώσεις αποβλήθηκαν από τις κλαδικές ομοσπονδίες στις οποίες ανήκαν κατά τη δεκαετία του '50 για εντελώς διαφορετικούς λόγους: το συνδικάτο της Δυτικής Ακτής «γιατί είχε στενές σχέσεις με το Κομμουνιστικό Κόμμα ΗΠΑ» και το αντίστοιχο της Νέας Υόρκης γιατί είχε ιδιαίτερα στενές σχέσεις με τους εργοδότες και την άκρα δεξιά. Οι λιμενεργάτες της Δυτικής Ακτής κατά κύριο λόγο προέρχονταν από άλλα επαγγέλματα (ναυτικοί, υλοτόμοι κλπ.) που είχαν ισχυρές συνδικαλιστικές παραδόσεις και ήταν ανοιχτοί στις ριζοσπαστικές ιδέες ενώ οι λιμενεργάτες της Νέας Υόρκης προέρχονταν από τις τάξεις πρόσφατων μεταναστών από την Ευρώπη που ήταν ξεκομμένοι από το υπόλοιπο εργατικό κίνημα των ΗΠΑ και ήταν έρμια στα χέρια των τοπικών κομματικών αφεντικών (πελαταιακές σχέσεις που χαρακτήριζαν πολλά ευρωπαϊκά καθεστώτα της εποχής εκείνης αλλά και τις ΗΠΑ), αλλά και των τοπικών εκκλησιαστικών οργανώσεων. Βλ. Kimeldorf H. (1985) "Working Class Culture, Occupational Recruitment, and Union Politics." *Social Forces*, No. 64 (December), The University of North Carolina Press, σελ. 359-376.

²⁸ Ο συνδικαλισμός στην υφαντουργία των ΗΠΑ παρέμεινε σε χαμηλά επίπεδα μέχρι την ψήφιση του Νόμου για την Εθνική Βιομηχανική Ανάπτυξη του προγράμματος New Deal. Η ψήφιση του νόμου προκάλεσε το 1934 μια γενική απεργία στον κλάδο. Το 1937 ιδρύθηκε η Ένωση Υφαντουργών Αμερικής (UTWA) και έγινε μέλος της CIO καλύπτοντας το 36% των εργαζομένων του κλάδου με κύρια αιχμή τις βιομηχανίες του Βορρά (85% συνδικαλιστική πυκνότητα) σε αντίθεση με το Νότο όπου η συνδικαλιστική πυκνότητα ήταν χαμηλότερη (20%) από τον ομοσπονδιακό μέσο όρο. Για τα προβλήματα της συνδικαλιστικής εκπροσώπησης στο Νότο, δείτε τη σημαντική ταινία *Norma Rae* (1979) του Martin Ritt στην οποία πρωταγωνιστούν οι Sally Field, Beau Bridges και Ron Leibman. Οι οργανωμένοι υφαντουργοί εθεωρούντο μαχητική και ενεργοί και είχαν ισχυρή απεργιακή προδιάθεση. Μόνο με το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο «ηρέμησαν» στα πλαίσια της γενικής αντιφασιστικής

που δεν φημίζονται για την ιδιαίτερη λεπτότητα των τρόπων τους, δεν απεργούν συχνά. Έτσι, η έρευνα προχώρησε και αναζήτησε μια σειρά από παράγοντες που πρέπει να λαμβάνονται υπ' όψιν όταν γίνεται προσπάθεια να ανακαλυφθούν και να συγκριθούν τα πρότυπα απεργιακών κινητοποιήσεων των οικονομικών κλάδων. Αυτοί οι παράγοντες είναι οι εξής:

1. Ο δείκτης ευαισθησίας του κλάδου στον οικονομικό κύκλο.
2. Η δομή της αγοράς προϊόντων.
3. Η ελαστικότητα της ζήτησης του προϊόντος.
4. Η εργασία ως ποσοστό του συνολικού κόστους.
5. Η κερδοφορία του κλάδου.
6. Το μέσο μέγεθος των επιχειρηματικών μονάδων του κλάδου.
7. Η κατάσταση πραγμάτων όσον αφορά την τεχνολογική μεταβολή.
8. Ο βαθμός επέκτασης ή στενότητας του κλάδου.

Από το συνδυασμό των παραπάνω μπορεί να βγει το πρώτο συμπέρασμα: οι απεργίες θα λάβουν χώρα εκεί όπου μπορούν να λάβουν χώρα, δηλαδή εκεί όπου η εργατική κοινότητα είναι στενά δεμένη και οι εργάτες δυναμικοί και όχι εκεί όπου οι εργάτες είναι διεσπαρμένοι και υποτακτικοί.

Οι απεργίες λαμβάνουν χώρα σε κλάδους οι οποίοι απομονώνουν μεγάλους αριθμούς ατόμων που εκτελούν σχετικά δυσάρεστες εργασίες. Η μαζική απομόνωση αυτή καθαυτή δεν επαρκεί όπως δεν επαρκεί και η δυσάρεστη εργασία. Ακόμη και αν διαχωρίζονταν από την ευρύτερη κοινωνία οι τραπεζικοί υπάλληλοι της δεκαετίας του '50 στις ΗΠΑ ή στην Ευρώπη δεν θα απεργούσαν συχνά γιατί είχαν την ψυχολογία της κατώτερης μερίδας των μεσαίων τάξεων. Από την άλλη οι δύτες και οι κατασκευαστές τζακιών λόγω της διασποράς τους δεν είναι εύκολο να απεργήσουν και να κάνουν την παρουσία τους αισθητή. Έτσι η σύνθεση των δύο υποθέσεων μας δείχνει ότι απομονωμένη μάζα ατόμων που εκτελεί δυσάρεστη εργασία απεργεί συχνά εν αντιθέσει με διεσπαρμένα άτομα που εκτελούν ευχάριστη εργασία.²⁹

γραμμής της CIO. Βλ. Truchil B. (1988) *Capital-Labor Relations in the U.S. Textile Industry*. NY: Praeger Publishers, σελ. 13. Βλ. επίσης Berg, I., Freedman, M., and Freeman, M. (1978). *Managers and work performance: A limited engagement*. NY: Free Press, σελ. 141.

²⁹ Η πολύ γενική αναφορά στην «ευχάριστη εργασία» μπορεί να αποδειχθεί κενή περιεχομένου ή/και απατηλή στις σύγχρονες συνθήκες εργασίας, ιδιαίτερα για επαγγέλματα που απαιτούν ισχυρό αίσθημα εργασιακής αυτονομίας (π.χ. πωλητές). Όταν δε υπάρχει δυνατότητα αλλαγής εργοδότη αυτή έχει σημαντικές συνέπειες τόσο στις επιχειρήσεις όσο και στα συνδικάτα που δύσκολα μπορούν να ανακόψουν τη ροή αυτή. Βλ. Agarwal S. (1993) "Influence of formalization on role stress, organizational commitment, and work alienation of salespersons: a cross-national comparative study." *Journal of International Business Studies*. Vol. 24. No. 4, σελ. 715-740.

Η άποψη αυτή έχει αρκετά τρωτά σημεία. Αρκετοί επικριτές της στάθηκαν κυρίως στο ότι τα στατιστικά στοιχεία για τις απεργίες που αποτέλεσαν τη βάση των απόψεων των Kerr και Siegel ήταν αναξιόπιστα και στο ότι η ανάλυσή τους αγνόησε ορισμένες βασικές βιομηχανίες, όπως αυτή του μετάλλου που αποτελεί αντίθετο παράδειγμα. Τονίστηκε επίσης ότι η εξήγηση της απεργιακής προδιάθεσης στηρίχτηκε υπερβολικά σε ένα περιορισμένο φάσμα δομικών παραγόντων αγνοώντας τις προδιαθέσεις των διαφορετικών εμπλεκόμενων μερών.

Μια από τις δομικού τύπου εξηγήσεις της απεργιακής προδιάθεσης είναι αυτή του «τεχνολογικού» ή/και «κλαδικού ντετερμινισμού». Ορισμένοι τύποι τεχνολογίας επιφέρουν την αλλοτρίωση του εργάτη από την εργασιακή διαδικασία (π.χ. γραμμή συναρμολόγησης-αλυσίδα) αφαιρώντας του την γνώση και, κατά συνέπεια, την πρωτοβουλία. Σύμφωνα με τον R. Blauner «χαρακτηριστικοί κοινωνικοί τύποι και προσωπικότητες (...) αντανakλούν τις ειδικές συνθήκες του κλαδικού περιβάλλοντος του εργάτη».³⁰ Ορισμένοι κλάδοι λόγω της ειδικής φύσης των εργασιακών διαδικασιών οδηγούν στη διαμόρφωση απεργιοστραφών προσωπικοτήτων καθώς «κάθε κλάδος δημιουργεί το δικό του άνθρωπο.»³¹ Η προσέγγιση αυτή αποδείχθηκε προβληματική όσον αφορά την εξήγηση της απεργιακής προδιάθεσης καθώς έχει έναν έντονο ντετερμινιστικό χαρακτήρα ανάγοντας την εργασιακή/ταξική συνείδηση απ' ευθείας στη δομή του κλάδου αγνοώντας όλες τις άλλες κοινωνικές-πολιτικές και ιδεολογικές παραμέτρους που παρεμβαίνουν και την διαμεσολαμβάνουν. Όπως τόνισαν οι επικριτές της θεωρίας αυτής, δείχνοντας το παράδειγμα των λιμενεργατών των ΗΠΑ είναι συχνό το φαινόμενο επαγγέλματα σχεδόν όμοια να δημιουργούν εντελώς διαφορετικά αποτελέσματα όσον αφορά την απεργιακή προδιάθεση, την κοινωνική-πολιτική κουλτούρα αλλά και την πολιτική-εκλογική συμπεριφορά.

Μια διαφορετική σειρά εξηγήσεων συνδέει την οικονομία με την απεργιακή προδιάθεση. Οι A. Ross και P. Hartman υποστηρίζουν ότι υπάρχει σχέση μεταξύ της συχνότητας των απεργιών και του επιπέδου βιομηχανικής ανάπτυξης. Πολλοί συμφωνούν στη διαπίστωση ότι η απεργιακή προδιάθεση αυξάνεται όταν οι διάφορες κοινωνίες διανύουν τη φάση της πρώιμης

---

³⁰ Βλ. Blauner R. (1964) *Alienation and Freedom: The Factory Worker and His Industry*. Chicago: University of Chicago Press, σελ. 175.

³¹ Zweig F. (1952) *The British Worker*. London: Penguin, σελ. 33 (Αναφέρεται στο Kimeldorf H. (1985), *ο.ε.π.*, σελ. 373

βιομηχανικής ανάπτυξης.³² Οι Ross και Hartman, εκτός των άλλων, προσθέτουν ότι στις ολοένα και πιο αναπτυγμένες οικονομικά και πολιτικά χώρες της Δυτικής Ευρώπης και της Βόρειας Αμερικής που διαθέτουν πολύ εξελιγμένες διαδικασίες και μορφές διευθέτησης των απεργιακών συγκρούσεων έχει αρχίσει «ο μαρασμός των απεργιών». Οι A. Haas και St. Stack υποστηρίζουν πως οι κοινωνίες με χαμηλά επίπεδα οικονομικής ανάπτυξης χαρακτηρίζονται από την ύπαρξη σοβαρών κοινωνικών προβλημάτων, όπως οι υπερβολικά πολλές ώρες εργασίας που φτάνουν ενίοτε τις 18, η φτώχεια και οι ακανόνιστοι οικονομικοί κύκλοι.³³ Η ύπαρξη αυτών των προβλημάτων συνήθως αποτελεί την «καύσιμη ύλη» για την ένταση της προδιάθεσης των εργατών να χρησιμοποιήσουν το όπλο της απεργίας για να επιτύχουν τους στόχους τους για τη βελτίωση των συνθηκών εργασίας.

Από μια άλλη σχολή σκέψης, που κινείται σ' αυτό το πλαίσιο, οι οικονομικοί κύκλοι θεωρούνται ως οι βασικότεροι παράγοντες της ανόδου και της πτώσης της απεργιακής προδιάθεσης των εργατών. Η λογική αυτή σχετίζεται με τη σχολή των «κύκλων Kondratieff». Τονίζεται ότι οι απεργιακοί κύκλοι διαρκούν όσο οι οικονομικοί. Σε μια περίοδο αυξημένης βιομηχανικής παραγωγής και οικονομικής μεγέθυνσης που διαρκεί 20-30 χρόνια αντιστοιχεί ανάλογη ένταση της απεργιακής προδιάθεσης και συνδικαλιστικών αγώνων. Τα δεδομένα που προβάλλει αυτή η σχολή σκέψης δείχνουν ότι ιδιαίτερα κατά τη λήξη του κύκλου Kondratieff οι εργάτες απεργούν για να διατηρήσουν τα κεκτημένα δικαιώματα και να τα διευρύνουν (π.χ. 1968-1974) σε μια φάση κατά την οποία οι εργοδότες αντιμετωπίζουν κρίση κερδοφορίας· έτσι, οι απεργίες παίρνουν μια ακανόνιστη μορφή, «με υψηλές, σύντομες και διασκορπισμένες κορυφές έντασης που αναδεικνύονται από ένα κατώφλι μελαγχολικών/δύσθυμων διαθέσεων.»³⁴ Αντίθετα, κατά τη φάση αύξησης της βιομηχανικής παραγωγής οι εργατικές απεργίες είναι συχνές αλλά μικρότερης διάρκειας καθόσον ότι οι εργάτες είναι γεμάτοι από αυτοπεποίθηση και οι

---

³² Βλ. Ross A. and Hartman P. (1960) *Changing Patterns of Industrial Conflict Classic Work*. New York: Wiley. Την ίδια άποψη εκφράζουν και άλλοι, όπως: Hibbs D. (1976) "Industrial Conflict in Advanced Industrial Societies." *American Political Science Review*. No. 70, σελ. 1033-1058· Korpi W. and Shalev M. (1979) "Strikes, Industrial Relations, and Class Conflict in Industrial Societies." *British Journal of Sociology*. No. 30, σελ. 164-187. Βλ. επίσης Shalev M. (1978) "Lies, Damned Lies, and Strike Statistics: The Measurement of Trends in Industrial Conflict" in Crouch C. and Pizzorno A. (eds.), *The Resurgence of Class Conflict in Western Europe Since 1968*, Vol. 1 National Studies, London: Macmillan, σελ. 1-19· Shalev M. (1980) "Trade Unionism and Economic Analysis: The Case of Industrial Conflict." *Journal of Labor Research*, Vol. 1, No. 1, σελ. 133-74.

³³ Haas A. and Stack St. (1983) "Economic Development and Strikes: A Comparative Analysis." *The Sociological Quarterly*. No. 24, σελ. 43-48.

³⁴ Screpanti E. (1987) "Long Cycles in Strike Activity: An Empirical Investigation". *British Journal of Industrial Relations*. Vol. 25 No.1, σελ. 99-124.

εργοδότες πρόθυμοι να ενδώσουν στις πιέσεις των εργατών. Σ' αυτό το πλαίσιο οι Κ. Coates και Ι. Topham υποστήριξαν ότι «άγριες, μεγάλες και παρατεταμένες απεργίες συνδέονται με περιόδους οικονομικής αποδιάρθρωσης και ξεδίπλωσης αιφνίδιων οικονομικών κάμψεων και υφέσεων», σε εποχές, δηλαδή, κατά τις οποίες οι εργατικές οργανώσεις είναι ακόμη ισχυρές, αήττητες στις κύριες μεγάλες συγκρούσεις, οι δε εργάτες έχουν ιδιαίτερη επίγνωση του τι έχουν να χάσουν από πλευράς βιοτικού επιπέδου και εργασιακής ασφάλειας.³⁵ Παρ' όλο που γίνεται γενικώς αποδεκτή η συσχέτιση της οικονομίας με τη συνδικαλιστική απεργιακή δραστηριότητα και η επίδραση του οικονομικού κύκλου τόσο στα επίπεδα όσο και στο χαρακτήρα των απεργιακών κινητοποιήσεων, δεν είναι διόλου αποδεκτή η άποψη που λίγο-πολύ θεωρεί άμεση και αυτόματη αυτή την επίδραση. Το γενικότερο οικονομικό περιβάλλον παίζει το ρόλο του σκηνικού. Δεν είναι σπάνιο, αντιθέτως είναι πολύ συχνό, το φαινόμενο στο πλαίσιο του ίδιου οικονομικού περιβάλλοντος, άλλοι κλάδοι να βιώνουν σκληρές, έντονες, μαζικές και παρατεταμένες απεργιακές συγκρούσεις ενώ άλλοι να βιώνουν μείωση των απεργιών ή να παραμένουν σε κατάσταση εργασιακής και κοινωνικής γαλήνης (business as usual).³⁶

Στην ελληνική περίπτωση αναφέρεται ότι «η πορεία της οικονομίας επηρεάζει σημαντικά την εξέλιξη των απεργιών.» Έτσι, παρατηρείται «ότι ο δείκτης των χαμένων ωρών εργασίας κινείται αντιστρόφως ανάλογα από τον δείκτη που απεικονίζει την εξέλιξη των πραγματικών μισθών και τους ρυθμούς ανάπτυξης της οικονομίας. Κατά συνέπεια, όταν μειώνονται οι ρυθμοί ανάπτυξης και οι πραγματικοί μισθοί, παρατηρούμε άνοδο του απεργιακού κύματος, προκειμένου να ικανοποιηθούν τα αιτήματα των εργαζομένων που έχουν σχέση με την απώλεια των μισθών. Αντίθετα, όταν αυξάνονται οι ρυθμοί ανάπτυξης και οι μισθοί, τότε μειώνονται οι απεργιακές κινητοποιήσεις.»³⁷ Επίσης, «όταν υπάρχει αύξηση του πληθωρισμού, τότε αυξάνονται και οι απεργιακές κινητοποιήσεις, με σκοπό να εξασκηθεί πίεση στους κυβερνώντες, ώστε να αναπληρωθούν οι μισθολογικές απώλειες. Επίσης, όταν η ανεργία είναι μειωμένη, όπως τη δεκαετία του '70, ή σταθεροποιείται για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα σε σχετικά υψηλότερα επίπεδα μεν αλλά χωρίς να αυξάνεται δε, όπως τα έτη 1982-1990, τότε παρατηρούμε έξαρση των απεργιακών αγώνων. Το αντίθετο ακριβώς συμβαίνει (δηλ. πτώση των απεργιών) όταν η

³⁵ Βλ. Coates K. and Topham T. (1988) *Trade Unions in Britain*. London: Fontana, σελ. 249-250.

³⁶ Βλ. Durcan J.W., McCarthy W.E.J. and Redman G.P. (1983) *Strikes in Post-War Britain: A Study of Stoppages of Work Due to Industrial Disputes, 1946-73*. London: George Allen and Unwin, σελ. 483-485.

³⁷ Βλ. Κατσορίδας Δ. και Κολλιός Γ. (2002) «Η εξέλιξη των απεργιών στην Ελλάδα» στο *Εργασία 2002*, Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο.

ανεργία συνεχώς αυξάνεται, όπως είναι δυνατό να διαπιστώσουμε από το προαναφερθέν σχήμα, ιδιαίτερα την δεκαετία του 1990.»³⁸

Οι εξωτερικές αγορές εργασίας και προϊόντων σε μια ολοένα και διεθνοποιούμενη οικονομία παίζουν σημαντικό ρόλο και η αλληλεπίδρασή του αποτελεί, κατά τον L. Cronin, την πιο κρίσιμη παράμετρο στην απεργιακή προδιάθεση των εργαζομένων των διαφόρων οικονομικών κλάδων.³⁹ Σύμφωνα με αυτή τη θεώρηση πραγμάτων, κλάδοι με υψηλού βαθμού απεργιακή προδιάθεση είναι συχνά εκείνοι που εμπλέκονται βαθιά στις οικονομικές διακυμάνσεις του διεθνούς εμπορίου, ενώ μέτρια απεργιακή προδιάθεση δείχνουν εκείνοι οι κλάδοι που απλώς «σπρώχνονται» από την αγορά. Τέλος, λίγες είναι οι περιπτώσεις στις οποίες κλάδοι με «προστασία» απέναντι στον διεθνή και εγχώριο ανταγωνισμό κατεβαίνουν σε απεργιακές κινητοποιήσεις. Η άποψη αυτή είναι σημαντική καθώς εντάσσει τον παράγοντα της αγοράς προϊόντων στη συζήτηση αλλά δεν παύει να στηρίζεται σε ελλιπείς στατιστικές καθώς αγνοεί το πρόβλημα των μονοπωλιακών οικονομικών συγκροτημάτων και του δημόσιου τομέα, που είναι μεν προστατευμένοι από τις διεθνείς αγορές αλλά οι εργαζόμενοί τους χρησιμοποιούν τη συσσωρευμένη δύναμή τους που οφείλεται σ' αυτή την προστασία για να διεκδικήσουν περισσότερα δικαιώματα (π.χ. περιπτώσεις κλάδων με μονιμότητα απασχόλησης).

Μια από τις παλαιότερες και σημαντικότερες σχολές σκέψης στο χώρο της πολιτικής οικονομίας, η νεοκλασική, συσχετίζει τη συχνότητα των απεργιών με την ατελή πληροφόρηση. Ο J. Hicks υποστήριζε ότι υπό συνθήκες τέλει πληροφόρησης ο πιθανός χαμένος μιας απεργίας θα είναι σε θέση να προβλέψει μια ενδεχόμενη απώλεια και να προσφέρει μια προληπτική παραχώρηση (pre-emptive concession). Ενεργώντας κατ' αυτό τον τρόπο, ο ηττημένος θα απέτρεπε μια απεργία και το κόστος που θα επιμέριζε η απεργία και στα δύο μέρη της σύγκρουσης. Έτσι, οι απεργίες θα πραγματοποιούνταν μόνο όταν η ατελής πληροφόρηση αποτελεί εμπόδιο για τα δύο μέρη που δεν θα μπορούσαν να υπολογίσουν εκ των προτέρων τον νικητή της τελικής σύγκρουσης.⁴⁰ Όμως, όπως όλα τα μεγάλα ρεύματα της επιστημονικής σκέψης έχουν τους συνεχιστές τους, έτσι και η νεοκλασική θεωρία περί απεργίας είχε κι αυτή τους δικούς της: τους «νεοχιζιανούς».⁴¹ Οι «νεοχιζιανοί» ισχυρίζονται

---

³⁸ Στο ίδιο

³⁹ Βλ. Cronin L.E. (1979) *Industrial Conflict in Modern Britain*. London: Crook Helm 179-187.

⁴⁰ Βλ. Hicks J. (1932) *Theory of Wages*. London: Oxford University Press.

⁴¹ Ο Hicks, παρά την νεοκλασική του αντίληψη για την οικονομία που οι προεκτάσεις της μπορεί να καταλήξουν στην απόρριψη της θέσης της ιστορίας ως εξηγητικού παράγοντα των φαινομένων, τόνισε ότι ενώ στις φυσικές επιστήμες «οι παλιές ιδέες εξαντλούνται» και «οι παλιές αντιπαραθέσεις πεθαίνουν και θάβονται» η κατάσταση στην οικονομική επιστήμη

ότι οι συχνές διακυμάνσεις της οικονομικής δραστηριότητας μειώνουν την δυνατότητα πρόβλεψης των αποτελεσμάτων της απεργίας αποφέροντας την αποδυνάμωση της κάθε πλευράς της διαπραγμάτευσης όσον αφορά την γκάμα των επιλογών της για προληπτικές παραχωρήσεις. Επομένως, αυξάνονται οι πιθανότητες να καταλήξουν σε αδιέξοδο οι διαπραγματεύσεις και να οδηγηθούν σε απεργιακές συγκρούσεις. Η θεωρία αυτή αντιστρατεύεται αυτή της «διαπραγματευτικής δύναμης» που παραδοσιακά εκφραζόταν από τους θεσμικούς οικονομολόγους. Οι τελευταίοι θεωρούν ότι οι απεργίες είναι πιο πιθανές σε περιπτώσεις όπου οι εργάτες σε σχέση με τους εργοδότες είναι ισχυρότεροι οικονομικά και πολιτικά.

Οι κριτικές που απευθύνθηκαν στη νεοκλασική θεωρία περί απεργίας εστιάστηκαν στα ακόλουθα σημεία:⁴²

- από ιστορικής και γεωγραφικής πλευράς η εφαρμογή της ισχύει μόνο για τις ΗΠΑ και, εν μέρει, τον Καναδά μετά το Β΄ Π.Π.
- δεν είναι δυνατή η εφαρμογή της στην περίπτωση της Ευρώπης και άλλων χωρών λόγω των διαφορετικών ιστορικών πλαισίων.

Συγκεκριμένα, την εποχή που έγραψε ο Hicks, στην Ευρώπη:

1. συχνά δεν υπήρχαν, ή ήταν περιορισμένες, θεσμοθετημένες συλλογικές διαπραγματεύσεις και όπου αυτές υπήρχαν ελάχιστες ελάμβαναν χώρα πριν από τις απεργίες.
2. τα συνδικάτα που επηρεάζονταν ή καθοδηγούνταν από κομμουνιστές, σοσιαλιστές ή αναρχοσυνδικαλιστές συχνά απεργούσαν για μη οικονομικούς λόγους – και συνεχίζουν ακόμη να απεργούν για διάφορους πολιτικούς λόγους.
3. υπήρχε σημαντικότερη κρατική παρέμβαση στις εργασιακές σχέσεις με αποτέλεσμα η απεργιακή δραστηριότητα να σχετίζεται με τις πολιτικές – και δευτερευόντως με τις οικονομικές- εξελίξεις.
4. υπήρχε υψηλός βαθμός ευπάθειας απέναντι σε καταστροφικές οικονομικές υφέσεις που αυξάνουν το βαθμό οικονομικής

είναι διαφορετική, γιατί «δεν μπορούμε να γλιτώσουμε κατά τον ίδιο τρόπο από το παρελθόν μας. Υποκρινόμαστε ότι ξεφεύγουμε αλλά το παρελθόν μας πιέζει συνεχώς. Το 'νεοκλασικό' διαδέχεται ο 'νεομερκαντιλιστής', ο Keynes και οι σύγχρονοί του απηχούν το Ricardo και το Malthus. Ο Marx και ο Marshall είναι ακόμη ζωντανοί. Ορισμένοι εξ ημών έχουν την τάση να ντρέπονται γι' αυτή την παραδοσιοκρατία αλλά δεν υπάρχει λόγος να ντρεπόμαστε αν όλα αυτά γίνονται κατανοητά.» Βλ. Hicks J.1976. "Revolutions' in Economics", Latsis S. (eds)., *Method and Appraisal in Economics*, Cambridge: Cambridge University Press . σελ. 207 Αναφέρεται στο Hutchison T. W. (1978) *On Revolutions and Progress in Economic Knowledge*. Cambridge: Cambridge University Press, σελ. 207.

⁴² Βλ. Cohn S. and Eaton A. (1989) "Historical Limits on Neoclassical Strike Theories: Evidence from French Coal Mining, 1890-1935." *Industrial & Labor Relations Review*. Vol. 42. No 4. σελ. 649-663.

μεταβλητότητας, δίχως να μειώνεται η ικανότητα των δρώντων υποκειμένων να προβλέπουν τα αποτελέσματα των απεργιών.

Οι θεσμικοί οικονομολόγοι τόνιζαν ότι οι απεργίες θα πρέπει να αναμένονται περισσότερο εκεί όπου υπάρχουν ανοδικοί οικονομικοί κύκλοι λόγω της αύξησης της δύναμης των εργατών που ενισχύονται από τη σχετική έλλειψη εργατικών χειρών. Συνεπώς η διαπραγματευτική δύναμη –που περιλαμβάνει τόσο την διαπραγματευτική ικανότητα όσο και την απεργιακή δυνατότητα- είναι αντιστρόφως ανάλογη του ποσοστού ανεργίας.⁴³ Η «σχετική αποστέρηση» είναι ένας ακόμη παράγοντας που πυροδοτεί τις απεργίες, καθώς οι μισθοί είτε δεν αυξάνονται τόσο γρήγορα όσο στο παρελθόν είτε η αγοραστική δύναμη των εργατών μειώνεται σε σχέση με τον καταναλωτικό πυρετό που κυριαρχεί σε μια κοινωνία.⁴⁴ Η επιστημονική αυτή τάση ονομάζεται «Θεωρία Κινητοποίησης Πόρων»⁴⁵ και προσθέτει παράγοντες, όπως η παρουσία των επίσημων συνδικάτων, τα πυκνά δίκτυα των εργατικών ενώσεων (π.χ. εργατικές λέσχες, εργατικά πολιτιστικά κέντρα, συγγενικά δίκτυα κ.α.), την κρατική στήριξη των απεργιών κ.α.⁴⁶ Ένας σημαντικός παράγοντας που πρέπει να ληφθεί υπόψη είναι η περισσότερο συγκεντρωτική συλλογική διαπραγμάτευση στις ηπειρωτικές ευρωπαϊκές χώρες. Αυτό σημαίνει ότι καθώς οι απεργίες ως διαπραγματευτικά μέσα γίνονται κυρίως στις περιόδους των διαπραγματεύσεων που γίνονται στα πλαίσια της τριμερούς διαδικασίας (κράτος, συνδικάτα, κεντρικές εργοδοτικές οργανώσεις) και όχι στις περιόδους ισχύος των συμβάσεων. Η έλλειψη συγκεντρωτικού συστήματος στις ΗΠΑ και στον Καναδά αποδεικνύει ότι η θεωρία περί «οικονομικών κύκλων» μπορεί να έχει ισχύ σε περιπτώσεις αποκεντρωμένων συστημάτων αλλά όχι στην Ευρώπη που επηρεάζεται από το χρόνο λήξης-ανανέωσης των συμβάσεων.⁴⁷ Άλλοι τονίζουν ότι η απεργιακή

⁴³ Rees A.I. (1952) "Industrial Conflict and Business Fluctuations." *Journal of Political Economy*, Vol. 60. No. 5, σελ. 37-82. Βλ. επίσης Brym R. (2003) "Affluence, Power, and Strikes in Canada, 1973-2000", in Curtis J., Grabb E., and Guppy N., (eds.) *Social Inequality in Canada: Patterns, Problems, Policies*, Scarborough ON: Prentice-Hall Canada, σελ. 55-67.

⁴⁴ Ashenfelter Or. and Johnson G.E. (1969) "Bargaining Theory, Trade Unions and Industrial Strike Activity." *American Economic Review*, Vol. 59, No. 1, σελ. 35-49.

⁴⁵ Βλ. Useem B. (1998) "Breakdown Theories of Collective Action." *Annual Review of Sociology*. Vol. 24. No 1, σελ. 215-234· Petracca M. (1992) *The Politics of interests: interest groups transformed*, Boulder, CO and Oxford UK: Westview Press. Χρήσιμη είναι αναφορά στα έργα: Franzosi R. (1989) "One Hundred Years of Strike Statistics: Methodological and Theoretical Issues in Quantitative Strike Research", *Industrial and Labor Relations Review*, Vol. 42, No. 3, σελ. 348-62 και Franzosi R. (1995) *The Puzzle of Strikes: Class and State Strategies in Postwar Italy* (Cambridge Studies in Comparative Politics), Cambridge: Cambridge University Press.

⁴⁶ Tilly C. (1978) *From Mobilization to Revolution*. Reading, Mass.: Addison-Wesley· Shorter, E. and Tilly, C. 1974. *Strikes in France, 1830-1968*, Cambridge: Cambridge University Press.

⁴⁷ Βλ. Harrison A. and Stewart M. (1994) "Is Strike Behavior Cyclical?" *Journal of Labor Economics* No. 12, σελ. 524-553.

κινητοποίηση ενίοτε εξαπλώνεται όπως η φωτιά ως ενδογενής διεργασία, ως διαδικασία διάχυσης ή θετική ανάδραση, καθώς οι εργάτες επηρεάζονται και εμπνέονται από τις προηγούμενες ενέργειες άλλων εργατών. Επομένως, οι απεργίες μπορούν να οδηγήσουν σε περισσότερες απεργίες και στην ανάπτυξη και εξάπλωση συνδικαλιστικών οργανώσεων σε κλάδους που δεν είχαν δείξει προηγούμενα δείγματα απεργιακών συνδικαλιστικών κινητοποιήσεων. Τα παραδείγματα της εξέγερσης του Chicago (1886) και Seattle (1919) ή του «θερμού ιταλικού φθινοπώρου» (1969) και των απεργιών που εξελίχθηκαν στις βελούδινες επαναστάσεις του 1989 και ανέτρεψαν τα σταλινογενή καθεστώτα της Ανατολικής Ευρώπης είναι ενδεικτικά.⁴⁸ Το 1889-1890 στη Βρετανία, το Μάιο του 1880 και του 1890 στη Γαλλία, και το 1889 στη Γερμανία οι ανθρακωρύχοι κόλλησαν το «μικρόβιο» της απεργίας και ήταν σαν «μια σπίθα που άναψε μια ‘πυρκαγιά’ στην κοιλάδα του Ρουρ»⁴⁹. Αντιθέτως, οι νεοχιζιανοί επιμένουν να τονίζουν τη σύνδεση των απεργιών με την ατελή πληροφόρηση έχοντας υπόψη τους τη σχετική προβλεψιμότητα της έκβασης των συλλογικών διαπραγματεύσεων σε επιχειρησιακό επίπεδο στις μεταπολεμικές ΗΠΑ και τον Καναδά.⁵⁰ Στις περιπτώσεις αυτές οι συλλογικές διαπραγματεύσεις ελάμβαναν χώρα στο πλαίσιο της επιχείρησης και η κάθε πλευρά είχε εύκολη πρόσβαση σε διαθέσιμα οικονομικά στοιχεία της εταιρείας, ώστε να μπορούν να υπολογίσουν τη σχέση κόστους και οφέλους που απορρέει από τις στρατηγικές και τακτικές τους κινήσεις. Λόγω του εγκλωβισμού των «νεοχιζιανών» σε μια θεωρία που μιλά ολοένα και περισσότερο με όρους «παιγνίων» χωρίς αναφορά σε ευρύτερα κοινωνικά σύνολα, αγνοούν ότι όλο και περισσότερο στη λεγόμενη «μεταβιομηχανική εποχή» ή «κοινωνία της γνώσης» ξεσπούν κύματα απεργιών μεγάλης κλίμακας ή «κύκλοι συγκρούσεων» (“cycles of contention”) που σαρώνουν κάθε λογική «έλλειψης πληροφοριών». Αντιθέτως, το παράδειγμα της εκδήλωσης της συλλογικής δράσης εκ μέρους μιας ομάδας πρώιμα εξεγερθέντων πυροδοτεί μια σειρά διεργασιών διάχυσης, επέκτασης, μίμησης και αντιδράσεων

---

⁴⁸ Βλ. Biggs M. (2001) “Fractal Waves: Strikes as Forest Fires” in Gambetta D., Jackson M. and Chattoe E. (eds.) *Sociology Working Papers*, <http://www.sociology.ox.ac.uk/swps/2001-04.html> Snyder D. (1975) “Institutional Setting and Industrial Conflict: Comparative Analyses of France, Italy and the United States.” *American Sociological Review*, Vol. 40, No. 3, σελ. 259-278.

⁴⁹ Βλ. Hobsbawm, E. J. (1985) “The ‘New Unionism’ Reconsidered”, in Mommsen W. J. and Husung H-G (eds), *The Development of Trade Unionism in Great Britain and Germany, 1880-1914*, London: George Allen and Unwin, σελ. 13-31.

⁵⁰ Cousineau J.-M. and Lacroix R. (1986) “Imperfect Information and Strikes: An Analysis of Canadian Experience, 1967-82.” *Industrial and Labor Relations Review*, Vol. 39, No. 3, σελ. 377-387 Reder M. and Neumann G. R.. (1980) “Conflict and Contract: The Case of Strikes.” *Journal of Political Economy*, Vol. 88, No. 5, σελ. 867-886 Kennan, J. and Wilson, R. B. (1993) “Bargaining with Private Information”, *Journal of Economic Literature*, Vol. 31, No. 1, σελ. 45-104.

σε ομάδες που κανονικά είναι πιο ήσυχες.⁵¹ Πολλές φορές η μία επαγγελματική κατηγορία δίνει το πράσινο φως σε μια άλλη να απεργήσει στο βαθμό που πετύχει ορισμένους στόχους.⁵² Χαρακτηριστικά θα μπορούσαμε να αναφέρουμε τα ελληνικά παραδείγματα του εργοστασιακού κινήματος (1974-1977), των εργαζομένων στις τράπεζες (1977-1982) και των καθηγητών μέσης εκπαίδευσης από το 1988 ως τις ημέρες μας.

---

⁵¹ Βλ. Tarrow S. (1999) *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics* (Cambridge Studies in Comparative Politics), Cambridge: Cambridge University Press.

⁵² Βλ. McAdam D. and Rucht D. (1993) 'The Cross-National Diffusion of Movement Ideas', *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, No. 528, σελ.56-74.

3.2 Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα

Για να διαθέτει υψηλό βαθμό πληρότητας η μελέτη μας για το συνδικαλιστικό κίνημα στις τράπεζες πρέπει πρώτα από όλα να στραφεί στη συνοπτική παρουσίαση της «προϊστορίας» του κινήματος, και με τον όρο «προϊστορία» εννοούμε την προ της μεταπολίτευσης περίοδο, δηλαδή τόσο τη μετεμφυλιακή όσο και τη δικτατορική. Για να γίνει αυτό θα πρέπει να εξετάσουμε τους δομικούς, τους θεσμικούς και τους πολιτικούς παράγοντες που στον ένα ή στον άλλο βαθμό έπαιξαν ιστορικό ρόλο στη διαμόρφωση και στη δράση του.⁵³

Αναλυτικότερα, οι δομικοί παράγοντες περιλαμβάνουν το γενικό οικονομικό πλαίσιο της χώρας μέσα στο οποίο δρα το συνδικαλιστικό κίνημα, τη θέση της εργατικής τάξης μέσα σ' αυτό, τις θέσεις των αντιτιθέμενων κοινωνικών τάξεων. Οι θεσμικοί παράγοντες περιλαμβάνουν τους τρόπους οργάνωσης της εργατικής τάξης, τον ποσοτικό και ποιοτικό ρόλο των μελών, της ηγεσίας των συνδικάτων και το νομικό πλαίσιο λειτουργίας και δράσης των συνδικαλιστικών οργανώσεων. Τέλος, στους πολιτικούς παράγοντες περιλαμβάνονται η πολιτική εκπροσώπηση της εργατικής τάξης στην εθνική πολιτική σκηνή και, γενικότερα τη διάταξη των πολιτικών δυνάμεων της χώρας, όπως αυτές προσδιορίζονται αλλά και προσδιορίζουν τις πολιτικές στάσεις και συμπεριφορές των εργαζομένων.

3.2.1 Το μετεμφυλιακό συνδικαλιστικό κίνημα

Μια αναφορά στις ιστορικές εξελίξεις και τα χαρακτηριστικά (δομή, λειτουργία και σχέση με τις πολιτικές δυνάμεις και το κράτος) του συνδικαλιστικού κινήματος κατά και μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο είναι αναγκαία· κι αυτό γιατί η έκβαση των ταξικών συγκρούσεων κατά την περίοδο αυτή έβαλε τη σφραγίδα της στις μετέπειτα εξελίξεις και παγίωσε ήδη διαμορφωμένες καταστάσεις στο συνδικαλιστικό κίνημα που προς στιγμινή φάνηκε ότι μπορούσαν να ανατραπούν και να υπάρξει μια αναδιαμόρφωση προς διαφορετικές κατευθύνσεις.

Σημαντική καμπή για τον εργατικό συνδικαλισμό στην Ελλάδα ήταν η, μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ήττα του ΕΑΜικού απελευθερωτικού κινήματος

---

⁵³ Τόσο στην μεμονωμένη μελέτη περίπτωσης όπως είναι η παρούσα όσο και στην συγκριτική μελέτη σημαντικό είναι να διερευνούμε αυτούς τους παράγοντες όπως τονίζει στη σημαντική εργασία του ο Paul Drake για το εργατικό κίνημα στις χώρες του Λατινοαμερικάνικου και του Ευρωπαϊκού Νότου. Βλ. Drake P. (1996) *Labor Movements and Dictatorships: The Southern Cone in Comparative Perspective*. Baltimore and London: Johns Hopkins University Press.

και της συνδικαλιστικής συνιστώσας του (Εργατικό ΕΑΜ και μετέπειτα Εργατικός Αντιφασιστικός Σύνδεσμος-ΕΡΓΑΣ).⁵⁴

Η 31^η Μαρτίου 1946 έχει μείνει στην ιστορία της μεταπολεμικής Ελλάδας ως το προοίμιο του Εμφυλίου Πολέμου.⁵⁵ Τα κόμματα της ΕΑΜικής Αριστεράς είχαν ήδη διχαστεί όσον αφορά στη συμμετοχή τους στις βουλευτικές εκλογές που διεξήχθησαν υπό τη συμμαχική εποπτεία και με κυβέρνηση υπό τον Θ. Σοφούλη και από τις οποίες απείχε το ΚΚΕ. Η έκβαση της εμφύλιας στρατιωτικής σύγκρουσης στα βουνά της Κεντρικής και Βόρειας Ελλάδας έφερε την ήττα της αριστεράς και την υποχώρησή της στο πολιτικό και ιδεολογικό πεδίο άνοιξε το δρόμο για τη συγκρότηση ενός μετεμφυλιακού

⁵⁴ Αντί άλλης αναφοράς σε μία περίοδο που αποτέλεσε την πιο ηρωϊκή και συνάμα τραγική στην ιστορία του νεοελληνικού κράτους, δηλαδή τη Γερμανική κατοχή, την Εθνική Αντίσταση και την συμβολή του εργατικού συνδικαλιστικού κινήματος στην απελευθέρωση της Ελλάδας παραπέμπουμε σε άρθρο επιστημονικού συνεργάτη του σημερινού ΚΚΕ, παρ' όλες τις επιφυλάξεις μας για την ανάλυσή του και την μεθοδολογική του επιλογή: «Χρειάστηκε πολλή δουλειά, κόπος και χρόνος από το ΚΚΕ και την Ενωτική Γενική Συνομοσπονδία για να επιτευχθεί τελικά η ενότητα της εργατικής τάξης στα χρόνια της χιτλεροφασιστικής κατοχής με τη συγκρότηση στις 16 Ιούλη του 1941 του Εργατικού Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου (ΕΕΑΜ) από τις τρεις παρατάξεις του συνδικαλιστικού κινήματος της Ελλάδος: Την «Ενωτική Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδος» (ΕΓΣΕΕ), που βρισκόταν κάτω από την επιρροή του ΚΚΕ, τη «Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδος» (ΓΣΕΕ), που ακολουθούσε ρεφορμιστική γραμμή και τα επίσης ρεφορμιστικά «Ανεξάρτητα Συνδικάτα». Η ΚΕ του Εργατικού ΕΑΜ στη συνεδρίασή της της 18.8.1944 αποφάσισε τη μετατροπή του Εργατικού ΕΑΜ σε Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδας (ΓΣΕΕ), απευθύνοντας Εκκλήση προς την εργατική τάξη, που μεταξύ άλλων τόνιζε: «Η ΓΕΝΙΚΗ ΣΥΝΟΜΟΣΠΟΝΔΙΑ ΤΩΝ ΕΡΓΑΤΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ, που οχτώ χρόνια τώρα λυμαινόνταν οι προδότες, φασίστες, εργατοκάπηλοι, οι εχθροί της Εργατικής Τάξης, ανασυγκροτήθηκε, ξαναγυρίζει πάλι στο φυσικό της νοικοκύρη στην Εργατική Τάξη. Στα βουνά της Ελεύθερης Ελλάδας, συνήλθε η Κεντρική Επιτροπή του Εργατικού Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου, στις 18 Αυγούστου 1944 και αποφάσισε πως από δω και στο εξής το Εργατικό ΕΑΜ αυτοδύναμα και αυτοδίκαια θα χρησιμοποιεί τον τίτλο Γενική Συνομοσπονδία των Εργατών της Ελλάδος. Η απόφαση αυτή ικανοποιεί την πιο δίκαιη αξίωση της Εργατικής Τάξης, που θέλει να ξαναπάρει στα χέρια της τις συνδικαλιστικές οργανώσεις που παράνομα και αυθαίρετα τις άρπαξε η μοναρχοφασιστική συμμορία της 4ης Αυγούστου, τις χρησιμοποίησε επί 4 χρόνια για να υποδουλώσει την ίδια την Εργατική Τάξη στους μεγαλοκαρχαρίες εργοδότες και φεύγοντας ύστερα από την υποδούλωση της χώρας τις παρέδωσε στις ορδές των κατακτητών. Η απόφαση αυτή πάρθηκε γιατί το απαιτούσαν τα ύψιστα συμφέροντα της Εργατικής Τάξης. Η Κεντρική Επιτροπή του Εργατικού ΕΑΜ που πήρε την ιστορική αυτή απόφαση, ήταν και ο μόνος νόμιμος εκπρόσωπος της Εργατικής Τάξης, για να διεκδικεί την επιστροφή της Γενικής Συνομοσπονδίας των Εργατών της Ελλάδος στο φυσικό της νοικοκύρη, στην ίδια την Εργατική Τάξη που την ίδρυσε στα 1918». Βλ. Τσιντζιλώνη Χ. (2000) «Από την ιστορία του εργατικού συνδικαλιστικού κινήματος», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, Τεύχος 2 <http://www.kke.gr/komep/2000/2/tzitzilvnis.html>

⁵⁵ Βλ. Μαυρογορδάτος Γ. (1984) «Οι εκλογές του 1946. Προοίμιο του εμφυλίου πολέμου», στο Τζ. Ιατρίδης (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950: Ένα Έθνος σε Κρίση*, Αθήνα: Θεμέλιο,. Βλ. επίσης: Νικολακόπουλος Η., (1985), *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές*, Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα και Βερναρδάκης Χ. & Γ. Μαυρής, (1991), *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα: Οι προϋποθέσεις της μεταπολίτευσης*, Αθήνα: Εξάντας,.

αυταρχικού κράτους της δεξιάς που απέκλειε εκατοντάδες χιλιάδες πολίτες από το πολιτικό σύστημα. Μέχρι σήμερα έχουν τονιστεί κυρίως οι εθνοτικές, πολιτικο-ιδεολογικές και οικονομικό-κοινωνικές πλευρές καθώς και οι διεθνείς-συγκριτικές διαστάσεις. Λίγα όμως έχουν γραφτεί για τον εργατικό συνδικαλισμό της περιόδου αυτής.⁵⁶

Το Μάρτιο του 1946 μέσα στην «προεκλογική περίοδο» έγινε το 8^ο Συνέδριο της ΓΣΕΕ.⁵⁷ Σ' αυτό πλειοψήφησαν οι παρατάξεις της Αριστεράς υιοθετώντας αγωνιστικό πρόγραμμα διεκδικήσεων, ένα νέο δημοκρατικό καταστατικό, την προσχώρηση στην Παγκόσμια Συνδικαλιστική Ομοσπονδία (ΠΣΟ). Επίσης το συνέδριο απηύθυνε έκκληση προς τις οργανώσεις των μικροαστικών τάξεων και στρωμάτων για συνεργασία και συντονισμό της δράσης τους.⁵⁸ Απέιχαν από το συνέδριο οι παρατάξεις της Δεξιάς και της Κεντροδεξιάς (οι αυτοαποκαλούμενοι «ρεφορμιστές» υπό το Φώτη Μακρή⁵⁹) που προσέφυγαν

⁵⁶ Αναφορές έχουν γίνει από σημαντικούς μελετητές του εργατικού συνδικαλιστικού κινήματος της χώρας μας: βλ. Αυγουστίδης Α., (1999), *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα κατά τη δεκαετία του '40 και τα περιθώρια της πολιτικής*, Αθήνα: Καστανιώτης· Κουκουλές Γ.Φ. (1995) *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα και οι ξένες επεμβάσεις (1944-1948)*, Αθήνα: Οδυσσεάς, Κουκουλές Γ.Φ. (1984), *Ελληνικά συνδικάτα: Οικονομική αυτοδυναμία και εξάρτηση (1938-1984)*, Αθήνα: Οδυσσεάς. Βλ. επίσης και: Τζεκίνης Χρ. (1987), *Το Εργατικό Συνδικαλιστικό Κίνημα στην Ελλάδα (1870-1987)*, Αθήνα: Γαλαίος. Βλ. επίσης Wittner L., (1982), *American Intervention in Greece 1943-1949*, N.Y.: Columbia University Press. Τέλος, σημαντική είναι η ιδιαίτερα αναλυτική καταγραφή των απεργιών της περιόδου 1945-1949 του Παντελόγλου Γρ. (1996) «Ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα: οι απεργίες της περιόδου 1945-1949», *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων*, Τεύχ. 1, Ιανουάριος, σελ. 100-134.

⁵⁷ Βλ. Κουκουλές Γ.Φ. (1997) «Αναδρομή σ' ένα Αμφιλεγόμενο Παρελθόν» στο Κασσιμάτη Κ. (επιμ.), *Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής: Το Ελληνικό Συνδικαλιστικό Κίνημα στο Τέλος του 20ού Αιώνα*, Αθήνα: Gutenberg, , καθώς και Λιβιεράτος Δ., (1998), *Τα Συνέδρια της ΓΣΕΕ*, Αθήνα: Εκδ Παρασκήνιο.

⁵⁸ Τα αιτήματα ήταν πρωτοποριακά για την εποχή τους, με τα ελληνικά δεδομένα: τιμαριθμική ρήτρα, ίση δουλειά και ίση αμοιβή ανδρών και γυναικών, επέκταση του 8ωρου στη βιομηχανία χωρίς μείωση των αποδοχών, αναγνώριση δικαιωμάτων στις επιτροπές, εργατών και υπαλλήλων στις επιχειρήσεις, συμμετοχή των εργατικών οργανώσεων στην Επιθεώρηση Εργασίας, πλήρης συνδικαλιστική ελευθερία, κατάργηση του μέτρου της επιστράτευσης των εργατών, περιφρούρησης όλων των μορφών ανεξαρτησίας της χώρας, αναγνώριση εθνικής αντίστασης, ισοπολιτεία απέναντι σε εθνικές, γλωσσικές και θρησκευτικές μειονότητες, εξασφάλιση προϋποθέσεων για ελεύθερες και ανόθευτες εκλογές (Βλ. Κουκουλές Γ.Φ., 1995, *ο.π.*, σελ. 102).

⁵⁹ Παλιό μέλος του Εργατικού ΕΑΜ, με κοφτερό μυαλό αλλά και καιροσκοπικό χαρακτήρα, σύμφωνα και με ερευνητές και με αντίπαλους συνδικαλιστές. Ο Φ. Μακρής θα αναλάμβανε το γενικό πρόσταγμα της συνδικαλιστικής δεξιάς για περισσότερα από 25 χρόνια. Οι πρακτικές και οι μέθοδοι που χρησιμοποιούσε, μαζί με τον ομογάλακτό του, και ενίοτε αντίπαλό του, από τη Θεσσαλονίκη Ε. Θεοδώρου, για να καθυποτάσσει το συνδικαλιστικό κίνημα στα μέτρα του, έμειναν στην ιστορία με τον όρο «Μακρηθοδωρισμός». Τα προηγούμενα μετακατοχικά χρόνια η παρέμβαση του κράτους στις συνδικαλιστικές οργανώσεις ήταν εξίσου έντονη προλειαινώντας το έδαφος για την μετέπειτα κυριαρχία του κρατικού συνδικαλισμού. «Στις 15/1/1945 ο υπουργός Εργασίας Σίδηρης διορίζει νέα διοίκηση με επικεφαλής τον Χατζηδημητρίου που ήταν Γραμματέας της ΓΣΕΕ στην κατοχή μετά την απομάκρυνση του Καλομοίρη. Τον Μάρτη του 1945 γίνεται νέος

στα δικαστήρια -συνεχίζοντας την «παράδοση»- για να προσβάλουν την εγκυρότητά του επικαλούμενες παρατυπίες στην εκλογή ορισμένων αντιπροσώπων. Σε απάντηση προς την παράταξη Μακρή, η νέα διοίκηση της ΓΣΕΕ και η συνδικαλιστική αριστερά διοργάνωσαν μεγάλη συγκέντρωση στο γήπεδο του Παναθηναϊκού στις 10 Μαρτίου. Μετά τις βουλευτικές εκλογές και τη νίκη της δεξιάς άρχισε νέος κύκλος αμφισβήτησης της διοίκησης της ΓΣΕΕ. Στην κατεύθυνση της ανατροπής της διοίκησης βοήθησε από τη μια το κλίμα που δημιουργούσε η επιτάχυνση της ένοπλης σύγκρουσης του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας (ΔΣΕ) και των κυβερνητικών και παραστρατιωτικών δυνάμεων και από την άλλη η αυξανόμενη ένταση του Ψυχρού Πολέμου. Τα μέσα που χρησιμοποιήθηκαν για την ανατροπή της διοίκησης από το κράτος και τις αγγλικές και αμερικανικές συνδικαλιστικές αντιπροσωπείες ήταν πολλά και ποικίλα.⁶⁰

διορισμός διοίκησης με 2 κομμουνιστές, 2 σοσιαλιστές του Στρατή, 4 του Καλομοίρη, 12 του Χατζηδημητρίου - Μακρή τον οποίο Μακρή θα βρίσκουμε πλέον για αρκετά χρόνια μπροστά μας, και 1 τροτσκιστή. Το Ιούλη του 1945 γίνεται νέος διορισμός με 11 της ομάδας Μακρή, 5 του ΕΡΓΑΣ, 3 του Καλομοίρη, 2 του Στρατή. Στις 13 Οκτώβρη του 1945 νέος διορισμός διοίκησης από 4 μέλη (ένα από κάθε παράταξη και 11 μέλη από τα Εργατικά Κέντρα.» Βλ. Μπατίκας Κ. (1994), *Συνδικάτα και πολιτική*, Αθήνα: Εργοεκδοτική. Βλ επίσης: Κάβουρας Δ. (2002) «Η κρατική παρέμβαση στο συνδικαλιστικό κίνημα και οι ευθύνες της αριστεράς» *Ανασύνταξη*, τ. 21-22, Σεπτέμβριος, σελ. 23-42· Kofas J.(1989) *Intervention and Underdevelopment: Greece during the Cold War*, University Park, PA: Pennsylvania State University Press, σελ. 138-168.

⁶⁰ Οι Αγγλικές αρχικά και οι Αμερικανικές επεμβάσεις στο ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα ήταν έντονες (επιεικής χαρακτηρισμός). Όπως επισημάνθηκε, «η βρετανική κυβέρνηση αποπειράθηκε να τερματίσει την αντιπαλότητα μεταξύ των δύο εργατικών παρατάξεων στην Ελλάδα και να θέσει υπό τον έλεγχο του καθεστώτος την οργανωμένη εργατική τάξη.» Σημαντικό ρόλο έπαιξε ο γενικός γραμματέας της βρετανικής εργατικής συνομοσπονδίας TUC Sir Walter Citrine, ο οποίος υποτίθεται ότι στάλθηκε στην Αθήνα για να συμβιβάσει τις δύο μεγάλες εργατικές παρατάξεις. Με την υπογραφή της περιβόητης «συμφωνίας Σιτρίν»: απέκτησε νομιμότητα η αντικομμουνιστική εκτελεστική επιτροπή της ΓΣΕΕ, αναγεννήθηκαν οι φιλοφασίστες συνδικαλιστές, αναζωογονήθηκε η κρατική παρέμβαση στα συνδικαλιστικά πράγματα και υποτίθεται ότι υποχρεώνονταν όλες οι οργανώσεις των εργαζομένων να υποστηρίξουν ή να ανεχθούν την τη συμφωνία. Η παρέμβαση αυτή άνοιξε το δρόμο για την δίωξη των σοσιαλιστών και, κυρίως, των κομμουνιστών συνδικαλιστών και άνοιξε διάπλατα τις πόρτες του μεγάρου της οδού Πατησίων (κτήριο ΓΣΕΕ) στην συνδικαλιστική δεξιά και άκρα δεξιά. Ήταν σημαντική ή όχι αυτή η συμφωνία; Κατά τη γνώμη μου ήταν σημαντική καθώς ανέτρεπε το μοναδικό μαζικό στήριγμα της εργατικής τάξης. Όμως, υπάρχει και μια άλλη εκτίμηση από τους κόλπους της σημερινής κομμουνιστικής αντιπολίτευσης στη ΓΣΕΕ, που ενώ αναφέρει τα βασικά σημεία της συμφωνίας: «1) Να διοριστεί αντιπροσωπευτική Διοίκηση στη ΓΣΕΕ από τις αντίπαλες παρατάξεις. 2) Να γίνουν ελεύθερες αρχαιρεσίες στα Σωματεία, με εποπτεία δικαστικών αντιπροσώπων, εκπροσώπων των παρατάξεων και της TUC. 3) Αμέσως μετά να πραγματοποιηθεί το 8ο Συνέδριο της ΓΣΕΕ για την εκλογή Διοίκησης» από την άλλη τονίζει ότι: «η συμφωνία αυτή, παρόλο που αναδεικνύει τους εγκάθετους και την παράταξή τους ως ισότιμους συνομιλητές με τη νόμιμη διοίκηση, εν τούτοις δεν μπορεί να χαρακτηριστεί σαν σημαντική υποχώρηση, αν ληφθούν υπόψη οι συνθήκες φτώχειας και εξαθλίωσης, ωμής τρομοκρατίας, ακραίου αντικομμουνισμού και ανείπωτων διώξεων, που επακολούθησε τη Συμφωνία της Βάρκιζας. Γεγονότα που λίγο αργότερα θα επιβάλλουν τον εμφύλιο πόλεμο»

Η αίτηση ακυρώσεως που υπέβαλε ένας τυπογράφος της παράταξης Μακρή ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας έγινε δεκτή από το δικαστήριο και έτσι τον Ιούνιο η υπ' αριθμ. 885/46 πολιτική απόφαση του ΣτΕ ακύρωνε τις προηγούμενες υπουργικές αποφάσεις με τις οποίες διευκολυνόταν η σύγκλιση του 8^{ου} Συνεδρίου της ΓΣΕΕ. Το σκεπτικό του δικαστηρίου ήταν ότι με τις αποφάσεις του Υπουργού Εργασίας το Δεκέμβριο του 1945 παραβιάζονταν το Σύνταγμα (Άρθρο 11 περί «ελευθερίας του συνεταιρίζεσθαι») και η Συμφωνία της Βάρκιζας (Άρθρο 1 της υπ' αριθμ. 23 Συντακτικής Πράξης που την κατοχύρωνε). Μετά την ανατροπή της διοίκησης της ΓΣΕΕ και την εκδίωξη των αριστερών συνδικαλιστών άρχισαν διεργασίες μεταξύ των παραγόντων του συνδικαλιστικού τριγώνου Άγγλων - Αμερικανών και Ελλήνων «ρεφορμιστών». Οι διεργασίες κατέληξαν αρχικά στο διορισμό νέας προσωρινής διοίκησης στη ΓΣΕΕ με την υπ' αριθμ. 28560/1946 υπουργική απόφαση (υπουργός εργασίας ο Ανδρέας Στράτος⁶¹) στην οποία η αριστερή παράταξη Εργατικός Αντιφασιστικός Σύνδεσμος (ΕΡΓΑΣ) υποτίθεται ότι θα συμμετείχε με 5 αντιπροσώπους έναντι 16 της δεξιάς και των «ρεφορμιστών»· γεγονός που σήμαινε την ανατροπή του συσχετισμού δυνάμεων όπως αυτό είχε προκύψει από το 8^ο Συνέδριο. Το Συμβούλιο της Επικρατείας προχωρώντας ακόμη παραπέρα έδωσε, κατόπιν πίεσης του Στράτου, ερμήνευσε μια προηγούμενη απόφασή του κατά πρωτόγνωρο τρόπο, εκδίδοντας νέα απόφαση με την οποία ακυρώνονταν όλες οι αποφάσεις του 8^{ου} Συνεδρίου. Το σκεπτικό τόνιζε ότι αφού κηρύχθηκαν άκυρες οι αποφάσεις του υπουργείου εργασίας που διευκόλυναν τη διεξαγωγή του συνεδρίου έπρεπε να ακυρωθούν και οι αποφάσεις του Συνεδρίου. Από το σημείο αυτό και ύστερα η εκδίωξη της συνδικαλιστικής αριστεράς επεκτείνεται σε όλες τις ομοσπονδίες, εργατικά κέντρα και σωματεία. Στα διεθνή συνδικαλιστικά συνέδρια, όπως αυτό της ΠΣΟ γινόταν πραγματική μάχη. Ο Μακρής μόνο με την ψήφο των κυβερνητικών και εργοδοτικών προσώπων κατάφερε να γίνει δεκτός. Με τη διάσπαση της ΠΣΟ και τη δημιουργία από τους Αμερικανούς συνδικαλιστές και των ευρωπαϊών συμμάχων τους της Διεθνούς Συνομοσπονδίας Ελευθέρων

Βλ. Μαυρίκος Γ. (2001), *Το Εργατικό Συνδικαλιστικό Κίνημα 1918-1948*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή. Βλ. επίσης Adamantia Polis, "U.S. Intervention in Greek Trade Unions, 1947-1950" in Iatrides J. (ed.), *Greece in the 1940s*, Lebanon, NH: University Press of New England, σελ.263-264. Στο μεταξύ οι συνθήκες ζωής για τους εργαζόμενους των μεγάλων πόλεων χειροτέρευαν και οι απεργίες αυξάνονταν. Βλ. Stavrianos L. (1952) *Greece: American Dilemma and Opportunity*. Chicago, Ill: H. Regnery Co. σελ. 146-182.

⁶¹ Έμεινε στην ιστορία για το αμίμητο όσον αφορά την ωμότητά του «επιχείρημα» ότι η σύνθεση της διοίκησης της ΓΣΕΕ πρέπει να αντανakλά τα αποτελέσματα των βουλευτικών εκλογών και, επομένως, τη σύνθεση της εκάστοτε κυβέρνησης της χώρας. Έτσι έδωσε ιδεολογικο-πολιτικά επιχειρήματα σε κάθε κομματικόδίατο και κρατικοδίατο συνδικαλιστικό σχήμα που εξυπηρετούσε την εκάστοτε κυβέρνηση και έμελλε να αποτελέσει «δόγμα» επί μια ολόκληρη πεντηκονταετία.

Συνδικάτων (ΔΣΕΣ) αναγνωρίστηκε η διοίκηση Μακρή. Στο μεταξύ η συνδικαλιστική αριστερά προσπαθούσε να θέσει όρους για την έξοδο από την κρίση και για μια ενωτική πορεία της ΓΣΕΕ: «να αποκατασταθούν οι εκλεγμένες διοικήσεις, να αφεθούν ελεύθεροι όλοι οι κρατούμενοι και εξόριστοι συνδικαλιστές που δεν κατηγορούνται για φόνους, να αποκατασταθεί η ελεύθερη λειτουργία των συνδικαλιστικών οργανώσεων, η νόμιμη διοίκηση της ΓΣΕΕ - δηλαδή η έκπτωτη - ν' αναλάβει την υποχρέωση με απόφαση του Εθνικού Συμβουλίου (άρθρα 15, 16 και 25 του Καταστατικού) να συμπληρώσει τη διοίκηση με άλλα 10 μέλη από τα οποία τα 5 να είναι της δεξιάς (δηλαδή 17μελής διοίκηση) και να κληθεί αντιπροσωπεία της ΠΣΟ για να εποπτεύσει τις αρχαιρεσίες των σωματείων και τη σύγκλιση του 9^{ου} Συνεδρίου της ΓΣΕΕ». ⁶² Ακολούθησε η συμφωνία Κ. Τσαλδάρη - Μπρέιν ⁶³ με βάση την οποία θα επανέρχονταν όλες οι έκπτωτες διοικήσεις υπό τον όρο να συμπληρωθούν από «πρόσφορο αριθμό ρεφορμιστών» και με τη συμφωνία να διεξαχθούν αρχαιρεσίες, να διατηρηθούν οι περιουσίες και να συνεχιστεί η «διεξαγωγή της τρέχουσας εργασίας». Ο Υπουργός Εργασίας Α. Στράτος που βρισκόταν στη διάσκεψη της ΠΣΟ ανακοίνωσε την παραίτησή του γιατί δεν ελήφθησαν υπόψη σε μεγάλο βαθμό οι απόψεις των αμερικανών. ⁶⁴ Ο δρόμος για την ολοένα και πιο έντονη ανάμιξη των Αμερικανών στα συνδικαλιστικά πράγματα άνοιγε διάπλατα. Τα πιο γνωστά ονόματα των Αμερικανών παραγόντων που έμειναν στην ιστορία για τις καταπληκτικές δολοπλοκίες τους ήταν αυτά του Ι. Μπράουν που ήταν ο εκπρόσωπος της AFL-CIO στην Ευρώπη και του Σ. Μπέργκερ που ήταν ο εργατικός ακόλουθος της πρεσβείας των ΗΠΑ στην Αθήνα. ⁶⁵ Η αριστερά (ΕΡΓΑΣ και σοσιαλιστές του Δ. Στρατή)

⁶² Βλ. Κουκουλές Γ.Φ. (1995), *ο.ε.π.*, σελ. 123,

⁶³ Εργατικός ακόλουθος της Αγγλικής πρεσβείας στη Ρώμη που κλήθηκε για τη διεξαγωγή διαπραγματεύσεων με την έκπτωτη αριστερή διοίκηση της ΓΣΕΕ.

⁶⁴ Ο ίδιος θα δημοσιεύσει την επιστολή παραίτησής του προς τον πρωθυπουργό Κ. Τσαλδάρη μερικές εβδομάδες μετά σε τόμο που εξέδωσε, βλ. Στράτος Α. (αχε), *Πολιτικοί λόγοι και άρθρα*, απ' όπου το απόσπασμα που ακολουθεί: «Δέον να προσθέσω ότι εξακολουθώ να πιστεύω ότι δια πάσης θυσίας έπρεπε υπό τις σημερινές συνθήκες να επιτευχθεί η διεύρυνση της Κυβερνήσεως. Τοιαύτη άλλωστε είναι η έκδηλος γνώμη και επιθυμία του ελληνικού λαού, των αμερικανικών κύκλων και των εν Αμερική Ελλήνων.» Σε συνέντευξή του στην εφημερίδα *Έθνος* της 18.11.46 για τη διενέργεια των συνδικαλιστικών εκλογών τόνιζε: «...όταν υφίσταται κομμουνιστική επίδρασις δεν υπάρχει πρόθεσις ελευθέρως εκδηλώσεως αλλά διάθεσις κομμουνιστικής επιδράσεως δι' οιοδήποτε μέσου. Έχω υπ' όψιν μου ότι ο αμερικανικός συνδικαλισμός συμφωνεί με τας απόψεις μου αυτάς.» Βλ. Κουκουλές Γ. (1995), *ο.ε.π.* σελ. 124-125.

⁶⁵ Κατά δήλωση του Irving Brown: «Δεν υπάρχει ούτε μία χώρα στην Ευρώπη που να μην έχουμε επαφές είτε στην πλειοψηφία είτε στη μειοψηφία, νόμιμα ή παράνομα. Διαθέτουμε τη βάση για το πιο καλοδουλεμένο δίκτυο στην Ευρώπη τόσο από την άποψη της οργάνωσης όσο και από την πλευρά της πληροφόρησης.» Βλ. Angster J. (1999) "The Westernization of the German Labor Movement: Cultural Transfer and Transnational Network Politics in the 1940s and 1950s." *The American Impact on Western Europe: Americanization and Westernization in Transatlantic Perspective*. Conference at the German

μέσα σε αυτό το πλαίσιο δεν δέχτηκαν τη συμφωνία που ήταν στην ουσία κυβερνητικό ανακοινωθέν. Στο δρόμο για το περιβόητο 9^ο Συνέδριο (Απρίλιος 1948) για την επικράτηση των «ρεφορμιστών» χρησιμοποιήθηκαν η νομοθετική εξουσία (Γ΄ Ψήφισμα, Α.Ν. 509 κλπ.), οι κατασταλτικοί μηχανισμοί του κράτους για τη σύλληψη συνδικαλιστών και το διορισμό υπάκουων συνδικαλιστών, μέτρα όπως η δίωξη, ο περιορισμός και η εξόριση των συνδικαλιστών της αριστεράς –που έφταναν ως και τη φυσική εξόντωσή τους πέρα από την ψυχολογική-, η διαγραφή των ανυπότακτων σωματείων κ.ο.κ.

Στο 9^ο συνέδριο, εκτός των άλλων, συνέβη και το «αναπάντεχο»: η εκλογική διάσπαση των «ρεφορμιστών» (είχε προηγηθεί η ουσιαστική με την απειλή μονοήμερης απεργίας από το Μακρή για το Νοέμβριο του 1947 για μισθολογικές αυξήσεις) που επεδίωκαν ο καθείς για τον εαυτό του την εύνοια των Αμερικανών και των ... εργοδοτών.⁶⁶ Πέρα από τις παρατυπίες και τις δικαστικές παρεμβάσεις που αποσκοπούσαν στη μείωση τόσο της δύναμης της αντίπαλης «ρεφορμιστικής» παράταξης όσο και τη μείωση της όποιας δύναμης της συνδικαλιστικής αριστεράς, όσης δηλαδή είχε απομείνει λόγω των διώξεων και των εξοριών,⁶⁷ εξελέγη γενικός γραμματέας ο πρώην υπουργός εργασίας των κυβερνήσεων του δικτάτορα Ι. Μεταξά, ο Α. Δημητράτος. Η κυβέρνηση Τσαλδάρη προκειμένου να αποφύγει την έκθεσή της σε κατηγορίες των Αγγλο-

---

Historical Institute, Washington. DC, 25-27 March. Για την καλοδουλεμένη αντικομμουνιστική δράση του ο Brown τιμήθηκε με το Μετάλλιο της Ελευθερίας της Γερουσίας από τον Πρόεδρο των ΗΠΑ Ronald Reagan στις 17/10/1988. Όπως τονίστηκε στην απόφαση της Γερουσίας, «έπαιξε κρίσιμο ρόλο στην διάλυση της ισχύος του διεθνούς κομμουνισμού στη μεταπολεμική Δυτική Ευρώπη.» Φαίνεται πως οι τιμητές του δεν είχαν υπόψη την παλιότερη άποψή του: «Καθήκον είναι η υπεράσπιση του αληθινού επαναστατικού πνεύματος απέναντι στον Σοβιετικό εκφυλισμό των ιδανικών της ρωσικής επανάστασης. Δηλαδή, η Δύση πραγματώνει τα γνήσια ιδανικά των θεμελιωτών μας, της αγγλικής και της γαλλικής επανάστασης, ενώ το σταλινικό καθεστώς δεν κατέστρεψε μόνο τα επαναστατικά ιδανικά της αλλά προέβη και στη φυσική εξόντωση ή αποστολή στην εξορία των θεμελιωτών της. Αυτό σημαίνει ότι, ειδικά για τις υπό κομμουνιστική επιρροή περιοχές, δεν πρέπει να θεωρούμε το σταλινισμό ως συνέχεια του Μαρξισμού αλλά ως αντίθεση και ρήξη μ' αυτόν.» Βλ. Angster, *ο.ε.π.* σελ 8. Όπως δεν ήξεραν φαίνεται και ένα άλλο παιχνίδι που έπαιξε υπερασπιζόμενος τα διάφορα «επαναστατικά» πνεύματα: βλ. Valentine D. (1999) “The French Connection Revisited: The CIA, Irving Brown, and Drug Smuggling as Political Warfare.” *Covert Action Quarterly*, <http://www.covertaction.org/content/view/99/75/>.

⁶⁶ Ο L. Wittner (1982, *ο.ε.π.* σελ. 211) πιθανολογεί ότι η CIA χρηματοδότησε με 2.000 δολάρια το συνέδριο μέσω της «Επιτροπής Ελεύθερου Συνδικαλισμού». Επίσης συνέβαλαν οικονομικά εφοπλιστές (Κουλουκουντής κ.α.), βιομήχανοι (Κατσάμπας, Μποδοσάκης κ.α.) καθώς και η Εργατική Εστία, βλ. Κουκουλές Γ. (1995), *ο.ε.π.*, σελ. 192).

⁶⁷ Ο αρχειομαρξιστής Κ. Θεϊόπουλος και η ομάδα του γλίτωσαν τη δίωξη λόγω της αποδοχής των όρων του παιχνιδιού σε αντίθεση με τους κομμουνιστές και τους ελάχιστους τροτσικιστές που είχαν απομείνει και είτε απείχαν είτε έριξαν λευκά και άκυρα ψηφοδέλτια.

αμερικανών ότι υποθάλλει ένα «μισο-φασίστα»⁶⁸ επανέφερε με τον Α.Ν. 986/1945 την απλή αναλογική για την εκλογή συνδικαλιστικών οργάνων. Έτσι βοηθήθηκε ο ευνοούμενος του Λαϊκού Κόμματος Φώτης Μακρής να εκλεγεί στην ηγετική θέση του συνδικαλιστικού κινήματος και να κυριαρχήσει επί των αντιπάλων του και επί των εργαζομένων της χώρας. Η συνδικαλιστική αριστερά είχε ηττηθεί. Η πρώτη μεγάλη αντίδραση θα έρθει στη δεκαετία του '60 αλλά θα μείνει ένα απλό σκίρτημα καθώς και, όπως θα δούμε, η πρώτη απόπειρα οικοδόμησης ενός αυτόνομου συνδικαλιστικού κινήματος αμέσως μετά τη μεταπολίτευση. Ως τότε η επίσημη ηγεσία της ΓΣΕΕ θα προσπαθεί να υπονομεύσει κάθε απεργιακή κινητοποίηση που θα ξεφεύγει από τα ελεγχόμενα από αυτήν πλαίσια. Ορισμένες φορές προσπαθώντας να νομιμοποιηθεί στις συνειδήσεις των εργαζομένων θα καταφεύγει σε μια αλλοπρόσαλλη τακτική κηρύσσοντας γενική απεργία και κατόπιν αναστέλλοντάς την ενόψει «εθνικών» και άλλων κινδύνων.

Αυτή η σχετικά εκτενής αναφορά στο συγκεκριμένο συνέδριο της ΓΣΕΕ αποσκοπεί στο να δείξει, με δραματικό έστω τρόπο, την κατάληξη μιας ολόκληρης ιστορικής περιόδου -η ανάλυση της οποίας δεν ανήκει στη πλαίσια της παρούσης εργασίας- που με τα θετικά της και τα αρνητικά της χαρακτηριστικά προσδιόρισε το «γενετικό κώδικα» του ελληνικού εργατικού συνδικαλιστικού κινήματος επιβαρύνοντάς το με ένα εξαιρετικά δύσκολο αποτιναζόμενο φορτίο στη διάρκεια της ενηλικίωσής του.

Τα αποτελέσματά της ιστορικής αυτής περιόδου είναι ορατά ακόμη και σήμερα –έστω και με παραλλαγμένες μορφές- στο σύγχρονο συνδικαλιστικό βίο. Η ιστορική έρευνα για την προπολεμική περίοδο ανέδειξε ορισμένα «οργανωτικά χαρακτηριστικά» τα οποία είχαν ήδη διαμορφωθεί ως το 1922 και γίνονταν εμφανή στη διάρκεια του μεσοπολέμου. Τα χαρακτηριστικά αυτά του ελληνικού εργατικού συνδικαλισμού μπορούν να συνοψιστούν σε τρία σημεία:⁶⁹

- ◆ ένα πλήθος από πρωτοβάθμια σωματεία που μπορούσαν να χειραγωγηθούν εύκολα από το κράτος, τους εργοδότες ή τις συνδικαλιστικές παρατάξεις και που είχαν συχνά σύντομη ιστορική ζωή
- ◆ η καθυστερημένη εμφάνιση δευτεροβάθμιων οργανώσεων, οι περισσότερες από τις οποίες συγκροτήθηκαν μετά την ίδρυση της ΓΣΕΕ και από αυτές

⁶⁸ Έτσι τον αποκαλούσαν οι Ευρωπαίοι κυρίως συνδικαλιστές, σύμφωνα με τον Τζεκίνη Χ. (1987), *ο.ε.π.*, σελ. 116-118.

⁶⁹ Φουντανόπουλος Κώστας (2002) «Εργασία και εργατικό κίνημα στην Ελλάδα» στο Χατζηιωσήφ Χρήστος (επιμ.) *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. 1922-1940 Ο μεσοπόλεμος*. Αθήνα: Βιβλιόραμα, σελ.295-336.

ελάχιστες ήταν εκείνες που μπορούσαν να παίξουν ρόλο συντονιστή των αγώνων του κλάδου τους⁷⁰

- ♦ με δεδομένη την ελλειμματική λειτουργία των ομοσπονδιών, τα εργατικά κέντρα έπαιζαν για δεκαετίες τον απαραίτητο αυτό συντονιστικό ρόλο.⁷⁰

Σημαντικό ρόλο έπαιξε επίσης η νομοθεσία που έδινε το δικαίωμα συγκρότησης σωματείων σε οποιαδήποτε ομάδα 20 ατόμων⁷¹ γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα, με την αξιοποίηση του υπάρχοντος νομοθετικού πλαισίου, την οργανωτική πολυδιάσπαση του συνδικαλιστικού κινήματος,⁷¹ η οποία σε συνδυασμό με την παροχή προνομίων⁷² στα ηγετικά στελέχη τους λειτούργησε διαλυτικά για το κίνημα.

3.2.2 Η δεκαετία 1950-1960

Στην αρχή της δεκαετίας του '50 οι 540.000 βιομηχανικοί εργάτες και ο αυξανόμενος υπαλληλικός κόσμος (τράπεζες, δημόσια διοίκηση κ.α.) χωρίς αξιόπιστη συνδικαλιστική ηγεσία σε δευτεροβάθμιο και τριτοβάθμιο επίπεδο, λόγω της κυριαρχίας των παρατάξεων των Μακρή και Θεοδώρου,⁷³ προσπαθούσαν να επιβιώσουν οικονομικά είτε με την αμερικανική βοήθεια και το σχέδιο Μάρσαλ είτε με την αυτοσυγκράτηση και τη λιτότητα στη διαβίωσή τους.

⁷⁰ Στο ίδιο, σελ. 320.

⁷¹ Το 1914 ψηφίστηκε ο νόμος 281 περί σωματείων με τον οποίο καθιερώθηκε το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι και τα σωματεία έχασαν το μικτό συντεχνιακό χαρακτήρα τους. Παράλληλα, όμως, ετίθετο όριο στις δραστηριότητες των σωματείων σύμφωνα με την εισηγητική έκθεση του νομοσχεδίου: «Το πνεύμα του συνεταιρίζεσθαι δεν συνήνητησεν από το 1864 τα προσκόμματα, άτινα αλλαγού παρενεβλήθησαν, αρθέντα δια μακροχρονίων και σκληρών αγώνων... (Ο συνεταιρισμός) ...αποτελεί σήμεραν μεγίστη κοινωνικήν δύναμιν κινουμένην και δρώσαν επ' ωφελεία του κοινωνικού συνόλου, βαδίζουσα δε παραλλήλως του επισήμου συνεταιρισμού του κράτους, όπερ πολλάκις βοηθεί ουσιωδώς την εκπλήρωσιν των σκοπών του, και δύναται να είναι και δια το κράτος βοηθός πολύτιμος...».

⁷² Π.χ. το Ταμείο Επικουρικής Συντάξεως Συνδικαλιστικών Στελεχών.

⁷³ Το 10^ο συνέδριο της ΓΣΕΕ συνήλθε τους μήνες Σεπτέμβριο και Οκτώβριο του 1950. Το νομικό πλαίσιο που αφορούσε το συνδικαλισμό προέβλεπε πάμπολλες απαγορεύσεις και περιορισμούς μεταξύ των οποίων ήταν η απαγόρευση κυκλοφορίας συνδικαλιστικής ανακοίνωσης χωρίς την έγκριση της αστυνομίας, οι περιορισμοί στη διαδικασία κήρυξης απεργίας, η πλήρης απαγόρευση απεργιών κ.ο.κ.[Βλ. Λιβιεράτος Δ. (1998, ο.ε.π., σελ. 110-116.) Από την άλλη ήταν σαφές ότι η διοίκηση Μακρή δεν ήταν διατεθειμένη να παραχωρήσει την οποιαδήποτε σπιθαμή χώρου εξουσίας σε όσους αμφισβητούσαν την εξουσία της, ακόμη και εκ των έσω. Έτσι, από τη μια έκοβε και έραβε στα μέτρα της τις καταστατικές διατάξεις και διατηρώντας σωματεία-φαντάσματα από την άλλη βασίλευε.

Όμως τα σημαντικότερα προβλήματα της εποχής είναι η ανεργία και η υποαπασχόληση. Σύμφωνα με τον παρακάτω πίνακα, παρά τη μετανάστευση αυξάνεται τόσο ο απόλυτος όσο και ο σχετικός αριθμός των ανέργων.⁷⁴

Έτος	Αριθμός			Εργατικό δυναμικό	Απασχόληση
	Αριθμός ανέργων	Ποσοστό Ανεργίας προς εξωτερικό	Μεταναστών		
1950	0,176	5,42	-0,016	3,258	3,082
1	0,180	5,49	-0,013	3,291	3,111
2	0,183	5,53	-0,012	3,326	3,143
3	0,187	5,58	-0,007	3,357	3,170
4	0,190	5,62	-0,021	3,407	3,217
55	0,194	5,66	-0,030	3,452	3,258
6	0,197	5,71	-0,034	3,493	3,295
7	0,201	5,75	-0,023	3,518	3,317
8	0,204	5,79	-0,016	3,547	3,342
9	0,208	5,83	-0,022	3,589	3,381

Η κυβερνητική πολιτική, ιδιαίτερα με την ανάληψη της πρωθυπουργίας και της ηγεσίας της Εθνικής Ριζοσπαστικής Ένωσης από τον Κωνσταντίνο Καραμανλή το 1955, είναι προσανατολισμένη στην ταχεία οικονομική ανάπτυξη μέσω κατασκευής έργων υποδομής, εισαγωγή κινήτρων για το ιδιωτικό κεφάλαιο για την πραγματοποίηση επενδύσεων, που στηρίζονταν εν πολλοίς στη συμπίεση των μισθών και ημερομισθίων στα όρια της επιβίωσης.⁷⁵

Έτος	Συνολικό εισόδημα	εθνικό Γεωργία	Μισθοί και ημερομίσθια Μη-γεωργ.	% συνολικού εισοδήματος
1950	28,982	7,098	10,213	35,2%
1	34,544	8,460	12,173	35,2%
2	35,995	8,816	12,684	35,2%
3	47,265	11,576	16,655	35,2%
4	54,303	15,737	17,625	26,9%
55	62,477	17,838	20,573	32,9%

⁷⁴ Βλ. Tsaliki P. (1991) *The Greek Economy: Sources of Growth in the Postwar Era*. N.Y.: Praeger Publishers, σελ.72 (επεξεργασία στοιχείων από OECD, *Labor Force Statistics*, 1971 και 1988). Αξιοπίστα στοιχεία για την υποαπασχόληση δεν φαίνεται να υπάρχουν λόγω της ιδιομορφίας του ορισμού του όρου αλλά και της αδυναμίας των κρατικών υπηρεσιών να συλλέξουν τέτοια στοιχεία. Περιοριζόμαστε στην πληροφορία περί 1.000.000 υποαπασχολούμενων που μας δίνεται στο Σεφέρης Κ. (1975) *Ελληνικό Συνδικαλιστικό Κίνημα (1860-1975)*, Αθήνα: «Νέο Συνδικαλιστικό Κίνημα» σελ.81.

⁷⁵ Tsaliki P. (1991) *The Greek Economy: Sources of Growth in the Postwar Era*. N.Y.: Praeger Publishers σελ. 30. Επεξεργασία ποσοστού Θ.Τ.

Έτος	Συνολικό εισόδημα	εθνικό Γεωργία	Μισθοί και ημερομίσθια γεωργ.	Μη- % συνολικού εισοδήματος
6	73,088	21,121	24,883	34,0%
7	78,517	22,390	26,025	33,1%
8	80,842	21,145	26,577	32,9%
9	83,790	20,932	28,371	33,9%
60	89,853	20,692	31,406	34,9%

Ταυτόχρονα αρχίζει ένα νέο κύμα μετανάστευσης προς τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης, που μεγαλώνει στα μέσα της δεκαετίας, υπό τις ευλογίες της δεξιάς κυβέρνησης με τις «διακρατικές συμφωνίες».⁷⁶ Η οικονομική εισοδηματική πολιτική που ακολουθήθηκε, ιδιαίτερα από τις κυβερνήσεις της δεξιάς, αποσκοπούσε στη συνεχή αφαίρεση δικαιωμάτων των εργαζομένων, με αιχμές την μείωση ή κατάργηση της αποζημίωσης των απολυομένων, την αναστολή του νόμου για τον κρατικό έλεγχο των ομαδικών απολύσεων, την μείωση του επιδόματος ανεργίας και εν γένει την εξασθένηση ή/και αφαίρεση δικαιωμάτων και ελευθεριών.⁷⁷

⁷⁶ Η μετανάστευση φτάνει στο ύψιστο σημείο το 1956 (34 χιλιάδες Έλληνες πήραν το δρόμο για «τις φάμπρικες της Γερμανίας και του Βελγίου τις στοές.») Συνολικά, μεταξύ 1955 και 1974, οι Έλληνες μετανάστες ανήλθαν σε 1.200.000 περίπου ενώ από αυτούς 600,000 κατευθύνθηκαν προς τη Δυτική Γερμανία. Άλλες χώρες υποδοχής ήταν η Γαλλία, η Ολλανδία, η Ελβετία, η Σουηδία, η Κύπρος, η Αυστραλία, οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής και ο Καναδάς, ακόμη και η Λιβύη. Οι ανειδίκευτοι αυτοί «φιλοξενούμενοι εργάτες» απασχολήθηκαν σε βαριές και ανθυγιεινές θέσεις εργασίας στις οποίες οι ντόπιοι δεν ήθελαν να απασχοληθούν. Βλ. Τσουκαλάς Κ. (1969) *Η Ελληνική τραγωδία: Από την απελευθέρωση ως τους συνταγματάρχες*. Αθήνα: Νέα Σύνορα· Meynaud J. (2002) *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα. Τόμος Α' (1946-1965)*. Αθήνα: Σαβάλα· Drounga E. (1998) "Albanians in the Greek Informal Economy". *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol. 24, No.2, σελ. 249-268.

⁷⁷ Το νομικό πλαίσιο που είχε διαμορφωθεί από προηγούμενες ιστορικές περιόδους αλλά και με τη νομοθεσία του εμφυλίου πολέμου και των πρώτων μετεμφυλιακών χρόνων στερούσε τα δικαιώματα και τις ελευθερίες των πολιτών. Έτσι με νομοθετικά διατάγματα (π.χ. 392/1947 και 687/1948) συγκροτούνταν «Επιτροπές Ασφαλείας» που είχαν δικαίωμα να εκτοπίζουν όσους πολίτες η Αστυνομία έκρινε «επικίνδυνους», με αναγκαστικούς νόμους, όπως ο 516/1948 περί «ελέγχων νομιμοφροσύνης δημοσίων, τραπεζικών κλπ υπαλλήλων, συγκροτούνταν «Συμβούλια Νομιμοφροσύνης» πρώτου και δεύτερου βαθμού κ.ο.κ. Με βάση τον ΑΝ 516/1948 απολύθηκαν αρκετοί συνδικαλιστές από το χώρο των τραπεζών που αρνήθηκαν να υποταχθούν στους εκβιασμούς ή δεν υπέκυψαν στις δελεαστικές προτάσεις να εξελιχθούν ιεραρχικά και να σταματήσουν απεργιακούς αγώνες (Βαγγέλης Τσακίρης, γ.γ. Συλλόγου Υπαλλήλων Ιονικής 1956, Μίνα Γιάννου, Σύλλογος Υπαλλήλων Τράπεζας Ελλάδος 1956 κ.α.). Επίσης χρησιμοποιήθηκε ο Α.Ν. 1984/1940 της δικτατορίας Ι. Μεταξά περί πολιτικής επιστρατεύσεως για να κατασταλούν απεργίες όπως αυτή των υπαλλήλων της Τράπεζας Ελλάδος το 1951. Επιπλέον, ο Ν. 1943/1951 απαγόρευε στους εργοδότες να καταβάλλουν μισθό σε απεργούς των τραπεζών και των επιχειρήσεων κοινής ωφελείας και εφαρμόστηκε ακόμη και σε στάσεις εργασίας στις 11.11.1960. Ειδικά για τους τραπεζικούς υπαλλήλους ίσχυσαν τα ΝΔ 2510/1953 και 3072/1954. Με το πρώτο, ανάμεσα σε άλλες διατάξεις, προβλεπόταν η άρση της προστασίας για τον πρόεδρο και το γενικό γραμματέα

Μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο, και με ένα μεγάλο μέρος της ηγεσίας της στους τάφους, στις εξορίες και στις φυλακές,⁷⁸ η συνδικαλιστική αριστερά και πολλοί συνδικαλιστές σοσιαλιστικής ή φιλελεύθερης κατεύθυνσης που δεν εντάχθηκαν στα συνδικαλιστικά σχήματα του «κρατικού συνδικαλισμού» προσπάθησαν να ανασυνταχθούν προσπαθώντας να κινητοποιήσουν τους εργαζόμενους για την επίλυση των άμεσων και καυτών προβλημάτων και, στο μέτρο του δυνατού, να ασκήσουν άμεση και έμμεση επιρροή στις «επίσημες ηγεσίες». Ο κρατικός συνδικαλισμός από την άλλη δεν αποτελούσε ένα απόλυτα ενιαίο και συμπαγές σύνολο καθώς πολλοί ήταν εκείνοι που παρίσταναν τους «ηγέτες» της εργατικής τάξης εντελώς ιδιοτελώς⁷⁹ και όταν δεν αποδέχονταν την κρατική παρέμβαση για λόγους πολιτικής επιβίωσης - ακόμη κι αυτοί έπρεπε να λογοδοτήσουν στη βάση τους κατά τις συνδικαλιστικές εκλογές, εκτός αν επρόκειτο για τα λεγόμενα «σωματεία-φαντάσματα»⁸⁰ - ακολουθούσαν διασπάσεις της ΓΣΕΕ (π.χ. 1954 με τη δημιουργία της «Νέας ΓΣΕΕ»)⁸¹.

των συλλόγων προσωπικού στις τράπεζες Ελλάδος, ΑΤΕ και ΕΤΕ. Με το δεύτερο, απαγορευόταν σε οιονδήποτε τραπεζικό υπάλληλο απολυόταν να είναι μέλος της οικείας συνδικαλιστικής οργάνωσης. Για περισσότερες λεπτομέρειες, βλ. «Συνδικαλιστική Ελευθερία», Εφημ. *Τραπεζικό Βήμα*, Περίοδος Β', Έτος 1^ο, Αρ. Φύλλου 8, 8/11/62.

⁷⁸ Ακόμη και η μαζική μετανάστευση στέρησε από την ελληνική εργατική τάξη όχι μόνο ηγέτες που είχαν ήδη αναδειχθεί αλλά και από νέους που δεν είχαν τη δυνατότητα να εργασθούν στον ελληνικό χώρο. Η φυσική εξόντωση εκατοντάδων συνδικαλιστών στις μάχες του εμφυλίου αλλά και στις μαζικές εκτελέσεις ήταν ένα ακόμη σημαντικός παράγοντας που συνέβαλε στην έλλειψη αξιόμαχων και αξιόπιστων συνδικαλιστικών στελεχών. Βλ. Σεφεριάδης Σ. (1998) «Διεκδικητικό Κίνημα και Πολιτική: Ο Ελληνικός Συνδικαλισμός πριν τη Δικτατορία (1962-1967)», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, Τεύχ. 12, Νοέμβριος, σελ. 5-34. Επίσης για τις απώλειες σε συνδικαλιστικό στελεχιακό δυναμικό, βλ. Βερναρδάκης Χ. και Μαυρή Γ. (1991) *Κόμματα και Κοινωνικές Συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα - Οι προϋποθέσεις της μεταπολίτευσης*. Αθήνα: Εξάντας.

⁷⁹ Χρηματοδότηση από Εργατική Εστία, λήψη επικουρικής σύνταξης από το «Ταμείο Επικουρικής Ασφάλισης Συνδικαλιστών» κ.α. Για όλα αυτά, βλ. Κουκουλές Γ. (1984), *ο.ε.π.*

⁸⁰ Για το ρόλο των «σωματείων-φαντασμάτων» ή «σωματείων-σφραγίδων», βλ. Κουκουλές Γ. (1984) και Κουκουλές Γ. (1995) *ο.ε.π.*

⁸¹ Η «Νέα ΓΣΕΕ» ήταν ένα αποκλειστικό δημιούργημα του Ελ. Γονή, ο οποίος διετέλεσε υπουργός Εργασίας επί κυβερνήσεων Παπάγου και Ελληνικού Συναγερμού. Κατά τη διάρκεια της υπουργείας του ψηφίστηκαν ορισμένοι από τους πιο αντεργατικούς νόμους της μεταπολεμικής Ελλάδας, όπως ο Ν. 2348/1953 και ο Ν. 3239/1955. Με τον πρώτο απαγορευόταν σε «μη εθνικόφρονες» να προσληφθούν ως καπνεργάτες και όσοι προσλαμβάνονταν απασχολούνταν με δήμερες συμβάσεις εργασίας, οι οποίες έληγαν τα Σάββατα και ξανάρχιζαν να ισχύουν τις Δευτέρες. Οι «ανεπιθύμητοι» στερούνταν κάθε δικαιώματος καθόσον ότι οι συμβάσεις τους ανανεώνονταν κατ' αυτό τον τρόπο επί δεκαετίες με αποτέλεσμα να μην δικαιούνται οιαδήποτε αποζημίωση σε περίπτωση μη ανανέωσης της σύμβασης. Ο Ν. 3239/1955 έδινε το δικαίωμα στους εργοδότες να καταφεύγουν στη διαιτησία ακόμη και χωρίς τη συγκατάθεση των εργαζομένων οπότε απαγορευόταν η απεργία. Εφαρμόστηκε σε βάρος των απεργών της Τράπεζας της Ελλάδος και της Αγροτικής Τράπεζας στη δεκαετία του 1950 και σε βάρος του συνόλου των τραπεζικών υπαλλήλων στην απεργία του Νοεμβρίου 1960.

Η αριστερά και οι δημοκρατικοί συνδικαλιστές συγκρότησαν παρατάξεις με κυριότερη το «Δημοκρατικό Συνδικαλιστικό Κίνημα» (ΔΣΚ) που στο μεγαλύτερο μέρος της ιστορικής του διαδρομής ακολούθησε μια γραμμή σχετικής αυτονομίας απέναντι στις κομματικές εκφράσεις (ΕΔΑ, ΕΛΔ-ΣΚΕ, κ.α.) και απέκλεισε το ενδεχόμενο συγκρότησης ξεχωριστής συνομοσπονδίας τύπου προπολεμικής «Ενωτικής ΓΣΕΕ». ⁸² Έτσι από τη μια το ΔΣΚ λειτουργούσε ως πόλος συσπείρωσης του αποκαλούμενου προοδευτικού συνδικαλισμού και από την άλλη με το να μην θεωρείται ένα είδος αντι-ΓΣΕΕ διευκόλυνε την προσέγγιση είτε με συντηρητικούς και ρεφορμιστές συνδικαλιστές που διαχωρίζονταν από την επίσημη κρατικά ελεγχόμενη ΓΣΕΕ είτε με συνδικαλιστές που προέρχονταν από νέα στρώματα της εργατικής τάξης που δημιουργούνταν λόγω της οικονομικής μεγέθυνσης και της αλλαγής της κοινωνικής μορφολογίας και τα οποία δεν επιθυμούσαν να ταυτιστούν με την παραδοσιακή κομμουνιστική αριστερά.

Αυτή η στρατηγική απέβη προς όφελος της εργατικής τάξης στο βαθμό που από τη μια μπορούσαν οι αποκαλούμενοι προοδευτικοί συνδικαλιστές να κινητοποιούν τα τμήματα που το αναπτυξιακό μοντέλο της ελληνικής οικονομίας αναδείκνυε πιο δυναμικά (οικοδόμοι που η αύξησή τους λόγω της ανοικοδόμησης δεν είχε ακόμη οροφή, αυτοκινητιστές, τραμβαγέρηδες και σιδηροδρομικοί, ηλεκτρισμός, τραπεζοϋπάλληλοι κ.α.) και από την άλλη υπό το φόβο της ανάπτυξης μαζικών κοινωνικών κινημάτων εκτός των ορίων του συστήματος οι κυβερνήσεις τόσο του Κέντρου (ΕΠΕΚ) όσο και της Δεξιάς

---

⁸² Η Ενωτική ΓΣΕΕ δημιουργήθηκε από τα συνδικάτα που αποκλείστηκαν από το 4^ο συνέδριο της ΓΣΕΕ (Μάιος 1928) λόγω του ότι οι σύνεδροι τους ήταν κομμουνιστές και η παρουσία τους απειλούσε τους εύθραυστους συσχετισμούς δυνάμεων της τότε πλειοψηφίας της διοίκησης της συνομοσπονδίας (φιλοκυβερνητικοί οπαδοί του Λαϊκού Κόμματος με επικεφαλής τον Ι. Καλομοίρη, σοσιαλιστές με επικεφαλής τον Δ. Στρατή του Ανεξάρτητου Σοσιαλιστικού Κόμματος και σοσιαλιστές της Σοσιαλιστικής Εργατικής Ένωσης του πρώην ηγέτη της Φεντερασιόν της Θεσσαλονίκης). Οι σύνεδροι που ανήκαν στις Ομοσπονδίες Ηλεκτρισμού, Δέρματος, Καπνεργατών, Τύπου, Επισιτισμού και Οικοδομών ίδρυσαν το 5μελές Γραφείο των Αποκλεισμένων Οργανώσεων και το Φεβρουάριο του 1929 συγκάλεσαν το ιδρυτικό συνέδριο της Ενωτικής Γενικής Ομοσπονδίας Εργατών Ελλάδας (η 'Ενωτική'). Δεν είναι της παρούσης η κρίση για τη δράση της Ενωτικής ΓΣΕΕ. Πάντως πρέπει να λεχθεί ότι ασκήθηκε έντονη κριτική και αυτοκριτική στους κόλπους της κομμουνιστικής αριστεράς για το «ιστορικό λάθος» της ίδρυσης αντι-ΓΣΕΕ. Βλ. Λιάκος Α. (1993) *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του μεσοπολέμου: Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*. Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τραπεζής της Ελλάδος, σελ. 115-153. Για εξιστόρηση των κύριων στιγμών του μεσοπολεμικού αγωνιστικού απεργιακού κινήματος αλλά και των συνεδρίων της ΓΣΕΕ, βλ. Λιβιεράτος Δ. (1976) *Το Ελληνικό Εργατικό Κίνημα στην Ελλάδα (1918-1923)*. Αθήνα: Καρανάση· Λιβιεράτος Δ. (1985) *Οι Κοινωνικοί Αγώνες στην Ελλάδα (1923-1927)*, Αθήνα, Κομμούνα· Λιβιεράτος Δ. (1987) *Οι Κοινωνικοί Αγώνες στην Ελλάδα (1927-1931)*, Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις· Λιβιεράτος Δ. (1999) *Τα Συνέδρια της ΓΣΕΕ*, Αθήνα: Προσκήνιο.

(«Ελληνικός Συναγερμός», ΕΡΕ) φρόντισαν να προβούν σε ορισμένες παραχωρήσεις στο επίπεδο της εργατικής νομοθεσίας ενσωματώνοντας στο ελληνικό δίκαιο διεθνείς συμβάσεις εργασίας.⁸³ Βέβαια, η εφαρμογή τους στην πράξη δεν ήταν πάντοτε αυτονόητη καθόσον οι κυβερνήσεις και οι εργοδότες προσπαθούσαν να παραβλέπουν το νομικό αυτό πλαίσιο, γεγονός που άφηνε το σεβασμό και την εφαρμογή των συμβάσεων αυτών στην αγωνιστικότητα των εργαζομένων.

Οι αγώνες που αναπτύσσονται κυρίως με ευθύνη των ομοσπονδιών και σωματείων που επηρεάζονται ή διοικούνται από αριστερούς,⁸⁴ σοσιαλιστές και ανεξάρτητους φιλελεύθερους συνδικαλιστές κλιμακώνονται καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας. Ήδη την επαύριον της στρατιωτικό-πολιτικής ήττας της κομμουνιστικής αριστεράς, το 1950, από την 1^η Μαΐου μέχρι την 31^η Οκτωβρίου εκδηλώθηκαν 79 απεργίες με 163.000 απεργούς. Το 1951 οι απεργίες έγιναν με αίτημα την αποκατάσταση των ημερομισθίων και των μισθών τουλάχιστον στα προπολεμικά επίπεδα. Το 1952 έγιναν 259 απεργίες με 298.673 απεργούς με αιτήματα αύξησης αποδοχών, μείωσης της ανεργίας, και διατήρησης των επικουρικών ταμείων μιας σειράς κλάδων.⁸⁵ Το τελευταίο

⁸³ 1951: Κύρωση Σύμβασης 11/1921 για το δικαίωμα οργάνωσης των γεωργικών εργατών, 1953: Κατοχύρωση της Διεθνούς Σύμβασης της Ρώμης, 1959: κύρωση της διεθνούς συλλογικής σύμβασης «περί συνδικαλιστικών ελευθεριών (ΔΣΕ 91/1951). Βλ. Κυριακόπουλος Α. (επιμ.) (1960) *Η συνδικαλιστική ελευθερία: Μελέτη του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας*. 20όν Δημοσίευμα του Κέντρου Κοινωνικών Σπουδών της Ανωτάτης Βιομηχανικής Σχολής, Αθήνα: ΑΒΣΠ και Μουδόπουλος Στ. (2001) *Κανόνες προστασίας των συνδικαλιστικών δικαιωμάτων*, Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλα.

⁸⁴ Όσοι δεν είχαν εξοριστεί ή φυλακισθεί για τη δράση τους στον εμφύλιο ή για τη συνδικαλιστική δραστηριότητά τους και όσοι έγιναν αριστεροί στη διάρκεια της εργασιακής τους ζωής λόγω της τριβής τους με τα προβλήματα της καθημερινότητας. Ας μην ξεχνάμε ότι τη δεκαετία αυτή θεσπίστηκαν τα περιβόητα Πιστοποιητικά Κοινωνικών Φρονημάτων με βάση τα οποία αποκλείονταν από κάθε δημόσια υπηρεσία ή οργανισμό οι αριστεροί, οι «συνοδοιοπόροι» και οι οικογένειες των αριστερών. Ακόμη και στον ιδιωτικό τομέα η κατάσταση ήταν δύσκολη για τις προσλήψεις πολιτών αριστερών φρονημάτων. Βλ. Αλιβιζάτος Ν. 1983 *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974). Οψεις της ελληνικής εμπειρίας*. Αθήνα: Θεμέλιο.

⁸⁵ «1950. Μετακαλείται από τις ΗΠΑ ο ασφαλιστικολόγος Παούελ και αναλαμβάνει 'οργανωτής' του ΙΚΑ. Μετά από μελέτη του ασφαλιστικού μας συστήματος, προτείνει: 1. Συγχώνευση όλων των ασφαλιστικών ταμείων και δημιουργία ενιαίου ασφαλιστικού φορέα. 2. Διαχείριση των κεφαλαίων των ασφαλιστικών ταμείων από τα ίδια (μέχρι τότε και στη συνέχεια κατετίθεντο υποχρεωτικά στην Τράπεζα της Ελλάδος άτοκα ή με επιτόκιο 0,5% και, ουσιαστικά, εχαρίζοντο στους βιομηχάνους για...βιομηχανική ανάπτυξη). Ο αείμνηστος Χρ. Αγαλλόπουλος, γενικός διευθυντής ΙΚΑ –ο θεσμός του διοικητή δεν υπήρχε- πρότεινε την ενοποίηση κατ' ομοειδή επαγγέλματα. Καμία πρόταση δεν γίνεται δεκτή. Ο Πάουελ φεύγει – υπάρχουν και ...καλοί Αμερικανοί- και ο δημιουργός του ΙΚΑ Αγαλλόπουλος απολύεται το 1953.» Βλ. Κυριαζής Δ. (1995) «Η ενοποίηση των ασφαλιστικών ταμείων», *Τραπεζικό Βήμα*, Περίοδος Δ', Αρ. φύλλου 256-257, Νοέμβρης-Δεκέμβρης. Η δυνατότητα δέσμευσης των αποθεματικών των ταμείων δόθηκε με τον νόμο 1611/1950. Επίσης με τον νόμο 1846/51, όλα τα αποθεματικά των τραπεζών ήταν υποχρεωτικά δεσμευμένα στην Τράπεζα της Ελλάδος με

αυτό αίτημα διατηρεί σήμερα αμείωτη την έντασή του καθώς από τότε οι περισσότερες κυβερνήσεις προσπαθούν να συγχωνεύσουν τα ταμεία αυτά και να τα εντάξουν στο Ίδρυμα Κοινωνικών Ασφαλίσεων –συχνά με μείωση συντάξεων και αύξηση ορίων ηλικίας για συνταξιοδότηση καθώς και με αύξηση των εισφορών των εργαζομένων. Η πρώτη αυτή απόπειρα απέτυχε δείχνοντας ότι επρόκειτο για αίτημα που συνένωνε επίσημη ΓΣΕΕ και ανεπίσημη αριστερή συνδικαλιστική ηγεσία και που η εναντίωση σ' αυτή την σιωπηρή συμμαχία θα δημιουργούσε μείζονα πολιτικά προβλήματα. Το 1954 η κυβέρνηση Παπάγου προσπάθησε να αφαιρέσει δικαιώματα προστασίας των συνδικαλιστικών στελεχών και να περικόψει τα ανθυγιεινά επιδόματα. Ένα σημαντικό στοιχείο αυτής της χρονιάς είναι η διεκδίκηση των συνδικαλιστών της επίσημης ΓΣΕΕ για καθιέρωση της υποχρεωτικής συνδρομής στα συνδικάτα.⁸⁶

Το 1955 η κατάσταση αρχίζει να αλλάζει καθώς τα προβλήματα οξύνονται και οι εργαζόμενοι αντιδρούν πολύ πιο έντονα και μαζικά. Επίσης απεργούν ολοένα και περισσότεροι κλάδοι, ακόμη και οι θεωρούμενοι ως κοινωνικώς συντηρητικοί, όπως οι καθηγητές της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Παράλληλα κινητοποιούνται με 24 και 48ωρες απεργίες οι τροχιοδρομικοί Αθήνας-Πειραιά, οι αρτεργάτες και οι εργαζόμενοι στον ΟΤΕ. Εκτός από τα άμεσα κλαδικά και οικονομικά αιτήματα, σε πολλές περιπτώσεις προβάλλονται θεσμικά αιτήματα αποκατάστασης των συνδικαλιστικών ελευθεριών, εκδημοκρατισμού του συνδικαλιστικού κινήματος, απόσυρση διατάξεων περί υποχρεωτικής συνδικαλιστικής εισφοράς. Το 1955 είναι σημαντικό έτος και από την άποψη των συνεδρίων: 12^ο Συνέδριο ΓΣΕΕ (δεν άλλαξαν οι συσχετισμοί), ιδρυτικά συνέδρια του «Δημοκρατικού Συνδικαλιστικού Κινήματος» και της Ομοσπονδίας Τραπεζοϋπαλληλικών Οργανώσεων Ελλάδας (ΟΤΟΕ). Μπροστά στον κίνδυνο να χάσει η επίσημη ΓΣΕΕ την όποια

επιτόκιο 0% - 4% και δίνονταν ως δάνεια στο κεφαλαίο. Αυτή η ρύθμιση ευθύνεται για το 35% του οικονομικού ελλείμματος των ασφαλιστικών ταμείων. Πάνω από 21 τρισεκ. δρχ χάθηκαν από την αναγκαστική αυτή διαχείριση και μόνο για τα 5 ειδικά ταμεία κύριας σύνταξης (ΕΤΕ, ΑΤΕ, Τρ. Ελλάδος, ΤΑΠΠΑΤ και ΕΤΒΑ) χάθηκαν 980 δισεκ. δρχ. Η μεγαλύτερη πρόκληση όμως είναι, ο δανεισμός των ασφαλιστικών ταμείων από τα κρατικά χρηματοπιστωτικά ιδρύματα, με επιτόκια που ξεπερνούν το 30%. Βλ. συνέντευξη του τέως προέδρου της ΟΤΟΕ και νυν βουλευτή του ΠΑΣΟΚ Δ. Κουσελά στο περιοδικό *Τα Νέα του ΤΥΠΕΤ* που αναδημοσιεύτηκε στο *Τραπεζικό Βήμα*, Περίοδος Δ', Αρ. φύλλου 251, Ιούνης.

⁸⁶ Πρόκειται για αίτημα που όταν έγινε αποδεκτό δημιούργησε τεράστια προβλήματα. Δεν αναφερόμαστε στην έννοια του «χρηματισμού» αλλά στην έννοια της εξάρτησης των συνδικάτων από το κράτος και τους εργοδότες για την οικονομική ευρωστία τους. Χαρακτηριστικά είναι τα παραδείγματα που αναφέρονται στην υπερχρηματοδότηση των δευτεροβάθμιων και τριτοβάθμιων συνδικαλιστικών οργανώσεων και στην υποχρηματοδότηση των πρωτοβάθμιων. Βλ. Κοψίνη Χ. (2001) «Συνδικάτα στη σκιά του κράτους», εφ. *Καθημερινή*, 2.12.2001
http://www.kathimerini.gr/4dcgi/_w_articles_economy_389769_02/12/2001_9806

απήχησή της στους εργαζόμενους προβαίνει σε ορισμένες κινητοποιήσεις και παρουσιάζει προς τα έξω δημοκρατικότερο προσώπειο. Γι' αυτό, το 1956 έγιναν πολύ περισσότερες απεργίες (147) στις οποίες συμμετείχαν περισσότεροι εργαζόμενοι (320.000) και από τις απεργίες αυτές 12 ήταν πανελλαδικές και 38 μεγάλης διάρκειας (τροχιοδρομικοί, καπνεργάτες, αρτεργάτες, τυπογράφοι). Το 1957 μειώνονται οι απεργίες αλλά αυξάνουν οι απεργοί και οι χαμένες ώρες εργασίας. Πολλές απεργίες κηρύσσονται πάλι από την επίσημη ΓΣΕΕ για λόγους γοήτρου.

Ορισμένες από αυτές τις παραπάνω απεργίες παρουσίασαν μια ποικιλία πρωτοβουλιών και μεθόδων δράσης. Σε ορισμένες περιπτώσεις οι απεργοί συγκρούστηκαν μετωπικά με τους ισχυρούς την εποχή εκείνη κατασταλτικούς μηχανισμούς της «καχεκτικής δημοκρατίας»⁸⁷ ή προέβησαν σε καταλήψεις εργοστασιακών εγκαταστάσεων και απεργίες πείνας (μεταλλωρύχοι Λαυρίου, λιγνιτωρύχοι, κλωστοϋφαντουργοί Βέροιας κ.α.). Το 1958 παρατηρείται ύφεση του απεργιακού κύματος καθόσον ότι η επίσημη ΓΣΕΕ εκτίμησε ότι η προεκλογική περίοδος δεν προσφερόταν για αγωνιστικές απεργιακές κινητοποιήσεις που θα έφερναν σε δύσκολη θέση την κυβέρνηση ΕΡΕ-Καραμανλή. Αντιθέτως, η αντιπολίτευση και κυρίως η ΕΔΑ τις ευνοούσαν προσπαθώντας να κεφαλαιοποιήσουν πολιτικά τους απεργιακούς αγώνες. Η Πρωτομαγιά και άλλες περιπτώσεις όπου μπορούσαν να υπάρξουν κινητοποιήσεις των εργατικών τάξεων και στρωμάτων προσφέρονταν για την προσέλκυση ψηφοφόρων και στελεχών. Η ΕΔΑ κατάφερε να φέρει στην επιφάνεια του εκλογικού προσκήνιου την κοινωνικο-κινηματική διάσταση που είχε πάρει η μέχρι τότε εργατική δράση και έτσι συμβάλλοντας αποφασιστικά η αριστερά αναδείχτηκε σε αξιωματική αντιπολίτευση για πρώτη φορά στην νεοελληνική ιστορία.⁸⁸ Αυτή η εξέλιξη επέδρασε θετικά σε δύο επίπεδα. Από τη μια ενίσχυσε την αυτοπεποίθηση ενός μεγάλου μέρους των εργαζομένων που αντιλαμβάνονταν τη σημασία της κοινωνικό-κινηματικής διάστασης του απεργιακού αγώνα και από την άλλη οδήγησε την επίσημη ΓΣΕΕ να αποδεχθεί αιτήματα της συνδικαλιστικής αντιπολίτευσης' γεγονός που στο συνολικό πολιτικό πλαίσιο της εποχής σήμαινε για τους ακραίους πολιτικούς και κομματικούς συμμάχους της ότι οδηγείτο σε «ολισθηρούς δρόμους». Παρά ταύτα, η επόμενη χρονιά (1959) οι απεργιακές κινητοποιήσεις μειώθηκαν μιας και η επίσημη ΓΣΕΕ κηρύσσει λιγότερες απεργίες και συνήθως τις εκτονώνει μέσα σε λίγες ώρες. Οι όποιες μεγάλες απεργίες έγιναν ήταν εκείνες που

---

⁸⁷ Για το περιεχόμενο του όρου «καχεκτική δημοκρατία» με το οποίο χαρακτηρίζεται το πραγματικό πολίτευμα της μεταπολεμικής Ελλάδας, βλ. Νικολακόπουλος Η. (2001) *Η Καχεκτική Δημοκρατία Κόμματα και Εκλογές, 1946-1967*. Αθήνα: Εκδόσεις Παττάκη.

⁸⁸ Βλ. Νικολακόπουλος (2001) *ο.ε.π.*, καθώς και Meynaud J. (2002) *ο.ε.π.*, Μαυρή Γ. και Βερναρδάκης Χ. (1991), *ο.ε.π.*

οργανώνονταν από τις ομοσπονδίες στις οποίες η αντιπολίτευση ασκούσε μεγάλη επιρροή (12ήμερη πανελλαδική απεργία της Ομοσπονδίας Πετρελαίου, 48ωρη απεργία πείνας εργαζόμενων στον ΣΕΚ Πειραιά, 48ωρη πανελλαδική απεργία των αρτηριατών-μακαρονοποιών.)

3.2.3 Η δεκαετία 1960-1970

Η έναρξη της δεκαετίας του '60 βρίσκει ακόμη στην κυβερνητική εξουσία τον Κ. Καραμανλή και την Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση. Το οικονομικό πρόγραμμα του Πρωθυπουργού χαρακτηρίζεται από μια σειρά φιλόδοξους στόχους: προώθηση των επενδύσεων ιδιωτικού κεφαλαίου μέσω μιας πιο ευέλικτης πιστωτικής πολιτικής, εκσυγχρονισμός του βιομηχανικού τομέα ώστε να επιταχυνθεί η οικονομική ανάπτυξη μιας κατά κύριο λόγο αγροτικής χώρας,⁸⁹ ο ισοσκελισμός του κρατικού προϋπολογισμού, η σταθεροποίηση της δραχμής και του βιοτικού επιπέδου και η κατοχύρωση της ένταξης της χώρας στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα.⁹⁰

Στο πολιτικό επίπεδο η πρακτική των κυβερνήσεων Καραμανλή ήταν καθαρά ψυχροπολεμική-αντικομμουνιστική και όλοι οι μηχανισμοί του κράτους κυριαρχούνταν από τη λογική του αποκλεισμού της αριστεράς από το κράτος και γενικότερα την πολιτική ζωή. Χαρακτηριστικότερη εκδήλωση αυτής της πολιτικής λογικής και πρακτικής ήταν ο τρόπος με τον οποίο διεξήχθησαν οι βουλευτικές εκλογές της 29^{ης} Οκτωβρίου 1961.⁹¹ Ο στόχος του κρατικού και κομματικού μηχανισμού της ΕΡΕ ήταν να αποθαρρυνθούν οι εκλογείς και να μην αναδείξουν την Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά (ΕΔΑ) σε αξιωματική αντιπολίτευση, όπως έγινε στις βουλευτικές εκλογές του 1958. Έτσι μεθοδεύτηκε η εφαρμογή ενός σχεδίου κατατρομοκράτησης των οπαδών της αριστεράς· οι συγκεκριμένες εκλογές απέκτησαν το χαρακτηρισμό των εκλογών «βίας και νοθείας» και η Ένωση Κέντρου (συνασπισμός κομμάτων του κεντρώου χώρου υπό την ηγεσία του Γεωργίου Παπανδρέου) εξέδωσε τη «Μαύρη Βίβλο» για τα έργα και τις ημέρες της ελληνικής δεξιάς ως κυβερνητικής δύναμης. Η κοινωνική δυσαρέσκεια που συσσωρευόταν

---

⁸⁹ Σε ομιλία του κατά τα εγκαίνια της Διεθνούς Έκθεσης Θεσσαλονίκης το 1960, ο Κ. Καραμανλής εκτιμούσε ότι «κράτος και ιδιώτες επί έναν αιώνα περίπου εστερούμεθα προοπτικής» και ότι με την πολιτική της κυβέρνησής του «ο εις ευρείαν έκτασιν εκσυγχρονισμός και η ανάπτυξις της ελληνικής οικονομίας πραγματοποιούνται με παγιωμένη νομισματική σταθερότητα». Βλ. εφημερίδα *Ελευθερία*, Περίοδος Β', Έτος 16^{ον}, Αρ. φύλλου 489, 4/9/1960.

⁹⁰ Jouganatos G. (1992) *The Development of the Greek Economy, 1950-1991: An Historical, Empirical, and Econometric Analysis*. Westport, CT: Greenwood Press, σ. 13-54.

⁹¹ Βλ. Βλ. Meynaud J. (2002) *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα: 1946-1965*. Α' Τόμος. Αθήνα: Σαββάλας, σελ. 140-149.

οδηγείτο σε απεργιακές κινητοποιήσεις από τη μια και σε στήριξη της αξιωματικής αντιπολίτευσης της Ένωσης Κέντρου, η οποία κατήγαγε θριαμβευτική νίκη στις εκλογές του Νοεμβρίου 1963 και, ιδιαίτερα, σ' αυτές του Απριλίου 1964. Στην άνοδο της Ένωσης Κέντρου στην εξουσία συνέβαλαν πολλοί παράγοντες, όπως η αδυναμία του Κ. Καραμανλή να ελέγξει τις πράξεις του παλατιού,⁹² του στρατού και των παρακρατικών ομάδων με αποκορύφωμα τη δολοφονία του ανεξάρτητου αριστερού βουλευτή Γρηγόρη Λαμπράκη, η αδυναμία της αριστεράς να αξιοποιήσει πολιτικά την αύξηση των λαϊκών κινητοποιήσεων, η ιδιομορφία του εκλογικού συστήματος με τις μονοεδρικές και διεδρικές περιφέρειες, η «στρεβλή» εκπροσώπηση των λαϊκών τάξεων στην Ένωση Κέντρου που διεκδικούσε την επίλυση των μη άμεσα ταξικών προβλημάτων, κ.α. Η κυβέρνηση του Γ. Παπανδρέου ήταν μονοκομματική καθώς η Ένωση Κέντρου μη δυνάμενη να στηριχθεί στις ψήφους των βουλευτών της ΕΔΑ προτίμησε την αναβάπτισή της στη λαϊκή ψήφο (αρχές του 1964) που της χορηγήθηκε απλόχερα από μια κοινωνία που άλλαζε και δεν μπορούσε να υπομείνει το «κράτος της δεξιάς». Η κυβέρνηση αυτή αποπειράθηκε να εφαρμόσει πρόγραμμα πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών μεταρρυθμίσεων. Σε ορισμένους τομείς η παρέμβασή της ήταν αποτελεσματική: απελευθέρωση των περισσότερων πολιτικών κρατουμένων, διάλυση ορισμένων παρακρατικών ομάδων, μείωση -στο μέτρο του εφικτού- του κατασταλτικού ρόλου της αστυνομίας και χαλάρωση της ισχύος εμφυλιοπολεμικών νόμων,⁹³ αύξηση του χρόνου υποχρεωτικής εκπαίδευσης, αύξηση μισθών στο δημόσιο τομέα της οικονομίας και των αγροτικών επιδοτήσεων, κ.α.

Το καλοκαίρι του 1965 η κυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου ανατράπηκε από την παρέμβαση του παλατιού και μερίδας της δεξιάς πτέρυγας του κόμματος που προθυμοποιήθηκε να συμβάλει στο πολιτικό παιχνίδι του νεαρού βασιλιά Κωνσταντίνου, ο οποίος ήθελε να διατηρήσει αλώβητο το ρόλο του θρόνου. Ο

---

⁹² Με αφορμή τον προγραμματισμό ενός ταξιδιού της τότε Βασίλισσας Φρειδερίκης στο Λονδίνο, όπου σε προηγούμενη ανεπίσημη επίσκεψή της είχε προηλακιστεί από συζύγους εξόριστων και φυλακισμένων αριστερών Ελλήνων πολιτών, με επικεφαλής την Αγγλίδα σύζυγο του κομμουνιστή συνδικαλιστή Α. Αμπατιέλου, δημιουργήθηκε κρίση στις σχέσεις του παλατιού με τον παραταξιάρχη της ελληνικής δεξιάς Κ. Καραμανλή. Σύμφωνα με την κυβέρνηση, το Σύνταγμα απαιτούσε κυβερνητική προσυπογραφή για κάθε Βασιλική πράξη, έστω και αν αυτή ήταν καθαρά οικογενειακή-ιδιωτική. Βλ. Μελετόπουλος Μ. (1994) *Η Βασιλεία στη Νεώτερη Ελληνική Ιστορία: Από τον Όθωνα στον Κωνσταντίνο Β΄*. Αθήνα: «Νέα Σύνορα»-Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη, σελ. 182-187

⁹³ Όπως επισημαίνεται για την ελληνική περίπτωση «...η έλλειψη αυστηρού πολιτικού ελέγχου επέτρεψε στα όργανα των σωμάτων ασφαλείας να εκδηλώνουν τη ροπή να μεταβάλλονται σε κριτές των πράξεών τους σαν να ήταν αυτόνομες οντότητες που υπακούουν σε δικούς τους κανόνες και κριτήρια εκτιμήσεως των καταστάσεών τους. Για την υπόδειξη μιας τέτοιας ροπής χρησιμοποιείται συνήθως ο όρος 'παρακυβέρνηση'». Βλ. Meynaud J. (2002) *ο.ε.π.* σελ. 531.

Γ. Παπανδρέου για να κρατήσει ισορροπίες με το παλάτι τοποθέτησε στη θέση του επικεφαλής της στρατιωτικής ηγεσίας τον στρατηγό Γεννηματά.⁹⁴ Ο Κωνσταντίνος, επίσης, απαιτούσε επίμονα από τον Γ. Παπανδρέου να διατηρήσει τον Π. Γαρουφαλιά στη θέση του Υπουργού Άμυνας ώστε να διασφαλιστεί η «παρασυνταγματική» εξουσία του θρόνου και του στρατού. Παράλληλα, η κυβέρνηση προσπάθησε ανεπιτυχώς να φέρει υπό την εξουσία της την Κεντρική Υπηρεσία Πληροφοριών (ΚΥΠ), την οποία χρηματοδοτούσε η αντίστοιχη υπηρεσία των ΗΠΑ (CIA).⁹⁵ Τέλος, η ανοιχτή κατηγορία εναντίον του Ανδρέα Παπανδρέου, γιου του πρωθυπουργού και ηγέτη της αριστερής πτέρυγας της Ε.Κ., ότι συνωμοτούσε από κοινού με προσκείμενους σ' αυτόν αξιωματικούς του στρατού (υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ), εξελήφθη από τη βάση του κόμματος ως κατά μέτωπο επίθεση κατά της δημοκρατικής αναγέννησης της χώρας. Ο πρωθυπουργός παραιτήθηκε και η πολιτική κρίση που επακολούθησε συνέβαλε στο να ξεσπάσει ανοιχτά ένα ορμητικό κοινωνικό κίνημα που ξεπέρασε τα καθιερωμένα στενά θεσμικά πλαίσια. Συγκεντρώσεις, διαδηλώσεις, απεργίες και πορείες διαδέχονταν η μία την άλλη για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα κεντρικό αίτημα των οποίων ήταν η αποκατάσταση της δημοκρατικής ομαλότητας που είχε διαταραχθεί εξαιτίας της πολιτικής του θρόνου και του παρακρατικού μηχανισμού. Σε ορισμένες περιπτώσεις, ετέθη θέμα κατάργησης της μοναρχίας και εγκαθίδρυσης της αβασίλευτης κοινοβουλευτικής μοναρχίας. Στο μεταξύ ο νεαρός βασιλιάς προσπαθούσε να διορίσει, μέσω των αλληπάλληλων ψηφοφοριών στη Βουλή, πρωθυπουργούς και κυβερνήσεις «αποστατών», δηλαδή μερίδας πολιτικών της δεξιάς πτέρυγας της Ε.Κ. που ήθελε να παίξει στο συγκεκριμένο παιχνίδι. Μεταξύ των πολιτικών συγκαταλέγονταν ο Κωνσταντίνος Μητσοτάκης που έμελλε να συνδέσει το όνομά του με την πολιτική «αποστασία» καθώς και ο πρώην σοσιαλιστής ηγέτης Ηλίας Τσιριμώκος. Τελικά, η μόνη σταθερή κυβέρνηση ήταν αυτή του Στ. Στεφανόπουλου με τη στήριξη της ΕΡΕ και του Κόμματος των Προοδευτικών του Σπ. Μαρκεζίνη. Όμως και αυτή ανατράπηκε από την «αναπάντεχη» προσέγγιση των αρχηγών της ΕΡΕ (Π. Κανελλόπουλος) και της Ένωσης Κέντρου (Γ. Παπανδρέου), κατόπιν βασιλικής προτροπής, που συμφώνησαν στη συγκρότηση της μεταβατικής κυβέρνησης Παρασκευόπουλου. Αλλά και αυτή η κυβέρνηση είχε την τύχη των προηγούμενων, καθώς επενέβη για άλλη μια φορά ο βασιλιάς διορίζοντας «υπηρεσιακή» κυβέρνηση ΕΡΕ υπό τον Π. Κανελλόπουλο τρεις μήνες πριν

⁹⁴ Βλ. Πετρίδης Π. (2000) *Εξουσία και παραεξουσία στην Ελλάδα (1957-1967)*. Απόρρητα Ντοκουμέντα. Αθήνα: Προσκήνιο-Άγγ. Σιδεράτος, σελ. 250-251.

⁹⁵ Για λεπτομέρειες, βλ. Φρήμαν Τζ. (επιμ.) (1975) *Ξενοκρατία: Το αποκαλυπτικό χρονικό των ξένων επεμβάσεων στην Ελλάδα (1944-1974)*. Αθήνα: Πάπυρος και Περιοδικό Επίκαιρα, σελ. 337-341.

από τις εκλογές τις οποίες ολόκληρο το πολιτικό επιτελείο της ΕΡΕ και το παλάτι φοβόταν προβλέποντας την επικράτηση της Ένωσης Κέντρου.

Οι αλληπάλληλες παραιτήσεις και διορισμοί κυβερνήσεων συνετέλεσαν στην απομάγευση της πολιτικής διαδικασίας και στην κόπωση της ελληνικής κοινής γνώμης που δεν έβλεπε προοπτική.⁹⁶

Οι διαδηλώσεις κόπασαν καθώς δεν υπήρχε από πολιτικό αποτέλεσμα λόγω της πολυδιάσπασης της δημοκρατικής αντιπολίτευσης. Έτσι τη νύχτα της 20ής προς την 21^η Απριλίου 1967, μια χούντα συνταγματαρχών κατέλαβε με στρατιωτικό πραξικόπημα την πολιτική εξουσία εγκαθιδρύοντας μια εφτάχρονη δικτατορία που δεν ανέκοψε την άνοδο μόνο της Ένωσης Κέντρου και, ενδεχομένως, της ΕΔΑ («θεωρία κομμουνιστικού κινδύνου») αλλά και την άνοδο του πολιτιστικού και κοινωνικού επιπέδου της νεοελληνικής κοινωνίας που, παρά την σχετικά απόμακρη θέση έναντι της Δυτικής Ευρώπης, επηρεαζόταν από τα τεκταινόμενα στη Δύση.

Παρ' όλα αυτά, σημαντικά αποτελέσματα επιτεύχθηκαν στο οικονομικό και στο κοινωνικό επίπεδο, από τη στιγμή που αναδύθηκαν διάφορα κοινωνικά στρώματα με την οικονομική ανάπτυξη, η οποία σημειώθηκε στη διάρκεια των προηγούμενων χρόνων.

Στη δεκαετία 1951-1961 η συμμετοχή των παραγωγικών τομέων ως προς το ποσοστό συμμετοχής στο ΑΕΠ διαμορφώθηκε ως εξής: ο πρωτογενής τομέας μείωσε τη συμμετοχή του από 29,16% σε 26,32%, ο δευτερογενής τομέας αντιθέτως αύξησε τη συμμετοχή του από 18,36% σε 24,94% ενώ στη δεκαετία 1961-1971 ο δευτερογενής τομέας συνέχισε να αναπτύσσεται φτάνοντας σε 32,60% και ο πρωτογενής τομέας να μειώνεται σε 17,47%. Τέλος, ο τριτογενής τομέας υπέστη μια πρόσκαιρη μείωση από 52,48% το 1951 σε 48,74% το 1961 και σε 49,93%.⁹⁷

Αυτή η συνεχής μετατόπιση από τον πρωτογενή στο δευτερογενή τομέα είχε ως συνέπεια την αύξηση των εργαζομένων στις βιομηχανικές και βιοτεχνικές μονάδες των πόλεων και των εργατών του οικοδομικού κλάδου που στήριζε την αστική πολεοδομική ανάπτυξη για την ένταξη των νέων στρωμάτων στον

---

⁹⁶ Για μια συνοπτική παρουσίαση της περιόδου 1963-1967 και των αλληπάλληλων κυβερνητικών σχημάτων, βλ. Λοβέρδος Α. (2000) *Πολιτική ιστορία της Ελλάδας (1828-1975)*. Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, σελ. 172-177.

⁹⁷ Πηγή: ΕΣΥΕ Στατιστική Επετηρίδα ΥΠΕΘΟ: Εθνικοί Λογαριασμοί Ελλάδας. Βλ. Λύτρας Α. (1993) *Προλεγόμενα στη θεωρία της ελληνικής κοινωνικής δομής*. Αθήνα: Νέα Σύνορα-Α. Α. Λιβάνη, σελ. 162.

κοινωνικό ιστό της πόλης. Το 1961 ο αστικός και ο αγροτικός πληθυσμός σχεδόν εξισώθηκαν (43,3% και 43,8% αντίστοιχα ενώ ο ημιαστικός έφτανε το 12,9%).

Έτσι στη διάρκεια της δεκαετίας του '60 αναδείχθηκαν καινούργια τμήματα της εργατικής τάξης και των νέων μικροαστικών στρωμάτων επιτηδευματιών και ελευθέρων επαγγελματιών, που διεκδίκησαν δυναμικά την συμμετοχή τους στο πολιτικό και συνδικαλιστικό γίνεσθαι.⁹⁸ Από τη μια ήταν οι εργάτες της οικοδομής των οποίων οι τάξεις μεγεθύνθηκαν⁹⁹ με την ανασυγκρότηση της χώρας και την αθρόα εισροή εργατικών χεριών από την ερημούμενη λόγω εμφυλίου και μετανάστευσης αγροτική ενδοχώρα. Όπως δείχνει ο παρακάτω πίνακας μειώνεται η ανεργία αλλά και η απασχόληση λόγω της αύξησης της απασχόλησης με αποτέλεσμα την αύξηση των διεκδικητικών δυνατοτήτων ενός μειωμένου εργατικού δυναμικού.¹⁰⁰ Παράλληλα η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας είναι τέτοια που διευκολύνει τη διεκδικητική δράση.¹⁰¹

Έτος	Αριθμός ανέργων	Ποσοστό Ανεργίας	Αριθμός Μεταναστών προς εξωτερικό	Εργατικό δυναμικό	Απασχόληση
60	0,217	6,02	-0,026	3,629	3,412
1	0,215	5,90	-0,025	3,664	3,449
2	0,199	5,51	-0,029	3,628	3,430
3	0,182	5,11	-0,033	3,593	3,411
4	0,166	4,70	-0,036	3,557	3,391
65	0,172	4,95	-0,040	3,521	3,349

⁹⁸ Βλ. Διαμαντόπουλος Θ. (1997) Η ελληνική πολιτική ζωή: Εικοστός αιώνας. Αθήνα: Παπαζήση, σελ. 181-188.

⁹⁹ «...οι ακαθάριστες επενδύσεις παγίου κεφαλαίου στις κατασκευές (που περιλαμβάνουν τις κατοικίες) ανέρχονται σε 7,2% (1961-64) του ΑΕΠ (και 8,0% την περίοδο 1965-68) έναντι 2,9% και 3,3%) αντίστοιχα στη μεταποίηση» Βλ. Καζάκος Π. (2000) «Η Ελληνική οικονομία, 1949-1967: Ανασυγκρότηση και ανάπτυξη», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος ΙΣΤ', Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών ΑΕ, σελ. 230-231.

¹⁰⁰ Βλ. Tsaliki P. (1991) *The Greek Economy: Sources of Growth in the Postwar Era*. N.Y.: Praeger Publishers, σελ.72 (επεξεργασία στοιχείων από *Labor Force Statistics*, OECD, 1971 και 1988).

¹⁰¹ Είναι χαρακτηριστικό ότι μεταξύ 1965 και 1973 η παραγωγικότητα της εργασίας στην Ελλάδα αύξαινε με υψηλούς μέσους ετήσιους ρυθμούς κατέχοντας με 8,4% την πρώτη θέση μεταξύ των χωρών του ΟΟΣΑ όταν σημαντικές χώρες του αναπτυγμένου καπιταλιστικού κόσμου σημείωναν χαμηλότερες επιδόσεις, π.χ. Δυτική Γερμανία 4,2% και Αγγλία 4,1%. Βλ. Βαϊτσος Κ. και Γιαννίτσης Τ. (2005) «Η μεταπολεμική οικονομική μεγέθυνση» στο Σακελλαρόπουλος Θ. (επιμ.) *Οικονομία και πολιτική στη σύγχρονη Ελλάδα*. Τόμος Α', Αθήνα: Διόνικος, σελ. 60.

6	0,161	4,67	-0,007	3,449	3,288
7	0,149	4,39	-0,033	3,370	3,220

Σ' αυτή την κατηγορία εντάσσονται οι μισοειδικευμένοι και ανειδίκευτοι εργάτες που επανδρώνουν τις ολοένα και πιο γοργά αναπτυσσόμενες βιομηχανικές μονάδες των δύο μεγάλων πόλεων -Αθήνα και Θεσσαλονίκη- δημιουργώντας ένα σχετικά ευμέγεθες βιομηχανικό προλεταριάτο. Από την άλλη διογκώνονται οι γραμμές των υπαλλήλων των τραπεζών και οργανισμών κοινής ωφελείας που είναι απαραίτητοι για την στοιχειωδώς ομαλή ανάπτυξη της κοινωνικής υποδομής των μεγάλων πόλεων αλλά και της βιομηχανικής ανασυγκρότησης. Διευρύνεται επίσης το μέγεθος των ειδικευμένων στρωμάτων της εργατικής τάξης και των τεχνικών-μηχανικών στις νέες βιομηχανίες (χημικές βιομηχανίες, μεταλλουργίες, κατασκευή μεταφορικών μέσων κ.α.) που κερδίζουν έδαφος σε σχέση με τις παραδοσιακές βιομηχανικές μονάδες (διατροφής, ποτών και καπνού, υφαντουργίας, ένδυσης και υπόδησης κ.α.).¹⁰² Πρόκειται για σημαντική δομική μεταβολή της νεοελληνικής καπιταλιστικής οικονομίας που δείχνει ότι όχι μόνο ο πρωτογενής τομέας υποσκελίζεται από το δευτερογενή μεταποιητικό τομέα¹⁰³ αλλά και ότι υπάρχει μετατόπιση από την ελαφρά βιομηχανία παραγωγής καταναλωτικών αγαθών στη βαριά βιομηχανία, στην κατασκευή «ενδιάμεσων αγαθών» και στην παραγωγή μέσων παραγωγής.¹⁰⁴ Όμως, παρά την ανάπτυξη των δυνάμεων του δευτερογενούς τομέα της οικονομίας και την ανάπτυξη του ακαθάριστου εθνικού προϊόντος και παρά το γεγονός ότι από οικονομικής πλευράς η Ελλάδα της δεκαετίας του '60 δεν θυμίζει παρά αμυδρά την προπολεμική και καθόλου την Ελλάδα των αρχών του 20ού αιώνα, δεν μπορεί η χώρα να συγκριθεί με αυτές της Δυτικής Ευρώπης που αποτελούν πλέον τα πρότυπα των αρχουσών καπιταλιστικών τάξεων και μερίδων. Η κατάσταση δεν μπορεί να θεωρηθεί ειδυλλιακή, καθώς η γεωργία και οι συναφείς κλάδοι της πρωτογενούς παραγωγής εξακολουθούν να απασχολούν περισσότερο από το 50% του

¹⁰² Όπως αναφέρει ο Π. Καζάκος, (Στο ίδιο, 231) οι χημικές βιομηχανίες μεταξύ 1953 και 1963 αύξησαν την συμμετοχή τους στην μεταποίηση από 4,2% σε 7,8%, αυτή δε η αύξηση συνεχίστηκε σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του '70.

¹⁰³ Στην περίπτωση της χημικής βιομηχανίας συγκεντρώνεται και επενδύεται μεγάλο μέρος του ξένου κεφαλαίου που διεισδύει στον ελληνικό οικονομικό χώρο. Ενδεικτικά, αναφέρεται ότι το 81% των ξένων συνολικών κεφαλαίων συγκεντρώθηκε στους κλάδους των πετρελαιοειδών, των χημικών, αλλά και της μεταλλουργίας, των μεταφορικών μέσων και των ηλεκτρονικών συσκευών. Βλ. Σταματόπουλος Δ. (1986) «Ο δρόμος προς την αναπτυξιακή κρίση» στο Παλαιολόγος Ν. και Χαραλάμπης Δ. (επιμ.) *Κοινωνικές τάξεις, κοινωνική αλλαγή και οικονομική ανάπτυξη στη Μεσόγειο*. Διεθνές συνέδριο του Ιδρύματος Μεσογειακών Μελετών-Αθήνα 1984, Τόμος Β', σελ. 177-206.

¹⁰⁴ Βλ. Jouganatos G. (1992) *The Development of the Greek Economy, 1950-1991: An Historical, Empirical, and Econometric Analysis*. Westport, CT: Greenwood Press

ενεργού πληθυσμού.¹⁰⁵ Από πλευράς δεικτών βασικών καταναλωτικών αγαθών και υπηρεσιών (π.χ. ηλεκτρικό ρεύμα, πυκνότητα τηλεφωνικών εγκαταστάσεων κ.ά.), η Ελλάδα βρισκόταν πίσω από την Πορτογαλία και μπροστά από την Τουρκία στη σχετική κατάταξη του ΟΟΣΑ.¹⁰⁶ Ακόμη πιο χαρακτηριστική είναι η σύγκριση όσον αφορά το ακαθάριστο κατά κεφαλήν ΑΕΠ που, αν και είχε αυξηθεί μεταξύ 1953 και 1963 με ρυθμό ετήσιας αύξησης 6,3% φτάνοντας τα 590 δολάρια ΗΠΑ και ισοδυναμώντας με το 1/3 του αντίστοιχου ΑΕΠ της ΟΔΓερμανίας και της Γαλλίας (ή 1/6 των ΗΠΑ), παρέμενε σε χαμηλά επίπεδα. Η στήριξη, βεβαίως, σε τέτοιους ουδέτερους στατιστικούς δείκτες και μεγέθη είναι δυνατό να παραπλανήσει τον ερευνητή αν δεν είναι υποψιασμένος ότι μπορεί να υποκρύπτεται ιδεολογική προκατάληψη. Πρέπει να λαμβάνονται υπόψη διάφοροι ποιοτικοί κοινωνικο-οικονομικοί δείκτες και μεγέθη που να δείχνουν, π.χ., την κατεύθυνση της αναδιανομής του εισοδήματος, της κατανομής των κονδυλίων του δημοσίου προϋπολογισμού σε παιδεία, υγεία, κοινωνική ασφάλιση, έρευνα και άλλες κοινωνικές υποδομές.

Οι δομές της ελληνικής βιομηχανίας εξακολουθούσαν να παρουσιάζουν «ευδιάκριτες χρόνιες αδυναμίες». Από τη μια αφθονούν οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις που στηρίζονται στα άφθονα φτηνά χέρια της εσωτερικής μετανάστευσης. Από την άλλη ο κύριος όγκος των βιομηχανικών χρηματικών πόρων κατευθυνόταν στην παραγωγή ειδών εγχώριας κατανάλωσης λόγω της κρατικής προστατευτικής πολιτικής με αποτέλεσμα οι βιομηχανικές εξαγωγές να αποτελούν λιγότερο από το 10% του συνόλου των ελληνικών εξαγωγών. Παρά τους άνευ προηγουμένου έντονους ρυθμούς ανάπτυξης που συναγωνίζονταν, αν δεν ξεπερνούσαν, αυτούς των χωρών της νοτιοανατολικής Ασίας τα χρόνια δομικά οικονομικά προβλήματα παρέμεναν.¹⁰⁷

Στη διάρκεια της δεκαετίας του '60 το σκηνικό αλλάζει, όσον αφορά τον εργατικό συνδικαλισμό. *Νέες μορφές δράσης των εργαζομένων και των συνδικάτων τους, όπως στάσεις εργασίας, μακρόχρονες απεργίες, απεργίες πείνας, καταλήψεις δρόμων, γεφυρών και διαδηλώσεις στους δρόμους έγιναν καθημερινότητα.* Μετά την ταραγμένη δεκαετία του '40 και την αντικομμουνιστική υστερία της δεκαετίας του '50 (παράνομο το Κομμουνιστικό Κόμμα και εξορισμένα ή προσφυγοποιημένα τα στελέχη και τα

¹⁰⁵ Όπως εκτιμούσε τότε ο ΟΟΣΑ κατά το 1963 το ποσοστό έφτανε το 54,7%. Βλ. Meynaud J. (2002) *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα. Β' Τόμος. Βασιλική εκτροπή και Στρατιωτική δικτατορία*. Αθήνα: Σαββάλας, σελ. 215.

¹⁰⁶ Στο ίδιο, σελ. 215.

¹⁰⁷ Ο ετήσιος ρυθμός ανάπτυξης στην Ελλάδα μεταξύ 1955 και 1973 ανερχόταν σε 6-7%. Βλ. Lolos E.G.S. (1998) "Success and Failure of Economic Policies: The Experience of Greece and Portugal", *Comparative Economic Studies*. Vol. 40, No.1 . 72-90.

μέλη του), η δεκαετία του 1960-1970 (η «σύντομη δεκαετία» όπως θα αποκληθεί λόγω της δικτατορίας 1967-1974) απέδειξε ότι οι υπνώττουσες, νέες και παλαιές δημοκρατικές δυνάμεις της κοινωνίας συσπειρώνονται γύρω από τα βασικά δημοκρατικά αιτήματα για ένα κράτος δικαίου (ομαλός πολιτικός βίος, νομιμοποίηση του ΚΚΕ, κατάργηση του συνδικαλιστικού τμήματος της ασφάλειας, κατάργηση των φακέλων των πολιτών, ελεύθερος εργατικός και φοιτητικός συνδικαλισμός, οικονομική δημοκρατία-κράτος πρόνοιας κα). Στον αγώνα αυτό πλάι στους εργαζόμενους του τομέα της ενέργειας θα σταθούν σε πρώτη φάση οι εργαζόμενοι στις τράπεζες και στην τηλεφωνία που θα οργανωθούν στην Ένωση Συνεργαζομένων Συνδικάτων Τραπεζών και Κοινής Ωφελείας και αργότερα (Μάιος 1962).

Εκείνο που αλλάζει και ανοίγει το δρόμο στην αλλαγή των ρεπερτορίων δράσης του εργατικού συνδικαλιστικού και των άλλων κοινωνικών κινημάτων είναι η δομή των πολιτικών ευκαιριών. Με αυτή την έννοια, μπορούμε να κατανοήσουμε την ανάπτυξη των κοινωνικών αγώνων και την αλλαγή ρεπερτορίων. Από τη μία, όπως τονίστηκε, η σταδιακή αλλαγής της κοινωνικοοικονομικής δομής με την ανάπτυξη του δευτερογενούς τομέα και της βιομηχανικής εργατικής τάξης των πόλεων, και από την άλλη η επίδραση αυτής της μεταβολής στην πολιτική κομματική σκηνή βοήθησαν στην σχετική χαλάρωση των εμφυλιοπολεμικών νόμων. Το γεγονός των εκλογών της «βίας και νοθείας» δεν αλλάζει τη γενική πολιτική πορεία προς ένα πιο ανεκτικό κλίμα απέναντι στις εργατικές και άλλες κινητοποιήσεις που δεν μπορούν να αντιμετωπιστούν με τη στυγνή κρατική καταστολή.¹⁰⁸

Η αφύπνιση του μαχητικού μαζικού διεκδικητικού και, εν πολλοίς, αυτόνομου συνδικαλιστικού κινήματος των μισθωτών εργαζομένων, που έθετε σε κίνδυνο τόσο τη σταθερότητα του συγκεκριμένου καθεστώτος καπιταλιστικής ανάπτυξης όσο και την παραμονή των παρατάξεων Μακρή και Θεοδώρου στους θώκους της εξουσίας στη ΓΣΕΕ και στα συνδικάτα είχε ορισμένες θετικές συνέπειες στο νομικό επίπεδο για τους εργαζόμενους και τα συνδικαλιστικά στελέχη. Το 1961 με το νομοθετικό διάταγμα 4204/61 επικυρώθηκε η ΔΣΕ 87/1948 περί «συνδικαλιστικής ελευθερίας και προστασίας του συνδικαλιστικού δικαιώματος» σύμφωνα με την οποία οι εργαζόμενοι έχουν δικαίωμα να ιδρύουν και να συμμετέχουν σε οργανώσεις

---

¹⁰⁸ Ενδεικτικό αυτής της «αλλαγής κλίματος» είναι ότι σε κείμενα εκθέσεων της επιτροπής για τα σχέδια προεκλογικής διαφώτισεως της ΕΡΕ σιγά-σιγά υποβαθμίζεται ο ρόλος του στρατού ως του βασικότερου παράγοντα του αντικομμουνιστικού αγώνα –χωρίς να εγκαταλείπεται τελείως– υπέρ της ιδεολογικής και κοινωνικής παρέμβασης του κόμματος για το κέρδισμα του μυαλού και της ψυχής των λαϊκών μαζών. Βλ. Πετρίδης Π. (2000) *ο.ε.π.*, σελ.532-540.

της αρεσκείας τους και μόνοι τους να εκπονούν και να καταρτίζουν τα καταστατικά και τους κανονισμούς λειτουργίας τους, να εκλέγουν ελεύθερα τους εκπροσώπους τους, να οργανώνουν να καταστρώνουν τη στρατηγική, την τακτική και το πρόγραμμα δράσης τους.¹⁰⁹ Με άλλα λόγια, ορίζει το περιεχόμενο της «συλλογικής αυτονομίας» τόσο με τη θετική όσο και με την αρνητική διάστασή της, δηλαδή ωθεί τους εργαζόμενους να πάρουν στα χέρια τους τις συλλογικές υποθέσεις τους και απαγορεύει στο κράτος («δημόσιες αρχές») να επεμβαίνει με οιονδήποτε τρόπο στη λειτουργία των συνδικαλιστικών οργανώσεων. Επικυρώθηκε επίσης η ΔΣΕ 98/1949 «περί εφαρμογής των αρχών του δικαιώματος οργανώσεως και συλλογικής διαπραγμάτευσης» με το ν.δ. 4205/61. Σύμφωνα με αυτήν, οι εργοδοτικές και οι εργατικές οργανώσεις μπορούν να έρχονται εκούσια σε διαπραγματεύσεις για τη σύναψη συλλογικών συμβάσεων εργασίας. Τέλος, το 1967 υιοθετήθηκαν οι ακόλουθες Διεθνείς Συστάσεις Εργασίας: 94/1952 περί «γνωμοδότησης και συνεργασίας σε επίπεδο επιχείρησης» που αποσκοπούσε στην προαγωγή της γνωμοδότησης και της συνεργασίας σε θέματα αμοιβαίου ενδιαφέροντος που δεν εμπίπτουν στο πεδίο της συλλογικής διαπραγμάτευσης και που απηχούσε, έστω και σε εμβρυακό επίπεδο τις τάσεις που άρχισαν να εμφανίζονται στην Δυτική Ευρώπη και στη Βόρεια Αμερική για την συμμετοχή των εργαζομένων στις αποφάσεις της επιχείρησης· ΔΣΕ 129 περί «επικοινωνίας μέσα στην επιχείρηση» και ΔΣΕ 130 περί «έρευνας των διαμαρτυριών που προκύπτουν από την επικοινωνία στην επιχείρηση».

Ας δούμε, όμως, αναλυτικότερα το χρονικό των συνδικαλιστικών αγώνων αυτής της «σύντομης δεκαετίας». Ποια ήταν τα γενικά αιτήματα της νέας εργατικής τάξης που είχε συγκροτηθεί στην Ελλάδα εκείνη την εποχή;¹¹⁰ Αύξηση των μισθών, ημερομισθίων και συντάξεων γιατί «ενώ έχομε από καιρό ξεπεράσει τα προπολεμικά επίπεδα σε εθνικό εισόδημα, ο εργατικός μισθός παραμένει χαμηλότερος απ' ό,τι ήταν πριν από τον πόλεμο.» Η καταπολέμηση της ανεργίας και της υποαπασχόλησης διότι «η ανεργία και η υποαπασχόληση είναι το μεγαλύτερο εμπόδιο στην ανάπτυξη της χώρας» καθώς «το 25% των εργατών και το 36% των αγροτών παραμένουν άνεργοι.» Ελεύθερες

¹⁰⁹ Για τα θέματα των διεθνών συμβάσεων εργασίας και τους θεσμούς που εισάγονται στις δεκαετίες του '60 και '70, βλ. Μητρόπουλος Α. (1985) *Συνδικάτα και εξουσία στη Δυτ. Ευρώπη*. Αθήνα: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, σ. 453-469.

¹¹⁰ Βλ. απόσπασμα άρθρου του Δ. Γκούτα στο περιοδικό *Νέα Οικονομία* (Φεβρ. 1961) που εξέδιδε ο Α. Αγγελόπουλος και δημοσιεύεται στο Λιβιεράτος Δ. (2003) *Η κίνηση των 115: Κοινωνικοί αγώνες 1962-1967*. Αθήνα: Προσκήνιο-Αγγ. Σιδεράτος, σελ. 115-117. Λίγα λόγια για τον Δ. Γκούτα. Εργάστηκε στην Εμπορική Τράπεζα και σπούδασε στην Ιταλία με θέμα τον εργατικό συνδικαλισμό κάτι σπάνιο όχι μόνο για την εποχή εκείνη αλλά και για τη σημερινή. Αντί να θυσιάσει τα ιδανικά του στο βωμό της καριέρας προτίμησε να ασχοληθεί με το συνδικαλισμό χωρίς να σταματήσει να εργάζεται. Ήταν συνεργάτης του εκ των ηγετών του σοσιαλιστικού συνδικαλισμού και συνιδρυτή του ΔΣΚ, Δημήτρη Στρατή.

συλλογικές συμβάσεις και κατάργηση του νόμου 3239/55. Εξυγίανση των Οργανισμών Κοινωνικής Ασφάλισης. Εξασφάλιση εργατικής κατοικίας σε όλους τους εργαζόμενους. Εφαρμογή της εργατικής νομοθεσίας με παράλληλη κατάργηση αντεργατικών διατάξεων. Κατάργηση της Εργατικής Εστίας και της υποχρεωτικής κρατήσεως του ημερομισθίου από τους εργαζόμενους.

Οι πρώτοι απεργοί του 1962 ήταν οι φορτοεκφορτωτές της Γιουγκοσλαβικής ζώνης Θεσσαλονίκης που από την 3^η Ιανουαρίου κήρυξαν απεργία διαρκείας με οικονομικά αιτήματα. Ακολουθήθηκαν από τους 1700 εργαζόμενους της ΥΔΡΕΞ (27.1). Στις 13 Μαρτίου σειρά έχουν οι μεταλλωρύχοι του Λαυρίου που με μια 24ωρη προειδοποιητική απεργία διεκδικούν αυξήσεις των αποδοχών από τη γαλλική εταιρεία που εκμεταλλεύεται τα μεταλλεία. Στις 15 Μαρτίου οι σαπωνοποιοί της Αθήνας κατεβαίνουν σε απεργία με οικονομικά αιτήματα. Στις 26 Μαρτίου αρχίζει η 9ήμερη απεργία των αρτεργατών, μυλεργατών και μακαρονοποιών καθώς και η μονοήμερη των τυπογράφων και οι δύο απεργίες πέτυχαν τους στόχους τους που ήταν να αυξηθούν οι μισθοί κατά 15-20%. Στις 30 Μαρτίου απήργησαν οι γιατροί του ΙΚΑ. Αυτό σήμαινε πως επαγγελματικά στρώματα που βρίσκονταν μέσα στο κρατικό σύστημα εργασιακών σχέσεων άρχισαν να κινούνται. Όμως, η είσοδος των οικοδόμων στο απεργιακό σκηνικό είναι που έδωσε φτερά στο συνδικαλιστικό κίνημα της εποχής και τόνωσε το δυναμικό του χαρακτήρα. Η πρώτη 24ωρη απεργία των οικοδόμων έγινε στις 5 Απριλίου με οικονομικά αιτήματα για να την διαδεχθεί στις 20 Απριλίου η απεργία των 30.000 οικοδόμων του Λεκανοπεδίου Αττικής-Πειραιά και της Ελευσίνας που συνοδεύτηκε από μαζική συγκέντρωση και σύγκρουση με την αστυνομία. Όλο αυτό το διάστημα εκδηλώνονται μικρές και μεγάλες απεργιακές κινητοποιήσεις, συγκεντρώσεις και πορείες που συνήθως καταλήγουν σε συγκρούσεις με την αστυνομία που προσπαθεί να τις απαγορεύσει, γεγονός που πολιτικοποιεί τις κινητοποιήσεις καθώς τα αιτήματα διευρύνονται και σ' αυτά περιλαμβάνεται η «τήρηση του συντάγματος», το δε σύνθημα που θα κυριαρχεί στις συγκεντρώσεις-διαδηλώσεις είναι το «114». Παράλληλα, αλλά και από κοινού σε ορισμένες περιπτώσεις, κινητοποιούνται οι φοιτητικοί σύλλογοι με συγκεντρώσεις και πορείες, ενίοτε συγκρουσιακές.

Ο παρακάτω πίνακας δείχνει εμφανώς την ποσοτική διαφορά των απεργιακών κινητοποιήσεων μεταξύ της περιόδου 1950-1961 και της περιόδου 1962-1967.

	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967
Απεργίες	195	198	172	210	-	169	113	100	135	115	182	228	339	434	609	89
Αρ. απεργών ^α	153	85	49	50		115	92	42	56	53	57	101	164	255	349	91
Χαμένες ώρες ^α	1615	953	312	553		1138	874	469	650	705	1030	2652	2771	3631	5695	901
Χαμένες ώρες/Απεργία ^α	8,28	4,81	1,81	2,63		6,73	7,73	4,69	4,81	6,13	5,66	11,63	8,17	8,37	9,35	10,12
Χαμένες ώρες/Απεργό	10,56	11,21	6,37	11,06		9,90	9,50	11,17	11,61	13,30	18,07	26,36	16,90	14,24	16,32	9,90
Απεργοί/Απεργία ^α	0,78	0,43	0,28	0,24		0,68	0,81	0,42	0,41	0,46	0,31	0,44	0,48	0,59	0,57	1,02

Πηγή: Φακιολάς Ρ. (1978) *Ο εργατικός συνδικαλισμός στην Ελλάδα*. Αθήνα: Εκδ. Παπαζήση

^α σε χιλιάδες

Αυτή η πορεία των κινητοποιήσεων δείχνει ότι ο εργατικός συνδικαλισμός αυτής της περιόδου αποκτά τα γενικά χαρακτηριστικά ενός κοινωνικού κινήματος που ξεπερνά τη φάση της συντεχνιακής προσκόλλησης στα στενά πλαίσια του κλάδου ή του επαγγέλματος και θέτει γενικότερα πολιτικά και οικονομικά αιτήματα που αφορούν ευρύτερα την κοινωνία υπερβαίνοντας τη διστακτική πολιτική των επίσημων ηγετών των συνδικάτων.¹ Χαρακτηριστικό είναι ότι από την αρχή της δεκαετίας ασκείται έντονη κριτική στην ηγεσία της ΓΣΕΕ ακόμη και από το εσωτερικό της, με το επιχείρημα της άμεσης και άκριτης αποδοχής της κυβερνητικής εισοδηματικής πολιτικής καθόσον ότι η ηγεσία της συνομοσπονδίας δέχτηκε μόνο 10% αύξηση των μισθών και ημερομισθίων μόνο κατά 10% έναντι της γενικής αύξησής τους κατά 20% που ήταν το κύριο αίτημα. Πέραν τούτου, δεν ικανοποιήθηκε καθόλου το αίτημα της αύξησης των συντάξεων όλων των εργαζομένων κατά 30% ενώ, αντιθέτως, αυξήθηκε η εισφορά των εργαζομένων στο Ίδρυμα Κοινωνικών Ασφαλίσεων κατά 0,5%. Η απόφαση ελήφθη από την κυβέρνηση κατόπιν ξεχωριστής διαβούλευσης με τους εκπροσώπους της εργοδοσίας και των εργαζομένων. Ακολούθησε, βέβαια, κοινή σύσκεψη που απλώς επικύρωσε τα προαποφασισθέντα από την κυβέρνηση μέτρα.²

Χαρακτηριστικό στοιχείο της αλλαγής των ρεπερτορίων δράσης και των αντιλήψεων είναι η κήρυξη από την Εκτελεστική Επιτροπή της ΓΣΕΕ 24ωρης απεργίας σε Αθήνα, Πειραιά και Ελευσίνα για την 27^η Ιουλίου 1965 για την υπεράσπιση της διοίκησής της από τις επιβουλές της κυβέρνησης των «αποστατών». Σημαντική δεν είναι μόνο η άμεση αντίδραση σε κυβερνητική πολιτική επίθεση αλλά και η έκκληση προς τους εργαζόμενους να «σχηματίσουν δια συνεχών κινητοποιήσεων και απεργιών αδιαπέραστον και ακατανίκητον τείχος αμύνης, κατά των βιαστών της Λαϊκής κυριαρχίας και των υπονομευτών της γαλήνης και ομαλότητος της Χώρας».³

---

¹ Για να αντιληφθούμε το κλίμα, ειδικά στην επαρχία, και το πόσο σημαντική είναι η αλλαγή στα ρεπερτόρια δράσης και στις τακτικές, σ' αυτά τα πλαίσια, αρκεί να παραθέσουμε το εξής σχόλιο της εφημερίδας *Τραπεζικό Βήμα* (Περίοδος Β', Έτος 4^ο, Αρ. φύλλου 55, 16/4/1965) «Κατά τας περιοδείας μας εις την Επαρχίαν διεπιστώσαμεν ότι οι εκπρόσωποι των Συλλόγων καταφεύγουν εις την Αστυνομίαν και είτε ζητούν άδειαν, είτε γνωρίζουσιν την πραγματοποιήσιν της απεργίας. Γνωρίζομεν εις τους συναδέλφους, ότι τοιαύτη άδεια δεν χρειάζεται ποτέ. Παρανόμως η αστυνομία εξήτει τέτοια αίτησι και προηγουμένην άδειάν της – επ' αυτού απεφάνθη το Συμβούλιον Επικρατείας. Ως εκ τούτου οι συνάδελφοι αντιπρόσωποι των Συλλόγων εις το μέλλον δεν έχουν παρά να εφαρμώζουσιν τας αποφάσεις των Συλλόγων και μόνον.»

² Βλ. εφημερίδα *Ελευθερία*, Περίοδος Β', Έτος 16^ο, Αρ. Φύλλου 486, 31/8/1960.

³ Βλ. Κουκουλές Γ. (2000) *Το εργατικό κίνημα και ο μύθος του Σίσυφου (1964-1966)*. Αθήνα: Οδυσσεάς, σελ. 47. Να σημειωθεί ότι η πλειοψηφία της διοίκησης ήταν οπαδοί των Μακρή

3.2.4 Το τραπεζικό σύστημα στην Ελλάδα

Η περαιτέρω και λεπτομερέστερη μελέτη του συνδικαλιστικού κινήματος του χώρου των τραπεζών προϋποθέτει την συνοπτική ιστορική εξέταση του ίδιου του τραπεζικού συστήματος και της λογικής του συγκεκριμένου τύπου επιχείρησης.

Οι τράπεζες αποτελούν κεντρικό κορμό του οικονομικού συστήματος μιας κοινωνίας στο βαθμό που διαθέτουν την ικανότητα να μεταβάλλουν την προσφορά χρήματος, να επηρεάζουν την αγοραστική δύναμη και να ολοκληρώνουν την οικονομική διαδικασία παραγωγής, διανομής και κατανάλωσης. Έτσι και στο νεοδημιουργηθέν νεοελληνικό κράτος το 1828 ο τότε κυβερνήτης του Ιωάννης Καποδόστριας εγκαθίδρυσε την πρώτη τραπεζική μονάδα που αποσκοπούσε στην ανασυγκρότηση της οικονομίας και στη συσσώρευση κεφαλαίων για την αποπληρωμή των χρεών λόγω των διεθνών δανείων που χορηγούνταν από ξένα κράτη και τράπεζες. Αυτή η τράπεζα ονομάστηκε «Εθνική Χρηματοδοτική Τράπεζα και λειτούργησε ως το 1831. Το 1841 ιδρύθηκε η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος (ΕΤΕ) και είναι η αρχαιότερη τράπεζα στο νεοελληνικό κράτος που επιβιώνει ως τις ημέρες μας. Στη διάρκεια του δεύτερου μισού του 19^{ου} αιώνα μια σειρά χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων άνοιξαν και έκλεισαν με συμμετοχή ξένων τραπεζικών οίκων και κεφαλαίων Ελλήνων του εξωτερικού και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Η είσοδος στον 20ό αιώνα βρίσκει το τραπεζικό σύστημα της Ελλάδας να κλωνίζεται.⁴ Ήδη το 1900 είχαν μείνει μόνο οι τρεις από τις πέντε τραπεζικές εταιρείες που δέσποζαν τις προηγούμενες δεκαετίες. Αυτές που έμειναν εν ζωή ήταν οι εξής: Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Τράπεζα επί της Εμπορικής Πίστεως και Ιονική Τράπεζα. Η τελευταία δεν λειτουργούσε ως ανώνυμη

και Θεοδώρου και στη μειοψηφία βρίσκονταν οι οπαδοί της Δημοκρατικής Συνδικαλιστικής Αλλαγής υπό τον Ν. Παπαγεωργίου που εκλέχτηκε τελικά γενικός γραμματέας μετά την αποχώρηση των οπαδών του Θεοδώρου που ζητούσε «όρκους πίστεως», δηλαδή ατομικές δηλώσεις των μελών σχετικά με τις πολιτικές τους προτιμήσεις ώστε να απομονωθούν εύκολα τυχόν «συνοδοιπόροι» των κομμουνιστών.

⁴ Psalidopoulos M. (1999) "Economic Thought and Monetary Policy in Nineteenth-Century Greece. London: Routledge" in Psalidopoulos M. and Almeida-Mata (eds) *Economic Thought and Policy in Less Developed Europe: The 19th Century*.

εταιρεία αλλά ως αγγλική αποικιακή τράπεζα με βάση τη συνθήκη ένωσης των Επτανήσων με την Ελλάδα.⁵ Η Εθνική Τράπεζα, που ιδρύθηκε το 1841, αποτέλεσε την εκκίνηση του οργανωμένου τραπεζικού τομέα στην Ελλάδα παρέχοντας χρηματοδότηση σε μια σειρά κλάδους οικονομικής δραστηριότητας λειτουργώντας ταυτόχρονα ως εκδοτική και εμπορική τράπεζα. Η κατάρρευση των τραπεζών των ομογενών οφειλόταν στον κλονισμό της εμπιστοσύνης που ήταν προϊόν της πτώχευσης του 1893 και της ήττας του πολέμου το 1897 αλλά ήταν και έκφραση των δυσκολιών των Ελλήνων τραπεζιτών του εξωτερικού να αντλήσουν κεφάλαια και χρηματοδοτήσεις.⁶ Το τέλος αυτών των τραπεζών συνέπεσε με την αλλαγή της σύνθεσης των κοινωνικών δομών στην Ελλάδα. Τα μέλη των νέων αστικών τάξεων, των νέων μικρών εμπορικών και βιοτεχνικών επιχειρήσεων που πολλαπλασιάζονταν ραγδαία απαιτούσαν χορηγήσεις και πιστώσεις από το τραπεζικό σύστημα. Αυτές όμως οι ανάγκες αποτελούσαν ευκαιρίες για την τραπεζική αγορά. Επίσης εμφανίστηκαν πλέον πολλοί μικροεισοδηματίες που αναζητούσαν διεξόδους για τις αποταμιεύσεις τους. Εκτός αυτών, η γεωργική και η βιομηχανική παραγωγή δεν μπορούσαν να αναπτυχθούν ποιοτικά και να αυξηθούν ποσοτικά με το παλιότερο καθαρά κερδοσκοπικό τραπεζικό σύστημα και οι φορείς τους απαιτούσαν νέα χρηματοπιστωτικά μέσα από τις τράπεζες για να διευκολυνθεί η ανάπτυξη της παραγωγής και του εμπορίου. Έτσι, η Εθνική Τράπεζα ανέλαβε την επιτέλεση του έργου που ήταν αρμοδιότητα των τραπεζών που κατέρρευσαν (εκδοτικά προνόμια, δημόσιο χρέος) και ανέλαβε, επιπλέον, τη στήριξη των μεγάλων δημοσίων έργων και των εταιριών κατασκευής και σιδηροδρόμων. Την κάλυψη του κενού που άφηνε η άρνηση των διοικήσεων της Εθνικής να ανοιχθούν στις πιο ριψοκίνδυνες εργασίες χρηματοδότησης των νέων αστικών στρωμάτων, ήρθε να καλύψει η δημιουργία νέων ιδιωτικών τραπεζών και η δραστηριοποίηση παλαιότερων, όπως η Τράπεζα Αθηνών (έτος ίδρυσης το 1894 ως τραπεζική εταιρεία Αντώνιος Καλλέργης και Σια) που έδινε αρχικά βάρος στις καταθέσεις των εργαζομένων (λειτουργούσε και τα πρωινά της Κυριακής) και που αργότερα εξελίχθηκε σε μεγάλο συγκρότημα εταιρειών. Η Εθνική Τράπεζα αντέδρασε στην άνοδο της Τραπεζής Αθηνών και του συγκροτήματός της με την προσπάθεια να προσελκύσει λαϊκές αποταμιεύσεις και να χορηγήσει δάνεια στα εργατικά και μικροαστικά στρώματα. Συμμετείχε, έτσι, στην ίδρυση και λειτουργία της Λαϊκής Τράπεζας της Ελλάδος. Στο εξωτερικό επεκτάθηκε με την ίδρυση της Τράπεζας Ανατολής (1904) με συμμετοχή

⁵ Για μια πρώτη εισαγωγή στο θέμα, βλ. Χατζηιωσήφ Χρ. (2000) «Η Μπελ Επόκ του Κεφαλαίου» στο Χατζηιωσήφ Χρ. (επιμ.) *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. 1900-1922 Οι απαρχές*. Αθήνα: Βιβλιόραμα, σελ. 309-349.

⁶ Βλ. Lolos L. (1966) *The Banking System : History-Evolution-Structure*. Athens, σελ. 171-187.

βρετανικών και γερμανικών τραπεζικών εταιρειών σε αντίβαρο της γαλλικής συμμετοχής στην Τράπεζα Αθηνών. Το 1906 η Τράπεζα επί της Εμπορικής Πίστεως (στην οποία συμμετείχαν γαλλικά συμφέροντα αλλά και η ΕΤΕ) συγχωνεύθηκε με την Τράπεζα Αθηνών, ενώ η Εθνική συμμετείχε μαζί με ξένες τράπεζες στην ίδρυση της Τράπεζας Κρήτης που ήταν προνομιούχος τραπεζική εταιρεία της αυτόνομης τότε μεγαλονήσου. Τέλος, το 1907 η ετερόρρυθμη τραπεζική εταιρεία Εμπειροκλέους μετασχηματίστηκε στην Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος. Άλλες τράπεζες που λειτουργούσαν τότε στον ελληνικό χώρο ήταν η Τράπεζα Μυτιλήνης και η τράπεζα Ν. Σκουζέ.

Μια από τις σημαντικότερες αλλαγές στο ευρύτερο οικονομικό σύστημα ήταν η ίδρυση το 1927 της κεντρικής Τραπεζής της Ελλάδος καθώς και των εξειδικευμένων τραπεζών Κτηματική και Αγροτική, που απέσπασαν από την Εθνική Τράπεζα τους σχετικούς τομείς. Αυτή η μεταρρύθμιση έγινε μέσα στο ιδιαίτερο οικονομικό και πολιτικό πλαίσιο που οριζόταν από την Μικρασιατική καταστροφή και τις συνέπειές της σε όλα τα επίπεδα.⁷ Το 1927 το ελληνικό τραπεζικό σύστημα αποτελείτο από 49 τράπεζες, ιδιωτικές στην πλειονότητά τους. Από αυτές 14 είχαν έδρα εκτός Αθηνών και Πειραιώς (μέχρι και ο Αλμυρός ήταν έδρα της Τραπεζής Γεωργικής Πίστεως που ιδρύθηκε το 1926). Αξίζει να σημειωθεί ότι ήδη από τότε η Τράπεζα της Ελλάδος διέθετε κατοχυρωμένη ανεξαρτησία από την πολιτική εξουσία και θεωρείται ότι οι διατάξεις του καταστατικού της ήταν από τις πιο προωθημένες στον κόσμο.⁸ Έτσι, με την ίδρυση της Τράπεζας της Ελλάδος, η χώρα απέκτησε μια κεντρική αρχή που ήταν σε θέση να παρεμβαίνει ως ρυθμιστής της χρηματοδότησης και της νομισματικής κυκλοφορίας.

Με τις Πράξεις Νο. 5076/1931 και 5422/33, και εν μέσω παγκόσμιας οικονομικής κρίσης, εισήχθησαν:

⁷ Βλ. Βατόπουλος Ν. (2004) Κερδωά Αθήνα: Χρονικό της Τράπεζας της Ελλάδος 1928-2003. Αθήνα: Ποταμός.

⁸ Βλ. Χριστοδουλάκη Ο. (2002) «Η μεταρρύθμιση του τραπεζικού συστήματος και η ίδρυση της Τράπεζας της Ελλάδος» στο Χατζηιωσήφ Χρ. (επιμ.) *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. 1922-1940 Ο μεσοπόλεμος*. Αθήνα: Βιβλιόραμα, σελ.251-267. Βλ. επίσης Τράπεζα της Ελλάδος, (1978) *Τα πρώτα πενήντα χρόνια της Τραπεζής της Ελλάδος: 1928-1978*, Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος. Επισημαίνεται επίσης ότι επί μια εικοσαετία από την ίδρυσή της, η Τράπεζα της Ελλάδος απολάμβανε ιδιαίτερης ανεξαρτησίας έναντι της κυβέρνησης. Η τράπεζα στερήθηκε της ανεξαρτησίας της το 1946 όταν εγκαθιδρύθηκε η Νομισματική Επιτροπή. Το 1993 η Τράπεζα της Ελλάδος επανέκτησε ένα μεγάλο βαθμό ανεξαρτησίας ως αποτέλεσμα της εφαρμογής της Συνθήκης του Μάαστριχτ που προέβλεπε ότι στο δεύτερο στάδιο προς την Οικονομική και Νομισματική Ένωση της Ευρώπης οι κεντρικές τραπεζες των κρατών-μελών θα ανεξαρτοποιούνταν. Βλ. Mourmouras, I. and Arghyrou, M. (2000). *Monetary Policy at the European Periphery*. Berlin-Heidelberg-New York: Springer-Verlag, σελ. 151.

- A. Η κρατική εποπτεία των τραπεζών.
- B. Η αρχή της ρευστότητας που επιτυγχανόταν με την υποχρεωτική κατάθεση ενός ποσοστού των ιδίων καταθέσεων των εμπορικών τραπεζών στην Τράπεζα της Ελλάδος.
- Γ. Το μονοπώλιο της Τράπεζας της Ελλάδος στο ξένο συνάλλαγμα
- Δ. Επιβλήθηκε η υποχρεωτική κυκλοφορία του νομίσματος.

Κατά τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου έλαβαν χώρα μεγάλες αλλαγές στο τραπεζικό σύστημα. Σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη του τραπεζικού συστήματος έπαιξαν οι συγχωνεύσεις και εξαγορές μεταξύ τραπεζών. Η Τράπεζα Αθηνών συγχωνεύτηκε με την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος (1953)· η Ιονική Τράπεζα με την Λαϊκή Τράπεζα και δημιουργήθηκε στα πλαίσια του Συγκροτήματος Ανδρεάδη (1958)· δημιουργήθηκε η κρατική Ελληνική Τράπεζα Βιομηχανικής Αναπτύξεως (ΕΤΒΑ). Στη δεκαετία του 1960 εγκαταστάθηκαν παραρτήματα ξένων τραπεζών με κυριότερη την First National City Bank με καταστήματα σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη ή πήραν μέρος στο μετοχικό κεφάλαιο Ελληνικών τραπεζών π.χ. Εμπορικής Πίστεως (όμιλος Hanover Trust). Όμως, παρά την διείσδυση ξένων τραπεζών στην ελληνική αγορά και την ολοένα και εντονότερη δραστηριοποίηση ιδιωτικών τραπεζών (π.χ. δημιουργία της Τράπεζας Εργασίας) η κρατική εποπτεία μέσω της Τράπεζας της Ελλάδος και η κρατική παρέμβαση μέσω της Εθνικής και της ΕΤΒΑ παραμένει σημαντικότερη για την εξυπηρέτηση αναπτυξιακών οικονομικών αλλά και πολιτικών στόχων.

Η οργάνωση του τραπεζικού συστήματος στην Ελλάδα κατά την περίοδο αναφοράς μας (1974-1993) ήταν η ακόλουθη:

1. Τράπεζα της Ελλάδος
2. Κρατικού ενδιαφέροντος εμπορικές τράπεζες
3. Ελληνικές ιδιωτικές εμπορικές τράπεζες
4. Κρατικές και ιδιωτικές εξειδικευμένες τράπεζες
5. Τράπεζες Επενδύσεων
6. Ταχυδρομικό Ταμιευτήριο
7. Ταμείο Παρακαταθηκών και Δανείων
8. Ξένες τράπεζες.

Όσον αφορά τη σχέση ελληνικών και ξένων τραπεζών στα πλαίσια του τραπεζικού συστήματος από την άποψη του ενεργητικού και των βασικών

εργασιών (χορηγήσεις και καταθέσεις, ο ακόλουθος πίνακας είναι ενδεικτικός για τα μεγέθη δυναμικότητάς τους:⁹

	Ενεργητικό		Χορηγήσεις		Καταθέσεις	
	Ελληνικές	Ξένες	Ελληνικές	Ξένες	Ελληνικές	Ξένες
1984	71,6	28,4	81,2	18,8	87,4	12,6
1985	81,1	18,9	82,3	17,7	88,8	11,2
1986	86,8	13,2	86,9	13,1	91,6	8,4
1987	87,0	13,0	88,2	11,8	91,6	8,4
1988	84,8	15,2	88,1	11,9	90,9	9,1
1989	84,2	15,8	89,1	10,9	90,6	9,4
1990	82,3	17,7	89,3	10,7	90,4	9,6
1991	81,1	18,9	87,9	12,1	90,0	10,0
1992	86,4	13,6	83,7	16,3	89,4	10,6
1993	83,5	16,5	80,7	19,3	87,1	12,9

Η κρατική παρέμβαση στο τραπεζικό σύστημα που ξεκίνησε με την οικονομική κρίση του μεσοπολέμου σε μεγάλο μέρος του κόσμου αποσκοπούσε στην επέμβαση στη σκοπιμότητα και κατεύθυνση της κατανομής της πίστωσης. Η κρατική παρέμβαση έγινε περισσότερο σημαντική για ορισμένες χώρες του ΟΟΣΑ και λιγότερο σε άλλες αλλά στη δεκαετία του '80 άρχισε να μειώνεται. Η παρέμβαση αυτή έγινε αναγκαία στο βαθμό που παρατηρείτο ότι πολλοί τομείς παρ' όλο που πιέζονταν να προβούν σε επενδύσεις δεν είχαν πρόσβαση σε μακρόχρονη πίστωση λόγω της περιθωριακής σημασίας μικρών και τοπικών τραπεζών σε χώρες με συγκεντρωποιημένες αγορές και κρατικούς θεσμούς. Η ταξική διαίρεση επέστρεψε στις ομάδες αυτές να προβούν στην αφαίρεση της κρατικής τραπεζικής από την κεντρική κυβέρνηση χάρη στον κεντρικό ρόλο που παίζουν στην αντίθεση δεξιάς και αριστεράς. Η σημερινή μείωση της κρατικής παρέμβασης στον τραπεζικό τομέα αντανακλά τη μεταβολή από ταξικούς σε χωρικούς τρόπους συνάρθρωσης συμφερόντων στις αγορές κεφαλαίου.¹⁰

⁹ Βλ. Κορρές . και Χιόνης Δ. (2003) *Ελληνική οικονομία: Οικονομική πολιτική και ανάλυση βασικών μακροοικονομικών μεγεθών*. Αθήνα: Αθ. Σταμούλης, σελ. 216

¹⁰ Verdier D. (2000) "The Rise and Fall of State Banking in OECD Countries" *Comparative Political Studies*, Vol. 33 No. 3, April, Sage Publications, Inc. σελ. 283-318.

3.2.5 Η ίδρυση της ΟΤΟΕ

Μέσα σε αυτή την συγκυρία της ανοικοδόμησης του ελληνικού καπιταλισμού μετά τον Β΄Π.Π. και τον Εμφύλιο Πόλεμο και στα πλαίσια της ταχύρυθμης οικονομικής μεγέθυνσης - συσσώρευσης κεφαλαίου και της αναδιοργάνωσης του τραπεζικού συστήματος, ιδρύθηκε το 1955 η ΟΤΟΕ ως αποτέλεσμα της ανάγκης για συντονισμένη δράση των Συλλόγων εργαζομένων που ήδη λειτουργούσαν σε κάθε Τράπεζα.

Ένα ερώτημα που τίθεται μονίμως στη μέχρι τώρα συζήτηση είναι το κατά πόσο κοινωνικά στρώματα των υπαλλήλων (white-collar workers - κοινώς αποκαλούμενοι και «χαρτογιακάδες»), όπως οι εργαζόμενοι στις τράπεζες, δηλαδή,¹¹ είναι ευεπίφοροι στη συλλογική οργάνωση και διεκδίκηση.¹² Ιδιαίτερα στην Ελλάδα, η αντίστοιχη συζήτηση γίνεται στα πλαίσια της προσέγγισης των οργανωμένων σχέσεων μέσα από ένα σύστημα πελατειακών σχέσεων, δηλαδή ότι οι πελατειακές σχέσεις αποτελούν σημαντικότατο μηχανισμό ένταξης των μαζών στην πολιτική.

Οι γενικού χαρακτήρα απαντήσεις ερμηνεύουν το συνδικαλισμό των μη χειρωνακτών εργατών ως έκφραση ταξικής ταυτότητας είτε ως συνέπεια της υποβάθμισης της μισθωτής υπαλληλικής απασχόλησης και των όρων με τις οποίες πωλείται στην αγορά η μισθωτή υπαλληλική εργασία είτε ως το συλλογικό κίνημα μιας νέας εργατικής τάξης που βασίζεται στις «μεταβιομηχανικές» τεχνολογίες και αγορές.

Η μελέτη που παρέμεινε κλασική στο είδος της και αποτέλεσε αναφορά για κριτική συζήτηση του θέματος είναι αυτή του G. Bain.¹³ Άσκησε κριτική στις «κοινωνιολογικές απόψεις» που τόνιζαν την υποβάθμιση του μεσοταξικού χαρακτήρα των υπαλλήλων ή την εμφάνιση νέων κοινωνικών δυνάμεων, συσχετίζοντας ουσιαστικά τα πρότυπα της συνδικαλιστικής οργάνωσης των υπαλληλικών στρωμάτων με την ταξική θέση τους· αντιθέτως, επικέντρωσε το ενδιαφέρον του στις συγκεκριμένες συνθήκες της αγοράς, των θεσμών και της

¹¹ Mills W. C. (1956) *White Collar: The American Middle Classes*. New York: Oxford University Press, σελ. 301 κ.ε.

¹² Hyman R. (1983) ‘White-Collar Workers and Theories of Class’, in Hyman R. and Price R. (eds), *The New Working Class? White-Collar Workers and Their Organizations: A Reader*. London: McMillan σελ. 3–41· Nichols Th. (1986) ‘Introduction’ in Armstrong P., Carter B., Smith Chr. and Nichols Th. (eds), *White Collar Workers, Trade Unions and Class*. London: Croom Helm Ltd. σελ. 1–14 passim, για επανεκτίμηση της φιλολογίας περί του θέματος.

¹³ Βλ. Bain G. (1970) *The Growth of White Collar Unionism*. Oxford, σελ. 180–181 and passim

πολιτικής που αποτελούν παράγοντες εμφάνισης και ανάπτυξης του νέου τύπου συνδικαλισμού σ' αυτά τα στρώματα. Από μαρξιστική σκοπιά ασκήθηκε κριτική στις απόψεις του Bain ότι θεωρεί ουσιαστικά την ανάπτυξη του συνδικαλισμού σ' αυτά τα στρώματα ως απλό αποτέλεσμα της κυβερνητικής παρεμβατικής ρυθμιστικής δραστηριότητας και όχι ως έκφραση των κοινωνικών αντιθέσεων και της πάλης των τάξεων. Η οπτική που προέρχεται από το πεδίο των «βιομηχανικών σχέσεων» τονίζει ότι δεν έχει σχέση η ταξική θέση με τα πρότυπα συνδικαλιστικής οργάνωσης αλλά ο τρόπος ρύθμισης της θέσης εργασίας (job regulation). Αντιθέτως, η μαρξιστική κριτική των «βιομηχανικών σχέσεων» τονίζει ότι η ταξική κατάσταση αυτών των στρωμάτων είναι αμφίσημη και, κατά συνέπεια, αυτή η αμφισημία-αβεβαιότητα εκφράζεται στα πρότυπα συνδικαλιστικής εκπροσώπησης τους.¹⁴ Η αμφίσημη αυτή σχέση με την συνδικαλιστική οργάνωση –αν δεν συνυπολογίσουμε άλλους παράγοντες στην ανάλυση– διαφαίνεται καθαρά σε πολλές περιπτώσεις όπου συγκρούεται η επιθυμία των υπαλλήλων να απεργήσουν για τη διεκδίκηση της ικανοποίησης αιτημάτων και η επιθυμία του καθενός ξεχωριστά να διεκδικήσει με ατομικό, και όχι συλλογικό, τρόπο την ιεραρχική του άνοδο.¹⁵

Σε άλλες έρευνες τονίζεται η επίπτωση των αλλαγών στους χώρους εργασίας, της εργασιακής σύγκρουσης και της αντίστασης στους κρατικά επιβαλλόμενους μισθολογικούς περιορισμούς που αυτά τα στρώματα θεωρούν ότι αντίκεινται στη λογική της βάσει προσόντων αμοιβής, με συνέπεια να πυκνώνουν οι γραμμές των συνδικάτων τους.¹⁶ Σημαντική επίσης είναι η αντίληψη περί καριέρας που διαμορφώνουν τα στρώματα αυτά με αποτέλεσμα να επιβάλλουν στη στοχοθεσία των συνδικάτων τους μια διαφορετική αντίληψη από αυτήν που διαπερνά τα συνδικάτα των βιομηχανικών εργατών που είναι πολύ πιο εξισωτική. Όπως θα δούμε τα ελληνικά συνδικάτα –και στην περίπτωσή μας οι σύλλογοι εργαζομένων στις τράπεζες– θέτουν συχνά στόχους που αφορούν την ιεραρχία στους χώρους εργασίας και, εμμέσως, τον έλεγχο των εργαζομένων πάνω στο αντικείμενο της εργασίας τους. Από την άλλη, όπως είδαμε, για μεγάλο χρονικό διάστημα η εισαγωγή νέας τεχνολογίας

¹⁴ Βλ. Crompton R. (1976) «Approaches to the Study of White-Collar Unionism», *Sociology*, Vol. 10, No. 3, σελ. 407-426

¹⁵ Μια έρευνα με τη μέθοδο της «συμμετοχικής παρατήρησης» θα είχε πολλά να μας πει για τους τρόπους με τους οποίους συγκρούεται η συλλογική με την ατομική συνείδηση του καθενός υπαλλήλου ξεχωριστά.

¹⁶ Armstrong P., 'Class and Control at the Point of Production: Foremen', in Armstrong et al., *White Collar Workers, o.επ.* σελ. 19-29 passim· Carter B., (1985) *Capitalism, Class Conflict and the New Middle Class*, London, Routledge and Kegan Paul, σελ. 163-167, 200-202, 234-235· Runciman W.G., (1972) *Relative Deprivation and Social Justice* Harmondsworth: Penguin, σελ. 184-200.

επέβαλε νέους όρους εργασίας. Η νέα τεχνολογία μείωνε τη διακριτική ευχέρεια των υπαλλήλων, ιδιαίτερα του γκισέ, να αντιμετωπίζουν τις απαιτήσεις των πελατών με ξεχωριστό τρόπο και, κατ' αυτό τον τρόπο, υποβάθμιζε την εργασία ενός μεγάλου αριθμού εργαζομένων. Τα στοιχειώδη προσόντα που χρειαζόνταν πια ήταν η υπακοή στους ρυθμούς του ηλεκτρονικού υπολογιστή που λειτουργούσε με τη μορφή δικτύου. Η λογική του δικτύου περιόριζε τις κινήσεις των εργαζομένων (tellers) σε πληκτρολόγηση ενός συγκεκριμένου αριθμού εντολών. Οι tellers με ολοένα και μεγαλύτερη ταχύτητα εξυπηρετούν ένα ολοένα και μεγαλύτερο αριθμό απαιτητικότερων πλέον πελατών, οι οποίοι έχουν επίγνωση των προσφερομένων δυνατοτήτων λόγω της απελευθέρωσης των αγορών και της εντεινόμενης ανταγωνιστικής πίεσης των ιδιωτικοποιούμενων τραπεζών και των πάσης φύσεως ανταγωνιζόμενων χρηματοοικονομικών οργανισμών που διεκδικούν την πελατεία των μεγάλων δημόσιων τραπεζών.¹⁷

3.2.5.1. Οι σύλλογοι υπαλλήλων των τραπεζών

Αλλ' ας δούμε αναλυτικότερα το χρονικό της ίδρυσης και δράσης των συνδικαλιστικών οργανώσεων των εργαζομένων στις τράπεζες στην Ελλάδα. Ειδικά στις μεγαλύτερες Τράπεζες του κλάδου, Σύλλογοι Εργαζομένων ανέπτυξαν σημαντική δραστηριότητα πολλά χρόνια πριν την ίδρυση της Ομοσπονδίας (Σύλλογος Εργαζομένων– ΣΥΕΤΕ - ιδρύθηκε το 1917 στην Εθνική Τράπεζα, στην Τράπεζα Ελλάδος το 1929, στην Αγροτική Τράπεζα το 1932, στην Τράπεζα Αθηνών το 1934, στην Εμπορική Τράπεζα το 1945 και στην Ιονική το 1948).

Στην κατοχή δημιουργήθηκε η «Επιτροπή Συνεργασίας των Τραπεζοϋπαλληλικών Οργανώσεων». Το πρωτόκολλο συνεργασίας που υπογράφηκε στις 8 Ιουνίου 1942 τόνιζε ότι η ΕΣΤΟ σκόπευε στην προστασία και προαγωγή των Οικονομικών και Επαγγελματικών συμφερόντων των τραπεζοϋπαλλήλων και θεωρούσε αναγκαίες τη συναδελφική αλληλεγγύη και την κοινή δράση για να επιτευχθεί το ποθούμενο αποτέλεσμα. Σημαντικότερο πρόβλημα ήταν η «εξασφάλιση τροφής».¹⁸

Κατά τη διάρκεια των μετακατοχικών χρόνων και, ιδιαίτερα, εν μέσω εμφυλίου πολέμου, οι εργαζόμενοι στις τράπεζες διεκδικούσαν δυναμικά την

¹⁷ Kuhn S. (1989) "The Limits to Industrialization: Computer Software Development in a Large Commercial Bank" in Wood S. (ed.) *The Transformation of Work? Skill Flexibility and the Labour Process*. London: Unwin, σελ. 266-78 & 327.

¹⁸ Βλ. Καστορίνης Χρ. (επιμ.) (1995) *50 Χρόνια ΟΤΟΕ (1955-2005)*. Αθήνα: ΟΤΟΕ. σελ.28.

ικανοποίηση των αιτημάτων τους, παρά και ενάντια στις συκοφαντικές δυσφημήσεις που εξαπέλυαν οι ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους και η εργοδοσία. Αυτοί συνήθως απεικόνιζαν τους τραπεζικούς υπαλλήλους ως «προνομιούχους», κάτι που επιχειρήθηκε ξανά στη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών του 20ού αιώνα.¹⁹

Η πρώτη τραπεζοϋπαλληλική ομοσπονδία (ΟΥΕΤ- Ομοσπονδία Υπαλλήλων Ελληνικών Τραπεζών) ιδρύθηκε το Φεβρουάριο του 1950 από τα συνδικάτα εργαζομένων στην Τράπεζα Αθηνών, την Ιονική, την Εμπορική, τη Λαϊκή. Σ' αυτή συμμετείχαν ο Εθνικός Παντραπεζικός Σύλλογος και ο Σύνδεσμος Υπαλλήλων Θεσσαλονίκης. Η ΟΥΕΤ στις αρχές του Ιουνίου 1951 κατέβηκε σε απεργία διαρκείας για το θέμα των αμοιβών που είχαν καθηλωθεί λόγω έλλειψης νέων συμβάσεων (ίσχυε η συλλογική σύμβαση του 1937) και του πληθωρισμού.²⁰ Όμως η Ομοσπονδία αυτή είχε περιορισμένη εμβέλεια, στο βαθμό που η πλειοψηφία των Τραπεζοϋπαλλήλων ανήκαν σε συνδικάτα που δεν ήταν μέλη της (Σύλλογοι Εθνικής, Ελλάδος, Αγροτικής κλπ). Οι τελευταίοι εκπροσωπήθηκαν από την Ομοσπονδιακή Επιτροπή Τραπεζοϋπαλληλικών Οργανώσεων (ΟΕΤΟ).

Στο μεταξύ είχε αρχίσει ένας κύκλος συγχωνεύσεων τραπεζών με πρώτη αυτή μεταξύ της μεγαλύτερης ελληνικής τράπεζας (Εθνική) και της κατά πολύ μικρότερης Τραπεζής Αθηνών.²¹ Αυτός ο κύκλος θα έκλεινε μερικά χρόνια αργότερα με τη συγχώνευση της υπό αγγλικό έλεγχο Ιονικής Τράπεζας (η αρχαιότερη τράπεζα στο νεοελληνικό κράτος) με την Λαϊκή Τράπεζα υπό την

---

¹⁹ Το 1948 με την ευκαιρία της απεργίας των τραπεζικών υπαλλήλων στις αρχές Ιουλίου

²⁰ Η απεργία σταμάτησε την έβδομη ημέρα μιας και ικανοποιήθηκαν εν μέρει τα αιτήματα. Βλ. *50 Χρόνια ΟΤΟΕ ο.ε.π.* σελ.32.Επισημαίνεται ότι το μεγαλύτερο πρόβλημα του τραπεζοϋπαλληλικού κινήματος ήταν «το φθοροποιόν και διαλυτικόν καθεστώς εκδικητικής αντιδικίας μεταξύ των υπαλλήλων των κυριωτέρων τραπεζών», δηλαδή της Εθνικής, της Αθηνών και της Ελλάδος, λόγω της συγχώνευσης και των ασφαλιστικών τους ταμείων. Όταν το 1953 «επραγματοποιήθη εξοντωτική κατά των τραπεζικών υπαλλήλων κυβερνητική επίθεση, ο κλάδος ευρέθη διαιρεμένος.» στο *ίδιο* σελ.35.

²¹ Ετέθη κατ' αρχήν ένα σημαντικό ερώτημα που αφορά το κατά πόσο ήταν συμβατή αυτή η συγχώνευση και η δημιουργία ενός ακόμη μεγαλύτερου κρατικού μονοπωλιακού τραπεζικού οργανισμού με την οικονομική ιδεολογία του κυβερνώντος «Ελληνικού Συναγερμού». Όπως επισημάνθηκε, «η συγχώνευση της Τράπεζας Αθηνών με την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδας δημιούργησε (...) ένα μεγάλο κρατικό 'μονοπώλιο' στον τραπεζικό τομέα, που όπως ήταν αναμενόμενο επηρέασε όλη την οικονομική δραστηριότητα, ακολουθώντας μια συντηρητική πιστωτική πολιτική, κατά παρέκκλιση των διακηρυγμένων στόχων της συγχώνευσης. Η συγχώνευση αυτή δημιουργεί έτσι μια βασική αντίθεση, με πολιτικές προεκτάσεις, που αφορά την επιχειρούμενη στη δεκαετία του 1950 φιλελευθεροποίηση της οικονομίας.» Βλ. Μπάρκουλα Χ. (2001) *Η Συγχώνευση της Εθνικής Τράπεζας και της Τράπεζας Αθηνών, 1953*. Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία στο ΠΜΣ «Πολιτική Επιστήμη και Κοινωνιολογία», <http://arxeio.ekke.gr/files/meterg/Barkoula.pdf>

ηγεσία του Στρατή Ανδρεάδη και τη δημιουργία του Συγκροτήματος που αποτέλεσε για αρκετές δεκαετίες το μεγάλο ανταγωνιστή της δημοσίων συμφερόντων ΕΤΕ.

Το 1955, μετά από διαβουλεύσεις μεταξύ των προέδρων όλων των Συλλόγων εργαζομένων στις Τράπεζες, συμφωνήθηκε η ίδρυση της ΟΤΟΕ, με μέλη τους σημαντικότερους συλλόγους εργαζομένων της εποχής. Πώς έφτασαν τα πράγματα ως εκεί; Στις αρχές του ίδιου χρόνου πραγματοποιήθηκε μια σειρά συσκέψεων στα γραφεία του Συλλόγου Υπαλλήλων της Τράπεζας Αθηνών. Σ' αυτές συμμετείχαν εκπρόσωποι από πρωτοβάθμιους συλλόγους προσωπικού των τραπεζών και των οργανισμών κοινής ωφέλειας. Στόχος των συσκέψεων ήταν να συγκροτηθεί ένα συντονιστικό σχήμα που θα ωθούσε την ηγεσία της ΓΣΕΕ να πάρει θέση απέναντι στην εργοδοτική και την κυβερνητική πολιτική και να ταχθεί υπέρ της αγωνιστικής διεκδίκησης των εργατικών αιτημάτων.²² Ως τότε η ηγεσία της ΓΣΕΕ έδινε συνεχώς «πίστωση χρόνου» στις κυβερνήσεις χωρίς να σημειώνονται ουσιαστικά αποτελέσματα. Αντιθέτως, κάθε Πρωτομαγιά οργανωνόταν μια εκδήλωση υπέρ του Κυπριακού Αγώνα που κορυφωνόταν με συγκέντρωση στις θρησκευτικές δεήσεις που γίνονταν στη Μητρόπολη Αθηνών. Το συντονιστικό σχήμα που συγκροτήθηκε με πρωτοβουλία των συλλόγων των τραπεζών Ιονική, Λαϊκή, Αθηνών και του Εθνικού Παντραπεζικού Συλλόγου με τη συμμετοχή του Συλλόγου Εμπορικής Τράπεζας και των συλλόγων των οργανισμών κοινής ωφέλειας (εκτός του Συλλόγου της Εταιρείας Υδάτων) αποφάσισε να οργανώσει πρωτομαγιάτικη συγκέντρωση στις 8/5/55 με σκοπό την έναρξη αγώνα για την αποκατάσταση των συνδικαλιστικών ελευθεριών, τον εκδημοκρατισμό των συνδικαλιστικών οργανώσεων και τη διεκδίκηση ενιαίων μισθολογικών αυξήσεων και συνθηκών ζωής και εργασίας.

Ένα χρόνο μετά την ίδρυση της ΟΤΟΕ, το καλοκαίρι του 1956, ξεσπά η πρώτη μεγάλη απεργία στο χώρο των τραπεζών με αφορμή το «ασφαλιστικό», που αποτελεί και το μεγαλύτερης σημασίας πρόβλημα που ταλανίζει τους εργαζόμενους.²³ Η ξαφνική απόφαση της κυβέρνησης ΕΡΕ-Καραμανλή, στα μέσα Αυγούστου, να προβεί σε συγχώνευση όλων των ταμείων στο ΙΚΑ συνάντησε την άμεση αντίδραση της ΟΤΟΕ που σε συνεργασία με την Ομοσπονδία Ηλεκτρισμού και Κοινής Ωφέλειας και την Ένωση Λιμενεργατών ΟΛΠ προέβησαν σε απεργιακή κινητοποίηση που νέκρωσε τις τράπεζες, τις συγκοινωνίες, και το λιμάνι. Αξίζει να επισημανθεί ότι, παρά το γεγονός ότι

²² Βλ. σειρά άρθρων του *Τραπεζικού Βήματος* με τίτλο «Ανατρέχοντας στο παρελθόν» (από το 1^ο φύλλο της Β' Περιόδου 9/4/1962 έως το 4^ο της 8/7/62).

²³ Βλ. Τσακίρης Β., (1994) «Ο παρθενικός αγώνας της ΟΤΟΕ για το Ασφαλιστικό», *Τραπεζικό Βήμα*, Περ. Δ', Αρ. φύλλου 243, Οκτώβρης.

στην ηγεσία της ΟΤΟΕ συμμετείχαν συνδικαλιστές προσκείμενοι στην παράταξη του Μακρή, δεν περίμεναν την απόφαση της ΓΣΕΕ και η απόφαση για την απεργία ελήφθη ομόφωνα από την Εκτελεστική Γραμματεία της ομοσπονδίας.

Η καθολική συμμετοχή στην απεργία καθώς και η διαπραγματευτική δεινότητα των ηγετικών στελεχών της ΟΤΟΕ και των άλλων Ομοσπονδιών είχαν θετικό αποτέλεσμα. Το πιο ενδιαφέρον στοιχείο που δείχνει το τι μπορεί να καταφέρει ένα κοινωνικό κίνημα στις κρίσιμες στιγμές είναι ότι όχι μόνο ακύρωσε την πολιτική της κυβέρνησης αλλά και ότι οι συνδικαλιστές-διαπραγματευτές υπαγόρευσαν στον υπουργό Εργασίας το κείμενο της ανακοίνωσης της ίδιας της κυβέρνησης.²⁴

Στα κρίσιμα, λοιπόν, χρόνια της διαμόρφωσης της ελληνικής συνδικαλιστικής οργάνωσης των εργαζομένων στις τράπεζες, βλέπουμε ότι όχι μόνο οργανώνονται συνδικαλιστικά οι υπάλληλοι του κλάδου, αλλά πολλές φορές μπαίνουν στην πρώτη γραμμή των κοινωνικών και γενικότερης πολιτικής σημασίας αγώνων (Κατοχή, Κυπριακό κ.α.). Με άλλα λόγια, τηρουμένων των αναλογιών και λαμβάνοντας υπόψη τη γενικότερη αρνητική πολιτική συγκυρία της περιόδου δεν φαίνεται να επιδεικνύουν κάποιον ιδιαίτερο σκεπτικισμό στη συνδικαλιστική συμμετοχή και εκπροσώπησή τους, ούτε απουσιάζουν από τις μεγάλες αγωνιστικές και απεργιακές κινητοποιήσεις, παρ' όλα που αυτά τα χαρακτηριστικά συνοδεύτηκαν και από αρνητικές τάσεις (συντεχνιασμός, ιεραρχικές και τεχνοκρατικές αντιλήψεις κ.α.)

3.2.5.1.1 Σύλλογος Υπαλλήλων Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος (ΣΥΕΤΕ)

Η πρώτη μορφή συλλογικής οργάνωσης του κλάδου των τραπεζικών υπαλλήλων στην Ελλάδα απαντάται το 1867 όταν ιδρύθηκε το «Ταμείο Συντάξεως Υπαλλήλων της Εθνικής Τραπέζης». Ο Σύλλογος Υπαλλήλων Εθνικής Τράπεζας ιδρύθηκε το Μάιο του 1917 στο πλαίσιο της σχετικής μεταρρύθμισης που υλοποιήθηκε με το Νομο περί Σωματείων του 1914. Το χαρακτηριστικό στοιχείο της πρώτης φάσης της ιστορίας του ΣΥΕΤΕ παρουσιάζει ενδιαφέρον καθόσον ότι έχει την εξής ιδιομορφία: «ο Σύλλογος

---

²⁴ Με την ιδιότητα του μέλους της Εκτελεστικής Επιτροπής της ΟΤΟΕ, ο Β. Τσακίρης ήταν παρών στην τελική σύσκεψη που συγκάλεσε ο Υπουργός Εργασίας (στο οποίο υπάγονταν τότε οι κοινωνικές ασφαλίσεις) Λεωνίδα Μπουρνιάς και στην οποία ελήφθη η απόφαση της κυβέρνησης να μην προχωρήσει στην συγχώνευση, ο οποίος, μάλιστα, σημειώνει ότι «εκεί ο σδ. Γιάννης Αλευράς έδειξε όλες τις ικανότητές του σα διαπραγματευτής και κυριολεκτικά κόλλησε στον τοίχο τους υπουργούς.» Στο ίδιο, σελ. 8-9.

διοικείται μόνο από υψηλά στελέχη. Δικαίωμα ψήφου έχουν μόνο οι μόνιμοι υπάλληλοι και για πρακτικούς λόγους μόνον οι Αθηναίοι. Ξεκινάει όμως σιγά-σιγά η δράση του ΣΥΕΤΕ υπέρ των δικαιωμάτων των υπαλλήλων.»²⁵ Πρώτος γραμματέας ήταν ο γενικός επιθεωρητής του Υποκαταστήματος Σμύρνης Αλέξανδρος Κοριζής (μετέπειτα πρωθυπουργός της Ελλάδας²⁶) ο οποίος μαζί μια ομάδα στελεχών της ΕΤΕ πήραν την πρωτοβουλία αυτή. Λίγο αργότερα ιδρύεται και ο Προμηθευτικός Συνεταιρισμός των Υπαλλήλων από την ίδια ομάδα πρωτοβουλίας με 110 υπογραφές των τότε εργαζομένων. Αμέσως μετά τη λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και τη νίκη των συμμαχικών δυνάμεων Αγγλίας, Γαλλίας και ΗΠΑ, υπάρχει μεγάλη κοινωνική αναταραχή λόγω των στερήσεων της πολεμικής περιόδου. Μια μεγάλη απεργία ξεσπά στο χώρο των υπαλλήλων και μάλιστα των τραπεζοϋπαλλήλων. Πρωτοστατούν οι εργαζόμενοι της Τράπεζας Αθηνών. Ο ΣΥΕΤΕ υποστηρίζει τους απεργούς που ζητούν υψηλότερο μισθολόγιο και κοινωνική ασφάλιση. Αρνείται όμως να απεργήσει, «γιατί τα κεκτημένα των υπαλλήλων της Ε.Τ.Ε. είναι το παράδειγμα για τους απεργούς (...) επιπλέον, η προσπάθεια της Μικρασιατικής Εκστρατείας έχει ξεκινήσει και ο Σύλλογος θεωρεί εθνικό σκοπό την υποστήριξη αυτής της υπόθεσης».²⁷

Κατά το μεσοπόλεμο η διαρκής σύγκρουση μεταξύ βενιζελικών και αριστερών συνδικαλιστών έληξε υπέρ των πρώτων. Παράλληλα, οργανώνονται οι εργαζόμενοι κατά κατηγορίες επεκτείνοντας τη συνδικαλιστική δραστηριότητα. Το 1922 ιδρύεται ο Σύλλογος Εισπρακτόρων και Κλητήρων της Ε.Τ.Ε. το 1924 ιδρύεται ο Σύλλογος των «εν τη Τραπεζή εργαζομένων γυναικών» εκπροσωπώντας τις γραμματείς και τις δακτυλογράφους σηματοδοτώντας την έξοδο των γυναικών στην αγορά εργασίας και την ανάπτυξη του γυναικείου κινήματος. Πρόκειται για ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των σχέσεων εκπροσώπησης στο πλαίσιο των τραπεζικών συλλόγων αλλά δεν είναι μοναδικό στον ελληνικό χώρο. Αναπαράγονται έτσι στο συνδικαλιστικό χώρο οι ενδοεργασιακές ιεραρχίες όπως δομήθηκαν στην ίδια την επιχείρηση

---

²⁵ Βλ. www.syete.gr

²⁶ Ο Α. Κοριζής διαδέχτηκε τον Ι. Μεταξά στην αρχηγία της ελληνικής κυβέρνησης μετά το θάνατο του τελευταίου στις 29 Ιανουαρίου 1941. Αρνήθηκε στις 6 Απριλίου 1941 το τελεσίγραφο των Γερμανικών ναζιστικών δυνάμεων που απαιτούσαν την απομάκρυνση των Βρετανικών στρατευμάτων. Αυτοκτόνησε στις 29 Απριλίου όταν ο Γερμανικός στρατός είχε πλέον καταλάβει την Ελλάδα και τον διαδέχθηκε ο Εμμανουήλ Τσουδερός. Βλ. Κολιόπουλος Ι. (1978) «Ο πόλεμος του 1940/1941», στο Χριστόπουλος Γ. (επιμ.) *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμ .15, σελ. 411-452.

²⁷ Σχόλιο του συντάκτη του ιστορικού κειμένου στο www.syete.gr

Μια σημαντική χρονιά για τους εργαζόμενους στην Ε.Τ.Ε ήταν το 1930 λόγω της ίδρυσης του Ταμείου Υγείας του Προσωπικού της Εθνικής Τράπεζας. Το Ταμείο ιδρύθηκε με πρωτοβουλία του ΣΥΕΤΕ . Έτσι, συμπληρώθηκε, 4 χρόνια πριν το Ι.Κ.Α., το τρίπτυχο των κοινωνικών θεσμών των εργαζομένων της Εθνικής, που άρχισε τον 19ο αιώνα με την ίδρυση του Ταμείου Συντάξεων το 1867. Το υψηλό, για την Ελλάδα, ασφαλιστικό και επαγγελματικό καθεστώς των εργαζομένων της Ε.Τ.Ε. γίνεται πρότυπο διεκδικήσεων (εξομοίωση) για τους υπόλοιπους τραπεζικούς συλλόγους και των εργαζομένων όλης της χώρας. Στη δεκαετία του '30 τροποποιήθηκαν οι διατάξεις που εμπόδιζαν την ψήφο και τη συμμετοχή των νέων δόκιμων υπαλλήλων και οι εργαζόμενοι της επαρχίας άρχισαν να συμμετέχουν στα συλλογικά πράγματα. Το 1934 σημειώνεται η πρώτη «κρίση των ταμείων», που με τον ένα ή τον άλλο τρόπο μαστίζει ακόμη και σήμερα τον κλάδο. Η Κυβέρνηση Τσαλδάρη επιχειρεί να εντάξει το Ταμείο Υγείας Προσωπικού Εθνικής Τραπεζής (ΤΥΠΕΤ) στο νεοδημιούργητο ΙΚΑ. Σε συνεργασία με το Εργατικό Κέντρο Αθήνας κηρύσσεται απεργία που δεν πραγματοποιήθηκε καθώς η διοίκηση και η κυβέρνηση υπαναχώρησαν. Σημειώθηκε μια σημαντική νίκη καθώς δεν διασώθηκε μόνο το ταμείο αλλά και η εγγραφή των εργαζομένων στο ΤΥΠΕΤ αποφασίστηκε να γίνεται μετά την εγγραφή στον ΣΥΕΤΕ. Την περίοδο της ναζιστικής κατοχής οι δυνάμεις του ΕΑΜ κερδίζουν τις εκλογές (1942) εκτοπίζοντας την προηγούμενη διοίκηση που θεωρήθηκε ανεπαρκής. Η νέα διοίκηση συνέβαλε αποφασιστικά στην αναδιοργάνωση του ΣΥΕΤΕ του ΤΥΠΕΤ και του Προμηθευτικού Συνεταιρισμού. Τα κατοχικά προεδρεία του ΣΥΕΤΕ πράγματι δραστηριοποίησαν όλα τα όργανα και τους θεσμούς στη μάχη για την επιβίωση (μισθός, τρόφιμα, υγεία) και στη συνέχεια ανέπτυξαν σημαντική αντιστασιακή δραστηριότητα.²⁸ Κατά τον εμφύλιο πόλεμο σημειώνονται έντονες συγκρούσεις όχι μόνο μεταξύ ακροδεξιών και εαμικών συνδικαλιστών αλλά και μεταξύ του Διοικητή της Τράπεζας Γεωργίου Πεσματζόγλου και στελεχών του Δ.Σ. της Τράπεζας από τη μια και του Προέδρου του Συλλόγου από την άλλη όταν ο τελευταίος αρνήθηκε να συμπαρασταθεί στους συνδικαλιστές που εξορίστηκαν και στις οικογένειές τους. Στο τέλος της δεκαετίας του '40 και στην αρχή του '50 η διοίκηση του Συλλόγου παραμένει συντηρητική αλλά στο επίπεδο του ήθους και των πρακτικών διέφερε κατά πολύ, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις των νεότερων συνδικαλιστών. Δραστηριοποιούνται νέοι υπάλληλοι, ιδίως γύρω από το Υποκατάστημα Μητροπόλεως, χώρο συγκέντρωσης υπαλλήλων που επέζησαν των διώξεων και συσπειρώνονται στη «Νέα Κίνηση». Κατά την περίοδο 1955-1967 αναπτύσσονται στο χώρο της Εθνικής μικρές και μεγάλες κινητοποιήσεις

²⁸ Ο ρόλος των προσώπων σε ορισμένες ιστορικές συγκυρίες είναι σημαντικός. Στην συγκεκριμένη περίπτωση, όπως αναφέρει ο συντάκτης του www.syete.gr «πρόεδροι όπως, οι Χαύτας και Ευθυμίου και στελέχη, όπως οι Ε.Φράγκου και Ν. Δουσαίτης έγραψαν ιστορία».

για τα δικαιώματα των εργαζομένων που αντιμετωπίζουν την καταστολή εκ μέρους των μετεμφυλιοπολεμικών κυβερνήσεων και ορισμένων διοικήσεων. Οι συνδικαλιστές του ΣΥΕΤΕ πρωτοστατούν στους αγώνες «συνδυάζοντας αλάνθαστη γνώση του χώρου τους και διακριτική δράση για το κοινό συμφέρον».²⁹ Τον Απρίλιο του 1967 η δικτατορική κυβέρνηση ανάγκασε σε παραίτηση ή εκδίωξε και εξόρισε συνδικαλιστές της ΕΤΕ. Η καινούργια εκλεγμένη διοίκηση του Συλλόγου είναι αναγκαστικά συντηρητική, αλλά συνεπής στις δεσμεύεις προς τους εργαζόμενους. Τα ταμεία του προσωπικού διασώζονται ύστερα από πεισματική αντιμετώπιση του χουντικού υπουργού. Με την πτώση της δικτατορίας ανοίγει μία νέα σελίδα. Λίγο αργότερα οι εκλογές ανανεώνουν το Προεδρείο του Συλλόγου, όπου οι διωγμένοι συνδικαλιστές επανέρχονται στο Σύλλογο και λίγο μετά στην ΟΤΟΕ.

Το 1979 η μεγάλη απεργία των 40 ημερών των εργαζομένων στην Εθνική και τις υπόλοιπες τράπεζες για το ωράριο πετυχαίνει το σκοπό της και λήγει με επιτυχία. Στη συνέχεια νέες δυνάμεις παίρνουν το προβάδισμα από τους μετριοπαθείς αριστερούς στον ΣΥΕΤΕ και στην ΟΤΟΕ. Την περίοδο 1981-1989 μια σειρά ανανεωμένων Προεδρείων με σημαντική δράση εμφανίζονται στον ΣΥΕΤΕ και κατόπιν στην ΟΤΟΕ. Για πρώτη φορά γυναίκα εργαζόμενη, η Ι. Ζερβάκη, εκλέγεται Πρόεδρος στον ΣΥΕΤΕ κατόπιν στην ΟΤΟΕ. Η συγκεκριμένη εκλογή, πέραν του ότι είναι τιμητική για μια συνδικαλίστρια που δεν δίστασε να διεκδικήσει ανοιχτά τα δικαιώματα των εργαζομένων γυναικών και να έλθει σε ρήξη με την κομματική παράταξη της όταν κρινόταν η αυτονομία του συνδικαλιστικού κινήματος στις τράπεζες (απεργία 1982 για το ενιαίο μισθολόγιο των τραπεζών), έδειξε ότι οι γυναίκες ενώ αποτελούσαν σχεδόν το ήμισυ των εργαζομένων του κλάδου υποαντιπροσωπεύονταν στα όργανα διοίκησης των συνδικαλιστικών οργανώσεων.³⁰

Οι πολιτιστικές δραστηριότητες των εργαζομένων μέσω του Συλλόγου τους γνωρίζουν σημαντική ανάπτυξη σε πολλούς τομείς. Η ενοποίηση των Ταμείων Ασφάλισης Υγείας των εργαζομένων Εθνικής και Αθηνών επιτυγχάνεται το 1982 περίπου τριάντα χρόνια μετά τη συγχώνευση των Τραπεζών. Το μεγάλο αυτό βήμα προετοιμάζει το επόμενο που είναι η ενοποίηση όλων σχεδόν των Συλλόγων του προσωπικού στον ΣΥΕΤΕ.³¹ Μια δεύτερη μεγάλη απεργία 42 ημερών πετυχαίνει την τεράστια βελτίωση του μισθολογίου.³²

²⁹ www.syete.gr

³⁰ Οι γυναίκες συνεχίζουν να υποεκπροσωπούνται ακόμη και σήμερα. Είναι χαρακτηριστικό ότι στις αρχές του 21^{ου} αιώνα στο Διοικητικό Συμβούλιο του Συλλόγου Εργαζομένων Εμπορικής Τράπεζας υπήρξε χρονική περίοδος χωρίς καμιά γυνακεία εκπροσώπηση.

³¹ Βέβαια, αυτό δεν έχει επιτευχθεί πλήρως μέχρι σήμερα καθόσον ότι μια σειρά σύλλογοι (ταμιακών, κλητήρων, επιστημονικού προσωπικού) εξακολουθούν να υφίστανται

3.2.5.1.2 Σύλλογος Υπαλλήλων Τραπεζής της Ελλάδος

Ο Σύλλογος Υπαλλήλων Τραπεζής της Ελλάδος (ΣΥΤΕ) ιδρύθηκε στην Αθήνα το 1930. Η αγωνιστική δράση του Συλλόγου έφερε νωρίς αποτελέσματα. Επειδή η θέση των υπαλλήλων της Κεντρικής Τράπεζας ήταν ιδιαίτερα σημαντική για την ομαλή λειτουργία του τραπεζικού συστήματος οι εκάστοτε διοικήσεις έδιναν ιδιαίτερη προσοχή να μην προκαλούν με τις πράξεις τους και τις παραλείψεις τους την αντίδραση των εργαζομένων. Ο Σύλλογος είχε πρωτοστατήσει στις μάχες την περίοδο της Κατοχής για την επιβίωση των μελών του οργανώνοντας τα μαζικά συσσίτια. Επιπλέον, πίεσε με δεκαπενθήμερη απεργία τη διοίκηση της Τράπεζας να αναλάβει η ίδια τα συσσίτια. Έτσι επιβίωσαν τα μέλη του από την πείνα. Εξίσου σημαντικό γεγονός ήταν η οργάνωση του εορτασμού της επετείου της τρίτης επετείου της 28^{ης} Οκτωβρίου το 1943 με αποτέλεσμα την εισβολή των κατοχικών δυνάμεων, τη σύλληψη και τη δίωξη των συμμετεχόντων.

Στην ιστορία του Συλλόγου καταγράφονται ορισμένες από τις σημαντικότερες κατακτήσεις του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος, που αποτέλεσαν πρότυπα για νέες διεκδικήσεις άλλων τραπεζών: ίδρυση μετοχικού ταμείου, αναπροσαρμογή συντάξεων μετά από κάθε μεταβολή του μισθολογίου των εν ενεργεία υπαλλήλων, και άλλα πολλά.³³

3.2.5.1.3 Οι υπόλοιποι σύλλογοι

Ο Σύλλογος Υπαλλήλων Αγροτικής Τράπεζας της Ελλάδος (ΣΥΑΤΕ) ιδρύθηκε στην Αθήνα την 16^η Σεπτεμβρίου 1932, δηλαδή 3 χρόνια αφ' ότου ιδρύθηκε η Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος το 1929 ως μη κερδοσκοπικός οργανισμός κοινωφελούς χαρακτήρα,³⁴ με κύριο σκοπό την αποκλειστική χρηματοδότηση με ευνοϊκούς όρους του αγροτικού τομέα και την ενίσχυση της αγροτικής ανάπτυξης.³⁵

διεκδικώντας τα ιδιαίτερα δικαιώματά τους έστω και εις βάρος των πολλών. Για τις πολλαπλές εκπροσωπήσεις, βλ. Τσακίρης Αθ. (2005) «Σχέσεις μεταξύ πολιτικών κομμάτων και συνδικαλιστικών παρατάξεων: η περίπτωση των συλλόγων εργαζομένων σε κρατικές τράπεζες», Ανακοίνωση στο 10^ο Συνέδριο του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα *Εργασία και Πολιτική: Συνδικαλισμός και Οργάνωση Συμφερόντων στην Ελλάδα (1974-2004)*, Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο, 18-21 Μαΐου 2005.

³² www.syete.gr

³³ www.syete.gr/history.asp

³⁴ Μόλις το 1991 έγινε ανώνυμη μετοχική εταιρεία.

³⁵ ΙΔΡΥΣΗ ΣΥΑΤΕ (www.syate.gr)

Πρακτικόν υπ' αριθ. 1

Το 1945 ιδρύθηκε το σωματείο των εργαζομένων στην Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος με έδρα την Αθήνα. Από εκεί και πέρα ιδρύονται, διαλύονται και συγχωνεύονται σύλλογοι ανάλογα με την ίδρυση, διάλυση και συγχώνευση τραπεζών. Αυτή η διαδικασία δεν είναι ευθύγραμμη, καθώς οι συνδικαλιστικές αλλαγές δεν παρακολουθούν υποχρεωτικά το ρυθμό των συγχωνεύσεων, κάτι που παρατηρούμε και κατά τη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας. Κλασικά παραδείγματα της ιστορίας των τραπεζικών συλλόγων είναι η επί εικοσαετία περίπου ύπαρξη του Συλλόγου Υπαλλήλων Τέως Τραπεζίης Αθηνών μετά τη συγχώνευση των δύο τραπεζών Εθνικής και Αθηνών, η συνέχιση της ύπαρξης του Συλλόγου Υπαλλήλων Ιονικής Τράπεζας παρά την εξαγορά της από την Alpha Bank το 1998 και η ύπαρξη δύο συλλόγων στο χώρο της Eurobank παρά την απορρόφηση της Τράπεζας Εργασίας εδώ και μια δεκαετία.

3.2.5.1.4 Γενικά συμπεράσματα

Ο σημαντικότερος σύλλογος σε ολόκληρη τη διάρκεια της ύπαρξης και δράσης του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος στο χώρο των τραπεζών ήταν, αναμφίβολα, αυτός της Εθνικής Τράπεζας (ΣΥΕΤΕ). Αποτέλεσε, με τα θετικά και τα αρνητικά του στοιχεία, πρότυπο οργανωτικής δομής αλλά και διεκδικήσεων. Οι υπόλοιποι σύλλογοι έπαιξαν και αυτοί με τη σειρά τους σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη των διεκδικητικών αγώνων των εργαζομένων του κλάδου αλλά το κύριο βάρος έπεφτε τις περισσότερες φορές στο ΣΥΕΤΕ λόγω του ότι ήταν μακράν ο μεγαλύτερος από την άποψη του αριθμού των μελών και της πανελλαδικής κάλυψης που διέθετε (κοινό στοιχείο με τον ΣΥΑΤΕ που κάλυπτε ακόμη και μικρές κωμοπόλεις και κεφαλοχώρια). Οι υπόλοιποι σύλλογοι προσωπικού σε ιδιωτικές, αλλά και κρατικές, τράπεζες έθεταν συχνά στόχους μισθολογικής και ασφαλιστικής εξομοίωσης με την Εθνική. Μόνο ο Σύλλογος Υπαλλήλων Τραπεζίης της Ελλάδος κατάφερνε να πετύχει ιδιαίτερα οφέλη χωρίς να αναφέρεται στις κατακτήσεις της Εθνικής και αυτό λόγω του ρόλου της Τράπεζας στο οικονομικό και τραπεζικό σύστημα.

Εν Αθήναις σήμερον 16ην μηνός Σεπτεμβρίου 1932, ημέρα Παρασκευήν και ώραν 6 μ.μ. συνήλθομεν οι κάτωθι υπογεγραμμένοι εις τα Γραφεία της Αγροτικής Τράπεζας της Ελλάδος και συνεπτύξαμεν Σύλλογον υπό την επωνυμίαν "Σύλλογος Υπαλλήλων Αγροτικής Τράπεζας της Ελλάδος" ενεκρίναμεν και εψηφίσαμεν το Καταστατικόν εξ' άρθρων είκοσι έξι (26) υπογραφέν παρά πάντων ιδιαιτέρως.

Σύμφωνα με το άρθρον 22 του Καταστατικού μας προέβημεν εις την εκλογήν του Διοικητικού Συμβουλίου εξελέγησαν οι κάτωθι:

1. Σωτήριος Πετρόπουλος δια ψήφων 392. Κων/νος Κούτρας " " 393. Πάνος Παπανικολάου " " 314. Γεώργιος Μαντέλος " " 205. Χρυσοστ. Βογόπουλος " " 176. Χρ. Παπακωνσταντόπουλος " " 177. Νικολ.Ναομίδης " " 17Ως Αναπληρωτικά δε μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου εξελέγησαν οι κάτωθι:

1. Παν.Παπαλουκάς δια ψήφων 262. Ι. Παπαδόπουλος " " 113. Ανδρ. Νιανιάρης " " 114. Νικολ. Βασιλείου " " 10Ελεγκταί δε εξελέγησαν οι κάτωθι:

1. Θεοδ. Κωστόπουλος δια ψήφων 112. Εμμαν. Πέππας " " 7

Ο Σύλλογος της Εθνικής, εκτός των άλλων, με τη μαζικότητά του μπορούσε και επέβαλλε τη γραμμή του στην ΟΤΟΕ και συνήθως ο Πρόεδρος της Ομοσπονδίας προέρχεται από την Εθνική. Επίσης αποτελεί πρότυπο και όσον αφορά τα αρνητικά χαρακτηριστικά της κομματικής παραταξιοποίησης. Στις εκλογές για την ανάδειξη των μελών των διοικητικών οργάνων του Συλλόγου της Εθνικής παίρνουν μέρος χιλιάδες υποψήφιοι που συμμετέχουν σε κομματικές παρατάξεις που καλύπτουν ολοκληρω το πολιτικό-ιδεολογικό φάσμα από την άκρα δεξιά ως τις παρυφές του αναρχικού χώρου. Σε ένα τέτοιο περιβάλλον είναι δύσκολη πλέον η ανάδειξη ανεξάρτητων συνδικαλιστών, που, όπως θα δούμε παρακάτω, με την ψήφιση του Νόμου 1284/1982 ουσιαστικά αποκλείονται από τις εκλογικές διαδικασίες, και στις περισσότερες συνελεύσεις είτε τους στερείται το δικαίωμα λόγου είτε τους δίνεται ο λόγος για ελάχιστα λεπτά της ώρας και αυτά την ώρα που έχει αρχίσει να διεξάγεται η ψηφοφορία με αποτέλεσμα να ομιλούν ενώπιον ελάχιστων ακροατών.

4ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Ο ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΜΟΣ ΣΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ

4.1 Η μεταπολίτευση

Η μεταπολίτευση της 24^{ης} Ιουλίου 1974 βρήκε το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα με ηγεσία διορισμένη από τις «κυβερνήσεις» της επταετούς στρατιωτικής δικτατορίας, διασπασμένο πολιτικά, διεσπαρμένο οργανωτικά και με πολλά συνδικαλιστικά στελέχη σε εξορίες και φυλακές. Η «σύντομη δεκαετία του '60», κατά την οποία το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα ανθούσε, παρά τις κρατικές και κομματικές παρεμβάσεις των κυβερνήσεων της ΕΡΕ και των «αποστατών», δεν στάθηκε δυνατό να βάλει τη σφραγίδα της στην περίοδο της πρώτης φάσης της μεταπολίτευσης, όπως θα διαπιστώσουμε παρακάτω. Παρ' όλα αυτά, στη διάρκεια της δεκαετίας του '60 αναδείχθηκαν καινούργια τμήματα της εργατικής τάξης και των νέων μικροαστικών στρωμάτων που διεκδίκησαν δυναμικά την συμμετοχή τους στο πολιτικό και συνδικαλιστικό γίγνεσθαι. Από τη μια ήταν οι εργάτες της οικοδομής των οποίων μεγεθύνθηκαν οι τάξεις με την ανασυγκρότηση της χώρας και την αθρόα εισροή εργατικών χεριών από την ερημούμενη λόγω εμφυλίου και μετανάστευσης¹ αγροτική ενδοχώρα.² Σ' αυτή την κατηγορία εντάσσονται οι μισοειδικευμένοι και ανειδίκευτοι εργάτες που επανδρώνουν τις ολοένα και πιο γοργά αναπτυσσόμενες βιομηχανικές μονάδες των δύο μεγάλων πόλεων - Αθήνα και Θεσσαλονίκη- δημιουργώντας ένα σχετικά ευμέγεθες βιομηχανικό προλεταριάτο. Από την άλλη διογκώνονται οι γραμμές των υπαλλήλων των τραπεζών και οργανισμών κοινής ωφελείας που είναι απαραίτητοι για την στοιχειωδώς ομαλή ανάπτυξη της κοινωνικής υποδομής των μεγάλων πόλεων

1

Έτος	Αριθμός ανέργων	Ποσοστό Ανεργίας	Αριθμός Μεταναστών προς εξωτερικό	Εργατικό δυναμικό	Απασχόληση
60	0,217	6,02	-0,026	3,629	3,412
1	0,215	5,90	-0,025	3,664	3,449
2	0,199	5,51	-0,029	3,628	3,430
3	0,182	5,11	-0,033	3,593	3,411
4	0,166	4,70	-0,036	3,557	3,391
65	0,172	4,95	-0,040	3,521	3,349
6	0,161	4,67	-0,007	3,449	3,288
7	0,149	4,39	-0,033	3,370	3,220

Πηγή: Tsaliki P. (1991) *The Greek Economy: Sources of Growth in the Postwar Era*. N.Y.: Praeger Publishers, σελ.72 (επεξεργασία στοιχείων από *Labor Force Statistics*, OECD, 1971 και 1988).

² «...οι ακαθάριστες επενδύσεις παγίου κεφαλαίου στις κατασκευές (που περιλαμβάνουν τις κατοικίες) ανέρχονται σε 7,2% (1961-64) του ΑΕΠ (και 8,0% την περίοδο 1965-68) έναντι 2,9% και 3,3%) αντίστοιχα στη μεταποίησης.» Βλ. Καζάκος Π. (2000) «Η Ελληνική οικονομία, 1949-1967: Ανασυγκρότηση και ανάπτυξη», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος ΙΣΤ', Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών ΑΕ, σελ. 230-231.

αλλά και της βιομηχανικής ανασυγκρότησης. Διευρύνεται επίσης το μέγεθος των ειδικευμένων στρωμάτων της εργατικής τάξης και των τεχνικών-μηχανικών στις νέες βιομηχανίες (χημικές βιομηχανίες, μεταλλουργίες, κατασκευή μεταφορικών μέσων κ.α.) που κερδίζουν έδαφος σε σχέση με τις παραδοσιακές βιομηχανικές μονάδες (διατροφής, ποτών και καπνού, υφαντουργίας, ένδυσης και υπόδησης κ.α.).³ Πρόκειται για σημαντική δομική μεταβολή της νεοελληνικής καπιταλιστικής οικονομίας που δείχνει ότι όχι μόνο ο πρωτογενής τομέας υποσκελίζεται από το δευτερογενή μεταποιητικό τομέα⁴ αλλά και ότι υπάρχει μετατόπιση από την ελαφρά βιομηχανία παραγωγής καταναλωτικών αγαθών στη βαριά βιομηχανία, στην κατασκευή «ενδιάμεσων αγαθών» και στην παραγωγή μέσων παραγωγής.⁵ Όμως, παρά την ανάπτυξη των δυνάμεων του δευτερογενούς τομέα της οικονομίας και την ανάπτυξη του ακαθάριστου εθνικού προϊόντος και παρά το γεγονός ότι από οικονομικής πλευράς η Ελλάδα της δεκαετίας του '60 δεν θυμίζει παρά αμυδρά την προπολεμική και καθόλου την Ελλάδα των αρχών του 20ού αιώνα, δεν μπορεί η χώρα να συγκριθεί με αυτές της Δυτικής Ευρώπης που αποτελούν πλέον τα πρότυπα των αρχουσών καπιταλιστικών τάξεων και μερίδων. Η κατάσταση δεν μπορεί να θεωρηθεί ειδυλλιακή, καθώς η γεωργία και οι συναφείς κλάδοι της πρωτογενούς παραγωγής εξακολουθούν να απασχολούν περισσότερο από το 50% του ενεργού πληθυσμού.⁶ Από πλευράς δεικτών βασικών καταναλωτικών αγαθών και υπηρεσιών (π.χ. ηλεκτρικό ρεύμα, πυκνότητα τηλεφωνικών εγκαταστάσεων κ.α.), η Ελλάδα βρισκόταν πίσω από την Πορτογαλία και μπροστά από την Τουρκία στη σχετική κατάταξη του ΟΟΣΑ.⁷ Ακόμη πιο χαρακτηριστική είναι η σύγκριση όσον αφορά το ακαθάριστο κατά κεφαλήν ΑΕΠ που, αν και είχε αυξηθεί μεταξύ 1953 και 1963 με ρυθμό ετήσιας αύξησης 6,3% φτάνοντας τα 590 δολάρια ΗΠΑ και ισοδυναμώντας με το 1/3 του αντίστοιχου ΑΕΠ της ΟΔΓερμανίας και της

³ Όπως αναφέρει ο Π. Καζάκος, (Στο ίδιο, 231) οι χημικές βιομηχανίες μεταξύ 1953 και 1963 αύξησαν την συμμετοχή τους στην μεταποίηση από 4,2% σε 7,8%, αυτή δε η αύξηση συνεχίστηκε σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του '70.

⁴ Στην περίπτωση της χημικής βιομηχανίας συγκεντρώνεται και επενδύεται μεγάλο μέρος του ξένου κεφαλαίου που διεισδύει στον ελληνικό οικονομικό χώρο. Ενδεικτικά, αναφέρεται ότι το 81% των ξένων συνολικών κεφαλαίων συγκεντρώθηκε στους κλάδους των πετρελαιοειδών, των χημικών, αλλά και της μεταλλουργίας, των μεταφορικών μέσων και των ηλεκτρονικών συσκευών. Βλ. Σταματόπουλος Δ. (1986) «Ο δρόμος προς την αναπτυξιακή κρίση» στο Παλαιολόγος Ν. και Χαραλάμπης Δ. (επιμ.) *Κοινωνικές τάξεις, κοινωνική αλλαγή και οικονομική ανάπτυξη στη Μεσόγειο*. Διεθνές συνέδριο του Ιδρύματος Μεσογειακών Μελετών-Αθήνα 1984, Τόμος Β', σελ. 177-206.

⁵ Βλ. Jouganatos G. (1992) *The Development of the Greek Economy, 1950-1991: An Historical, Empirical, and Econometric Analysis*. Westport, CT: Greenwood Press

⁶ Όπως εκτιμούσε τότε ο ΟΟΣΑ κατά το 1963 το ποσοστό έφτανε το 54,7%. Βλ. Meynaud J. (2002) *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα. Β' Τόμος. Βασιλική εκτροπή και Στρατιωτική δικτατορία*. Αθήνα: Σαββάλας, σελ. 215.

⁷ Στο ίδιο, σελ. 215.

Γαλλίας (ή 1/6 των ΗΠΑ), παρέμενε σε χαμηλά επίπεδα. Η στήριξη, βεβαίως, σε τέτοιους ουδέτερους στατιστικούς δείκτες και μεγέθη είναι δυνατό να παραπλανήσει τον ερευνητή αν δεν είναι υποψιασμένος ότι μπορεί να υποκρύπτεται ιδεολογική προκατάληψη. Πρέπει να λαμβάνονται υπόψη διάφοροι ποιοτικοί κοινωνικο-οικονομικοί δείκτες και μεγέθη που να δείχνουν, π.χ., την κατεύθυνση της αναδιανομής του εισοδήματος, της κατανομής των κονδυλίων του δημοσίου προϋπολογισμού σε παιδεία, υγεία, κοινωνική ασφάλιση, έρευνα και άλλες κοινωνικές υποδομές.⁸

Οι δομές της ελληνικής βιομηχανίας εξακολουθούσαν να παρουσιάζουν «ευδιάκριτες χρόνιες αδυναμίες». Από τη μια αφθονούν οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις που στηρίζονται στα άφθονα φτηνά χέρια της εσωτερικής μετανάστευσης. Από την άλλη ο κύριος όγκος των βιομηχανικών χρηματικών

⁸ **Ανάλυση του Συνολικού Εθνικού Εισοδήματος *** (σε εκατ. δραχμές)

Έτος	Συνολικό εθνικό εισόδημα	Μισθοί και ημερομίσθια	
		Γεωργία	Μη-γεωργ.
1961	101.560	26.135	34.231 33,7%
1962	106.784	25.509	37.332 35,0%
1963	119.089	29.861	40.780 34,2%
1964	133.887	32.491	46.648 34,8%
1965	152.457	37.661	53.710 35,2%
1966	168.224	40.206	61.384 36,5%
1967	181.051	41.188	68.601 37,9%
1968	194.773	38.197	76.794 39,4%
1969	219.677	41.561	85.915 39,1%
1970	246.643	45.355	95.913 38,9%
1971	275.664	50.425	107.713 39,1%
1972	315.816	59.332	124.814 39,5%
1973	410.735	84.657	150.675 36,7%
1974	485.912	96.874	184.078 37,9%
1975	564.831	106.568	226.740 40,1%
1976	694.477	130.688	287.193 41,4%
1977	802.477	134.754	358.698 44,7%
1978	959.680	168.993	445.370 46,4%
1979	1178.578	191.424	551.993 46,8%
1980	1438.261	257.332	671.244 46,7%
1981	1743.477	313.825	831.388 47,7%
1982	2153.076	405.785	1069.305 49,7%
1983	2489.713	439.114	1286.351 51,7%
1984	3034.101	562.107	1595.124 52,6%
1985	3698.558	677.655	1987.878 53,7%

Πηγή: Tsaliki P. (1991) *The Greek Economy: Sources of Growth in the Postwar Era*. N.Y.: Praeger Publishers σελ. 30. Επεξεργασία Θ.Τ.

πόρων κατευθύνονταν στην παραγωγή ειδών εγχώριας κατανάλωσης λόγω της κρατικής προστατευτικής πολιτικής με αποτέλεσμα οι βιομηχανικές εξαγωγές να αποτελούν λιγότερο από το 10% του συνόλου των ελληνικών εξαγωγών.

Εκτός από αυτά, είναι σημαντικό να τονιστεί πως το ξένο κεφάλαιο, και ειδικά το επιχειρηματικό κεφάλαιο των ΗΠΑ που κυριάρχησε στη διάρκεια αυτής της δεκαετίας στην Ελλάδα, δεν περιορίστηκε μόνο στη διείσδυσή του στη βιομηχανία αλλά επεκτάθηκε στον τριτογενή τομέα και ειδικότερα στον τραπεζικό τομέα.

Έτσι, εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα και απέκτησαν σοβαρότατες προσβάσεις στην οικονομική δραστηριότητα τράπεζες όπως η First National City Bank με καταστήματα σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη ή απέκτησαν σοβαρά ερείσματα και κεφαλαιακές θέσεις σε ελληνικές τράπεζες όπως η χρηματοδότηση της Τράπεζας Εμπορικής Πίστεως από τον όμιλο Hanover Trust.⁹

Στη διάρκεια της δεκαετίας του '60 η σύνδεση της Ελλάδας με την Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ) είχε ως συνέπεια την ένταση του ανταγωνισμού μεταξύ των ευρωπαϊκών και των αμερικανικών κεφαλαίων για την κατάκτηση της ελληνικής αγοράς αλλά και τη συνεργασία ευρωπαϊκών και ελληνικών επιχειρήσεων. Οι τελευταίες αφορούσαν κυρίως δραστηριότητες του βιομηχανικού τομέα και του τραπεζικού.

Η συνεργασία αυτή είχε θετικά αποτελέσματα για τις ελληνικές επιχειρήσεις που μπόρεσαν με μεσομακροπρόθεσμα δανειακά κεφάλαια να εκσυγχρονίσουν, ως ένα βαθμό, τις τεχνολογικές εγκαταστάσεις τους μέσω ευρωπαϊκών παραγγελιών. Όμως, επρόκειτο για μεμονωμένες νησίδες βιομηχανικής ανάπτυξης μέσα σε ένα γενικότερο οικονομικό περιβάλλον που συνέχιζε να στηρίζει την όποια ανάπτυξή του στην φθηνή ανθρώπινη εργασία.

Στην διάρκεια της εφτάχρονης στρατιωτικής δικτατορίας, η οικονομική πολιτική των «κυβερνήσεων» ήταν επεκτατική ως το 1972 οπότε εκδηλώθηκε ανοιχτά η πληθωριστική κρίση βοήθουσης και της πρώτης πετρελαϊκής κρίσης. Η πολιτική αυτή ακολουθήθηκε με σκοπό την επίτευξη άμεσων οικονομικών αποτελεσμάτων για την απόκτηση λαϊκής συναίνεσης ως αντίβαρο στην οξύτατη εσωτερική και εξωτερική κριτική για τον αντιδημοκρατικό χαρακτήρα του καθεστώτος. Στα πλαίσια αυτά, τέτοιο μέτρο ήταν η διαγραφή μεγάλου μέρους των αγροτικών χρεών. Οι πληθωριστικές πιέσεις ήταν αποτέλεσμα εκτός των άλλων της επέκτασης του τουριστικού τομέα και της οικοδομής σε

---

⁹ Στο ίδιο, σελ. 218.

βάρος των επενδύσεων στη μεταποίηση και τις υποδομές που θα αποτελούσαν την ατμομηχανή μιας διαφορετικής αναπτυξιακής πορείας. Οι επενδύσεις που περίμεναν οι κυβερνήσεις της δικτατορίας δεν ήρθαν ποτέ παρά μόνο ορισμένες που αφορούσαν κεφάλαια ομογενών τα οποία επενδύθηκαν (όπως και πολλών Ελλήνων «μικρομεσαίων») στον τουρισμό και την οικοδομή και όσες βιομηχανίες συνδέονταν με αυτούς τους τομείς (τσιμέντο, υλικά οικοδομών, ξυλεία, σίδηρος και συναφείς κλάδοι).¹⁰ Η όποια ανάπτυξη επιτεύχθηκε στηρίχθηκε, εκτός των άλλων, σε δάνεια από το κράτος και το τραπεζικό σύστημα, πολλά από τα οποία ουδέποτε αποπληρώθηκαν («δανεικά και αγύριστα»). Συνέπεια αυτών ήταν η απότομη στροφή σε πολύ σφικτές οικονομικές πολιτικές που αποσκοπούσαν στον περιορισμό των πληθωριστικών πιέσεων. Υποστηρίχθηκε ότι ενώ η οικονομία μεγεθυνόταν με ικανοποιητικούς ρυθμούς η ίδια η οικονομική πολιτική της δικτατορίας οδηγούσε στη ραγδαία επιδείνωση των κοινωνικο-οικονομικών ανισοτήτων, στην επιβράδυνση της αύξησης της μεταποίησης και των ιδιωτικών επενδύσεων και, τέλος, στην παρεμπόδιση της οικονομικής ανάπτυξης με το συνδυασμό πληθωριστικής πολιτικής και αντιδημοκρατικού πολιτικού κλίματος.¹¹ Ενδεικτικά στοιχεία του οικονομικού κλίματος ήταν από τη μια η αρνητικός ρυθμός ανάπτυξης¹² και από την άλλη, ως συνέπεια, η αύξηση της ανεργίας για πρώτη φορά μετά από 13 χρόνια.¹³

¹⁰ Βλ. Ζουμπουλάκης Μ. (2005). «Θεσμοί και μεταβολές στην ελληνική οικονομία» στο Κόλλιας, Χ., Ναξάκης, Χ. και Χλέτσος Μ, (επιμ.) *Σύγχρονες προσεγγίσεις της ελληνικής οικονομίας*. Αθήνα: Πατάκης, σελ. 40.

¹¹ Βλ. Jouganatos G. (1992), *ο.ε.π.* σελ. 61-66

¹²

Έτος	Ρυθμός ανάπτυξης (%)	Πληθωρισμός (%)
1967	5,7	1,7
1968	7,2	0,3
1969	11,6	2,5
1970	8,9	3,0
1971	7,8	3,0
1972	10,2	4,3
1973	8,1	15,5
1974	-6,4	26,9

Πηγή: Καζάκος Π. (2001) *Ανάμεσα στο κράτος και την αγορά*. Αθήνα: Πατάκη, σελ.268.

Έτος	Αριθμός ανέργων	Ποσοστό ανεργίας	Αριθμός μεταναστών το εξωτερικό	Εργατικό δυναμικό	Απασχόληση
1968	0.138	4.10	-0.038	3.401	3.263
1969	0.126	3.78	-0.067	3.391	3.265
1970	0.113	3.45	-0.039	3.323	3.210
1971	0.102	3.14	-0.022	3.267	3.165
1972	0.100	3.07	-0.001	3.258	3.158

Η μεταπολίτευση βρήκε την Ελληνική οικονομία σε κατάσταση στασιμοληθωρισμού (συνδυασμός στασιμότητας και πληθωρισμού που επιδεινωνόταν και λόγω της συνέχισης της κρίσης του πετρελαίου) και την κοινωνία ανάστατη και αγανακτισμένη λόγω της εντονότατης πολιτικής καταπίεσης και της παραπέρα όξυνσης των υφιστάμενων κοινωνικο-οικονομικών αντιθέσεων και ανισοτήτων. Οι τελευταίες επιδεινώθηκαν στα τέλη της δικτατορίας. Οι μέσοι πραγματικοί μισθοί αυξάνονταν ολοένα και λιγότερο ώσπου το 1974 άρχισε η μείωσή τους.¹⁴

Το φαινόμενο της μεταπολίτευσης και οι οικονομικο-κοινωνικές προϋποθέσεις για την εκδήλωσή του υπήρξε αντικείμενο μιας σειράς συγκριτικών μελετών και ερευνών. Τα ερωτήματα που τέθηκαν ήταν τα εξής: Προηγήθηκαν υψηλοί ρυθμοί οικονομικής μεγέθυνσης που έφτασαν σε ένα «κατώφλι» αναγκαίο για την εκδίπλωση του εκδημοκρατισμού; Οι πολιτικοί θεσμοί των δικτατορικών καθεστώτων δεν μπορούσαν πλέον να διαχειρισθούν τις οικονομίες με αυταρχικό τρόπο; Δημιούργησε η οικονομική μεταβολή πιο πλουραλιστικές – πληθυντικές κοινωνικές δομές συνοδευόμενες από ισχυρότερες και πιο αυτόνομες «κοινωνίες πολιτών»; Η υλική και πολιτιστική εξέλιξη των κοινωνιών αυτών οδήγησε στη ελάττωση της πόλωσης και στην επέκταση των δημοκρατικών αξιών; Οι προβληματικές οικονομικές επιδόσεις προκάλεσαν κρίση νομιμοποίησης των δικτατοριών;¹⁵ Η απάντηση στα ερωτήματα αυτά δεν μπορεί να δοθεί στα πλαίσια αυτής της διατριβής, είναι όμως άκρως

1973	0.097	2.97	-0.042	3.311	3.214
1974	0.111	3.39	-0.020	3.301	3.190

Πηγή: Tsaliki P. (1991) *The Greek Economy: Sources of Growth in the Postwar Era*. N.Y.: Praeger Publishers, σελ.72 (επεξεργασία στοιχείων από *Labor Force Statistics*, OECD, 1971 και 1988).

Έτος	Μέσος πραγματικός μισθός (% μεταβολής)
1967	7,7
1968	9,5
1969	6,9
1970	5,6
1971	4,9
1972	8,0
1973	1,5
1974	-6,0

Πηγή: Καζάκος Π. (2001) *Ανάμεσα στο κράτος και την αγορά*. Αθήνα: Πατάκη, σελ.277.

¹⁵ Τα ενδιαφέροντα αυτά ερωτήματα προσπάθησαν να απαντήσουν μια σειρά μονογραφιών και συλλογικών εργασιών. Βλ. Maravall J.M. (1997) *Regimes, Politics, and Markets: Democratization and Economic Change in Southern and Eastern Europe*. Oxford, UK: Oxford University Press. Rueschemeyer D., Stephens E., and Stephens J. (1992) *Capitalist Development and Democracy*, Cambridge, Mass.: Polity Press.

ενδιαφέρουσα πρόκληση για την έρευνα. Έτσι θα περιοριστούμε σε περιληπτικές αναφορές στις βασικότερες απόψεις για το θέμα.

Η οικονομική ανάπτυξη θεωρείται σημαντική προϋπόθεση της ύπαρξης και λειτουργίας ενός δημοκρατικού καθεστώτος. Καθώς οι βασικοί οικονομικοί δείκτες ανέβαιναν κατά τη δεκαετία του '60 και η σχετική ευημερία της πλειοψηφίας του πληθυσμού της χώρας, παρά την έλλειψη οργανωμένου κράτους πρόνοιας, ήταν «εγγυημένη», τα ευρύτερα λαϊκά στρώματα δεν έδειχναν να ανησυχούν κατά τη διάρκεια της δικτατορίας. Η πετρελαϊκή κρίση και η συνακόλουθη αύξηση της ανεργίας και του πληθωρισμού αποτέλεσα το υπόστρωμα για την υπόκοφη και αργότερα φανερή διαμαρτυρία. Σχετικές έρευνες έδειξαν ότι στην κρίση νομιμοποίησης των αυταρχικών καθεστώτων συμβάλλει με σημαντικό τρόπο η αίσθηση των λαϊκών στρωμάτων ότι διακυβεύεται η σχετική και σταθερή οικονομική ευημερία τους. Παράλληλα όμως σημαντική είναι η επίδραση διεθνών παραγόντων και η δημοκρατική διάχυση (diffusion). Με λίγα λόγια, δημιουργείται ένα περιρρέον κλίμα δημοκρατίας.¹⁶ Αυτή η διαδικασία δεν είναι ευθύγραμμη ούτε μονόδρομη και, εκτός των άλλων, δύσκολα επαναλαμβάνεται.¹⁷ Ενδεχομένως η διαδικασία να είναι καμπυλόγραμμη, δηλαδή ενώ η σχέση οικονομικής ανάπτυξης και δημοκρατίας είναι θετική, ο βαθμός στον οποίο η τάση για εκδημοκρατισμό είναι αυξητική μειώνεται όσο επιτυγχάνονται υψηλότερα επίπεδα οικονομικής ανάπτυξης («κατώφλι της δημοκρατίας»).¹⁸ Τέλος, υπάρχει και η περίπτωση της «σταδιακής» (“step relationship”) σχέσης, όπου από το δημοκρατικό «κατώφλι» και πέρα αρχίζει το στάδιο της «απογείωσης» (take-off) της δημοκρατίας.¹⁹

---

¹⁶ Βλ. Huntington S.P. (1991) *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman, OK: University of Oklahoma Press.

¹⁷ Άλλες μελέτες ανέδειξαν τη σύνδεση της οικονομικής ανάπτυξης με τη δημοκρατία, είτε στην ασθενή εκδοχή της (ως σχετιζόμενης με την ανάπτυξη) είτε στην ισχυρή (η ανάπτυξη προκαλεί τη δημοκρατία). Βλ. Lipset S. (1959) “Some Social Requisites for Democracy: Economic Development and Political Legitimacy”, *The American Political Science Review*, No.53 σελ. 69-105. Cutright P. and Wiley J.A. (1969) “Modernization and Political Representation: 1927-1966”, *Studies in Comparative International Development*, Vol.5, No. 2, σελ. 23-41. Υποστηρίζεται επίσης ότι εκτός από τη συσχέτιση οικονομικής ανάπτυξης και εκδημοκρατισμού σημαντική είναι και η χρονική στιγμή της ανάπτυξης (timing) καθώς οι χώρες που αναπτύχθηκαν καθυστερημένα έχουν προβλήματα δημοκρατικής σταθερότητας, βλ. Bollen K. (1979) “Political Democracy and the Timing of Development”, *American Sociological Review*, 44 (August), σελ. 572-587.

¹⁸ Για περισσότερα σχετικά με τη σχέση οικονομικής ανάπτυξης και δημοκρατίας, βλ. Landman T. (2003) *Issues and Methods in Comparative Politics: An Introduction*, London and New York: Routledge, ιδίως σελ. 66-92.

¹⁹ Βλ. Rostow W.W. (1961) *The Stages of Economic Growth: A Non-communist Manifesto*, Cambridge: Cambridge University Press καθώς και Landman T. (1999) “Economic Development and Democracy: The View from Latin America”, *Political Studies*, Vol.14, No.1, σελ. 100-109.

Όμως, πέρα από τις οικονομικές μεταβλητές άλλοι παράγοντες μεσολαμβάνουν στη διαδικασία της δημοκρατικής μετάβασης. Η οικονομική ανάπτυξη προωθεί τον εκδημοκρατισμό μόνο με την έννοια ότι «επιφέρει αλλαγές στην πολιτική κουλτούρα και στην κοινωνική δομή».²⁰ Έτσι, μπορούμε να συνοψίσουμε τους παράγοντες που μαζί με το επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης συντελούν στον εκδημοκρατισμό: «...σχετικά υψηλό επίπεδο κατά κεφαλή εισοδήματος και πλούτου, μακροπρόθεσμη αύξηση του κατά κεφαλή εισοδήματος, υψηλός βαθμός αστικοποίησης, ραγδαία μειούμενος ή σχετικά μικρός αγροτικός πληθυσμός, μεγάλη επαγγελματική ποικιλομορφία, εκτεταμένη εγγραμματοσύνη, σχετικά μεγάλος αριθμός προσώπων που έχουν φοιτήσει σε ΑΕΙ...».²¹ Όπως ήδη είδαμε ορισμένες από αυτές τις συνθήκες που περιγράφονται στην παραπάνω θέση είχαν αρχίσει να διαμορφώνονται στην ελληνική περίπτωση: μακροπρόθεσμη αύξηση του κατά κεφαλή εισοδήματος (παρότι χαμηλό σε σχέση με τις υπόλοιπες δυτικοευρωπαϊκές χώρες), υψηλός βαθμός αστικοποίησης (λόγω εσωτερικής μετανάστευσης μετά τον εμφύλιο και τη σχετική εκβιομηχάνιση και ανάπτυξη υπηρεσιών), ραγδαία μειούμενος ή σχετικά μικρός αγροτικός πληθυσμός (αποτέλεσμα της εσωτερικής και εξωτερικής μετανάστευσης), μεγάλη επαγγελματική ποικιλομορφία (λόγω της μικρής ανάπτυξης βιομηχανικού προλεταριάτου και μεγάλης έκτασης των ελευθέρων επαγγελμάτων και των υπηρεσιών), εκτεταμένη εγγραμματοσύνη (ήδη από το 19^ο αιώνα η Ελλάδα ήταν σε πολύ καλή θέση όσον αφορά τη μέση και ανώτατη εκπαίδευση λόγω των ιδιόμορφων τρόπων κοινωνικής ανάπτυξης)²², σχετικά μεγάλος αριθμός προσώπων που έχουν φοιτήσει σε ΑΕΙ.²³

---

²⁰ Βλ. Diamond L. (1992) "Economic Development and Democracy Reconsidered", in Marks G. and Diamond L. (eds), *Reexamining Democracy: Essays in Honour of Seymour Martin Lipset*, Thousand Oaks, CA and London: Sage, σελ. 109.

²¹ Dahl R. (1989) *Democracy and its critics*, New Haven: Yale University Press, σελ. 251.

²² Αυτό δεν σημαίνει ότι από το 19^ο αιώνα υπάρχει μικρός βαθμός αγραμματοσύνης. Η εννιάχρονη υποχρεωτική εκπαίδευση καθιερώθηκε πολύ αργά στη δεκαετία του 1980 και ακόμη εκκρεμεί ως διεκδίκηση η ενιαία υποχρεωτική δωδεκάχρονη εκπαίδευση. Βλ. Τσουκαλάς (1975) *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα: Θεμέλιο

²³ Ήδη από τη δεκαετία του 1920 η Ελλάδα διέθετε δύο πανεπιστήμια (Αθήνας και Θεσσαλονίκης) ενώ ως τη μεταπολίτευση του 1974 είχαν προστεθεί τα πανεπιστήμια Πατρών, Ιωαννίνων και Θράκης, χώρια οι ανώτερες τεχνικές και επαγγελματικές σχολές (KATEE). Ανεξαρτήτως της ποιότητας της παρεχόμενης εκπαίδευσης, των ειδικοτήτων (κυριαρχία των Νομικών και λοιπών θεωρητικών σχολών) και της έλλειψης χρηματοδότησης της δημόσιας ανώτατης παιδείας, ήδη υπήρχε μια αρκετά ισχυρή φοιτητική κοινωνική κατηγορία που μπορούσε να προσδώσει ένα κινηματικό χαρακτήρα στις κοινωνικές διεκδικήσεις κάτι που φάνηκε στην προδικτατορική περίοδο με τους αγώνες για το «15% στην Παιδεία» και το «114» και στη διάρκεια της δικτατορίας με τη συμμετοχή φοιτητών/τριών στο αντιδικτατορικό κίνημα με αποκορύφωμα την εξέγερση του Πολυτεχνείου το Νοέμβριο 1973.

4.2 Οι θεωρίες για την ελληνική μεταπολίτευση

Ήταν μια θερμή ημέρα του Ιουλίου· θερμή από πολλές απόψεις. Η κυριότερη αιτία, όμως, ήταν μία· σε λίγες ώρες ένα ιδιωτικό αεροπλάνο θα προσγειωνόταν στο δυτικό αεροδρόμιο του Ελληνικού και ο βασικός επιβάτης του θα γινόταν δεκτός από εκατοντάδες χιλιάδες Έλληνες και Ελληνίδες που τον περίμεναν στους κεντρικούς δρόμους της Αθήνας να επαναφέρει τη δημοκρατία στη χώρα και να τιμωρήσει (σύνθημα «δώστε τη χούντα στο λαό») τη χούντα των συνταγματαρχών που επί επτά χρόνια είχε καταργήσει κάθε έννοια ελευθερίας, δημοκρατίας και κράτους δικαίου.

Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής θα αναλάμβανε την 24^η Ιουλίου 1974 με την Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας –παρά τον κατ’ ουσίαν δικομματικό χαρακτήρα της- να αποκαταστήσει την αντιπροσωπευτική κοινοβουλευτική δημοκρατία και να οδηγήσει τη χώρα σε ελεύθερες πολυκομματικές εκλογές. Μετά από μια σειρά ενεργειών με τις οποίες εξαναγκάστηκαν οι στρατιωτικοί να επιστρέψουν στους στρατώνες και να πάψουν να επεμβαίνουν στα πολιτικά πράγματα με αυτή την ιδιότητα, η κυβέρνηση αυτή προχώρησε με ταχείς ρυθμούς στην προκήρυξη των εκλογών και στη νομιμοποίηση όλων των πολιτικών κομμάτων. Με πράξη της η κυβέρνηση κατήργησε τον εμφυλιακό νόμο 509 με τον οποίο οδηγήθηκαν στα εκτελεστικά αποσπάσματα και στις εξορίες χιλιάδες μέλη του ηττημένου στον εμφύλιο πόλεμο ΚΚΕ αλλά και συνδικαλιστές που αρνήθηκαν να ενταχθούν στον κρατικό συνδικαλισμό των Μακρή και Θεοδώρου της μετεμφυλιακής περιόδου.²⁴ Οι εκλογές της 17^{ης} Νοεμβρίου 1974 ανέδειξαν, λόγω συγκεκριμένης συγκυρίας και εκλογικού νόμου, παντοδύναμη τη Νέα Δημοκρατία, το νέο κόμμα της δεξιάς που ίδρυσε ο Κ. Καραμανλής διαλύοντας την προδικτατορική ΕΡΕ, αποσκοπώντας στη δημιουργία ενός μαζικού συντηρητικού κόμματος αρχών.²⁵ Την ίδια περίοδο (3 Σεπτεμβρίου) το Πανελλήνιο Απελευθερωτικό Κίνημα (ΠΑΚ), δηλαδή η αντιστασιακή αντιδικτατορική οργάνωση που ίδρυσε ο Ανδρέας Παπανδρέου,

²⁴ Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί ότι παράλληλα με την κατάργηση του ν.509 εκδόθηκε ο ν. 59/74 που απαγόρευε την συμμετοχή στις εκλογές κομμάτων που υποτίθεται ότι δεν αποκήρυσσαν την προοπτική της ένοπλης λαϊκής εξέγερσης για την ανατροπή του αστικού κοινωνικού καθεστώτος. Αυτό σήμαινε ότι εκτός από τις ακροδεξιές πολιτικές οργανώσεις τις οποίες υποτίθεται σκόπευε να απομονώσει ο νόμος θίγονταν και οργανώσεις της εξωκοινοβουλευτικής αριστεράς (π.χ. ΕΚΚΕ και ΟΜΛΕ) που δεν πήραν μέρος τελικά στις εκλογές της 17^{ης} Νοεμβρίου 1974.

²⁵ Για τη Νέα Δημοκρατία ως κόμμα, βλ. Αλεξιάκης Μ. (2001) *Η ελληνική δεξιά: Δομή και ιδεολογία της Νέας Δημοκρατίας*. Αθήνα: Αντ.Σάκκουλα και για τη συμβολή της Νέας Δημοκρατίας στη διαμόρφωση της ελληνικής κομματικής δημοκρατίας, βλ. Pappas T. (1999) *Making Party Democracy in Greece*. Basingstoke: Palgrave MacMillan.

και η κεντροαριστερή αντιστασιακή οργάνωση Δημοκρατική Άμυνα, ίδρυσαν το Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα το οποίο αποσκοπούσε στον άμεσο σοσιαλιστικό μετασχηματισμό (σύνθημα «στις 18 σοσιαλισμός») της ελληνικής κοινωνίας με κοινοβουλευτικό τρόπο.²⁶ Αυτή η ριζοσπαστική αντίληψη περί επικείμενης αλλαγής και σοσιαλιστικού μετασχηματισμού ήταν διάχυτη σε ευρύτερα στρώματα της ελληνικής κοινωνίας που ασφυκτιούσαν κοινωνικά, οικονομικά και πολιτικά, παρά το γεγονός ότι για λόγους καθαρά συγκυριακούς δεν εκφράστηκε εκλογικά λόγω της θέλησης να εξασφαλιστεί η δημοκρατική μετάβαση με την υπερψήφιση της ΝΔ και της Ένωσης Κέντρου-Νέες Δυνάμεις και τη σχετικά χαμηλή εκλογική υποστήριξη για την αριστερά (ΠΑΣΟΚ, Ενωμένη Αριστερά, ΕΔΕ-Τροτσκιστές). Έτσι η μεταπολίτευση σηματοδότησε την έναρξη μιας νέας πολιτικής περιόδου η οποία χαρακτηρίστηκε τόσο από τη ρήξη με το προδικτατορικό πολιτικό σύστημα όσο και από τη διατήρηση βασικών χαρακτηριστικών του. Το πολιτικό σύστημα της Γ΄ Ελληνικής Δημοκρατίας χαρακτηρίστηκε από την κατάργηση της μοναρχίας, την εμπέδωση του κοινοβουλευτισμού και των ελεύθερων πλουραλιστικών εκλογών, τη νομιμοποίηση των κομμάτων της κομμουνιστικής αριστεράς, την αναζωογόνηση των συνδικαλιστικών και άλλων κοινωνικών οργανώσεων και την αθρόα συμμετοχή των πολιτών στα νέα πολιτικά κόμματα που εμφανίστηκαν στο προσκήνιο (ΠΑΣΟΚ) και στα κόμματα της προηγούμενα παράνομης κομμουνιστικής αριστεράς (ΚΚΕ, ΚΚΕ εσωτερικού, εξωκοινοβουλευτικές οργανώσεις). Ταυτόχρονα, όμως, παράλληλα με την ενίσχυση των ιδεολογικών μηχανισμών του κράτους και την προσπάθεια ενσωμάτωσης των ευρύτερων λαϊκών τάξεων και στρωμάτων στην πολιτική ζωή της χώρας, έλαβε χώρα η ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας του κράτους και της παρεμβατικής οικονομικής πολιτικής του σε βαθμό τέτοιο ώστε το σύστημα να χαρακτηριστεί ακόμη και ως «αυταρχικός κρατισμός».²⁷ Συνεπώς, οι βασικοί παράγοντες διαμόρφωσης της μεταπολιτευτικής κομματικής δημοκρατίας μπορούν να εντοπιστούν τόσο στη μορφική της διάσταση όσο και στους μηχανισμούς της, στην σχέση του συστήματος με την κοινωνία και τους δικούς της θεσμούς εκπροσώπησης πέραν των κομμάτων που και αυτοί διαμορφώθηκαν από τις κομματικές ελίτ ιδιαίτερα αυτές που έλεγχαν το δρομολόγιο της μετάβασης στη δημοκρατική ανασυγκρότηση της χώρας.²⁸

²⁶ Το ΠΑΣΟΚ είναι το περισσότερο μελετημένο κόμμα από τη σκοπιά της πολιτικής κοινωνιολογίας. Βλ. Σπουρδαλάκης Μ. (επιμ.) (1998) *ΠΑΣΟΚ: Κόμμα-Κράτος-Κοινωνία*. Αθήνα: Πατάκη και του ίδιου (1988) *ΠΑΣΟΚ: Οργάνωση, δομή και ιδεολογία*. Αθήνα: Εξάντας.

²⁷ Για την έννοια του «αυταρχικού κρατισμού», βλ. Πουλιαντζάς Ν. (1984), *Κράτος, εξουσία, σοσιαλισμός*. Αθήνα: Θεμέλιο.

²⁸ Βλ. Spourdalakis M. (1996) "Securing democracy in post-authoritarian Greece: The role of political parties." Lewis P. and Pridham G. (eds) *Stabilising Fragile Democracies*:

Στη θεωρητική συζήτηση των τελευταίων ετών έχουν αναπτυχθεί μια σειρά προτάσεων ανάγνωσης και ερμηνείας της μεταπολιτευτικής περιόδου που προσπαθούν να εντοπίσουν είτε τις εσωτερικές πολιτικές και κοινωνικές αλλαγές της περιόδου αυτής είτε το «τέλος» της. Στην πρώτη περίπτωση εντάσσονται π.χ. οι απόψεις περί πολιτισμικού δυϊσμού και της σύγκρουσης της κουλτούρας των «από κάτω» με αυτή των «από πάνω»²⁹ ή οι απόψεις που εντοπίζουν τις κρίσιμες καμπές στις αλλαγές του 1981 (άνοδος ΠΑΣΟΚ στην εξουσία) και του 1985 (ανάδειξη μονεταριστικών και φιλελεύθερων τάσεων στο ΠΑΣΟΚ). Στη δεύτερη περίπτωση εντάσσονται κυρίως οι απόψεις πολιτικών και δημοσιολογούντων που στηρίζονται σε ντετερμινιστικές λογικές για να υποστηρίξουν τις θεωρίες του «τέλους της μεταπολίτευσης» αλλά και πολιτικών κοινωνιολόγων που υποστηρίζουν ότι από τη χρονιά αυτή μεταλλάσσεται το πολιτικό σκηνικό και συγκλίνουν οι πολιτικές των δύο μεγάλων κομμάτων στο πλαίσιο του οικονομικού φιλελευθερισμού. Τέλος, υπάρχει και η άποψη ότι δεν έχει επέλθει το τέλος της μεταπολίτευσης, καθόσον ότι ακόμη δεν έχει συμβεί κανένα παρόμοιο πολιτικό γεγονός που να καταγράφει την σημαντική και σε βάθος αλλαγή των λειτουργιών και της λογικής του πολιτικού συστήματος.³⁰

Τα κριτήρια που χρησιμοποιούνται είναι διαφορετικά σε κάθε περίπτωση και, ιδιαίτερα, όταν ασχολούμαστε με μελέτες περιπτώσεων π.χ. του συνδικαλισμού ή όποιου άλλου κοινωνικού κινήματος όπου ισχύουν διαφορετικά κριτήρια περιοδολόγησης και αξιολόγησης..

Η 24^η Ιουλίου 1974 αποτελεί τομή στις εξελίξεις του ελληνικού πολιτικού συστήματος και της ελληνικής κοινωνίας, γιατί ήταν η αρχή για την «οριστικοποίηση του δημοκρατικού-φιλελεύθερου κοινωνικού καθεστώτος» και την «δημοκρατική εξομάλυνση», που σήμαινε ότι πλέον είχαμε «δημοκρατία, κανονικές εναλλαγές στην εξουσία, αναμφισβήτητη οικονομική και κοινωνική πρόοδο και ανάπτυξη.»³¹ Όμως, η Γ΄ Ελληνική Δημοκρατία που

Comparing New Party Systems in Southern and Eastern Europe. London: Routledge, σελ. 167-186.

²⁹ Βλ. Διαμαντούρος Ν. (2000) *Πολιτισμικός δυϊσμός και πολιτική αλλαγή στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης : πλαίσιο ερμηνείας*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

³⁰ «Αυτό το θεσμικό κεκτημένο της Μεταπολίτευσης, κεκτημένο που έχει ως επίκεντρό του το δημοκρατικό, κοινωνικό κράτος δικαίου, με κοινοβουλευτική, κυβερνητική και πολιτική σταθερότητα, με σεβασμό στα ανθρώπινα δικαιώματα και τις συλλογικές και πολιτικές ελευθερίες είναι ένα κεκτημένο που εμπλουτίζεται με νέες ελευθερίες και νέα δικαιώματα που θωρακίζουν την κοινωνία και τον πολίτη». Βλ. Βενιζέλος Ευ. (2004) «Το θεσμικό κεκτημένο της Μεταπολίτευσης» εφ. *Έθνος της Κυριακής*, 18-07-2004

³¹ Σύμφωνα με τον Κ. Τσουκαλά στην ενδιαφέρουσα συζήτηση σχετικά με το θέμα: βλ. Καραμανωλάκης Β. (επιμ.) (2004) «30 χρόνια ελληνική δημοκρατία», *Βιβλιοθήκη*

ιδρύθηκε με τη μεταπολίτευση φαίνεται ότι διαθέτει κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά για την κατανόηση του ελληνικού συνδικαλισμού, και ιδιαίτερα του συνδικαλισμού στις τράπεζες. Αυτά τα χαρακτηριστικά «εδράζονται στις διαδικασίες μετάβασης στο δημοκρατικό πολίτευμα, όπου τα κόμματα και το υπό διαμόρφωση τότε κομματικό σύστημα ήταν πρωταγωνιστές αλλά και σκηνοθέτες».³² Αυτό σημαίνει ότι η κοινωνία είτε ήταν απύσχα από τη διαμόρφωση αυτών των χαρακτηριστικών ή, στην καλύτερη περίπτωση έπαιξε το ρόλο του κομπάρσου. Τα κόμματα διαχειρίστηκαν αυτή τη μετάβαση θετικά όσον αφορά τον ειρηνικό και σύντομο χαρακτήρα της αλλά από την άλλη περιόρισαν ασφυκτικά τις πρωτοβουλίες των λαϊκών κοινωνικών στρωμάτων και των εργαζομένων που δεν μπόρεσαν να συγκροτήσουν ένα αυτόνομο διεκδικητικό κίνημα.³³

Η μετάβαση από το δικτατορικό στο δημοκρατικό καθεστώς αποτελεί μια χρονική περίοδο τομών στο πολιτικό επίπεδο που μας ενδιαφέρουν στο βαθμό που επέδρασαν στις κοινωνικές δομές και στις πολιτικές συμπεριφορές κοινωνικών τάξεων και μερίδων οι οποίες με τη σειρά τους επηρέασαν τη διαμόρφωση των δομών του πολιτικού καθεστώτος. Επίσης, εκτός των άλλων, τίθενται ιδιαίτερα ερωτήματα που αφορούν τις συγκεκριμένες ιστορικές διαδρομές και διαφορές μεταξύ των κοινωνικών σχηματισμών που έβγαιναν τότε από τις περιόδους των δικτατοριών - Ελλάδα, Ισπανία, Πορτογαλία - ώστε να εντοπιστούν τα στοιχεία εκείνα που προσδίδουν τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της περίπτωσης του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος των εργαζομένων γενικά και των εργαζομένων στις τράπεζες ιδιαίτερα.³⁴

Όπως τονίστηκε παραπάνω, η θεωρία περί της δομής των πολιτικών ευκαιριών αναδεικνύει τους πολιτικούς θεσμούς ως «στρόφιγγες» ροής δυνατοτήτων για το βαθμό επιτυχούς αντιμετώπισης και επίλυσης δομικών προβλημάτων. Οι κυρίαρχες πολιτικές δυνάμεις που ανέλαβαν τη μετάβαση από το δικτατορικό στο δημοκρατικό καθεστώς άνοιξαν τη «στρόφιγγα» μόνο μέχρι ενός βαθμού επιδιώκοντας να ελέγξουν τις εξελίξεις και να αποτρέψουν ανατρεπτικές κινητοποιήσεις μαζικής και ριζικής αριστερής αμφισβήτησης της νέας πολιτικής ελίτ και του καπιταλισμού εν γένει μέσα σε ένα διεθνές πλαίσιο όπου οι απόηχοι του Γαλλικού Μάη δεν είχαν ακόμη εξασθενήσει. Μ' αυτή την

Ελευθεροτυπίας, τ. 317, 23/7/2004, σελ. 4-15, με τη συμμετοχή των Κ. Τσουκαλά, Β.Καρδάση, Μ. Σπουρδαλάκη και Τ. Καφετζή.

³² Σύμφωνα με τον Μ. Σπουρδαλάκη στο Καραμανωλάκης (2004) *ο.ε.π.*

³³ Βλ. Ζαμπαρλούκου Στέλλα, (1997), *Κράτος και εργατικός συνδικαλισμός στην Ελλάδα, 1936-90: Μια συγκριτική προσέγγιση*, Αθήνα, Αντ. Ν. Σάκκουλα

³⁴ Μια πρώτη αναφορά έγινε από τη Ζαμπαρλούκου Σ. (1997), *ο.ε.π.*

έννοια, υποαναπτύχθηκαν τα «μερικά καθεστώτα» σε αντιδιαστολή με το «γενικό καθεστώς» του δημοκρατικού κοινοβουλευτικού πολιτεύματος.³⁵ Έτσι, ο τρόπος με τον οποίο έγινε στην Ελλάδα η μετάβαση στη δημοκρατία δείχνει από τη μια τις δυνατότητες και τις αδυναμίες των κυρίαρχων κοινωνικών τάξεων και στρωμάτων στην προσπάθεια προσδιορισμού και ελέγχου των πολιτικών εξελίξεων προς την κατεύθυνση που επιθυμούσαν - αδιατάρακτη συνέχιση της καπιταλιστικής συσσώρευσης εν μέσω διεθνούς οικονομικής αστάθειας που εξελισσόταν σε κρίση και ένταξη νέων στρωμάτων εργαζομένων στην παραγωγική διαδικασία - και από την άλλη τις δυνατότητες και τις αδυναμίες του συνδικαλιστικού κινήματος των εργαζομένων που προσπαθεί να ανασυνταχθεί μετά την οδυνηρή ήττα που υπέστη κατά την εφτάχρονη δικτατορία και να ανιχνεύσει δρόμους για την ικανοποίηση άμεσων αιτημάτων των εργαζομένων που σχετίζονταν με τις μισθολογικές αυξήσεις - αντισταθμίσεις στην πληθωριστική διάβρωση των εισοδημάτων και με την κατοχύρωση του δικαιώματος στη συνδικαλιστική οργάνωση, ιδιαίτερα στον ιδιωτικό τομέα. Μ' αυτή την έννοια, η δομή των πολιτικών ευκαιριών στην μεταπολιτευτική Ελλάδα ήταν σχεδόν απαγορευτική, τουλάχιστον την πρώτη φάση της, για την ανάπτυξη των εργατικών συνδικάτων σε αυτόνομη βάση και των εργασιακών σχέσεων σε βάση δημοκρατική και συνεργασιακή, όπως έγινε π.χ. στη Δυτική Γερμανία και, κυρίως, στις Σκανδιναβικές χώρες που αποτέλεσαν τα πρότυπα του «κοινωνικού κορπορατισμού».

Η βιβλιογραφική αναφορά στα ζητήματα αυτά δεν μπορεί ως τώρα να φωτίσει σε βάθος την έρευνά μας, μπορεί όμως να μας δώσει κάποια ιδιαίτερα στοιχεία που θα μας βοηθήσουν στην παραπέρα εξέταση του θέματος της μετάβασης και των παραγόντων που διαμόρφωσαν τους όρους και τις συνθήκες της πολιτικής παρέμβασης τόσο των αρχουσών τάξεων και στρωμάτων και του συνδικαλιστικού κινήματος.³⁶

³⁵ Για μια κατ' αρχήν εισαγωγή στην έννοια του «μερικού καθεστώτος» βλ. Λυριντζής Χρ., Νικολακόπουλος Η. και Δ. Σωτηρόπουλος (1996) «Εισαγωγή» στο Λυριντζής Χρ., Νικολακόπουλος Η. και Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.) *Κοινωνία και Πολιτική: Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας 1974-1994*. Αθήνα: Θεμέλιο και Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, σελ. 19-42. Η έννοια πρωτοδιατυπώθηκε στο Schmitter Ph. (1988) *The Consolidation of Political Democracy in Southern Europe*, Firenze: EUI, αδημοσίευτη μελέτη και του ιδίου "The Consolidation of Democracy and Representation of Social Groups", *American Behavioral Scientist*, Vol.35, No. 4-5, March-June, σελ. 422-449).

³⁶ Η βιβλιογραφία για την περίοδο της μετάβασης είναι περιορισμένη. Μόνο κεφάλαια συνολικότερων ιστορικών αναφορών μπορούμε να εντοπίσουμε, γι' αυτό και σε πρώτη φάση παραπέμπουμε στα εξής:

Ζαμπάρλουκου Στέλλα, (1997), *ο.ε.π.*, Κεφ. 4ο, σελ. 97 - 152· Σεφέρης Κώστας, (1975), *Ελληνικό Συνδικαλιστικό Κίνημα, 1860-1975*, Αθήνα, "Νέο Συνδικαλιστικό Κίνημα"· Παλαιολόγος Νίκος, (1991), *Συνδικάτα και Μισθωτοί Εργαζόμενοι. Το Πρόβλημα της Συγκρότησης και Εκπροσώπησης των Μισθωτών από τα Ελληνικά Συνδικάτα*, Πολυγραφημένη διδακτορική Διατριβή (Πάντειο Πανεπιστήμιο).

Η κληρονομιά του συνδικαλιστικού κινήματος

Το συνδικαλιστικό κίνημα εισέρχεται στη μεταπολιτευτική περίοδο με μια βαριά κληρονομιά, έχοντας υποστεί πολλές κρατικές και εργοδοτικές παρεμβάσεις και λειτουργώντας υπό καθεστώς νομοθετικών περιορισμών στη δράση του. Οι δεκαετίες του 1950 και του 1960 δεν άφησαν όμως μόνο τα αρνητικά σημάδια τους στο συνδικαλιστικό κίνημα. Παρά τις κρατικές και εργοδοτικές παρεμβάσεις και τους εγκάθετους μηχανισμούς εσωτερικής αστυνόμευσής του, το συνδικαλιστικό κίνημα είχε βρει ορισμένες διεξόδους και ανέπτυξε δράση σε βασικούς οικονομικούς κλάδους με μορφές συντονισμού που ανέδειξαν τα εργατικά αιτήματα και κατάφεραν σε πολλές περιπτώσεις να κερδίσουν βασικά δικαιώματα.

Η έρευνα εντόπισε δυο βασικούς ανασταλτικούς παράγοντες που επέδρασαν στην ανάπτυξη και δράση του συνδικαλιστικού κινήματος των μισθωτών. Πρώτος παράγοντας που αναφέρεται σχεδόν από όλους τους συγγραφείς είναι η χρόνια οργανωτική αδυναμία του σ.κ.. Η αδυναμία αυτή αποτελεί ουσιαστικά αντανάκλαση της συνολικής αδυναμίας της ελληνικής οικονομίας: πολλές μικρές επιχειρήσεις και λίγες μεγάλες, διαρκής αστάθεια στην κερδοφορία των επιχειρήσεων (ιδιαίτερα των μικρών) κλπ. Να προστεθεί επίσης ότι στη νέα βιομηχανική εργατική τάξη που διαμορφώθηκε τις αμέσως προηγούμενες δεκαετίες κυριαρχούν οι προερχόμενοι από τον αγροτικό τομέα εσωτερικοί μετανάστες πρώτης γενιάς που ακόμη δεν έχουν «συμβιβαστεί» με την προοπτική της μόνιμης και οριστικής εγκατάστασης στις μεγαλουπόλεις, έχουν ακόμη δεσμούς με την αγροτική οικογένεια του χωριού που σε κρίσιμες στιγμές συμβάλλει στην επιβίωση και επέκταση της εργατικής οικογένειας. Αυτή η δομή συμβάλλει με τη σειρά της στη διατύπωση και προβολή των εργατικών αιτημάτων και διεκδικήσεων που είναι κατά βάση οικονομικές.³⁷ Η οργανωτική αδυναμία συνίσταται στον κατακερματισμό σε χιλιάδες ανταγωνιστικά σωματεία και αλληλεπικαλυπτόμενες ομοσπονδίες που αναπτύσσονται σε κλαδική και σε ομοιοεπαγγελματική βάση πριν από τη δικτατορία και σε επιχειρησιακή βάση κατά τη διάρκεια του “κινήματος των εργοστασιακών σωματείων”.³⁸ Η έκφραση της πολύπλοκης αυτής διάρθρωσης αντικατοπτρίζεται και στο επίπεδο της ανώτατης διοίκησης της ΓΣΕΕ,

³⁷ Βλ. επί του θέματος της δημιουργίας εργατικής ταξικής συνείδησης τις παρατηρήσεις του συγγραφέα στο Μοσχονάς Α. (1990) *Ταξική πάλη στην Ελλάδα και Ε.Ο.Κ. Τόμος Α: Ένταξη και κοινωνικά συμφέροντα*. Αθήνα: Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, σελ. 404-407.

³⁸ Βέβαια, ο κατακερματισμός αυτής της μορφής, δηλαδή ανταγωνιζόμενων για την πλειοψηφία των εργαζομένων μιας επιχείρησης ή κλάδου δεν αποτελεί μόνο ελληνικό φαινόμενο. Στο Η.Β. ακόμη και σήμερα η διαπάλη για την αναγνώριση συνδικάτων από τους εργοδότες και την κατάκτηση του μεγαλύτερου αριθμού μελών είναι συχνό φαινόμενο.

ιδιαίτερα κατά την περίοδο της μετάβασης, που δεν αποτελεί φορέα που να καλύπτει σε ισότιμη βάση τους εργαζόμενους της επικράτειας. Στη μεταβατική περίοδο συγκεκριμένες ομάδες συνδικαλιστών που συνεργάστηκαν με το δικτατορικό καθεστώς ή που ήταν ηγέτες “κίτρινων σωματείων” ελεγχόμενων από τους εργοδότες κατάφεραν, με τη βοήθεια και του εκλογικού συστήματος και του αποκλεισμού μαζικών ομοσπονδιών από τη ΓΣΕΕ, να ελέγχουν σημαντικό μέρος της πλειοψηφίας της διοίκησης της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών Ελλάδος. Δεύτερος σημαντικός ανασταλτικός παράγοντας είναι η περιορισμένη χρονική διάρκεια της μετάβασης από την κατάρρευση του δικτατορικού καθεστώτος ως την ουσιαστική και τυπική καθιέρωση του δημοκρατικού καθεστώτος που ολοκληρώθηκε με την ψήφιση του νέου Συντάγματος το 1975. Οι κυρίαρχες πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις που εκφράστηκαν στην περίοδο της μετάβασης μέσα από το κόμμα της Νέας Δημοκρατίας του Κωνσταντίνου Καραμανλή και την προσπάθεια εκσυγχρονισμού και εκδημοκρατισμού της Δεξιάς παράταξης στην Ελλάδα επεδίωκαν την ενσωμάτωση όσο το δυνατόν περισσότερων μετριοπαθών συνδικαλιστικών δυνάμεων σε μια νέα συμμαχία που να εγγυάται την ομαλή μετάβαση σε μια κοινοβουλευτική δημοκρατία δυτικοευρωπαϊκού τύπου. Βέβαια, επρόκειτο για προσπάθεια που έπρεπε να αναμετρηθεί και με τις παραδοσιακές πολιτικές της Ελληνικής Δεξιάς (πελατειακό σύστημα κυριαρχίας επί των κυριαρχούμενων εργατικών και αγροτικών στρωμάτων, κλασικός αντικομμουνισμός, κατάλοιπα του μετεμφυλιακού και του δικτατορικού καθεστώτος, κρατικοδίαιτοι εργοδότες που δεν γνώριζαν άλλη πολιτική αντιμετώπισης της εργατικής δυσαρέσκειας από αυτή της καταστολής κλπ). Από την πλευρά του συνδικαλιστικού κινήματος δεν ήταν δυνατή η παρέμβαση στις εξελίξεις που ακολούθησαν την τομή της κατάρρευσης της δικτατορίας ως την συνταγματική καθιέρωση της δημοκρατίας όχι μόνο επειδή ο οργανωτικός κατακερματισμός παρέλυε το σ.κ. αλλά και γιατί οι εναλλακτικές στρατηγικές ανάπτυξης του σ.κ. δεν είχαν καταφέρει να εκφραστούν στο εσωτερικό του. Οι αντιδικτατορικές συνδικαλιστικές παρατάξεις (ΑΕΜ, ΕΣΑΚ, ΔΕΚΕ) δεν κατάφεραν - ή και δεν ήθελαν - να διεισδύσουν στο σ.κ. κατά τη διάρκεια της δικτατορίας και να δώσουν μια διαφορετική προοπτική. Οι όποιες αντιστάσεις και διεκδικήσεις κατά τη διάρκεια της δικτατορίας, ιδιαίτερα στη φάση της “φιλελευθεροποίησης” επί Μαρκεζίνη, εκφράστηκαν είτε από νέες συνδικαλιστικές φυσιογνωμίες (βλ. κινητοποιήσεις στα τρόλεϊ) που δεν είχαν οργανική, τουλάχιστον, σχέση με τα κόμματα της παραδοσιακής αριστεράς (ΚΚΕ, ΚΚΕ εσωτ., ΕΔΑ) είτε από παραδοσιακούς δεξιούς συνδικαλιστές που διατηρούσαν “γέφυρες” με τις δικτατορικές “κυβερνήσεις” και σε συγκεκριμένες προσπάθειες αφαίρεσης κεκτημένων (π.χ. προσπάθεια ενοποίησης ασφαλιστικών ταμείων τραπεζικών υπαλλήλων και ένταξής τους στο ΙΚΑ) επικαλέστηκαν τη συνδικαλιστική

δύναμη και παράδοση του κλάδου για να αποτρέψουν τις άσχημες εξελίξεις. Το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα ήταν αυτό της διορισμένης διοίκησης της ΟΤΟΕ. Στο 5^ο Πανελλαδικό Συνέδριο της ομοσπονδίας (5 και 6 Ιουλίου 1971) ελήφθη απόφαση να υπερασπιστεί ο κλάδος τα κεκτημένα δικαιώματα στο Ασφαλιστικό με όλες τις δυνάμεις του. Στις 20/11/1972 συνεκλήθη εκτάκτως συνεδρίαση του Γενικού Συμβουλίου που αποφάσισε την κήρυξη 24ωρης απεργίας για την Παρασκευή (24/11) εναντίον της συγχώνευσης των ταμείων και της ένταξής τους στο ΙΚΑ. Η απόφαση αυτή τάραξε την κυβέρνηση της χούντας που πάγωσε τη συζήτηση του θέματος στη λεγόμενη «Συμβουλευτική Συνέλευση». Έτσι η διοίκηση της ΟΤΟΕ ανακάλεσε την απεργία. Παράλληλα άρχισαν να εμφανίζονται και να δραστηριοποιούνται ανεξάρτητοι συνδικαλιστές στις ιδιωτικές και τις ξένες τράπεζες, ορισμένοι εκ των οποίων εξελέγησαν στο Γενικό Συμβούλιο της ΟΤΟΕ (π.χ. Τάσος Λιουδάκης από την American Express).³⁹ Η κάλυψη των πολιτικών κενών αντιπολίτευσης έγινε εκ των υστέρων με την ανασύνταξη των αντιδικτατορικών συνδικαλιστικών παρατάξεων και την πρόσδεσή τους στα πολιτικά κόμματα.⁴⁰

Εξίσου σημαντικοί παράγοντες που έλκουν την καταγωγή τους στην μετεμφυλιακή περίοδο και που επηρέασαν τον τρόπο άσκησης εξουσίας και την πολιτική κουλτούρα και συμπεριφορά της μεταπολιτευτικής περιόδου είναι η κομματική πόλωση, η εμμονή σε πελατειακές πρακτικές⁴¹ και ο κρατικός

³⁹ Βλ. *50 Χρόνια ΟΤΟΕ (1955-2005)*. Αθήνα: έκδοση της ΟΤΟΕ, σελ.74-77.

⁴⁰ Για μια διεθνή συγκριτική μελέτη της σχέσης πολιτικών κομμάτων και εργατικών συνδικάτων, βλ. Rigby M., Smith R., Lawlor T. (1999) *European Trade Unions: Change and Response*. London: Routledge

⁴¹ Στον ελληνικό επιστημονικό λόγο το θέμα των «πελατειακών σχέσεων» (δηλ. σχέσεις ανταλλαγής μεταξύ ατόμων με άνισους πόρους εξουσίας/δύναμης) έχει κατά κόρον τεθεί σε διάλογο ως καθοριστικότερος παράγοντας της «κακοδαιμονίας» του πολιτικού συστήματος (και όχι μόνο) αποδιδόμενος είτε στο «βυζαντινό» και «οθωμανικό» παρελθόν της νέας Ελλάδας είτε σε αποκλειστικά ιστορικούς και πολιτισμικούς λόγους. Για μια κριτική παρουσίαση αυτών των απόψεων βλ. Papakostas Ap. (2001) “Why is there no clientelism in Scandinavia? A comparison of the Swedish and Greek sequences of development” in Piattoni S. (ed.) *Clientelism, Interests, and Democratic Representation: The European Experience in Historical and Comparative Perspective*. Cambridge and NY: Cambridge University Press, σελ. 31-54. Η κύρια τάση της θεωρίας περί «πελατειακών σχέσεων» ισχυρίζεται ότι η «ημιπεριφερειακή» Ελλάδα, σε αντίθεση με τους δυτικοευρωπαϊκούς τύπους δημιουργίας «κοινωνίας πολιτών», πήρε διαφορετικό δρόμο προς τον «εκσυγχρονισμό». Σ’ αυτό τον τύπο κοινωνίας, οι λαϊκές μάζες συσσωματώθηκαν ιστορικά στο πολιτικό σύστημα μέσω των «πελατειακών δικτύων» (κάθετη ενσωμάτωση). Έτσι, εμποδίστηκε η αυτόνομη ταξική οργάνωση υπέρ της διατήρησης του κοινωνικοοικονομικού συστήματος στο βαθμό που τα μέλη μιας κοινωνικής ομάδας αντιμετωπίζονται ως άτομα, όσον αφορά τις σχέσεις τους με τους πολιτικούς πάτρωνές τους, και δεν παρεμβαίνουν συλλογικά στα πολιτικά πράγματα. Με Μαρξικούς όρους, η εργατική τάξη δεν δομείται ως τάξη δι’ εαυτήν. Υπάρχει επίσης τάση να αποδίδεται η διακασία κοινωνικής συναίνεσης στις προσωπικές σχέσεις μεταξύ των πατρώνων και των πελατών που χαρακτηρίσουν αυτή την κοινωνία αντί να αποδίδονται στις «αντικειμενικές συμβολαιακές διαδικασίες» που είναι ο ‘ιδεατός τύπος’ του Δυτικού

παρεμβατισμός σε όλες τις μορφές και πτυχές της πολιτικής και κοινωνικής ζωής της χώρας.⁴² Η μεταφορά του κοινοβουλευτικού τρόπου πολιτικής παρέμβασης στο συνδικαλιστικό χώρο αποτέλεσε σημαντικό, κατά τη γνώμη μου, ανασταλτικό παράγοντα, εκτός των προαναφερθέντων, στην προσπάθεια της αυτόνομης ανάπτυξης του συνδικαλιστικού κινήματος.

Όμως τα ζητήματα της μετάβασης θέτουν γενικότερα και ειδικότερα ερωτήματα που σχετίζονται με τις σχέσεις της κοινωνίας και του κράτους, με τους κοινωνικούς ταξικούς συσχετισμούς, την ενσωμάτωση ή τον ανταγωνισμό των κοινωνικών ομάδων στο γενικότερο πολιτικό σύστημα, τη δυνατότητα του συνδικαλιστικού κινήματος να αναγνωρίσει το παρελθόν του και να διδαχθεί από αυτό, τη σχέση του με τα νέα κοινωνικά προβλήματα που δημιουργούν τους όρους νέων κοινωνικών αιτημάτων και κινημάτων, τη σχέση του συνδικαλιστικού κινήματος με τα κόμματα και ιδιαίτερα με τα κόμματα εκείνα που επικαλούνται την εργατική τάξη ως κοινωνική βάση τους, τη διεθνή οικονομική και πολιτική συγκυρία (οικονομική κρίση, ελληνοτουρκική κρίση) και το διεθνή καταμερισμό εργασίας.⁴³

καπιταλισμού. Το σύστημα «πάτρωνα-πελάτη» αναπαράγει ένα πρότυπο εξουσίας που δεν αποτελεί συμβολιακό αποτέλεσμα κοινωνικών αγώνων αλλά, αντιθέτως, αρνείται το πλαίσιο του κοινωνικού συμβολαίου και μεταφέρει τη διαδικασία συναίνεσης στο μη θεσμισμένο προσωπικό πλαίσιο. Βλ. Μουζέλης Ν. (1987) *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημιπεριφέρεια. Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική*, Αθήνα: Θεμέλιο» και του ίδιου (1979) *Νεοελληνική κοινωνία: όψεις υπανάπτυξης*. Αθήνα: Εξάντας. Μεταξύ άλλων για το θέμα αυτό, βλ. Δεμερτζής Ν. (1994) «Η επιλεκτική παράδοση της Ελληνικής πολιτικής κουλτούρας σήμερα» στο Δεμερτζής Ν. (επιμ.) *Η Ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*. Αθήνα: Οδυσσέας, σελ. 41-74· Mavrogordatos G. (1997), “From Traditional Clientelism to Machine Politics: The Impact of PASOK Populism in Greece”, *South European Society & Politics*, Issue 2.3, σελ. 1-26· Χαραλάμπης Δ. (1990) *Πελαταιακές σχέσεις και λαϊκισμός*. Αθήνα: Εξάντας· Καιρίδης Δ., (1998) «Η Ελλάδα στη Δεκαετία του 1990: Η Πρόκληση της Μεταρρύθμισης», Graham A. και Καλυψώ Νικολαΐδη Κ. (επιμ.) *Το Ελληνικό Παράδοξο: Υπόσχεση και Απόδοση*. Αθήνα: Παπαζήση, σελ. 149-166. Επίσης βλ. Lyrintzis C. (1984) “Political Parties in Post-Junta Greece: A Case of Bureaucratic Clientelism?”, *West European Politics*, Vol. 7 No. 2, σελ. 99-118, ο οποίος τονίζει το ρόλο της γραφειοκρατικής πατρωνείας στην ανάπτυξη των κομμάτων και ιδιαίτερα του ΠΑΣΟΚ, δηλαδή την διαχείριση των σχέσεων πατρωνα-πελάτη από τον κομματικό μηχανισμό αντί από τους μεμονωμένους βουλευτές και τους υπουργούς. Αυτές, όμως, οι απόψεις αποδίδουν μια στατική αντί μιας δυναμικής εικόνας υποβαθμίζοντας τις πολλαπλές διαστάσεις της πολιτικής και της κοινωνίας και τις κοινωνικές διαιρέσεις και ανταγωνισμούς που προσδιορίζουν την πολιτική σκηνή.

⁴² Βλ. Ζαμπάρλουκου Σ. (1996), «Συνδικαλιστικό κίνημα και κρατικός παρεμβατισμός στη μεταπολιτευτική Ελλάδα: Μια συγκριτική προσέγγιση» στο Λυριντζής Χ.-Νικολακόπουλος Η.-Σωτηρόπουλος Δ. (επιμ.), *ο.ε.π.* σελ. 91-118. Βλ. επίσης και Σωτηρόπουλος Δ. (1996), *ο.ε.π.* σελ. 119-138.

⁴³ Σε ζητήματα ενσωμάτωσης του συνδικαλιστικού κινήματος στο πολιτικό σύστημα έχει γίνει αναφορά από τον Γ. Μαυρογορδάτο (1988), *ο.ε.π.* ο οποίος έθεσε το ζήτημα του «κρατικού κορπορατισμού» ως εξήγηση και ερμηνεία της παντελούς έλλειψης αυτονομίας των ελληνικών συνδικάτων. Στο ίδιο ζήτημα έχει γίνει αναφορά από τους Μ. Σπουρδαλάκη και Δ. Γράβαρη οι οποίοι διαφωνώντας με τον προηγούμενο τονίζουν ότι στην Ελλάδα δεν

μπορούμε να μιλάμε με όρους κρατικού κορπορατισμού στο βαθμό που χρειάζεται ένα ενιαίο οργανωτικά, μαζικό και πολιτικοποιημένο κίνημα για να παίξει το ρόλο του αξιοσέβαστου συνομιλητή του κράτους και των εργοδοτών. Αντιθέτως, τονίζουν ότι στην Ελλάδα υπάρχει «ολιγαρχικός πλουραλισμός», βλ. Gravaris D. and Spourdalakis M. (mimeo) “Labor Unions and Welfare Reform in Greece: The Case of Pension Policy (1990-2001), in Petmetzidou et.al. *The Challenge of Social Policy Reform in the XXI Century: Towards Integrated Systems of Social Protection*, Dulles VA: Bressley's. Μεταξύ αυτών των δύο «ακραίων» για την ερμηνεία της ελληνικής πραγματικότητας, διακινούνται ενδιάμεσες απόψεις. Ο Ν. Μουζέλης (1987, ο.ε.π.) διαφωνεί με τον ορισμό του κορπορατισμού ως ενσωματωτικό για την ελληνική περίπτωση. Τονίζει ότι δεν είναι ούτε κρατικός ούτε κοινωνικός αλλά, αντιθέτως, συσσωματικός, γιατί ο κρατικός έλεγχος εκ των πραγμάτων γίνεται πάνω σε σωματεία και ενώσεις που είναι ιδιαίτερα αδύναμες και άγονται και φέρονται από την κρατική χειραγώγηση. Ο Κ. Τσουκαλάς (1986, ο.ε.π., σελ. 92-95) ορίζει τον κορπορατισμό ως «πελαταιακό». Τονίζει ότι το κράτος προβαίνει σε κορπορατιστικές διευθετήσεις με επιλεγμένες κοινωνικές ομάδες. Αυτές οι κορπορατιστικές διευθετήσεις προωθούν τα συμφέροντα τόσο της αστικής τάξης όσο και επιλεγμένων μεσαίων στρωμάτων των πόλεων μέσω επιλεκτικής διανομής κρατικών παροχών και ευκαιριών απασχόλησης στη δημόσια διοίκηση, αλλά και στον ευρύτερο δημόσιο τομέα, στους οπαδούς του εκάστοτε κυβερνητικού κόμματος. Μια ακόμη εκδοχή είναι αυτή της Κ. Γκολομάζου-Παπά που εφαρμόζει στην ελληνική περίπτωση την έννοια του «αυταρχικού εξουσιοδοτημένου κορπορατισμού» (authoritarian licensed corporatism) του Peter Williamson [βλ. Williamson P. (1985) *Varieties of Corporatism: Theory and Practice*, Cambridge: Cambridge University Press και Golomazou-Papas (1991) “The General Confederation of Workers of Greece: A Case of an Intermediary Within an Authoritarian Licensed Corporatist Practice?” in Vryonis S. Jr. (ed.) *Greece on the Road to Democracy: From the Junta to PASOK, 1974-1986*, New Rochelle, NY: Aristide D. Caratzas, σελ. 247-271]. Τέλος, ο Δ. Σωτηρόπουλος [βλ. Sotiropoulos D. (1995) “The remains of authoritarianism: Bureaucracy and civil society in pos-authoritarian Greece”. Ανακοίνωση στο σεμινάριο 1995/1996 του Center for Advanced Study on the Social Sciences του Juan March Institute in Madrid, 21.10.94, http://www.mmo.gr/pdf/library/Greece/Greek%20bureaucracy1995_96.pdf] αποδέχεται την άποψη ότι οι σχέσεις κράτους και οργανωμένων συμφερόντων καθορίζονται σε μεγάλο βαθμό από τη λογική του κρατικού κορπορατισμού αλλά αφήνονται εκ των πραγμάτων κάποια περιθώρια πλουραλισμού λόγω του πολωτικού κομματικού ανταγωνισμού που δίνει ευκαιρίες στις αντιπολιτεύσεις να ελέγχουν ορισμένα συνδικάτα και, όσον αφορά, τις μη οικονομικές ομάδες και κινήματα ισχύει η λογική του πλουραλισμού είτε επειδή αρχικά το κράτος και τα πολιτικά κόμματα δεν έδωσαν σημασία είτε επειδή πολλές φορές μονοθεματικά κοινωνικά κινήματα γεννήθηκαν και ενηλικιώθηκαν ανεξάρτητα από ή/και κόντρα στη λογική του κράτους και των κομμάτων [για μια πιο λεπτομερειακή παρουσίαση της τελευταίας θέσης για τις κινηματογραφικές λέσχες, βλ. Τσακίρης Θ. (1995) «Κινηματογραφικές Λέσχες και Κράτος», περιοδικό *Προσεχώς*, τεύχ. 5] και του ίδιου (Σεπτέμβριος 1994) «Κράτος και κοινωνία: Οικολογικές ομάδες, κινηματογραφικές λέσχες και φοιτητικές συσπειρώσεις» Αδημοσίευτη εργασία στο *Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών και Δημόσιας Διοίκησης*. Τέλος, υπάρχει και η άποψη που τονίζει ότι Ελλάδα χαρακτηρίζεται από έναν «εξαρθρωμένο κορπορατισμό», δηλαδή από ανταγωνισμό οργανώσεων στη βάση και κορπορατιστική λογική στην κορυφή. Βλ. Λάβδας Κ. (2005) *Συμφέροντα και πολιτική: Οργάνωση συμφερόντων και πρότυπα διακυβέρνησης*. Αθήνα: Παπαζήση. Lavdas K. (2005) “Interst Groups in Disjointed Corporatism: Social Dialogue in Greece and European ‘Competitive Corporatism’” στο *West European Politics*, Vol. 28, No. 2, σελ. 297-316, London: Routledge.

4.3 Γενικό οικονομικό κλίμα και οικονομική πολιτική της μεταπολίτευσης

Η οικονομία κατά το 1974 πήγαινε από το κακό στο χειρότερο βοηθούσης της γενικότερης διεθνούς οικονομικής κρίσης του πετρελαίου. Ο δείκτης τιμών καταναλωτή, ως δείκτης πληθωρισμού, είχε φτάσει στο 26,9%. Η επενδυτική δραστηριότητα για κατοικίες από αύξηση 33% το 1972 και 13% το 1973 σημείωσε μεγάλη μείωση κατά 33%. Οι επενδύσεις υποχώρησαν σε άλλους οικονομικούς τομείς: γεωργία -26%, ορυχεία -36% μεταφορές-επικοινωνίες -36% και δημόσιες επενδύσεις -26%. Λόγω της κυπριακής κρίσης αλλά και της γενικότερης οικονομικής ανασφάλειας μειώθηκαν σημαντικά οι τουριστικές αφίξεις με συνέπειες στην τουριστική επιχειρηματική δραστηριότητα αλλά και στο λογαριασμό των αδήλων πόρων που τροφοδοτείτο από το σημαντικό αριθμό των μεταναστευτικών εμβασμάτων προς την ελληνική μητέρα-πατρίδα. Άρχισε επίσης για τους ίδιους λόγους (οικονομική κρίση στη Δυτική Ευρώπη) η μείωση του ρόλου της μετανάστευσης προς το εξωτερικό ως ασφαλιστική δικλείδα μείωσης της ανεργίας και της υποαπασχόλησης ενώ το 1975 θα άρχιζε η επιστροφή των Ελλήνων μεταναστών να γίνεται υψηλότερη σε σχέση με τη μετανάστευση.⁴⁴

Το γενικό πλαίσιο των πρώτων κυβερνήσεων της ΝΔ υπό τον Κ.Καραμανλή (1974-1977 και 1977-1979) ήταν σε γενικές γραμμές στη γραμμή «νομισματική σταθερότητα, οικονομική ανάπτυξη» και «εκλογίκευση των συνθηκών λειτουργίας της οικονομίας», αποσκοπώντας στην χαλάρωση των πληθωριστικών πιέσεων. Ο ίδιος ο Κ. Καραμανλής, παρ' όλο που δηλώνε οπαδός της οικονομίας της ελεύθερης αγοράς, τόνιζε ότι «η σύγχρονη ελευθέρα οικονομία δεν έχει καμμία απολύτως σχέση με την λεγόμενη 'φιλελεύθερη' οικονομική πολιτική των ιστορικά ξεπερασμένων συστημάτων που ίσχυσαν μέχρι και των αρχών του αιώνας».⁴⁵ Μέσα στο πλαίσιο αυτό, αποσκοπώντας στην αντιμετώπιση ορισμένων σκανδάλων από τη μια (υπόθεση Ανδρεάδη) και στην υποβοήθηση της οικονομικής ανάπτυξης ιδιαίτερα σε τομείς όπου το ιδιωτικό κεφάλαιο είτε προέβαινε σε «απεργία επενδύσεων» λόγω της «σοσιαλμανίας» της κυβέρνησης είτε δεν ήταν σε θέση να αναλάβει τις κεφαλαιακές δαπάνες για επενδύσεις σε ασύμφορους γι' αυτό τομείς, η κυβέρνηση προχώρησε σε κρατικοποιήσεις μεγάλων εταιριών, όπως ο όμιλος Ανδρεάδη (Εμπορική Τράπεζα κλπ), Ολυμπιακή, αστικές συγκοινωνίες

⁴⁴ Καζάκος Π. (2000) «Η Ελληνική οικονομία κατά τη μετάβαση και τη σταθεροποίηση της δημοκρατίας 1974-1981», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος ΙΣΤ', Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών ΑΕ, σελ. 317-341.

⁴⁵ Στο ίδιο σελ. 318.

Αθήνας, ή σε ίδρυση νέων κρατικών επιχειρήσεων (ΟΠΕ, ΕΒΟ, ΕΑΒ κ.α.).⁴⁶ Ο Κ. Καραμανλής «υιοθέτησε τη θεωρία του ριζοσπαστικού φιλελευθερισμού, η οποία ήταν ένα μίγμα ανάμεσα στην ελεύθερη οικονομία και στην έντονη κρατική παρέμβαση σε τομείς οι οποίοι κρίνονταν ως επωφελείς για το κοινωνικό σύνολο. Χαρακτηριστική επίσης είναι και ο διαχωρισμό της οικονομικής πολιτικής με τον οικονομικό φιλελευθερισμό ο οποίος θεωρείται ξεπερασμένος. Η οικονομική πολιτική της Νέας Δημοκρατίας φτάνει ακόμα και στην εισαγωγή μέτρων περιορισμού της δράσης τόσο των μονοπωλίων όσο και των ολιγοπωλίων.»⁴⁷

Η έναρξη της δεύτερη ενεργειακής κρίσης, όμως, είχε πολύ δυσμενέστερα αποτελέσματα από την πρώτη με αποτέλεσμα την εκ νέου άνθιση του πληθωρισμού και της ανεργίας. Η νέα κυβέρνηση της Ν.Δ. με πρωθυπουργό τον Γ. Ράλλη (1980-1981) προσπάθησε να αντιστρέψει κάπως την κατάσταση περιοριζόμενη τόσο λόγω των εξελίξεων στο διεθνές οικονομικό περιβάλλον (επιβράδυνση της παγκόσμιας οικονομίας, ένταξη στην ΕΟΚ) όσο και λόγω των κοινωνικών πιέσεων που ασκούσαν οι υφιστάμενες τις συνέπειες της περιοριστικής πολιτικής των προηγούμενων χρόνων εργατικές τάξεις και στρώματα (με αιχμή τους εργαζόμενους σε Δημόσιες Επιχειρήσεις και τράπεζες) αλλά και των πολιτικών πιέσεων που ασκούσε η διαγραφόμενη στον ορίζοντα άνετη εκλογική επικράτηση του Πανελληνίου Σοσιαλιστικού Κινήματος στις επερχόμενες εκλογές της 18^{ης} Οκτωβρίου 1981.

---

⁴⁶ Η περίπτωση του Υπουργού Συντονισμού ήταν χαρακτηριστική αυτής της προωθημένης για το χώρο της δεξιάς παράταξης πολιτικής. Μάλιστα ο ίδιος έκανε λόγο για «ρεαλιστικό φιλελευθερισμό». Βλ. Ψαλιδόπουλος Μ. (επιμ.) (1996) *Ομιλίες - άρθρα / Παναγής Παπαληγούρας*. Αθήνα : Αίολος.

⁴⁷ Για την οικονομική σκέψη του Κ. Καραμανλή βλ. Σβολόπουλος Κ., και Χατζηβασιλείου Ε., *Καραμανλής Κωνσταντίνος: Αρχείο, γεγονότα και κείμενα*, τ.8 Αθήνα, σελ.260-2. Την επισήμανση οφείλω στο Τάσσης Χ. (2005) *Η οικονομική πολιτική του ΠΑΣΟΚ*. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή κατατεθείσα στο ΜΠΣ «Πολιτική Επιστήμη και Κοινωνιολογία» του Τμήματος Πολιτικών Επιστημών. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

5^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΕΡΓΟΔΟΤΕΣ ΚΑΙ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΟΙ ΣΤΙΣ ΤΡΑΠΕΖΕΣ. ΟΙ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ 1974-1982

5.1 Τα προβλήματα των πρώτων χρόνων της μεταπολίτευσης στο χώρο των τραπεζών

Οι πρώτοι μήνες της μεταπολίτευσης βρίσκουν τον κόσμο της εργασίας ανάστατο. Ο στασιμοπληθωρισμός δημιουργεί προβλήματα στο εισόδημα των εργαζομένων και δημιουργείται το υπόστρωμα για την ανάπτυξη διεκδικητικών αγώνων. Για ένα μεγάλο μέρος των εργαζομένων έχουν πια καταρρεύσει τα προηγούμενα πρότυπα κοινωνικής συμπεριφοράς και κεντρικού κρατικού ελέγχου. Οι «δομές των πολιτικών ευκαιριών» φαντάζουν ευνοϊκές για να διεκδικηθεί μια νέα δημοκρατική συλλογική ζωή εντός και εκτός χώρου εργασίας: μειώθηκε η αποτελεσματικότητα της καταστολής και καθιερώθηκε ο πολιτικός πλουραλισμός, η πολιτική ελίτ της χώρας είχε διασπαστεί εσωτερικά με αποτέλεσμα το άνοιγμα των πολιτικών ευκαιριών που θα μπορούσαν να οδηγήσουν μέχρι και σε συνθήκες εξέγερσης, διευρύνθηκαν οι δίαυλοι πρόσβασης στη συμμετοχή στους θεσμούς της πολιτικής διαδικασίας και μεγεθύνοντας τη βάση των πολιτικών εισροών. Υπήρχαν, όμως, και περιορισμοί εκτός από τις δυνατότητες. Αυτοί οι περιορισμοί δεν αφορούσαν μόνο το νομικό πλέγμα αλλά, κυρίως, την ιστορική κληρονομιά και τη διαμορφωμένη πολιτική κουλτούρα στη χώρα που επιδρούσαν πάνω στο συνδικαλιστικό κίνημα και στις στρατηγικές και τακτικές των διεκδικήσεών του.

Η συνδικαλιστική οργάνωση των εργαζομένων δεν ακολούθησε αρχικά τους ίδιους ρυθμούς με την οργάνωση και ανάπτυξη των πολιτικών κομμάτων, που αποτέλεσαν τους κύριους φορείς διοχέτευσης αιτημάτων και εκπροσώπησης των κοινωνικών συμφερόντων στο πολιτικό σύστημα. Τα περισσότερα συνδικάτα στη διάρκεια της μετάβασης πέρασαν σταδιακά στις αντιδικτατορικές δημοκρατικές συνδικαλιστικές παρατάξεις. Όπως ήδη τονίσαμε, η κοινοβουλευτικού τύπου παρέμβαση των πολιτικών κομμάτων και των προσκείμενων σε αυτά συνδικαλιστικών παρατάξεων (κομματικοποίηση) ήταν μια από τις σοβαρές αδυναμίες του μεταπολιτευτικού συνδικαλιστικού κινήματος, που επιβλήθηκε παρά τις σοβαρές συγκρούσεις και αντιστάσεις εκ μέρους συνδικαλιστικών παραγόντων και συνδικαλιστικών ομάδων που ήθελαν να παραμένουν ανεξάρτητες και τα συνδικάτα να λειτουργούν στη βάση της αυτονομίας.

Αλλ' ας δούμε αναλυτικότερα τα προβλήματα του χώρου των τραπεζών από τη σκοπιά της εργατικής πλευράς, τα αιτήματα και τις διεκδικήσεις που διαμορφώθηκαν και προβλήθηκαν από το συνδικαλιστικό κίνημα.

Η περιδολόγηση της εργασίας μας διακρίνει το υπό εξέταση χρονικό διάστημα σε δύο βασικές υποπεριόδους: 1974-1982 και 1982-1993. Το κύριο κριτήριο αυτού του διαχωρισμού είναι ουσιαστικά η υπόθεση εργασίας μας· δηλαδή, υποστηρίζεται ότι ως το 1982 το συνδικαλιστικό κίνημα των εργαζομένων στις τράπεζες είχε τη δυνατότητα να δρα αυτόνομα και ανεξάρτητα από την εργοδοτική, την κρατική και την κομματική πολιτική -παρά τις συντεχνιακές και παραγοντίστικες λογικές που χαρακτήριζαν ορισμένες πλευρές της δράσης και έιτουργίες του- ενώ μετά το 1982 άρχισε η καθοδική πορεία του αφού η κρατική και η κομματική πολιτική επικράτησαν στους κόλπους του και διέσπασαν την ενότητά του και, κατά συνέπεια, μείωσαν την αποτελεσματικότητα των διεκδικήσεών του.

Στο χώρο των τραπεζών, στο επίκεντρο των αγώνων βρέθηκαν οι εργαζόμενοι στο Συγκρότημα Ανδρεάδη που επεδίωκαν την εξομοίωση του Οργανισμού Προσωπικού και των μισθών με αυτούς των συναδέλφων τους στην Εθνική Τράπεζα. Ο Σύλλογος της Ιονικής-Λαϊκής αρνήθηκε να υπογράψει το πρακτικό της επιτροπής που συνέστησε ο πρόεδρος της Σ. Ανδρεάδης και με το οποίο υιοθετείτο σχέδιο Οργανισμού στο οποίο δεν προβλεπόταν εξομοίωση παρά μετά από 4 χρόνια ούτε αυτόματη αναπροσαρμογή μισθών και Οργανισμού στο Συγκρότημα προς τυχόν μελλοντικές βελτιώσεις αυτών στην Εθνική. Αντίθετα, σε πρώτη φάση ο Σύλλογος της Εμπορικής υπέγραψε το πρακτικό.⁴⁸

Εξομοίωση παντού. Το μόνιμο αίτημα των εργαζομένων όλων των τραπεζών. Στις μικρές τράπεζες του Συγκροτήματος Ανδρεάδη, όσον αφορά το μισθολογικό, τα πράγματα δεν ήταν και πολύ άσχημα στο βαθμό που ήταν παρόμοια με τη «μητρική» του Συγκροτήματος, την Εμπορική και, συνεπώς, η εξομοίωση θα περιλάμβανε και τους υπαλλήλους τους. Όσον αφορά όμως το

---

⁴⁸ «Κατόπιν τούτου» (...) «η εξομοίωσης (SIC) εφημερίδα (SIC) μόνον εις την Εμπορικήν Τράπεζαν, όπου εκυκλοφόρησεν η υπ' αριθ. 102/16.9.74 εγκύκλιος του κ. Ανδρεάδη δια της οποίας εγκρίνεται η καταβολή προκαταβολής εκ δρχ. 1.000 δια τους μέχρι του Λογιστού Β' και δια τους από Λογιστού Α' και άνω δρχ. 2.000. Χαρακτηριστικόν είναι το γεγονός ότι εις την εν λόγω εγκύκλιον ουδαμού αναφέρεται η λέξις εξομοίωσις και μόνον γίνεται παραπομπή εις την από 8.2.1974 εγκύκλιον». Βλ. Εφημερίδα *Τραπεζικό Βήμα*, Περ. Γ', Αρ. φύλλου 1, 4/10/1974.

ασφαλιστικό τα πράγματα ήταν διαφορετικά εκτός από την κύρια σύνταξη (I.K.A.)⁴⁹

Στο μεταξύ η διοίκηση της Εθνικής Τράπεζας προχώρησε σε γενναία, τηρουμένων των αναλογιών, μέτρα αποχουντοποίησης, Παραμένουν, όμως, αρκετά ακόμη θέματα, για να ολοκληρωθεί η κάθαρση:⁵⁰ «α) Η επαναπρόσληψη ΟΛΩΝ των απομακρυνθέντων από τη δικτατορία. β) Η αποκατάσταση των αληθινών αδικιών που έγιναν σε βάρος ικανών και τιμίων συναδέλφων. γ) Η απόλυση των ανωμάλως διορισμένων και των αργομίσθων. δ) Η απομάκρυνση όσων συνεργάστηκαν με το δικτατορικό καθεστώς σε βάρος των συμφερόντων της Τραπεζής. ε) Η τιμωρία όσων αστυνόμευαν τις πράξεις και τα λόγια των συναδέλφων. στ) Η ακύρωση των σκανδαλωδών και τοποθετήσεων».

Θυγατρική της Εθνικής Τράπεζας, που είχε στην κατοχή της το 99,4% των μετοχών της, ήταν η Τράπεζα Επαγγελματικής Πίστεως. Οι 200 περίπου υπάλληλοι της ΤΕΠ αντιμετώπιζαν σοβαρά προβλήματα: οι μισθοί τους δεν ήταν εξομοιωμένοι με αυτούς των συναδέλφων της Εθνικής, δεν είχαν Οργανισμό Προσωπικού, δεν είχαν Επικουρικό Ταμείο, ούτε καν Νοσοκομειακή Περίθαλψη. Είχαν όμως αγωνιστικότητα για να διεκδικήσουν τα αιτήματά τους.⁵¹

Ανερχόμενη τότε τράπεζα ήταν η Τράπεζα Εμπορικής Πίστεως με 1.800 υπαλλήλους και «σταθερά ανερχόμενα αποτελέσματα». Ο Σύλλογος Προσωπικού ξεκίνησε αγώνα για την εξομοίωση μισθών και επιδομάτων. Στο

---

⁴⁹ «Έτσι ενώ οι ‘μεγάλοι’ του συγκροτήματος έχουν τη δική τους ασφάλιση στον τομέα της Υγείας, οι ‘μικρές’ δεν έχουν. Επικουρικό έχει η Εμπορική, για να συμπληρώνει τη σύνταξη του I.K.A., οι ‘μικρές’ δεν έχουν. Το ίδιο και για την Πρόνοια. Οι ‘μεγάλες’ έχουν, οι ‘μικρές’ όχι. Στην Συνέλευση των Μετόχων της Τραπεζής Πειραιώς ο κ. Ανδρεάδης υπεσχέθη δημιουργία Ταμείου Υγείας σ’ αυτήν.» Στο ίδιο

⁵⁰ Η τράπεζα «...προέβη στην απόλυση των αργομίσθων με τους μισθούς των πολλών δεκάδων χιλιάδων δραχμών μηνιαίως. Οι χωρίς προσόντα ‘εμπειρογνώμονες’ ναυτιλιακοί ετέθησαν στη διάθεση της Διοικήσεως ενώ απεμακρύνθη η προστατευομένη του Ρουφογάλη (μηνιαίος μισθός \$ 2.500). Απελύθησαν οι ‘τοποτηρητές’ της 21ης’, όπως εχαρακτηρίζοντο, ενώ οι συγγενείς των ‘λεβέντηδων’ της Ε.Σ.Α. ετέθησαν στη διάθεση της Διοικήσεως. Σκανδαλώδεις χορηγήσεις σαν τις 120 ώρες υπερωρίας μηνιαίως στην ιδιαίτερα του ‘πρωθυπουργού’ (SIC) Ανδρουτσοπούλου κόπηκαν.» Στο ίδιο.

⁵¹ «...δηλαδή σα να λέμε Μάλτα γιοκ. Όμως, αν ο τούρκος στόλαρχος δεν μπόρεσε να βρη τη Μάλτα οι συνάδελφοι της Τράπεζας Επαγγελματικής Πίστεως είναι βέβαιο ότι θα βρουν επί τέλους το δίκιο τους στην νέα Διοίκηση της ΕΤΕ. Γνωρίζουν την προοδευτική τοποθέτηση, την ιστορία, αλλά και την ως τώρα συνέπεια των απαρτιζόντων τη Διοίκηση και είναι σίγουρο πως θ’ ανατείλη και γι’ αυτούς.» Στο ίδιο.

μεταξύ προέκυψε ένα «μικρό» πλην σημαντικό θέμα με το «επίδομα ακριβείας» για τους νέους και μικρόβαθμους υπαλλήλους.⁵²

Στην Αμερικαν Εξπρές τα πράγματα ήταν ακόμη πιο σοβαρά. Η μελέτη για την εξομοίωση και την ίση μεταχείριση έχει σταλεί στο κεντρικό κατάστημα της τράπεζας στη Νέα Υόρκη για να εγκριθεί και το προσωπικό περιμένει («όχι βεβαίως επ' άπειρον».⁵³

Στην τράπεζα των στρατιωτικών, στη Γενική δηλαδή, το καθεστώς έμεινε το ίδιο κι απaráλλακτο. Ο Γενικός Διευθυντής θεωρεί άχρηστο χαρτί τον Οργανισμό Προσωπικού και προωθεί για προαγωγή μόνο τους υποτακτικούς του, καθιλώνει τις γυναίκες στις θέσεις των δακτυλογράφων παρά το γεγονός ότι δεν προβλέπονται από τον Οργανισμό, το Συμβούλιο Προαγωγών λειτουργεί όποτε επιθυμεί ο Γενικός Διευθυντής.⁵⁴ Άλλο ένα δείγμα άλλης αυθαιρεσίας που επικρατούσε ήταν ο αποκλεισμός των υπαλλήλων των εκτός Αθήνας καταστημάτων από τη φοίτηση στο «Σεμινάριο Επιμορφώσεως του Προσωπικού της Τραπεζής» με συνέπεια οι φοιτήσαντες να πάρουν την κατά ένα χρόνο προώθηση που προέβλεπε η εγκύκλιος Νο. 494/1011.71 με την οποία καθιερώθηκε το σεμινάριο και να υπερσκελίσουν τους ομοβάθμιους

---

⁵² «Τούτο εχορηγήθη δια να καλύψη τας ανάγκας των μικρών, κυρίως υπαλλήλων, των οποίων το ασθενέστατον εισόδημα εξηνεμίσθη από τας ανατιμήσεις κατά την περίοδον της 'σταθεράς οικονομίας' των εθνοσωτήρων. Όταν εχορηγήθη το επίδομα, εμάθαμε ότι η Τράπεζα Πίστεως το εχορήγησεν υπό καλυτέρους όρους και όλας τας άλλας Τραπέζας μια και επεξέτεινε την χορήγησή του εις ολόκληρο το Προσωπικό». Αλλά, η πραγματικότητα έμελλε να είναι διαφορετική: «Συγκεκριμένα, η χορήγησις του επιδόματος εις ανωτέρους έγινε με την περικοπή του από τους κατωτέρους...» Στο ίδιο.

⁵³ «Εν τω μεταξύ, ως πληροφορούμεθα, η Γενική Διεύθυνσις κάμει απαράδεκτη διάκριση του Προσωπικού των Ανταλλακτηρίων της Τραπεζής, το οποίο δεν υπάγεται στις διατάξεις του ισχύοντος Οργανισμού, - αυτού του Οργανισμού, που επέβαλε στο Προσωπικό της κατά την περίοδο άλλης 'εθνοσωτηρίου' επταετίας». Αλλά, «η Τράπεζα έχει και το 'αδελφό' ταξιδιωτικό τμήμα το οποίο εργάζεται στην Πλ. Συντάγματος». Η «αδελφή» επιχείρησις «προέβη προσφάτως στην απόλυση του Γενικού Γραμματέως του Συλλόγου του Προσωπικού της» και «πρόκειται ως πληροφορούμεθα να απολύση κι άλλους δύο υπαλλήλους της. Και η μεν απόλυση του Γενικού Γραμματέως είναι βέβαιο ότι θ' ακυρωθή ως καταχρηστική και αντίθετος προς τον Ν. 1803, αλλά μαρτυρά την εμμονή της Γεν. Δ/σεως σε προσφιλείς σ' αυτήν μεθόδους, για τις οποίες βρήκε πολύ πρόσφορο έδαφος κατά την περίοδο, που κυριολεκτικά αλώνιζαν τα αμερικανικά συγκροτήματα στην χώρα μας. Είναι, πλέον, καιρός ν' αντιληφθεί ότι 'κάτι άλλαξε' σ' αυτόν τον τόπο και να προσαρμοσθή στη νέα πραγματικότητα.» Στο ίδιο.

⁵⁴ «Στο μεταξύ και αυτό το χωρίς δύναμη Συμβούλιο Προαγωγών έχει 15 ολόκληρους μήνες να συνέλθη. Και είναι μεν γεγονός, ότι η προαγωγή και οι οικονομικές συνέπειες ανατρέχουν εις την ημερομηνία από την οποία έπρεπε να γίνη η προαγωγή (αναδρομική Valeur), αλλά στο μεταξύ τον ενάμισυ αυτό χρόνο παίρνουν τον παληό άλλης μισθό. Κι η φέτα έκανε τότε 46 το κιλό. Για να μην αναφερθούμε στα καπελωμένα Μπαλοπούλεια κρέατα» Στο ίδιο.

τους της «άλλης Ελλάδας». Η εγκύκλιος υπερίσχυσε για άλλη μια φορά του Οργανισμού Προσωπικού.⁵⁵

Προβλήματα όμως υπήρχαν και στην Τράπεζα της Ελλάδος, που ήταν η καθαρά κρατική Τράπεζα. Το πρώτο είναι η απουσία προόδου στις εργασίες της «Επιτροπής αντιμετώπισης ατομικών θεμάτων», στην οποία συμμετείχαν παράγοντες της Διοίκησης και του Συλλόγου, «δια την εξέτασιν και αποκατάστασιν ωρισμένων υπαλλήλων αδικηθέντων κατά την βαθμολογική των εξέλιξιν». Στο μεταξύ, ο Π. Παπαληγούρας είχε αντικαταστήσει τον Κ. Παπαγιάννη στη θέση του Διοικητή της Τραπεζής της Ελλάδος. Ο Παπαγιάννης είχε δεχτεί το αίτημα επαναλειτουργίας της επιτροπής που είχε θέσει ο Σύλλογος και στο οποίο αντιδρούσαν οι παράγοντες της Δ/σης Προσωπικού που φοβούνταν ότι το θέμα θα οδηγείτο σε αναένταξη. Το δεύτερο πρόβλημα ήταν η καθυστέρηση δημιουργίας Ταμειακής Διεύθυνσης, παρά το γεγονός ότι 800 εργαζόμενοι (πάνω από το 25% του συνόλου) ήταν ταμίες και αρκετοί από αυτούς πτυχιούχοι. Υπήρχαν δε δύο Υποδιευθυντές του κλάδου χωρίς οργανική θέση. Τα προβλήματα αυτά ήταν η κορυφή του παγόβουνου. Υπήρχαν τόσα που είχαν συσσωρευτεί λόγω της εφτάχρονης δικτατορίας και τα οποία ζητούσαν επείγοντως λύση.⁵⁶

Στη χειρότερη, όμως, κατάσταση βρίσκονταν οι συνθήκες εργασίας στην Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος (Α.Τ.Ε.), που ιδρύθηκε το 1929 ως αυτόνομος τραπεζικός οργανισμός με κοινωφελή χαρακτήρα. Μόνο που ο χαρακτήρας αυτός δεν αφορούσε ιδιαίτερα το προσωπικό της που αντιμετώπιζε τα περισσότερα προβλήματα από όλες τις τράπεζες. Ακόμη και τα όμορφα νεοκλασικά κτίριά της η Α.Τ.Ε. ούτε τα συντηρούσε ούτε τα φρόντιζε, με αποτέλεσμα οι εργαζόμενοι να δουλεύουν σε πραγματικά κακές συνθήκες.⁵⁷ Οι συνθήκες εργασίας, υγιεινής και ασφάλειας αποτελούν ένα μάλλον δισεπίλυτο πρόβλημα του τραπεζικού κλάδου στην Ελλάδα.⁵⁸

⁵⁵ Στο ίδιο

⁵⁶ Στο ίδιο, επιστολή στην τελευταία σελίδα του εν λόγω φύλλου.

⁵⁷ «Αρχίζομε από το Υποκατάστημα Αττικής, στην καρδιά της Αθήνας, που στεγάζεται σ' ένα παλιό αρχοντικό της οδού Ακαδημίας. Σαν αρχοντικό μιας οικογένειας ασφαλώς θα το ζήλευε κανείς. Αλλά για υποκατάστημα Τραπεζής, με συναλλακτικά του τμήματα στα υπόγεια, κάθε άλλο παρά κατάλληλο είναι. Εκείνο όμως, που πέρα από το ακατάλληλο του κτιρίου, είναι απαράδεκτο, είναι η ανεπάρκεια του προσωπικού». Στο ίδιο.

⁵⁸ Βλ. και ειδική έκδοση της ΟΤΟΕ για το πρόβλημα αυτό που εντείνεται με την εισαγωγή της νέας τεχνολογίας της πληροφορικής χωρίς κανένα έλεγχο (η έκδοση είναι διαθέσιμη και στο site της ΟΤΟΕ www.otoe.gr) Και για να γίνει πιο ευκρινής η εικόνα του προβλήματος, ας αναφέρουμε ότι αρχές Αυγούστου στην Αμφιλοχία «στις 8 το πρωί, παρά τους δύο ανεμιστήρες το θερμομέτρο έδειχνε 42°. Την ίδια στιγμή στο υποκατάστημα βρισκόταν πάνω από 150 αγρότες, ενώ άλλοι τόσοι περίμεναν ουρά απ' έξω για να εξυπηρετηθούν από ένα ελλιπέστατο προσωπικό, ενισχυμένο όμως με τον 10χρονο ανηψιό ενός συναδέλφου. Φοβόμαστε πως θα χαρακτηρισθούμε υπερβολικοί αν πούμε ότι

Ας επανέλθουμε στο συγκρότημα Ανδρεάδη. Είναι «πρωτοφανής η επιτυχία της απεργίας (ποσοστό 98%-100%) του Προσωπικού της Ιονικής-Λαϊκής». Ποτέ από τότε δεν καταγράφηκαν τόσο υψηλά ποσοστά απεργιακής συμμετοχής στο χώρο των τραπεζών και της κοινής ωφέλειας. «Σύντονοι ενέργειες της Ομοσπονδίας μας και της Γ.Σ.Ε.Ε. δεν απέδωσαν. Συμπαράσταση των συναδέλφων της Εμπορικής όπου 3 Σύμβουλοι καταγγέλλουν. Κρίση στο Σύλλογο της Εμπορικής». Μία λέξη-αίτημα που θα γράφεται κατ' επανάληψη τα επόμενα χρόνια στις ανακοινώσεις των συλλόγων του συγκροτήματος Ανδρεάδη: «εξομοίωση». Σάββατο, 26 Οκτωβρίου 1974. Η πρώτη μαζική απεργία της μεταπολίτευσης στην Ιονική-Λαϊκή. «Το θέμα, ως γνωστό, προέκυψε όταν τα μέλη της Επιτροπής που ώρισε ο κ. Ανδρεάδης για την επεξεργασία νέου Οργανισμού με βάση την εξομοίωση με την Εθνική, αρνήθηκαν να συμπεριληφθούν οι επιφυλάξεις του Συλλόγου της Ιονικής, ως προς το θέμα της εξομοίωσης της οποίας πουθενά δεν οριζότανε το δυναμικό (το άρθρο 50 με το περίφημο «εκάστοτε», για το οποίο πανηγύρισε ο Σύλλογος της Εμπορικής καθόλου δεν καλύπτει το θέμα)». Έτσι, στις 9 Οκτωβρίου πραγματοποιήθηκε Γενική Συνέλευση του Συλλόγου που αποφάσισε την κάθοδο στην απεργία.⁵⁹

«Η Διοίκηση» της Τράπεζας «υποτιμώντας προφανώς την αποφασιστικότητα του Προσωπικού και υπερβάλλοντας τις φυσικές ικανότητες απέφυγε κάθε επαφή με το Σύλλογο» και δια μέσου του Γενικού Διευθυντή Μ. Λεβή δηλώνει, ρητά και απερίφραστα, «ότι η αυτόματος και εις το διηνεκές εξομοίωσις αποκλείεται» (Ανακοίνωση Γ.Δ., 18.10.74). Συνέπεια της δήλωσης αυτής ήταν να αλλάξει προς στιγμή στάση η διοίκηση του Συλλόγου Εμπορικής και να καλέσει το προσωπικό σε αγωνιστική επαγρύπνηση για να ανακαλέσει τρεις ημέρες αργότερα με αφορμή την ανακοίνωση του Δ/ντή Προσωπικού της Εμπορικής. Σε διαδοχικές συναντήσεις με τη Διοίκηση των αντιπροσωπειών της ΟΤΟΕ (Πρόεδρος ο Οδ. Χατζηδημητρίου, Γ.Γ. ο Παν. Θεοφανόπουλος), της ΓΣΕΕ (Γ.Γ. ο Χρ. Καρακίτσος, Αναπλ. Γ.Γ. ο Παν. Θεοφανόπουλος) και του υπουργείου Εργασίας, η απάντηση της διοίκησης Ανδρεάδη ήταν στερεότυπη: «Εμμένουμε στις θέσεις μας». Μετά από τις εξελίξεις αυτές η απεργία ήταν πλέον αναπόφευκτη.⁶⁰ Η απεργία είχε τεράστια επιτυχία.

χρειασθήκαμε πάνω από 2 λεπτά να διασχίσουμε την αίθουσα συναλλαγών του υποκαταστήματος Αγρινίου» Στο ίδιο. Ο γράφων ήταν παρών στο συγκεκριμένο περιστατικό.

⁵⁹ Βλ. *Τραπεζικό Βήμα*, περ. Γ', αρ.φύλλου 2, 29/10/1974.

⁶⁰ «Τις δύο τελευταίες πριν από την απεργία μέρες τα γραφεία του Συλλόγου ήταν πλημμυρισμένα κατά τις μη εργάσιμες ώρες από συναδέλφους και των δύο Τραπεζών, αδελφωμένους κι ενθουσιασμένους για τη βέβαιη επιτυχία της απεργίας. Την αδελφωσύνη αυτή των συναδέλφων των δύο Τραπεζών και την αγωνιστική ανάταση και του Προσωπικού

Τα πράγματα δεν ήταν καλύτερα στις «μικρές Τράπεζες του συγκροτήματος Ανδρεάδη. Στην Ετήσια Συνέλευση των Μετόχων της Τράπεζας Πειραιώς ο ίδιος ο Σ. Ανδρεάδης υποσχέθηκε ότι θα δημιουργηθεί Ταμείο Υγείας για το προσωπικό της. Μήνες όμως είχαν περάσει και τίποτα δεν είχε προχωρήσει.⁶¹

Ένα σημαντικό πρόβλημα φαίνεται πως βαίνει προς την επίλυσή του στην περίοδο αυτή με την απόφαση της Διοίκησης της Τράπεζας της Ελλάδος να αποδεχθεί το αίτημα του Ταμείου Περιθάλψεως και του Συλλόγου Υπαλλήλων Γ.Ε. που εκκρεμούσε «κι ενέκρινε τη δωρεάν παραχώρηση προς το Ταμείον Υγείας εκτάσεως εκτάσεως 30 στρεμμάτων από το κτήμα της Τραπέζης στο Χολαργό για την ανέγερση Νοσηλευτικού Ιδρύματος».⁶²

της Εμπορικής εκφράζουν σ' ανακοίνωση που εξέδωσαν οι διαφωνήσαντες τρεις Σύμβουλοι του Σ.Υ.Ε.Τ. σδ. Αθαν. Ριμπάς (Κέντρου), Φανούριος Κακούλακης και Σπήλιος Παναγιωτόπουλος (Πατρών), στην οποία τονίζουν '...αυτή τη στιγμή θα ηγωνίζοντο μαζί και οι υπάλληλοι της Εμπορικής εάν το Προεδρείον του Συλλόγου των είχε ορίσει την Γενική Συνέλευσιν για να αποφασίση αυτή ως κυρίαρχιν σώμα εάν εγκρίνει τον δήθεν νέον Οργανισμόν ή όχι (...) Πέρ' απ' όλ' αυτά, άμεση εκδηλώθηκε η αντίθεση των συναδέλφων της Εμπορικής προς την ηγεσίαν τους και την 'ικανοποίησή της'. Με την από 25.10.74 επιστολή τους προς αυτήν κι αφού ζετινάζουν τις μέχρι τώρα διακηρύξεις της (στο προσεχές θα δώσωμε μερικά κομμάτια της) ζητούν σύγκληση Γενικής Συνελεύσεως με θέματα: α) Λογοδοσία του Δ.Σ. για το μέχρι σήμερα χειρισμό του θέματος της εξομοιώσεως, β) Συζήτηση και λήψη αποφάσεως, για το προτεινόμενο σχέδιο Οργανισμού και γ) Εκλογή Επιτροπής για το χειρισμό του θέματος. Κι η επιστολή αυτή μέσα σε μια μονάχα μέρα συγκέντρωσε κατά τάς πληροφορίας μας, πάνω από 400 υπογραφές!!!» Στο ίδιο. Ενδεικτικό ήταν το γεγονός ότι από το προσωπικό του Κεντρικού Καταστήματος της Τράπεζας μόνο 16 απεργοσπάστες βρέθηκαν και τους έστειλαν να δουλέψουν στις καταθέσεις και το συνάλλαγμα. Ούτε ένα υποκατάστημα δεν λειτούργησαν και σε πολλά καταστήματα δεν σηκώθηκαν ούτε τα ρολά!!! Το αγωνιζόμενο σώμα των εργαζομένων της Ιονικής δεν επηρεάστηκε από τις προσπάθειες της διοίκησης Ανδρεάδη που έφτασε την ημέρα της απεργίας να κυκλοφορήσει παραπλανητική εγκύκλιο (No. 103) στην οποία γινόταν λόγος για «αποδοχή του σχεδίου Οργανισμού εκ μέρους του Δ.Σ. της Τραπέζης», ενός σχεδίου που ήδη βαλλόταν και από το προσωπικό της Εμπορικής.

⁶¹ «Ως τώρα η Τράπεζα Πειραιώς μισθολογικά δεν αφίσταται της Εμπορικής – πράγμα που θα συμβή ασφαλώς και στο μέλλον. Έχει όμως σημαντικώτατη διαφορά στα καταβαλλόμενα ασφάλιστρα – 11% λιγώτερα. Και το γεγονός αυτό στηρίζει ηθικά το αίτημα Ταμείου Υγείας για νάχουν τουλάχιστον περίθαλψη – γιατί είναι γνωστό πόσο πλημμελής είναι η περίθαλψη στο Ι.Κ.Α. Όπως και μιας στοιχειώδους επικουρήσεως που θα συμπληρώνει τη σύνταξη του Ι.Κ.Α.» Στο ίδιο.

⁶² Στο φύλλο αυτό δημοσιεύεται και η ανακοίνωση του Δ.Σ. του Ταμείου που ευχαριστεί τον αποχωρήσαντα Διοικητή της Τράπεζας κ. Παναγιώτη Παπαληγούρα για την «πλήρη κατανόησιν και συμπαραστάσιν επί του ζωτικωτάτου τούτου προβλήματος και προς τον Υποδιοικητήν μας κ. Νικολάου Κυριαζίδην, ο οποίος ενηγκαλίσθη το όλον θέμα με το αυτό συγκινητικόν ενδιαφέρον και το έφερε εις αίσιον πέρας. Ομοίως απείρους ευχαριστίας οφείλομεν και εις τα μέλη του Γενικού Συμβουλίου της Τραπέζης διά το στοργικόν των ενδιαφέρον προς το προσωπικόν του ιδρύματος καθώς και εις τους διοικητικούς παράγοντας, οι οποίοι ιδιαιτέρως μας συνέδραμον εις την προσπάθειάν μας ταύτην». Ανάλογα ήταν και τα σχόλια του Συλλόγου. Καθίσταται σαφές το πώς οι εκάστοτε κυβερνητικοί πολιτικοί

Η προσωρινή Διοίκηση της ΟΤΟΕ που ανέλαβε τα καθήκοντά της προέταξε το μισθολογικό ως πρώτο στον κατάλογο των αιτημάτων των εργαζομένων στις τράπεζες που υφίσταντο και αυτοί τις συνέπειες του «στασιμοπληθωρισμού». Η ραγδαία αύξηση του τιμάριθμου επέφερε μεγάλες απώλειες στα εισοδήματα των εργαζομένων.⁶³

Ένα σοβαρό αίτημα ήταν αυτό της επαναχορήγησης της διετούς προώθησης των αγωνιστών του Αλβανικού, της Εθνικής Αντίστασης και των εμφυλιοπολεμιστών που είχε καταργήσει η δικτατορία ενώ χορήγησε βαθμολογική προώθηση σε εργαζόμενους που ήταν σε νηπιακή ηλικία στη διάρκεια της Κατοχής και σε συνεργάτες των Κατοχικών Αρχών. Η κυβέρνηση, μετά από πίεση τους, αναγκάστηκε και έδωσε τη διετία που κατέργησε η δικτατορία.⁶⁴

φροντίζουν για την εικόνα και τη φήμη τους επιλύοντας χρονίζοντα προβλήματα ακριβώς πριν από την προεκλογική περίοδο. Για τη θεωρία των «πολιτικών οικονομικών εκλογικών κύκλων» (political business cycles), βλ. Nordhaus W. (1975) “The Political Business Cycle”, *Review of Economic Studies*, No. 42, σελ. 169-190. Σε μια πρώιμη εκδοχή της θεωρίας της «ορθολογικής επιλογής», ο Nordhaus τονίζει ότι οι ψηφοφόροι είναι μύωπες και διαθέτουν μόνο βραχεία μνήμη. Στην πρώτη περίπτωση δεν ασχολούνται με τις προβλέψεις της μελλοντικής κατάστασης της οικονομίας ενώ στη δεύτερη θεωρούν πιο σημαντικά τα οικονομικά αποτελέσματα κατά την αμέσως πριν από την εκλογική μάχη περίοδο. Ο κ. Παπαληγούρας, ο οποίος λίγους μήνες αργότερα θα αναλάμβανε το Υπουργείο Συντονισμού στην κυβέρνηση της Ν.Δ., θα κατηγορείτο από τον Σύνδεσμο Ελλήνων Βιομηχάνων για «σοσιαλμανία» και ότι επιδιώκει την επανεκλογή του διανέμοντας προνόμια σε καλοπληρωμένους μισθωτούς. Για περαιτέρω εκλέπτυνση της θεωρίας του «πολιτικού οικονομικού κύκλου» βλ. Tufte E. (1978) *Political Control of the Economy*. Princeton: Princeton University Press. Για μια επανεκτίμηση της συμβολής του Nordhaus, βλ. Shi M. and Svensson J. (2002) “Political Budget Cycles In Developed and Developing Countries”, October, <http://www.iies.su.se/~svenssoj/psc1.pdf> και Drazen A. (2000) “The Political Business Cycle After 25 Years.” University of Maryland, Hebrew University of Jerusalem, and NBER <http://www.yale.edu/leitner/pdf/drazen.pdf>.

⁶³ «Το Εκτελεστικό Συμβούλιο της Ομοσπονδίας με σύντομες ενέργειες πέτυχε ώστε η προσφυγή μας στη διαιτησία να εκδικασθή πρώτη, ανάμεσα στις εκατοντάδες προσφυγές διαφόρων κλάδων(...) Πράγματι εκδικάσθηκε στις 24 τρέχοντος. Ως γνωστό το Π.Δ.Δ. δίνει προθεσμία στους διαδίκους (Τράπεζες – Ο.Τ.Ο.Ε.) για να υποβάλουν τις προτάσεις του, οπότε συνέρχεται ξανά και εκδίδει την απόφασή του. Έτσι και λόγω της αργίας της Δευτέρας, κανονικά η απόφαση δεν πρέπει να εκδοθή πριν από το τέλος της εβδομάδος. Στο μεταξύ το Προεδρείο της Ομοσπονδίας, επεσκέφθηκε πρώτα τον Υπουργό Απασχολήσεως και σε συνέχεια τον Υπουργό Συντονισμού κ. Ζολώτα, τους οποίους ενημέρωσε πλήρως πάνω στο μισθολογικό μας θέμα και τους υπέβαλε σχετικό υπόμνημα. Το Ε.Σ. εξακολουθεί κι άλλες ενέργειες εξ ίσου σοβαρές ώστε η απόφαση να είναι όσο γίνεται ικανοποιητικότερη».
Τραπεζικό Βήμα, περ. Γ', αρ.φύλλου 2, 29/10/1974.

⁶⁴ «Με επίσημη δήλωση του τότε Υπουργού Απασχολήσεως κ. Λάσκαρη η Κυβέρνηση εδώ κι ένα μήνα ανήγγειλε από το ραδιόφωνο και την τηλεόραση πως θα δημοσιεύονταν ο νόμος για την επαναχορήγηση της διετίας. Πέρασε όμως, ένας ολόκληρος μήνας και ο νόμος δεν είδε το φως της δημοσιότητας. Και δικαιολογημένα οι συνάδελφοι ρωτάνε: Μήπως ήταν πυροτέχνημα και πάει; Ποιες δυνάμεις εμποδίζουν ενός από τα πιο αναμφισβήτητα δικαιώματα των πολεμιστών;» Στο ίδιο.

5.2. Φύλο και τράπεζες

Καθώς στο χώρο των τραπεζών αυξάνεται με αρκετά γρήγορους ρυθμούς η γυναικεία εργασία, τίθεται επί τάπητος το θέμα της ισότητας ανδρών και γυναικών στην πρόσληψη, το είδος εργασίας, την προαγωγή, την ανάληψη θέσης ευθύνης και τη σύνταξη. Η αύξηση της συμμετοχής των γυναικών στο χρηματοπιστωτικό τομέα και γενικότερα στον τριτογενή τομέα είναι, πράγματι, εντυπωσιακή, όπως δείχνει ο ακόλουθος πίνακας.⁶⁵

1981-1988			1981-1992	
	Χρημ/κός τομέας	Τριτογ. τομέας	Χρημ/κός τομέας	Τριτογ. τομέας
Άνδρες	24,7%	8,5%	53,6%	18,2%
Γυναίκες	63,4%	23,1%	109,0%	62,3%

Στον ακόλουθο πίνακα, βλέπουμε μια στατική εικόνα της γυναικείας απασχόλησης στις τράπεζες ως ποσοστό επί του συνόλου. Διαπιστώνουμε ότι η αύξηση είναι ιδιαίτερα σημαντική στις ξενες τράπεζες όπου οι γυναίκες εργαζόμενες αποτελούν την πλειονότητα ενώ σημαντική είναι στη φάση αυτή η γυναικεία απασχόληση και στις μεγάλες ελληνικές τράπεζες.⁶⁶

ΤΡΑΠΕΖΑ	ΣΥΝΟΛΟ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΥ	ΓΥΝΑΙΚΕΣ	ΠΟΣΟΣΤΟ % ΓΥΝΑΙΚΩΝ
ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΕΜΠΟΡΙΚΕΣ ΤΡΑΠΕΖΕΣ			
Εθνική	15.931	6.351	39,87
Εμπορική	6,885	2,487	36,12

⁶⁵ Βλ. Πετρινώτη Ξ. (1998) *Η δόμηση των εσωτερικών αγορών: φύλο, τεχνολογία, ανταγωνισμός: Η περίπτωση των τραπεζών*. Αθήνα: Παπαζήση, σελ. 80. Στοιχεία από την Έρευνα Εργατικού Δυναμικού, αντίστοιχων ετών.

⁶⁶ Στο ίδιο, σελ. 82. Τα στοιχεία προέρχονται από την Επιτροπή Γυναικών της ΟΤΟΕ.

Ιονική	3,309	1,291	39,01
Πίστewος	2,993	1,130	37,75
Γενική	1,743	1,302	35,41
ΕΙΔΙΚΕΣ ΤΡΑΠΕΖΕΣ			
Τράπεζα της Ελλάδος	3,676	1,306	35,41
ΕΤΒΑ	757	307	40,50
ΑΤΕ	6,981	2,672	38,28
ΞΕΝΕΣ ΤΡΑΠΕΖΕΣ			
Algemene	127	69	54,33
Credit Commercial de France	100	61	61,00

Συνεχίζοντας, παραθέτουμε πίνακες που δείχνουν την θέση των γυναικών στις βασικές τράπεζες.

Όσον αφορά τις προσλήψεις ο παρακάτω πίνακας προσλήψεων κατά φύλο στην ΑΤΕ είναι εντυπωσιακός καθόσον ότι επηρεάζει τη σύνθεση του προσωπικού.⁶⁷

Έτος	Σύνολο	Άνδρες	Γυναίκες	% Γυναικών
1978	263	155	108	41,06
1979	163	71	92	56,44
1980	131	57	74	56,49
1981	587	158	429	73,08
1982	134	29	105	78,36
1983	550	160	390	70,91
1984	689	427	262	38,03
1985	582	296	286	49,14
1986	108	56	52	48,25
1987	113	99	14	12,39

Έτσι το 1987 η σύνθεση του προσωπικού κατά φύλο και ομάδα ηλικίας είχε διαμορφωθεί ως εξής:⁶⁸

⁶⁷ Στο ίδιο, σελ. 93. Τα στοιχεία προέρχονται από τη Διεύθυνση Προσωπικού της Τράπεζας.

Ομάδα ηλικίας	Σύνολο	% στο σύνολο	Γυναίκες	% Γυναικών στο σύνολο
20-24	36	0,5	21	58,33
25-29	792	11,6	647	81,69
30-34	1.241	18,1	837	67,45
35-39	1.265	18,5	513	40,55
40-44	1.193	17,5	269	22,55
45-49	659	9,6	120	18,21
50-54	872	12,8	122	13,99
55-59	595	8,7	70	11,76
60 και άνω	182	2,7	64	35,16
Σύνολο ηλικιών	6.835	100,00	663	38,96

Εξίσου ενδιαφέρουσα είναι η συσχέτιση της αύξησης της απασχόλησης των γυναικών με την αύξηση των γυναικών με πανεπιστημιακή μόρφωση, όπως δείχνει ο παρακάτω πίνακας:⁶⁹

Ομάδα ηλικίας	Σύνολο απασχολούμενων	% Γυναικών	Γυναίκες με πτυχίο	% γυναικών με παν/κή μόρφωση στο σύνολο των γυναικών	% ανδρών με παν/κή μόρφωση στο σύνολο των ανδρών	% γυναικών στο σύνολο των πτυχιούχων
20-24	35	58,33				
25-29	792	81,69	190	29,37	4,82	96,45
30-34	1,241	67,45	332	39,67	41,58	66,40
35-39	1,265	40,55	181	35,28	52,53	31,42
40-44	1,193	22,55	95	35,32	58,66	14,91
45-49	659	18,21	17	14,17	49,54	5,99
50-54	872	13,99	7	5,73	45,20	2,02
55-59	595	11,76	1	1,43	58,29	0,33
60 και άνω	182	35,16	0	0	44,92	0
Σύνολο ηλικιών	6.835	38,96		30,90	49,78	28,38

⁶⁸ Στο ίδιο, σελ. 94.

⁶⁹ Στο ίδιο, σελ. 95.

Η εξέλιξη των γυναικών από πλευράς βαθμολογικής, μισθολογικής και κυρίως όσον αφορά την ανάληψη θέσεων ευθύνης δεν ακολούθησε γραμμική πορεία προς τα ανώτερα κλιμάκια. Αντιθέτως, οι ανισότητες ήταν μεγάλες και για μακρύ χρονικό διάστημα.⁷⁰ Τρία χρόνια μετά τη μεταπολίτευση η κατάσταση δεν είχε ακόμη αλλάξει αισθητά όσον αφορά τη θέση των γυναικών. Ας δούμε πώς εξελίχθηκε η κατάσταση στην Τράπεζα της Ελλάδος.⁷¹ Ως το 1976 η τράπεζα διενεργούσε διαγωνισμούς κύριου προσωπικού μόνο για άνδρες και διαγωνισμούς δακτυλογράφων μόνο για γυναίκες. Αυτή η τακτική ήταν πέρα για πέρα αντισυνταγματική (παραβίαση του 3^{ου} άρθρου) και αντίθετη με τις διακηρύξεις του ΟΗΕ και τις Διεθνείς Συμβάσεις Εργασίας. Μετά από συνεχείς παρεμβάσεις του ΔΣ του Συλλόγου καταργήθηκε το 1976 αυτή η πρακτική και έτσι από τότε οι διαγωνισμοί διενεργούνται χωρίς διακρίσεις φύλων. Από το 1929 που ιδρύθηκε η τράπεζα δεν προήχθη καμία γυναίκα στη θέση του υποδιευθυντή ακόμη και αν είχε τα ίδια ή περισσότερα προσόντα από ομοιόβαθμους άνδρες. Εκείνη την εποχή υπήρχαν 19 διευθυντές και 41 υποδιευθυντές άνδρες παρ' όλο που το ήμισυ του προσωπικού αποτελούνταν από γυναίκες με περισσότερα από 30 χρόνια στην υπηρεσία. Επισημαίνεται ότι ενώ οι άνδρες για να γίνουν τμηματάρχες χρειαζόνταν 19-23 χρόνια, όπως προέβλεπε ο Οργανισμός Προσωπικού, οι γυναίκες χρειαζόνταν 25-30 χρόνια κατά παράβαση του Οργανισμού, κυρίως γιατί οι κριτές ήταν αποκλειστικά αρσενικού φύλου.

---

⁷⁰ Με τίτλο «Ισότιμη συμμετοχή, ναι (των γυναικών συναδέλφων) αλλά και ίση μεταχείριση» ένα πρωτοσέλιδο άρθρο θέτει το ζήτημα της εργασίας των γυναικών και του αγώνα τους για την επίτευξη της πολυπόθητης ισότητας ανδρών-γυναικών. «Από την υπ' αριθμ. 1/18.10.1974 ανακοίνωση της Ομοσπονδίας μας αντιγράφουμε: 'Στηρίζομαστε στον καθένα από σας, με ισότιμη συμμετοχή ανδρών και γυναικών'. Δεχόμαστε απόλυτα αυτή την χωρίς διακρίσεις πρόσκληση ανδρών και γυναικών συναδέλφων. Όμως, με την ευκαιρία αυτή δε μπορούμε να μην υπογραμμίσουμε, πως α) Οι γυναίκες σ' όλες τις τράπεζες καθλώνονται στις μη οργανικές θέσεις. Στο βαθμό του Τμηματάρχου η αναλογία είναι τουλάχιστον 1 προς 50. Και με βαθμό Διευθυντού - Υποδιευθυντού μόνο καμμία προϊσταμένη του ιδιαίτερου γραφείου κανενός Διοικητού μπορεί να βρεθή. β) Όπως γράφουμε και σ' άλλη σελίδα, στην Αγροτική οι γυναίκες έχουν κόκκινο φύλλο ποιότητας, όπως και το βοηθητικό προσωπικό. Κι αυτό το ξέρει κι ο Πρόεδρος της Ομοσπονδίας μας, ο οποίος υπήρξε επί μακρά σειρά χρόνων Διευθυντής της Α.Τ.Ε., έστω κι αν δεν ήταν Διευθυντής Διοικητικού. Το ξέρει κι ο σδ. Τρουπάκης σαν Πρόεδρος του ΣΥΑΤΕ κι οι άλλοι τρεις που προέρχονται από την Α.Τ.Ε. και το ξέρουν καλύτερ' από μας. Ναι. Αλλά με ισότιμη μεταχείριση. Θέλομε να πιστεύωμε πως το θέμα τούτο θάναί ένα από τα πρώτα που θ' αντιμετωπίσει η Διοίκηση της Ομοσπονδίας ανταποκρινόμενη στο πνεύμα της Δημοκρατίας που θεμελιώσαν τα θύματα του Πολυτεχνείου με το αίμα τους. Εκεί η συμμετοχή των κοριτσιών στον αγώνα υπήρξε πραγματικά ισότιμη. Και μαζί βάδισαν στο θάνατο για τη Λευτεριά». Σήμερα 27 χρόνια μετά, παρ' όλο που οι γυναίκες αποτελούν το 50% του προσωπικού των τραπεζών, και σε ορισμένες περιπτώσεις το ποσοστό τους είναι υψηλότερο εκείνου των ανδρών, στα πάσης φύσεως συνδικαλιστικά όργανα το ποσοστό συμμετοχής των γυναικών είναι από ελάχιστο έως μηδαμινό.

⁷¹ Βλ. Πρέκα Αικ. (1977) «Θεωρητική η ισότητα της γυναίκας με τον άνδρα», *Τραπεζικό Βήμα*, Περ. Γ' Αρ. φύλλου 50, 1/9/1977.

5.3. Ιεραρχία και προαγωγές

Το δικτατορικό καθεστώς επέβαλε έναν αναγκαστικό νόμο, τον 430, με βάση τον οποίο οι προαγωγές γίνονταν με αδιαφανή κριτήρια. Έτσι, ειδικά στην ΑΤΕ, εργαζόμενοι με πολυετή εμπειρία και γνώσεις ενώ κρίνονταν ικανοί να διευθύνουν Διευθύνσεις και Καταστήματα δεν προάγονταν, ενώ προάγονταν νεότεροι που ήταν φίλα προσκείμενοι στο καθεστώς. Με τον αναγκαστικό αυτό νόμο καταργήθηκε «η αναδρομικότητα της valeur.⁷² Εκτός αυτού, σημαντική αδικία ήταν η παράκαμψη εκατοντάδων υπαλλήλων αποφοίτων εξαταξίων γυμνασίων (σημερινών λυκείων) με την μετάταξη 150-200 εργαζομένων κατωτέρων προσόντων που υπηρετούσαν ως εισπράκτορες και κλητήρες στον κάδο των λογιστικών υπαλλήλων. Το μόνο προσόν των εν λόγω εργαζομένων ήταν η υπακοή τους στο δικτατορικό καθεστώς. Για την άρση αυτής της αδικίας, ο βουλευτής της Ένωσης Δημοκρατικού Κέντρου, Β.Μπεκίρης κατέθεσε στη Βουλή την υπ' αριθμ. 1437/15.2.76 ερώτηση.⁷³ Σημαντικό επίσης ήταν το πρόβλημα των κτιριακών εγκαταστάσεων των καταστημάτων της ΑΤΕ, και ιδιαίτερα των εκτός Αθήνας υποκαταστημάτων που χρονολογούνταν από την προ του Β' Παγκοσμίου Πολέμου εποχή.⁷⁴ Ένα

⁷² Ως valeur ορίζεται η ημερομηνία από την οποία υπολογίζονται οι προαγωγές και τα πάσης φύσεως ωφελήματα προκύπτουν από αυτές.

⁷³ Βλ. *Τραπεζικό Βήμα*, Περ. Γ', αρ. φύλλου 41, 20/1/1977.

⁷⁴ Σε κάθε φύλλο της εφημερίδας υπήρχε αναφορά στα προβλήματα των επαρχιακών καταστημάτων. Στο 2^ο φύλλο π.χ. την τιμητική τους είχαν τα υποκαταστήματα της Τράπεζας στην Καλαμπάκα, στον Παλαμά, στο Βόλο, στη Βέροια, στη Νάουσα, στη Χρυσούπολη, στις Σάπες, στη Νιγρίτα και στην Ηράκλεια Σερρών για την οποία σημειώνεται: «Κι εδώ η Αγροτική σε παμπάλαια αποθήκη. Αμφιβάλουμε αν υπήρχε πιο παλιό κτίριο για να νοικιάσει η Α.Τ.Ε.». Όχι βέβαια ότι κι οι άλλες τράπεζες δεν είχαν κτιριακά προβλήματα, τα περισσότερα όμως τα είχε η Αγροτική. Εξίσου σημαντικό ήταν και το αιώνιο πρόβλημα της έλλειψης προσωπικού: «Γράψαμε στο προηγούμενο για την μείωση του προσωπικού του Υποκ/τος Αττικής κατά 17 τουλάχιστον υπαλλήλους. Δεν είναι όμως μοναδικό το φαινόμενο (...) Στο Βόλο (...) ήταν γύρω στους 40 λογιστικοί υπάλληλοι και τώρα μονάχα 35!! Στην Αταλάντη, οι 36 περιορίστηκαν σε 24!!! Στην Καρδίτσα, την Κατερίνη, την Αλεξανδρούπολη, την Καβάλα, τη Νιγρίτα, την Κομοτινή, την Προσωπιάνη, και μια σειρά υποκαταστήματα το προσωπικό μάλλον μειώθηκε, παρά αυξήθηκε. Τι να συμβαίνει άραγε; Μήπως μειώθηκαν οι καλλιέργειες; Μα τότε η Α.Τ.Ε. θα πρέπει να κρούση τον κώδωνα του κινδύνου. Αν πάλι δε μειώθηκαν οι καλλιέργειες, δε νομίζει η Α.Τ.Ε. ότι οι υπάλληλοί της δεν είναι κατάδικοι σε καταναγκαστικά έργα; Στην Α.Τ.Ε. υπήρχε και το εντονότερο πρόβλημα όσον αφορά την ανισότητα ανδρών-γυναικών. «Οι προαγωγές των γυναικών στους βαθμούς πέρ' από την υποχρεωτική προαγωγή (Λογιστής Α') γίνεται σ' αναλογία 1 προς 10 και πολλές φορές και πώτερο, ως προς τους άνδρες. Στην Αγροτική, όμως, γίνεται κάτι χειρότερο. Οι γυναίκες εξομοιώνονται με το βοηθητικό προσωπικό. Γι' αυτές συντάσσονται κόκκινα φύλλα ποιότητας!!! Πώς δεν πήρε χαμπάρι ο Ο.Η.Ε. να στείλη παρατηρητές να σπουδάσουν πώς μεταχειρίζονται τις γυναίκες!!!» Η Α.Τ.Ε. χρησιμοποιούσε πολλούς έκτακτους υπαλλήλους για τη διεκπεραίωση των εργασιών της – ιδίως στα Υποκαταστήματα αλλά και στο Κεντρικό. Οι πελατειακές σχέσεις ήταν ιδιαίτερα αναπτυγμένες. Οι «τέως έκτακτοι» είχαν ένα επιπλέον πρόβλημα να αντιμετωπίσουν. Το θέμα του (μη) «αναγνωρισθέντος χρόνου υπηρεσίας». «Οι 'τσέσμαν' αυτοί, δούλεψαν επί 10ετία και 15ετία ακόμη ως έκτακτοι – όλοι θυμούνται τον μπάρμπα Μήτσο της Αρναίας με τα 17, τότε

εξίσου σημαντικό πρόβλημα ήταν αυτό της εφαρμογής της 35ετίας. Η μη εφαρμογή της δεν άνοιγε τις θέσεις ευθύνης σε νεότερα στελέχη της τράπεζας και συντηρούσε ένα κλίμα «γεροντοκρατίας» και έλλειψης καινοτομίας.⁷⁵

Σοβαρά ήταν από τότε τα προβλήματα με τα ασφαλιστικά ταμεία των τραπεζών. Ας δούμε ορισμένα παραδείγματα. Πρώτα στην Αγροτική Τράπεζα, όπου η Διοίκηση της Γ.Σ.Ε.Ε. παρενέβη, μέσω του Προέδρου Νίκου Παπαγεωργίου και του Νομικού Συμβούλου Κ. Παπαϊωάννου (πρώην Πρόεδρος ΣΥΑΤΕ και ΟΤΟΕ), με διάβημά της στη Διοίκηση της τράπεζας (Διοικητής Α. Πεπελάσης, Υποδιοικητής Κ. Δούσης) ώστε να ενισχύσει το Επικουρικό Ταμείο και να γίνει δυνατή η ίση μεταχείριση του Προσωπικού στις παροχές του Ταμείου. Στην ανακοίνωση της Διοίκησης της ΓΣΕΕ που παρατίθεται, αναφέρεται ότι «οι εκπρόσωποι της ΓΣΕΕ ανέπτυξαν τα αιτήματα των Συνταξιούχων της Τραπεζής, την πικρίαν των δια την άνισον μεταχείρισίν των και την απόφασίν των να αγωνιστούν δια παντός νομίμου μέσου δια την δικαίωσίν των καθώς και το απολύτως αβάσιμον και αναιτιολόγητον της αντιδράσεως των εκπροσώπων των εν ενεργεία υπαλλήλων, εφ' όσον πέραν της εκ του κανονισμού μη επιτρεπομένης διαφοροποιήσεων των παροχών εις μη συνταξιούχους, το Επικουρικόν Ταμείον δύναται ανέτως να ανταποκριθί εις τας υποχρεώσεις του τόσον λόγω επαρκείας των πόρων όσον και λόγω της νομικής και ηθικής υποχρεώσεως της Τραπεζής, προκυπτούσης εξ αυτού τούτου του Οργανισμού αυτής εις συμπαράστασιν προς τους ασφαλ.

χρόνια εκτάκτου υπηρεσίας – απολυόμενοι κατά τη λήξη της συμβάσεως και επαναπροσλαμβανόμενοι μετά 2-3 ώρες, όταν ερχόταν τηλεφωνικώς ή τηλεγραφικώς η ανανέωσις της συμβάσεως. Και η Τράπεζα έκανε τη ‘μεγαλόκαρδη’ (σικ) χειρονομία να τους αναγνώριση τα 2/3 του χρόνου αυτού με ανώτατο τα 5 χρόνια. ‘Αναγνώριση όμως μέσα σε εισαγωγικά. Γιατί και πάλι δεν υπολογίζονται για την ένταξη του υπαλλήλου και τη βαθμολογική του εξέλιξη, παρά μονάχα για τις προσανυξήσεις. Και αυτόματα, ΚΑΥΤΟ, αναπηδά το ερώτημα. Πού δουλεύανε όλα αυτά τα χρόνια οι έκτακτοι της Α.Τ.Ε.; Στα καμένα; Γιατί αυτά τα 2/3, με μέγιστο τα 5 χρόνια; Και γιατί μονάχα για τις προσανυξήσεις και όχι για τη βαθμολογική τους εξέλιξη;» Τέλος, παρ’ όλο που υπάρχουν κι άλλα προβλήματα στα οποία γίνεται αναφορά στο παρόν φύλλο, θα σταθούμε στο άρθρο 60 του Οργανισμού της Α.Τ.Ε. που δείχνει ότι συχνά η εργοδοτική αυθαιρεσία είναι το καθεστώς και όχι ο νόμος. Στη συγκεκριμένη περίπτωση η παράγραφος 7 του Οργανισμού λέει επί λέξει: «’Εις το πέραν των ωρών υποχρεωτικής εργασίας ή κατά τας ημέρας αργίας ή κατά τας νυκτερινάς ώρας απασχολούμενον πάσης κατηγορίας προσωπικόν, παρέχεται αποζημίωσις κατά τα δι’ αποφάσεων του Διοικητικού Συμβουλίου οριζόμενα, μη ισχυουσών ως προς το προσωπικόν τούτο των διατάξεων περί απαγορεύσεως της υπηρεσιακής απασχολήσεως’ . Και ρωτάμε: Ο Οργανισμός της Α.Τ.Ε. κατισχύει του Νόμου; Γιατί οι νέοι της εργατικής νομοθεσίας είναι δημοσίας τάξεως. Έτσι δεν είναι, κύριε Μαλατέστα;». Το κράτος-εργοδότης παραβαίνει την ίδια τη Νομοθεσία.

⁷⁵ «Όπως γράψαμε και στο προηγούμενό μας φύλλο, αίτημα του συνόλου των συναδέλφων της Α.Τ.Ε. μεσαίων και κατώτερων στελεχών, που ασφυκτιούν από την έλλειψη ‘οργανικών θέσεων’ – αλλά και αίτημα που στηρίζεται στο δίκαιο και τη λογική είναι η εφαρμογή της 35ετίας. Δοθέντος μάλιστα ότι η πέραν των 35 χρόνων υπηρεσία καμμιά βελτίωση δεν εξασφαλίζει στη σύνταξη κλπ.

Οργανισμούς του προσωπικού της (...) Η Διοίκησης της Τραπέζης εδήλωσε προς τους εκπροσώπους της ΓΣΕΕ ότι οι Ασφαλιστικοί Οργανισμοί του Προσωπικού της Α.Τ.Ε., βάσει των καταστατικών και των υφισταμένων σχετικών Νόμων, έχουν διοικητικήν αυτοτέλειαν την οποίαν και επιθυμεί οπωσδήποτε να διατηρήσουν (...) εδήλωσεν επίσης ότι εκ γενικής ασφαλιστικής αρχής είναι αντίθετος προς οιαδήποτε διάφορον μεταχειρίσιν των συνταξιούχων της Τραπέζης εφόσον ούτοι τελούν υπό τους αυτούς ασφαλιστικούς όρους. Δηλαδή αι συντάξεις και τα βοηθήματα, πρέπει να είναι τα αυτά, ως ορίζουν οι οικείοι κανονισμοί, άνευ διαφοροποίησης λόγω χρόνου εξόδου, και κατά συνέπειαν οι εκπρόσωποι της εις την Διαχ. Επιτροπή του Επικουρικού την αρχή αυτή θα τηρήσουν. Τέλος η Διοίκησης της Τραπέζης εδήλωσεν ότι επιθυμεί να έλθη αρωγός – συμφώνως και προς τον Οργανισμόν της – εις περίπτωσιν καθ' ην οι ασφαλιστικοί Οργανισμοί του Προσωπικού αντιμετώπιζουν πρόσκαιρον αδυναμίαν, και μάλιστα όταν η αδυναμία αύτη οφείλεται εις αίτια δημιουργηθέντα από την κακοποίησιν του Προσωπικού κατά την αποφράδα επταετίαν της Δικτατορίας. Προς άμεσον δε υλοποίησιν των τοιούτων διαθέσεων της αφ' ενός μεν θα προβή εις την απόδοσιν της εις το Επικουρικόν οφειλομένης εξ ασφαλίστρων επιδοτήσεως, αφ' ετέρου δε εις το προσεχές Διοικητικόν Συμβούλιον της Τραπέζης θα εισηγηθή την αύξησιν της εργοδοτικής εισφοράς προς το Επικουρικόν κατά 3%, καθ' όσον κρίνεται αναγκαία η ενίσχυσις αύτη δια την απρόσκοπτον λειτουργίαν του.»⁷⁶

Τα οικονομικά και θεσμικά προβλήματα ήταν τόσο οξυμένα που χρειαζόταν άμεση ανασυγκρότηση της ομοσπονδίας και των συλλόγων των τραπεζών. Μια πρώτη λύση δόθηκε με απόφαση του Προέδρου Πρωτοδικών με την οποία διορίστηκε προσωρινή Διοίκηση στην ΟΤΟΕ. Το προεδρείο της αποτελούσαν οι:

Πρόεδρος: Οδυσσέας Παπαδημητρίου (Συν/χος Δ/ντής Α.Τ.Ε.)

Γεν. Γραμματέας: Παναγιώτης Θεοφανόπουλος (Ε.Τ.Ε.)

Α΄ Αντιπρόεδρος: Δημήτριος Μαρκέτος (Τράπ. Ελλάδος)

Β΄ Αντιπρόεδρος: Φώτιος Τρουπάκης (Α.Τ.Ε.)

Αναπλ. Γεν. Γραμματέας: Στυλιανός Παπαϊωάννου (Ι.Α.Τ.Ε.)

Ταμίας: Γεώργιος Κώτσης (Ι.Α.Τ.Ε.)

Μέλη εκτός προεδρείου: Αντώνιος Γρυπάρης (Α.Τ.Ε.)

Κων. Μαυρογιάννης (Τράπ. Αθηνών)

Σταύρος Παπαϊωάννου (Εμπορική Τράπεζα)

Δημήτριος Καφετζόπουλος (Α.Τ.Ε.)

Στυλιανός Προβελέγγιος (Εμπορική Τράπεζα)

Σωτήριος Οικονόμου (Τράπ. Πίστεως)

⁷⁶ Βλ. *Τραπεζικό Βήμα*, 2^ο φύλλο, ο.ε.π.

Δημήτριος Μελάς (Α.Τ.Ε.)

Γεώργιος Μιχαηλίδης (Ένωση Τραπεζικών Υπαλλήλων Κύπρου που τότε συμμετείχε στην ΟΤΟΕ)

Στην πρώτη της ανακοίνωση η νέα διοίκηση της ΟΤΟΕ τόνιζε:

«Διακηρύσσουμε, ότι θα αγωνιστούμε με όλες μας τις δυνάμεις, με ανυποχώρητη συνέπεια και με βαθύτατο αίσθημα χρέους έναντι των συναδέλφων μας, όχι μόνο για την ικανοποίηση των υλικών αναγκών μας και κάθε επαγγελματικής μας διεκδικήσεως, αλλά και για την αδιατάραχτη λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών, που χωρίς αυτή δεν υπάρχει ελεύθερος συνδικαλισμός. Αδέσμευτοι πολιτικά και αχρωμάτιστοι κομματικά, στηριζόμαστε για την πραγματοποίηση του δυσχερέστατου έργου μας, στην ενεργό βοήθεια της Ανωτάτης Συνδικαλιστικής Ηγεσίας του τόπου, την Γ.Σ.Ε.Ε., στη συμπαράσταση της Διεθνούς Συνομοσπονδίας των Ελεύθερων Εργατικών Συνδικάτων και των Διεθνών Ομοιοεπαγγελματικών Ομοσπονδιών και στη στενή συνεργασία όλων των υγιών συνδικαλιστικών δυνάμεων της χώρας. Κυρίως, όμως, στηριζόμαστε στην ενεργό υποστήριξη της βάσεως που αποτελεί την πραγματική πηγή της δυνάμεως. Στηριζόμαστε στον καθένα από σας, με ισότιμη συμμετοχή ανδρών και γυναικών. *Είναι ώρες υπέρτατης ευθύνης που απαιτούν, σ' αυτό το προσκλητήριο της ενοτητος και της συνεργασίας, το συνδικαλιστικό παρόν όλων μας*».⁷⁷

Ας σημειώσουμε, όμως, ότι η πλειοψηφία των μελών της διοίκησης επρόσκειτο στην διορισθείσα διοίκηση της ΓΣΕΕ που θα οργανωνόταν πολύ γρήγορα σε κυβερνητική παράταξη. Αυτό εξάλλου φαίνεται από τη σύνθεση του Προεδρείου. Συνδικαλιστές της αριστεράς που είχαν διοριστεί στη διοίκηση της ΟΤΟΕ δεν μετείχαν στο προεδρείο. Γι' αυτό και δεν μπορούμε, με τα σημερινά δεδομένα, να μην σημειώσουμε ότι η διακήρυξη, περί αδέσμευτης πολιτικά και αχρωμάτιστης κομματικά διοίκησης, απέχει από την πραγματικότητα.⁷⁸

Η μακρά αυτή επιλογή κομματιών από την αρθρογραφία των 3 πρώτων φύλλων της εφημερίδας *Τραπεζικό Βήμα* αποσκοπεί στο να μας βοηθήσει να ερευνήσουμε μια σειρά παραμέτρων που αναδεικνύονται και θα μας

---

⁷⁷ Στο ίδιο.

⁷⁸ Ένα σχόλιο στην τελευταία σελίδα του παραπάνω τεύχους της εφημερίδας αφήνει αιχμές: «Δεκατρείς Πρόεδροι του Κλάδου με ανακοίνωσή τους της της 15.10.74, καταδικάζουν το διορισμό προσωρινής Διοικήσεως στην Ο.Τ.Ο.Ε. το οποίον χαρακτηρίζουν «βιασμόν της θελήσεως» των τραπεζοϋπαλλήλων. Οι διαπιστώσεις του κατ' αρχήν είναι σωστές. Όμως το γεγονός ότι ορισμένοι απ' αυτούς, τρεις μόλις μέρες αργότερα προσυπογράφουν την υπ' αριθ. 1 ανακοίνωση της Ομοσπονδίας, αυτόματα αποδυναμώνει την ανακοίνωσή τους».

βοηθήσουν να αντλήσουμε ορισμένα συμπεράσματα για την συζήτησή μας σχετικά με την υπόθεση εργασίας μας. Η πολιτική κατάσταση είναι σοβαρή. Η κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας δίνει τη θέση της σε μια αμιγώς μονοκομματική κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας που προέκυψε από τις βουλευτικές εκλογές της 17^{ης} Νοεμβρίου 1974. Παρά τον έντονο φόβο για νέο πραξικόπημα από τις εν υπνώσει ακροδεξιές δυνάμεις («σταγονίδια» κατά τον Υπουργό Άμυνας κ. Ε. Αβέρωφ), η πιο λαοπρόβλητη κυβέρνηση της πιο ανοιχτής δημοκρατίας στην μέχρι τότε ιστορία του νεοελληνικού κράτους αρχίζει να εφαρμόζει το προεκλογικό της πρόγραμμα.

5.4 Το νέο οικονομικό περιβάλλον

Το προεκλογικό πρόγραμμα της ΝΔ, όμως, έπρεπε να υλοποιηθεί μέσα σε ένα νέο οικονομικό περιβάλλον. Αυτό το νέο οικονομικό περιβάλλον οριζόταν από τις αλλαγές που συνέβαιναν τόσο στην ελληνική επικράτεια όσο και στο διεθνές πλαίσιο. Τα γεγονότα που είναι κομβικής σημασίας για την ιστορική εξέλιξη της ελληνικής οικονομίας είναι πολλά και αυξανόμενα. Πρώτα απ' όλα, κατέρρευσε το σύστημα των σταθερών ισοτιμιών που καθιερώθηκε στο Bretton Woods της Πολιτείας New Hampshire των ΗΠΑ το 1944.⁷⁹ Αυτό σήμαινε ότι τελειώνει μια ολόκληρη περίοδος σταθερότητας και άρχιζε μια άλλη περίοδος κυμαινόμενων ισοτιμιών με αρνητικές επιπτώσεις, όπως η συνεχής διολίσθηση της δραχμής, οι συχνές υποτιμήσεις της και ο υψηλός πληθωρισμός. Αυτό το γεγονός έλαβε χώρα παράλληλα με την έναρξη της πετρελαϊκής κρίσης που είχε ως συνέπεια την τετραπλή αύξηση της τιμής του πετρελαίου, τη σημαντική επιβάρυνση του κόστους παραγωγής και μεγάλη αύξηση των τιμών. Το 1974 ο ρυθμός ανάπτυξης ήταν για πρώτη φορά μετά

---

⁷⁹ Για μια σύντομη ματιά στο σύστημα σταθερών ισοτιμιών που καθιέρωσε η συμφωνία αυτή, το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο και τη Διεθνή Τράπεζα για την Ανασυγκρότηση και την Ανάπτυξη που εγκαθιδρύθηκαν τότε, βλ. Fieleke N. (1994) "The International Monetary Fund 50 Years after Bretton Woods", *New England Economic Review*. Στόχος της Διεθνούς Τράπεζας ήταν η ανασυγκρότηση των Κρατών-Μελών για την υποβοήθηση της επένδυσης των κεφαλαίων για παραγωγικούς σκοπούς (αποκατάσταση κατεστραμμένων ή διαλυμένων από τον πόλεμο οικονομιών, μεταμόρφωση των μέσων παραγωγής ώστε να γίνει δυνατή η ικανοποίηση των αναγκών σε καιρό ειρήνης και η εφαρμογή μέσων ικανών να ενθαρρύνουν την ανάπτυξη των μέσων παραγωγής και των πηγών στις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες, μέσω της ενθάρρυνσης της ιδιωτικής επένδυσης στο εξωτερικό και της ισορροπημένης ανάπτυξης σε μακροπρόθεσμη βάση του διεθνούς εμπορίου και της διατήρησης της ισορροπίας στο ισοζύγιο των λογαριασμών' βλ. Chevalier J. (1971) *Οργάνωση εργασίας*, Αθήνα: Πάμισος. Για μια αναλυτική συζήτηση της πορείας του ελληνικού καπιταλισμού, των οικονομικών πολιτικών που ασκήθηκαν και τα οικονομικά στοιχεία κατά κλάδο και ειδικότητα όσον αφορά το κεφάλαιο και την κερδοφορία του, βλ. Ιορδάνογλου Χ. και Μπέλλας Χ. (2003) *Η πορεία του ελληνικού εταιρικού κεφαλαίου: 1963-2000*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.

τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο αρνητικός και σημειώθηκε μείωση των επενδύσεων.

Σ' αυτή τη φάση διαπιστώνουμε μια σειρά προβλημάτων που δημιουργούν την πρώτη ύλη για τη συνδικαλιστική οργάνωση του εργαζομένων των τραπεζών και οι κινητοποιήσεις στις οποίες επιλέγουν να προβούν οι συνδικαλιστικές ηγεσίες δικαιολογούν το χαρακτηρισμό του κοινωνικού κινήματος. Αποδίδοντας αυτό το χαρακτηρισμό στην συνδικαλιστική οργάνωση των εργαζομένων του κλάδου για ολόκληρη την οκταετία που ακολουθεί δεν θέλουμε να πούμε ότι δεν παύει να έχει χαρακτηριστικά απλής ομάδας πίεσης. Η έντονη και μαζική κινητικότητα στους επιμέρους συλλόγους τόσο εντός όσο και εκτός επίσημου πολιτικού πλαισίου αποτελεί ένδειξη ότι ένα κοινωνικό κίνημα βρίσκεται σε φάση (ανα)συγκρότησης.

Στη διάρκεια αυτού του τριμήνου, εκτός από το χώρο των τραπεζών, απεργίες έγιναν σε εργοστάσια, όπως στη National Can Greece (Καζνακίδης), όπου στις 4 Οκτωβρίου έγινε η πρώτη απεργία μετά την πτώση της δικτατορίας στην Ελευσίνα Ελλήνων και Πακιστανών εργατών με αίτημα την επαναπρόσληψη του εργατή Δημούλεα που απολύθηκε, διότι ήταν μέλος της προσωρινής εργατικής επιτροπής, που ήθελε να προωθήσει την οργάνωση των εργατών μέσα στον τόπο δουλειάς. Τον αγώνα αυτό επιχείρησε να κλείσει το Εργατικό Κέντρο Ελευσίνας που από τη δεύτερη μέρα της απεργίας προτείνει την λύση της απεργίας. Η εργοδοσία δεν θα υποχωρήσει, θα προχωρήσει σε απολύσεις, γιατί αυτός ο αγώνας άνοιγε έναν καινούριο δρόμο πάλης : της αυτοοργάνωσης του εργατικού κινήματος.⁸⁰ Όμως, ο αναβρασμός στις τράπεζες προμήνυε την άνοδο των αγώνων των εργαζομένων του κλάδου που θα σηματοδοτούσαν την έναρξη ενός κύκλου διεκδικήσεων ο οποίος, με την επίτευξη των στόχων της πενήμερης εργασίας, του συνεχούς ωραρίου και της μισθολογικής και βαθμολογικής εξομοίωσης θα έδινε το πράσινο φως για τους άλλους ανερχόμενους κλάδους της κοινής ωφέλειας να αποσπάσουν κατακτήσεις (ακόμη και με «προνομιακούς όρους», π.χ. ΔΕΗ, ΟΤΕ, ΕΥΔΑΠ).

Το Φεβρουάριο του 1976 έλαβαν χώρα σημαντικά γεγονότα.⁸¹ Από τη μια οι απεργίες στο χώρο του συγκροτήματος Ανδρεάδη στις 28-29/2 (τόσο στις τράπεζες όσο και στις ασφαλιστικές εταιρείες), στην Τράπεζα Πίστεως (πρώην «Εμπορικής Πίστεως») και στην ΑΤΕ (15νθήμερη απεργία των γεωτεχνικών) και από την άλλη το πρώτο μεταδικτατορικό συνέδριο της ΟΤΟΕ (7^ο της

⁸⁰ Βλ. Λούντος Ν. (2004) «Η μεταπολίτευση στα εργοστάσια», *Σοσιαλισμός από τα Κάτω*, τεύχ.50, Νοέμβριος (<http://www.sek-ist.gr/50/i.htm>).

⁸¹ Βλ. *Τραπεζικό Βήμα*, Περ. Γ΄, αρ. φύλλων 25 και 26, 10/2/1975 και 9/3/1975 αντίστοιχα.

ιστορίας της ομοσπονδίας) που ήταν καθαρά εκλογικό σύμφωνα με τον Ν. 6/75.⁸² Στην πρώτη περίπτωση το αίτημα της εξομοίωσης με την Εθνική απέκτησε παντραπεζική σχεδόν διάσταση με την αναγνώριση και την υιοθέτησή του από την ΟΤΟΕ.⁸³ Επίσης, στη συγκεκριμένη συγκυρία κρινόταν η τύχη της Εμπορικής και του Ομίλου, που κρατικοποιήθηκε με απόφαση της κυβέρνησης Καραμανλή, η οποία εγκαινίασε έτσι μια σειρά κρατικοποιήσεων μεγάλων ελληνικών επιχειρήσεων (κοινής ωφέλειας, προβληματικές βιομηχανίες, κ.α.).⁸⁴ Κρατικοποιήθηκαν, μεταξύ άλλων, η Ολυμπιακή Αεροπορία, οι αστικές συγκοινωνίες (ΕΑΣ), ο ηλεκτρικός σιδηρόδρομος (ΗΣΑΠ), η Εταιρεία Ύδρευσης Αποχέτευσης (ΕΥΔΑΠ) στο Λεκανοπέδιο Αττικής.

⁸²

«Άρθρον 1

1. Η υπό της παρ. 1 του άρθρου 4 του Ν. 6/1975 "περί τρόπου διενεργείας των αρχαιρεσιών και πάσης φύσεως εκλογών εις τα εργατοϋπαλληλικά επαγγελματικά σωματεία και ενώσεις αυτών" οριζόμενη 2μηνος προθεσμία διά τον διορισμόν εφορευτικών επιτροπών εις έκαστον των ανά την χώραν λειτουργούντων εργατοϋπαλληλικών σωματείων και των ενώσεων αυτών παρατείνεται μέχρι της 15ης Αυγούστου 1975.

2. Αι προθεσμίαι της παρ. 1 του άρθρου 6 του αυτού νόμου καθορίζονται εις οκτώ (8) και δέκα (10) μήνας αντιστοίχως, επιτρεπομένων των αρχαιρεσιών και πάσης φύσεως εκλογών από της δημοσιεύσεως του παρόντος.

Άρθρον 2

1. Όπου εν τω νόμω 6/1975 "περί τρόπου διενεργείας των αρχαιρεσιών και πάσης φύσεως εκλογών εις τα εργατοϋπαλληλικά επαγγελματικά σωματεία και ενώσεις αυτών", αναφέρονται εφορευτικά επιτροπαί δι' εκάστην οργάνωσιν νοούνται και αι, τυχόν, υπό του καταστατικού εκάστης οργανώσεως προβλεπόμεναι τοπικάί τοιαύται, συνιστώμεναι κατά τας διατάξεις του αυτού νόμου.

2. Επί πανελληνίων εργατοϋπαλληλικών επαγγελματικών σωματείων η ψηφοφορία των εκτός της έδρας του σωματείου μελών ως και η διαλογή των ψηφοδελτίων διεξάγεται κατά τους όρους του καταστατικού.

3. Επί των αυτών σωματείων εφαρμόζονται ωσαύτως οι όροι του οικείου καταστατικού ως προς την εκπροσώπησιν εν τη διοικήσει του σωματείου των εκτός της έδρας του περιφερειών ή των διαφόρων κατηγοριών και ειδικοτήτων του προσωπικού.

4. Πάσα αμφισβήτησις ή διαφωνία περί την εφαρμογήν των διατάξεων του καταστατικού, αναφερομένων εις θέματα των προηγουμένων παραγράφων, επιλύεται τελεσιδικώς υπό της οικείας Ανωτάτης Εφορευτικής Επιτροπής.

Άρθρον 3

1. Μέχρι διενεργείας των, κατά τας διατάξεις του Ν. 6/1975, προβλεπομένων αρχαιρεσιών και εκλογών απαγορεύεται η διαγραφή μελών εργατοϋπαλληλικών, επαγγελματικών σωματείων, εξαιρέσει των τυχόν υπό του καταστατικού εκάστου σωματείου προβλεπομένων τοιούτων, λόγω ποινικής καταδίκης, επιφυλασσόμενης της ισχύος της παραγρ. 3 του άρθρου 5 του Ν. 6/1975.

2. Γενόμεναι μετά την ισχύν του Ν. 6/1975 τοιαύται διαγραφαί είναι άκυροι.» Πηγή: http://yme.gov.gr/nomos/typikoi_nomoi/n74fek14703091993.htm

⁸³ Ο νεοεκλεγείς τότε Πρόεδρος της ΟΤΟΕ Θεοχάρης Παπαμάργαρης τόνισε στη συγκέντρωση της 2/2 (Θέατρο Ακροπόλ): «Το πρόβλημά σας πρέπει να το αναλάβει η ΟΤΟΕ γιατί είναι παντραπεζοϋπαλλικού ενδιαφέροντος». (Στο ίδιο).

⁸⁴ Βλ. Μάνεσης Α., Μανιτάκης Α., Παπαδημητρίου Γ. (1991) *Η υπόθεση Ανδρεάδη και το Οικονομικό Σύνταγμα*, Αθήνα: Σάκκουλα.

Το κυριότερο γεγονός της χρονιάς ήταν η ψήφιση από την κυβερνητική πλειοψηφία στη Βουλή του νόμου 330.⁸⁵ Ο νόμος αυτός αποτέλεσε πολύ περιοριστικό πλαίσιο για την ανάπτυξη των συνδικαλιστικών διεκδικητικών αγώνων καθόσον ότι τα δικαιώματα των συνδικάτων περικόπηκαν, μειώθηκε η ασφάλεια της εργασίας για τους συνδικαλιστές και οι απεργίες υπόκεινταν σε σοβαρούς περιορισμούς.⁸⁶

5.5 Κινητοποιήσεις 1977

Τη χρονιά αυτή η ΟΤΟΕ διεκδίκησε Συλλογική Συμβαση Εργασίας που να καλύπτει τις απώλειες που υπέστη το εργατικό εισόδημα στις τράπεζες. Ήδη ο πληθωρισμός έτρεχε με 12,8%.⁸⁷ Ο υπουργός Οικονομικών κ. Δεβλέτογλου ανηγγειλε στις 13 Ιανουαρίου ότι οι μισθοί πρέπει να τεθούν υπό αυστηρό έλεγχο.⁸⁸ Οι τράπεζες, με προεξάρχουσα τη Διοίκηση της Τραπέζης της Ελλάδος, ανήγγειλαν στους διαπραγματευτές της ΟΤΟΕ ότι προτίθενται να δώσουν αυξήσεις μισθών κλιμακωτά: 10% για τις πρώτες 7.500 δρχ., 8% για τις επόμενες 2.500, και 4% για τις επόμενες 5.000 δρχ. και για ποσά άνω των 15.000 δρχ. καμία αύξηση. Η μέση σταθμική αύξηση που έβγαινε ήταν της τάξης του 7%, σύμφωνα με στοιχεία της ΟΤΟΕ.⁸⁹ Ανάμεσα στα άλλα αιτήματα της ΟΤΟΕ ήταν η επίσημη κατοχύρωση της πενθήμερης εβδομάδας εργασίας και η ενσωμάτωση του επιδόματος πτυχίου στο βασικό μισθό. Η άρνηση των διοικήσεων που επικαλέστηκαν, εκτός των άλλων, την εισοδηματική πολιτική της κυβέρνησης που εξέφρασε ο κ. Δεβλέτογλου, ήταν χαρακτηριστική της τακτικής που θα ακουλοθούσαν στο εξής. Από τη μια μετάθεση στο μέλλον των όποιων λύσεων στα θεσμικά προβλήματα (π.χ. πενθήμερο το 1978) ή κάθετη απόρριψη του οικονομικού αιτήματος της ενσωμάτωσης του επιδόματος πτυχίου στο βασικό μισθό.

Στους συλλόγους προσωπικού των τραπεζών που απεργούσαν για διάφορα αιτήματα η τακτική των διοικήσεων ήταν η άκαμπτη άρνηση. Έτσι, στην American Express το προσωπικό απεργεί πάνω από 20 ημέρες με αίτημα την εφαρμογή του Οργανισμού Προσωπικού. Η ΟΤΟΕ στην υπ' αριθμ. 48/1.2.77

---

⁸⁵ Για μια συνοπτική παρουσίαση της συνολικής εξέλιξης της εργατικής νομοθεσίας, βλ. Kritsantonis N. (1998), Greece: The Maturing of the System" in Ferner A. and R. Hyman (eds) *Changing Industrial Relations in Europe*, Oxford UK, Blackwell Publications, σελ. 504-528.

⁸⁶ Βλ. Βαής Θ. (1990) *Το συνδικαλιστικό δικαίωμα*. Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ. Ν.Σάκκουλα, σελ. 106-108.

⁸⁷ Βλ. Κορρές Γ. και Χιόνης Δ. (2003) *ο.ε.π.* σελ. 264.

⁸⁸ Βλ. Dragoumis M. (2004) *The Greek Economy 1940-2004*. Athens: Athens News, σελ. 63.

⁸⁹ Βλ. *Τραπεζικό Βήμα*, Περ. Γ', αρ. φύλλου 42, 10/2/1977.

ανακοίνωσή της τόνιζε χαρακτηριστικά: «Την έκκληση αυτή (σελ. για κατανόηση από μέρους της διοικήσεως της Α.Ε.) την επαναλαμβάνει κι η Ομοσπονδία προς τη Διοίκηση της Τραπεζής επισημαίνοντας την ανάγκη ενάρξεως μιας νέας εποχής με την εφαρμογή του Οργανισμού. Αν η Διοίκηση της Τραπεζής, δεν θελήσει έστω και ην τελευταία αυτή στιγμή, να ακούσει την δίκαιη φωνή των εργαζομένων, θα έχει αυτή εξ ολοκλήρου όλη την ευθύνη.»⁹⁰

Αδιάλλακτη σε πολλά αιτήματα ήταν και προς το προσωπικό της η ίδια η διοίκηση της Τράπεζας της Ελλάδος. Με την εξαίρεση των πολύ προκλητικών περιπτώσεων όπως η σύσταση επιτροπής για την εξέταση των όρων εργασίας των καταμετρητών στα υπόγεια του κεντρικού καταστήματος και των εργαζομένων στο νομισματοκοπείο και τη μεταστέγασή τους, η διοίκηση είτε αρνήθηκε την ικανοποίηση των οικονομικών αιτημάτων (π.χ. αύξηση επιδόματος ισολογισμού) είτε υποσχέθηκε την ικανοποίησή τους στο μέλλον. Ακόμη και στο θέμα της συμμετοχής εκπροσώπων του συλλόγου στο ΔΣ της τράπεζας η απάντηση ήταν αρνητική. Η άρνηση της τράπεζας είχε ως αποτέλεσμα το ΔΣ του Συλλόγου να κηρύξει δίωρη στάση (14.2.77) και 24ωρη απεργία (23.2.77).

Άλλη μία χαρακτηριστική περίπτωση σκληρής απέναντι στο Προσωπικό διοίκησης ήταν αυτή της Γενικής Τράπεζας. Η υπό τον κ. Σ. Παπαθανασίου διοίκηση της τράπεζας του Μετοχικού Ταμείου Στρατού εφάρμοζε τακτική αστυνόμευσης του προσωπικού που θα απεργούσε την 19^η Φεβρουαρίου για αιτήματα του συλλόγου. Στη συγκεκριμένη περίπτωση τα αιτήματα έρχονται σε δεύτερη μοίρα καθώς ο διοικητής με εγκύκλιο επιστολή του προς τους διευθυντές των καταστημάτων διέταξε τα εξής: «Οι κ.κ. Δ/νταί κυρίως των Καταστημάτων να τηρήσουν ακριβή στοιχεία της συμπεριφοράς των υπαλλήλων των και να λάβουν παν δυνατόν μέτρον δια την καλλιτέραν εξυπηρέτησιν των πελατών μας, αν υπάρξουν απουσίες, που θέλω να πιστεύω ότι δεν θα υπάρξουν, διότι έχω δει κατάματα πολλούς των υπαλλήλων μας και γνώρισα το ποιόν τους.»⁹¹

Πώς εξελίχθηκαν τελικά αυτές οι κινητοποιήσεις; Ας εξετάσουμε πρώτα την κινητοποίηση της ΟΤΟΕ για την συλλογική σύμβαση εργασίας του κλάδου.⁹² Μέσα από τις διαπραγματεύσεις φάνηκε ότι, μπροστά στην απειλή της χρήσης του όπλου της απεργίας, εν μέσω μιας κατάστασης γεμάτης από μικρές και μεγάλες απεργίες στον τραπεζικό αλλά και σε άλλους κλάδους, η εργοδοσία και η κυβέρνηση επιλέγει την τακτική των συζητήσεων και του συμβιβασμού.

⁹⁰ Στο ίδιο.

⁹¹ Στο ίδιο

⁹² Βλ. *Τραπεζικό Βήμα*, Περ. Γ', αρ. φύλλου 43, 1/3/1977.

Έτσι, οι αυξήσεις που δόθηκαν στους μισθούς είχαν ως εξής: αύξηση βασικών μισθών κατά 15% μέχρι του ύψους 8.000 δρχ. σε δύο δόσεις, 7,5% από 1ης Μαρτίου και 7,5% από 1ης Ιουλίου. Το σκεπτικό της ΟΤΟΕ να υπογράψει σχετικά μεγάλες αυξήσεις για τους χαμηλόμισθους μόνο ήταν ότι θα δώσει μάχη για την φορολογική ελάφρυνση των υψηλόμισθων των οποίων οι αυξήσεις πήγαιναν σε μεγάλο ποσοστό υπέρ εφορίας. Οι εργοδότες δέχθηκαν επίσης να καθιερωθεί η πενθήμερη εβδομάδα εργασίας δοκιμαστικά από 1^{ης} Ιουλίου και το ωράριο εργασίας να μην παρατεθεί πέραν των 3:30 μμ. Οι εργοδότες αρχικά πρότειναν μεν την πενθήμερη εργασία αλλά με εξαήμερη λειτουργία των τραπεζών (πιθανόν αποσκοπώντας στην λειτουργία με εναλλακτική βάρδια χωρίς ιδιαίτερη υπερωριακά απασχόληση). Τελικά, το μοναδικό θέμα που έμεινε προς επίλυση ήταν αυτό του καθορισμού ώρας έναρξης της εργασίας και παραπέμφθηκε σε συζήτηση στα πλαίσια τριμερούς επιτροπής εργοδοτών-ΟΤΟΕ-κυβερνητικών παραγόντων. Όμως, η εργοδοσία έμεινε αμετακίνητη στην άρνησή της να ικανοποιήσει το πολύ ώριμο αίτημα της ενσωμάτωσης του επιδόματος πτυχίου στο βασικό μισθό, παρά τις διακηρύξεις περί κινήτρων και αξιοκρατίας.

Η άλλη μεγάλη κινητοποίηση στην American Express έληξε μετά από 22 ημέρες και ήταν η πιο μακρόχρονη από τη μεταπολίτευση ως τότε. Η διοίκηση χορήγησε τελικά τις παροχές για τις οποίες απεργούσε το προσωπικό και που δεν ήταν παρά εξομοίωση μισθών και επιδομάτων με αυτά της Εθνικής και που προβλέπονταν από τον Οργανισμό Προσωπικού: αύξηση επιδόματος μικρομισθών και ενσωμάτωσή του στο βασικό μισθό στον οποίο ενσωματώθηκε το επίδομα βαθμού, αύξηση επιδομάτων πολυετίας και επιδόματος παιδικής μέριμνας, αναδιάρθρωση προσαυξήσεων, χορήγηση οικογενειακού επιδόματος και επιδόματος τέκνων και στις γυναίκες υπαλλήλους μέχρι το βαθμό του υπομηνατάρχη, επιδόματος στις μητέρες υπαλλήλους βρεφονηπιακού σταθμού, επιδόματος ευθύνης στους προϊσταμένους, υποδιευθυντές και διευθυντές.⁹³ Είναι ιδιαίτερα σημαντικό να επισημανθεί ότι σε πείσμα της θεωρίας περί έκλειψης των απεργιών στον ιδιωτικό τομέα που είχε ήδη αρχίσει να κάνει αισθητή την παρουσία της στον επιστημονικό λόγο.

Στη Γενική Τράπεζα συνέβη το «αναπάντεχο» γεγονός. Οι διευθυντές των υποκαταστημάτων της Αττικής παρέδωσαν τα κλειδιά των υποκαταστημάτων τους στον Προσωπάρχη αισθανόμενοι θιγμένοι από την εγκύκλιο-επιστολή του διοικητή στην οποία αναφερθήκαμε παραπάνω. Αρνήθηκαν, δηλαδή, να παίξουν το ρόλο του «καταδότη» των απεργών. Πρόκειται για μια πολύ

---

⁹³ Στο ίδιο.

ενδιαφέρουσα στάση που έρχεται σε αντίθεση με τα στερεότυπα που τονίζουν μόνο την αντίθεση κατώτερου προσωπικού και μεσαίων στελεχών αδυνατώντας να διακρίνουν τις διαφορές που μπορεί να προκύπτουν όχι μόνο από τη θέση στην παραγωγή αλλά και από την ηθική και πνευματική συγκρότηση και διαπαιδαγώγηση των ατόμων μέσα από μια μακρόχρονη πορεία στο επάγγελμα και τη συσσώρευση γνώσεων και εμπειριών. Επίσης ήλθαν σε αντίθεση με τις πρακτικές που ακολούθησαν οι ομοιοβάθμιοι συνάδελφοί τους στην Τράπεζα της Ελλάδος, οι οποίοι με δημόσια επιστολή τους –και υπογράφοντας με την ιδιότητά τους ως διευθυντές και υποδιευθυντές- κατηγόρησαν το σύλλογο υπαλλήλων για ανευθυνότητα όσον αφορά την απεργιακή τακτική του απέναντι στη διοίκηση της τράπεζας και ζητούσαν το σταμάτημα της απεργίας.⁹⁴ Όσον αφορά την ουσία της απεργιακής κινητοποίησης (μία 24ωρη και μια 48ωρη απεργία) στην Τράπεζα της Ελλάδος, μετά από μεσολάβηση του υπουργού Εργασίας Κ. Λάσκαρη η διοίκηση δέχθηκε να χορηγήσει το επίδομα παραμεθωρίων περιοχών (1000 δρχ.), να καταβάλει αυξημένο επίδομα ισολογισμού, ενώ σε επιτροπή συλλόγου-διοίκησης θα συζητιόταν το θέμα της διόρθωσης valeur, τα ειδικότερα θέματα των επαρχιών (π.χ. ενοίκια). Τέλος παραπέμφθηκαν σε διαιτησία τα θέματα του επιδόματος πτυχίου και των ειδικών συνθηκών εργασίας στο νομισματοκοπείο.

Το Μάρτιο του ίδιου έτους συγκλονίζεται η Τράπεζα Πίστωσης. Κοινοποιήθηκε στον εκπρόσωπο του Συλλόγου για τις περιφέρειες Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης καταγγελία της σύμβασης εργασίας του η οποία αφορούσε «λάθη και παραλείψεις» του περασμένου έτους για τα οποία ο ίδιος, σύμφωνα με τα λόγια του, δεν είχε λάβει ουδεμία προειδοποίηση ή κλήση σε απολογία. Ο απολυθείς Α. Σμυρνόγλου αμέσως άρχισε απεργία πείνας.⁹⁵ Οι συνάδελφοί του στο υποκατάστημα Καβάλας στο οποίο εργαζόταν κατέβηκαν σε πενήμερη απεργία. Συγκλήθηκε εκτάκτως το εκτελεστικό συμβούλιο της ΟΤΟΕ και αποφάσισε την έναρξη κινητοποιήσεων για την επαναπρόσληψη του συνδικαλιστή και την προσφυγή στη διεθνή ομοσπονδία ιδιωτικών υπαλλήλων

---

⁹⁴ Στο ίδιο.

⁹⁵ Η απεργία πείνας ως μέσο πίεσης αποδεικνύεται ισχυρή υπό ορισμένες προϋποθέσεις. Για την κουλτούρα της «απεργίας πείνας» είναι γνωστή η περίπτωση των Ιρλανδών (π.χ. IRA) των οποίων η παράδοση ξεκινά ήδη από την εποχή πριν από τον προσυλητισμό τους στο Χριστιανισμό. Ενδεικτικά, βλ. Katz A. *The 1981 Irish Hunger Strike Struggle For Legitimacy or Pathology Of Terrorism?* Paper presented in the framework of M.A. studies at the Department of Political Science, University Of Haifa http://www.ict.org.il/articles/1981_ira_hungerstrike.htm#introduction. Σημαντική είναι και στην Κινέζικη κουλτούρα η απεργία πείνας (π.χ. γεγονότα Πλατείας Τιεν-αν-μεν 1989) Βλ. Ching J. (1990) *Probing China's Soul: Religion, Politics, and Protest in the People's Republic*, San Francisco: Harper & Row.

FIET στην οποία ανήκει η ΟΤΟΕ. Η διοίκηση της τράπεζας προσπάθησε να συγκροτήσει απεργοσπαστικό μηχανισμό μεταφέροντας εργαζομένους από τα υποκαταστήματα Δράμας, Ξάνθης και Κομοτινής. Όμως, η καθ' όλα ορθολογική αυτή κίνηση της διοίκησης της τράπεζας αποδείχθηκε ανορθολογική καθόσον ότι δεν έλαβε υπόψη της ότι το αίσθημα της αλληλεγγύης εκείνη την εποχή ήταν πολύ ισχυρό μεταξύ των εργαζομένων που βρήκαν την ευκαιρία να διαδηλώσουν την υποστήριξή τους στον απολυθέντα συνάδελφό τους και να εκφράσουν την συλλογική διάθεσή τους να κινητοποιηθούν εναντίον του εργοδότη. Έχει ενδιαφέρον να τονιστεί ότι σε εκείνη τη φάση δεν ήταν μόνο θέμα ενδοϋπαλληλικής αλληλεγγύης αλλά θέμα τοπικής κοινωνίας. Η διοίκηση προέβη σε μια ασυνήθιστη επικοινωνιακή κίνηση με το να δώσει στη δημοσιότητα το κείμενο της καταγγελίας της σύμβασης, δείχνοντας ότι αντιλαμβάνεται τα μηνύματα των καιρών για επικοινωνιακή διαφάνεια. Δεν έλαβε υπόψη της, όμως, ότι οι κοινωνικές ομάδες που θεωρούσε ότι θα ευνοούσαν τις κινήσεις της ήταν προσανατολισμένες σε άλλη κατεύθυνση, π.χ. οι έμποροι, οι οποίοι με ενυπόγραφες ανακοινώσεις στον τοπικό τύπο τάχθηκαν υπέρ του συνδικαλιστή. Στο παιχνίδι μπήκε το Εργατικό Κέντρο Καβάλας και ο δυναμικός την εποχή εκείνη κλάδος των τηλεφωνητριών του ΟΤΕ που κατέβηκαν σε απεργία συμπαράστασης. Στις 29.3.77 έγινε η μεγαλύτερη μεχρι τότε γενική συνέλευση του συλλόγου προσωπικού της Τράπεζας Πίστεως που αποφάσισε με ελάχιστες αρνητικές ψήφους την πραγματοποίηση απεργίας. Στο μεταξύ το εκτελεστικό συμβούλιο της ΟΤΟΕ αποφάσισε την πραγματοποίηση 24ωρης απεργίας όλων των εργαζομένων στις τράπεζες στην πόλη της Καβάλας, η οποία σημείωσε απόλυτη επιτυχία. Στην ίδια την Τράπεζα Πίστεως εκτός του διευθυντή παρόντες στο χώρο εργασίας ήταν μόνο δύο στελέχη της τράπεζας που μεταφέρθηκαν εκτάκτως από την Αθήνα μαζί με ένα ακόμη στέλεχος από τη Θράκη. Ακόμη πιο σημαντικό ήταν το γεγονός της διεθνούς συμπαράστασης που πήρε τη μορφή πανεθνικής 24ωρης απεργίας σε όλες τις τράπεζες στην Ιταλία. Επιπλέον το εκτελεστικό συμβούλιο της ΟΤΟΕ αποφάσισε την κηρυξη πανεθνικής απεργίας σε όλες τις τράπεζες. Το αποτέλεσμα ήταν να προκληθεί κυβερνητική παρέμβαση και να υποχωρήσει η διοίκηση της τράπεζας επαναπροσλαμβάνοντας τον απολυθέντα συνδικαλιστή.

Επίσης, σε μια άλλη ξένη τράπεζα, τη Grindlays Bank, σημειώθηκαν απεργιακές κινητοποιήσεις (δίωρη στάση εργασίας στι 6 Ιουνίου , 24ωρη στις 13 Ιουνίου) με σκοπό την απόκτηση Οργανισμού Προσωπικού. Οι παρεμβάσεις της ΟΤΟΕ, της ΕΤΥΚ αλλά και της ΝUBE (National Union of

Bank Employees) της Βρετανίας ήταν καθοριστικές για την τελική νικηφόρα έκβαση της απεργιακής κινητοποίησης.⁹⁶

Τον Απρίλιο και το Μάιο του ίδιου έτους η παρουσία της ΟΤΟΕ και των συλλόγων των ξένων τραπεζών έγινε αισθητή στα διεθνή φόρα με αφορμή τα διαδραματισθέντα με τις απεργιακές κινητοποιήσεις σ' αυτές:⁹⁷

- 21 Απριλίου. Συνήλθε στη Βιέννη η επιτροπή τραπεζοϋπαλλήλων της FIET με θέμα τη δραστηριότητα των «πολυεθνικών τραπεζικών μονοπωλίων» στην Ελλάδα.
- 15 Μαΐου. Τριμελής αντιπροσωπεία της ΟΤΟΕ μετέβη στη Φρανκφούρτη για την πανευρωπαϊκή συνδιάσκεψη των εκπροσώπων των εργαζομένων στην American Express.
- 22 Μαΐου. Αντιπροσωπεία της ΟΤΟΕ μετέβη στη Λευκωσία όπου διεξήχθη το 15^ο Παγκύπριο Συνέδριο της Ενώσεως Τραπεζικών Υπαλλήλων Κύπρου (ΕΤΥΚ) σε μια περίοδο με οξυμένα προβλήματα για τους τραπεζοϋπαλλήλους της Κύπρου, όπου η ΟΤΟΕ προσέφερε τη συνδικαλιστική «τεχνογνωσία» της στους Κύπριους συνδικαλιστές και αντάλλαξε απόψεις και εμπειρίες.⁹⁸

⁹⁶ Το 1918 δημιουργήθηκε η Συντεχνία Τραπεζικών Υπαλλήλων για την εκπροσώπηση του διευθυντικού και υπαλληλικού προσωπικού όλων των τραπεζών της Αγγλίας και της Ουαλίας. Το 1919 δημιουργήθηκε η Ένωση Τραπεζικών Σκωτίας. Το 1946 οι δύο οργανώσεις συγχωνεύτηκαν και υιοθέτησαν τον τίτλο Εθνική Ένωση Τραπεζικών Υπαλλήλων (National Union of Bank Employees). Το 1979 ο τίτλος της οργάνωσης έγινε Συνδικάτο Υπαλλήλων Τραπεζικών, Ασφαλιστικών και Χρηματοπιστωτικών Εταιριών (BIFU - Banking, Insurance and Finance Union). Βλ. Marsh A. and Ryan V. (1980) *Historical Directory of Trade Unions*, vol.1, Aldershot: Gower.

⁹⁷ Βλ. *Τραπεζικό Βήμα*, Περ.Γ', αρ. φύλλου 46, 3/5/1977.

⁹⁸ «Η Ένωση Τραπεζικών Υπαλλήλων Κύπρου ιδρύθηκε το 1955 και σ' αυτή είναι οργανωμένοι όλοι οι υπάλληλοι των Τραπεζών και όλων των ασφαλιστικών εταιρειών που ανήκουν στις Τράπεζες. Η ίδρυση της ΕΤΥΚ (Ένωση Τραπεζικών Υπαλλήλων Κύπρου) ήταν φυσικό επακόλουθο της μη κατανόησης που επεδείκνυαν οι εργοδότες της εποχής στα αιτήματα που υπέβαλαν οι υπάλληλοι τους για τις συνθήκες και τους όρους εργασίας τους. (...) Το 1948 ιδρύθηκε η ΠΕΤΥ (Παγκύπρια Ένωση Τραπεζικών Υπαλλήλων) αλλά η αντίδραση των Τραπεζών και της Κυβέρνησης του αποικιακού καθεστώτος ήταν τόσο έντονη που δεν άργησε να φέρει το επιδιωκόμενο από αυτές αποτέλεσμα.

Μετά από πέντε περίπου χρόνια κάτω από την πίεση των γεγονότων, ορισμένοι προοδευτικοί τραπεζικοί υπάλληλοι αποφάσισαν και πάλι να ιδρύσουν συντεχνία για συλλογική διεκδίκηση των δικαιωμάτων των τραπεζικών υπαλλήλων. Σε σύσκεψη που έγινε αρχές του 1955 στη Λευκωσία παρευρέθηκαν 100 περίπου υπάλληλοι, αποφασίστηκε η ίδρυση της σημερινής ΕΤΥΚ (...). Σε μικρό χρονικό διάστημα εγγράφηκαν 500 περίπου μέλη και την 13η Μαρτίου 1955 πραγματοποιήθηκε στη Λευκωσία η 1η Γενική Συνέλευση των μελών της ΕΤΥΚ κατά την οποία εξελέγη το πρώτο Διοικητικό Συμβούλιο. Οι Τράπεζες αντιδρούσαν πάλι και βασικό γνώρισμα της αντίδρασης ήταν η προτροπή προς τους υπαλλήλους τους να ιδρύσουν ξεχωριστή συντεχνία σε κάθε Τράπεζα για καλύτερη αντιμετώπιση των προβλημάτων τους γιατί αυτά όπως ισχυρίζονταν δεν ήταν τα ίδια για όλους τους Τραπεζικούς υπαλλήλους αλλά διαφορετικά στην κάθε Τράπεζα. Το νεοεκλεγέν Διοικητικό Συμβούλιο αντέδρασε στη διασπαστική αυτή προσπάθεια των Τραπεζών και

- Σεπτέμβριος. Ευρωπαϊκή Συνδιάσκεψη της FIET στη Στοκχόλμη.

τελικά έγινε κατορθωτό να αναγνωριστεί από τις Τράπεζες η ΕΤΥΚ ως ο εκπρόσωπος όλων των υπαλλήλων τους. Οι τράπεζες δεν έπαυσαν βέβαια να ενεργούν διασπαστικά χωρίς όμως να το πετύχουν και έτσι η ΕΤΥΚ παρέμεινε ο μοναδικός εκπρόσωπος όλων των τραπεζικών υπαλλήλων. Με το τέλος του απελευθερωτικού αγώνα της ΕΟΚΑ, στις αρχές του 1959 και λόγω των συνθηκών που επικρατούσαν η ΕΤΥΚ εντάχθηκε στους κόλπους της ΣΕΚ όπου παρέμεινε τρία χρόνια. Από τότε η ΕΤΥΚ είναι αυτόνομη και ανεξάρτητη χωρίς βέβαια αυτό να είναι εμπόδιο στη συνεργασία της με όλες τις συντεχνίες της χώρας.

Εκτός από τη συνεργασία της με όλες τις συντεχνίες στο εσωτερικό, η ΕΤΥΚ συνεργάζεται και με συντεχνίες του εξωτερικού. Ιδιαίτερα με την ΟΤΟΕ (Ομοσπονδία Τραπεζοϋπαλληλικών Οργανώσεων Ελλάδος) στη δύναμη της οποίας εντάχθηκε το 1963 και εξακολουθεί να έχει μέχρι σήμερα στενότετους δεσμούς και συνεργασία. Η ΕΤΥΚ είναι επίσης οργανικό μέλος της UNI (Union Network International) (...) Η ΕΤΥΚ είχε γραφεία σε όλες τις επαρχίες της χώρας. Μετά την τουρκική εισβολή το παράρτημα Κερίνειας έπαψε να λειτουργεί. Τα επαρχιακά τμήματα αρχικά διοικούνταν από επαρχιακές επιτροπές που εκλέγονταν από τις επαρχιακές συνελεύσεις κάθε τρία χρόνια. Τα μέλη κάθε επαρχιακής επιτροπής κυμαίνονταν από 11-15. Αργότερα για διευκόλυνση του έργου της επαρχιακής επιτροπής και για καλύτερη οργάνωση ιδρύθηκε σε κάθε Τράπεζα κάθε Επαρχίας τοπική ή Κλαδική Επιτροπή η οποία μεταφέρει στην Επαρχιακή Επιτροπή τα τοπικά προβλήματα των υπαλλήλων μελών κάθε Τράπεζας. Το έργο των Κλαδικών Επιτροπών κατοχυρώθηκε στην εξέλιξη με σχετική διάταξη του Καταστατικού η οποία προβλέπει ότι οι Γραμματείς των Κλαδικών Επιτροπών δικαιούνται να παρακάθονται στις συνεδριάσεις των Επαρχιακών Επιτροπών σαν ισότιμα μέλη.

Ανώτατο Διοικητικό όργανο της ΕΤΥΚ είναι το Διοικητικό Συμβούλιο το οποίο αρχικά αποτελείτο από 9 μέλη, τα οποία εκλέγονταν από το παγκύπριο ετήσιο συνέδριο της Οργάνωσης κάθε δεύτερο χρόνο μεταξύ των αντιπροσώπων των μελών. Στο Διοικητικό Συμβούλιο συμμετέχουν από την ίδρυση της Οργάνωσης σαν ισότιμα μέλη οι Γραμματείς των Επαρχιακών Επιτροπών. Οι αντιπρόσωποι των συνεδρίων εκλέγονταν αρχικά από Επαρχιακές Συνελεύσεις σε αναλογία 1 αντιπρόσωπος για κάθε 10 μέλη, άσχετα σε ποια Τράπεζα εργαζόταν. Σήμερα οι υπάλληλοι κάθε Τράπεζας εκλέγουν επαρχιακά τους δικούς τους αντιπροσώπους με την αναλογία 1:30. Στο Διοικητικό Συμβούλιο αντιπροσωπεύονται όλες οι Τράπεζες με μίνιμουμ ένα μέλος. Η θητεία των αντιπροσώπων και των μελών του Διοικητικού Συμβουλίου σήμερα είναι τριετής. Ο αριθμός επίσης των μελών του Διοικητικού Συμβουλίου αυξήθηκε στους 35 για να μπορεί η Οργάνωση να ανταποκρίνεται καλύτερα στις προκλήσεις των νέων δεδομένων. Εκτελεστικό όργανο του Διοικητικού Συμβουλίου είναι το Προεδρείο του οποίου τα μέλη ήταν αρχικά 5 και αργότερα έγιναν 9. (...) Στη διεκδίκηση των διαφόρων αιτημάτων που υπέβαλε αναγκάστηκε πολλές φορές για να πετύχει το σκοπό της να καταφύγει στο έσχατο όπλο που διαθέτουν οι συνδικαλιστικές οργανώσεις την απεργία. (...) Συνήθως οι απεργίες κυμαίνονταν από 24 ώρες μέχρι 3 ή 5 μέρες. Το 1961 διάρκεσε συνολικά 56 μέρες για να υπογραφεί η σύμβαση του ίδιου χρόνου και το 1972 κατά την ανανέωση της Συλλογικής Σύμβασης έγινε κατορθωτή μετά από δύο μήνες απεργία. (...) Και οι δύο απεργίες ήταν καθολικές και αυτό τιμά όλους τους υπαλλήλους της Τραπεζικής τάξης, που τελικά ο αγώνας τους στέφθηκε με επιτυχία. Άλλοι σημαντικοί απεργιακοί σταθμοί στην ιστορία της ΕΤΥΚ είναι οι μεγάλες απεργίες- ανταπεργίες του 1987 καθώς και η επιστράτευση που έγινε από την τότε Κυβέρνηση. Επίσης σημαντικός σταθμός ήταν και οι απεργίες – ανταπεργίες του 1991.» Βλ. Ερμογένους Χ. (2004) *Ένωση Τραπεζικών Υπαλλήλων Κύπρου*. Αδημοσίευτη φοιτητική εργασία στο Μάθημα «Διαμεσολάβηση Συμφερόντων του ΠΣΕ «Διοίκηση και Ανθρωπίνων Πόρων» του ΕΚΠΑ με διδάσκοντες τους Θ. Τσακίρη και Β. Αρανίτου.

5.6. Κινητοποιήσεις 1978

Το 1978 ήταν η πρώτη χρονιά της δεύτερης τετραετίας της ΝΔ στην κυβέρνηση. Ο πληθωρισμός έτρεξε με 11,5% και η απώλεια του εργατικού εισοδήματος μεγάλωνε καθώς οι προηγούμενες αυξήσεις δεν κάλυπταν την αύξηση των τιμών ενώ παράλληλα αύξαναν οι ανάγκες των εργαζομένων (σπουδές παιδιών κ.ο.κ.). Η ΟΤΟΕ κατήγγειλε τη ΣΣΕ της 12.2.1977 και ξεκίνησε απαιτώντας γενική αύξηση μισθών της τάξης του 30%. Οι διοικήσεις των τραπεζών δεν δέχονταν να δώσουν αλυξηση υψηλότερη του 10%. Στο απαντητικό υπόμνημά της η Ο.Τ.Ο.Ε. επισήμαινε τα εξής:

«α) στην περίοδο 1973-1977 οι μισθοί των τραπεζικών υπολείπονταν κατά 9% του επίσημου τιμαρίθμου, ενώ στο τέλος του 1978 το άνοιγμα αυτό θα έχει φθάσει (με πρόβλεψη ανόδου του τιμαρίθμου κατά 10%) το 19%, και
β) στην ίδια περίοδο το εθνικό εισόδημα αυξήθηκε κατά 13,5% χωρίς καμιά συμμετοχή των αποδοχών των τραπεζικών σ' αυτή την αύξηση, η οποία προβλεπόταν το 1978 να διευρυνθεί κατά 5-6%.

Μετά τον περιορισμό που έθεσαν οι τράπεζες, το εκτελεστικό συμβούλιο της Ο.Τ.Ο.Ε. θεώρησε το ποσό των 900 δρχ., που πρότειναν οι διοικήσεις, για όλους τους τραπεζικούς εξευτελιστικό και casus belli. Διαπίστωσε ότι η πολιτική λιτότητας γινόταν μονομερώς σε βάρος των υπαλλήλων και έκρινε ότι μόνο με αγώνες θα μπορούσε να διεκδικήσει τα αυτονόητα.

Δεν ήταν όμως μόνο τα οικονομικά αιτήματα που προβλήθηκαν αυτή τη χρονιά αλλά και μια σειρά θεσμικών αιτημάτων. Η ΟΤΟΕ διεκδικούσε:

1. τη συγκρότηση Ανώτατου Συμβουλίου Κρίσεως απαρτιζόμενο από εκπροσώπους της Ένωσης Ελληνικών Τραπεζών, της ΟΤΟΕ και από έναν τακτικό δικαστικό που θα προήδρευε. Το Συμβούλιο αυτό θα έκρινε τις προσφυγές για προαγωγές και τις αποφάσεις για πειθαρχικές ποινές.
2. τη μείωση του χρόνου για προαγωγή των υπαλλήλων στους διάφορους βαθμούς και την κατάργηση του περιορισμού των οργανικών θέσεων.
3. την απονομή στους συνταξιοδοτούμενους του επόμενου βαθμού για τον υπολογισμό των συντάξεων («αποστρατευτικός βαθμός»).
4. την ολοκλήρωση της εξομοίωσης των όρων αμοιβής και εργασίας των εργαζόμενων στις ξένες τράπεζες.
5. τη ρύθμιση των φορολογικών θεμάτων.

Στις 13 Φεβρουαρίου σε μεγάλη συγκέντρωση της Ο.Τ.Ο.Ε. σε συνεργασία με τα σωματεία των Οργανισμών Κοινής Ωφέλειας αποφασίστηκε η πραγματοποίηση 24ωρης πανελλαδικής απεργίας. Το σύνθημα της απεργίας

ήταν «ΝΑ ΜΠΕΙ ΤΕΛΟΣ ΣΤΗΝ ΜΟΝΟΠΛΕΥΡΗ ΛΙΤΟΤΗΤΑ», και με κοινό ψήφισμα που εξέδωσαν οι οργανώσεις απαιτήσαν:

1. Να λήξει η αντεργατική επίθεση που υποχρεώνει τους εργαζόμενους να ασχολούνται με την υπεράσπιση των δικαιωμάτων τους, αντί να ασχολούνται με τη βελτίωση της ζωής τους. Να καθιερωθεί *άμεσα τιμαριθμική προσαρμογή των αποδοχών* με γνήσιο τιμάρημο αποδεκτό από τα συνδικάτα.
2. Να καθιερωθεί άμεσα για τα εισοδήματα του 1977 αφορολόγητο όριο 140.000 δρχ. και να αναπροσαρμοστούν οι εκπτώσεις οικογενειακών βαρών και οι φορολογικοί συντελεστές σε όφελος των χαμηλότερων εισοδημάτων.
3. Να καθιερωθεί άμεσα η πενθήμερη εβδομάδα, ανάλογα με τις συνθήκες κάθε κλάδου και με εργάσιμες ώρες 38-40.
4. Να καταργηθούν οι αντεργατικοί νόμοι της δικτατορίας.

Δεν χρειάστηκαν πολλές απεργιακές κινητοποιήσεις αλλά πολλές και επίπονες διαπραγματεύσεις. Η συλλογική σύμβαση που υπογράφηκε, όσον αφορά το μισθολογικό θέμα, χώρισε τους υπαλλήλους σε δύο κατηγορίες: σ' αυτούς που είχαν εξομοιωθεί μισθολογικά με τους υπαλλήλους της Εθνικής Τράπεζας και τους υπαλλήλους της Τράπεζας της Ελλάδος και σ' αυτούς που δεν είχαν εξομοιωθεί ακόμα..

Ταυτόχρονα ο υπουργός συντονισμού κ. Ράλλης έδωσε το πράσινο φως στις τράπεζες ώστε να συζητήσουν τα θεσμικά με τους εργαζόμενους. Έτσι μετά από πολυετείς σκληρούς αγώνες καταφέρνουν επιτέλους να συζητηθούν τα θεσμικά τους αιτήματα.

5.8 Κινητοποιήσεις 1979

Το 1979 μπήκε βρίσκοντας τους εργαζόμενους στις τράπεζες με «το όπλο παρά πόδα».⁹⁹ Κατ' αρχήν, το οικονομικό πλαίσιο ήταν ιδιαίτερα στενόχωρο και σκοτεινό. Ο πληθωρισμός θα έφτανε το 24,80% παρασέρνοντας τα πάντα στο διάβα του: τιμές αγαθών και υπηρεσιών, επιχειρήσεις που θα έκλειναν λόγω δυσκολίας ανταπόκρισης στις ανάγκες της εποχής της πετρελαϊκής κρίσης κ.ο.κ.

Στην Τράπεζα της Ελλάδος το προσωπικό του Νομισματοκοπείου στο Χολαργό βρίσκεται ήδη στον τρίτο μήνα απεργίας και το υπόλοιπο προσωπικό της τράπεζας, εκτός από την πενθήμερη απεργία της εβδομάδας 20-24

⁹⁹ Βλ. *Τραπεζικό Βήμα*, Περ. Γ', αρ. φύλλου 65, 31/12/1978.

Νοεμβρίου, κατέβηκε σε δύο απεργιακές κινητοποιήσεις (Αττική 12/12 και σε πανελλαδική κλίμακα 15/12). Η ΟΤΟΕ υιοθέτησε τα θεσμικά αιτήματα των εργαζομένων στην Τράπεζα της Ελλάδος και συμπλήρωσε τον κατάλογο των αιτημάτων καλώντας όλο τον κλάδο να απεργήσει τόσο σε δίωρη στάση εργασίας σε Λεκανοπέδιο Αττικής, Θεσσαλονίκη και Πάτρα όσο και στις 12/12 και 15/12.¹⁰⁰ Αιτήματα της απεργιακής κινητοποίησης ήταν:

- Οριστικοποίηση της πενθήμερης εβδομάδας.
- Ανεμπόδιστη και γρηγορότερη εξέλιξη.
- Δίκαιο φορολογικό σύστημα.
- Ίδια αμοιβή για ίδια δουλειά.
- Επέκταση της επικουρικής ασφάλισης.
- Ανθρώπινες συνθήκες δουλειάς.
- Συνδικαλιστικές ελευθερίες.
- Κατάργηση των νόμων 3239 και 330.¹⁰¹

Στις τράπεζες ΕΤΕ, ΙΑΤΕ, Εμπορική καθώς και στις αμερικάνικες τράπεζες η απεργία ήταν ιδιαίτερα πετυχημένη από πλευράς συμμετοχής του προσωπικού (γύρω στο 90% κατά μέσο όρο). Μόνο στην Τράπεζα της Ελλάδος παρατηρήθηκε κάμψη λόγω της μακρόχρονης διάρκειας της απεργίας του Συλλόγου της. Απέναντι στην απεργία η τακτική της διοίκησης της Τράπεζας της Ελλάδος, που γιόρταζε τα 50 χρόνια από την ίδρυσή της, ήταν να παραχωρηθούν ορισμένες παροχές υπό τύπο έκτακτου δώρου (καταβολή ενός δεκαπενθημέρου σε εργαζόμενους και συνταξιούχους) και ανάληψη της δαπάνης ανέγερσης νέου κτηρίου για την Λέσχη των Υπαλλήλων στο οποίο θα στεγάζονταν η αίθουσα διαλέξεων και τα ιατρεία του Ταμείου Υγείας. Σ' αυτό το κτήριο, ή σε άλλο, θα δημιουργείτο, με έξοδα της Τράπεζας, παιδικός σταθμός για τα προσχολικής ηλικίας τέκνα των υπαλλήλων. Κατά την ώρα του εορτασμού που γινόταν στο Κεντρικό Κτήριο της Τράπεζας οργάνωσε, απέναντι από τα προπύλαια του Πανεπιστημίου Αθηνών, ειρηνική συγκέντρωση και πορεία διαμαρτυρίας «για την αλόγιστη σπατάλη που γίνεται στις δεξιώσεις, ενώ τα προβλήματα μας παραμένουν άλυτα».¹⁰²

Στη συνέχεια συνεδρίασε εκτάκτως το Γ.Σ. της ΟΤΟΕ και πήρε απόφαση κλιμάκωσης των κινητοποιήσεων με την προκήρυξη 3ήμερης απεργίας (27-29-29/12) που ανεστάλη από την πλειοψηφία των μελών του Ε.Σ. που έκριναν ότι ορθότερη τακτική ήταν η «διακοπή των αγώνων» την περίοδο των γιορτών με το επιχείρημα ότι από τη μια έπρεπε να γίνει σεβαστή η επιθυμία του συναλλασσόμενου κοινού για ομαλές συνθήκες στην αγορά και από την άλλη

¹⁰⁰ Απεργίες έγιναν και στις τράπεζες ΕΤΒΑ, Ιονική-Λαϊκή και Αλγκεμάινε .

¹⁰¹ Βλ. εφ. *Τραπεζικός Αγών*, αρ. φύλλου 284, 1/1/1979.

¹⁰² Στο ίδιο.

να μην σπαταληθεί η δύναμη και η εμπιστοσύνη των εργαζομένων στη συνδικαλιστική ηγεσία. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στην ανακοίνωση του ΣΥΕΤΕ που αναλάμβανε την ευθύνη για την αναστολή: «Δημιουργούμε – για πολλοστή φορά- το απαιτούμενο κλίμα ύφεσης για την έναρξη θετικού διαλόγου, για ιεράρχηση, προώθηση και λύση των επίμαχων θεμάτων μας.»¹⁰³ Η ανακοίνωση τόνιζε επίσης: «εφαρμόζουμε στην πράξη εκείνο που οι φορείς της πολιτικής έχουν σαν ψεύτικη σημαία τους. Δηλαδή με τη στάση μας συμβάλουμε θετικά στο να προφυλαχθούν η κοινωνία και το Έθνος από τους πραγματικούς κινδύνους που αντιμετωπίζουν.»

Αυτή η απόφαση πυροδότησε μια μακρόχρονη σύγκρουση μεταξύ δύο μπλοκ δυνάμεων που με τη μία ή την άλλη μορφή, και με διαφορετικούς πρωταγωνιστές ορισμένες φορές, θα έφθανε μέχρι το τέλος της εξεταζόμενης στα πλαίσια της παρούσης εργασίας περιόδου. Η σύγκρουση για τη στρατηγική και τις τακτικές δεν ήταν μόνο προσωπική ή πλασματική. Αντιθέτως, ήταν πραγματική και αντανakλούσε τις διαφορετικές κομματικές αφετηρίες των συγκρουόμενων αλλά και τις διαφορετικές εκτιμήσεις των διαφόρων δυνάμεων για την εκάστοτε συγκυρία και τις δυνατότητες αποτελεσματικών κινητοποιήσεων. Λόγου χάρη, πολλοί εξέφραζαν την άποψη ότι η κυβέρνηση θα άφηνε τις απεργίες να εκφυλίζονται ώστε να προκαλείται αντίδραση της κοινής γνώμης κατά των απεργούντων («κοινωνικός αυτοματισμός») και πως το κυβερνητικό συμβούλιο πήρε απόφαση να αντιμετωπίζονται κατασταλτικά όποιες απεργίες θα είχαν εμφανή πολιτικό χαρακτήρα.¹⁰⁴ Εξέφραζε επίσης και τις διαφορετικές αντιλήψεις, μοντέλα, ακόμη και ιδεοληψίες των συνδικαλιστικών στελεχών. Τέλος, δεν θα πρέπει να ξεχνάμε τις στρατηγικές και τακτικές των κυβερνήσεων και των εργοδοτών που ενίοτε εγκαταλείπουν την στάση του «δεν συζητώ με απεργούς» και που ανάλογα με τη συγκυρία και τους συσχετισμούς δυνάμεων τροποποιούν τις στάσεις και συμπεριφορές τους απέναντι στα συνδικάτα.¹⁰⁵ Στη συγκεκριμένη συγκυρία η κυβέρνηση δεν αποκάλυπτε τα χαρτιά της.¹⁰⁶ Αρχικά πορευόταν με

¹⁰³ Βλ. *Τραπεζικό Βήμα*, Περ. Γ', αρ. φύλλου 65, 31/12/1978

¹⁰⁴ Ίσως τα στελέχη της κυβέρνησης αντιλαμβάνονταν ότι το ΠΑΣΟΚ κέρδιζε ραγδαία έδαφος στην κοινή γνώμη και ότι θα όξυνε την αντιπαράθεση με την κυβέρνηση της ΝΔ όχι μόνο στη Βουλή αλλά και στους δρόμους.

¹⁰⁵ Ήδη στην παραπάνω ανακοίνωση του ΣΥΕΤΕ υπονοείται ότι με την στρατηγική και τις τακτικές των μειοψηφισάντων ενισχύεται «το κερδοσκοπικό ιδιωτικό, τραπεζικό και πολυεθνικό κεφάλαιο.

¹⁰⁶ «Όλες οι ενδείξεις πείθουν ότι η οικονομική κατάσταση το 1979 θα είναι σοβαρά. Τούτο, άλλωστε, φαίνεται και από την πίστωση χρόνου, την οποία η κυβέρνηση τάσσει εις εαυτήν, με την μετάθεσι της δευτέρας σειράς των μέτρων –που αφορά τους μισθούς- κατά ένα μήνα για να δυνηθή να πείσει τον πολίτην, κατά το μεσολαβούν διάστημα, περί της ανάγκης να δεχθή τις θυσίες που θα του ζητηθούν, και οι οποίες θα πρέπει να αναμένει κανείς ότι θα είναι μια καθήλωσις των μισθών ή μια μικρή αύξησις των, ενώ, παραλλήλως, οι τιμές

την αρχή «δεν συζητούμε με απεργούς». Ο ίδιος ο υπουργός Συντονισμού κ. Κ. Μητσοτάκης προσδιόρισε ότι «η κυβέρνηση δεν πήρε αποφάσεις για την εισοδηματική πολιτική του 1979 είναι επομένως φυσικό να μην μπορέσει να αρχίσει συζήτηση με καμιά κατηγορία εργαζομένων, αφού δεν υπάρχει το γενικό πλαίσιο και αφού, ειδικότερα, για τυχόν τροποποιήσεις οργανισμών και κανονισμών ισχύει μέχρι 30.6.1979 γενική απαγόρευση οποιασδήποτε μεταβολής με πράξη του Υπουργικού Συμβουλίου» και κατέληξε λέγοντας «είναι χαρακτηριστικό ότι οι απεργίες γίνονται από εκείνες τις κατηγορίες υπαλλήλων, που έχουν στον τόπο μας τις ψηλότερες αποδοχές, ακόμη και από συναδέλφους τους στην Ευρώπη, όπως συμβαίνει π.χ. με τους υπαλλήλους της Τραπέζης της Ελλάδος.»¹⁰⁷ Αυτή η κατηγορία περί των πλέον υψηλόμισθων υπαλλήλων και μάλιστα σε όλη την Ευρώπη εκτοξεύθηκε άπειρες φορές χωρίς να ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Την ίδια περίοδο άρχισε να λανσάρεται η θέση ότι όχι μόνο οι μισθοί των τραπεζικών υπαλλήλων ήταν υψηλοί αλλά και ότι συνολικά οι δαπάνες προσωπικού ως ποσοστό των μικτών κερδών ή/και των καθαρών κερδών αποτελούν τα υψηλότερα στην Ευρώπη. Ο Σύλλογος Υπαλλήλων της Εθνικής Τράπεζας εξέδωσε ανακοίνωση στην οποία απεικονίζεται μια σύγκριση με τα αντίστοιχα μεγέθη μιας επιλεγμένης σειράς μεγάλων τραπεζών στην ΕΟΚ αποδεικνύοντας εν μέρει ότι αυτή η θέση δεν ισχύει.¹⁰⁸

των αγαθών (γεωργικά, υπηρεσίες, πιθανώς και υγρά καύσιμα) θα αυξάνουν. Δηλαδή, όλα αυτά σημαίνουν, ότι το νέο έτος θα είναι για τον μέσον Έλληνα, έτος πραγματικών δυσχερειών. Μέσα σ' αυτό το κλίμα θα πρέπει κι εμείς –σαν τάξι εργαζομένων να ρυθμίσουμε τη στάσι, τις επιδιώξεις, τους στόχους και την αγωνιστικότητά μας.» Απόσπασμα από κύριο άρθρο της εφημερίδας *Τραπεζικός Αγών*, Αρ. φύλλου 284, 1/1/1979, το οποίο δείχνει καθαρά ότι η μία πλευρά υιοθέτησε την τακτική της μετριοπάθειας και του απόλυτου ορθολογισμού στην εκπόνηση της στρατηγικής.

¹⁰⁷ Απόσπασμα της δήλωσης στο *Τραπεζικός Αγών*, αρ. φύλλου 284, 1/1/1979.

¹⁰⁸ Βλ. *Τραπεζικός Αγών* Αρ. φύλλου 282, 1/11/1978.

Ελληνικές τράπεζες (δεδομ. 31/12/77) σε εκατ. Δρχ.	Μικτά κέρδη	Δαπάνες προσωπικού	%	Καθαρά κέρδη	%
Εθνική	9.958	4.660	46,7	1.671	16,8
Εμπορική	3.230	1.870	57,9	648	17,0
Ιονική-Λαϊκή	1.179	773	65,5	19	1,6
Πίστewος	1.144	705	61,6	118	10,4
Γενική	473	275	58	82	17,4
Επαγγελματικής Πίστewος	71	47	66,4	8	11,5
Πειραιώς	93	49	52,8	13	14,2
Αττικής	82	44	53,1	13	15,5
Εργασίας	334	91	27,2	148	44,4
Κρήτης	125	32	25,5	50	40,1
Ευρωπ. Τράπεζες (σε εκατ. εθν. νομισμ.)	Μικτά κέρδη	Δαπάνες προσωπικού	%	Καθαρά κέρδη	%
Dresdner Bank (1976 – DEM)	1.923	1.010	52,5	218	11,3

Η κατάσταση οξύνθηκε καθώς ο υπουργός Συντονισμού προχώρησε σε μια κατά μέτωπο επίθεση όχι μόνο κατά του συνδικαλιστικού κινήματος αλλά και του υφιστάμενου τραπεζικού συστήματος στο σύνολό του δηλώνοντας ότι «το τραπεζικό σύστημα είναι γερασμένο· του λείπει η τόλμη και η φαντασία και έχει περιοριστεί στις κερδοσκοπικές του ασχολίες.»

Επιπλέον, το κλίμα σύγκρουσης επέτειναν οι ακόλουθοι παράγοντες: η επανεμφάνιση του Στρατή Ανδρεάδη που διεκδικούσε την επάνοδό του στο Συγκρότημα της Εμπορικής Τράπεζας, η γενικότερη επίθεση κατά της ΑΤΕ και της ΕΤΕ (μέσω της φημολογίας για επαναδραστηριοποίηση της παλιάς Τραπέζης Αθηνών με στόχο την αφαίρεση τμημάτων των εργασιών της ΕΤΕ) καθώς και η εντεινόμενη συζήτηση περί «εκσυγχρονισμού του τραπεζικού συστήματος» που, κατά την ΟΤΟΕ, δεν ήταν τίποτε άλλο από «προπέτασμα καπνού» και δεν είχε καμία σχέση με τη βελτίωση του συστήματος και «τα πραγματικά συμφέροντα των παραγωγικών τάξεων.» Σ' αυτή τη φάση δεν διαφαίνεται κάποια αντιπρόταση επί του θέματος από την ΟΤΟΕ ούτε ορίζεται ποια είναι «τα πραγματικά συμφέροντα των παραγωγικών τάξεων» και ποιες είναι, σε τελευταία ανάλυση, οι παραγωγικές τάξεις πέραν της εργατικής (βιομήχανοι, έμποροι, αυτοαπασχολούμενοι, αγρότες;). Έτσι, ενδέχεται να αποδυναμώθηκε η επιχειρηματολογία της ΟΤΟΕ και να φάνηκε ότι αυτή ως οργάνωση δεν έχει άλλη πρόταση εκτός από τη συμμετοχή εκπροσώπων της στην επιτροπή που θα συστηνόταν για τον εκσυγχρονισμό του τραπεζικού συστήματος.

Όμως, η γραμμή της μετριοπάθειας δοκιμαζόταν σκληρά λόγω της κυβερνητικής πολιτικής για απαγόρευση αυξήσεων: «Παραμένει αμετακίνητος η απόφασις της Κυβερνήσεως να μην αναγνωρίση αυξήσεις προς τους εργαζομένους των, αι οποίαι θα υπερβαίνουν το όριον της καθορισμένης της καθορισθησομένης εισοδηματικής πολιτικής.» Προς έκπληξη πολλών ο Σύνδεσμος Ελληνικών Βιομηχανιών διαφώνησε: Το μέτρο θα είναι δύσκολο

Bayerische Hypotheken V.W.B.(1977 – DEM)	1.002	587	58,6	40	4
Crédit Lyonnais (1977 – FRF)	7.100	3.934	55,4	301	4,2
Crédit du Nord (1977 - FRF)	1.523	995	65,3	11	10,7
Société Générale (1976 – FRF)	5.718	2.618	45,8	463	8
Credito Italiano (1977 - ITL)	372.424	265.244	65,8	7.829	2,1
Banka Nazionale del Lavoro (1976 – ITL)	512.630	294.977	56,5	9.398	3,8
Union de Banque Swiss (1977 – CHF)	1.515	1.440	39,1	180	1,9

να εφαρμοσθεί και να επιτύχει τον αντικειμενικό του σκοπό αν περιορισθεί μονομερώς στη βιομηχανία. Το ίδιο ποσοστό αυξήσεως θα πρέπει να ισχύσει και για τους εργαζομένους του δημόσιου τομέα, των τραπεζών και λοιπών οργανισμών ιδιωτικού δικαίου. Διαφορετικά, οι εργαζόμενοι στη βιομηχανία δύσκολα θα πεισθούν για την αναγκαιότητα ή την σκοπιμότητα του μέτρου, σε τρόπο που η διαπραγματευτική θέση των βιομηχανικών επιχειρήσεων θα καταστεί προβληματική, αφού για τους άλλους τομείς δεν θα έχει εφαρμογή μια τέτοια υποχρέωση.»¹⁰⁹

Εξίσου μεγάλο πρόβλημα που αντιμετώπιζαν οι τραπεζικοί υπάλληλοι ως μισθωτοί ήταν η ανισότητα στα φορολογικά βάρη. Μελέτη της ΟΤΟΕ έδειχνε ότι οι τραπεζικοί υπάλληλοι «είναι οι βαρύτερα ανέκαθεν φορολογούμενοι, το πραγματικό διαθέσιμο εισόδημα μειώνεται συνεχώς με τους ‘παγωμένους’ συντελεστές, τις ‘παγωμένες’ οικογενειακές εκπτώσεις κτλ. (...) Κάθε ονομαστική αύξηση μισθού οδηγεί σε περαιτέρω μείωση της αγοραστικής δύναμης του μισθωτού και υποβιβασμό του βιοτικού του επιπέδου.» Έτσι, ‘το κυριώτερο καθολικό αίτημα της τάξεως των τραπεζοϋπαλλήλων παραμένει η φορολογική ελάφρυνση».¹¹⁰ Τέλος, στη σωρεία αυτών των προβλημάτων, ήρθε να προστεθεί η ένδειξη ότι η απαγόρευση προσλήψεων και τροποποιήσεων οργανισμών θα παρατεινόταν και μετά τις 31 Ιουλίου οπότε θα μεγάλωνε το πρόβλημα της έλλειψης ανθρωπίνου δυναμικού στις τράπεζες, ιδιαίτερα στην Αγροτική, την Εθνική και την Ιονική-Λαϊκή. Παρόμοια προβλήματα ήταν πιθανόν να αντιμετωπίσει η υπό ανάπτυξη τότε Τράπεζα Πειραιώς ενώ η ΕΤΒΑ δεν θα τροποποιούσε τον οργανισμό προσωπικού ώστε να αντιμετωπιστούν τα προβλήματα προσαρμογής σε νέα δεδομένα του τραπεζικού συστήματος και να ενταθεί η προσπάθεια χρηματοδότησης νέων επενδύσεων.¹¹¹

¹⁰⁹ Βλ. *Τραπεζικός Αγών*, Αρ. φύλλου 285, 1/2/1979.

¹¹⁰ Στο ίδιο.

¹¹¹ Οι αποφάσεις των Διαιτητικών Δικαστηρίων για τις βασικές αυξήσεις των κατώτερων μισθών και ημερομισθίων, οι οποίες καθόριζαν αύξηση 10% σε μία δόση από 15 Φεβρουαρίου, ήταν βέβαιο ότι θα επηρέαζαν και τις αυξήσεις των τραπεζικών. Πάντως από μελέτη της Ο.Τ.Ο.Ε. προέκυπτε ότι, με βάση την μέση αύξηση του 10%, θα είναι αισθητή η μείωση του εισοδήματος για όλους τους μισθωτούς. Ήταν βέβαιο ότι το 10% δεν μπορούσε να καλύψει με τίποτε τις αυξήσεις των τιμών των ειδών και του πληθωρισμού, γεγονός που δεν θα αποτελούσε καλό οιωνό για την εργασιακή γαλήνη του τόπου. Επίσης η Ο.Τ.Ο.Ε. υπέβαλλε στον υπουργό συντονισμού συγκεντρωτικό υπόμνημα με τα εκκρεμή θέματα των τραπεζικών. Τα θέματα που τέθηκαν σε αυτό το υπόμνημα είναι:

1. Ανεμπόδιστη εξέλιξη μέχρι την ανώτατη βαθμίδα του τμηματάρχη, σε συνδυασμό με την σύντμηση του χρόνου εξέλιξης μέχρι τη μεσαία βαθμίδα της ιεραρχίας. Η Ο.Τ.Ο.Ε. υπενθύμισε στον υπουργό ότι η κλίμακα σταδιοδρομίας των τραπεζικών ήταν η μακρύτερη, σε σχέση με άλλους κλάδους του Δημοσίου. Αυτό αποτελούσε τροχοπέδη στην εξέλιξη των νέων υπαλλήλων και ιδιαίτερα στην ευχέρεια ανάδειξης νέων στελεχών για την

Τον Απρίλιο έγιναν μαραθώνιες διαπραγματεύσεις για τη συλλογική σύμβαση. Κατά τις συσκέψεις που είχαν οι υπουργοί κ.κ. Μητσοτάκης και Παλαιοκρασάς με τους εκπροσώπους των τραπεζών, οι μεγαλύτερες ενστάσεις των τελευταίων αφορούσαν τα θεσμικά θέματα και την εξομοίωση. Ιδιαίτερα αντέδρασαν οι εκπρόσωποι των ξένων τραπεζών που έτυχαν τελικά ευνοϊκής μεταχείρισης καθώς εξαιρέθηκαν από το καθεστώς της εξομοίωσης.

Ένα άλλο θέμα στο οποίο υπήρξε έντονη αντίδραση από την πλευρά των εργαζομένων ήταν η πρόταση του υπουργού συντονισμού για την δημιουργία γνωμοδοτικού συμβουλίου – επιτροπή ελέγχου εφαρμογής της εξομοίωσης – και που θεωρήθηκε ως όργανο αστυνόμευσης των τραπεζοϋπαλλήλων, καθώς θα ρύθμιζε τα πάντα μέσα στις τράπεζες προς όφελος του ψηφοθηρικού συμφέροντος του κάθε φορά υπουργού.

έγκαιρη αναστελέχωση της τράπεζας. Επίσης η Ο.Τ.Ο.Ε. επισημαίνει αρνητικούς ψυχολογικούς παράγοντες όταν οι νεότεροι στερούνται προαγωγών.

2. Ανώτατο Αναθεωρητικό. Πρόκειται για μέτρο ηθικής κυρίως αποκατάστασης του υπαλλήλου που η θέσπισή του, χρειάζεται ειδική και εξαιρετικά προσεκτική επεξεργασία.

3. Εξαίρεση των τραπεζών από την υπ' αριθ. Πράξη 152/19.12.78 πράξη περί αναστολής προσλήψεων κλπ. Η σημαντική αύξηση των εργασιών της τράπεζας και η ίδρυση νέων υποκαταστημάτων κάνουν επιτακτική την πρόσληψη νέων υπαλλήλων.

4. Φορολογικό. Η Ο.Τ.Ο.Ε. με σειρά υπομνημάτων της αποδείκνυε την αναγκαιότητα φορολογικών ελαφρύνσεων για τους μισθωτούς. Συγκεκριμένα, αντί του 40% έκπτωσης για εισόδημα έως 60.000δρχ., η Ο.Τ.Ο.Ε. πρότεινε 40% έκπτωση για εισόδημα έως 400.000δρχ. χωρίς καθορισμό κατώτατου ορίου. Αυτό σήμαινε έκπτωση κατ' ανώτατου ορίου ποσού ίσου περίπου με το ετήσιο εισόδημα του ανειδίκευτου εργάτη. Η Ο.Τ.Ο.Ε. ζητούσε επίσης γι' αυτά τα ποσά τιμαριθμική αναπροσαρμογή.

5. Επέκταση εξομοίωσης. Η «εξομοίωση» των αμοιβών όλων των τραπεζικών υπαλλήλων, που εργάζονται και στις Ελληνικές αλλά και στις ξένες τράπεζες, με τους υπαλλήλους της Εθνικής και της Τράπεζας της Ελλάδος.

6. Προμήθειες από ασφάλιστρα. Η Ο.Τ.Ο.Ε. απαίτησε οι προμήθειες από ασφάλιστρα, όλων των ασφαλιστικών πράξεων επί αγαθών ή περιουσιακών στοιχείων που σχετίζονται με συγκεκριμένες τραπεζικές εργασίες να περιέρχονται στις τράπεζες οι οποίες θα τις διαθέτουν για το προσωπικό τους

7. Επικουρική ασφάλιση. Στις τράπεζες όπου δεν υπήρχαν επικουρικά ταμεία, ήταν ανάγκη να ιδρυθούν, ώστε όλοι να έχουν εξασφαλισμένη την επικουρική τους σύνταξη.

8. Νόμος 751. Ο νόμος 199/67 της δικτατορίας πρέπει να καταργηθεί και να επανέλθει εκείνο που ίσχυε πριν απ' αυτόν υπέρ των νεοπολεμιστών υπαλλήλων.

9. Συνδικαλιστικές ελευθερίες. Η Ο.Τ.Ο.Ε. ζητούσε την κατοχύρωση του συνδικαλιστικού θεσμού, της αρχής της συνδικαλιστικής ελευθερίας και την εφαρμογή του νόμου 3789/57 της ισχύος Οργανισμών υπηρεσίας και στις Ελληνικές και ξένες τράπεζες που προκλητικότερα αγνοούσαν την Ελληνική νομοθεσία σ' αυτόν τον τομέα.

10. Πτυχιούχοι. Κατοχύρωση των κεκτημένων δικαιωμάτων των πτυχιούχων σε όλες τις τράπεζες και υπολογισμός του επιστημονικού δικαιώματος.

11. Μη πτυχιούχοι. Ευμενής εξέταση του σχετικού υπομνήματος των Οργανώσεων του προσωπικού της Εθνικής τράπεζας, το οποίο υπεβλήθη από την Ομοσπονδία στο Υπουργείο συντονισμού στις 13-10-78.

Στις 9 Μαΐου 1979 υπογράφηκε η νέα συλλογική σύμβαση εργασίας που θεωρήθηκε ως μια από τις μεγαλύτερες επιτυχίες της ΟΤΟΕ μέχρι τότε, μιας και δόθηκε λύση σε χρονίζοντα θέματα, και μάλιστα σε μια περίοδο στροφής της κυβερνητικής πολιτικής προς την οικονομική φιλελευθεροποίηση και δειλής αναθεώρησης του προγράμματος «ριζοσπαστικού φιλελευθερισμού» του Κ. Καραμανλή. Μέσα στα περιορισμένα όρια οικονομικών διεκδικήσεων, αφού η κυβέρνηση, μέσα στα πλαίσια της πολιτικής της για τον περιορισμό του πληθωρισμού, είχε θέσει ως ανώτατη δραχμική αύξηση το ύψος των 1400 δρχ. και με υπαρκτό πάντοτε τον κίνδυνο παραπομπής στη διαιτησία, όπου η αύξηση που δινόταν ήταν πάντοτε μικρότερη από αυτήν που μπορούσε να συμφωνηθεί με τους εργοδότες, βοηθώντας του ν.3239/1955, και τον κίνδυνο μη λύσης των θεσμικών ζητημάτων η ΟΤΟΕ συμφώνησε και υπέγραψε την συλλογική σύμβαση. Από τα θεσμικά αιτήματα δεν δόθηκε λύση στο αίτημα της κατ' αρχαιότητα εξέλιξης μέχρι του βαθμού του τμηματάρχη Α' (της Εθνικής) και η σύντμηση του χρόνου εξέλιξης.¹¹²

---

¹¹² Συγκεκριμένα η συλλογική σύμβαση καθόριζε:

1. Αυξήσεις. Η σύμβαση όριζε συνολική αύξηση 8%. Επιπλέον χορηγήθηκε ουσιαστική αύξηση τρεισήμισι μηνών αφού η προηγούμενη σύμβαση έληγε στις 16-4-1979, ενώ οι νέες αυξήσεις ίσχυαν αναδρομικά από τις 1-1-1979. Ανάλογη με αυτήν την αύξηση ήταν και η αύξηση που θα έπαιρναν οι συνταξιούχοι. Ιδιαίτερη μισθολογική μεταχείριση προβλεπόταν για τους μισθολογικά ασθενέστερους (δόκιμο, βοηθό, κλητήρα Α' και Β', εισπράκτορα κλπ.).
2. Επέκταση της εξομοίωσης σε όλες τις τράπεζες, αυτομάτως και διηκεές. Έτσι ότι έπαιρναν (αμοιβές, παροχές) οι υπάλληλοι της Τράπεζας της Ελλάδος και της Εθνικής θα χορηγούνταν και στους υπαλλήλους των άλλων τραπεζών χωρίς να είναι ανάγκη να καταφεύγουν στη Διαιτησία, σε διαπραγματεύσεις, αγώνες κλπ.
3. Πενθήμερη εβδομάδα. Ο θεσμός θα οριστικοποιούταν από 1-1-80. Η οριστικοποίηση της πενήμερης εβδομάδος έγινε σαν θεσμός (39 ώρες εργασίας εβδομαδιαίως) και όχι σαν ωράριο, που θα συζητιόταν σύμφωνα με τα ισχύοντα στην ΕΟΚ, σε συνδυασμό με τις ελληνικές κλιματολογικές συνθήκες.
4. Το επιστημονικό επίδομα υπολογίζεται και επί των προσαυξήσεων (σε δύο δόσεις: από 1-1-79 και 1-1-80).
5. Αποκατάσταση βλαπτικής μεταβολής των μη πτυχιούχων από την εφαρμογή της αποφάσεως 36/71 του Διοικητικού που έδωσε 4 χρόνια προώθηση στους πτυχιούχους (και σε μερικούς και 1 βαθμό). Οι μη πτυχιούχοι έλαβαν 2 χρόνια προώθηση, δηλαδή έλαβαν τη μισή προώθηση από τους πτυχιούχους.
6. Ασφάλιστρα Ν. 400/70: Ο υπουργός Συντονισμού υποσχέθηκε την τροποποίηση του νόμου που μελετάται δηλαδή οι διακινούμενες προμήθειες μέσω τραπεζών να πηγαίνουν στα ταμεία των τραπεζικών.
7. Οργανισμός: Με υπουργική απόφαση θα δοθεί εντολή στις Διοικήσεις των τραπεζών α) να εκπονηθούν Οργανισμοί σε τράπεζες που δεν έχουν (και έχουν τις κατάλληλες προϋποθέσεις σύμφωνα με τον νόμο 3789/57), β) να προχωρήσουν στο έργο της επεξεργασίας για την τροποποίηση υφισταμένων Οργανισμών, που έχουν ανάγκη αλλαγών και γ) να κατοχυρώσουν τις αποσπάσεις των συλλογικών στελεχών.

Όσον αφορά την εξομοίωση στο κείμενο της συμβάσεως δεν περιλαμβάνεται η αυτόματη εξομοίωση, που αφορά κυρίως τους υπαλλήλους των μικρών και ξένων τραπεζών. Η υποχώρηση αυτή από πλευράς της Ο.Τ.Ο.Ε. έγινε για να μην παραπεμφθεί το θέμα των

Αξίζει να σταθούμε λίγο στη συγκεκριμένη διαπραγμάτευση. Είναι η πρώτη φορά που «ρίχνονται στο τραπέζι» πολλά θέματα ταυτόχρονα εκτός από τα καθαρά οικονομικά. Επίσης, όπως είδαμε, διαμορφώθηκαν δύο διαπραγματευτικές λογικές που συγκρούστηκαν κατά τη διάρκεια των συνελεύσεων των οργάνων λήψης αποφάσεων της ΟΤΟΕ. Οι κομματικές παρατάξεις μπορεί να «κάνουν παιχνίδι» αλλά μέσα στο πλαίσιο των πλειοψηφικών συστημάτων δεν μπορούν να ελέγξουν τα πάντα και οι ανεξάρτητοι συνδικαλιστές έχουν περισσότερα όρια ελιγμών.

Συντεχνιακές λογικές ακόμη κυκλοφορούν και επηρεάζουν μέχρι και τις πιο ομογενοποιημένες παρατάξεις. Οι εργοδότες πιέζουν με τη σειρά τους την κυβέρνηση για να μην συζητηθεί ολόκληρο το πακέτο των αιτημάτων της ΟΤΟΕ και σ' αυτές τις πιέσεις πρωτοστατούν οι ξένες τράπεζες που ήδη κατέχουν μια σημαντική θέση στην τραπεζική αγορά έχοντας και την τεχνογνωσία να στριμώξουν ακόμη περισσότερο τις ελληνικές σε μικρότερα μερίδια αγοράς, εκτός από το ότι μπορούν να χτυπήσουν την οικονομία αποσύροντας κεφάλαια παίζοντας το εκβιαστικό χαρτί της εξόδου από την ελληνική αγορά.

Συνεπώς, διαμορφώνεται σ' αυτή την φάση ένα πλαίσιο πολυσύνθετο όπου οι διαπραγματευτές πρέπει πλέον να παίζουν και με όρους «θεωρίας των παιγνίων» χωρίς να εγκλωβίζονται, όμως, σ' αυτά.¹¹³

αυξήσεων στη διαιτησία, οπότε θα μειώνονταν οι αποδοχές. Επίσης η απόλωση της αυτόματης εξομοίωσης έγινε παράλληλα με την απόλωση της απαίτησης της κυβέρνησης για τη δημιουργία Γνωμοδοτικού Συμβουλίου.

Για το θέμα της εξομοίωσης ο υπουργός συντονισμού δήλωσε ότι: «Την αρχή της πλήρους εξομοίωσης των αποδοχών όλων των τραπεζικών υπαλλήλων δέχεται η Κυβέρνηση, υπό την προϋπόθεση ότι η πολιτική αυτή θα είναι αμφίπλευρη και δεν θα στρέφεται μόνο στο κινήγημα των «κορυφών», αλλά η διαφορά που θα προκύπτει από την εξομοίωση θα διατηρείται υπό την μορφή προσωρινού επιδόματος, το οποίο θα αποσβένεται μέχρις ότου να εκλείψει τελείως η διαφορά». Ουσιαστικά ο υπουργός με αυτήν την δήλωση υποστήριξε την υποχρεωτική αλλά κλιμακωτή εξομοίωση.

Άλλωστε υπήρξαν πληροφορίες οι οποίες έλεγαν ότι υπήρχε πρόθεση εκ μέρους του υπουργείου Συντονισμού η εξομοίωση να γίνει με νόμο, διότι το υπουργείο ήταν αποφασισμένο να μην επιτρέψει στις ξένες τράπεζες να έχουν μειωμένο κόστος λειτουργίας ή να τους άφηνε την ελευθερία επιλογής προσωπικού, με το δέλεαρ των υψηλών αποδοχών.

Ταυτόχρονα η ηγεσία της Ο.Τ.Ο.Ε. έθεσε με υπόμνημά της, στην κυβέρνηση το θέμα της μείωσης του φορολογικού συντελεστή.

¹¹³ Για μια αναλυτική και κριτική εισαγωγή στη θεωρία των παιγνίων και το πώς μπορεί να συμβάλει στη συλλογική διαπραγμάτευση, βλ. Hargreaves S. and Varoufakis Y. (1995) *Game Theory: A Critical Introduction*. N.Y.: Routledge, ιδίως σελ.111-118. Βλ. επίσης Baert P. (1998) *Social Theory in the Twentieth Century*. Cambridge: Polity, σελ. 157-162.

5.9 Το πρόβλημα με τους συλλόγους πτυχιούχων

Σ' αυτή τη σύγκρουση, στη μία πλευρά της, δηλαδή στην πλευρά όσων υποστήριζαν την αναστολή της κινητοποίησης βρέθηκαν οι σύλλογοι των πτυχιούχων. Διαβάζοντας την ομιλία του Προέδρου της ΟΤΟΕ Δημήτρη Παφίλη προς το Γενικό Συμβούλιο της Ομοσπονδίας, που συνήλθε με αντικείμενο την ψήφιση ή μη του προτεινόμενου σχεδίου ΣΣΕ, αλλά και τα ρεπορτάζ, διαπιστώνουμε ότι η σύγκρουση για το θέμα των κάθε λογής πτυχιούχων είχε αρχίσει να οξύνεται με απρόβλεπτες διαστάσεις για την ενότητα της ΟΤΟΕ και των επιμέρους συλλόγων. Οι σύλλογοι των πτυχιούχων δεν έλαβαν μέρος στις απεργίες (12 και 15 Δεκεμβρίου) με την αιτιολογία ότι «δεν εξυπηρετούν τα συμφέροντα των τραπεζικών αλλά μόνο του προεδρείου της ΟΤΟΕ, ζητώντας από τα μέλη τους να πυκνώσουν τις τάξεις τους «για να πάνε να είναι οι μεγάλοι αγνοούμενοι».¹¹⁴ Ποια ήταν η εναλλακτική τακτική που πρότειναν οι Σύλλογοι Πτυχιούχων σ' αυτή τη φάση; Χαρακτηριστικό είναι το ακόλουθο απόσπασμα: «ο Σύλλογος Επιστημονικού Προσωπικού Εμπορικής Τραπεζής επραγματοποίησε τρεις φορές συναντήσεις με εκπροσώπους του υπουργείου Εργασίας και της Διοίκησης της Τράπεζας στα πλαίσια της διαδικασίας της 'τριμερούς συνεργασίας'. Κατά τις συναντήσεις επήλθε συμφωνία για εποσιώδη θέματα ενώ για τα ουσιώδη θέματα που άπτονται του Οργανισμού εξητήθη να υπογραφεί νέα συλλογική σύμβαση μεταξύ Τραπεζής και πτυχιούχων. Για να επιτευχθεί όμως αυτό χρειάζεται να αναγνωρισθεί δικαστικώς η 'αντιπροσωπευτικότητα' του Συλλόγου Επιστημονικού Προσωπικού».¹¹⁵ Είναι σαφές ότι προκρίνεται αποκλειστικά η στρατηγική της συλλογικής διαπραγμάτευσης και η τριμερής συνεννόηση.¹¹⁶

Πώς άρχισε, όμως, αυτή η σύγκρουση που πριν από την απλή αναλογική και τις κομματικές παρατάξεις παρ' ολίγο να τινάζει την ενότητα του κλάδου στον αέρα; Η «ιστορία ξεκινάει από παλιά». Ήδη το 1963 σε πολλές τράπεζες, όμως

---

¹¹⁴ Απόσπασμα ανακοίνωσης του Συλλόγου Επιστημονικού Προσωπικού ΕΤΕ (βλ. *Τραπεζικός Αγών*, Αρ. φύλλου 284, 1/1/1979.) Οι άλλοι σύλλογοι, κατά τον ΣΕΠΕΤΕ, «εμποδίζουν την ικανοποίηση των αιτημάτων μας γιατί φοβούνται μην χάσουν τις ψήφους των μη πτυχιούχων που είναι πολλοί (...) Στις απειλές, το υβρεολόγιο, τη συκοφαντία και την άρνηση αντιτάσσουμε την επιθυμία μας για συνεργασία και ζητάμε την εγγραφή του Συλλόγου μας στη δύναμη της ΟΤΟΕ, ώστε να ακούγεται εκεί η φωνή μας και να διεκδικούμε από εκεί τα αιτήματά μας.» Στην ίδια την Τράπεζα της Ελλάδος όπου συνεχιζόταν η μεγάλη απεργία, ο Σύλλογος Πτυχιούχων ήταν ακόμη πιο σκληρός στην κριτική του κατηγορώντας το Σύλλογο των Υπαλλήλων ότι με τις ανακοινώσεις του περί καταβολής των ημερών της απεργίας από το απεργιακό ταμείο, το μετέτρεψε σε «επίδομα συναλλαγής» και ότι «είναι όπλο στον αγώνα και όχι 'ρουσφέτι' για να συμμετάσχουμε σ' αυτόν.»

¹¹⁵ Βλ. *Τραπεζικός Αγών*, Αρ. φύλλου 284, 1/1/1979.

¹¹⁶ Κατά τα πρότυπα, δηλαδή, της «ενσωματωτικής διαπραγμάτευσης».

ειδικά στην Αγροτική, υπήρχαν μεγάλα προβλήματα μεταξύ των διαφόρων κατηγοριών εργαζομένων στη βάση του επιπέδου εκπαίδευσης.¹¹⁷ Οι υπάλληλοι διακρίνονταν κατ' αρχήν σε δύο κατηγορίες, δηλαδή στους Κανονικούς και στους Γραμματείς. Οι πρώτοι είχαν κανονική εξέλιξη ενώ οι δεύτεροι μόνο περιορισμένη και προκαθορισμένη εξέλιξη που έφτανε στο βαθμό του Γραμματέα Α' με αποδοχές αρχιλογιστή. Όμως, δεν ήταν μόνο αυτές οι κατηγορίες. Στο εσωτερικό των Κανονικών Υπαλλήλων υπήρχαν άλλες διαφορές πολύ εκρηκτικές. Όπως γράφει με το δικό του σκωπτικό ύφος ο συντάκτης του άρθρου στο οποίο παραπέμπουμε παραπέρα εξέλιξη αποκλειόταν και υπήρχαν μόνο πρόσθετες τριετίες και αυτή η εξέλιξη «ανήκε –όχι στους πτυχιούχους, προς Θεού- στους παλιούς υπαλλήλους, που όταν μπήκαν στην Τράπεζα δεν υπήρχε η κατηγορία των Γραμματέων. Αλλά ούτε και των Γραφέων, που ήταν μεν υπάλληλοι, αλλά είχαν εξέλιξη κλητήρα. Μέχρι και κόκκινα φύλλα ποιότητας, όπως οι κλητήρες κι οι καθαρίστριες.» Οι αντιθέσεις και οι διακρίσεις δεν τελειώνουν εδώ. «Αλλά και στους πτυχιούχους υπήρχαν διακρίσεις. Και δε μιλάμε για τους κτηνίατρους και τους δασολόγους, που υστερούσαν κι αυτοί στην εξέλιξη έναντι των γεωπόνων. Μιλάμε για τη διάκριση Γεωτεχνικών και λοιπών πτυχιούχων. Οι γεωτεχνικοί μπαίνανε με τετράχρονη προώθηση (όσα τα χρόνια σπουδών τους), ενώ οι λοιποί πτυχιούχοι -λογιστικοί και εποπτικοί- με δίχρονη προώθηση.»

Κατά συνέπεια, το αρχικό αίτημα των πτυχιούχων αυτών ήταν η δίχρονη βαθμολογική-μισθολογική προώθηση και εξομοίωσή τους με τους υπόλοιπους πτυχιούχους. Όμως, το αριθμητικό βάρος των πτυχιούχων στο σύνολο του προσωπικού ήταν μικρό καθώς κατά τη δεκαετία του '50 ήταν μόνο 300 σε σύνολο 6.000 εργαζομένων. Όλοι οι εργαζόμενοι ήταν ενταγμένοι στον ενιαίο σύλλογο (ΣΥΑΤΕ).

Για λόγους ψηφοθηρικούς οι συνδικαλιστικές παρατάξεις που διοικούσαν το σύλλογο υποβάθμιζαν τα αιτήματα των πτυχιούχων, με αποτέλεσμα την «εξέγερση» των τελευταίων και την κίνηση για τη δημιουργία ενός «σχήματος» που θα διεκδικούσε την εξομοίωση των πτυχιούχων. Μια συνάντηση αυτού του σχήματος έγινε τον Οκτώβριο του 1963 στην Αμαλιάδα του Νομού Ηλείας όπου αποφασίστηκε η συγκρότηση επιτροπής η οποία θα επισκεπτόταν το Δ.Σ. του ΣΥΑΤΕ και συγκεκριμένα τον Α' Αντιπρόεδρο Κώστα Παπαϊωάννου, που εθεωρείτο πιο ανοιχτός ως προς την υπόθεση των πτυχιούχων. Στη συνάντηση συμμετείχε και εκπρόσωπος των πτυχιούχων της

---

¹¹⁷ Για μια καταγραφή της ιστορίας αυτής, βλ. «Η διάκριση πτυχιούχων – μη πτυχιούχων και πώς γεννήθηκε», *Τραπεζικό Βήμα*, Περ. Δ', Αρ. Φύλλου 235-6, Μάρτης-Απρίλης 1994.

Αθήνας.¹¹⁸ Παρά τις υποσχέσεις που δόθηκαν στην προγραμματική διακήρυξη του ΣΥΑΤΕ δεν υπήρξε καμία αναφορά στο αίτημα της διετούς προώθησης-εξομοίωσης.

Η ρήξη ήταν αναπόφευκτη καθώς εκείνα τα χρόνια αυξάνονταν οι πτυχιούχοι της τράπεζας τόσο λόγω νέων προσλήψεων όσο και λόγω της απόκτησης πτυχίων από τους ήδη υπηρετούντες. Στα τέλη του 1963, όταν πλέον υπήρχαν περίπου 1.000 πτυχιούχοι κρίθηκε ότι ήταν ώριμες οι συνθήκες για την ίδρυση συλλόγου πτυχιούχων. Στις 3.12.63 ιδρύθηκε ο Σύλλογος Επιστημονικού Προσωπικού Αγροτικής Τραπέζης της Ελλάδος (ΣΕΠΑΤΕ).¹¹⁹ Η σύγκρουση

---

¹¹⁸ Η συνάντηση κλείστηκε με τη διαμεσολάβηση του εκδότη του *Τραπεζικού Βήματος* Βαγ. Τσακίρη. Η ομάδα των πτυχιούχων της Αθήνας είχε συγκροτηθεί με πρωτοβουλία του τότε υποδιοικητή της τράπεζας Αδαμ. Πεπελάση και αποτέλεσε τη βάση της Δ/σης Μελετών της.

¹¹⁹ Αντιγράφουμε από τα πρακτικά της συνεδρίασης, βλ. www.syate.gr:

«Σήμερα εν Πύργω την 8 Δεκεμβρίου 1963 ημέραν Κυριακήν 9 ώραν 11 π.μ. οι κάτωθι υπογεγραμμένοι ιδρυταί του Πανελληνίου Συλλόγου Επιστημονικού Προσωπικού Τραπεζικής υπηρεσίας Α.Τ.Ε. συνήλθομεν εις Γενικήν Συνέλευσην (πρώτην), προκειμένης συζητήσεως των κάτωθι θεμάτων και δυνάμει της από 30.11.63 προσκλήσεως της προσωρινής επιτροπής του συλλόγου:

1) Εκλογή Οργάνων διοικήσεως

2) Προγραμματισμός ενεργειών

Δοθέντος ότι η κατά το καταστατικόν απαιτούμενη απαρτία υπάρχει, προχωρούμαι εις την συζήτησιν του 1ου θέματος ήτοι εις τας αρχαιρεσίας.

Εφορευτική Επιτροπή εκλέγονται οι:

1) Γεώργιος Γκουβέρος

2) Γεώργιος Μπικής και

3) Χαρ. Καρατζάς.

Διεξαχθείσης της ψηφοφορίας εξελέγησαν οι κάτωθι ως διοικητικόν συμβούλιον

1) Θεόδωρος Γιαννακόπουλος

2) Χαράλ. Καρατζάς

3) Πέτρος Κόκκωνας

4) Γεώργιος Παναγιωτακόπουλος και

5) Γεώργιος Γκουβέρος.

Αναπληρωματικοί εξελέγησαν οι κάτωθι:

1ος) Βασίλειος Αγγελόπουλος

2ος) Παν. Γκλεγκλές και

3ος) Γεώργ. Μπικής.

Εξελεκτική Επιτροπή εξελέγη η κάτωθι: 1) Γεώργιος Νικολακόπουλος 2ος Θ.

Ανδριανόπουλος 3ος Π. Παπασταμάτης.

Επί του 2ου θέματος αποφασίσθη όπως επιμελεία του διοικητικού Συμβουλίου γίνη πανελλήνιος συγκέντρωσις εις Αθήνας των πτυχ/χων της Α.Τ.Ε. δια τον καθορισμόν της περαιτέρω πορείας των ενεργειών μας.

Μη υπάρχοντος ετέρου θέματος λύεται η παρούσα Γεν. συνέλευσις.

(υπογραφαί συνελθόντων και ψηφισάντων ως συν/νη κατ/σις)

Γενικής συνελεύσεως 8.12.63 υπογραφάς ψηφισάντων

1) Παν/της Παπασταμάτης

2) Γεώργ. Γκουβέρος

3) Γεώργ. Μπικής

4) Γεώργ. Παναγιωτόπουλος

αυτή γενικεύθηκε και οι επιστημονικοί σύλλογοι έγιναν μοχλοί διασπαστικών τάσεων από τη μια για λόγους πολιτικών και κομματικών σκοπιμοτήτων (π.χ. Εμπορικής) και μοχλοί εξυπηρέτησης συντεχνιακών συμφερόντων από την άλλη (π.χ. απαίτηση του ΣΕΠΑΤΕ στη δεκαετία του '90 να προωθούνται στις θέσεις ευθύνης μόνο πτυχιούχοι).

Στη συγκεκριμένη περίπτωση των δίκαιων διεκδικήσεων των Συλλόγων Πτυχιούχων δόθηκαν έντονες μάχες τόσο κόντρα στην εργοδοσία και στο κράτος όσο και κόντρα στην τότε ηγεσία της ΟΤΟΕ. Η Διοίκηση της ΟΤΟΕ, συγκεκριμένα, «έκανε παρέμβαση σε βάρος των πτυχιακών συλλόγων στην προσφυγή τους στη Διαιτησία για την αύξηση του πτυχιακού επιδόματος από 5% σε 25%.»¹²⁰ Ήδη είχε γίνει προσπάθεια εφαρμογής της απόφασης 37/71 του διοικητικού δικαστηρίου η οποία προέβλεπε την τετράχρονη βαθμολογική προώθηση των πτυχιούχων. Δεν έγινε κατανοητό τότε ότι η ικανοποίηση του αιτήματος αυτού θα είχε αλυσιδωτές θετικές επιπτώσεις στις υπόλοιπες κατηγορίες εργαζομένων (απόφοιτοι ΚΑΤΕΕ-ΤΕΙ, Ινστιτούτου, επίδομα ξένης γλώσσας κ.ο.κ.).¹²¹

-
- 5) Χαρ. Καρατζάς
  - 6) Πέτρος Κόκκωνας
  - 7) Παν. Γκλεγκλές
  - 8) Γεώργ. Νικολακόπουλος
  - 9) Θεόδ. Ανδριανόπουλος
  - 10) Βασ. Αγγελόπουλος
  - 11) Δημ. Βλαχάκης
  - 12) Σπυρ. Τσαγρής
  - 13) Θεόδ. Γιαννακόπουλος

¹²⁰ Βλ. *Τραπεζικό Βήμα*, ο.ε.π.

¹²¹ Στην Διακήρυξη Αρχών και Θέσεων του ΣΕΠΑΤΕ διαβάζουμε (βλ. *Τραπεζικός Αγών*, Αρ. φύλλου 314, 1/10/81):

«Ζητείται για τους πτυχιούχους:

Να αξιοποιηθεί πλήρως όλο το επιστημονικό προσωπικό της Τραπεζής.

Να αναγνωριστούν τα έτη όλων των βαθμίδων σπουδών ως συντάξιμα και να εξαγοραστούν με βάση το μισθό του πρώτου βαθμού.

Να συνυπολογίζεται το επιστημονικό επίδομα στο «εφάπαξ» και στη σύνταξη.

Να γίνεται άμεσα υπολογισμός της τετραετούς προωθήσεως στους μονίμους συναδέλφους που παίρνουν η κατέχουν πτυχίο.

Να χορηγηθεί βαθμολογική προώθηση και επιστημονικό επίδομα στους συναδέλφους-πτυχιούχους ανωτέρων σχολών ανάλογα με τα έτη σπουδών τους.

Να αυξηθεί και να κλιμακωθεί ανάλογα με τα έτη σπουδών το επιστημονικό επίδομα.

Να εξομοιωθεί το επιστημονικό επίδομα εκείνων που κατέχουν μεταπτυχιακούς τίτλους σπουδών, και εκείνων που εξομοιώνονται μ' αυτούς, σε ποσοστά ανάλογα με εκείνα που ισχύουν στο Δημόσιο.

Να αναγνωρισθούν όλες οι επιτυχείς μεταπτυχιακές σπουδές μονοετούς ή μεγαλύτερου κύκλου, έστω και αν δεν οδηγούν στην απόκτηση συγκεκριμένου τίτλου.

Να αναγνωρισθεί πρόσθετος χρόνος υπηρεσίας στους συναδέλφους που έχουν δεύτερο ή τρίτο πτυχίο, Μάστερ, Διδακτορικό καθώς και σε όσους εξομοιώνονται με αυτούς ή έχουν ολοκληρώσει επιτυχώς μεταπτυχιακές σπουδές μονοετούς ή μεγαλύτερου κύκλου.

Οι σύλλογοι πτυχιούχων έπαιξαν βέβαια αρνητικό ρόλο σε μια φάση απεργιακής κινητοποίησης που είχε κρίσιμο χαρακτήρα καθώς θα αμφισβητούσε την εισοδηματική πολιτική της συγκεκριμένης κυβέρνησης της ΝΔ για το 1979. Δεν έλαβαν μέρος στην απεργία που κήρυξε η ΟΤΟΕ το Δεκέμβριο του 1978 ανοίγοντας έτσι το δρόμο για την περαιτέρω αμφισβήτηση και έμπρακτη διάρρηξη της ενότητας της ομοσπονδίας στη δεκαετία του '80 από τη συνδικαλιστική παράταξη του κυβερνώντος κόμματος (ΠΑΣΟΚ-ΠΑΣΚΕ).

Αυτή η λαθεμένη στρατηγική της ηγεσίας της ΟΤΟΕ είχε ως συνέπεια να φουντώσει το κίνημα των πτυχιούχων εργαζομένων των τραπεζών με αποτέλεσμα να οργανωθούν οι σύλλογοι πτυχιούχων σε δική τους ομοσπονδία, την ΟΣΕΠΤΕ (Ομοσπονδία Συλλόγων Επιστημονικού Προσωπικού Τραπεζών Ελλάδος).¹²² Σύμφωνα με την ηγεσία της ΟΣΕΠΤΕ επιδιώχθηκε η εγγραφή όλων των αντιπροσωπευτικών συλλόγων των τραπεζοϋπαλλήλων στην ΟΤΟΕ. Μέχρις ότου πραγματοποιηθεί αυτός ο στόχος, γινόταν προσπάθεια επίλυσης των προβλημάτων των πτυχιούχων μέσω της ΟΣΕΠΤΕ. «Παράλληλα για το σκοπό αυτό θα συνεργαστούμε και με όλους τους άλλους συλλόγους επιστημονικού του ευρύτερου εργασιακού χώρου».¹²³

9,5 χρόνια μετά από το σύλλογο πτυχιούχων, ιδρύθηκε ο Σύλλογος Γεωτεχνικών Επιστημόνων Αγροτικής Τραπεζής της Ελλάδος (ΣΓΕΑΤΕ) που λόγω του αντικειμένου του συγκεντρώνει σημαντικό αριθμό μελών στις τάξεις του.¹²⁴

Να εξομοιωθεί το επιστημονικό επίδομα που χορηγείται στους συναδέλφους της Διευθύνσεως Μελετών και Προγραμματισμού με το αντίστοιχο της Διευθύνσεως Μελετών της Τραπεζής Ελλάδος.

Να ενοποιηθούν οι κλάδοι εποπτικών και οικονομικών με διατήρηση της σημερινής υπηρεσιακής διαρθρώσεως.

Να μεταταγούν αμέσως συνάδελφοι οικονομικοί και γεωτεχνικοί, που συγκεντρώνουν τις απαραίτητες προϋποθέσεις, στους κλάδους των οικονομολόγων και των γεωργοοικονομολόγων.

Να μεταταγούν αμέσως συνάδελφοι δακτυλογράφοι και ταμιακοί απόφοιτοι ΑΕΙ στον κλάδο των οικονομικών.

Να γίνει σωστή και πλήρης εφαρμογή της 36/71 και της μεταγενέστερης σχετικής αποφάσεως του Αρείου Πάγου για την προαγωγή συναδέλφων στο βαθμό του τμηματάρχη Γ'.

¹²² Αρχικά ενώθηκαν στον Σύνδεσμο Τραπεζικών Υπαλλήλων Πτυχιούχων Ανωτάτων Σχολών (ΣΤΥΠΑΣ).

¹²³ Βλ. εφ. *Τραπεζικός Αγών*, Αρ. φύλλου 314, 1/10/81.

¹²⁴ Αντιγράφουμε από το www.syate.gr:

15.4.73 Σύσκεψη ιδρυτικών μελών (25) του ΣΓΕΑΤΕ.

Γραφεία Γεωτ. Επιθ/σης Ναυπλίου.

Αποφάσεις

5.10 Το ασφαλιστικό πρόβλημα στην Εμπορική

Ο σύλλογος της Εμπορικής είχε ανοιχτό το θέμα του ασφαλιστικού και είχε καταθέσει μελέτη στο υπουργείο Κοινωνικών υπηρεσιών με την οποία αποδείκνυε την βιωσιμότητα του νέου ταμείου κύριας σύνταξης σε περίπτωση απαγκίστρωσης από το ΙΚΑ. Στο μεταξύ ο υφυπουργός Κοινωνικών Υπηρεσιών κ. Αποστολάτος είχε υποσχεθεί ότι αν αποδεικνυόταν η βιωσιμότητα θα ιδρυόταν ο νέος ασφαλιστικός φορέας.

Η μελέτη βιωσιμότητας του Συλλόγου στηρίχθηκε σε τρεις άξονες. Ο πρώτος ήταν η αναλογία των συνταξιούχων υπαλλήλων ως προς τους εν ενεργεία υπαλλήλους. Αυτή η αναλογία στην Εμπορική ήταν 1 προς 7, ενώ για παράδειγμα στην Εθνική, που είχε δικό της ασφαλιστικό φορέα, ήταν 1 προς 2, αποδεικνύοντας έτσι την αρχικά χαμηλή βάση δαπανών του φορέα για εκταμιεύσεις συντάξεων.

Ο δεύτερος άξονας ήταν οι εισφορές των εργαζομένων και οι αντίστοιχες παροχές για σύνταξη (κύρια και επικουρική). Με συγκριτικά στοιχεία, αποδεικνυόταν ότι μεταξύ των υπαλλήλων των τραπεζών οι υπάλληλοι της Εμπορικής κατέβαλλαν το μεγαλύτερο ποσοστό εισφορών και απολάμβαναν τις μικρότερες συντάξεις.

Ο τρίτος άξονας ήταν η διάθεση των χρημάτων που είχαν εισπραχθεί από τους υπαλλήλους της Εμπορικής. Από την μελέτη αποδεικνυόταν ότι από τα 270 εκατομμύρια δρχ. που είχαν εισπραχθεί για την κάλυψη της κύριας σύνταξης μόνο τα 50 εκατομμύρια διατέθηκαν για το σκοπό αυτό, ενώ τα υπόλοιπα 220 εκατομμύρια κάλυψαν κενά του Ι.Κ.Α.

Ο Σύλλογος κατέθεσε τη μελέτη και περίμενε από το υπουργείο συγκεκριμένη απάντηση, στην οποία με επιστημονικά στοιχεία θα αποδεικνυόταν τυχόν μη βιωσιμότητα του ταμείου, οπότε η θέση αυτή του υπουργείου θα γινόταν

Ίδρυση ΣΓΕΑΤΕ με έδρα Ναύπλιο
Κατάθεση Καταστατικού στο Πρωτοδικείο με ιδρυτικά μέλη κ.λ.π.
Προσωρινή Δ. Επιτροπή : Πρόεδρος Π. Καραβίδας
Αντιπρόεδρος Δ. Γκούσκος
Γ. Γραμματέας Ι. Γεωργουλάκης
Ταμίας Δ. Καρανικόλας
Μέλος Κ. Κρεκούκας

3.5.73 Πρακτικό Δ.Σ. Νο 1

1η Συνεδρίαση της Πρ. Διοικούσας Επιτροπής ΣΓΕΑΤΕ : Ναύπλιο

αμέσως αποδεκτή από το Σύλλογο. Διαφορετικά θα ήταν πεπεισμένος για την βιωσιμότητα και κάθε άρνηση του υπουργείου θα αντιμετωπιζόταν με κινητοποιήσεις. Έτσι για το θέμα αυτό έγινε στις 15 Ιανουαρίου τριώρη στάση εργασίας στην Αθήνα, την Θεσσαλονίκη και την Πάτρα. Στις 15 Φεβρουαρίου πραγματοποιήθηκε συνάντηση του Δ.Σ. του Συλλόγου της Εμπορικής με τον υφυπουργό Κοινωνικών Υπηρεσιών κ. Αποστολάτο για το θέμα της απαγκίστρωσης του προσωπικού από το Ι.Κ.Α. Ο υπουργός δήλωσε ότι έχουν μεν απόλυτο δίκαιο οι υπάλληλοι της Εμπορικής στο αίτημά τους για εξομοίωση με την Εθνική, αλλά εξέφρασε την προσωπική του εκτίμηση ότι θα ήταν καλύτερα να παρέμεναν στο ΙΚΑ. Επίσης υποσχέθηκε να ζητήσει συνάντηση του συλλόγου με τον υπουργό συντονισμού κ. Μητσοτάκη, στην οποία θα παρίστατο ο ίδιος.

Ο Σύλλογος πραγματοποίησε τριήμερη απεργία. Σε συνάντηση που είχε ο υπουργός Κοινωνικών Υπηρεσιών κ. Γ. Αποστολάτος με το προεδρείο του συλλόγου, πρότεινε το προσωπικό να παραμείνει στο ΙΚΑ με μερικές βελτιώσεις ειδικά για τους υπαλλήλους της Εμπορικής. Πρότεινε επίσης να υπαχθεί το επικουρικό ταμείο (ΤΕΑΠΕΤΕ) σε ένα γενικό επικουρικό ταμείο (όπως το ΙΚΑ) που θα δημιουργούσε με νόμο συντόμως. Συγκεκριμένα, πρότεινε:

1. Ποσοστό σύνταξης 80% επί όλων των αποδοχών των εν ενεργεία.
2. Συνταξιοδότηση σε ηλικία 58 χρόνων, μετά 35 χρόνια υπηρεσίας, στα 50 μετά 30 χρόνια υπηρεσίας.
3. Έξοδος για τις γυναίκες μετά τα 25 χρόνια υπηρεσίας και σε ηλικία 50 χρόνων. Όριζε ακόμη κλιμακωτά ποσοστά ανάμεσα στα χρόνια υπηρεσίας.

Οι προτάσεις αυτές κρίθηκαν ενδιαφέρουσες από το Δ.Σ. του Συλλόγου και αποφάσισε να τις φέρει προς συζήτηση αλλά χωρίς να δημοσιευθεί οτιδήποτε προς το παρόν. Στην επόμενη συνάντηση ο Σύλλογος παρουσίασε τις αντιπροτάσεις του (όρια ηλικίας στις γυναίκες τα 45 χρόνια, με ανήλικο παιδί στα 40 χρόνια και 15ετή υπηρεσία και την απόρριψη της πρότασης σχετικά με το ΤΕΑΠΕΤΕ). Ο υφυπουργός απάντησε ότι για να δοθεί λύση στο ασφαλιστικό πρέπει να διαλυθεί το επικουρικό και τα περιουσιακά του στοιχεία να δοθούν στον υπό ίδρυση φορέα. Τόνισε επίσης ότι στο ταμείο της Εμπορικής ήθελε να προσελκύσει και τα ταμεία των άλλων τραπεζών. Ο σύλλογος απέρριψε τις προτάσεις του κ. Αποστολάτου και επανήλθε στην προηγούμενη διεκδίκηση, δηλαδή στην απαγκίστρωση από το Ι.Κ.Α. Ο υφυπουργός δέχθηκε τελικά το αίτημα και συμφωνήθηκε να επιστραφούν από το ΙΚΑ οι εισφορές των πέντε τελευταίων ετών μιας και υπήρχαν είδη 810 συνταξιούχοι, οι οποίοι θα έμπαιναν στο νέο ταμείο. Ο υφυπουργός είπε ότι θα

εισηγηθεί την λύση του θέματος στην Κυβερνητική Επιτροπή, παρ' όλο που ο ίδιος διαφωνούσε ως προς την βιωσιμότητα του νέου ταμείου.

Αργότερα, συγκροτήθηκε επιτροπή από εκπροσώπους του υπουργείου Κοινωνικών Υπηρεσιών και του Συλλόγου για την σύνταξη του κειμένου που θα υποβληθεί στην Κυβερνητική Επιτροπή για έγκριση, με βάση πάντα τα σημεία συμφωνίας που είχαν εγκρίνει ο Σύλλογος, η Ο.Τ.Ο.Ε. και ο υφυπουργός Κοινωνικών Υπηρεσιών κ. Γ. Αποστολάτος στη σύσκεψη του Υπουργείου Συντονισμού.

5.11 Το πρόβλημα με το ωράριο

Το καλοκαίρι (3-7-79) και εν μέσω της δεύτερης πετρελαϊκής κρίσης, μια απόφαση για απεργία διαρκείας εκπλήσσει τους πάντες. Οι τραπεζικοί υπάλληλοι αρνούνται να θεωρήσουν ορθή την εκτίμηση της κυβέρνησης ότι με την αλλαγή ωραρίου θα επιλυθεί το πρόβλημα. Η κρίση αυτή ως επακόλουθη της πρώτης του 1973 είχε επιφέρει σοκ στις δυτικές οικονομίες που άρχιζαν να ζουν με την κρίση. Η τιμή του βαρελιού είχε φτάσει τα 80 δολάρια ΗΠΑ και η αποσταθεροποίηση της οικονομίας ήταν ορατή.¹²⁵ Η αύξηση του κόστους παραγωγής, η αύξηση των τιμών των γεωργικών προϊόντων καθώς και η αύξηση της τιμής των εισαγομένων αγαθών προκαλούσαν την αντοχή των λαϊκών και εργατικών τάξεων και στρωμάτων.¹²⁶ Η αναδιάρθρωση και ανασυγκρότηση της καπιταλιστικής οικονομίας επέβαλλε την ανάγκη στροφής σε πολιτικές αυστηρής λιτότητας τόσο στο επίπεδο της δημόσιας όσο και σ' αυτό της ιδιωτικής οικονομίας και των επιχειρήσεων. Έτσι, η γενικότερη εισοδηματική πολιτική που τελικά ακολουθήθηκε είχε ως αποτέλεσμα την επιβολή ονομαστικών αυξήσεων στις κατώτατες και μέσες αποδοχές που ισοδυναμούσαν με ελαφρά μείωση των πραγματικών αποδοχών (και λόγω φορολογίας) ενώ στη βιομηχανία οι αυξήσεις στις πραγματικές αποδοχές ήταν οριακές.¹²⁷

Κι έτσι ενώ όλα έδειχναν ότι η χώρα όδευε προς μια περίοδο εργασιακής ειρήνης, αφού τα σημαντικότερα προβλήματα των τραπεζικών είχαν λυθεί ή θα

---

¹²⁵ Κατά την άποψη του Paul Krugman (*The New York Times*, 9/4/2002), η κρίση αυτή οφειλόταν στην Ιρανική ισλαμική επανάσταση που ώθησε τις δυτικές οικονομίες σε κατάσταση τέτοια που αν δεν υψώνονταν τα επιτόκια θα βρισκόταν εκτός ελέγχου.

¹²⁶ «Οι ετήσιες μεταβολές στο επίπεδο των τιμών ήταν: το 1974 οι τιμές αυξήθηκαν κατά 26,9%, από το 1975 μέχρι το 1978 οι αυξήσεις συγκρατήθηκαν στα όρια του 12% με 13,5% για να αυξηθούν στο 19% το 1979, το 24,9% το 1980 και το 24,5% το 1981.» Βλ. Ιορδάνογλου Χ. και Μπέλλας Χ. (2003), *ο.ε.π.* σελ. 103.

¹²⁷ Βλ. Ιορδάνογλου Χ. και Μπέλλας Χ. (2003), *ο.ε.π.* σελ. 101.

τους δινόταν σύντομα λύση, ξαφνικά η κυβέρνηση αιφνιδιάζει με τα μέτρα για το ενεργειακό Το Γ.Σ. της Ο.Τ.Ο.Ε. αποφάσισε αμέσως απεργία διαρκείας.

Την επόμενη μέρα όλα τα υποκαταστήματα σε όλη τη χώρα ήταν έρημα. Η συμπαράσταση από όλες τις οργανώσεις ήταν εντυπωσιακή. Μπροστά στην απεργία διαρκείας η κυβέρνηση έθεσε σε λειτουργία τους σκληρούς κατασταλτικούς μηχανισμούς προβαίνοντας στην επιστράτευση του 15% του προσωπικού των Ελληνικών τραπεζών με βάση το Νόμο 17/1974 περί πολιτικής επιστράτευσης¹²⁸ τελικά μετά από δύο 24ωρα ακύρωσε την απόφασή της.

Η ΟΤΟΕ. κατηγόρησε την κυβέρνηση για αυθαίρετη και αντισυνταγματική συμπεριφορά και αποφάσισε τη λήξη της απεργίας, ώστε να μην δώσει το δικαίωμα στην κυβέρνηση να κηρύξει επιστράτευση. Οι τράπεζες επαναλειτούργησαν στις 12-7-79, χωρίς όμως να έχει κλείσει το θέμα. Η ΟΤΟΕ προσέφυγε σε όλες τις διεθνείς οργανώσεις για να καταγγείλει το μέτρο της επιστράτευσης. Η ETUC (Συνομοσπονδία Ευρωπαϊκών Συνδικάτων) με επιστολή της που απέστειλε στην ελληνική κυβέρνηση διαμαρτυρήθηκε για τον αυταρχικό τρόπο με τον οποίο επέβαλε το νέο ωράριο ζητώντας της να αναθεωρήσει την απόφασή της και δήλωσε την αλληλεγγύη της στην απεργία των τραπεζοϋπαλλήλων, επισημαίνοντας το γεγονός ότι η κυβέρνηση προσπάθησε να κινήσει την κοινή γνώμη εναντίον των τραπεζοϋπαλλήλων. Σε ενδειξη καλής θέλησης και ότι είναι έτοιμη για διάλογο χωρίς να δημιουργηθούν προβλήματα, η ΟΤΟΕ ανέστειλε προγραμματισμένες απεργίες και απέσυρε την προσφυγή της στο Συμβούλιο της Επικρατείας για το ωράριο. Η απόφαση αυτή δεν ήταν ομόφωνη. Δυνάμεις προσκείμενες στην ΕΣΑΚ και την εξωκοινοβουλευτική και ανεξάρτητη αριστερά πρότειναν απεργία διαρκείας αντί της αναθεώρησης του απεργιακού προγράμματος.¹²⁸ Αντίθετα, η κυβέρνηση ενώ αρχικά έδειξε καλή διάθεση, μετά σκλήρυνε τη στάση της. Ενώ στη συνάντηση που είχε ο υπουργός Εργασίας με τον γενικό γραμματέα της Διεθνούς Ομοσπονδίας Ιδιωτικών Υπαλλήλων (FIET) κ. H. Mayer είχαν φανεί μερικά σημεία συνεννόησης, ξαφνικά η κυβέρνηση έδωσε τόνο σκληρό. Αυτό ανάγκασε και τον κ. Mayer με τηλεγράφημα να χαρακτηρίσει την στάση αυτή «απαράδεκτη συμπεριφορά». Σε άμεση απάντηση συνεκλήθη έκτακτο Γενικό Συμβούλιο της ΟΤΟΕ και αποφάσισε τα εξής:

---

¹²⁸ Απ' ό,τι φαίνεται από την ομιλία του προέδρου της ΟΤΟΕ Δ. Παφίλη (βλ. *Τραπεζικό Βήμα*, Περ. Γ' Αρ. φύλλου 73, Σεπτέμβριος 1979), ο οποίος πήρε επάνω του την ευθύνη για τη χάραξη της συγκεκριμένης στρατηγικής.

- Να πάρει μέρος ο κλάδος στις αγωνιστικές κινητοποιήσεις των άλλων συνεργαζομένων οργανώσεων.¹²⁹
- Με επιστολή στον υπουργό εργασίας να χαρακτηριστούν προσβλητικές οι θέσεις του επί των αιτημάτων του κλάδου.
- Να αποσταλεί κλιμάκιο τραπεζικών στο εξωτερικό με αποστολή την καταγγελία των μέτρων εναντίον του κλάδου.
- Να ενταθούν οι προσπάθειες της Ομοσπονδίας για την αποκατάσταση του συμβατικού ωραρίου.

Επίσης η ΟΤΟΕ πραγματοποίησε την προγραμματισμένη απεργία της 20-21 Σεπτεμβρίου σε ένδειξη διαμαρτυρίας για την:

- ανακοπή της προώθησης των θεμάτων τους επειδή πραγματοποιήθηκε απεργία για το λόγο αυτό.
- υπαναχώρηση της κυβέρνησης από τη συμφωνία που υπέγραψε με την Ο.Τ.Ο.Ε. τον Απρίλιο, με αίτημα την άμεση εφαρμογή των συμφωνηθέντων.
- άσκηση εκβιασμού με τη φράση «εργασιακή ειρήνη για την προώθηση θεμάτων», απαιτώντας την άμεση εγκατάλειψη αυτής της τακτικής γιατί πλήττει το δικαίωμα της απεργίας και εμφανίζει την κυβέρνηση να εκδικείται τους εργαζόμενους που διεκδικούν ικανοποίηση των αιτημάτων τους.
- αδιάλλακτη εμμονή της κυβέρνησης στην άρνηση του ουσιαστικού διαλόγου με τους τραπεζοϋπαλλήλους για τις συνθήκες εργασίας τους, απαιτώντας την εγκατάλειψη της τακτικής των «τετελεσμένων γεγονότων» και ηθικών εξαναγκασμών.

Εκείνο το στοιχείο όμως που χαρακτήρισε τελικά την τακτική της ηγεσίας της ΟΤΟΕ ήταν η προτροπή προς τους εργαζόμενους να αψηφήσουν το «διαφορικό ωράριο» και να φεύγουν από την εργασία στις 3:30 αντί στις 4:30. Αυτή η προτροπή ακολουθήθηκε από πολλούς εργαζόμενους που κατήγγειλαν στην πράξη το ωράριο αλλά στοίχισε στην ΟΤΟΕ τη δικαστική κατηγορία της

¹²⁹ Ήδη είχε αρχίσει η συγκροτηση του σχήματος ΣΑΔΕΟ (Συνεργαζόμενες Αγωνιστικές Δημοκρατικές Εργατοϋπαλληλικές Οργανώσεις). Στη συνέντευξη τύπου των ΣΑΔΕΟ (γραφεία ΟΤΟΕ, 21/9/1979) τονίστηκε ότι: 1) οι ΣΑΔΕΟ είναι άτυπη οργανωτική έκφραση της ανάγκης να επέλθει η εξυγίανση του συνδικαλιστικού κινήματος από κάθε παρεμβατισμό ή εξάρτηση, 2) προωθούν την ενότητα και δεν αποτελούν «Αντι-ΓΣΕΕ» οργάνωση, 3) μέχρι να επέλθει εξυγίανση της ΓΣΕΕ και των Εργατικών Κέντρων φιλοδοξούν να συντονίσουν όλους τους εργαζόμενους στην προσπάθεια υπεράσπισης των ταξικών συμφερόντων τους και 4) η προσπάθεια αυτή θα γίνεται τόσο έξω όσο και μέσα από τη ΓΣΕΕ και τα ΕΚ ώστε να ξεμπλοκαριστούν από τα δίχτυα του κυβερνητικού εργατοπατερισμού όσες δυνάμεις θέλουν έναν διαφορετικό ταξικό προσανατολισμό της συνομοσπονδίας. Βλ. *Τραπεζικό Βήμα*, Αρ. φύλλου 73, Σεπτέμβριος 1979.

«ανυπακοής προς τις αρχές». Προστέθηκε όμως στο ρεπερτόριο¹³⁰ των τακτικών του συνδικαλιστικού κινήματος η «πολιτική ανυπακοή».¹³¹

Στις 9 Αυγούστου οι επιτροπές για τη ΣΑΔΕΟ, η ΕΦΕΕ, η ΕΣΕΕ και άλλες εργατικές και πολιτικές οργανώσεις μαζί με την ΟΤΟΕ διοργάνωσαν πανεργατική συγκέντρωση στα Προπύλαια του Πανεπιστημίου Αθήνας. Η συγκέντρωση απαγορεύτηκε από την αστυνομία. Τα ΜΑΤ παραβίασαν το πανεπιστημιακό άσυλο και χτύπησαν τους συγκεντρωμένους που είχαν προλάβει να φτάσουν στα Προπύλαια και κινήγησαν στους γύρω δρόμους χιλιάδες προσερχόμενους πολλαπλασιάζοντας την ένταση και την έκταση των επεισοδίων και προβαίνοντας σε δεκάδες συλλήψεις τραπεζικών υπαλλήλων και άλλων εργαζομένων.

5.12 Κινητοποιήσεις 1980

Το 1980 σημειώθηκε για πρώτη φορά μετά τη μεταπολίτευση η επί δεύτερη χρονιά πτώση των πραγματικών αποδοχών των εργαζομένων (>/5% και σε αρκετές περιπτώσεις ως 10%).¹³² Συνέπεσε με την ένταση της διεθνούς πετρελαϊκής κρίσης, την αύξηση της ανεργίας στο βιομηχανικό τομέα (απολύσεις χιλιάδων είτε για οικονομικούς είτε για πολιτικούς λόγους). Οι εργάτες του ιδιωτικού τομέα μπροστά σε αυτή την κατάσταση διστάζουν να προβούν σε κινητοποιήσεις και η σκυτάλη περνάει στα χέρια των εργαζομένων των εργαζομένων του ευρύτερου δημόσιου τομέα και των τραπεζών ακόμη και των δημοσίων υπαλλήλων (π.χ. εκπαιδευτικών). Όμως σε πρώτη φάση οι

¹³⁰ Για τα ρεπερτόρια βλ. παραπάνω Tilly Ch. (1978), *ο.ε.π.*, σελ. 193-228. Βλ. επίσης και Piven Fr. (2001) «Μορφές εξουσίας και παγκοσμιοποίηση» στα πρακτικά του συνεδρίου στη μνήμη του Νίκου Πουλαντζά *Η Δημοκρατία Σήμερα*, Αθήνα, 30 Σεπτεμβρίου-2 Οκτωβρίου 1999, Θεμέλιο.

¹³¹ Η «πολιτική ανυπακοή» ως μορφή αντίστασης (παθητικής ή ενεργητικής) στην εξουσία και οι προϋποθέσεις νομιμοποίησής της είναι από τα πιο παλιά θέματα συζήτησης στην πολιτική θεωρία από την εποχή του Σωκράτη. Βλ. Vlastos Gr. (1974) "Socrates on Political Obedience and Disobedience." *The Yale Review*, No. 63 (June) pp 517-534 και McLaughlin R. J. (1976) "Socrates on Political Disobedience," *Phronesis* No. 21, σελ. 185-197. Βλ. επίσης Λοκ Τζ. (1990) *Δεύτερη πραγματεία περί κυβερνήσεως Δοκίμιο με θέμα την αληθινή αρχή, έκταση και σκοπό της πολιτικής εξουσίας*. Αθήνα: Γνώση.

Έτος	Μέσος πραγματικός μισθός (% μεταβολής)
1975	6,1
1976	8,7
1977	8,7
1978	9,4
1979	2,6
1980	-7,4
1981	-2,6

Πηγή: Καζάκος Π. (2001) *Ανάμεσα στο κράτος και την αγορά*. Αθήνα: Πατάκη, σελ.304

αγωνες είναι αποσπασματικοί και μεμονωμένοι. Μέσα σε ένα τέτοιο κλίμα όπου οι μαζικές δευτεροβάθμιες ομοσπονδίες προσπαθούν να συντονίσουν τις απεργιακές κινητοποιήσεις (μετά τη διάλυση των ΣΑΔΕΟ ήρθε η δημιουργία των "16 συνεργαζομένων ομοσπονδιών" και δημιουργήθηκε πρόσκαιρα στους Δ/Υ το σχήμα των ΣΕΔΟ), ακόμη και η επίσημη ΓΣΕΕ αισθάνθηκε ότι κάτι πρέπει να κάνει για πολλούς λόγους (π.χ. έβλεπε τον κίνδυνο αλλαγής κυβέρνησης και δικαστικής παρέμβασης, ή ακόμη και την εκ των έndon ανατροπή της καθώς πάρα πολλοί δεξιόι ψηφοφόροι στις τράπεζες και ΔΕΚΟ ψήφιζαν αριστερους συνδικαλιστές). Έτσι πήρε απόφαση για σύγκλιση του Γενικού Συμβουλίου που με τη σειρά του πήρε απόφαση "για την ενότητα του συνδικαλιστικού κινήματος και την εγγραφή των οργανώσεων" και "για την κήρυξη 24ωρης πανελλαδικής απεργίας στις 10 Νοεμβρίου 1980". Η απεργία είχε μεγάλη επιτυχία παρά την μη λήψη οργανωτικών και άλλων μέτρων από την επίσημη ΓΣΕΕ για την αποτελεσματική έκβασή της. Μέσα στο Δεκέμβριο έγιναν απεργίες στο δημόσιο (ΟΛΜΕ, ΔΟΕ, ΙΓΜΕ κα) καθώς και στη ΔΕΗ. Για το 1981 η κυβέρνηση είχε αποφασίσει να δώσει "προεκλογικές" αυξήσεις της τάξης του 12,5%+7,5% σε δύο δόσεις ενώ αναμενόταν πληθωρισμός της τάξης του 28-30%.¹³³

Στην απόφαση - διακήρυξη των 16 Εργατοϋπαλληλικών Ομοσπονδιών του Ιδιωτικού και Δημόσιου τομέα, ανάμεσα στα αιτήματα πρώτο-πρώτο είναι αυτό της καθιέρωσης Αυτόματης Τιμαριθμικής Αναπροσαρμογής Αποδοχών από το 1981 κατά τρίμηνο με γνήσιο τιμάριθμο.¹³⁴ Επίσης: "άμεση λήψη ριζικών μέτρων γι' αντιμετώπιση της ανεργίας, διεύρυνση της προστασίας των ανέργων...ν' αντιμετωπιστούν με συγκεκριμένα μέτρα οι συνέπειες της ανεργίας στους οικοδόμους, και γενικά στον ιδιωτικό και στον δημόσιο τομέα. Να καθιερωθεί πενθήμερη βδομάδα 40 ωρών, να μειωθούν ανάλογα τα μικρότερα ωράρια (...) Επίσης ζητείται "να παρθούν μέτρα για την βελτίωση των απαράδεκτων συνθηκών δουλειάς, πρόληψης των ατυχημάτων, ουσιαστικής προστασίας του περιβάλλοντος. Ν' αναλάβουν ουσιαστικό ρόλο οι επιθεωρήσεις εργασίας, με ενίσχυσή τους και με διεύρυνση του ρόλου των συνδικάτων στον έλεγχο συνθηκών δουλειάς. Να μπει τέρμα στην εργοδοτική τρομοκρατία στους τόπους δουλειάς." Αξίωση: "η κατάργηση των νόμων 330/76, 643/77 να καταργηθούν οι αντεργατικές διατάξεις του Ν. 3239/55. Να επικυρωθούν η 135 και οι άλλες διεθνείς συμβάσεις εργασίας. Να μπει τέρμα στην καρατόμηση των εργατικών διεκδικήσεων από τα διαιτητικά δικαστήρια. (...) 5) Οι Ομοσπονδίες μας καταγγέλλουν τη σκόπιμη αδράνεια και εγκατάλειψη των εργατικών αιτημάτων από τη διοίκηση της ΓΣΕΕ όπου

¹³³ Παπαδόπουλος Θάνος, "Μικρές οι ελπίδες για γρήγορη ανασύνταξη του συνδικαλιστικού κινήματος", εφημερίδα *Τραπεζικό Βήμα*, Αρ. φύλλου 88, Δεκ. 1980, σελ. 3
¹³⁴ Βλ. *Τραπεζικό Βήμα*. Αρ. φύλλου 86, Οκτ. 1980, σελ. 6.

ευθυγραμμίζεται με την Κυβέρνηση και τους εργοδότες. Μπροστά στην απομόνωσή της, υποχρεώνεται σε φραστική υιοθέτηση των αιτημάτων της τάξης μας, που κωδικοποίησαν με τους αγώνες τους οι ίδιοι οι εργαζόμενοι. Στόχος της είναι να αποπροσανατολίσει τους εργαζόμενους, να τους διασπάσει, να αναστείλει τους αγώνες, να χρεοκοπήσει αυτά τα αιτήματα. Απόδειξη, οι εργασίες του πρόσφατου Γενικού Συμβουλίου που, έκτός από τάλλα- έριξε στις καλένδες το ενωτικό αίτημα εγγραφής όλων των εκτός ΓΣΕΕ Ομοσπονδιών στη δύναμή της. Οι εργαζόμενοι χωρίς να αποπροσανατολιστούν, παρακολουθούν προσεκτικά τον τρόπο υλοποίησης των συνθημάτων που φραστικά υιοθετεί η ΓΣΕΕ. Ανάλογη τακτική ακολουθεί στον δημοσιοϋπαλληλικό χώρο και η ΑΔΕΔΥ"

Η έναρξη της δεκαετίας του '80 βρίσκει την ΟΤΟΕ σε απεργιακή κινητοποίηση μακράς διάρκειας (14.1.1980-24.2.1980) με αιτήματα οικονομικά και θεσμικά (κατάργηση του ελαστικού και επαναφορά του προηγούμενου σταθερού ωραρίου, μισθολογική αύξηση 15%, σύντμηση του συνολικού χρόνου προαγωγής των υπαλλήλων κατά δύο χρόνια κλπ).¹³⁵ Αυτή τη χρονιά ο πληθωρισμός τρέχει με 26,8% έναντι 24,8% το 1979 και για πρώτη φορά η ανεργία αυξάνεται σημαντικά από 1,9% το 1979 σε 2,8% το 1980 (αύξηση 47,4%). Είναι φανερό ότι σε ένδειξη «καλης θέλησης» για άλλη μια φορά η ηγεσία της ΟΤΟΕ διεκδικεί αυξήσεις χαμηλότερες από την άνοδο του τιμάριθμου, δημιουργώντας προηγούμενο και ανέβασμα των τόνων και των ενστάσεων στο εσωτερικό της. Παρ' όλα αυτά η κυβέρνηση δεν ήταν διατεθειμένη να υποχωρήσει εύκολα στην πίεση της ΟΤΟΕ.

Η ΟΤΟΕ αφήφισε τον αντιαπεργιακό Ν. 3239/55 και την υποχρεωτική διαιτησία που είναι η βασική κρατική παρέμβαση στα συνδικαλιστικά πράγματα της εποχής' κινητοποίησε τα μέλη της (συλλόγους και εργαζόμενους) σε μία σύγκρουση που πήρε μεγάλες διαστάσεις και ουσιαστικά αποτέλεσε έμπρακτη συμβολή στην προώθηση του γενικού εργατικού αιτήματος για εκδημοκρατισμό της εργατικής νομοθεσίας.¹³⁶ Μετά από 39 ημέρες απεργίας η κυβέρνηση ικανοποίησε εν μέρει τα αιτήματα της ΟΤΟΕ

¹³⁵ Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. «Ο μεγαλειωδέστερος αγώνας του κλάδου», *Τραπεζικό Βήμα*, φύλλο 78, Φεβρ.1980 καθώς και «Κανένας αγώνας δεν πάει χαμένος», *Αυγή*, 21.2.80. Εδώ θα πρέπει να τονιστεί ότι το αίτημα της μισθολογικής αύξησης προσέκρουε στη θεωρία περί ωρίμανσης που πρόβαλε ο τότε υπουργός Εργασίας Κ. Λάσκαρης που ουσιαστικά καταργούσε τη μισθολογική και βαθμολογική εξέλιξη των υπαλλήλων καθώς έδινε αυξήσεις μόνο 11% σε σύγκριση με άλλους κλάδους.

¹³⁶ Μια αρκετά προωθημένη και κριτική εκτίμηση του απεργιακού αγώνα και των δυνατοτήτων που άνοιξε για τα συνδικάτα διατυπώθηκε από την ομάδα «Τραπεζιτικός»: «Εργατικά αιτήματα και η νέα αντίληψη του συνδικάτου» και «Ο 'εκσυγχρονισμός' του τραπεζικού συστήματος και το εργασιακό καθεστώς», *Τραπεζικό Βήμα*, Περ.Γ', αρ. φύλλου 81-82, Απρ.-Μάιος 1980.

όσον αφορά τις αυξήσεις και την επαναφορά του παλιού ωραρίου. Στο 10^ο συνέδριο της ΟΤΟΕ που διεξήχθη αμέσως μετά τη λήξη της απεργίας εκφράστηκαν εκ νέου παλιότερα προβλήματα που οφείλονταν σε διαφορές νοοτροπίας, στρατηγικής και τακτικής αλλά και στην αυξανόμενη κομματικοποίηση των συνδικαλιστικών παρατάξεων. Τέτοια προβλήματα ήταν η μικροσυντεχνιακή λογική (αντιθέσεις πτυχιούχων και μη πτυχιούχων, μεγάλων και μικρών τραπεζών, ελληνικών και ξένων τραπεζών, κ.ο.κ.), το προεδροκρατούμενο σύστημα στη συγκρότηση και λειτουργία της Διοίκησης της ΟΤΟΕ, η διχαστική λογική του παραγοντισμού κλπ. Η απόπειρα αλλαγής του καταστατικού προς το αναλογικό σύστημα δεν σημείωσε επιτυχία καθώς δεν συγκεντρώθηκε η απαιτούμενη καταστατική πλειοψηφία.¹³⁷ Το συνέδριο αυτό μεταξύ άλλων ανέδειξε για πρώτη φορά γυναίκα στη θέση του προέδρου της ΟΤΟΕ (Ιωάννα Ζερβάκη από το χώρο της ΕΤΕ και στέλεχος της ΠΑΣΚΕ). Ανάλογα προβλήματα παρουσιάστηκαν κατά τη διεκδίκηση υπογραφής νέας συλλογικής σύμβασης για το 1981. Από τη μια η παρελκυστική τακτική των κυβερνητικών και εργοδοτικών διαπραγματευτών και από την άλλη οι

---

¹³⁷ Στις 16.5.80 κατατέθηκε από την Τεχνική Επιτροπή εκπονήσεως σχεδίου καταστατικού της ΟΤΟΕ πρόταση που προέβλεπε σε γενικές γραμμές τις εξής νέες ρυθμίσεις:

- Συγχώνευση Γενικού και του Εκτελεστικού Συμβουλίου σε ένα όργανο, τη Διοίκηση, που θα είχε τις αρμοδιότητες τους μέσα στις οποίες θα περιλαμβάνονταν το δικαίωμα κήρυξης απεργίας και αντιμετώπισης του θέματος της συλλογικής σύμβασης.
- Στη Διοίκηση θα μετείχαν αυτοδίκαια οι πρόεδροι ή οι εξουσιοδοτημένοι από το ΔΣ εκπρόσωποι των συλλόγων και τα υπόλοιπα μέλη της ήταν εκλεγόμενοι από το συνέδριο εκπρόσωποι ανά 50 ψηφίσαντα μέλη κάθε συλλόγου.
- Θα δημιουργείτο νέο όργανο, η Εκτελεστική Γραμματεία, με εισηγητικές και εκτελεστικές αρμοδιότητες και τα μέλη θα κατείχαν θέσεις εργασίας έχοντας την ευθύνη για τα διαχειρίσιμα των θεμάτων του τομέα τους (π.χ. οργανωτικό, ασφαλιστικά θέματα, αμοιβή εργασίας κλπ).
- Η Ε.Γ. θα εκλεγόταν από τη Διοίκηση και δικαίωμα υποψηφιότητας θα είχαν όλα τα μέλη της Διοίκησης.
- Όλα τα όργανα θα εκλέγονταν με το σύστημα της απλής αναλογικής.
- Κάθε σύλλογος θα εκπροσωπούσαν στο συνέδριο με ένα εκπρόσωπο ανά 50 μέλη.
- Στο συνέδριο και τη διοίκηση η δύναμη των ψήφων θα οριζόταν ανά 25 ψηφίσαντα μέλη και θα ίσχυε η πολλαπλή ψήφος (όπως συνέβαινε ως τότε στο Εκτελεστικό Συμβούλιο). Στην Ε.Γ. όλα τα μέλη θα είχαν μία ψήφο.

Η πρόταση των Προέδρων για το καταστατικό προέβλεπε ότι η διοίκηση θα αποτελείται από το Εκτελεστικό Συμβούλιο, δηλαδή ουσιαστικά και τυπικά από τους συλλόγους-μέλη της ΟΤΟΕ που θα εκλέγονται με σύστημα απόλυτα απλής αναλογικής εκπροσώπησης όλων των τραπεζικοϋπαλληλικών συλλόγων και μόνον. Η κριτική στην πρόταση της τεχνικής επιτροπής ήταν ότι επέβαλε από τα πάνω ένα σύστημα διοίκησης καταργώντας την αυτονομία των συλλόγων και ότι δημιουργεί δυσκίνητα σώματα που δεν θα μπορούν να αντιμετωπίζουν επείγουσες καταστάσεις (π.χ. άμεση απάντηση με απεργιακή κινητοποίηση όπως έγινε με το «διαφορικό ωράριο». Και για τις δύο προτάσεις, βλ. *Τραπεζικό Βήμα*, Περ.Γ', αρ. φύλλου 81-82, Απρ.-Μάιος 1980.

συγκρούσεις μεταξύ των παρατάξεων, των παραγόντων και των εκπροσώπων των εργαζομένων στις ξένες τράπεζες δυσχέραναν την διεκδίκηση της ικανοποίησης των αιτημάτων. Υπό την απειλή της πενθήμερης απεργιακής κινητοποίησης του Νοεμβρίου και της μετεξέλιξής της σε απεργία διαρκείας, η κυβέρνηση και οι διαπραγματευτές των εργοδοτών συμφώνησαν να δοθεί αύξηση μισθών κατά 20% σε δύο δόσεις, να αυξηθεί το επιστημονικό επίδομα από 17% σε 20%, να επεκταθεί σε όλες τις παντρεμένες γυναίκες το επίδομα γάμου ανεξάρτητα από βαθμούς και να υπάρξει μέριμνα για ίδια εξέλιξη ανδρών και γυναικών. Τέλος, ικανοποιήθηκε κατά μεγάλο μέρος το μεταφερθέν από την προηγούμενη απεργία αίτημα της σύντμησης κατά ένα έτος του συνολικού χρόνου της βαθμολογικής εξέλιξης των εργαζομένων. Στη συνεδρίαση της διοίκησης της ΟΤΟΕ (19/12/1980) υποβλήθηκαν τρεις διαφορετικές προτάσεις από διαφορετικές ομάδες συλλόγων: η πρώτη (ΕΤΕ, ΑΤΕ, μικρές και ορισμένες ξένες τράπεζες) πρότεινε αποδοχή της κυβερνητικής και εργοδοτικής πρότασης και άμεση διεκδίκηση των στόχων που δεν επιτεύχθηκαν, η δεύτερη (Εμπορική, Κρήτης, Chase Manhattan και Wenstminster) πρότεινε την πραγματοποίηση τριήμερης απεργίας για το διάστημα 22,23 και 24/12 για την ικανοποίηση του συνόλου των αιτημάτων και σε περίπτωση αρνητικής εξέλιξης νέα συνεδρίαση του Εκτελεστικού Συμβουλίου αμέσως μετά το τέλος της Χριστουγεννιάτικης περιόδου για παραπέρα κλιμάκωση των κινητοποιήσεων, και, τέλος, η τρίτη (Πίστεως, Επενδύσεων και Bank of Chicago) πρότεινε την πραγματοποίηση απεργίας από την 22/12 ως την 31/12/1980 με αποστολή επιστολής στον πρωθυπουργό για τη σύσταση επιτροπής που θα εξέταζε τη σύντμηση του χρόνου υπηρεσίας και την αναμόρφωση του μισθολογίου. Παρ' όλο που, λόγω του πλειοψηφικού συστήματος σε πολλούς συλλόγους και της προεδροκρατίας στην ΟΤΟΕ, δεν είναι εμφανής η κομματικοποίηση, μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι προδιαγράφονται οι τάσεις που στο πολύ σύντομο μέλλον θα εξελιχθούν στις σημερινές κομματικές συνδικαλιστικές παρατάξεις και στις προσπάθειες συγκρότησης νέων αυτόνομων συνδικαλιστικών σχημάτων. Αυτή η υπόθεση μπορεί να επαληθευτεί αν δούμε τόσο τις προτάσεις επί της μορφής πάλης όσο και της επιλογής των προς διεκδίκηση αιτημάτων. Υπάρχει μία τάση σύμπλευσης συντηρητικών και σοσιαλιστών (χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν υπάρχουν διαφοροποιήσεις και, μάλιστα, μεγάλες) στη χρήση ήπιων και βραχείας διάρκειας απεργιακών κινητοποιήσεων.¹³⁸ Υπάρχει επίσης μία τάση

¹³⁸ Σε πολλές περιπτώσεις η τακτική των σοσιαλιστών συνδικαλιστών υπαγορεύεται από μια προεκλογική ανάγκη να μην δίνεται λαβή για προπαγάνδα εναντίον του ανερχόμενου ΠΑΣΟΚ που στοχεύει στην προσέλκυση μεγάλης μερίδας ψηφοφόρων μεταξύ ΠΑΣΟΚ και Ν.Δ. Έτσι, στο πλαίσιο αυτό, βλέπουμε συνδικαλιστές οι οποίοι πίεζαν για πιο σκληρή απεργιακή γραμμή στην απεργία των 39 ημερών να προτείνουν ήπιες μορφές αγώνα ή και την αναστολή απεργιών, τόσο στο χώρο των τραπεζών όσο και γενικότερα, προκειμένου να μην διαταραχθεί το «ήπιο κλίμα». Εξάλλου η προοπτική ανόδου του ΠΑΣΟΚ στην

που δείχνει τη μελλοντική τακτική της ΕΣΑΚ να προτείνει απεργιακές κινητοποιήσεις που να έχουν μεν συγκεκριμένη διάρκεια αλλά να διεκδικείται το σύνολο των αιτημάτων.¹³⁹ Τέλος, προδιαγράφηκε η τάση μιας μερίδας του ανεξάρτητου συνδικαλιστικού ρεύματος να προτείνει απεργίες μεγάλης διάρκειας και να αναδεικνύει συγκεκριμένα θέματα αιχμής που να αφορούν το σύνολο του προσωπικού των τραπεζών (ή της τράπεζας) προσπαθώντας να ενώσει όλες τις ειδικότητες και τις κατηγορίες.

Μεγάλες μάχες έδωσαν για μια ακόμη χρονιά οι εργαζόμενοι στις μικρές ελληνικές και στις ξένες τράπεζες. Στο στόχαστρο των Διοικήσεων και των Γενικών Διευθυντών τους βρέθηκαν τα μέλη των προεδρείων των συλλόγων, πολλά από τα οποία απολύθηκαν με συνοπτικές (ακόμη και προφορικά) διαδικασίες. Στην Grindlays Bank η διοίκηση της απαγόρευσε στην πρόεδρο του συλλόγου να παραστεί ως εκλεγμένη αντιπρόσωπος στο 10^ο συνέδριο της ΟΤΟΕ, παρ' όλο που ήταν μέλος του απερχόμενου εκτελεστικού της συμβουλίου. Στη Γενική Τράπεζα η διοίκηση προσπάθησε να παραποιήσει τον ατομικό φάκελλο του Προέδρου και του Γενικού Γραμματέα και να τους εμφανίσει αναξιόπιστους για την υπηρεσία. Το 10^ο συνέδριο με ψήφισμά του κατηρίασε αυτές τις πρακτικές και κατέθεσε μηνύσεις σε συνεργασία με τη ΦΙΕΤ.¹⁴⁰

Η Bank of Nova Scotia αρνήθηκε να δώσει αυτά που είχε υποσχεθεί. Αντί αυτού έστειλε αντιπροσώπους της, οι οποίοι ζητούσαν από το Σύλλογο να υπογράψει μία σύμβαση με την οποία η μεν τράπεζα θα αύξανε το ποσοστό «επιβράβευσης» από 2%-10% σε 5%-10%, ενώ ο Σύλλογος θα αναλάμβανε την υποχρέωση να μην προβάλλει άλλες διεκδικήσεις κατά τη διάρκεια της συμβάσεως. Επίσης υποσχέθηκε ότι εντός του 1980 θα ρυθμιζόταν και το θέμα του οργανισμού, όπως προβλεπόταν από τη Συλλογική Σύμβαση Εργασίας. Ο Σύλλογος αντιπρότεινε η συμφωνία να πάρει τη μορφή Συλλογικής Σύμβασης

κυβερνητική εξουσία καλλιεργούσε άλλου τύπου προσδοκίες σε μέρος του εκλογικού σώματος (διορισμοί, μεταθέσεις κλπ.) καθώς και καλλιέργεια της αντίληψης ότι οι απεργίες θα αποσταθεροποιούσαν την «κυβέρνηση της αλλαγής».

¹³⁹ Σε συνέντευξή του στον γράφοντα ο πρώην γενικός γραμματέας της ΟΤΟΕ Σωτ. Σιώκος (μέλος της ηγετικής ομάδας του ΚΚΕ στο συνδικαλιστικό χώρο) παραδέχθηκε ότι στην κομμουνιστική αριστερά – και ιδιαίτερα στις τράπεζες – «θεοποιούσαμε την τακτική (...) ενώ αυτό ήταν λάθος: δηλαδή, διαιρούσαμε τους εργαζόμενους και το συνδικαλιστικό κίνημα με βάση την en bloque, ας το πούμε έτσι, οπτική μας για το περιεχόμενο και την τακτική, ενώ στην τακτική έπρεπε να είμαστε ευέλικτοι και να είχαμε ευήκοον ους απέναντι στα κελεύσματα της βάσης και των άλλων δυνάμεων.» Ο ίδιος θεωρεί ότι η κομμουνιστική αριστερά – και δεν αποποιείται τις ευθύνες του – χαρακτηριζόταν «από έναν συντηρητισμό (...) απέναντι στις μεγάλες μορφές πάλης αν δεν συνοδεύονταν από και από ανάλογη οργανωτική δουλειά και πρακτική πολιτική μέσα στους χώρους εργασίας.»

¹⁴⁰ Βλ. *Τραπεζικό Βήμα*, Περ. Γ', αρ.φυλλου 81-82, Μαρ.-Απρρ. 1980.

Εργασίας, σύμφωνα με το Ελληνικό εργατικό δίκαιο, αλλά η πρόταση αυτή απορρίφθηκε από την τράπεζα. Η ολλανδική Algemene απαίτησε όσο θα διαρκούν οι διαπραγματεύσεις για την υπογραφή σύμβασης και οργανισμού, ο Σύλλογος να δεσμευτεί ότι δεν θα γίνουν κινητοποιήσεις. Επιπλέον βάζει τους όρους της ότι αν δεν γίνει δεκτή η υποβολή της δήλωσης του συλλόγου τότε δεν θα εντάξει το προσωπικό και δεν θα καταργήσει τις διμερείς συμβάσεις. Επίσης η τράπεζα προχώρησε στην απόλυση της Συμβούλου του Συλλόγου, με δικαιολογία του τύπου «έχει άγχος, καπνίζει πολύ κλπ.» Μετά από όλα αυτά ο Σύλλογος κήρυξε τριήμερη απεργία.

5.13 Κινητοποιήσεις 1981

Η τελευταία χρονιά της θητείας της κυβέρνησης της ΝΔ χαρακτηρίστηκε από την ένταση της οικονομικής ύφεσης. Ο πληθωρισμός, παρ' όλο που μειώθηκε σε σχέση με το 1980, παρέμεινε στο υψηλό επίπεδο του 22,5% ενώ με το κλείσιμο επιχειρήσεων και την ένταση της οικονομικής ύφεσης και αναδιάρθρωσης στην Ευρώπη, η ανεργία εκτινάσσεται ξαφνικά στο 4,0% από 2,8% σε σχέση με το 1980.¹⁴¹ Η πρώτη ύλη για την αναζωπύρωση των κοινωνικο-πολιτικών συγκρούσεων υπήρχε.

Μια σειρά από πολιτικές κινήσεις της κυβέρνησης δείχνουν ότι θα παίξει το προεκλογικό χαρτί παράλληλα με προσπάθειες περικοπής κεκτημένων δικαιωμάτων ή υπαναχωρήσεις από δεσμεύσεις. Μια τέτοια περίπτωση ήταν η αιφνίδια υπαναχώρηση του υπουργού Κοινωνικών Ασφαλίσεων κ. Γ. Αποστολάτου από τη δέσμευση για επίλυση του ασφαλιστικού προβλήματος των εργαζομένων στην Εμπορική Τράπεζα. Ο σύλλογος είχε προτείνει δύο λύσεις. Η πρώτη ήταν η απεμπλοκή από το ΙΚΑ και η δημιουργία Ταμείου Κύριας Ασφάλισης. Η δεύτερη ήταν η δημιουργία «ειδικού καθεστώτος» στο πλαίσιο του ΙΚΑ κατά το πρότυπο του ταμείου της Ολυμπιακής. Η κυβέρνηση υπαναχώρησε και έδωσε την εξουσιοδότηση στον τότε Πρόεδρο του Διοικητικού Συμβουλίου της Εμπορικής Τράπεζας κ. Βουρλούμη να εξεύρει λύση «εναρμονισμένη στη γενικότερη ασφαλιστική πολιτική της κυβερνήσεως». Η έκτακτη γενική συνέλευση που συγκάλεσε το ΔΣ του Συλλόγου στο κτήριο της ΟΤΟΕ ήταν επιτυχημένη από άποψη προσέλευσης (ξεπερνούσε τα 1000 μέλη). Στην απόφαση της συνέλευσης τονίζονταν και υπενθυμιζόταν ότι «α) οι λύσεις που προτάθηκαν ήταν γνωστές στους αρμόδιους παράγοντες από τον Ιούλιο του 1980» και «β) αποτέλεσαν την βάση εισήγησης, που ο Υπουργός Συντονισμού, ενεργώντας στα πλαίσια της

¹⁴¹

Βλ. Κορρές Γ. και Χιόνης Δ. (2003), *ο.ε.π.*, σελ. 264.

εντολής του Πρωθυπουργού ύστερα από αίτηση της ΟΤΟΕ κατά τη διάρκεια απεργιακής μας κινητοποίησης, ανέθεσε σε υπηρεσιακούς παράγοντες».¹⁴²

Στις 15 Σεπτεμβρίου έγινε τελικά η δίκη της ηγεσίας της ΟΤΟΕ με την κατηγορία της παραβίασης των ν. 3239/55 και 330/76 και του άρθρου 183 του Ποινικού Κώδικα για παρότρυνση σε απείθεια κατά της Αρχής κατά την απεργία των 39 ημερών. Ύστερα από μια δωρη περίπου διαδικασία το δικαστήριο κήρυξε παμψηφεί αθώους τους κατηγορούμενους. Συγκλονιστικό ήταν το γεγονός ότι οι μοναδικοί μάρτυρες κατηγορίας που παρουσιάστηκαν λειτούργησαν τελικά ως μάρτυρες υπεράσπισης «υπογραμμίζοντας το νόμιμο της απεργίας και την παντελή αδυναμία του κατηγορητηρίου.»¹⁴³ 24ωρη πανελλαδική απεργία και συγκέντρωση-πορεία στην Αθήνα πραγματοποιήθηκαν με μεγάλη επιτυχία την ημέρα της δίκης θυμίζοντας σε όγκο τις συγκεντρώσεις και πορείες της απεργίας των 39 ημερών. Παράλληλα, η FIET έστειλε τηλεγράφημα συμπαράστασης με το οποίο τονιζόταν ότι «οι κατηγορίες που γίνονται 18 μήνες μετά την απεργία, είναι καταφανείς καταπατήσεις των αρχών και των μέτρων της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας. Απαιτούμε την άρση των κατηγοριών και το σεβασμό από την ελληνική κυβέρνηση των διεθνώς αναγνωρισμένων αρχών, σχετικά με τα συνδικαλιστικά δικαιώματα και τις ελευθερίες.»

5.13 Συμπεράσματα από την πρώτη περίοδο της μεταπολίτευσης (κυβερνήσεις ΝΔ 1974-1981).

Η πρώτη, λοιπόν, περίοδος της μεταπολίτευσης αναδεικνύει μια σειρά απαντήσεων στα ερωτήματά μας.

Κατ' αρχήν, σ' αυτή την περίοδο βλέπουμε να αναδύεται ένα κοινωνικό κίνημα και να καταφέρνει ως ένα βαθμό να πετύχει τους στόχους του (μισθολογικές αυξήσεις, μείωση των ημερών εργασίας σε πέντε, κατοχύρωση δικαιωμάτων και περιγραφή υποχρεώσεων των εργαζομένων μέσω των οργανισμών προσωπικού κ.α.) και να αντισταθεί σε πρώτη φάση αποτελεσματικά απέναντι στις απόπειρες περικοπής δικαιωμάτων και αναδιάρθρωσης των εργασιακών σχέσεων με πρώτη την προσπάθεια εισαγωγής ευέλικτου («διαφορικού») ωραρίου. Αυτό το κοινωνικό κίνημα, όμως, δεν έχει σαφή χαρακτηριστικά όσον αφορά την στρατηγική και τις τακτικές του, την οργανωτική πολιτική και δόμησή του και, κυρίως, την εσωτερική κοινωνική διαμόρφωση της ταυτότητάς του, παρ' όλο που τα μέλη του στην πλειονότητα τους αντιλαμβάνονται, έστω και υποτυπωδώς ή/και με συντεχνιακό τρόπο, ότι

¹⁴² Βλ. *Τραπεζικό Βήμα*, Περ. Γ', Αρ. φύλλου 90, Φεβρουάριος 1981.

¹⁴³ Βλ. *Τραπεζικό Βήμα*, Περ. Γ', Αρ. φύλλου 97, Σεπτέμβριος 1981

ανήκουν στην εργατική τάξη με την ευρύτερη έννοιά της. Παρά την ανοιχτή ή καλυμμένη κυριαρχία των πολιτικών κομμάτων μέσω των συνδικαλιστικών παρατάξεών τους, οι εσωτερικές «δομές των πολιτικών ευκαιριών» είναι ακόμη ευνοϊκές για την ύπαρξη και δράση των ανεξάρτητων συνδικαλιστών και αυτόνομων συνδικαλιστικών σχημάτων, ιδιαίτερα στο χώρο των τραπεζών όπου ο ρόλος των προσώπων είναι ακόμη σημαντικός λόγω του πλειοψηφικού συστήματος εκλογής που υποχρεώνει τις κομματικές παρατάξεις να αναζητήσουν επικεφαλής εκτός των άμεσων χώρων επιρροής. Έτσι συνδικαλιστές με γνώσεις και πείρα καταφέρνουν να επιβληθούν, ιδίως σε χώρους όπου τα κριτήρια πρόσληψης είναι διαφορετικά από αυτά του δημοσίου (π.χ. ιδιωτικές ελληνικές και ξένες τράπεζες). Τα προβλήματα που υπάρχουν για το κοινωνικό κίνημα του συνδικαλισμού των τραπεζικών υπαλλήλων σχετίζονται με την οργάνωση της διαδικασίας και των δομών κινητοποίησης και με τις διαδικασίες πλαισίωσης. Ενώ οι δομές και οι διαδικασίες κινητοποίησης παραμένουν παραδοσιακές (προεδροκρατία και πλειοψηφικό σύστημα ανάδειξης των ηγεσιών της ομοσπονδίας και των συλλόγων, καθοδήγηση του κινήματος «από τα πάνω» μέσω των κομματικών μηχανισμών κ.α.), η αυθόρμητη κίνηση των μαζών «παρασέρνει» πολλές φορές τις ηγεσίες σε στρατηγικές και τακτικές αγωνιστικής διεκδίκησης που ξεπερνούν την «παράδοση» (απεργίες διαρκείας κ.α.) αλλά που δεν καταφέρνουν να δημιουργήσουν μια συνέχεια και να υπερβούν με «από τα κάτω» πρωτοβουλίες αυτό το πλαίσιο.

Στο επίπεδο των σχέσεων κράτους και κινήματος, βλέπουμε μια διαλεκτική διαχείρισής τους που περιλαμβάνει τόσο την καταστολή όσο και την ενσωμάτωση, με συχνή χρήση της πρώτης πρακτικής και περιθωριακή χρήση της δεύτερης. Στην πρώτη εντάσσεται πρώτα απ' όλα το νομικό οπλοστάσιο (ν. 6/1975, ν. 85/1975, ν. 330/76 κ.α.) που περιλαμβάνει την ασφυκτική ρύθμιση του συνδικαλιστικού δικαιώματος, την επιβολή σοβαρών περιορισμών στην άσκηση του δικαιώματος της απεργίας με την πρόβλεψη αστικών και ποινικών κυρώσεων, την επισήμοποίηση του εργοδοτικού δικαιώματος της ανταπεργίας (lock-out), την ουσιαστική απαγόρευση της απεργίας με την προσφυγή σε ασφαλιστικά μέτρα, την κήρυξη από τα δικαστήρια σειράς απεργιών ως παρανόμων και καταχρηστικών με συνέπεια τις μαζικές απολύσεις συνδικαλιστών/τριών του ιδιωτικού τομέα (κυρίως στις βιομηχανίες). Επίσης, η χρήση του κατασταλτικού μηχανισμού του κράτους (αστυνομία, αύρες και MAT για τη διάλυση των μαζικών συγκεντρώσεων και διαδηλώσεων) ήταν ιδιαίτερα έντονη.¹⁴⁴ Στη δεύτερη εντάσσονται μια σειρά πρακτικών που, άλλες

¹⁴⁴ Για την διάκριση μεταξύ κατασταλτικού και ιδεολογικού μηχανισμού του κράτους βλ. Althusser L. (1971) "Ideology and Ideological State Apparatuses (Notes towards an

επιτυχώς και άλλες όχι, αποσκοπούν στον προεταιρισμό των συνδικαλιστικών οργανώσεων και την συνέχιση της πολιτικής κυριαρχίας της αστικής τάξης μέσα από την επιβολή της ιδεολογίας της στις λαϊκές εργατικές τάξεις και την αναγνώρισή της από αυτές ως δική τους. Στην παρούσα φάση αυτή η επιβολή δεν είναι οριστική καθώς δεν προτείνονται τα σχήματα εκείνα που θα μπορούσαν να περιγράψουν μια κοινωνία στην οποία θα κατοχυρώνονται ορισμένα άμεσα υλικά συμφέροντα των εργαζομένων και θα δίνεται η δυνατότητα στους εκπροσώπους τους να συμβάλλουν στη λήψη των επιχειρηματικών αποφάσεων, κάτι που θα επιχειρήσει στη δεύτερη οκταετία της μεταπολίτευσης το με εκπληκτική ταχύτητα ανερχόμενο και μαζικοποιούμενο ΠΑΣΟΚ, το οποίο για ένα μεγάλο διάστημα θα επιβάλλει ως υλική δύναμη την αστική ιδεολογία αποδιαρθρώνοντας, αναδιατάσσοντας, ανασυνθέτοντας και ενοποιώντας τις κοινωνικές πρακτικές των εργατικών τάξεων προς όφελος της αναπαραγωγής του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Αυτή η διαδικασία, που στη Δυτική Ευρώπη θα διαρκούσε ως τις αρχές της δεκαετίας του '80, θα ενταθεί στην Ελλάδα της περιόδου 1981-1985 και θα αρχίζει να εξασθενεί μετά το 1985 ως τα τέλη της δεκαετίας του '90 όταν θα αλλάξουν οι όροι της πολιτικής και κοινωνικής εκπροσώπησης.¹⁴⁵

5.14 Το ΠΑΣΟΚ στην κυβέρνηση: οι πρώτες συγκρούσεις.

Η τετραετία 1981-1985 είναι η τετραετία που θα μείνει στην ιστορία ως η τετραετία των μεγάλων προσδοκιών αλλά και των μεγάλων αντιφάσεων που θα οδηγήσει στη διάψευσή τους για ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού που τις είχε ασπαστεί. Η άνοδος του ΠΑΣΟΚ στην κυβερνητική εξουσία σηματοδοτεί την είσοδο σε μια νέα εποχή. Η μετά το 1981 περίοδος της διακυβέρνησης της χώρας από το ΠΑΣΟΚ και τις κυβερνήσεις του Α. Παπανδρέου χαρακτηρίζεται από στοιχεία τομής αλλά και συνέχειας στη σχέση κυβέρνησης και συνδικαλιστικού κινήματος και στη σχέση κομμάτων και συνδικάτων. Η άνοδος του ΠΑ.ΣΟ.Κ. δεν ανέτρεψε ριζικά τη μεταπολιτευτική συγκυρία, αλλά διατήρησε τη στρατηγική της σταθεροποίησης του αστικού κράτους δικαίου και της συνέχισης του αστικού εκσυγχρονισμού, μεταβάλλοντας όμως τον τρόπο διαχείρισής του.

Investigation),” *Lenin and Philosophy and Other Essays*. New York: Monthly Review Press [Ελλ. Έκδοση στο Althusser L. (1977) *Θέσεις 1964-1975*. Αθήνα: Θεμέλιο.]

¹⁴⁵ Βλ. Σακελλαρόπουλος Σ. και Σωτήρης Π. (2005) «Ο μετασχηματισμός των σύγχρονων πολιτικών κομμάτων και η ανάδυση του κόμματος-δικτύου.» *Πολιτική Επιστήμη*. Τεύχ. 1, σελ. 102-119.

Η διαχείριση και η αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης προς όφελος του κεφαλαίου συνολικά προϋποθέτη ως πρώτη προτεραιότητα την πολιτική και ιδεολογική νομιμοποίηση της κρατικής εξουσίας και των φορέων της. Η στρατηγική του ΠΑ.ΣΟ.Κ. εξασφάλισε την πολιτική και ιδεολογική νομιμοποίηση, εξαιτίας του νέου τρόπου άσκησης της πολιτικής εξουσίας που εφάρμοσε. Όπως θα δούμε στη συνέχεια: η «σκληρή» οικονομική πολιτική συνοδεύεται από κάποια παραχώρηση «οικονομικής δημοκρατίας», ο «διάλογος» και η «αμοιβαία προσέγγιση» του κράτους με τον πολίτη γίνεται καθημερινή επίκληση, η χειραγώγηση της εργατικής τάξης από το κράτος γίνεται με τρόπο «δημοκρατικό» και «φιλελεύθερο».¹⁴⁶ Ο νέος τρόπος άσκησης της αστικής πολιτικής εξουσίας εξασφαλίζει την αναγκαία νομιμοποίηση ακόμη και στα πιο σκληρά και αντιλαϊκά οικονομικά μέτρα, ακόμη και όταν το κράτος θα επέμβει, όπως το 1985, με τους κατασταλτικούς μηχανισμούς του (δικαστήρια) προκειμένου να απομονωθούν πολιτικά οι διαφωνούντες και να απονομιμοποιηθούν οι απεργίες ως «πλήγμα κατά της κυβέρνησης της αλλαγής».

Ως μια κατ' αρχήν τομή μπορεί να θεωρηθεί ότι, σύμφωνα με τις προγραμματικές της δηλώσεις, η πρώτη κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ, διακήρυσσε πως βασικός στόχος της είναι «η κοινωνική απελευθέρωση του εργαζόμενου ελληνικού λαού» και ότι ο συνδικαλισμός αποτελεί ένα από τα τρία βήματα της δημοκρατίας.¹⁴⁷ Η νέα κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ χρησιμοποίησε το υπάρχον νομικό πλαίσιο για την αντικατάσταση της διοίκησης της ΓΣΕΕ με νέα, στην οποία συμμετείχαν, με βάση τη δικαστική απόφαση όλες οι μέχρι τότε αποκλεισμένες από τη διοίκηση της συνομοσπονδίας συνδικαλιστικές παρατάξεις της αριστεράς. Η παράταξη της ΠΑΣΚΕ έλαβε τη μερίδα του λέοντος των εδρών (28 από τις 45)¹⁴⁸ και αποτελούσε την αυτοδύναμη ηγεμονεύουσα δύναμη στο συνδικαλιστικό κίνημα («κατά τεκμήριο» πλειοψηφούσα)¹⁴⁹. Η εξέλιξη αυτή προοίεζε για την παραπέρα πορεία. Αν στο χρονικό διάστημα 1974-1981 πλάι και ενάντια στον, παλαιού τύπου, κυβερνητικό πατερναλιστικό συνδικαλισμό¹⁵⁰ δημιουργήθηκαν οι κομματικές

¹⁴⁶ Βλ. Κυπριανίδης Τ. και .Θ. Τσεκούρας (1983) «Το ΠΑΣΟΚ και η νέα ιδεολογική συγκυρία», *Θέσεις*, τ. 3, Απρ.-Ιούν. www.theseis.gr

¹⁴⁷ Από κοινού με τη βουλή και την τοπική αυτοδιοίκηση: ΠΑΣΟΚ (1981)

Προγραμματικές δηλώσεις της Κυβέρνησης της Αλλαγής, Αθήνα, σελ. 5.

¹⁴⁸ Η νέα σύνθεση της διοίκησης της ΓΣΕΕ είχε ως εξής: ΠΑΣΚΕ 27, ΕΣΑΚ 4, Έκπτωτη διοίκηση 4, ΑΕΜ 3, Χουντικοί “συνδικαλιστές” 3, “επίσημοι” συνδικαλιστές της ΝΔ 2, ανεξάρτητοι της Αριστεράς 2, βλ. χρονικό του Β., Τζανετάκου στο Κουκουλές Γ.Φ. και Τζαννετάκος Β., 1986, *ο.ε.π.*, σσ 91-3.

¹⁴⁹ Βλ. Λιβιεράτος Δ., 1997, *ο.ε.π.*, σσ 133-6.

¹⁵⁰ Ο πατερναλιστικός συνδικαλισμός αντιστοιχούσε σε μια περίοδο που ξεπεράστηκε με την άνοδο του οργανωμένου καπιταλισμού και του κράτους πρόνοιας. Τότε μια μερίδα εργοδοτών είχε συναίσθηση του ότι οι εργαζόμενοι δεν ήταν μόνο ένα ακόμη εμπόρευμα

συνδικαλιστικές παρατάξεις της αντιπολίτευσης, μετά το 1981 η κομματικοποίηση συνδυάστηκε με τη λογική του, νέου τύπου, κυβερνητικού συνδικαλισμού δημιουργώντας έτσι ένα ιδιαίτερα ασφυκτικό πλαίσιο για ανεξάρτητους συνδικαλιστές και παρατάξεις. Η δομή των πολιτικών ευκαιριών ως εξωτερικός παράγοντας διευκόλυνσης ή παρεμπόδισης δράσης για το συνδικαλιστικό κίνημα διαφοροποιείται. Το συνδικαλιστικό κίνημα θα αναγνωριστεί ως ένα από τα τρία «βάθρα της δημοκρατίας». Το πέρασμα του αστικού κράτους από τη βίαιη «κατάργηση» του εργατικού κινήματος στη διαχείριση μιας πολιτικής ταξικής αντιπαράθεσης και στην ενσωμάτωση στο νέο πλαίσιο των κομμάτων της αντιπολίτευσης είναι το κεντρικό χαρακτηριστικό της περιόδου που κατέληξε στην άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην κυβερνητική εξουσία.¹⁵¹ Η συναίνεση θα έχει το προβάδισμα σε σχέση με την καταστολή και η δύναμη της πειθούς θα αντικαταστήσει σε μεγάλο βαθμό τη δύναμη της βίας.¹⁵² Ο συνδικαλιστής θα αποτελέσει μια νέα φιγούρα στους

αλλά κάτι παραπάνω, και, με την έννοια αυτή, δρούσαν ως στοργικοί «πατέρες» και πρόσφεραν παροχές υπό τον όρο της «αμοιβαιότητας» και της «ανταπόδοσης της υποχρέωσης» με τη μορφή της αφοσίωσης στην εταιρεία (στο χώρο των τραπεζών κλασική ήταν η περίπτωση του Στρατή Ανδρεάδη που φρόντισε για την ανάπτυξη θεσμών πρόνοιας για το προσωπικό των τραπεζών του συχνά χωρίς να πιεστεί ιδιαίτερα από το σύλλογο, π.χ. κυλικείο και εστιατόριο με τιμές κόστους, παιδικός σταθμός κλπ.). Αντιστοίχα εμφανίστηκε και ο τύπος του «εργατοπατέρα» συνδικαλιστή που «φρόντιζε» τους ψηφοφόρους του οι οποίοι δεν ήταν σε θέση, είτε για λόγους έλλειψης γνώσεων και χαμηλού εκπαιδευτικού επιπέδου είτε για λόγους οικογενειακών βαρών, να αυτοοργανωθούν και να διεκδικήσουν αδιαμεσολάβητα την επίλυση των προβλημάτων τους. Για μια ανάλυση του «βιομηχανικού πατερναλισμού» σε άλλο κοινωνικο-οικονομικό πλαίσιο, βλ. Tone A. (1997) *The Business of Benevolence: Industrial Paternalism in Progressive America*, Ithaca, NY: Cornell University Press. Επίσης, για τον ελληνικό «πατερναλιστικό συνδικαλισμό» και το ρόλο του κράτους, βλ. Katsanevas, Th. (1984) *Trade Unions in Greece*. Athens: National Centre of Social Research και Κατσανέβας, Θ. (1981) *Το σύγχρονο συνδικαλιστικό κίνημα*. Αθήνα: Νέα Σύνορα.

¹⁵¹ Βλ. Λινάρδος-Ρυλιμόν Π., (1982), «Το κράτος του ΠΑΣΟΚ και η εργατική τάξη», *Θέσεις*, Τεύχ.1 Οκτ.-Δεκ.

¹⁵² Η δύναμη της βίας δεν παύει να χρησιμοποιείται. Όταν η συναίνεση στα κελεύσματα της κρατικής εξουσίας δεν επιτυγχάνεται με το «διάλογο» η προσφυγή στη βία μοιάζει αναπόφευκτη, ιδιαίτερα δε όταν ο συσχετισμός δυνάμεων είναι δυσμενής σε βάρος της αδύνατης πλευράς που στην προκειμένη περίπτωση είναι η εργασία: «Με τη βοήθεια της αποτελεσματικής παραστρατιωτικής οργάνωσης της αστυνομίας (ΜΑΤ, αύρες κλπ.), που επιτεύχθηκε πολύ γρήγορα, η πολιτική εξουσία απόκτησε τη νόμιμη δυνατότητα βίαιης καταστολής, χωρίς να είναι αναγκασμένη να φτάσει στα άκρα της αστικής νομιμότητας. Στρατηγική που εφαρμόζεται με μεγάλη επιτυχία στη δυτική Ευρώπη. Τα παραδείγματα είναι άφθονα. Οι αστυνομίες επιτυγχάνουν πια κανονικές στρατιωτικές επιχειρήσεις όπως στη Δ. Γερμανία στην περίπτωση των διαδηλώσεων κατά της κατασκευής του νατοϊκού αεροδρομίου της Φραγκφούρτης ή "κατά των διαδηλώσεων ενάντια στην κατασκευή αντιδραστήρων η αποθήκευσης ραδιενεργών καταλοίπων: Wyhl, Brockdorf κλπ., ποινικοποιώντας συγχρόνως την πολιτική αντιπαράθεση (κάτι που εγκυμονεί και ο περίφημος νόμος περί «κοινωνικοποιήσεων») επεκτείνοντας τα εξουσιαστικά πλαίσια της αστικής νομιμότητας». Βλ. Χαράλάμπης Δ., (1983) «Η θέση του στρατού στη δομή της κρατικής εξουσίας στην Ελλάδα μετά το δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο», *Θέσεις*, Τεύχ.4, Ιούλ.-Σεπ.

χώρους εργασίας, που σε πολλές περιπτώσεις «θα λύνει και θα δένει» μέσω των νέων πελατειακών σχέσεων μεταξύ κυβερνώντων – κλαδικών οργανώσεων και ψηφοφόρων. Επίσης, μια νέα πρακτική που εισήχθη στα συνδικαλιστικά ήθη ήταν αυτή της ανοιχτής και μαζικής απεργοσπαστικής δράσης με κυβερνητική και κομματική στήριξη που μετέβαλε τα συνδικάτα σε πεδία μάχης δημιουργώντας έτσι “προηγούμενο” για τις διαφορετικές, κάθε φορά, κυβερνήσεις που θα αντλούσαν στο εξής ενεργό υποστήριξη των πολιτικών τους μέσα από την κινητοποίηση των συνδικαλιστικών τους παρατάξεων.¹⁵³ Η απεργία της ΟΤΟΕ για το ενιαίο μισθολόγιο που διήρκεσε 42 εργάσιμες ημέρες λόγω της άρνησης της κυβέρνησης να διαπραγματευτεί πέρα από ένα συγκεκριμένο όριο και της ευκολίας με την οποία κινητοποίησε το φιλικά προσκείμενο μηχανισμό της ΠΑΣΚΕ να υπονομεύσει τη μακροχρόνη αυτή κινητοποίηση σηματοδοτεί τη λήξη της περιόδου εκείνης κατά την οποία οι κομματικές παρατάξεις, παρά τις διαφωνίες τους σε θέματα στρατηγικής και τακτικών, δεν αποτολμούσαν να διαρρήξουν την ενότητα του συνδικαλιστικού κινήματος. Η συγκρότηση απεργοσπαστικών μηχανισμών ήταν αποκλειστικά εργοδοτική υπόθεση και η δίωξη των συνδικαλιστών και των απεργών αρμοδιότητα αποκλειστικά των δικαστικών και αστυνομικών μηχανισμών. Η αρχή μιας νέας περιόδου κομματικοποίησης των συνδικάτων με πιο απόλυτη μορφή ήταν προ των θυρών.

Στην εξέλιξη αυτή συνέβαλαν και άλλοι παράγοντες σημαντικότερος από τους οποίους είναι το σύστημα “απλής αναλογικής” του Ν. 1264/82 για τις αρχαιρεσίες των συνδικαλιστικών σωματείων που υλοποιούσε, κατά μεγάλο μέρος το πάγιο αίτημα της συνδικαλιστικής αντιπολίτευσης και εκδημοκρατικοποιούσε, ως ένα βαθμό, τις υπάρχουσες συνδικαλιστικές δομές¹⁵⁴. Ουσιαστικά, αυτός ο νόμος ρυθμίζει την ίδρυση, τη λειτουργία και τη

---

¹⁵³ Η χαρακτηριστικότερη εκδήλωση αυτής της πρακτικής ήταν η επίσημη προτροπή από την παράταξη της ΠΑΣΚΕ για “σπάσιμο” της απεργίας της Ομοσπονδίας Τραπεζοϋπαλληλικών Οργανώσεων Ελλάδας (ΟΤΟΕ) για το ενιαίο μισθολόγιο το Μάιο του 1982. Για το πλαίσιο της σύγκρουσης κυβέρνησης-ΟΤΟΕ, τα εκατέρωθεν επιχειρήματα και τη χρήση της ορολογίας περί “συντεχνιών” μια πρώτη αναφορά γίνεται στο χρονικό του Β. Τζαννετάκου στο Κουκουλές Φ.Γ. και Τζαννετάκος Β., 1986, *ο.ε.π.* σσ 89-144.

¹⁵⁴ Μια σημαντική “λεπτομέρεια”: σύμφωνα με το σύστημα αυτό όπως διατυπώθηκε στο Άρθρο 12-Παρ. 5 του νόμου δεν δινόταν το δικαίωμα στους συνδυασμούς που δεν εξέλεξαν έδρα από την α΄ κατανομή εδρών να συμμετέχουν στη β΄ κατανομή: «Οι έδρες που μένουν αδιάθετες και ο αριθμός των αντιπροσώπων που δεν καλύπτεται σύμφωνα με τις διατάξεις των προηγούμενων παραγράφων κατανέμονται από μία στους συνδυασμούς εκείνους που έχουν καταλάβει τουλάχιστον μία έδρα ή έχουν εκλέξει έναν αντιπρόσωπο και οι οποίοι συγκεντρώνουν υπόλοιπο ψηφοδελτίων μεγαλύτερο από το 1/3 του εκλογικού μέτρου και που πλησιάζουν περισσότερο το εκλογικό μέτρο». Έτσι έγινε πολύ δύσκολη η εκλογή νέων συνδικαλιστών με ανεξάρτητα, μη κομματικά ψηφοδέλτια. Ολόκληρος ο νόμος δημοσιεύεται στο Μουδόπουλος Στ. (2001) *Κανόνες προστασίας των συνδικαλιστικών δικαιωμάτων*, Αθήνα, Αντ. Ν. Σάκκουλα, σελ. 421-459.

δράση των συνδικαλιστικών οργανώσεων σε τέτοιο βαθμό ώστε να θεωρηθεί ότι το θεσμικό πλαίσιο που καθιέρωσε ως «ασφυκτικό».¹⁵⁵ Ήταν ο ίδιος νόμος που αναγνώρισε τον εργοστασιακό και επιχειρησιακό συνδικαλισμό.¹⁵⁶ Παράλληλα, όμως, διατηρούνται σε ισχύ παλιότεροι αντεργατικοί νόμοι όπως ο ν. 3239/55 και 330/76 χωρίς τουλάχιστον να επικυρωθούν από τη Βουλή (π.χ. 135ΔΣΕ) ή να εφαρμοστούν οι Διεθνείς Συμβάσεις Εργασίας 87 και 98.¹⁵⁷

---

¹⁵⁵ Κατά τον Γ. Κουκουλέ, που θεωρεί ότι «από συγκριτική άποψη το Ελληνικό πρότυπο μπορεί να συγκριθεί με το σύγχρονο βρετανικό αν και οι λόγοι της βρετανικής επιλογής ήσαν τελείως διαφορετικοί». Βλ. Κουκουλέ Γ., 1998, ο.ε.π. σελ. 103.

¹⁵⁶ Με το άρθρο 24 του Ν. 1264/82 αποκαταστάθηκαν οι διασχθέντες συνδικαλιστές. Με άλλα άρθρα του ίδιου νόμου προστατεύεται και διευκολύνεται κατά προτεραιότητα ο εργοστασιακός συνδικαλισμός (βλ. Κουζής Γ., 1995, «Ο ρόλος του κράτους στη διαμόρφωση των συλλογικών εργασιακών σχέσεων και οι επιπτώσεις στο συνδικαλιστικό κίνημα», στο Σπανού Κ. (επιμ.), *Κοινωνικές διεκδικήσεις και κρατικές πολιτικές*, Αθήνα-Κομοτηνή, Αντ. Ν. Σάκκουλα, σσ 63-80.

¹⁵⁷ Βλ. άρθρο του Δ. Παφίλη, τότε προέδρου του Συλλόγου Υπαλλήλων ΕΤΒΑ στο *Τραπεζικό Βήμα*, Περ. Γ', αρ. φύλλου 98, Νοέμβριος 1981.

6^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΕΡΓΟΔΟΤΕΣ ΚΑΙ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΟΙ ΣΤΙΣ ΤΡΑΠΕΖΕΣ. ΟΙ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ 1983-1993

6.1 Η νέα δομή των πολιτικών ευκαιριών

Η παραμονή επί ένα χρόνο του ΠΑΣΟΚ στην κυβερνητική εξουσία τροποποίησε τη «δομή των πολιτικών ευκαιριών». Το πολιτικό σύστημα συνέχισε το άνοιγμά του σε καινούργιους δρώντες εντάσσοντας τους νέους και τις νέες (ψηφός στα 18), δίνοντας λόγο σε κατηγορίες πληθυσμού που μέχρι τότε βρίσκονταν στο περιθώριο της πολιτικής ζωής (ηττημένοι του εμφύλιου πολέμου), χορήγησε κοινωνικά δικαιώματα. Επίσης η κυβέρνηση χορήγησε αρκετά υψηλές αυξήσεις στους κατώτερους μισθούς-ημερομίσθια και συντάξεις, μειώθηκαν οι ώρες εργασίας σε 40 εβδομαδιαίως, η ετήσια άδεια μετ' αποδοχών αυξήθηκε σε 4 εβδομάδες, ταμεία επικουρικής σύνταξης δημιουργήθηκαν σε κλάδους όπου δεν υπήρχαν, θεσπίστηκε η τυπική ισότητα των δύο φύλων.¹ Αυτή η αναδιάταξη που έλαβε χώρα στο πολιτικό σύστημα ευνόησε κατά κάποιο τρόπο το συνδικαλιστικό κίνημα καθώς υπήρχε μια «φιλική κυβέρνηση» που είχε «φιλεργατικό πρόγραμμα» μιας και είχε πιο οργανικές σχέσεις με το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα, άσχετα από την ανοιχτή σχέση εξάρτησης της ΠΑΣΚΕ από το κυβερνών κόμμα. Επίσης είχαν δημιουργηθεί ρήγματα στο εσωτερικό της κυρίαρχης πολιτικής ελίτ καθώς ολοένα και περισσότερες προσωπικότητες προερχόμενες από αυτήν είτε υποστήριζαν τη νέα κυβέρνηση (το ΠΑΣΟΚ ενσωμάτωνε είτε ως συνεργαζόμενους είτε ως μέλη του μέλη της ελίτ της δεξιάς, π.χ. Ι. Μπούτος – πρώην Διοικητής ΑΤΕ) είτε έμμεσα υποστήριζαν το συνδικαλιστικό κίνημα υιοθετώντας (ως αντιπολίτευση οι συνδικαλιστικές παρατάξεις και οι βουλευτές της ΝΔ) μια σειρά από αιτήματα των εργαζομένων. Τέλος, με νόμους όπως ο 1264/1982 και με μια σειρά άλλα μέτρα αναδιάρθρωσης των κατασταλτικών μηχανισμών (κατάργηση του «συνδικαλιστικού» τμήματος της Ασφάλειας) το κράτος προωθεί την ενσωμάτωση/συμπερίληψη των κοινωνικών ομάδων μειώνοντας σε μεγάλο βαθμό τις πολιτικές καταστολής και αποκλεισμού.²

Η πολιτική αυτή συμπληρώθηκε με την ψήφιση του Ν. 1365/83 περί

¹ Βλ. Σακελλαρόπουλος Σπ. (2001) *Η Ελλάδα στη Μεταπολίτευση: Πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις 1974-1988* Αθήνα: Λιβάνη σελ. 394-397.

² Βλ. Στεργίου Α. (2002) «Ελληνικό εργατικό κίνημα: Παθογένειες και προοπτικές», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τ. 33, σελ. 5-34.

“κοινωνικοποιήσεων” των δημοσίων επιχειρήσεων.³ Ο νόμος από τη μια μέσω του θεσμού της μειοψηφικής συμμετοχής εκπροσώπων των εργαζομένων, οι οποίοι εκλέγονταν μέσα από κομματικά παραταξιακά ψηφοδέλτια, και από την άλλη μέσω του 4^{ου} άρθρου, που έθετε περιορισμούς στο δικαίωμα της απεργίας στις επιχειρήσεις αυτές καθώς και στις υπό δημόσιο έλεγχο τράπεζες, ολοκλήρωνε το ασφυκτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο έπρεπε να κινείται το συνδικαλιστικό κίνημα σε κλάδους οι οποίοι είχαν οργανωθεί και είχαν κατακτήσει σημαντικά δικαιώματα με μακρόχρονους και δυναμικούς αγώνες εκμεταλλευόμενοι την κομβική θέση τους στην παραγωγική διαδικασία.⁴

Η ΟΤΟΕ και οι σύλλογοι προσωπικού των τραπεζών αποφάσισαν να εφαρμόσουν την ίδια τακτική που εφάρμοζαν απέναντι στο νόμο 330/1976, δηλαδή την κατάργηση του «άρθρου 4» στην πράξη. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν η κινητοποίηση των συλλόγων της Εθνικής Τράπεζας. Συγκεκριμένα, ο Σύλλογος Υπαλλήλων Εθνικής Τράπεζας (ΣΥΕΤΕ) -σε συνεργασία με άλλους συλλόγους της ίδιας τράπεζας, π.χ. Σύλλογος Φροντιστών- αντιδρώντας στην αναβλητικότητα της διοίκησης της τράπεζας, όσον αφορά τις απαντήσεις στα αιτήματα που είχε υποβάλει ο ΣΥΕΤΕ, αποφάσισε την πραγματοποίηση τριώρης απεργίας σε ορισμένες μονάδες της τράπεζας (Κεντρικό, Διοίκηση, Κατάστημα οδού Σταδίου, Κέντρο Μηχανογράφησης, Α΄ Κεντρικό Κατάστημα Πειραιά). Η συμμετοχή στην 3ωρη απεργία ήταν σχεδόν καθολική, σύμφωνα με τα ρεπορτάζ, καθώς σε μικρο-επίπεδο η αποδοχή των αποφάσεων των συλλογικών οργάνων γίνεται πιο εύκολα στο βαθμό που η ενημέρωση είναι πιο τακτική από τα στελέχη του οικείου συλλόγου σε αντίθεση με την ενημέρωση από την ΟΤΟΕ που είναι πιο απόμακρη και γενική. Η διοίκηση της τράπεζας (Πρόεδρος Στ. Παναγόπουλος) προσέφυγε στα δικαστήρια με το επιχείρημα της μη εφαρμογής του «άρθρου 4» και απαιτούσε «Να διαταχθεί: α) η διακοπή της απεργιακής; Εκδηλώσεως της 28.9.1983, β) η παράλειψη άλλως διακοπή των απειλούμενων απεργιακών εκδηλώσεων».⁵

Όμως, η μη επέκταση των κοινωνικοποιήσεων (π.χ. στο χώρο των τραπεζικών, ασφαλιστικών εταιρειών κ.α.) και συνακόλουθα της, έστω και μειοψηφικής, συμμετοχής των εργαζομένων στη διοίκηση των επιχειρήσεων

³ Ολόκληρος ο νόμος στο Μουδόπουλος Στ. (2001), *ο.ε.π.*, σελ. 633-636. Για το άρθρο 4 σελ. 636.

⁴ Εν ολίγοις, το άρθρο 4 υποχρέωνε τα συνδικάτα να μπορούν να κηρύξουν απεργία μόνο κατόπιν θετικής απόφασης που έπρεπε να συγκεντρώσει το 50%+1 των εγγεγραμμένων μελών ανεξάρτητα από το αν αυτοί ήταν παρόντες στη συνέλευση· για τις δε ομοσπονδίες μόνον κατόπιν θετικής απόφασης του 50+1% των μελών της διοίκησης.

⁵ Στη συγκεκριμένη περίπτωση η ΔΗΣΚ (ΠΑΣΚΕ) δεν στήριξε την απόφαση για την απεργία. Βλ. *Τραπεζικό Βήμα*, Γ΄Περ., Αρ.φύλλου 118, Σεπτ. 1983.

αυτών έφθειρε το θεσμό.⁶ Στις κοινωνικοποιηθείσες επιχειρήσεις⁷ η συμμετοχή δεν αφορούσε ουσιαστικά παρά τις Αντιπροσωπευτικές Συνελεύσεις Κοινωνικού Ελέγχου (ΑΣΚΕ), όπου από τη μια δεν υπήρχε οργανωμένο σύστημα ενημέρωσης και πληροφόρησης των εργαζομένων από την πλευρά των διοικήσεων και από την άλλη τα συνδικαλιστικά στελέχη που αντιπροσώπευαν τους εργαζόμενους δεν είχαν την απαιτούμενη παιδεία και εμπειρία ώστε να ανταποκριθούν με επάρκεια στα καθήκοντά τους και να συνδιοικήσουν τις επιχειρήσεις.⁸ Το αποτέλεσμα ήταν οι αντιπρόσωποι να προωθούν τις εκάστοτε κυβερνητικές και κομματικές-παραταξιακές επιλογές.⁹

Η κατάκτηση της πλειοψηφίας στα συνδικάτα από την κυβερνητική παράταξη ΠΑΣΚΕ διευκολύνθηκε με την υιοθέτηση, σε πρώτη φάση, αιτημάτων των εργαζομένων που σχετίζονταν με τις μισθολογικές αυξήσεις, την αύξηση της ετήσιας άδειας, την μείωση ωραρίων εργασίας,¹⁰ την επέκταση της επικουρικής ασφάλισης σε μια σειρά κλάδους και η υιοθέτηση αιτημάτων ασφαλιστικής εξομοίωσης¹¹, επικύρωση της αρχής της ισότητας των δύο φύλων στις εργασιακές σχέσεις κ.ο.κ.

Ως συνέπεια, από τη μια της κυριαρχίας της ΠΑΣΚΕ στα περισσότερα συνδικάτα και στη ΓΣΕΕ και από την άλλη της επίλυσης ορισμένων ώριμων αιτημάτων των εργαζομένων, οι απεργίες κατά την πρώτη τετραετία της διακυβέρνησης της χώρας από το ΠΑΣΟΚ ακολούθησαν πτωτική πορεία τόσο σε αριθμούς ημερών και χαμένων ωρών απεργίας όσο και σε αριθμούς

---

⁶ Βλ. την κριτική της Κραβαρίτου-Μανιτάκη Γ., 1986, *ο.ε.π.*, σελ. 292: «Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο όρος ‘κοινωνικοποίηση’ είναι περίεργος και, εν πάσει περιπτώσει, ακατάλληλος όταν σημαίνει απλώς και μόνο τη συμμετοχή στα όργανα των επιχειρήσεων κοινής ωφελείας και δημόσιου τομέα, των εργαζομένων και άλλων οργανισμών κοινών συμφερόντων, όπως είναι το κράτος, ο δήμος, ή ακόμη το σύνολο αυτών που χρησιμοποιούν τα προϊόντα και τις υπηρεσίες τους».

⁷ Αυτές δεν υπερέβαιναν τις 10 και περιελάμβαναν τις επιχειρήσεις ΟΤΕ, ΟΣΕ, ΔΕΗ, ΕΥΔΑΠ κ.α.

⁸ Βλ. την κριτική της Κραβαρίτου Γ., 1997, *ο.ε.π.* σσ 12-15.

⁹ Για την πολιτική του ΠΑΣΟΚ με το άρθρο 4 και το νόμο για τις «κοινωνικοποιήσεις» καθώς και για τις αντιδράσεις της κοινοβουλευτικής αριστεράς (ΚΚΕ) και της ΝΔ, βλ. Μαστραντώνης Τ., (1983) «Για την πολιτική συγκυρία και τις ‘κοινωνικοποιήσεις’», *Θέσεις*, Τεύχ. 4, Ιούλιος-Σεπτέμβριος.

¹⁰ Με συλλογική σύμβαση εργασίας μεταξύ ΓΣΕΕ και ΣΕΒ μειώθηκε το εβδομαδιαίο ωράριο εργασίας στον ιδιωτικό τομέα σε 40 ώρες και με τη ΣΣΕ ΟΤΟΕ-Τραπεζών 1984 μειώθηκαν οι ώρες εργασίας από 39 σε 38 ώρες και 20 λεπτά.

¹¹ Π.χ. στην περίπτωση της Εμπορικής Τράπεζας με την Εθνική. Για την περίπτωση αυτή βλ. συνέντευξη στον γράφοντα του Νίκου Γεωργακόπουλου (είχε διατελέσει αντιπρόεδρος του Συλλόγου Υπαλλήλων Εμπορικής στο διάστημα 1977-81) καθώς και τις συνεντεύξεις των Μπεκιάρη Α. και Τσεγγενέ Δ. *ο.ε.π.*

απεργιών.¹² Στη μείωση των απεργιών κατά την περίοδο αυτή συνέβαλε η ψήφιση και εφαρμογή της τροπολογίας του Άρθρου 27 του Ν. 1320/82 που ούτε λίγο-ούτε πολύ απαγόρευε τη χορήγηση αυξήσεων στους εργαζόμενους καθ' όλο το έτος 1983. Αυτή η άμεση κυβερνητική παρέμβαση που ανέστειλε τις συλλογικές διαπραγματεύσεις για έναν ολόκληρο χρόνο προεικόνιζε τις πολιτικές που επρόκειτο να επιβληθούν μετά τις εκλογές του 1985.

6.2 Η συμμετοχή των εργαζομένων στη λήψη των επιχειρησιακών αποφάσεων

Εδώ θα χρειαστεί να κάνουμε μια παρέκβαση ώστε να αναλύσουμε την ιστορία του θεσμού της «συμμετοχής των εργαζομένων στη λήψη των επιχειρηματικών αποφάσεων» που είναι «πρωτόγνωρος» για τα ελληνικά δεδομένα.¹³ Η συμμετοχή των πολιτών στη λήψη των αποφάσεων που τους αφορούν αποτελεί επιτακτικό αίτημα των σύγχρονων δημοκρατικών κοινωνιών. Σε γενικές γραμμές μπορούμε να πούμε ότι μέχρι τα μέσα του 20ού αιώνα οι πολίτες στηρίζονταν στις κρατικές γραφειοκρατικές υπηρεσίες και στους κρατικούς αξιωματούχους για την λήψη αυτών των αποφάσεων καθώς και για την εφαρμογή του. Με την καθιέρωση συμμετοχικών διαδικασιών στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης κατά τη διάρκεια της λεγόμενης «χρυσής περιόδου» της σοσιαλδημοκρατίας και του κράτους πρόνοιας άρχισαν να αναπτύσσονται

¹² Βλ. τον πίνακα της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας (ILO, 1987, *Yearbook of Labour Statistics*) που παρατίθεται στο Σακελλαρόπουλος Σπ. 2001, *Η Ελλάδα στη μεταπολίτευση: Πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις 1974-1988*, Αθήνα, Α.Α. Λιβάνη, σελ. 535. Όπως βλέπουμε, αν εξαιρέσουμε το 1982 με τη μεγάλη απεργία της ΟΤΟΕ για το ενιαίο μισθολόγιο που κράτησε 42 ημέρες (η ΔΗΣΚ-ΠΑΣΚΕ από ένα σημείο και έπειτα θεώρησε ότι το θέμα είχε λυθεί και προώθησε την «αγωνιστική απεργοσπασία», βλ. τις συνεντεύξεις των Γεωργακόπουλου Ν., Μπεκιάρη Α. και Τσεγγενέ Δ. στον γράφοντα, *ο.ε.π.*) επί τρία χρόνια μειώνεται ο αριθμός απεργιών και απεργών. Το 1985 με τη νέα εισοδηματική πολιτική και την κρίση στη ΓΣΕΕ (βλ. παρακάτω) ο αριθμός απεργών και χαμένων ωρών εργασίας αυξάνεται εντυπωσιακά (ιδιαίτερα μετά το φθινόπωρο).

Έτος	Απεργίες	Απεργοί (χιλ.)	Χαμένες ώρες εργασίας (χιλ.)
1980	726	1.407,8	2.907,4
1981	466	401,8	813,0
1982	968	352,7	1.431,4
1983	675	224,3	554,5
1984	486	159,1	562,4
1985	453	785,7	1.094,4

¹³ Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί ότι υπάρχει μια διαφορετική άποψη που τονίζει ότι ο θεσμός της «συμμετοχής των εργαζομένων στη λήψη των επιχειρηματικών αποφάσεων» δεν είναι «πρωτόγνωρος» αλλά ότι είναι αρκετά παλιός. Υποστηρίζεται ότι η «Κοινή Συντροφία Θεσσαλονίκης» που ιδρύθηκε το 1780 είναι η πρώτη απόπειρα. Βλ. την πολύ ενδιαφέρουσα εργασία του Βαρδακούλα Γ. (1989) *Συμμετοχή, κοινωνικοποίηση, αυτοδιαχείριση*. Πάτρα: Αχαϊκές Εκδόσεις, ιδιαίτερα σελ. 143-147.

εντονότερα τα κοινωνικο-πολιτικά κινήματα που αποσκοπούσαν στην εισαγωγή θεσμών κοινωνικού εργατικού ελέγχου και αυτοδιαχείρισης και εφαρμογής πολιτικών που θα ευνοούσαν την εκπαίδευση των πολιτών στη συμμετοχή και την διαχείριση των κοινών υποθέσεων τόσο στο γενικότερο επίπεδο όσο και στο επίπεδο της κοινότητας, της επιχείρησης, της σχολής κ.α.¹⁴

Ως τα μέσα του 20ού αιώνα, οι πολίτες βασίζονταν στους δημόσιους αξιωματούχους και υπαλλήλους για την λήψη και εφαρμογή αποφάσεων για τη δημόσια πολιτική. Στο δεύτερο ήμισυ του 20ού αιώνα οι συνθήκες διαβίωσης, η άνοδος του μορφωτικού επιπέδου των πολιτών και η ανάπτυξης της επιστήμης δημιούργησαν ένα διαφορετικό πλαίσιο μέσα στο οποίο μπορούσαν να δράσουν οι πολίτες και να απαιτούν ολοένα και περισσότερη άμεση εμπλοκή και συμμετοχή στη λήψη των δημοσίων αποφάσεων. Όσο περισσότερο οι δημοκρατικές κοινωνίες προβαίνουν στην αποκέντρωση του δημόσιου συστήματος λήψης αποφάσεων, όσο γίνεται συνείδηση το ότι οι αποφάσεις δεν λαμβάνονται εν κενώ αλλά οι πολίτες και οι θεσμοί τελούν υπό καθεστώς αλληλεξάρτησης και όσο περισσότερο αναπτύσσονται οι τεχνολογικές καινοτομίες στην επιστήμη της πληροφορικής που σημαίνει καλύτερη πρόσβαση στις πληροφορίες τόσο αυξάνουν οι δυνατότητες -αλλά και οι κίνδυνοι- για την άμεση συμμετοχή των πολιτών στη διαδικασία λήψης των αποφάσεων.

Μορφές συμμετοχής των πολιτών στη διαδικασία λήψης των αποφάσεων στο πλαίσιο της επιχείρησης προβλέπουν πολλά θεωρητικά συστήματα της πολιτικής επιστήμης.¹⁵ Ήδη στην πρώιμη φιλελεύθερη θεωρία, στο δημοκρατικό μοντέλο του John Stuart Mill προβλεπόταν η συμμετοχή των πολιτών σε κάθε χώρο κοινωνικής δραστηριότητας. Παρά την τεράστια δυσκολία του συγκεκριμένου εγχειρήματος της συμμετοχής, αυτή θεωρείται θεμελιώδης προϋπόθεση για την ύπαρξη καλά πληροφορημένων πολιτών και την συνεχή βελτίωσή τους.¹⁶ Στο πλαίσιο της ευρύτερης θεωρητικής παράδοσης της συμμετοχικής δημοκρατίας (participatory democracy), η Carole Pateman υποστηρίζει ότι οι υπάρχοντες θεσμοί της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας δεν επαρκούν πλέον για την ικανοποίηση ενός ολοένα και πιο μορφωμένου πληθυσμού που θέλει να συμμετέχει στη χάραξη και εφαρμογή

---

¹⁴ Βλ. Robert N. (2004) "Public Deliberation in an Age of Direct Citizen Participation" *The American Review of Public Administration*, Vol. 34, No. 4, σελ. 315-353.

¹⁵ Tsiganou H. (1991) *Workers' Participative Schemes: The Experience of Capitalist and Plan-Based Societies*. NY: Greenwood Press.

¹⁶ Βλ. Krouse, R. W. (1982). "Two concepts of democratic representation: James and John Stuart Mill." *Journal of Politics*, 44 (2), σελ.509-537.

πολιτικής για τα ζητήματα που τον αφορούν.¹⁷ Για την ύπαρξη μιας πραγματικά δημοκρατικής κοινωνίας απαραίτητη θεωρείται πλέον η πολιτική συμμετοχή των πολιτών σε όλους τους κύριους θεσμούς της κοινωνίας, του εργασιακού χώρου συμπεριλαμβανομένου. Τους ίδιους στόχους έχει η θεωρία της ‘διαβουλευτικής δημοκρατίας’ (deliberative democracy), δηλαδή την αναζωογόνηση της δημόσιας πολιτικής κουλτούρας, τη βελτίωση του χαρακτήρα του δημόσιου λόγου και τη δημιουργία της πολιτικής βούλησης που απαιτείται για την ανάληψη αποτελεσματικής πολιτικής δράσης για την αντιμετώπιση και επίλυση των πιεστικών προβλημάτων. Το πρόβλημα-κλειδί που αντιμετωπίζουν αυτές οι θεωρίες είναι η εφαρμογή τους σε μεγάλη κλίμακα. Ορισμένα ‘πειράματα’ που έγιναν προς αυτή την κατεύθυνση χωρίς την μεσολάβηση του παράγοντα της νέας τεχνολογίας της πληροφορικής έδειξαν ότι υπάρχουν περιπτώσεις σε μεσαίας κλίμακας αστικά πολεοδομικά συγκροτήματα όπου μπορεί να επιτευχθεί ένας ικανοποιητικός βαθμός συμμετοχής των πολιτών στη διαμόρφωση και εφαρμογή πολιτικών ώστε οι τοπικές-περιφερειακές κυβερνήσεις να αντιμετωπίσουν τα κάθε φορά προβλήματα πιεστικά.¹⁸

Κατά τον K. Marx η ιστορία της ανθρωπότητας είναι μια διπλή μάχη. Από τη μια οι άνθρωποι προσπαθούν να υποτάξουν ή να ελέγξουν τη φύση και από την άλλη να αποφύγουν την αυξανόμενη αλλοτρίωσή τους, δηλαδή την κατάσταση εκείνη κατά την οποία τα ίδια τα δημιουργήματα των ανθρώπων αποτελούν δυνάμεις αποξένωσής τους, δυνάμεις που οι δημιουργοί δεν ελέγχουν πλέον. Παρ’ όλο που η έννοια της αλλοτρίωσης απαντάται σε ολόκληρο το έργο του Μαρξ μπορούμε να διακρίνουμε δύο διαφορετικές διαστάσεις της στην πρώιμη και στην ύστερη φάση, δηλαδή στην φιλοσοφική και στην κοινωνιολογική της διάσταση αντίστοιχα. Η οικονομική αλλοτρίωση στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής αφορά την καθημερινή ζωή των ανθρώπων και όχι τα μυαλά τους. Οι άνθρωποι αποξενώνονται από τα προϊόντα που παράγουν, από την ίδια την παραγωγική διαδικασία, από τους ίδιους τους εαυτούς τους και από την κοινότητα των συνανθρώπων τους.

Η συμμετοχή των εργαζομένων στη λήψη των αποφάσεων που τους αφορούν θεωρήθηκε από πολλούς θεωρητικούς ως απάντηση στα παραπάνω προβλήματα. Έτσι σε μια σειρά από χώρες και μεγάλες επιχειρήσεις

¹⁷ Βλ. Pateman C. (1970) *Participation and Democratic Theory*. Cambridge MA: Cambridge University Press.

¹⁸ Weeks E. (2000) “Public Participation and The Practice of Deliberative Democracy: Results from Four Large-Scale Trials”. *Public Administration Review*. Vol. 60 No.4, July/August, σελ. 360-372

επιχειρήθηκε η εισαγωγή συμμετοχικών θεσμών. Η μεταφορά αυτών των θεσμών στο εσωτερικό της επιχείρησης αποτελεί την ουσιαστική καθιέρωση της «βιομηχανικής δημοκρατίας».¹⁹ Ως «βιομηχανική δημοκρατία» ορίζουμε καταρχήν κάθε περίπτωση συμμετοχής των εργαζομένων στη διοίκηση ή στη λήψη των αποφάσεων στις επιχειρήσεις.²⁰ Βέβαια, η «βιομηχανική δημοκρατία» δεν είναι απαραίτητα εκτός αγοραίας οικονομίας. Θα μπορούσαμε να την αποδώσουμε καλύτερα με τον όρο «οικονομική δημοκρατία», εννοώντας δηλαδή «ένα οικονομικό σύστημα στο οποίο οι εταιρείες λειτουργούν σε μια αγορά αλλά διοικούνται από όσους εργάζονται σ' αυτές.»²¹ Στις Σκανδιναβικές χώρες έχει επικρατήσει ο όρος «οικονομική δημοκρατία» με μια πιο στενή έννοια: «το σύνολο των προσπαθειών που λαμβάνει το σύγχρονο καπιταλιστικό κράτος στα πλαίσια της επιχείρησης αλλά και της οικονομίας γενικά (...) με σκοπό την άμβλυνση της ταξικής αντιπαλότητας και των κοινωνικών διαφορών ανάμεσα στους εργοδότες καπιταλιστές και τους μισθωτούς εργαζόμενους.»²²

Η κατηγοριοποίηση των σχημάτων συμμετοχής σχετίζεται με το κατά είναι δυνατή η πλήρης συμμετοχή των εργαζομένων στη λήψη των αποφάσεων.²³ Ο Michael Poole διέκρινε αρχικά τρεις μορφές συμμετοχής: την απλή συμμετοχή,

---

¹⁹ Βλ. Salamon M. (2000) *Industrial Relations: Theory and Practice*. Essex, UK: Prentice Hall-Financial Times, σελ. 369-410.

²⁰ Βλ. Μητρόπουλος Α. (1983) *Εργασιακές Σχέσεις και Κοινωνικός Μετασχηματισμός*. Αθήνα: Έκδοση Επιθεώρησης Εργατικού Δικαίου, σ. 149. Ο όρος επινοήθηκε από τους ιστορικούς και θεωρητικούς του συνδικαλισμού Sidney και Beatrice Webb. Βλ. Webb S. and Webb B. (1897/1994) *Industrial Democracy*. London: Ams Pr. Βλ. Επίσης Laidler H. (1944) *Social-Economic Movements: A Comparative History of Socialism, Communism, Trade unionism, Cooperation, Utopianism; and Other Systems of Reform and Reconstruction*. NY: Thomas Y. Crowell Company.

²¹ Βλ. Archer P. (1998) *Economic Democracy: The Politics of Feasible Socialism*. Oxford: Clarendon Press, σελ. 6.

²² Βλ. Μητρόπουλος Α. (1983) *ο.ε.π.* σελ. 151. Προσοχή όμως, τόνιζε ο J. Schumpeter: «η Βιομηχανική ή Οικονομική Δημοκρατία είναι φράση που φιγουράρει σε τόσες πολλές οιονεί ουτοπίες με συνέπεια να έχει πια παρά ελάχιστα ακριβή σημασία. Νομίζω ότι σημαίνει δύο πράγματα κυρίως: πρώτον, την κυριαρχία των συνδικάτων στις βιομηχανικές σχέσεις και, δεύτερον, τον εκδημοκρατισμό του μοναρχικού εργοστασίου με την εκπροσώπηση των εργατών σε συμβούλια ή άλλους μηχανισμούς που σχεδιάστηκαν ώστε να διασφαλίζεται η επιρροή τους στην εισαγωγή τεχνολογικών βελτιώσεων, στην επιχειρησιακή πολιτική γενικώς, και ειδικότερα, φυσικά, στην πειθαρχία στο εργοστάσιο, συμπεριλαμβανομένων των μεθόδων 'προσλήψεων και απολύσεων'. Η συμμετοχή στο μοίρασμα των κερδών είναι ένα από τα γιατροσόφια μιας υποομάδας συνδυασμών.» Schumpeter J.A. (1992) *Capitalism, Socialism and Democracy*. London: Routledge, σελ. 300

²³ Βλ. Cressey P. (1991) "Trends in Employee Participation and New Technology" in Rus V. and Russell R. (1991) *International Handbook of Participation in Organizations for the Study of Organizational Democracy, Co-Operation and Self-Management*. Oxford: Oxford University Press, σελ. 7-28.

την βιομηχανική δημοκρατία και την αυτοδιαχείριση.²⁴ Στην απλή συμμετοχή συχνά υπερισχύει η λογική της «οργανικής ενότητας των συμφερόντων στο πλαίσιο των επιχειρήσεων», όπου επιδιώκεται η ενσωμάτωση των διαφορετικών συμφερόντων στον ευρύτερο στόχο της επιχείρησης και παίρνει τη μορφή των ομάδων εργασίας και δομών που αποσκοπούν στη βελτίωση πλευρών της επίδοσης της επιχείρησης.²⁵ Η σύγχρονη φιλολογία περί «διαχείρισης ανθρωπίνων πόρων» (HRM) δέχεται τη συμμετοχή του εργαζόμενου ως εμπλοκή στη συγκεκριμένη εργασιακή διαδικασία για την προσφορά εκ μέρους του γνώσεων και πείρας για την αποτελεσματικότερη εκπλήρωση των επιχειρηματικών στόχων, με αντάλλαγμα την προσωπική ικανοποίησή του μέσω πριμ, μπόνους, αγοράς μετοχών σε μειωμένη τιμή και προσφοράς ελπίδων για προαγωγή σε ανώτερες θέσεις ευθύνης κ.α.²⁶ Εκ μέρους της εργοδοσίας, οι παραχωρήσεις μ' αυτό το στόχο μπορούν να φτάσουν από τη συμμετοχή εκπροσώπων των εργαζομένων στα επιμέρους υπηρεσιακά συμβούλια μέχρι την εκλογή εκπροσώπων στο διοικητικό συμβούλιο της επιχείρησης, σε μειοψηφική πάντα βάση. Πρόκειται, συνεπώς, για μια μορφή συμμετοχής η οποία εναρμονίζεται με τη μονιστική προσέγγιση για τις εργασιακές σχέσεις που τονίζει το ενιαίο του χαρακτήρα της επιχείρησης και την ανάγκη να υποτάσσονται τα πάντα στην προτεραιότητα της κοινής δράσης του οργανισμού.²⁷

Στη θεσμική προσέγγιση της συμμετοχής, που συναντάται κυρίως στις κοινωνίες στις οποίες η πολιτική συναίνεση για το διαχωρισμό των ρόλων αλλά και τη συνεργασία των ευρύτερων κοινωνικών ομάδων είναι σταθερή, προβλέπεται η υψηλή θεσμοποίηση της συμμετοχής που στηρίζεται στην εκ

---

²⁴ Poole M. (1986) "Participation through Representation: A Review of Constraints and Conflicting Pressures", in Stern R. N. and McCarthy S., (eds.) *International Yearbook of Organisational Democracy*. Chichester: Wiley.

²⁵ Βλ. Cressey P. (1991) *ο.ε.π.* σελ. 16.

²⁶ Η Διαχείριση Ανθρωπίνων Πόρων αποσκοπεί ουσιαστικά:

- ο στην ανάπτυξη αφοσιωμένης και ευπροσάρμοστης εργατικής δύναμης,
- ο στην ανύψωση της «διοίκησης ανθρώπων» σε στρατηγικό επίπεδο της λήψης αποφάσεων σε έναν οργανισμό,
- ο στην εμπιστοσύνη ως κανόνα και όχι στους κανόνες και τις διαδικασίες,
- ο στην ενθάρρυνση των διευθυντικών στελεχών να γίνουν ηγέτες
- ο στη μετατόπιση σε πιο επίπεδες και πιο «ομοσπονδιακές» μορφές οργάνωσης
- ο στην έμφαση στην ευελιξία λειτουργίας, καθηκόντων, χρόνου και αμοιβών, καθώς και στην συντονισμένη εργασία πολυδύναμης ομάδας και σε όρους και συνθήκες «ενιαίου καθεστώτος» απασχόλησης.

Βλ. Watson T. (2005) *Κοινωνιολογία, εργασία και βιομηχανία*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σελ.381-383.

²⁷ Για τη μονιστική αντίληψη των εργασιακών σχέσεων (unitary approach) βλ. Salamon M. (2000) *ο.ε.π.*, σελ. 5-7 καθώς και για την «ενιαία προσέγγιση» Watson T. (2005), *ο.ε.π.*, σελ.302-303. Επίσης, βλ. Fox A. (1966) "Industrial Sociology and Industrial Relations", *Royal Commission Research Paper No.3*, London: HMSO, σελ. 2.

των προτέρων κανονιστική ρύθμιση της κατανομής δικαιωμάτων και ρόλων μεταξύ συνδικάτων, εργοδοτών και κράτους. Επίσης η συμμετοχή μπορεί να είναι εθελοντική και να στηρίζεται στις ανάγκες των διαφόρων ομάδων στο εσωτερικό της επιχείρησης· συνήθως, οι πιο σημαντικές από πλευράς λειτουργίας ομάδες εργαζομένων έχουν λόγο στα μεγάλα και στα μικρά ζητήματα που αφορούν την επιχείρηση.

Τέλος, σε ορισμένες κοινωνίες του πρώην «υπαρκτού σοσιαλισμού» (π.χ. Γιουγκοσλαβία) η συμμετοχή αφορούσε στο σύνολο της δομής, των στόχων και την ιεραρχία της επιχείρησης. Με την κατάρρευση των τελευταίων και την ένταση της επίθεσης της λεγόμενης «Νέας Δεξιάς» κατά των δημόσιων επιχειρήσεων στην Ευρώπη παρατηρήθηκε μείωση των συμμετοχικών θεσμών της θεσμικής προσέγγισης και στροφή στις απλές μορφές συμμετοχής και στις κατά θέμα προσεγγίσεις με στόχο την επιβολή του μονιστικού/οργανικιστικού μοντέλου συμμετοχής στους κοινούς στόχους της επιχείρησης. Η στροφή αυτή επιδιώκεται με το σκεπτικό της ενότητας της επιχείρησης που επιτυγχάνεται με την ενίσχυση της αίσθησης του εργαζόμενου ότι ο εργοδότης του ακούει τη γνώμη του και την λαμβάνει υπόψη του.²⁸

Μια διαφοροποιημένη εκτίμηση προβάλλει 4 εκδοχές συμμετοχής.²⁹ Η πρώτη εκδοχή, αυτή του εργατικού ελέγχου, που πρωτοδιατυπώθηκε από τη Φαβιανή Εταιρεία η οποία προωθούσε την ιδέα ενός μη μαρξιστικού εξελικτικού σοσιαλισμού, αναφέρεται στον έλεγχο που ασκούν τα συλλογικά όργανα των εργαζομένων στην επιχείρηση που ανήκει στον εργοδότη (ιδιώτη ή κρατικό).³⁰ Αυτή η εκδοχή του εργατικού ελέγχου επικράτησε στο Η.Β. και σε άλλες δυτικοευρωπαϊκές χώρες, αλλά υπάρχει και η πιο ριζοσπαστική διατύπωσή της που δεν αναφέρεται μόνο στον έλεγχο μα και στη διαχείριση

---

²⁸ Ο Gerry Sutliff, υπουργός Εργασιακών Σχέσεων με την ευκαιρία της εφαρμογής σχετικών Οδηγιών της Ε.Ε. δήλωσε: «Το πλαίσιο είναι ευέλικτο, καθιστώντας τους εργάτες και τους εργοδότες ικανούς να αποφασίζουν το πώς και πότε οι εργάτες θα ενημερώνονται και σε ποια ζητήματα. Συμφωνήσαμε ότι οι επιχειρήσεις θα προβούν στις κατάλληλες ρυθμίσεις που θα ταιριάζουν στην κάθε περίπτωση ξεχωριστά, εφόσον θα υπάρχει η συμφωνία των εργατών. (...) Είμαι σίγουρος ότι οι εργοδότες θα συμφωνήσουν πως η εμπλοκή των υπαλλήλων στη λήψη των αποφάσεων είναι συνταγή επιτυχίας. Το προσωπικό που αισθάνεται ότι οι αποφάσεις λαμβάνονται πάνω και πέρα από αυτό χωρίς την ανάμιξή του μπορεί να αποξενωθεί και να αδρανοποιηθεί. Ένα εργατικό δυναμικό που θεωρεί ότι δουλεύει για έναν καλό εργοδότη θα παράγει καλύτερα αποτελέσματα γι' αυτό τον εργοδότη. Η πληροφόρηση και η διαβούλευση είναι θεμέλιος λίθος για υψηλές επιδόσεις.» (“Employees win EC right to talks with their bosses”, εφ. *Liverpool Echo*, 4.4.2005).

²⁹ Βλ. Μητρόπουλος Α. (1983) *ο.ε.π.* 152-155.

³⁰ Βλ. Bessant A. (1889) *Industry under Socialism*. London: Fabian Society. (http://oll.libertyfund.org/Texts/Econlib/BernardShaw0036/FabianEssays/0066_Bk.html#LF-BK066pt02ch02). Βλ. Επίσης Pribicevic B., (1959) *The Shop Stewards' Movement & Workers' Control 1910-1922* Oxford: Blackwell.

της παραγωγής από τα συλλογικά όργανα των εργαζομένων. Στη λενινιστική διατύπωση της θέσης περί εργατικού ελέγχου αυτός ορίζεται ως διαδικασία «κοινωνικού μετασχηματισμού από τα κάτω».

Η δεύτερη εκδοχή είναι αυτή της «συναπόφασης». Η κύρια ιδέα είναι αυτή της κοινής δράσης των εργατικών εκπροσώπων και των εκπροσώπων της διοίκησης που προσπαθούν από κοινού να αντιμετωπίσουν μέσα από τα αρμόδια όργανα της επιχείρησης τα προβλήματά της καθώς και αυτά των εργαζομένων. Η αγγλοσαξονική ορολογία περί «συνεπίδρασης» και «συμμετοχικής διαχείρισης» ουσιαστικά τονίζει την συνευθύνη των εργαζομένων στη ανάπτυξη της δραστηριότητάς τους και της πρωτοβουλίας τους προς όφελος της επιχείρησης.

Στην τρίτη εκδοχή αυτή της «εργατικής διαχείρισης» προϋπόθεση είναι ο μετασχηματισμός των επιχειρήσεων από ιδιωτικές και κρατικοκαπιταλιστικές σε κοινωνικές, όπου αναπτύσσονται όργανα που εξασφαλίζουν την οργάνωση και την διαχείριση από την πλειοψηφία των εργατικών εκπροσώπων.

Τέλος, η εκδοχή του «αρνητικού ελέγχου» είναι διαδεδομένη στις χώρες που διαθέτουν παραδοσιακά ισχυρότατες δομές συλλογικής διαπραγμάτευσης. Οι εργάτες σε αυτή την περίπτωση δεν έχουν την τυπική δυνατότητα υποβολής προτάσεων στα όργανα της επιχείρησης, μπορούν όμως να επηρεάσουν τη λήψη των αποφάσεων με την οργανωμένη δύναμή τους και να περιορίσουν στην πράξη το διευθυντικό δικαίωμα των διοικούντων την επιχείρηση.

Από τη μεριά των συνδικάτων, τα οποία αναγνωρίζουν την ύπαρξη αντιθετικών ή/και συντεχνιακών συμφερόντων μέσα στους χώρους εργασίας, παίρνονται αποστάσεις από τη μονιστική αντίληψη και υιοθετείται κατ' αρχήν η πλουραλιστική προσέγγιση για την οργάνωση. Η συμμετοχή θεωρείται ως επέκταση της επιρροής των εργαζομένων στη λήψη των αποφάσεων της επιχείρησης, ιδιαίτερα μέσω της ενίσχυσης των συστημάτων εκπροσώπησης. Σύμφωνα με έρευνες που πραγματοποιήθηκαν στο Η.Β. τα συνδικάτα προέκριναν την έμμεση συμμετοχή στα συνδιοικητικά και άλλα επιχειρησιακά όργανα σε σχέση με την άμεση συμμετοχή στη λήψη των καθημερινών αποφάσεων στο αντικείμενο και στο χώρο εργασίας (π.χ. ομάδες εργασίας) χωρίς πλαισίωση από την έμμεση εκπροσώπηση, με το σκεπτικό ότι η άμεση συμμετοχή μπορεί να χρησιμοποιηθεί από την εργοδοσία για αύξηση παραγωγής και παραγωγικότητας χωρίς ανταπόδοση των ωφελειών στους εργαζόμενους.³¹ Επίσης, πιο συχνά συμφωνούν τα συνδικάτα με τους

---

³¹ Βλ. Salamon M. (2000) *ο.ε.π.*, σελ.378-380 καθώς και α) Warner M. (1982) "Workplace participation and employee influence: a study of managers and shop stewards",

εργοδότες στις περιπτώσεις των «επιτροπών ασφάλειας και υγιεινής» παρά στα ανώτερα διοικητικά όργανα που αφορούν τα στρατηγικά σχέδια της επιχείρησης.³²

Η ιστορική εξέλιξη του αιτήματος της συμμετοχής σχετιζόταν συχνά με τις περιόδους έντονης κοινωνικο-πολιτικής αναταραχής, όταν μεγάλο μέρος της εργατικής τάξης έβγαινε στο προσκήνιο (π.χ. περίοδος αμέσως μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου σε Ιταλία, Γαλλία 1936, Δ. Γερμανία μετά το Β΄ Π.Π., Γαλλία μετά την εξέγερση του Μάη 1968, εργατική εξέγερση στην Πολωνία με ίδρυση του ελεύθερου συνδικάτου «Αλληλεγγύη» κ.ο.κ. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις τα αιτήματα υπέρβαιναν τη συνήθως διεκδικούμενη απλή συμμετοχή και έθεταν ζητήματα εξουσίας στην επιχείρηση (εργατικός έλεγχος, αυτοδιαχείριση).

Μια ιδιαίτερη περίπτωση αποτέλεσαν οι ΗΠΑ των χρόνων μετά τη λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Την εποχή εκείνη, παρά τη σκληρή καταστολή των εργατικών συνδικαλιστικών αγώνων με τη συνεργασία εργοδοτών και κράτους, υπήρξε μια τάση πειραματισμού από «πεφωτισμένους εργοδότες» με σχήματα συμμετοχικών διαδικασιών στο εσωτερικό των επιχειρήσεών τους.³³ Επιχειρήσεις όπως η Dennison Manufacturing Company στη Μασσαχουσέτη, η Philadelphia Rapid Transit Company στην Πενσυλβάνια κ.α. ξεκίνησαν την εφαρμογή προγράμματος συμμετοχικής διαδικασίας.³⁴

Με την καθιέρωση συμμετοχικών διαδικασιών στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης κατά τη διάρκεια της λεγόμενης «χρυσής περιόδου» της σοσιαλδημοκρατίας και του κράτους πρόνοιας άρχισαν να αναπτύσσονται εντονότερα τα κοινωνικο-πολιτικά κινήματα που αποσκοπούσαν στην εισαγωγή θεσμών κοινωνικού εργατικού ελέγχου και αυτοδιαχείρισης και εφαρμογής πολιτικών που θα ευνοούσαν την εκπαίδευση των πολιτών στη συμμετοχή και την διαχείριση των κοινών υποθέσεων τόσο στο γενικότερο επίπεδο όσο και στο επίπεδο της κοινότητας, της επιχείρησης, της σχολής κ.α.³⁵ Ιδιαίτερα μετά την εξέγερση του Παρισιού το Μάιο του 1968, το ζήτημα της συμμετοχής τέθηκε ανοιχτά και σε βάρος της παραδοσιακής συλλογικής διαπραγμάτευσης που στηριζόταν στην αποκλειστική ενασχόληση με τις

Industrial Relations Journal, Vol. 13, no. 4, σελ. 20, β) Dickson J. (1981) “The relation of direct and indirect participation”, *Industrial Relations Journal*, Vol. 12, no. 4, σελ. 32.

³² Βλ. Salamon M. (2000) *ο.ε.π.*, σελ. 378-380 και Bartlett B. (1982) «Auditing to progress participation”, *Personnel Management*. February, σελ. 34-35.

³³ Βλ. Lauck Jett W. (1926) *Political and Industrial Democracy, 1776-1926*. NY: Funk & Wagnalls Company, σελ. 149-242.

³⁴ Στο ίδιο. σελ. 130-148.

³⁵ Βλ. Robert N. (2004) “Public Deliberation in an Age of Direct Citizen Participation” *The American Review of Public Administration*, Vol. 34, No. 4, σελ. 315-353.

μισθολογικές αυξήσεις και τα οικονομικά θέματα. Η υπέρβαση των παραδοσιακών εξουσιαστικών ιεραρχικών δομών –ακόμη και των συνδικαλιστικών- και η αποκέντρωση των συλλογικών διαπραγματεύσεων τέθηκαν στην ημερήσια διάταξη μαζί με τη διεκδίκηση από τους εργαζόμενους της πλήρους συμμετοχής στη διοίκηση των επιχειρήσεων μέχρι και της αυτοδιαχείρισής τους. Οι εργοδότες προσπάθησαν αρχικά να ηρεμήσουν το συνδικαλιστικό κίνημα με τον παραδοσιακό τρόπο της χορήγησης υψηλότερων μισθολογικών αυξήσεων. Όμως, οι παλιότερες μέθοδοι δεν μπορούσαν να έχουν αποτελέσματα στη νέα περίοδο που ξεκινούσε. Ορισμένοι παρατηρητές προέβλεψαν ότι η «επαναστατική διάθεση» που διαφαινόταν μέσα από τις απεργίες στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες θα οδηγούσε, ενδεχομένως, σε γενικότερες ανατροπές στο πολιτικό και στο κοινωνικό πεδίο.³⁶ Ενώ αυτή η πρόβλεψη δεν επιβεβαιώθηκε, τα κέρδη για τα εργατικά συνδικάτα και τα μέλη τους ήταν μεγάλα: βελτιώσεις συνθηκών εργασίας, επέκταση συμμετοχής των εργαζομένων στη λήψη αποφάσεων στις επιχειρήσεις, αύξηση μισθών και κοινωνικών ασφαλιστικών παροχών μέσω της αύξησης των κρατικών δαπανών κοινωνικής πολιτικής.³⁷ Η ανάπτυξη των συνδικαλιστικών αγώνων στο τοπικό και επιχειρησιακό επίπεδο έδειχνε ότι διαμορφωνόταν ένα νέο συλλογικό υποκείμενο στη βάση της πλήρους απασχόλησης και της εξάπλωσης της συνδικαλιστικής οργάνωσης πέρα από τον συντεχνιακό συντηρητισμό των παραδοσιακών ειδικευμένων εργατών, που σε συνδυασμό με την έναρξη της οικονομικής κρίσης τη δεκαετία του '70 οδήγησε τις κυβερνήσεις και τους εργοδότες να αποδεχθούν σχήματα εργατικής συμμετοχής σε δημόσιες και ιδιωτικές επιχειρήσεις.³⁸ Όμως, η αναδιάρθρωση των καπιταλιστικών επιχειρήσεων στα πλαίσια της γενικότερης ανασυγκρότησης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής μετά την έκρηξη των πετρελαϊκών κρίσεων της δεκαετίας του '70 είχε ως αποτέλεσμα την αναδόμηση της εργασίας και, επομένως, των μορφών συμμετοχής των εργαζομένων.³⁹

Στην ελληνική περίπτωση, και ιδιαίτερα στο χώρο των τραπεζών, δεν μπορούμε να μιλάμε για «οικονομική δημοκρατία», καθόσον ότι η μέγιστη συμμετοχή των εργαζομένων και των εκπροσώπων τους στη λήψη των επιχειρηματικών αποφάσεων έχει περιοριστεί στην καλύτερη περίπτωση στην

---

³⁶ Βλ. Slomp H. (1996) *Between Bargaining and Politics: An Introduction to European Labor Relations*. Westport, CT: Praeger Publishers σελ. 40-42.

³⁷ Crouch C. and Pizzorno A. (1978) *The Resurgence of Class Conflict in Western Europe since 1968*. Holmes & Meier, σελ. 128-162.

³⁸ Βλ. Crouch C. (1999) *Social Change in Western Europe*. Oxford: Oxford University Press, σ. 354.

³⁹ Για την από κοινωνιολογική και πολιτική σκοπιά ανάπτυξη της συζήτησης του θέματος βλ. Watson T. (2005) *ο.ε.π.* 354-398.

συμμετοχή μειοψηφίας στα διοικητικά όργανα, ακόμη και στις τράπεζες που βρέθηκαν υπό την εποπτεία και διοίκηση του κράτους.

Η συντακτική εθνοσυνέλευση του 1975 δεν άνοιξε νομικό παράθυρο για την κατοχύρωση της συμμετοχής.⁴⁰ Ατύπως –με πράξη των διοικήσεων των τραπεζών ή με συμφωνίες με τους συλλόγους των εργαζομένων- συστάθηκαν υπηρεσιακές επιτροπές και συμβούλια για τις περιπτώσεις προαγωγών και παραπόνων, στις οποίες συμμετείχαν εκπρόσωποι των επιμέρους συλλόγων. Στις ελληνικές τράπεζες θα λέγαμε ότι ισχύει η έμμεση συμμετοχή. Στην Εμπορική η συμμετοχή αυτή καθιερώθηκε επίσημα με την υπογραφή το 1978 του Οργανισμού Προσωπικού και το 1982 έγινε η πρώτη άμεση εκλογή από το σύνολο του προσωπικού δύο εκπροσώπων στο Διοικητικό Συμβούλιο.⁴¹ Κατά τη δεκαετία 1980-1990 προωθήθηκε η ιδέα για την «κοινωνικοποίηση» (Ν. 1365/1983) των δύο μεγάλων τραπεζών (ΕΤΕ και Εμπορική) που εγκαταλείφθηκε νωρίς. Είχαν εκλεγεί εκπρόσωποι των εργαζομένων (1/3 των μελών της προβλεπόμενης ιδρυτικής συνέλευσης) αλλά ποτέ δεν εκδόθηκαν τα αναγκαία προεδρικά διατάγματα.

6.3 Η δεύτερη τετραετία 1985-1989

Την τετραετία αυτή τη χαρακτήρισε η μεταστροφή του κυβερνητικού ΠΑΣΟΚ από την «αριστερή διαχείριση της κρίσης» στην μονεταριστική διαχείριση.⁴² Η

---

⁴⁰ «...πουθενά δεν αναφέρεται ο ρόλος και η συμβολή της εργατικής τάξης στον τομέα της παραγωγής και οικονομικής ανάπτυξης της χώρας και σε κανένα άρθρο δεν διασφαλίζεται η συμμετοχή των εκλεγμένων αντιπροσώπων της στα όργανα εκείνα που θα ασκήσουν τον αυστηρό έλεγχο στα διάφορα μονοπώλια και πολυεθνικές εταιρείες, στο κοστολόγιο των παραγομένων αγαθών, στη συμμετοχή για τη διοίκηση των μεγάλων επιχειρήσεων, στο σχέδιασμα της οικονομίας...». Απόσπασμα άρθρου Χατζηβασιλείου Ο. «Η εργατοϋπαλληλική τάξη ζητά τα συνταγματικά της δικαιώματα», εφ. *Τραπεζικό Βήμα*, Περ. Γ', Έτος 1^ο, Αρ. φύλλου 6/106, 21.1.1975.

⁴¹ Εκλέχτηκαν από τη Νέα Συνδικαλιστική Κίνηση οι Σωτήρης Αντωνίου και Στέλιος Προβελλέγγιος με ενιαίο ψηφοδέλτιο και σταυρό. Στη συνέχεια με την κάθοδο ξεχωριστών παραταξιακών ψηφοδελτίων από το 1984 εκλέγεται ένας εκπρόσωπος της ΠΑΣΚΕ και ένας της ΔΑΚΕ.

⁴² Στις βουλευτικές εκλογές της 2.6.1985 τα αποτελέσματα είχαν ως εξής:
Εγγεγραμμένοι: 8.008.647 Ψήφισαν: 6.422.466 Άκυρα-Λευκά: 57.372 Έγκυρα: 6.365.094

Κόμμα: **Ψήφοι:** **Ποσοστά%:** **Έδρες:**

επιβολή της νέας κρατικής οικονομικής πολιτικής του ΠΑΣΟΚ το φθινόπωρο του 1985 μέσω της Πράξης Νομοθετικού Περιεχομένου με την οποία απαγορεύονταν, για τα επόμενα 2,5 έτη, οι μισθολογικές αυξήσεις πέρα από τα όρια της κυβερνητικής εισοδηματικής πολιτικής ξεσήκωσε θύελλα αντιδράσεων από τον κόσμο της μισθωτής εργασίας. Η κυβέρνηση προκειμένου να προστατέψει την πολιτική της, εκτός από την Πράξη Νομοθετικού Περιεχομένου που αμφισβητήθηκε και από μεγάλη μερίδα μελών και στελεχών της ΠΑΣΚΕ με αποτέλεσμα την αλλαγή συσχετισμών στη διοίκηση της ΓΣΕΕ⁴³ κατά της κυβέρνησης, φρόντισε να εκμεταλλευτεί τη δικαστική οδό και να επιβάλει πλειοψηφία “νομιμοφρόνων” συνδικαλιστών στην ηγεσία της εργατικής συννομοσπονδίας. Επρόκειτο πλέον για το αποκορύφωμα της κομματικοποίησης των συνδικάτων όταν δεν είχαν πια, τουλάχιστον στο επίπεδο της ΓΣΕΕ, καμία δυνατότητα κριτικής και αντιπαράθεσης στην κυβερνητική πολιτική.

Βλέπουμε, συνεπώς, τη μεταβολή στη «δομή των πολιτικών ευκαιριών» όσον αφορά το στοιχείο της «αποδυνάμωσης της βούλησης του κράτους για καταπίεση», καθώς περιορίστηκε ασφυκτικά το δικαίωμα των συνδικαλιστικών οργανώσεων να προβαίνουν σε συλλογικές διαπραγματεύσεις από τη στιγμή που με τη νομοθετική παρέμβαση της κυβέρνησης αφαιρείται η δυνατότητα υπέρβασης συγκεκριμένου ορίου μισθολογικών αυξήσεων. Ακόμη και στην περίπτωση που ο εργοδότης είχε τη διάθεση να παραχωρήσει αυξήσεις πέραν του συγκεκριμένου ορίου δεν μπορούσε να το κάνει γιατί υπήρχε η δυνατότητα να του επιβληθεί πρόστιμο από το κράτος. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν η επιβολή προστίμου στην εφημερίδα *Ριζοσπάστης* στην οποία επιβλήθηκε πρόστιμο επειδή προέβη στη χορήγηση αυξήσεων πέραν της καθορισμένης από την ΠΝΠ.

ΠΑΣΟΚ	2.916.735	45,82	161
ΝΕΑ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ	2.599.681	40,84	126
ΚΚΕ	629.525	9,89	12
ΚΚΕ εσωτερικού	117.135	1,84	1
ΕΠΕΝ (άκρα δεξιά	37.965	0,60	
Φιλελεύθεροι	15.863	0,25	
ΑΣΚΕ (πρώην μέλη ΠΑΣΟΚ)	10.369	0,16	
ΕΚΚΕ	6.951	0,11	
Κομμουνιστική Αριστερά	5.212	0,08	
ΕΔΕ – Τροτσκιστές	3.685	0,06	
ΛΟΙΠΟΙ	21.902	0,35	

⁴³ Ο νέος συσχετισμός ήταν: Φιλοκυβερνητική ΠΑΣΚΕ 19, διαφωνούντες ΠΑΣΚΕ 7, ΕΣΑΚ 17, ΑΕΜ 2. Συνεπώς η αντιπολίτευση έλεγχε πλέον τη διοίκηση της ΓΣΕΕ (26 έναντι 19).

Τα αποτελέσματα αυτής της κυβερνητικής πολιτικής με την επιβολή του σταθεροποιητικού προγράμματος είχαν μεταξύ άλλων τα ακόλουθα αποτελέσματα: α) το διπλασιασμό, σε σχέση με την αρχή της δεκαετίας του '80, της ανεργίας που έφτασε το 8% και β) τη μείωση των πραγματικών μισθών κατά 8-10%.⁴⁴ Αξίζει να σημειωθούν δύο ακόμη στοιχεία που δείχνουν την εξέλιξη των εργατικών εισοδημάτων.⁴⁵ Πρώτον, μεταξύ 1985 και 1988 η μέση ιδιωτική κατανάλωση στην Ελλάδα έπεσε από 44,8% στο 39,8%. Δεύτερον, οι εισοδηματικές ανισότητες αυξήθηκαν, καθώς στην ανώτερη οικονομική κατηγορία μειώθηκε το ποσοστό νοικοκυριών από 19,9% το 1982 σε 14,6% το 1988, στην πρώτη μεσαία κατηγορία από 28,3% σε 24,1% ενώ, αντίθετα, στη δεύτερη μεσαία κατηγορία αυξήθηκε το ποσοστό από 30,7% σε 33,6% και στην κατώτερη κατηγορία από 19,3% σε 28,0%.⁴⁶

Η απάντηση της συνδικαλιστικής αντιπολίτευσης⁴⁷ ήταν η ένταση των

⁴⁴ Βλ. Φακιολάς Ρ., 1995, «Εξελίξεις στον εργασιακό συνδικαλισμό», στο Σπανού Κ. (επιμ.) *Κοινωνικές διεκδικήσεις και κρατικές πολιτικές*, Αθήνα-Κομοτηνή, Αντ. Ν. Σάκκουλα, σσ 172-173.

⁴⁵

Έτος	Μέσος πραγματικός μισθός (% μεταβολής)
1982	5,3
1983	1,1
1984	2,0
1985	1,4
1986	-8,9
1987	-4,4
1988	5,8
1989	8,3
1990	-2,0

Πηγή: Καζάκος Π. (2001) *Ανάμεσα στο κράτος και την αγορά*. Αθήνα: Πατάκη, σελ.304

⁴⁶ Βλ. Σακελλαρόπουλος Σ. (2001) *ο.ε.π.* σελ. 462-463. Ο πίνακας στον οποίο παραπέμπει προέρχεται από επεξεργασία στοιχείων ερευνών οικογενειακών προϋπολογισμών της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας για τα έτη 1981/82 και 1987/88.

⁴⁷ Οι διαφωνούντες της ΠΑΣΚΕ διαγράφηκαν από κόμμα και παράταξη με απόφαση του Προέδρου και του Ε.Γ. του ΠΑΣΟΚ. Ο αριθμός των διαφωνούντων δεν ήταν ευκαταφρόνητος: πάνω από 500 ανώτερα συνδικαλιστικά στελέχη συντάχθηκαν με τα 7 μέλη της ΠΑΣΚΕ στη ΓΣΕΕ που διαγράφηκαν. Στη συνέχεια, το Φεβρουάριο του 1986, σε πανελλαδική συνδιάσκεψη των μελών του συγκεκριμένου συνδικαλιστικού ρεύματος ιδρύθηκε η Σοσιαλιστική Συνδικαλιστική Εργατοϋπαλληλική Κίνηση (ΣΣΕΚ) ως αυτόνομη παράταξη. [«Ξεχωρίζουμε την περίπτωση της από τις περιπτώσεις μικρότερων ομάδων που κατά καιρούς αποχώρησαν από το ΠΑΣΟΚ (Σοσιαλιστική Πορεία, ΕΣΠΕ, ΑΣΚΕ κ.λπ.). Κι αυτό για τρεις λόγους: α. Η συγκρότηση της ΣΣΕΚ ήταν το αποτέλεσμα του αυτομετασχηματισμού του ΠΑΣΟΚ σε αστικό κόμμα και της υιοθέτησης της πολιτικής της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης. β. Η μαζικότητα της οργάνωσης ξεπερνούσε κατά πολύ τις αντίστοιχες μαζικότητες άλλων διασπάσεων. γ. Τα μέλη της ΣΣΕΚ ήταν αληθινοί εργαζόμενοι στον ιδιωτικό και στο δημόσιο τομέα και όχι μέλη της εργατικής αριστοκρατίας. Ο συνδυασμός των τριπών αυτών στοιχείων δημιουργούν πολλές πιθανότητες επιτυχίας αυτή της πολιτικής προσπάθειας», βλ. Σακελλαρόπουλος Σπ. (2001), , σελ. 469.] Η ΣΣΕΚ έφερε

απεργιακών κινητοποιήσεων σε κλάδους των οποίων τις ομοσπονδίες και τους συλλόγους ήταν σε θέση να ελέγχει (κοινή ωφέλεια, τράπεζες, ΟΒΕΣ, οικοδόμοι, λογιστές κ.α.) και η δημιουργία της Συντονιστικής Επιτροπής Αγώνα (ΣΕΑ). Παρά τη μαζικότητά τους οι αγώνες αυτοί δεν κατάφεραν να ανατρέψουν την κυβερνητική πολιτική.⁴⁸ Ένας βασικός λόγος ήταν η σταθερή

και θετικά και αρνητικά στοιχεία στο συνδικαλιστικό χώρο, κατά την προσωπική μου άποψη που σχηματίστηκε από την εμπειρία που είχα συνεργαζόμενος με την παράταξη αυτή σε ευρύτερο ψηφοδέλτιο στο χώρο της Εμπορικής Τράπεζας. Στο ενεργητικό της καταγράφεται η προσπάθεια ανασυγκρότησης του συνδικαλιστικού σοσιαλιστικού χώρου μεταξύ ΠΑΣΟΚ και παραδοσιακής αριστεράς, το “μπόλιασμα” των συνειδήσεων πολλών μελών με την αντίληψη του αυτόνομου συνδικαλισμού, η ρήξη με κατεστημένα πρότυπα γραφειοκρατικής συνδικαλιστικής συμπεριφοράς κλπ. [Σχετικά με τη ρήξη ΠΑΣΟΚ-διαγραμμαμένων συνδικαλιστών, θα ήθελα στο σημείο αυτό να παραθέσω ένα απόσπασμα από τη συνέντευξη προς τον γράφοντα (23/7/2001) του Δημήτρη Τσεγγενέ (νυν Γραμματέας Ασφαλιστικού της Ε.Γ. της ΟΤΟΕ και μέλους της ΠΑΣΚΕ Εμπορικής Τράπεζας): «Βέβαια, πριν ήθελα να σας πω, το 1984 υπήρξε μια προσπάθεια με το άρθρο 4, αν θυμάστε καλά, όπου και εκεί το συνδικαλιστικό κίνημα προσπάθησε και με τη δυναμική που είχε κατάφερε να μην περάσει το άρθρο 4. Ο καθένας βέβαια για ένα διαφορετικό σκεπτικό, αλλά η σύγκλιση ήταν ότι έπρεπε αυτό να μην περάσει, υπήρχε θέμα να καταργηθεί. Είχε όμως ένα διαφορετικό πολιτικό σκεπτικό για την κάθε παράταξη, αλλά στο τέλος του δρόμου γινόταν αυτή η ενοποίηση. Το 1985, επανέρχομαι πάλι, στο χώρο της Εμπορικής και της παράταξης που εδώ ήταν η πλειοψηφία στο Σύλλογο και που τα πράγματα τα όριζαν σαφώς και είχανε την ηγεσία, διαχώρισε η συντριπτική πλειοψηφία των συνδικαλιστών, των μελών και των εργαζομένων στο χώρο από την πολιτική ηγεσία της τότε εποχής. Τότε θα βλέπατε πρωτοκλασάτα στελέχη είτε κεντρικά είτε σε περιφερειακό επίπεδο νάχουνε πάρει τις αποστάσεις τους γιατί το μόνο που ζητούσανε ήταν ότι εμείς μεγαλώσαμε και ανδρωθήκαμε μέσα από την ταξικότητα και μια ιστορία στο χώρο της Εμπορικής. Αυτή την αυτονομία θέλουμε να την κρατήσουμε και αυτό προσπάθησαν να γίνει. Τότε βέβαια ο κόσμος και πολλών άλλων νέων ανθρώπων και συνδικαλιστών, έγινε μια μεγάλη προσπάθεια ενοποίησης αυτής της κατάστασης προτού γίνει το κραχ, δηλαδή γίνει κι έρθει η ρήξη, η οποία τελικά έγινε γιατί είχε αυτά τα πολιτικά χαρακτηριστικά και δεν μπορούσε κάποιος είτε με το συναίσθημα να παίξει είτε στο φιλικό επίπεδο ή οτιδήποτε άλλο. Είχε τελικά να κάνει με μια πολιτική επιλογή: είτε είσαι από εδώ είτε από 'κει.»] Στο παθητικό της όμως καταγράφονται σοβαρές ελλείψεις ιδεολογικοπολιτικής συγκρότησης ως συνέπεια της μακρόχρονης παραμονής των στελεχών και μελών της στο πολυσυλλεκτικό και λαϊκιστικό ΠΑΣΟΚ, ο μεγαλο-παραγοντισμός και ο καιροσκοπισμός των στελεχών της, των οποίων χαρακτηριστικότερη εκδήλωση αποτέλεσε η προσπάθεια εφαρμογής στον Ελλαδικό χώρο του προτύπου συγκρότησης του Βρετανικού Εργατικού Κόμματος (ίδρυσή του από τα συνδικάτα) που απέτυχε παταγωδώς στις εκλογές του Ιουνίου 1989 (0,1% των ψήφων) και η συνακόλουθη επιστροφή το 1992 στο ΠΑΣΟΚ μεγάλου μέρους των στελεχών της που παρέμειναν ως το τέλος.

⁴⁸ Σύμφωνα με τα στοιχεία (βλ. Κατσανέβας Θ., 1996, «Η εξέλιξη των απεργιών στην Ελλάδα», *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων*, τεύχ. 3, Ιούλιος, σσ 11-29), η εξέλιξη του αριθμού των χαμένων ημερών εργασίας ανά χίλιους απεργούς κατά το διάστημα 1986-1990 ακολούθησε την εξής πορεία (παραθέτουμε και τα στοιχεία για το χρονικό διάστημα 1975-1985 για λόγους σύγκρισης, επειδή στον προηγούμενο πίνακα δεν υπάρχει αναφορά σε αυτό το δείκτη):

Έτος	Ελλάδα (σε χιλιάδες)	Μέσος όρος Ε.Ε. (σε χιλιάδες)
1975	113.291	373.678
1976	408.562	353.701
1977	631.536	311.298

κρατική κατασταλτική πολιτική που μέσω των δικαστηρίων έβγαζε παράνομες τις περισσότερες απεργίες. Πέρα όμως από τους αντικειμενικούς λόγους, ο υποκειμενικός παράγοντας ήταν ο πιο σημαντικός. Η κομματικοποίηση μέσω των ανταγωνιστικών συνδικαλιστικών παρατάξεων της αντιπολίτευσης, στις οποίες πλέον προστέθηκε και η Δημοκρατική Ανεξάρτητη Κίνηση Εργαζομένων (επίσημη παράταξη της ΝΔ) που απορροφά τις προηγούμενες δεξιές παρατάξεις,⁴⁹ οδήγησε στην αντιπαράθεση εντελώς διαφορετικών

1978	486.691	269.636
1979	807.038	611.676
1980	1.315.134	297.087
1981	230.357	177.137
1982	408.971	278.422
1983	156.653	199.862
1984	117.870	415.408
1985	266.840	141.273
1986	306.854	106.707
1987	574.640	136.605
1988	222.981	166.431
1989	316.020	114.390
1990	787.849	106.864

⁴⁹ Είναι χρήσιμη μια σύντομη αναφορά στην πορεία της συνδικαλιστικής δράσης των μελών και στελεχών της ΝΔ στο χώρο των εργαζομένων μετά το 1981. Η Δημοκρατική Συνεργασία, παράταξη Παπαγεωργίου - Καρακίτσου που έλεγχε με διάφορα, τυπικά και άτυπα, μέσα τη ΓΣΕΕ πριν από την έκπτωσή της με δικαστική απόφαση τον Ιανουάριο του 1982, δεν μετείχε πλέον στα συνέδρια της ΓΣΕΕ. Η Δ.Σ. μετονομάστηκε σε Ανεξάρτητη Δημοκρατική Συνδικαλιστική Κίνηση (ΑΔΗΣΚ) και έπαιξε το χαρτί της “ανεξαρτησίας” από την επίσημη ΝΔ (επί ηγεσίας Ευ. Αβέρωφ), η οποία στήριξε τη Δημοκρατική Ανανεωτική Συνδικαλιστική Παράταξη (ΔΑΣΠ) που περιλάμβανε και χουντικούς “συνδικαλιστές”. Η ΔΑΣΠ διαφωνούσε με τη γραμμή της ΑΔΗΣΚ, για αποχή από τα συνέδρια και τις εκλογές για την ανάδειξη οργάνων της ΓΣΕΕ και του ΕΚΑ, και συμμετείχε στους επιμέρους συλλόγους με δικά της ψηφοδέλτια. Μετά την αλλαγή ηγεσίας στη ΝΔ και την εκλογή του Κ. Μητσοτάκη συγκροτήθηκαν οι Δημοκρατικές Ριζοσπαστικές Κινήσεις Συνδικαλιστών (ΔΗΡΚΙΣ) ως αντίπαλο σχήμα της ΑΔΗΣΚ. Οι βουλευτικές εκλογές του 1985 και οι εξελίξεις στη ΓΣΕΕ έθεσαν τέρμα στη διαμάχη: η ΑΔΗΣΚ ξέκοψε οριστικά από τη ΝΔ και φυλλορρόφησε, οι ΔΗΡΚΙΣ πέρασαν στο κόμμα της Δημοκρατικής Ανανέωσης (ΔΗΑΝΑ) του Κ. Στεφανόπουλου και οι Δημοκρατικές Κινήσεις (ΔΗΚΙ) που είχαν στο μεταξύ συγκροτηθεί στους επιμέρους συλλόγους αποτέλεσαν πλέον την επίσημη συνδικαλιστική παράταξη της ΝΔ, έχοντας στο ενεργητικό τους την εντυπωσιακή εκλογική τους απήχηση όπου εμφανίζονταν σε συνδικαλιστικές εκλογές. Όπως τονίζεται: «Αφότου η ΝΔ έχασε τις εκλογές του 1981, και γνωρίζοντας ότι δεν θα μπορούσε ποτέ να ανταγωνιστεί το ΠΑΣΟΚ εκτός εάν δημιουργούσε και εκείνη μια ενεργή και αποτελεσματική κομματική οργάνωση, το κόμμα προσπάθησε να πλησιάσει περισσότερο τα εργατικά συνδικάτα και να ασκήσει την όποια επιρροή του ‘από τα μέσα’. Για το λόγο αυτό κατέβαλε σοβαρές προσπάθειες ώστε να ανανεώσει και να ενεργοποιήσει τις επαγγελματικές του οργανώσεις (ΕΚΟ) οι οποίες με τη σειρά τους, θα γεφύρωναν το χάσμα ανάμεσα στη ΝΔ και τον εργατικό συνδικαλισμό. Όλη αυτή η οργανωτική προσπάθεια δεν πήγε και άσχημα, αφού οι 25 ΕΚΟ του 1981 μέσα σε πέντε χρόνια είχαν οκταπλασιασθεί.» (Αλεξάκης Μ., 2001, *ο.ε.π.*, σελ. 195). Με τα πολιτικά και οργανωτικά εφόδια του κομματικού μηχανισμού, οι συνδικαλιστές και συνδικαλίστριες των ΔΗΚΙ με μια έξυπνη πολυσυλλεκτική τακτική - τουλάχιστον όσον αφορά τους ψηφοφόρους - και εμφανιζόμενοι ως υπέρμαχοι του εργατικού ελέγχου - απέκρουαν την

στρατηγικών και τακτικών που συναρτούνταν και με τις εκλογικές στρατηγικές και τακτικές των κομμάτων ενόψει των επερχόμενων βουλευτικών εκλογών του 1989. Το αποτέλεσμα ήταν να αδρανήσει και να διαλυθεί η ΣΕΑ και οι διαμάχες για την ακολουθητέα πολιτική στα πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια όργανα (ομοσπονδίες και εργατικά κέντρα). Χαρακτηριστικότερες περιπτώσεις αυτών των αντιπαραθέσεων αποτέλεσαν οι απεργιακές κινητοποιήσεις στους χώρους των καθηγητών της μέσης δημόσιας εκπαίδευσης και των εργαζομένων στις τράπεζες την άνοιξη του 1988. Στους κλάδους αυτούς σημαντική ήταν η παρουσία ανεξάρτητων και συνδικαλιστών του χώρου της εξωκοινοβουλευτικής αριστεράς που πρόσθεσαν μια σημαντική διάσταση: τα δημοψηφίσματα για την λήψη αποφάσεων και την πρόταση για διάφορες μορφές απεργιών διαρκείας οι οποίες συγκέντρωναν για αρκετές ψηφοφορίες την πλειοψηφία των εργαζομένων. Τέθηκε έτσι υπόψη των εργαζομένων - μελών των συνδικάτων μια διαφορετική αντίληψη για το ρόλο και τον τρόπο διοίκησης και διεκδίκησης των συνδικαλιστικών οργανώσεων που διέφεραν από το επιβληθέν πρότυπο του κομματικοποιημένου συνδικαλισμού.

Αυτή η κοινωνική κινητικότητα που αποτελεί απάντηση στις κατασταλτικές πολιτικές της κυβέρνησης είχε ένα θετικό αποτέλεσμα στο επίπεδο της κατοχύρωσης των διεθνών συμβάσεων στο ελληνικό νομικό πλαίσιο. Συγκεκριμένα, έγινε δεκτή κατ' ουσίαν η Διακήρυξη της Φιλαδέλφειας της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας (1944) καθώς και το άρθρο 87του Καταστατικού Χάρτη του ΟΗΕ. Η νέα αντίληψη περί συλλογικών διαπραγματεύσεων αποτυπώθηκε από τη Βουλή στο ελληνικό νομικό πλαίσιο με την αποδοχή των διεθνών συμβάσεων εργασίας υπ' αριθμ. 98 και 154.⁵⁰ Ο

κατηγορία ότι ήταν οπαδοί του νεοφιλελευθερισμού και την ανταπέδιδαν κυρίως στους συνδικαλιστές της ΠΑΣΚΕ μετά τη διάσπαση της ΓΣΕΕ. Κατάφεραν έτσι να διεισδύσουν εκλογικά στους ψηφοφόρους των συνδικαλιστικών παρατάξεων της Αριστεράς. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Συλλόγου της Εμπορικής Τράπεζας όπου μετά τη συνεργασία ΔΗΣΚ (ΠΑΣΚΕ) και ΕΝΙΑΙΑΣ (ΚΚΕ) σε επίπεδο προεδρείου («μορατόριουμ») και τη συνταξιοδότηση βασικών στελεχών της τελευταίας, ένα μεγάλο ποσοστό ψηφοφόρων της στράφηκε προς τη ΔΗΚΙ. Μετά το 1986 οι ΔΗΚΙ εμφανίστηκαν με το νέο όνομα της ΔΑΚΕ και αποτελούσαν πλέον τη μοναδική ουσιαστικά συνδικαλιστική παράταξη της ΝΔ και συνολικά του χώρου της Δεξιάς. (Για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με τις πολιτικές, ιδεολογικές αλλά και προσωπικού χαρακτήρα, συγκρούσεις στο εσωτερικό της ΝΔ όσον αφορά την πορεία προς την συγκρότηση της ενιαίας ΔΑΚΕ καθώς και για τις οργανωτικές δομές και τις συνεχείς αλλαγές, βλ. συνέντευξη του νυν Γενικού Γραμματέα της Ε.Γ. της ΟΤΟΕ (και στελέχους της ΔΑΚΕ και της ΝΔ) Ανδρέα Μπεκιάρη στον γράφοντα (24/7/2001). Τέλος, το 1993 παράλληλα με την πολιτική σταδιοδρομία του κόμματος της Πολιτικής Άνοιξης (ΠΟΛ.ΑΝ.) του Αντώνη Σαμαρά προσπάθησε να σταδιοδρομήσει και η «Συνδικαλιστική Άνοιξη» που αποδείχτηκε θνησιγενής παράταξη με κάποιες προσβάσεις στις τράπεζες και σε ορισμένες μικρές ΔΕΚΟ.

⁵⁰ Συγκεκριμένα, η υπ' αριθμ. 98 ΔΣΕ αφορά την κατοχύρωση του δικαιώματος οργάνωσης και συλλογικών διαπραγματεύσεων και η υπ' αριθμ. 154 προωθεί τη διεύρυνση

δρόμος για την ολοσχερή κατάργηση των αντεργατικών και αντιαπεργιακών νόμων 3239/1955 και 330/1976 ήταν πλέον ελεύθερος. Επίσης, σημαντικό αποτέλεσμα της κοινωνικής κινητοποίησης της περιόδου 1985-1987 ήταν η κατάργηση και δια νόμου του περιβόητου Άρθρου 4 του ν. 1365/83, που ήδη είχε καταργηθεί στην πράξη καθώς δεν έγινε ποτέ «συνείδηση δικαίου» στους εργαζόμενους των ΔΕΚΟ και των Τραπεζών.⁵¹ Η ΟΤΟΕ, εκτός των άλλων ενεργειών της (απεργίες, συγκεντρώσεις και πορείες), είχε προσφύγει στο Διεθνές Γραφείο Εργασίας για το θέμα αυτό πετυχαίνοντας την δημοσίευση έκθεσης της «Επιτροπής Συνδικαλιστικής Ελευθερίας» με την οποία καλούνταν η ελληνική κυβέρνηση να επανεξετάσει αυτό το ζήτημα υπό το φως των αρχών της συνδικαλιστικής ελευθερίας και να λάβει τα κατάλληλα μέτρα ευθυγράμμισης της εργατικής νομοθεσίας με τις αρχές αυτές.

Η κρίση του 1985 είχε μεγάλο αντίκτυπο στο χώρο του τραπεζικού συνδικαλισμού, πρώτα και κύρια σε επίπεδο παρατάξεων καθώς η ΠΑΣΚΕ διασπάστηκε σε πολλούς συλλόγους. Η πιο βαθιά διάσπαση έγινε στην ΔΗΣΚ (ΠΑΣΚΕ) Εμπορικής όπου ολόκληρη η ηγετική ομάδα και η πλειοψηφία των κεντρικών και ένα μεγάλο μέρος περιφερειακών στελεχών παραιτήθηκαν ή διαγράφηκαν από το ΠΑΣΟΚ. Στις πρώτες εκλογές που έγιναν το Δεκέμβριο του 1985, η ΔΗΣΚ (ΣΣΕΚ) πήρε περισσότερες ψήφους από τη νομιμόφρονα ΠΑΣΚΕ. Σε επίπεδο ΟΤΟΕ βέβαια υπερίσχυε η νομιμόφρων ΠΑΣΚΕ καθώς στον Σύλλογο Υπαλλήλων ΕΤΕ κυριάρχησε η τάση Πρωτόπαπα έναντι της ΔΗΣΚ όπως και σε μια σειρά άλλες τράπεζες. Οι διεργασίες δεν άφησαν ανέγγιχτες τις άλλες παρατάξεις. Κατά τη διάρκεια του σχετικά μακρού απεργιακού κύματος που ακολούθησε την επιβολή της περιοριστικής εισοδηματικής πολιτικής, την ψήφιση της Πράξης Νομοθετικού Περιεχομένου και τη διάσπαση της ΓΣΕΕ σοβαρές αντιθέσεις στρατηγικής και τακτικής εμφανίστηκαν στους χώρους της παραδοσιακής και της ανανεωτικής αριστεράς (διάσπαση ΚΚΕ εσωτερικού) και νέες δυνάμεις συσπειρώθηκαν στο χώρο του αυτόνομου συνδικαλισμού.⁵²

(άρθρο 5) του θεματολόγιου των συλλογικών διαπραγματεύσεων πέρα από τις μισθολογικές και οικονομικές διαφορές.

⁵¹ Και μάλιστα με πρόταση του ίδιου του Υπουργού Εργασίας της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ Γ. Γεννηματά. Για τη συζήτηση του θέματος στη Βουλή και τα επιχειρήματα υπέρ της κατάργησης του άρθρου 4 τόσο της κυβέρνησης όσο και της αντιπολίτευσης βλ. Βέης Θ. (1990), *ο.ε.π.*, 419-426.

⁵² Από το φθινόπωρο του 1985 ως την άνοιξη του 1991 κυκλοφορούσε σε άτακτα χρονικά διαστήματα η εφημερίδα *Άλλη Αποψη* (στη σύνταξή της μετείχε και ο γράφων) που συσπειρώνε συνδικαλιστικά στελέχη προερχόμενα από πολιτικές τάσεις της εξωκοινοβουλευτικής αριστεράς, της ΕΚΟΝ ΡΦ (Β΄ Πανελλαδική), της ομάδας Ρήξη, διαγραμμένα από ΚΚΕ και ΠΑΣΟΚ στελέχη στα οποία προστέθηκαν αργότερα και στελέχη του ΚΚΕ εσωτερικού-Ανανεωτική Αριστερά. Παρά την ανομοιογένεια των μελών της η *Άλλη Αποψη* κατάφερε να καταγράψει τις ανησυχίες ενός κόσμου που αγωνιζόταν να δώσει μια νέα

6.4 Το μισθολογικό πρόβλημα

Στα πρώτα χρόνια της διακυβέρνησης της χώρας από το ΠΑΣΟΚ, η ΟΤΟΕ έβαλε στόχο την κατάκτηση ενιαίου μισθολογίου και βαθμολογίου για τους εργαζόμενους όλων των τραπεζών της χώρας, είτε αυτές είναι κρατικές είτε ιδιωτικές (ελληνικές και ξένες). Το ενιαίο μισθολόγιο κατακτήθηκε μετά από απεργιακή κινητοποίηση 42 ημερών, που αποτελεί την πιο μακρόχρονη στην ιστορία του κλάδου, η οποία όμως έδειξε καθαρά πλέον την κομματικοποίηση που άρχιζε να αποσυνθέτει την ενότητα των εργαζομένων, η οποία είχε κατακτηθεί κατά τη διάρκεια των προηγούμενων αγώνων της ΟΤΟΕ. Η ΔΗΣΚ (ΠΑΣΚΕ) Τραπεζών, με σημαντικές βέβαια εξαιρέσεις (π.χ. Ιωάννα Ζερβάκη), άνοιξε τον «ασκό του Αιόλου» καθώς τα μέλη της υπάκουσαν στην κυβερνητική-κομματική προσταγή για στήριξης της «κυβέρνησης της αλλαγής» και δήλωσαν ότι δεν υπακούουν στην «συμπαράταξη ετερόκλητων δυνάμεων» που αποτελούσε την πλειοψηφία στην ΟΤΟΕ.⁵³ Τίποτα δεν θα ήταν πια όπως πριν. Η εποχή κατά την οποία απεργούσε το 90%-95% των τραπεζών και τα τραπεζικά καταστήματα κλειδώνονταν ανήκε σε ένα ιστορικό παρελθόν, που γρήγορα ξεχάστηκε.⁵⁴ Ενδεικτικό του κλίματος που επικρατούσε είναι το 4^ο σημείο της απόφασης του Εκτελεστικού Συμβουλίου της ΟΤΟΕ (61 ψήφοι

ρίζοσπαστική οπτική στο συνδικαλιστικό κίνημα μέσα κι έξω από το χώρο των αυτόνομων κινήσεων και των διάδοχων συνδικαλιστικών συσπειρώσεων που ακολούθησαν τα επόμενα χρόνια. Επίσης, η εφημερίδα εξέφρασε τις τάσεις των νέων κοινωνικών κινημάτων στο χώρο των τραπεζών (οικολογία, φεμινισμός, αντιρατσισμός, κίνημα δικαιωμάτων κλπ).

⁵³ Έκφραση της ΔΗΣΚ (ΠΑΣΚΕ) Εμπορικής που αναφέρεται σε ανακοίνωσή της χωρίς ημερομηνία. Η ΔΗΣΚ Εμπορικής ανέλαβε την πρωτοβουλία αυτή της «αγωνιστικής απεργοσπασίας», όπως ειρωνικά χαρακτηρίστηκε από τις άλλες παρατάξεις. Δυο εβδομάδες μετά τη λήξη της απεργίας (27-28 και 29/7/1982), έλαβαν χώρα εκλογές για την ανάδειξη δύο εκπροσώπων των εργαζομένων στο ΔΣ της Τράπεζας. Οι εκλογές έγιναν με σταυροδοσία σε ενιαίο ψηφοδέλτιο. Ψήφισαν 4.519 εργαζόμενοι (μέλη των Συλλόγων Υπαλλήλων και Επιστημονικού Προσωπικού καθώς και μη μέλη). Από αυτούς 2.379 στην Αθήνα και 2.140 στην επαρχία. 4.377 (96,9% του συνόλου των ψηφισάντων) ψηφοδέλτια ήταν έγκυρα (63 άκυρα, 79 λευκά). Έλαβαν κατά σειρά επιτυχίας: Σωτήρης Αντωνίου (Νέα Συνδικαλιστική Κίνηση – ΕΣΑΚ) 55,4% του συνόλου των σταυρών, Νίκος Ρεγκούκος (ΝΣΚ –ΕΣΑΚ) 42,9%, Ηλίας Παναγιωταρόπουλος (ΔΗΣΚ-ΠΑΣΚΕ) 29,7%, Παύλος Περράκης (ΔΗΣΚ-ΠΑΣΚΕ) 27,9%, Σταύρος Παπαϊωάννου (Συναδελφική Ενότητα – τμήμα ΝΔ) 21,5%, ενώ άλλοι 9 υποψήφιοι πήραν ποσοστά χαμηλότερα από 5%. Αυτή η ψηφοφορία ερμηνεύθηκε ως ήττα τη ΠΑΣΚΕ και της απεργοσπαστικής γραμμής καθώς στις εκλογές για το ΔΣ του Συλλόγου που είχαν γίνει το Δεκέμβριο του περασμένου έτους η ΠΑΣΚΕ είχε πάρει το 44% των ψήφων (ακόμη και αν συνυπολογιστεί το γεγονός ότι στην εν λόγω εκλογή συμμετείχαν μέλη του συλλόγου πτυχιούχων που ήταν κατά τεκμήριο ψηφοφόροι της ΝΔ, η ήττα ήταν καθαρή). Παράλληλα είναι σημαντική η επιτυχία για τα μέλη της ΕΣΑΚ που ήταν συνεπείς στις θέσεις τους και γι' αυτό το λόγο έχαιραν ιδιαίτερης εκτίμησης τόσο από ψηφοφόρους του ΠΑΣΟΚ όσο και από ψηφοφόρους της ΝΔ που τους προτίμησαν σε σχέση με τον επίσημο υποψήφιο της ΝΔ.

⁵⁴

Αναβιώνει, ως ένα βαθμό, στις απεργίες για το ασφαλιστικό το 2005.

υπέρ, 22 αποχές): «Το Εκτελεστικό Συμβούλιο της ΟΤΟΕ (...) συγχαίρει ιδιαίτερα τους απεργούς της Εθνικής Τράπεζας, οι οποίοι παρά το γεγονός ότι το ΔΣ του Συλλόγου τους αποτελούσε στρατηγείο του απεργοσπαστικού μηχανισμού, συμμετείχε με το μεγαλύτερο ποσοστό στην απεργία». ⁵⁵ Ο απεργοσπαστικός μηχανισμός ήταν ιδιαίτερα εντυπωσιακός για τα δεδομένα της μεταπολίτευσης καθώς δεν χρησιμοποιούσε μόνο μέτρα εξαναγκασμού αλλά πειθούς και συναίνεσης στο έργο της «κυβέρνησης της αλλαγής» την οποία υπονόμεινε η «ετερόκλητη συμμαχία». ⁵⁶ Η παραίτηση της Ι. Ζερβάκη από την προεδρεία της ΟΤΟΕ σηματοδοτούσε τα όρια της δυνατότητας έκφρασης της διαφωνίας στα πλαίσια της συνδικαλιστικής παράταξης του ΠΑΣΟΚ. ⁵⁷

Η θέσπιση του Ενιαίου Μισθολογίου το 1982 ήταν, λοιπόν, αποτέλεσμα αυτής της απεργιακής κινητοποίησης των 42 ημερών. Με τη συμφωνία αυτή (7.7.82) καθιερώθηκαν τρεις κατηγορίες προσωπικού: α) κατηγορία κύριου προσωπικού β) κατηγορία βοηθητικού προσωπικού και γ) κατηγορία προσωπικού καθαριότητας. Εκτός αυτών, η συλλογική σύμβαση προέβλεπε τις εξής ρυθμίσεις:

- «Ενοποιούνται τα πλαφόν από 1.1.83 σε ποσοστό 25%
- Κατοχρώνεται η σχέση (1:2,114) μεταξύ του πρώτου και καταπληκτικού κλιμακίου για κάθε κατηγορία προσωπικού.
- Αναγνωρίζεται από 1.1.83 η στρατιωτική θητεία ως προϋπηρεσία
- Χορηγείται επίδομα 10% στους πτυχιούχους ανωτέρων σχολών
- Χορηγείται επίδομα πολυετούς υπηρεσίας κλιμακούμενο προς 1% κατ' έτος από το 16 έως το 35 έτος.

⁵⁵ Βλ. *Τραπεζικό Βήμα*, Γ' Περ. Αρ. φύλλου ...Ιούλιος 1982.

⁵⁶ Τα συνθήματα που χρησιμοποίησε η ΔΗΣΚ Εμπορικής στο δελτίο της με τίτλο «Αλλαγή» (Τεύχ. 5, Μάιος 1982) ήταν χαρακτηριστικά της προσπάθειας που κατέβαλε ο απεργοσπαστικός μηχανισμός για να πείσει για του λόγου το αληθές. Κάτω από ένα σκίτσο που έδειχνε υποτίθεται το προεδρείο του Συλλόγου Υπαλλήλων να αποτελείται από το «φοίνικα της χούντας», και τον «πυρσό της ΝΔ» να σχηματίζει το «σφυρί» του «δρεπανιού» της κομμουνιστικής αριστεράς, υπήρχαν τα εξής συνθήματα: «*Αυτοί είναι οι καθοδηγητές της ΟΤΟΕ. *Αυτοί είναι οι αρνητές του ΕΝΙΑΙΟΥ. * Αυτοί είναι οι εκμεταλλευτές των εργατικών αγώνων. * Αυτοί είναι οι υπονομευτές της ΑΛΛΑΓΗΣ. *ΟΧΙ ΣΤΟΝ ΑΠΟΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟ ΤΩΝ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΩΝ. * ΟΧΙ ΣΤΗΝ ΑΠΕΜΠΟΛΗΣΗ ΤΟΥ ΕΝΙΑΙΟΥ.* ΟΧΙ ΣΤΗΝ ΑΠΕΜΠΟΛΗΣΗ ΤΗΣ ΑΛΛΑΓΗΣ.». Τα συνθήματα αυτά από τη μια καλλιεργούσαν την εντύπωση ότι κάποιοι «συνωμοτούν» για την υπονόμηση ή ακύρωση της «αλλαγής» που δρομολογήθηκε με τη νίκη του ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του 1981 και από την άλλη τόνιζαν ότι έχει υπάρξει θετικό έργο στις συλλογικές διαπραγματεύσεις που υπονομείται από την «ετερόκλητη συμμαχία»

⁵⁷ Η λογική της «εξόδου» (αποχώρησης) αντί της «φωνής» (διαφωνίας) από μια οργάνωση ως τρόπος διατύπωσης της διαφωνίας. Βλ. Hirschman A. (2002) *Αποχώρηση, διαφωνία και αφοσίωση: Αντιδράσεις στην παρακμή επιχειρήσεων, οργανώσεων και κρατών*. Αθήνα: Παπαζήσης. Στη συγκεκριμένη περίπτωση η «εξόδος» δεν ήταν διαρκής. Η Ι. Ζερβάκη συνέχισε να εκφράζει τη διαφορετική άποψη στο πλαίσιο του ΠΑΣΟΚ αλλά από άλλη οργανωτική θέση.

- Καθιερώνεται τριτοβάθμιο πειθαρχικό διατραπεζικό συμβούλιο
- Εντάσσονται στους οργανισμούς των τραπεζών οι καθαρίστριες, τακτικής (αντί ολικής) απασχόλησης.
- Τα κλιμάκια βοηθητικού προσωπικού εξαντλούνται στα 30 χρόνια αντί των 33 χρόνων, που προέβλεπε το πρακτικό συμφωνίας της 26.5.82
- Κατοχυρώνονται οι ιδιαιτερότητες των επί μέρους τραπεζών (ΑΜΕΡΙΚΑΝ ΕΞΠΡΕΣ κλπ)

Πέρα από τα παραπάνω κατοχυρώθηκαν για όλες τις τράπεζες:

- Η προώθηση των ΤΕΛΛΕΡΣ (μέχρι 18 μήνες)
- Η προώθηση κατά 2 χρόνια των πτυχιούχων ανωτέρων σχολών
- Η προώθηση κατά 5 ή 6 χρόνια αντιστοίχως, των κατόχων δύο πτυχίων και των κατόχων πτυχίου ΜΑΣΤΕΡ.»⁵⁸

Η συνέχιση της απεργίας μετά την 26.5.1982 κρίθηκε αναγκαία από την πλειοψηφία του ΕΣ της ΟΤΟΕ γιατί, σύμφωνα με τον τότε Πρόεδρο της Δ. Παφίλη, οι διοικήσεις των τραπεζών –και ειδικά των ξένων τραπεζών- δεν εξουσιοδοτούσαν το διαπραγμαυτή τους Κ. Σοφούλη, διοικητή της Εθνικής Κτηματικής Τράπεζας, να συζητήσει την ενοποίηση των πλαφόν. Η τελική κρίση του ίδιου του Δ. Παφίλη είναι ότι παρ' όλο που υπήρχαν πολλές ακόμη διαφωνίες, εν τούτοις επρόκειτο για μια καλή συμφωνία στο βαθμό που εγγύοταν την καλή λειτουργία του Ενιαίου Μισθολογίου.⁵⁹ Πάντως, αναγνωρίστηκαν και υιοθετήθηκαν από τους εργοδότες μια σειρά αιτημάτων που έθετε τα προηγούμενα χρόνια η ΟΤΟΕ και δεν είχαν ακόμη «ωριμάσει» οι συνθήκες για την αποδοχή τους. Αυτή η κατάληξη μας δείχνει το πώς η «δομή των πολιτικών ευκαιριών» αποτελεί μια πολύ σημαντική παράμετρο που πρέπει να λαμβάνουμε υπόψη όταν μελετάμε τις κοινωνικές κινητοποιήσεις. Μια σοσιαλιστική κυβέρνηση, έστω και σε συνθήκες διεθνούς και εγχώριας οικονομικής ύφεσης, μπορεί να ικσνοποιήσει, λόγω των δεσμών της με το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα, μια σειρά άμεσων αιτημάτων των εργαζομένων και του συνδικαλιστικού κινήματος (π.χ. δημοκρατικό νομικό πλαίσιο λειτουργίας των συνδικαλιστικών οργανώσεων. Από το σημείο αυτό και έπειτα είναι υπόθεση των ίδιων των συνδικαλιστικών οργανώσεων να αξιοποιήσουν το άνοιγμα των πολιτικών ευκαιριών.

Την ίδια χρονιά καθιερώθηκε ένα σύστημα Αυτόματης Τιμαριθμικής Αναπροσαρμογής (ΑΤΑ) που ήταν διαφορετικό από αυτό που πρότειναν η ΟΤΟΕ και οι άλλες συνδικαλιστικές⁶⁰ οργανώσεις. Αυτή η διαφορετική

⁵⁸ Στο ίδιο.

⁵⁹ Στο ίδιο

⁶⁰ Τα κυριότερα σημεία της εισοδηματικής πολιτικής για το 1992-1993 ήταν «α) η χορήγηση από 1.1.82 «διορθωτικών ποσών» που άρχιζαν από 5.000 δρχ για όσους είχαν

προσέγγιση είχε δύο πολύ σημαντικές συνέπειες. Κατά πρώτον, οι μισθοί δεν εναρμονίζονταν με τον πληθωρισμό καθώς η ΑΤΑ υπολογιζόταν μόνο επί του βασικού μισθού σε μια περίοδο κατά την οποία ο πληθωρισμός ξεπερνούσε τα 20%. Δεύτερη και εξίσου σημαντική συνέπεια ήταν η δημιουργία ατομικών μισθολογίων των εργαζομένων στις τράπεζες με ολοένα και μεγαλύτερες διαφορές μεταξύ των αμοιβών τους λόγω της ενσωμάτωσης της ΑΤΑ στα επόμενα χρόνια.⁶¹ Μέχρι το 1993, η κατάσταση από πλευράς μισθολογίων είχε διαμορφωθεί πολύ διαφορετικά από τις προσδοκίες της ΟΤΟΕ και των εργαζομένων που στήριζαν το Ενιαίο Μισθολόγιο, παρά τις διαφορετικές αποχρώσεις. Έτσι από τη μια ήταν όσοι/ες αμείβονταν με τις βασικές αποδοχές που διαμορφώνονταν με βάση τις κλαδικές συλλογικές συμβάσεις (βασικός μισθός, χρονοεπίδομα, οικογενειακά και επιστημονικά επιδόματα) και που μειώνονταν –και μειώνονται ακόμη- ως ποσοστό του συνόλου των αποδοχών και από την άλλη είναι όσοι/ες αμείβονται με δραχμικά επιδόματα ποσοστοποιημένα στο 16^ο κλιμάκιο του ενιαίου μισθολογίου (αφορά επιδόματα ευθύνης, θέσης, ειδικοτήτων και ειδικών συνθηκών που προσδιορίζονται συνήθως στις επιχειρησιακές συλλογικές συμβάσεις) και όσοι/ες αμείβονται με πρόσθετες αμοιβές (επιλεκτικές αμοιβές, προμήθειες, merit system, bonus) που συχνά καθορίζονται αυθαίρετα από τους διοικούντες (συνήθως ξένες και ιδιωτικές τράπεζες αλλά προσφάτως και δημόσιες).

6.5 Το πρόβλημα του ωραρίου εργασίας

Ήδη από τη δεκαετία του '50, όταν ιδρύθηκε η ΟΤΟΕ, το ωράριο εργασίας αποτελούσε επίδικο αντικείμενο τόσο για την πλευρά των εργαζομένων όσο και για την πλευρά των εργοδοτών με την έννοια ότι συνεχώς οι εργοδότες προσπαθούσαν όχι απλώς να αντικρούσουν το αίτημα των εργαζομένων για λιγότερες ώρες δουλειάς αλλά για να επιβάλλουν την δική τους θέληση για ελαστικά ωράρια εργασίας. Τα ελαστικά ωράρια εργασίας, σύμφωνα με την εργοδοτική λογική, αποτελούν μέρος μιας συνολικής στρατηγικής για την

ακαθάριστες μηνιαίες αποδοχές μέχρι 20.000 δρχ και έφταναν τις 2.000 δρχ για όσους είχαν αποδοχές 45-50.000 δρχ για να μηδενιστούν πάνω από το όριο αυτό και β) η καθιέρωση της ΑΤΑ κάθε 4 μήνες με τη γνωστή κλιμάκωση: κάλυψη ολόκληρης της αύξησης του τιμαρίθμου για ακαθάριστες αποδοχές μέχρι 35.000 δρχ κάλυψη του μισού της αύξησης για το κομμάτι των αποδοχών μεταξύ 35.000 και 55.000 δρχ, κάλυψη του ενός τετάρτου της αύξησης για το κομμάτι μεταξύ 55.000 και 80.000 δρχ. έτσι μέσα στο 1982 χορηγήθηκε ΑΤΑ 7,3% στις 1.5.1982 και ΑΤΑ 2% στις 1.9.1982», βλέπε Πόντικας Δ., (1983) «Η εισοδηματική πολιτική της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ», *Η Αριστερά Σήμερα* τ.1, Ιούνιος, σελ.39-40.

⁶¹ Βλ. Σιώκος Σ. (1995) «Η εξέλιξη των εργασιακών σχέσεων την τελευταία δεκαετία, στις Τράπεζες που λειτουργούν στην Ελλάδα». *Τραπεζικό Βήμα*, Περίοδος Δ', Αρ. φύλλου 251, Ιούνης.

ευελικτοποίηση της εργασίας. Η «ευελικτοποίηση» αποσκοπεί στο να καταστήσει ικανή μια επιχείρηση να προσαρμόζεται γρήγορα στις μεταβαλλόμενες οικονομικές συνθήκες: επέκταση, συστολή ή επαναπροσδιορισμός της παροχής εργασίας ανάλογα με τις ανάγκες της επιχείρησης· βελτίωση της παρεχόμενης υπηρεσίας με στόχο την επίτευξη υψηλότερου βαθμού ανταγωνιστικότητας αυξάνοντας την παραγωγικότητα και μειώνοντας τα έξοδα. Αντιθέτως, για τους εργαζόμενους η ευελιξία της εργασίας συνίσταται στην δυνατότητα προσαρμογής του χρόνου -ή και του χώρου- εργασίας όταν οι προσωπικές ανάγκες συγκρούονται με το τρέχον ωράριο· στη δυνατότητα μειωμένου ωραρίου πληρωμένης εργασίας τους ώστε να μπορούν να παρακολουθήσουν πανεπιστημιακές και άλλες σπουδές, να δημιουργήσουν οικογένεια ή να ανταποκριθούν στις αυξημένες απαιτήσεις της, ή να ανακάμψουν από εξαντλητικές εργασίες· στην δυνατότητα να μπορούν να συμμετέχουν σε δραστηριότητες εκτός εργασίας χωρίς να τιμωρούνται (π.χ. συνελεύσεις συνδικάτου, φιλικές συγκεντρώσεις προσωπικού κ.λ.π.).⁶² Πρόκειται για μια σύγκρουση μεταξύ των εργοδοτών και των εργαζομένων που δεν είναι πάντοτε «θεσμική» αλλά συχνά σχετίζεται με το ζήτημα της εξουσίας/δύναμης στο χώρο εργασίας.

Μετά την νομική καθιέρωση του 39ωρου συνεχούς ωραρίου στις Τράπεζες το 1980, το ωράριο άλλαξε με ΣΣΕ ΟΤΟΕ-Τραπεζών το 1984 όταν έγινε 38 ώρες και 20 λεπτά. Διαφοροποιημένα ήταν τα ωράρια ειδικών υπηρεσιών (μηχανογραφικά κέντρα, ανταλλακτήρια συναλλάγματος, εποχιακοί, εργαζόμενοι στην καθαριότητα κ.α.). Επίσης διαφοροποιημένο ήταν το ωράριο των μητέρων με νεογέννητα παιδιά, 1-2 ώρες ανάλογα με την ηλικία του νεογνού. Η ΟΤΟΕ επεδίωξε, αν και αργά και με ταλαντεύσεις, τη γενικευμένη εφαρμογή ωραρίου εργασίας 35 ωρών χωρίς μείωση αποδοχών.

Όμως, στους χώρους των ιδιωτικών και ξένων τραπεζών που συχνά απέφευγαν να εφαρμόσουν τις διατάξεις των ΣΣΕ, ιδιαίτερα όσον αφορά τα ωράρια εργασίας και την πληρωμή των υπερωριών, η υπεράσπιση εκ μέρους των εργαζομένων συνδικαλιστών των ΣΣΕ ήταν δύσκολο καθήκον, καθώς με το πρόσχημα της μη αποδοτικότητας στην εργασία αντιμετώπιζαν τον κίνδυνο της υποβάθμισης ή και της απόλυσης. Αυτές οι τράπεζες, όπως και μια σειρά πολυεθνικών εταιριών που επέκτειναν τις εργασίες τους στη χώρα μας, επιδίωκαν και επιδιώκουν η ευελιξία της εργασίας να πάρει τέτοιες μορφές, όπως «απρόβλεπτα ωράρια εργασίας», «έλλειψη σταθερού ημερήσιου ωραρίου εργασίας», «ωράρια βαρδιών χωρίς καθορισμένα χρονικά όρια»,

---

⁶² Βλ. Avery C. and Zabel D. (2000) *The Flexible Workplace: A Sourcebook of Information and Research*. Westport, CT: Quorum Books, σελ. 2.

«χρονοπρογράμματα εργασίας υπολογιζόμενα σε ετήσια βάση» κλπ. Αυτή η κατάσταση επηρεάζει ιδιαίτερα τις γυναίκες εργαζόμενες που πρέπει να ανταποκριθούν στις διπλές υποχρεώσεις της οικογένειας και της εργασίας σε μια χώρα με υποχρηματοδοτούμενο κράτος πρόνοιας και δημόσιας παροχής υπηρεσιών βρεφικής και προσχολικής φροντίδας, που σημαίνει ότι οι γυναίκες αποτελούν την πιο βασική «μεταβλητή ευελιξίας». ⁶³Το πρόβλημα θα γενικευθεί στη δεκαετία του '90 με την υποχώρηση του συνδικαλισμού σε μια σειρά τραπεζών, ελληνικών και ξένων.

6.6 Ξένες τράπεζες

Οι ξένες τράπεζες στην Ελλάδα και οι εργασιακές σχέσεις που επικρατούν σ' αυτές ήταν πάντοτε ένα αυτοτελές πρόβλημα για το συνδικαλιστικό κίνημα των τραπεζών. Η αντιμετώπισή του δεν είναι εύκολη καθώς υπάρχουν πολλές παράμετροι που πρέπει να λαμβάνονται υπόψη. Ενώ τη δεκαετία του '70 υπήρχαν ισχυροί σύλλογοι στις ξένες τράπεζες που σε κάποια στιγμή έφτασαν να ορίσουν και πρόεδρο της ΟΤΟΕ στα μέσα της δεκαετίας του '80 αυτοί άρχισαν να φθίνουν όχι τόσο λόγω υποκειμενικών αιτιών όσο λόγω αντικειμενικών καθώς μια σειρά τραπεζών έκλεινε τα υποκαταστήματά της στην Ελλάδα. Επειδή στη Συλλογική Σύμβαση Εργασίας ΟΤΟΕ-Τραπεζών προβλέφθηκε διάταξη που υποχρέωνε τις τράπεζες του δημόσιου τομέα να απορροφούν τους απολυόμενους από τις ξένες τράπεζες λόγω τερματισμού των εργασιών του στη χώρα μας, δεν υπήρχε κίνδυνος ανεργίας των εν λόγω εργαζομένων. Παρ' όλα αυτά, δόθηκαν σκληρές μάχες από το συνδικαλιστικό κίνημα για να μην σταματήσουν οι συγκεκριμένες τράπεζες τις εργασίες τους στην Ελλάδα. Χαρακτηριστικότερες ήταν οι περιπτώσεις της Continental και της Chase Manhattan. Οι συγκρούσεις ήταν σώμα με σώμα καθώς απεργοί συγκρούονταν με απεργοσπάστες και με τις αστυνομικές δυνάμεις που αποστέλλονταν προς βοήθεια των απεργοσπαστών.

Οι ξένες τράπεζες στην Ελλάδα έχουν παρουσία με τρεις τρόπους. ⁶⁴Πρώτα απ' όλα ιδρύοντας υποκαταστήματα, κατόπιν ανοίγοντας γραφεία αντιπροσωπείας και, τέλος, με απευθείας συμμετοχή στο μετοχικό κεφάλαιο μιας ελληνικής τράπεζας. Η πιο συνηθισμένη μορφή είναι η πρώτη ενώ στη δεκαετία του '90 αρχίζει να υπερισχύει η τελευταία καθώς η ένταξη στην ΟΝΕ διευκολύνει τις

⁶³ Τα προβλήματα αυτά είναι πάνω-κάτω τα ίδια στις χώρες της Νότιας Ευρώπης. Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις της Νότιας Ιταλίας, της Πορτογαλίας και της Ισπανίας. Βλ. Carrasco C., Mayordomo M., and Recio A. (2003) "Flexibility in Working Time and Domestic Labour in Spain: A Gender Perspective." Barcelona: Conservatoire National des Arts et Métiers <http://www.cnam.fr/griot/ComSITT/Carrasco.htm>

⁶⁴ Βλ. Ποντικός Γ. (1994) «Η παρουσία Ξένων Τραπεζών στη χώρα μας». *Τραπεζικό Βήμα*, Μάης-Ιούνης.

«συνέργειες» και τις «στρατηγικές συνεργασίες». Η μεταφορά τεχνογνωσίας από τις ξένες τράπεζες αφορούσε αρχικά τις μη κλασικού τύπου υπηρεσίες ενώ υπερέχουν των ελληνικών όσον αφορά «κρίσιμα μεγέθη όπως βαθμό κινδύνου στοιχείων ενεργητικού, συντελεστή διαφοροποίησης τραπεζικών εργασιών, καταθέσεις ανά απασχολούμενο (...) τεχνογνωσία στα νέα χρηματοοικονομικά προϊόντα που αναπτύχθηκαν διεθνώς. Ο κίνδυνος που επισημαινόταν για τις ελληνικές τράπεζες ήταν ότι θα έχαναν πελάτες προς τις ξένες τράπεζες λόγω του ότι θα μπορούσαν να παρεμβαίνουν πιο εύκολα και να παρέχουν καλύτερες υπηρεσίες σε προϊόντα χρηματαγοράς και κεφαλαιαγοράς.

Ο ανταγωνισμός των ξένων τραπεζών στο ελληνικό έδαφος με βάση την Δεύτερη Τραπεζική Οδηγία (έγινε νόμος της Ελλάδας το 1991) είχε επιπτώσεις στα ζητήματα απασχόλησης και αμοιβών. Κατ' αρχήν ωθούνταν οι μεγάλες τράπεζες σε δομικές αναδιαρθρώσεις και σε αυτοματοποίηση εργασιών εξωθώντας εκατοντάδες εργαζόμενους στην έξοδο από αυτές. Καταργήθηκαν πολλές θέσεις εργασίας στα τμήματα υποστηρικτικών εργασιών (back offices) και άνοιξαν νέες θέσεις στην «πρώτη γραμμή» της σύγχρονης τράπεζας με στόχο την «πώληση προϊόντων» και την μετατροπή του τραπεζικού υπαλλήλου σε «σύμβουλο χρηματοοικονομικών υπηρεσιών» (financial consultant). Δημιουργούνται έτσι δύο κύκλοι εργαζομένων που χρησιμοποιούνται είτε σε ελαστικές μορφές απασχόλησης είτε σε θέσεις εργασίας που απαιτούν εξειδικευμένες γνώσεις και ευέλικτη νοοτροπία για να είναι δυνατή η συνεχής παρακολούθηση των μεταβολών στη σύγχρονη τραπεζική αγορά. Παράλληλα αλλάζουν τα συστήματα αμοιβών που γίνονται ολοένα και περισσότερο προσαρμόζονται στη λογική των κυμαινόμενων αποδοχών βάσει της ατομικής επίδοσης και παραγωγικότητας. Για την καλύτερη και άνευ τριβών έξοδο των υπαλλήλων που έχουν αρκετά χρόνια υπηρεσίας χρησιμοποιείται η μέθοδος της «εθελουσίας εξόδου» με τα λεγόμενα «πακέτα αποζημιώσεων». Την εποχή εκείνη (τέλη 1993) οι ξένες τράπεζες έφεραν μια νέα μέθοδο πρόσληψης υπαλλήλων, την ενοικίαση προσωπικού από τρίτες ειδικές προς τούτο εταιρείες απασχόλησης, παρακάμπτοντας οποιαδήποτε διαδικασία τύπου ΟΑΕΔ. Το ποσοστό αυτό έφθανε τότε το 10% του συνόλου των εργαζομένων στις ξένες τράπεζες. Το προσωπικό αυτό απασχολείται σε εργασίες κλητήρων, καθαριότητας, φύλακες, λογιστηρίου ακόμη και μάρκετινγκ-διαφήμιση. Όλη αυτή η διαδικασία επέφερε, εκτός των άλλων, μεγάλη ανισότητα σε μισθολογικό και συνταξιοδοτικό επίπεδο καθώς τα ανώτερα στελέχη και επιλεγμένα ειδικά στελέχη αμείβονταν πλέον με υπέρογκους μισθούς και κέρδη από την υπεραξία των μετοχών που τους δίδονταν είτε δωρεάν είτε σε τιμή χαμηλότερη από αυτή την αγοράς.

Οι ξένες πολυεθνικές τράπεζες, όμως, υπάγονταν στην πρόταση Οδηγίας της Ευρωπαϊκής Επιτροπής με βάση την οποία καθιερώθηκαν διαδικασίες ενημέρωσης των εργαζομένων και διαβούλευσης για αποφάσεις των διοικήσεων που θα έχουν επιπτώσεις στα συμφέροντα των εργαζομένων και έχουν να κάνουν με την αναδιάρθρωση των επιχειρήσεων και την μεταβολή των εργασιακών σχέσεων. Αυτή η δυνατότητα, παρ' όλες τις δυσκολίες που θα υπήρχαν στην πορεία (δέσμευση περί απορρήτου, γραφειοκρατική συγκρότηση και λειτουργία κλπ.), έπρεπε να αξιοποιηθεί παράλληλα με τη συγκρότηση συνδικαλιστικών οργάνων ώστε να βρίσκονται οι εκπρόσωποι των εργαζομένων σε άμεση επαφή με τη βάση τους. Στα τέλη της δεκαετίας του '80 και στις αρχές της δεκαετίας του '90 οι σύλλογοι εργαζομένων των ξένων τραπεζών, έχοντας υποστεί δεινή ήττα λόγω της αναδιάρθρωσης των τραπεζών και το κλείσιμο ορισμένων από αυτές, υπολειπούνταν και το ποσοστό συνδικαλιστικής πυκνότητας δεν ξεπερνούσε το 30%.⁶⁵ Για το συντονισμό των επιμέρους συλλόγων των ξένων τραπεζών και για την ίδρυση νέων συλλόγων σε τράπεζες που άνοιγαν υποκαταστήματα στην Ελλάδα συστήθηκε ο Κλαδικός Σύλλογος Προσωπικού Ξένων Τραπεζών και αξιοποιήθηκε ο νόμος 1767 για την συγκρότηση Συμβουλίων Εργαζομένων με σκοπό την προβολή αιτημάτων για την κατάρτιση κανονισμών προσωπικού, την διαφάνεια στην διανομή των διαφόρων πριμ και bonus, την εφαρμογή της εργατικής νομοθεσίας κλπ.

6.7 Θεσμικά αιτήματα

Ένα σημαντικό πρόβλημα που αντιμετωπίζουν κυρίως οι δημόσιου χαρακτήρα τράπεζες (αλλά και ορισμένες ιδιωτικές) είναι η έλλειψη διαφανούς συστήματος πρόσληψης προσωπικού. Η εκάστοτε κυβέρνηση επιδιώκοντας την εξυπηρέτηση της κομματικής εκλογικής πελατείας της χρησιμοποιεί μεθόδους πρόσληψης εργαζομένων και στελεχών που συχνά παραβιάζουν το συνταγματικό πλαίσιο και καταπατούν κάθε αρχή ισότητας των πολιτών (ρουσφετολογικές προσλήψεις). Οι μέθοδοι αυτές ποικίλλουν αναλόγως της φαντασίας που διαθέτει ο εκάστοτε αρμόδιος υπουργός ή διοικούσα ομάδα των δημοσίων επιχειρήσεων και τραπεζών. Από τη μια είναι η πασίγνωστη νεοελληνική μέθοδος της δημιουργίας στρατιών εκτάκτων υπαλλήλων, εποχιακών εργατών και άλλων κατηγοριών εργαζομένων που αργότερα μονιμοποιούνται είτε μαζικά είτε κατ' επιλογήν. Απ' την άλλη είναι διάφορες νομικές ρυθμίσεις που μοριοδοτούν ορισμένες ομάδες πολιτών σε βάρος άλλων με αποκλειστικό σκοπό τη διατήρησή τους στο εκλογικό πελατολόγιο του εκάστοτε κυβερνώντος κόμματος (τέτοια είναι η περίπτωση του Νόμου .

---

⁶⁵ Στο ίδιο.

Ένας από τους στόχους της ΟΤΟΕ που επιτεύχθηκε εν μέρει είναι αυτός της διενέργειας δημόσιων διαγωνισμών για διοικητικό και επιστημονικό προσωπικό. Η μερικότητα συνίσταται στο ότι ένας αριθμός εργαζομένων και στελεχών συνέχισε να προσλαμβάνεται χωρίς δημόσιο διαγωνισμό με αυθαίρετες αποφάσεις και κρίσεις (περιπτώσεις συμβούλων, «ειδικών», συμβασιούχων κλπ.). Πολλές φορές αυτές οι προσλήψεις είχαν ιδιαίτερα μαζικό χαρακτήρα (π.χ. σύμβουλοι) που επιβάρυναν τα μισθολόγια με υψηλές αποδοχές και, βεβαίως, τα συνταξιοδοτικά ταμεία.

Η υγιεινή και η ασφάλεια ήταν -και είναι- εξίσου σημαντικά προβλήματα. Εκ πρώτης όψεως, οι γραφειακοί χώροι θεωρούνται προνομιακοί για να δουλεύει κανείς. Όμως, συχνά πρόκειται για χώρους εργασίας ανθυγιεινούς στους οποίους συνωστίζονται πολλοί εργαζόμενοι, ο κλιματισμός και ο εξαερισμός δεν επαρκούν, ο φωτισμός δεν είναι κατάλληλος. Ολοένα και περισσότερο ο χώρος του γραφείου κατακλύζεται από τα προϊόντα των νέων τεχνολογιών εργασίας, όπως οι ηλεκτρονικοί υπολογιστές και οι οθόνες οπτικής απεικόνισης που εκπέμπουν ραδιενεργά νέφη που δεν γίνονται άμεσα αντιληπτά αλλά μακροπρόθεσμα έχουν σημαντικές επιπτώσεις στην υγεία των εργαζομένων. Ιδιαίτερα οι γυναίκες που εγκυμονούν αντιμετωπίζουν άμεσους κινδύνους τόσο για την δική τους υγεία όσο και για την υγεία του/των παιδιού/ών που κυοφορείται/νται. Τέλος, ένα σημαντικό πρόβλημα που δημιουργείται με τη νέα τεχνολογία είναι η δυνατότητα καταγραφής/παρακολούθησης των κινήσεων των εργαζομένων. Σημαντικές είναι οι μάχες που δόθηκαν για την κατάργηση των μηχανών παρακολούθησης (κάμερες) -ή τουλάχιστον για την αλλαγή στόχου εστίασης-, για την κατάργηση των καρτών καταγραφής εισόδου-εξόδου των εργαζομένων σε χώρους που δεν εμπίπτουν στο κριτήριο της «στεγανότητας» (π.χ. θησαυροφυλάκια κλπ.). Ολοένα και σημαντικότερο πρόβλημα γίνεται η ασφάλεια των εργαζομένων, ιδιαίτερα στο γκισέ και στα ταμεία, λόγω της ραγδαίας αύξησης των ληστειών, κλοπών και άλλων εγκληματικών ενεργειών μετά τα μέσα της δεκαετίας του '80.⁶⁶ Με τις ΣΣΕ ΟΤΟΕ-Τραπεζών 1984, 1989 και 1993 δόθηκαν ορισμένες λύσεις που δεν εφαρμόστηκαν από τις τράπεζες στην ολότητά τους, πολλές φορές με το πρόσχημα του κόστους.

Λόγω της φύσης του επαγγέλματος υπαρκτός είναι ο κίνδυνος της διαφθοράς.

---

⁶⁶ Συνέπειες της όξυνσης της οικονομικό-κοινωνικής κρίσης που συμπίπτει με την αύξηση της ανεργίας και της υποαπασχόλησης, της κατάρρευσης του ανατολικού μπλοκ και της έντασης των πολεμικών συγκρούσεων στη Γιουγκοσλαβία και στη Μέση Ανατολή που αποτέλεσαν την έναρξη των νέων μεγάλων κυμάτων μετανάστευσης ανθρώπων χωρίς χαρτιά που ωθούνται στο κοινωνικό περιθώριο κλπ.

Πολλές φορές εργαζόμενοι κατηγορήθηκαν άδικα και απολύθηκαν με συνοπτικές διαδικασίες. Για την αντιμετώπιση του προβλήματος η ΟΤΟΕ πρότεινε και πέτυχε τη θεσμοθέτηση τριτοβάθμιου Πειθαρχικού Συμβουλίου με προεδρία Δικαστή και τριμερή συμμετοχή εκπροσώπων του υπουργείου Εργασίας, της Ένωσης Ελληνικών Τραπεζών και της ΟΤΟΕ.

6.8 Ασφαλιστικό

Τελευταίο αλλά όχι λιγότερο σημαντικό, το λεγόμενο «Ασφαλιστικό Πρόβλημα» που στα τέλη της εξεταζομένης περιόδου οξύνεται και κυριαρχεί καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990-2000 και έπειτα. Κατά τη δεκαετία του '80 κατακτήθηκαν ασφαλιστικά δικαιώματα από συλλόγους ορισμένων τραπεζών, όπως της Εμπορικής Τράπεζας (1984), όπου μετά από μακροχρόνους αγώνες επιτεύχθηκε η επέκταση των διατάξεων για την ασφαλιστική εξομοίωση με την Εθνική (ίσες προϋποθέσεις – ίσες εισφορές – ίσες συντάξεις) μέσω του Επικουρικού Ταμείου το οποίο θα παρείχε συμπληρωματικά ποσά για την αναπλήρωση της κύριας σύνταξης του ΙΚΑ μέχρι τη συμπλήρωση των ορίων ηλικίας του.⁶⁷ Η διαφορετική ιστορική πορεία των συλλόγων προσωπικού των τραπεζών είναι ο κύριος παράγοντας που συνετέλεσε στην ύπαρξη διαφορετικών μισθολογίων, βαθμολογίων και κοινωνικο-ασφαλιστικών δικαιωμάτων για τους εργαζόμενους σε κάθε τράπεζα. Έτσι, όσον αφορά το ασφαλιστικό ζήτημα που αποτελεί χρόνιο πρόβλημα για το σύνολο του κλάδου αλλά και του συνόλου των εργαζομένων στην Ελλάδα, κατά τη διάρκεια των 30 χρόνων της μεταπολίτευσης, διαπιστώνουμε την ύπαρξη διαφορετικών συνταξιοδοτικών καθεστώτων.⁶⁸ Βέβαια οι ιστορικές διαδρομές των τραπεζών είναι εντελώς διαφορετικές πριν από τη μεταπολίτευση και αυτό αντανακλάται στη

---

⁶⁷ Πρόσφατα ανακινήθηκε το θέμα των ελλειμμάτων του ταμείου και προτάθηκε από τον νυν διοικητή της Εμπορικής κ. Γ. Προβόπουλο η ουσιαστική κατάργηση του ταμείου και η ένταξή του στο ΙΚΑ-ΕΤΕΑΜ. Όμως, στον βαθμό που δεν συναινούν οι εκπρόσωποι των εργαζομένων, δεν μπορεί να υπάρξει τροποποίηση του Ασφαλιστικού, γιατί το ταμείο είναι σωματειακής μορφής, συγκροτήθηκε με συμφωνία εργαζομένων και εργοδότη (σελ.: από την εποχή του Ανδρεάδη και επεκτάθηκε το 1984, όταν πρόεδρος του συλλόγου ήταν ο σημερινός υφυπουργός Κοινωνικών Ασφαλίσεων Ν. Αγγελόπουλος) και οποιαδήποτε μονομερής ενέργεια μπορεί να χαρακτηριστεί «αντισυνταγματική» ως παραβιάζουσα την ελεύθερη βούληση των δύο μερών. Επιπλέον, η Εμπορική, στην περίπτωση που αρνηθεί τη συνέχιση της χρηματοδότησης του ταμείου (50 εκατ. ετησίως), θα προκληθεί κοινωνική ένταση, αφού οι ήδη συνταξιούχοι δεν θα λάβουν ολόκληρες τις αποδοχές τους, ενώ στο θέμα θα εμπλακεί και η Δικαιοσύνη. Για μια πρώτη ματιά στο θέμα, βλ. Μέγας Χ. (2004) «Μοντέλο Εμπορικής για τεμαχισμό του Ασφαλιστικού», *Ελευθεροτυπία*, 20/11/2004. http://www.enet.gr/online/online_hprint.jsp?q=%C1%F3%F6%E1%EB%E9%F3%F4%E9%EA%FC&a=&id=26752876

⁶⁸ Βλ. Συλλογικό (2003) *Το συνταξιοδοτικό των τραπεζοϋπαλλήλων*, Αθήνα: ΙΝΕ-ΟΤΟΕ, http://www.ine.otoe.gr/ekdoseis/asfalistiko_03/asfalistiko_03_perieh.htm

διαφορετικότητα των συλλογικών συμφερόντων των εργαζομένων τους. Εξετάζοντας τις περιπτώσεις των τραπεζών Εμπορική, Εθνική και Τράπεζα της Ελλάδος, διαπιστώνουμε ότι π.χ. η Εμπορική Τράπεζα, ως ιδιωτική πριν από τη μεταπολίτευση, ασφάλιζε το προσωπικό της στο ΙΚΑ ενώ η Εθνική και η Τράπεζα της Ελλάδος σε ειδικά ταμεία κύριας σύνταξης. Η περίπτωση της Εμπορικής είναι χαρακτηριστική.⁶⁹ Η ένταξη στο ΙΚΑ για την κύρια σύνταξη και την υγεία έγινε κατά τη δικτατορία Μεταξά όταν επιβλήθηκε διατίμηση της εργασίας με τις Συλλογικές Συμβάσεις και καταργήθηκε το προγενέστερο σύστημα των εφάπαξ παροχών. Η ίδρυση του Επικουρικού Ταμείου Συντάξεων το 1948 και η λειτουργία του από 1/1/1950 ενίσχυσε τη πενιχρή σύνταξη του ΙΚΑ. Μετά τη μεταπολίτευση συνεχίστηκαν οι κινητοποιήσεις ώστε να υπάρξει «απαγκίστρωση από το ΙΚΑ» όσον αφορά την κύρια σύνταξη και να ιδρυθεί ειδικό ταμείο.⁷⁰ Από την άλλη, σημαντική χρονιά για τους εργαζόμενους στην Ε.Τ.Ε ήταν το 1930 λόγω της ίδρυσης του Ταμείου Υγείας του Προσωπικού της Εθνικής Τράπεζας. Το Ταμείο ιδρύθηκε με πρωτοβουλία του ΣΥΕΤΕ. Έτσι, συμπληρώθηκε, 4 χρόνια πριν το Ι.Κ.Α., το τρίπτυχο των κοινωνικών θεσμών των εργαζομένων της Εθνικής, που άρχισε τον 19ο αιώνα με την ίδρυση του Ταμείου Συντάξεων το 1867. Το υψηλό, για την Ελλάδα, ασφαλιστικό και επαγγελματικό καθεστώς των εργαζομένων της Ε.Τ.Ε. γίνεται πρότυπο διεκδικήσεων (εξομοίωση) για τους υπόλοιπους τραπεζικούς συλλόγους και των εργαζομένων όλης της χώρας.⁷¹ Τέλος, στην Τράπεζα της Ελλάδος, το ασφαλιστικό καθεστώς διασαφηνίστηκε ιδιαίτερα προς το συμφέρον των εργαζομένων της Τράπεζας όταν το 1953 διαχωρίστηκαν με νομοθετικό διάταγμα (2628/53) τα Ταμεία Συντάξεων και Αυτασφαλείας από το αντίστοιχο της ΕΤΕ. Όσον αφορά το μισθολογικό ζήτημα η κατάσταση δεν εμφανίζεται τόσο διαφορετική εξαιτίας της διεκδίκησης και κατάκτησης του

⁶⁹ Βλ. Κρεμμυδάς Β., Αγγελουπούλου Α., Καρβέλη Δ., Μπενέκη Ε. και Σαχινίδης Φ. (επιμ.) (2002) *Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος: ένα χρονικό*. Αθήνα: Έκδ. Εμπορική Τράπεζα και Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, σελ. 130-135.

⁷⁰ Αυτή η θέση προωθήθηκε κυρίως από την προσκείμενη στην ΕΣΑΚ («Νέα Συνδικαλιστική Κίνηση») κατά τη δεκαετία 1975-1985, ιδιαίτερα όταν ήταν κυρίαρχη στο Σύλλογο στα τέλη της δεκαετίας του '70 και τις αρχές της δεκαετίας του '80. Επίσης ως εναλλακτική λύση προτεινόταν η δημιουργία «ειδικού ασφαλιστικού καθεστώτος» μέσα στο ΙΚΑ κατά το πρότυπο της 'Ολυμπιακής Αεροπορίας'. Βλ. «Απαγκίστρωση από το ΙΚΑ», εφ. *Τραπεζικός Αγών*, Αρ. φύλλου 285 καθώς και «Προειδοποίηση για τους αρμόδιους η αγωνιστική συγκέντρωση-πορεία των συναδέλφων της Εμπορικής», εφ. *Τραπεζικό Βήμα*, Αρ.φύλλου 90, Φεβρουάριος 1981. Με την μεγάλη μείωση της δύναμης της ΕΣΑΚ το 1983, υπερίσχυσε η θέση της ΠΑΣΚΕ να δοθεί η λύση μέσω της λειτουργίας του Επικουρικού Ταμείου που θα χορηγούσε κύρια σύνταξη στους ασφαλισμένους ώσπου να συμπληρωθούν τα απαιτούμενα από το ΙΚΑ συντάξιμα χρόνια. Η εν λόγω λύση αμφισβητείται σήμερα από την προσκείμενη στην κυβέρνηση της ΝΔ διοίκηση της τράπεζας καθώς θεωρείται ότι ενόψει της ισχύος των νέων Διεθνών Λογιστικών Προτύπων θα τεθεί σε κίνδυνο η κεφαλαιακή επάρκεια της τράπεζας. Βλ.

⁷¹ Βλ. www.syete.gr

θεσμού του «ενιαίου μισθολογίου» από την ΟΤΟΕ. Δεν παύουν, όμως, να υφίστανται μισθολογικές διαφορές για πολλούς και διάφορους λόγους, σε όλες τις τράπεζες. Πρώτον, οι διαφορές εκπαιδευτικού επιπέδου, καθώς, λόγω του ρόλου της ως κεντρικής τράπεζας, ήταν μεγάλες οι ανάγκες της Τραπεζής της Ελλάδος σε εξειδικευμένο επιστημονικό προσωπικό. Κατά συνέπεια, δημιουργήθηκε ουσιαστικά ένα ειδικό μισθολογικό καθεστώς που είχε διαφορετική λογική όσον αφορά ειδικά επιδόματα και παροχές που λειτουργούσαν ως κίνητρα για την προσέλκυση ειδικευμένου επιστημονικού προσωπικού βέβαια, δεν είναι μόνο θέμα λειτουργικότητας αλλά και της κινητοποίησης των εργαζομένων.⁷² Δεύτερον, η Εμπορική Τράπεζα, όπως και οι υπόλοιπες τράπεζες του πρώην συγκροτήματος Ανδρεάδη (ΙΛΤΕ, Πειραιώς, Αττικής, Τράπεζα Επενδύσεων) ή άλλες ιδιωτικές και ξενες, ξεκίνησε από χαμηλότερα μισθολογικά επίπεδα την εποχή της μεταπολίτευσης καθώς μέχρι τότε στο πλαίσιο μιας ιδιωτικής επιχείρησης, και παρά τις όποιες κατακτήσεις του παρελθόντος, ο σύλλογος διεκδικούσε την εξομοίωση με την Εθνική, με συνέπεια να ξεκινούν από χαμηλότερα επίπεδα και οι συντάξεις το ύψος των οποίων έπρεπε να εξομοιωθεί με αυτό της Εθνικής. Τρίτον, οι ξεχωριστές

⁷² Ήδη από την πρώτη μεταπολεμική περίοδο, το ισχυρό συνδικαλιστικό κίνημα της τράπεζας κατόρθωσε «η Τράπεζα να καταβάλλει στο Ταμείο Συντάξεων το 5% της εισφοράς των εργαζομένων (απόφ. Γ.Σ 18.9.45). Στις 28/2/1948 ο ΣΥΤΕ υπογράφει ΣΣΕ με την οποία ιδρύεται το "Μετοχικό Ταμείο" σαν ΝΠΔ. 15νθήμερη απεργία για οικονομικές διεκδικήσεις όπου έγινε επιστράτευση, το 1951. Το έτος 1953 πραγματοποιείται ο διαχωρισμός των Ταμείων Συντάξεων και Αυτασφαλείας από το αντίστοιχο της ΕΤΕ (Ν.Δ 2628/53). Η Διοίκηση πείστηκε και ανέλαβε να καταβάλλει για λογαριασμό των υπαλλήλων το φόρο εισοδήματός τους (καταργήθηκε το 1964). Από 1/11/64 επιτυγχάνει μια βασική ασφαλιστική αρχή που αφορούσε στην αναπροσαρμογή των συντάξεων μετά από κάθε μεταβολή του μισθολογίου των εργαζομένων (άρθρο 10 παρ.6 του Κανονισμού του Ταμείου συντάξεων) που, κατά την ερμηνεία που επικράτησε, καταργήθηκε με τον ν. 2084/1992. Πέρα από αυτά, το έτος 1975, η Διοίκηση υποχρεώθηκε να πάρει σημαντικές αποφάσεις όπως: 1) Την καταβολή από την ίδια των συντάξεων και των μερισμάτων και των αναλόγων εισφορών για τους εξερχόμενους και μέχρι την συμπλήρωση του 65ου έτους της ηλικίας τους (λεπτομερή αναφορά στην απόφαση του Γ.Σ της συνεδρ. 12/2/75) 2) Την καταβολή εκ μέρους της Τράπεζας στα Ταμεία Συντάξεων και Μετοχικό ποσοστού 10% επί των καταβαλλομένων από αυτά συντάξεων και μερισμάτων. 3) Την καταβολή των εφ' άπαξ αποζημιώσεων για τους αποχωρούντες υπαλλήλους και την απόδειξη σ' αυτήν από το Ταμείο Αυτασφαλείας μετά παρέλευση διετίας (απόφ. Γ.Σ. όπως παραπάνω) 4) Τον ίδιο χρόνο, τις προαναφερθείσες αποφάσεως, η Διοίκηση υποχρεώθηκε να τη βελτιώσει (απόφ. Γ.Σ. 17/12/75) αυξάνοντας τα ποσοστά από 10% σε 25% και επί πλέον να καταβάλλει στο Ταμείο αυτασφαλείας αντίστοιχα ποσοστό 10% από 1/1/1976. Με απόφαση Γ.Σ. 27/1/82 η απόδοση των καταβαλλομένων εφ' άπαξ από την Τράπεζα, ορίζεται να γίνεται μετά 5 έτη αντί των 2.» Εκτός αυτών “το καλοκαίρι του 1986 ο ΣΥΤΕ με μεγαλειώδεις κινητοποιήσεις 9 ημερών κατάφερε να αποτρέψει την επίθεση της εργοδοσίας απέναντι στις εργασιακές σχέσεις (προαγωγές), αλλά υπήρξε και ο μοναδικός Σύλλογος που έσπασε την πολιτική παγώματος των αυξήσεων (ΠΝΠ 1986-87) (εξομοίωση επιδομάτων) και επιπλέον κατάφερε θεσμικές πρωτοποριακές κατακτήσεις (κάλυψη ασφαλιστικών κενών από απεργίες, μικρότερες κρατήσεις μεροκάματων απεργιών, υπολογισμός υπερωριών στην άδεια, αναβάθμιση Υποκαταστημάτων, πλήρης καταβολή Εφάπαξ σε περίπτωση θανάτου ανεξαρτήτως χρόνου υπηρεσίας κλπ).” www.syte.gr

διεκδικήσεις με την καθιέρωση των επιχειρησιακών συμβάσεων που είχαν ως άμεσο αποτέλεσμα τη διαφοροποίηση των μισθολογίων τόσο μεταξύ των τραπεζών όσο και μεταξύ κατηγοριών εργαζομένων στο εσωτερικό των τραπεζών είχαν επιπτώσεις στον υπολογισμό των συντάξεων με αποτέλεσμα την αύξηση των διαφορών από τράπεζα σε τράπεζα. Η λογική της πλειοδοσίας που επιβλήθηκε από τις κομματικές συνδικαλιστικές παρατάξεις και με την αποδοχή, για ψηφοθηρικούς λόγους, όλων των αιτημάτων που προβάλλονταν από τους εργαζόμενους (πολλάκις σε μεμονωμένη βάση) οδήγησε στην διαμόρφωση πολλών μισθολογικών ταχυτήτων που κατέστησαν διάτρητο το ενιαίο μισθολόγιο. Η διεκδίκηση οικονομικών αυξήσεων για επιμέρους κατηγορίες εργαζομένων οδήγησε με τη σειρά της στην εκ νέου υπερίσχυση της συντεχνιακής λογικής αντί της ενιαίας διεκδίκησης δικαιωμάτων για όλο το προσωπικό.

Πώς φτάσαμε όμως στην κατάσταση που μπορεί να χαρακτηριστεί «κρίση του ασφαλιστικού συστήματος»; Σύμφωνα με μελέτες των ινστιτούτων εργασίας ΙΝΕ-ΟΤΟΕ και του ΙΝΕ-ΓΣΕΕ τα βασικά αίτια της κρίσης μπορούν να συνοψιστούν σε 8.⁷³

1. Δημογραφικό πρόβλημα.
2. Ανεργία. Το δημογραφικό πρόβλημα και αυτό της ανεργίας είναι εξωγενή αίτια που επηρεάζουν, όμως, την «ωρίμανση» των ταμείων. Όσον αφορά τα υπόλοιπα προβλήματα που σχετίζονται με την άμεση λειτουργία των ταμείων υπεύθυνο κατά κύριο λόγο είναι το κράτος και οι στρατηγικές παρέμβασής του σ' αυτά.⁷⁴

Πίνακας					
Η ωρίμανση των ταμείων					
	Σύνολο φορέων αρμοδιότητας ΥΥΠΚΑ	ΙΚΑ	ΟΓΑ	ΤΕΒΕ	Δημόσιο
1975	3,53	3,92	3,34	2,57	0,62
1980	3,16	4,04	2,44	2,99	0,89
1985	2,89	3,43	2,29	3,12	1,10

⁷³ Τα συμπεράσματα αυτά συνόψισε σε εισήγησή του προς διημερίδα της ΟΤΟΕ, ο γ.γ. της ΟΤΟΕ: Πουλαρίκας Α. (1998) «Η κοινωνική ασφάλιση στην Ελλάδα: Οι στόχοι της ΟΤΟΕ για την κοινωνική ασφάλιση», στην *Ευρωπαϊκή Διημερίδα ΟΤΟΕ «Η Αυτονομία και αυτοδιαχείριση των επικουρικών ταμείων. Συνεισφορά στο μέλλον της κοινωνικής ασφάλισης»* Αθήνα, 19-20/2/1998.

⁷⁴ Βλ. Συλλογικό άρθρο: *Από τους μύθους στην πραγματικότητα στο* <http://www.paremvasis.gr/asf37.htm>

1990	2,50	2,82	1,72	3,99	0,82
1994	2,31	2,49	1,58	4,01	0,92
<i>Πηγή: Κοινωνικός Προϋπολογισμός 1975-1995⁷⁵</i>					

Ο δείκτης αυτός για τα χώρο των τραπεζών ανέρχεται σ' αυτόν των δημοσίων υπαλλήλων ενώ στα τέλη του 1994 ήταν για μεν το ειδικό ταμείο της ΕΤΕ 1 προς 1,75 ενώ στα λοιπά ειδικά ταμεία 1 προς 1.

3. Δέσμευση αποθεματικών. Με το νόμο 1611/1950 ορίζεται ότι «τα πλεονάσματα των ασφαλιστικών ταμείων κατατίθενται εις την Τράπεζα της Ελλάδος, η οποία υποχρεούται να τα διοχετεύσει μέσω των εμπορικών τραπεζών δια την πρόοδον και την ανάπτυξιν της ελληνικής βιομηχανίας και του ελληνικού εμπορίου.» Το επιτόκιο δανεισμού ήταν απαράδεκτα χαμηλό σε σχέση με τον πληθωρισμό και το επιτόκιο με το οποίο χρηματοδοτούνταν τα ταμεία. Π.χ. τα ταμεία κατέθεταν τα αποθεματικά στην Τράπεζα της Ελλάδος με επιτόκιο 5,5% μεταξύ 1951 και 1983, 8% μετά το 1983, 13,5% στα μέσα της δεκαετίας του '90, ενώ ο πληθωρισμός στα διαστήματα αυτά ήταν διπλάσιος ή/και τριπλάσιος, και τα ταμεία χρηματοδοτούνταν με επιτόκιο 18,5% (1986). Υπολογίζεται ότι το 1986 το ΙΚΑ είχε στερηθεί πόρων ύψους 450 δισεκ. σε τρέχουσες τιμές. Αυτός ο νόμος ισχύει ακόμη και σήμερα. Απλώς έχει δοθεί πλέον η δυνατότητα το 20% από τα υπάρχοντα αποθεματικά (Ν.2042/92) να διατίθεται για επενδύσεις 60% σε μετοχές και 40% σε ακίνητα. Με το Ν.1902/90 παρέχεται η δυνατότητα στα ταμεία να συγκροτούν ίδια αμοιβαία κεφάλαια ή να συμμετέχουν σε υπάρχοντα, να συμβάλλονται με Ανώνυμη Εταιρεία Διαχείρισης Αμοιβαίων Κεφαλαίων (ΑΕΔΑΚ).⁷⁶ Στο νέο ανταποδοτικό μοντέλο που προωθείται οι εισφορές των εργαζομένων θα συσσωρεύονται, δηλαδή θα κεφαλαιοποιούνται και θα τοποθετούνται στη χρηματαγορά. Υπάρχει, όμως, και το σκάνδαλο με την κακοδιαχείριση της ακίνητης περιουσίας των ταμείων, που εκχωρούνταν ή νοικιάζονταν με απαράδεκτα χαμηλά ποσά. Χαρακτηριστικά είναι δύο παραδείγματα: α) η ενοικίαση στην Αμερικάνικη πρεσβεία οικοπέδου 12 περίπου στρεμμάτων με το ποσό των 70.000 δρχ το μήνα! β) η στέγαση του υπουργείου Εθνικής Οικονομίας σε κτίριο του Μετοχικού ταμείου με ενοίκιο το 1991 7,5 εκατομμύρια δρχ

⁷⁵ Βλ. Πουλαρίκας Α. (1998), *ο.ε.π.* σελ.11.

⁷⁶ Οι κ.κ. Ν. Φαρμάκης και Ο. Νεκτάριος, υφυπουργός Κοινωνικών Ασφαλίσεων και διοικητής του Ι.Κ.Α. επί κυβέρνησης Σημίτη αντίστοιχα δήλωναν ότι το σύνολο των αποθεματικών των ταμείων Ι.Κ.Α. - Ο.Γ.Α. και Ο.Α.Ε.Ε - αυτοαποσχολούμενοι που ξεπερνούν τα 600 δις. δρχ. μεταφέρονται στην ΑΕΔΑΚ, που έχουν συστήσει γι' αυτό το σκοπό, απ' όπου νομότυπα θα τα δίνουν στους διευθυντές της για να τα διαχειρίζονται εν λευκώ τοποθετώντας τα στο χρηματιστήριο.
http://www.enet.gr/online/online_hprint.jsp?q=%C1%C5%C4%C1%CA&a=&id=96467444

όταν μόνο από τον αντικειμενικό προσδιορισμό της εφορίας έπρεπε να πληρώνει 22 εκατομ. δρχ.

4. Η μη εφαρμογή (από το 1956) της νομοθετημένης τριμερούς χρηματοδότησης κράτους-εργοδοτών-εργαζομένων
5. Η άσκηση κοινωνικής εθνικής και αναπτυξιακής πολιτικής μέσω των ασφαλιστικών ταμείων. Το ελληνικό κράτος με τα Ν.Δ. 4377/64, 4378/64 και 4577/66 χορήγησε μέσω του ΙΚΑ μη ανταποδοτικού χαρακτήρα συντάξεις σε ομογενείς από Αίγυπτο, Τουρκία και Ρουμανία και πάνω απ' όλα δεν κατέβαλε τα απαιτούμενα ποσά από τον κρατικό προϋπολογισμό.
6. Η εισφοροδιαφυγή και οι εισφοροαπαλλαγές. Εδώ αξίζει να αναφερθεί ότι με μια σειρά νόμων και διαταγμάτων μειώνονταν ή χαρίζονταν οι εισφορές των εργοδοτών σε ολόκληρους κλάδους: Βιομηχανικές, βιοτεχνικές, εκμεταλλευτικές και επιχειρήσεις επαρχιακών εφημερίδων (Ν. 3213/55, 1377/73, 289/76, 846/78), ξενοδοχειακές επιχειρήσεις (ΝΔ 1313/72) και τέλος εξαγωγικές επιχειρήσεις και επισκευαστικές εταιρείες (Ν. 2861/54).
7. Ο οργανωτικός κατακερματισμός του συστήματος της κοινωνικής ασφάλισης
8. η γραφειοκρατική λειτουργία των ταμείων λόγω του αναχρονιστικού νομικού πλαισίου και των διορισμένων διοικήσεων από τις κυβερνήσεις.

6.9 Η τετραετία της επανόδου της ΝΔ στην κυβέρνηση: 1990-1993

Η δεκαετία 1990-2000 ξεκίνησε με την πρώτη οικουμενική κυβέρνηση από τη δεκαετία του '20. ΝΔ, ΠΑΣΟΚ και ενιαίος «Συνασπισμός της Αριστεράς και της Προόδου» κυβερνούν τη χώρα χωρίς αντιπολίτευση. Είχε προηγηθεί η τρίμηνη κυβέρνηση συνεργασίας με πρωθυπουργό τον Τζανή Τζανετάκη στην οποία συμμετείχαν η ΝΔ και ο ενιαίος Συνασπισμός με το σκεπτικό της μη παραγραφής των σκανδάλων της περιόδου της διακυβέρνησης ΠΑΣΟΚ.⁷⁷ Το

⁷⁷ Στις εκλογές της 18^{ης} Ιουνίου 1989 τα αποτελέσματα είχαν ως εξής: Εγγεγραμμένοι: 8.379.435

Ψήφισαν: 6.669.481 Άκυρα-Λευκά: 147.918 Έγκυρα: 6.521.563

Κόμματα:	Ψήφοι:	Ποσοστά%:	Έδρες:
ΠΑΣΟΚ	2.533.086	39,15	125
ΝΕΑ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ	2.885.548	44,25	145
ΣΥΝΑΣΠΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΕΡΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΡΟΟΔΟΥ	855.564	13,12	28
ΔΗΑΝΑ	65.867	1,01	1
ΕΜΠΙΣΤΟΣΥΝΗ	25.131	0,39	1
ΕΠΕΝ	20.863	0,32	
ΚΚΕ εσωτερικού-ανανεωτική αριστερά.	18.114	0,28	
ΕΣΚ (πρώην μέλη ΠΑΣΟΚ υπό τον Γ. Αρσένη)	13.833	0,21	
ΠΕΠΡΩΜΕΝΟ	9.030	0,14	
ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΡΙΖ/ΚΟ ΚΟΜΜΑ (πρώην μέλη ΠΑΣΟΚ-Α.Τρίτσης)	4.272	0,07	

κατά τα άλλα ενδιαφέρον αυτό πολιτικό πείραμα έληξε άδοξα κατά μία έννοια, καθώς τα κόμματα της οικουμενικής –ιδιαίτερα η ανερχόμενη ΝΔ- δεν μπορούσαν να συνεννοηθούν σε βασικά ζητήματα διακυβέρνησης εκτός από την καθιέρωση των ελεύθερων συλλογικών διαπραγματεύσεων και σε ορισμένα βασικά διαδικαστικά ζητήματα.⁷⁸ Η βασική απόφαση της οικουμενικής κυβέρνησης που χαιρετίστηκε ως σημαντικότερο βήμα για την δημιουργία ενός νέου συστήματος εργασιακών σχέσεων ήταν η κατάρτιση και ψήφιση του νόμου 1876/1990 με τον οποίο καθιερώθηκαν οι «ελεύθερες συλλογικές διαπραγματεύσεις». Η ψήφιση του νόμου αυτού σηματοδοτεί επίσης και τη συμμετοχή εκπροσώπων της ΓΣΕΕ και των εργοδοτικών οργανώσεων αντίστοιχα σε μια σειρά από όργανα διαβούλευσης, εκπροσώπησης και συμμετοχής. Τέθηκε έτσι η βάση:

- Για τη δημιουργία του ΛΑΕΚ, ενός αυτόνομου λογαριασμού, του οποίου τη διαχείριση και χρηματοδότηση έχουν αναλάβει αποκλειστικά οι «κοινωνικοί εταίροι» (ΕΓΣΕΕ 1993).
- Τη ρύθμιση θεμάτων ισότητας σε θεσμικό επίπεδο, όπου η ΕΓΣΕΕ συνιστά πρότυπο (πυλοτικό μοντέλο) για κλαδικές συμβάσεις, ιδιαίτερα σε θέματα αδειών γονικής άδειας ανατροφής, μειωμένου ωραρίου για γονείς μικρών παιδιών και αδειών μητρότητας, μερικής απασχόλησης και σεξουαλικής παρενόχλησης στον εργασιακό χώρο (ΕΓΣΕΕ 1993).
- Τη σύσταση του Ινστιτούτου Υγιεινής και Ασφάλειας της Εργασίας (ΕΛΙΝΥΑΕ), το οποίο θα διοικείται ισομερώς από εκπροσώπους των συμβαλλομένων μερών (ΕΓΣΕΕ 1991-92).
- Τη δημιουργία του ΟΜΕΔ (Οργανισμός Μεσολάβησης και Διαιτησίας).⁷⁹

⁷⁸ Στις εκλογές της 5.11.1989 τα αποτελέσματα είχαν ως εξής: Εγγεγραμμένοι: 8.637.323. Ψήφισαν: 6.798.159 Άκυρα-Λευκά: 101.675 Έγκυρα: 6.696.484

Κόμμα	Ψήφοι:	Ποσοστά%:	Έδρες:
ΠΑΣΟΚ	2.723.739	40,67	128
ΝΕΑ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ	3.093.055	46,19	148
ΣΥΝΑΣΠΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΕΡΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΡΟΟΔΟΥ	734.552	10,97	21
ΟΙΚΟΛΟΓΟΙ ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΟΙ	39.130	0,58	1
ΕΜΠΙΣΤΟΣΥΝΗ	26.012	0,38	1
ΑΡΙΣΤΕΡΗ ΠΡΩΤΟΒΟΥΛΙΑ	13.554	0,20	
ΚΟΛΛΑΤΟΣ	13.040	0,19	
ΟΙΚΟΛΟΓΟΙ ΕΛΛΑΔΟΣ	10.147	0,15	
ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΟΙ	5.101	0,08	

⁷⁹ Βλ. Αρανίτου Β. (2005) «Ο εργατικός συνδικαλισμός ως παράγοντας ενίσχυσης των εθνικών εργοδοτικών οργανώσεων», Ανακοίνωση στο 10^ο Συνέδριο του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα Εργασία και Πολιτική: Συνδικαλισμός και Οργάνωση Συμφερόντων στην Ελλάδα (1974-2004), Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο, 18-21 Μαΐου 2005.

Η περίοδος της οικουμενικής κυβέρνησης δεν χαρακτηρίστηκε από έντονες κοινωνικές συγκρούσεις εκτός από την περίπτωση της μεγάλης απεργίας στην Τράπεζα Πίστεως που διήρκεσε για οχτώ εβδομάδες χωρίς ιδιαίτερα αποτελέσματα. Στο σημείο αυτό θα χρειαστεί να σταθούμε γιατί, ανεξαρτήτως αποτελεσμάτων, πρόκειται για μια απεργία-κλειδί για την περαιτέρω εξέλιξη της πορείας του ανεξάρτητου συνδικαλισμού. Η απεργία ξεκίνησε με μια σειρά οικονομικών και θεσμικών αιτημάτων που αφορούσαν ουσιαστικά ολόκληρο τον τραπεζικό κλάδο (προσλήψεις με δημόσιο διαγωνισμό, βελτίωση αντικειμενικότητας αξιολόγησης υπαλλήλων, εκπαίδευση εργαζομένων, χορήγηση μισθού στους εργαζόμενους για τη συμβολή τους στην αύξηση των κερδών της τράπεζας κλπ.).⁸⁰ Όμως, παρά την ηρωική στάση των χιλιάδων απεργών που επί 2 μήνες αντιμετώπισαν την εργοδοσία, την δικαστική και αστυνομική καταστολή και τις συκοφαντίες πολλών έντυπων ΜΜΕ, η απεργία δεν άγγιξε τις χορδές που έπρεπε και έμεινε απομονωμένη. Αν και η απεργία είχε τη συμπαράσταση κοινωνικών φορέων εκτός τραπεζικού χώρου (π.χ. ΕΦΕΕ, ΕΚΑ) δεν στάθηκε δυνατή η κινητοποίηση της ΟΤΟΕ και των επιμέρους συλλόγων, με την εξαίρεση ορισμένων στάσεων εργασίας που έγιναν στην Εμπορική και στην Ιονική Τράπεζα.⁸¹ Η κομματική λογική υπερίσχυσε για άλλη μια φορά της λογικής της συναδελφικής αλληλεγγύης. Η λογική της Οικουμενικής Κυβέρνησης επιβλήθηκε και στα συνδικάτα και μόνο το αυτόνομο συνδικαλιστικό ρεύμα απέμενε ως αντιπολίτευση. Έτσι απεικονίζεται σε όλο του το μεγαλείο το πρόβλημα της κομματικοποίησης, «όταν μεταξύ δύο κρίσιμων θεσμών (κόμματα, συνδικάτα) υπάρχει αυτή η ολοκληρωτική σχέση εξάρτησης, η κρίση του ενός επιδεινώνει την κρίση του άλλου, που βέβαια βρίσκεται σε παρατεταμένη κρίση ακριβώς λόγω της έλλειψης αυτονομίας. Κάθε σκέψη, ως εκ τούτου, για το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα ξεκινά από τη θλιβερή αυτή διαπίστωση και κάθε ανάλυση μοιραία παραπέμπει στην πολιτική»⁸² Παρά την ήττα, η ΔΑΣ στις εκλογές για την ανάδειξη εκπροσώπων, που έγιναν ένα μήνα μετά τη λήξη της

⁸⁰ Για πολλά από αυτά τα θέματα είχαν γίνει μηνύσεις από την Επιθεώρηση Εργασίας κατά της Διοίκησης της Τράπεζας (βλ. ανακοίνωση 39/20.12.89 του Συλλόγου απόσπασμα της οποίας δημοσιεύεται στο «Αναμέτρηση Κλάδου προς την εργοδοσία ο αγώνας των συναδέλφων της Τράπεζας Πίστεως», *Τραπεζικό Βήμα*, φύλλο Δεκ. 1989). Βλ. επίσης το υπόμνημα που είχε υποβάλει το Δ.Σ. του συλλόγου προς τη διοίκηση της τράπεζας: «Στις νέες συνθήκες οι εργαζόμενοι μετεξελίσσονται σε ουσιαστικό παράγοντα του ανταγωνισμού», *Τραπεζικό Βήμα*, φύλλο Σεπ. 1989.

⁸¹ Λόγω της ιδιαιτερότητας των δύο συλλόγων όπου οι Συσπειρώσεις και οι διαφωνούντες του ΠΑΣΟΚ διέθεταν αξιόλογη δύναμη.

⁸² Βλ. Μητρόπουλος Αλ., «Ο ρόλος των συνδικάτων», *Τραπεζικό Βήμα*, φύλλο Ιαν. 1990. Το άρθρο κλείνει με το δίλημμα που θα βρίσκεται όλο και πιο πολύ στο προσκήνιο για το ελληνικό συνδικάτο και την άνιση σχέση του με το ελληνικό κόμμα: «πρέπει εν τέλει να διαλέξει: ή ανταγωνιστής και αντίπαλος του κόμματος ή μοιραίος και ανήμπορος θεατής του αναπόφευκτου τέλους του».

απεργίας, πήρε περίπου 80% των ψήφων και ο Α. Πουλαρίκας συγκέντρωσε το 55% των σταυρών. Από τη ΔΑΣ εκλέχτηκαν 5 εκπρόσωποι και από την ΕΣΑΚ 1. Οι εκπρόσωποι των ΔΑΚΕ και ΠΑΣΚΕ δεν ξεπέρασαν το 20%. Στην απολογιστική γενική συνέλευση του Συλλόγου ο απολογισμός του ΔΣ συγκέντρωσε το 71% των ψηφισάντων δείχνοντας ότι ο ανεξάρτητος συνδικαλισμός αντέχει ακόμη κι επιβραβεύεται. Το καλοκαίρι της ίδιας χρονιάς παραιτείται από Πρόεδρος ο Α. Πουλαρίκας για λόγους ανανέωσης του Συλλογικού οργάνου με νέα αλλά δοκιμασμένα στελέχη. Το 1991 αρχίζει να διαφαίνεται η άνοδος της ΔΑΚΕ και η μείωση της δύναμης του παραδοσιακού ανεξάρτητου συνδικαλισμού που, παρά τις επιτυχίες του, δεν απέφυγε τα λάθη στρατηγικής και τακτικής. Το αποτέλεσμα ήταν η εκμετάλλευση των λαθών και των αδυναμιών από την εργοδοσία και την κομματική παράταξη της ΔΑΚΕ, οι οποίες από κοινού και χωριστά επιτέθηκαν για να καταβάλουν τον «εχθρό» που, στην συγκεκριμένη περίπτωση, ήταν ο ανεξάρτητος συνδικαλισμός. Στις εκλογές αυτής της χρονιάς η ΔΑΣ πήρε 46,14% και 4 έδρες ενώ η ΔΑΚΕ έφτασε το 37,10% και πήρε 4 έδρες· η ΠΑΣΚΕ πήρε 10,92% και 1 έδρα από την Γ΄ κατανομή ενώ η ΕΣΚ (ΚΚΕ) με 5,82% δεν έλαβε έδρα. Ο τρόπος με τον οποίο πολιτεύθηκε η ΔΑΚΕ και η παρεμβατική πρακτική της Διοίκησης της Τράπεζας σε πολλούς θύμισαν το μετεμφυλιακό καθεστώς: απειλές για μεταθέσεις συνδικαλιστών που διαφωνούσαν με τη διοίκηση και τη ΔΑΚΕ, κατασυκοφάντηση των αντιπάλων ως αναρχικών και «θαμώνων των Εξαρχείων»⁸³ κλπ. Στρώνεται, επομένως, το έδαφος για την τελική επίθεση που θα πατήσει σε νέα λάθη των αντιπάλων.⁸⁴ Η σύγκρουση συνεχίστηκε κατά τη διαδικασία συγκρότησης του νέου ΔΣ σε σώμα και την προσπάθεια εκλογής προεδρείου του ΔΣ. Τόσο η πλειοψηφούσα ΔΑΣ όσο και η ΔΑΚΕ επεδίωξαν τη θέση του προέδρου. Η ψηφοφορία διεξήχθη αρκετές φορές και ισάριθμες φορές το αποτέλεσμα ήταν 4-4. Η ΠΑΣΚΕ έδινε λευκή ψήφο. Καθώς το αδιέξοδο συνεχιζόταν και μπροστά στον κίνδυνο δικαστικής παρέμβασης συγκροτήθηκε προεδρείο μειοψηφίας από την ΔΑΣ με πρόεδρο τον πλειοψηφίσαντα σύμβουλο Δ. Φωτόπουλο. Έτσι, ο Σύλλογος θα λειτουργούσε, έστω και με προβλήματα, σε μια περίοδο γενικευμένης αστάθειας λόγω της κυβερνητικής πολιτικής και της εργοδοτικής αντεπίθεσης, κατά την οποία χρειαζόταν συνεργασία συλλόγου και ΟΤΟΕ.⁸⁵ Μία από τις πρώτες ενέργειες του νέου Προεδρείου ήταν η συμβολή στην αγορά μεγάλου πακέτου μετοχών για το Ταμείο Αλληλοβοηθείας και η

⁸³ Προεκλογική τυπωμένη αφίσα σε στυλ «εφημερίδας τοίχου» της ΔΑΚΕ Πίστεως.

⁸⁴ Για μια πρώτη εκτίμηση των αποτελεσμάτων των εκλογών αυτών βλ. «Σταθερά υπέρ του ακομμάτιστου συνδικαλισμού ψήφισαν οι συνάδελφοι της Τραπ. Πίστεως», *Τραπεζικό Βήμα*, φύλλο 199, Μάρτιος 1991.

⁸⁵ Βλ. «Στην αθλιότητα των ψηφοφοριών ο Σύλλογος της Τράπεζας Πίστεως», *Τραπεζικό Βήμα*, φύλλο 200, Απρίλιος 1991.

διεκδίκηση υλικής αναγνώρισης της θετικής συμβολής του προσωπικού στην υλοποίηση της αύξησης κεφαλαίου της τράπεζας. Την επόμενη χρονιά η διοίκηση της τράπεζας αγνοούσε το Σύλλογο που αναγκάστηκε να διεκδικήσει δια της δικαστικής οδού την ικανοποίηση αιτημάτων του (ασφαλιστικό) και της διαιτησίας (μισθολογικό). Οι αυξήσεις που προβλέπονταν από τις κλαδικές συμβάσεις είχαν αναδρομικό χαρακτήρα και καταβλήθηκαν μαζί με το δώρο Χριστουγέννων δείχνοντας ότι παρά την υπονόμευση οι νίκες είναι εφικτές. Η σύγκρουση μεταξύ της ΔΑΣ και της ΔΑΚΕ συνεχίστηκε. Ο πόλεμος φθοράς που ξεκίνησε η δεύτερη κατά της πρώτης έφτασε σε μια κρίσιμη φάση όταν η ΔΑΚΕ ώθησε τα μέλη και τους ψηφοφόρους της να σταματήσουν να πληρώνουν τη μηνιαία συνδικαλιστική συνδρομή τους και μην λάβουν μέρος στην πανελλαδική ψηφοφορία για την Τροποποίηση του Καταστατικού και τον Απολογισμό του Συλλόγου. Το 1993 η ΠΑΣΚΕ στηρίζει τελικά τη ΔΑΚΕ και γίνεται κοινό προεδρείο. Η ΕΝΟΤΗΤΑ περνά στην αντιπολίτευση. Κατά το 1994, σύμφωνα με ανακοίνωση της τελευταίας, το προεδρείο δεν διεκδίκησε κανένα αίτημα από τη διοίκηση της τράπεζας.⁸⁶ Η κατάσταση αυτή θα διαιωνίζεται για αρκετό χρονικό διάστημα, ώσπου μετά από τελική έφοδο καταλαμβάνεται από τη ΔΑΚΕ το οχυρό, δηλαδή η αυτοδυναμία.

Η ενσωμάτωση πλέον του Συλλόγου με όρους κοινωνικής ειρήνης, και όχι με όρους κινήματος, είναι γεγονός.⁸⁷ Στα τέλη του 2001, με την απόπειρα συγχώνευσης των τραπεζών ΕΤΕ και Alpha Bank (αφού είχε προηγηθεί η εξαγορά της Ιονικής και η απορρόφηση του μεγαλύτερου μέρους του Συλλόγου της), φάνηκε το αδιέξοδο του εργοδοτικού συνδικαλισμού, όταν αντί να βρίσκονται οι Σύλλογοι στην πρώτη γραμμή για την οργάνωση και προώθηση των εργασιακών δικαιωμάτων οριοθετήθηκαν και στεγανοποιήθηκαν πίσω από τη γραμμή που χάραζαν οι διοικήσεις των τραπεζών τους, μετατρέποντάς τους σε νέου τύπου «κίτρινα σωματεία».⁸⁸

---

⁸⁶ Βλ. «Λιτότητα στη νιοστή δύναμη στην Τράπεζα Πίστεως», *Τραπεζικό Βήμα*, φύλλο Δεκ. 1994.

⁸⁷ «Το Προεδρείο του Συλλόγου παραμένει σταθερά προσηλωμένο στην Πολιτική του Διαλόγου και την επίλυση μέσω αυτού όλων των θεμάτων που ανακύπτουν. Είμαστε αποφασισμένοι να περιφρουρήσουμε την πολιτική αυτή που τόσα μας απέδωσε και να καταστήσουμε ανίσχυρους όσους επιχειρούν με διάφορα προσχήματα να σταθούν εμπόδιο στην κοινή πορεία Εργαζομένων και Τράπεζας, ιδιαίτερα μάλιστα αυτούς τους τόσο δύσκολους καιρούς. Όλοι μαζί συσπειρωμένοι στο Σύλλογό μας αγωνιζόμαστε για το μέλλον μας ως εργαζομένων μέσα σε μια επιχείρηση που με το δυναμισμό της και την πρόοδό της εγγυάται την ίδια μας την εργασία.», βλ. «Σημαντικές συναντήσεις του Προεδρείου του Συλλόγου με τον Πρόεδρο του Δ.Σ. της Τράπεζας κ. Κωστόπουλο», *Ο Συνάδελφος*, φύλλο έτους 1999 (www.syllogosalphabank.gr)

⁸⁸ Το «κίτρινο σωματείο» (*sindicato amarillo*) είναι όρος που χρησιμοποιούσαν οι Ισπανοί συνδικαλιστές για να τονίσουν ότι ένα σωματείο είναι δημιούργημα του εργοδότη είτε για να ανακόπτονται οι εργατικές διεκδικήσεις είτε, σε περίπτωση ύπαρξης ριζοσπαστών

Αλλά ας επανέλθουμε στην αρχή της δεκαετίας. Η άνοδος της ΝΔ στην κυβερνητική εξουσία τον Απρίλιο του 1990 σηματοδότησε την ένταση της νεοφιλελεύθερης πολιτικής εναντίον των συνδικάτων και των εργασιακών κατακτήσεων των εργαζομένων.⁸⁹ Η κυβερνητική στρατηγική της ΝΔ δεν άφηνε πολλά περιθώρια στο συνδικαλιστικό κίνημα καθώς, στην προσπάθεια να θωρακιστεί η πολιτική της από την ανάπτυξη των εργατικών συνδικαλιστικών αγώνων, ψηφίστηκαν νόμοι που περιόριζαν τις συλλογικές διαπραγματεύσεις σε αποδεκτά από κράτος και εργοδότες όρια και ακύρωναν εργατικές κατακτήσεις.⁹⁰ Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα περιορισμού των περιθωρίων κινήσεων των συνδικάτων ήταν η ψήφιση νόμου με τον οποίο προβλεπόταν επιβολή αυστηρών ποινών σε συνδικάτα που δεν θα συναινούσαν στην ύπαρξη του αναγκαίου «προσωπικού ασφαλείας» κατά τις απεργιακές κινητοποιήσεις.

συνδικαλιστών, για να βοηθούνται οι «μετριοπαθείς» ώστε να μην αναταράσσεται η «ομαλή λειτουργία της επιχείρησης» και η «κοινωνική ειρήνη». Τα πρώτα μαζικά «κίτρινα σωματεία» δημιουργήθηκαν το 1912 στη Γερμανία από βιομηχάνους στις περιοχές του Κάτω Ρήνου και της Ρουρ για να μπλοκάρουν τη ριζοσπαστικοποίηση των συνδικαλισμένων μεταλλεργατών –πρώτο ήταν το σωματείο της μεταλλουργικής εταιρείας του Ντύζελντορφ- και να συγκεντρώνουν τη μαζική υποστήριξη των ανοργάνωτων εργατών προς τους εργοδότες και την αυταρχική πολιτική τόσο στους χώρους εργασίας όσο και στην ευρύτερη κοινωνία. Στη Λατινική Αμερική τα κίτρινα σωματεία έκαναν θραύση στη Βραζιλία και στην Κούβα των δεκαετιών 1920 και 1930. Ο μετέπειτα πρόεδρος της Βραζιλίας Γκετούλιο Βάργκας προήλθε από ένα εργατικό κόμμα στηριγμένο σε κίτρινα σωματεία. Βλ. Greenfield G.M. and Maram Sh. (eds) (1987) *Latin American Labor Organizations*. New York: Greenwood Press και Nolan M. (2003) *Social Democracy and Society: Working-class Radicalism in Dusseldorf, 1890-1920*, Cambridge: Cambridge University Press.

⁸⁹ Τα αποτελέσματα των εκλογών της 8.4.1990 είχαν ως εξής:

Εγγεγραμμένοι: 8.453.695 Ψήφισαν: 6.698.591

Άκυρα-Λευκά: 112.551 Έγκυρα: 6.586.040

Κόμμα	Ψήφοι:	Ποσοστά%:	Έδρες:
ΠΑΣΟΚ	2.543.13	38,61	123
ΝΕΑ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ	7	46,89	150
ΣΥΝΑΣΠΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΕΡΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΡΟΟΔΟΥ	3.088.13	10,28	19
ΟΙΚΟΛΟΓΟΙ ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΟΙ	7	0,77	1
ΔΗΑΝΑ	677.059	0,67	1
ΨΗΦΟΔΕΛΤΙΑ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑΣ ΣΕ ΜΟΝΟΕΔΡΙΚΕΣ	50.868		
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΕΣ	44.077	1,01	4
ΕΜΠΙΣΤΟΣΥΝΗ		0,45	1
ΠΕΠΡΩΜΕΝΟ	65.861	0,25	1
ΝΕΟ ΑΡΙΣΤΕΡΟ ΡΕΥΜΑ	29.547	0,22	
ΚΚΕ εσωτερικού-ανανεωτική αριστερά	16.434	0,13	
	14.365		
	8.867		

⁹⁰ Για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με τη νομοθεσία της περιόδου της διακυβέρνησης της χώρας από τη Ν.Δ., βλ. Μητρόπουλος Α. Α. (1991) *Νεο-φιλελευθερισμός & υποβάθμιση της εργασίας*. Αθήνα: Αφοί Τολιδή, σελ. 117-144 και 209-222.

Αυτή η πολιτική έδειξε ότι για άλλη μια φορά η «δομή των πολιτικών ευκαιριών» γινόταν ακόμη πιο περιοριστική, τουλάχιστον όσον αφορά την «ικανότητα ή βούληση του κράτους για καταπίεση». Εκτός των άλλων, το νεοφιλελεύθερο πρόγραμμα της κυβέρνησης προέβλεπε και υλοποιούσε σταδιακά τις εξής επιμέρους πολιτικές: αποεθνικοποίηση δημοσίων επιχειρήσεων και οργανισμών, αλλαγές στο σύστημα κοινωνικής ασφάλισης, (αύξηση ορίων ηλικίας, αύξηση μηνιαίων εισφορών και μείωση δαπανών με μείωση συντάξεων και επιδομάτων), μέτρα αυστηρής εισοδηματικής λιτότητας (κατάργηση της Αυτόματης Τιμαριθμικής Αναπροσαρμογής, αυξήσεις φόρων κλπ). Ταυτόχρονα προωθούσε την απορύθμιση του ωραρίου λειτουργίας των καταστημάτων και την έγκριση για χρήση ολοένα και περισσότερων εποχιακώς ή μερικώς απασχολούμενων εργαζομένων. Αυτή η πολιτική προκάλεσε πολλά προβλήματα στις διαδικασίες συλλογικής διαπραγμάτευσης, ειδικά στην ΟΤΟΕ, όταν το 1991 οι εργοδότες προσήλθαν στις διαπραγματεύσεις με δικά τους αιτήματα που αφορούσαν την εισαγωγή του ευέλικτου ωραρίου εργασίας και της λειτουργίας των τραπεζών κατά τα απογεύματα και τα Σάββατα. Το 1993 προσήλθαν με αίτημα την ουσιαστική κατάργηση του «επιδόματος ισολογισμού» καθώς ζητούσαν να καταβάλλεται μόνο κατόπιν αποφάσεως των Γενικών Συνελεύσεων των Μετόχων κάθε Τράπεζας και στο βαθμό που θα υπήρχαν κέρδη. Απαιτούσαν επίσης τη σύνδεση των μισθών με την παραγωγικότητα, την εξάλειψη κάθε μορφής εξομοίωσης των υπαλλήλων των τραπεζών, την απελευθέρωση του ωραρίου εργασίας και την αποφυγή θεσμοθέτησης του τριτοβάθμιου πειθαρχικού συμβουλίου.

Μέσα σε ένα τέτοιο πολιτικο-οικονομικό πλαίσιο ήταν αδύνατη η συνέχιση της χρήσης παλαιότερων στρατηγικών και τακτικών για τις κομματικές συνδικαλιστικές αλλά και για τις αυτόνομες παρατάξεις. Δεν είχαν καταργηθεί οι πελατειακές σχέσεις που χρησιμοποιούσαν οι δύο μεγάλες κομματικές παρατάξεις για να ενισχύουν τις εκλογικές τους δυνάμεις αλλά δεν είχαν πλέον τόση ισχύ όσο στο παρελθόν. Παρ' όλο που η «γραφειοκρατική πατρωνία» δεν καταργήθηκε ως πολιτική πρακτική, την οποία χρησιμοποίησαν κατά κόρον οι δύο μεγάλες συνδικαλιστικές παρατάξεις στις δεκαετίες του '80 και του '90,⁹¹

---

⁹¹ . Αυτή η πρακτική αποδόθηκε με τον όρο «γραφειοκρατική πατρωνία» (“bureaucratic clientelism”) για να τονιστεί ο κομματικά οργανωμένος χαρακτήρας της. Για το θέμα της «γραφειοκρατικής πατρωνίας», βλ. Lyrintzis Chr. (1984) “Political Parties in Post-Junta Greece: A Case of ‘Bureaucratic Clientelism’” in Pridham G. (ed.) *The New Mediterranean Democracies*. London: Frank Cass. Τόσο η ΠΑΣΚΕ της δεκαετίας του '80 όσο και η ΔΑΚΕ στις αρχές της δεκαετίας του '90 έκαναν υπερβολική χρήση της πρακτικής αυτής με αποτέλεσμα το μπλοκάρισμα της εξέλιξης υπαλλήλων που διέθεταν τα κατάλληλα προσόντα αλλά δεν ανήκαν στη εκάστοτε κυβερνώσα παράταξη. Είναι χαρακτηριστικός αυτός ο τρόπος λειτουργίας (“machine politics”) των παρατάξεων στην Εθνική Τράπεζα όπου

στη δεκαετία του «εκσυγχρονισμού» που αποτέλεσε το νέο πολιτικό σχέδιο ενός σημαντικού μέρους της άρχουσας τάξης, και που υλοποιήθηκε ως ένα βαθμό από τις κυβερνήσεις Σημίτη-ΠΑΣΟΚ, κυρίαρχη ήταν η τάση για τον «κοινωνικό διάλογο» και την «συνδικαλιστική συναίνεση». Σημαντικές εξαιρέσεις αποτελούσαν οι περιπτώσεις όπου η ΠΑΣΚΕ συγκέντρωνε απόλυτη πλειοψηφία τόσο σε ψήφους όσο και σε έδρες ή αντίστοιχα οι δυνάμεις της ΔΑΚΕ και οι παραλλαγές της. Η Ιονική Τράπεζα για την ΠΑΣΚΕ και η Τράπεζα Πίστεως για τη ΔΑΚΕ και την μετεξέλιξή της σε Φιλ.Κι.-ΑΣΚΕ αποτελούσαν τα παραδοσιακά οχυρά τους.⁹² Βέβαια, αυτή η τάση δεν κυριάρχησε χωρίς αντιστάσεις τόσο από την πλευρά όσων βολεύονταν με το σύστημα της «γραφειοκρατικής πατρωνίας» όσο και από τα αριστερά, ριζοσπαστικά και τα αυτόνομα συνδικαλιστικά σχήματα που αντιδρούσαν γιατί θεωρούσαν ότι επρόκειτο για στρατηγική συστημικής ενσωμάτωσης του συνδικαλιστικού κινήματος. Χαρακτηριστικό δείγμα της νέας εποχής της συναίνεσης αποτέλεσε η αλλαγή τακτικής της ΠΑΣΚΕ που σε πάμπολλες περιπτώσεις, ιδιαίτερα προς το τέλος της εξεταζομένης περιόδου, άλλαξε άρδην τις απόψεις της περί «δημοκρατικών» προεδρείων στα συνδικάτα και τις αντικατέστησε με τις απόψεις περί «αντιπροσωπευτικών» και «αναλογικών» προεδρείων. Καθώς οι δυνάμεις της αριστεράς, ειδικά της παραδοσιακής, εξασθενούσαν στα συνδικάτα, οι νέοι συνεταίροι της ΠΑΣΚΕ στα προεδρεία κινούνταν είτε στον αστερισμό της κεντροδεξιάς είτε στις παρυφές του ΠΑΣΟΚ -και ορισμένες φορές η συνεργασία ήταν αμφίπλευρη. Όμως, οι εξελίξεις στην περίοδο της πώλησης της Ιονικής Τράπεζας αλλά και οι κινητοποιήσεις για το Ασφαλιστικό τον Απρίλιο του 2001 και το 2005 έδειξαν, ότι παρά την πολιτική της συναίνεσης και του κοινωνικού εταιρισμού που επιβλήθηκε, οι εργαζόμενοι δεν είναι παθητικά όντα καθηλωμένα και συμφεροντολόγα –όπως τονίζεται εμμέσως από θεωρίες που προκρίνουν, ως

στις αρχαιρεσίες του Συλλόγου Υπαλλήλων τα ψηφοδέλτια –ιδίως των δύο μεγάλων, ΠΑΣΚΕ και ΔΑΚΕ- φιλοξενούσαν γύρω στα 1.500 άτομα για 25 θέσεις στο Δ.Σ. και τις ανάλογες θέσεις σε συνέδρια ΟΤΟΕ και ΕΚΑ θυμίζοντας «εφημερίδες τοίχου» σε μέγεθος. Για περισσότερες λεπτομέρειες, βλ. Mavrogordatos G. (1997) “From Traditional Clientelism to Machine Politics: the Impact of PASOK Populism in Greece.” *South European Society & Politics*, Vol. 3 No.2 σελ. 1-26. Για μια ανανεωτική της θεωρίας των πελατειακών σχέσεων κριτική, βλ. Papadopoulos Y. (1997) “Transformations of Party Clientelism in Southern Europe in a Phase of Democratic Consolidation” *Swiss Political Science Review* Vo. 3 No. 2 σελ. 1-9 (σημαντική είναι η επισήμανση του Y. Papadopoulos ότι οι πελατειακές σχέσεις ήταν ίδιον και του ιδιωτικού τομέα στην Ελλάδα), καθώς και για μια κριτική του υπερβολικά πρωταρχικού ρόλου που τους αποδίδονται Tsakiris A. (2003) “The Janus-faced Political Intervention of Greek Socialists (PASOK) in the Trade-unions in the 1990s: the case of PASKE in ΟΤΟΕ” *1st LSE PhD Symposium on Social Science Research on Greece*, Hellenic Observatory, European Institute, LSE London, June 21, 2003 (<http://www.lse.ac.uk/collections/hellenicObservatory/pdf/symposiumPapersonline/tsakiris%20LSE%20paper.pdf>)

⁹² . Βλ. Mavrogordatos G. (1997) *ο.ε.π.* και Τσακίρης Θ. (2003) *ο.ε.π.*

απόλυτα και μονοπαραγοντικά ερμηνευτικά σχήματα τον κρατικό κορπορατισμό, τον λαϊκισμό, ή τις πελατειακές σχέσεις- αλλά μπορούν σε ορισμένες συγκυρίες να κινητοποιηθούν είτε προκαλώντας καθυστέρηση της εφαρμογής πολιτικών που αντίκεινται στα συμφέροντά τους (Ιονική) είτε ακόμη και να ανατρέψουν την πολιτική αυτή ή τουλάχιστον να αμβλύνουν τις αιχμές της (περίπτωση Ασφαλιστικού).

6.10 Η «επιστημονική αυτοοργάνωση» των συνδικάτων

Ένα από τα σημαντικότερα γεγονότα της δεκαετίας του 1990-2000 ήταν η ίδρυση του Ινστιτούτου Εργασίας της ΓΣΕΕ (INE-ΓΣΕΕ) το 1990. Οι κυρίαρχες παρατάξεις, στα πλαίσια της στροφής που εκδηλώνουν, όπως θα δούμε, προς τη συνεργασία με τους εργοδότες στον «κοινωνικό διάλογο», ένοιωσαν την ανάγκη να «εκσυγχρονίσουν» τις μεθόδους παρέμβασής τους με την ίδρυση ενός επιστημονικού think-tank παρόμοιου με αυτά των ευρωπαϊκών συνδικάτων. Η επιτυχής λειτουργία του INE/ΓΣΕΕ, που συν τοις άλλοις, αποτέλεσε πόλο έλξης πολλών κοινωνικών επιστημόνων, συμβολίζοντας έστω σε μικρογραφία την προσπάθεια συνεργασίας διανοουμένων και εργατών με τη Γκραμσιανή έννοια, είχε ως συνέπεια να υπάρξουν μιμητές σε κλαδικό επίπεδο με τη δημιουργία του INE/ΓΣΕΕ και την αναβάθμιση της λειτουργίας επιστημονικών ομάδων άλλων συνδικάτων (π.χ. ΟΛΜΕ/ΕΛΜΕ, ΔΟΕ κ.α.). Με πλειάδα εκδόσεων εργασιών ελλήνων και ξένων ερευνητών, την έκδοση περιοδικού και δελτίων, την προβολή του έργου μέσω του διαδικτυακού τόπου του καθώς και με τη λειτουργία τοπικών παραρτημάτων (π.χ. Πρέβεζα, Θεσσαλονίκη κ.α.) το INE/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ αναδεικνύεται σε σημαντικότατο παράγοντα της πολιτικής ζωής του τόπου. Χαρακτηριστικός είναι ο ρόλος του στην τεκμηρίωση της αντίθεσης του συνδικαλιστικού κινήματος στις αντιασφαλιστικές μεταρρυθμίσεις που προσπάθησαν να επιβάλουν οι εκάστοτε κυβερνήσεις του ΠΑΣΟΚ και της ΝΔ.⁹³

6.11 Συμμετοχή των εργαζομένων στη λήψη των εταιρικών αποφάσεων

Στις αρχές της δεκαετίας 1990-2000 καθιερώθηκαν τα προγράμματα άμεσης εμπλοκής των εργαζομένων που αφορούν κυρίως την οικονομική πλευρά του θέματος με τη μορφή «κινήτρων προς εργασία» (πριμ, bonus, μετοχές σε τιμές χαμηλότερα της αγοράς κ.α.).⁹⁴ Πέραν τούτων των μορφών συμμετοχής δεν

⁹³ Βλ. Tsakiris A. (2005) “Greek bank employees’ ‘rebellion’ against social security reform in Greece: a reborn social movement?” Ανακοίνωση στο 10^ο Συνέδριο *Alternative Futures and Popular Protest*, Manchester Metropolitan University, 30/3-1/4/2005.

⁹⁴ Βλ. Ξανθάκης Μ., Κυπραίος Γ., Αλεξάκης Π., Ζαράγκας Λ., Κιουλάφας Κ. (1996) *Σύνδεση αμοιβής με παραγωγικότητα, χρηματοοικονομικά συστήματα συμμετοχής Εμπειρική διερεύνηση για την Ελλάδα*. Αθήνα: Παπαζήση.

υφίσταται άλλο σχήμα τοπικής ή περιφερειακής χάραξης επιχειρησιακής πολιτικής με αποφασιστική συμμετοχή εργαζομένων ή εκπροσώπων τους. Αυτά ισχύουν σε όλες τις δημοσίου ενδιαφέροντος τράπεζες. Η διαφορά είναι ότι στην Τράπεζα της Ελλάδος η συμμετοχή λαμβάνει ενίοτε τεχνοκρατικό χαρακτήρα, με την έννοια ότι οι μετέχοντες συχνά επικαλούνται την ιδιότητα του ειδικού εμπειρογνώμονα και λιγότερο την ιδιότητα του εκπροσώπου.⁹⁵

Επειδή δεν δημιουργούνταν με πρωτοβουλία των διοικήσεων των τραπεζών συμμετοχικοί θεσμοί, η ΟΤΟΕ και οι επιμέρους σύλλογοι διεκδικούσαν τη συμμετοχή συνδικαλιστικών εκπροσώπων στις διάφορες επιτροπές, συμβούλια και ινστιτούτα στη βάση της λογικής του εργατικού ελέγχου.⁹⁶ Με μια σειρά κλαδικών συλλογικών εργασίας, η ΟΤΟΕ πέτυχε τη συμμετοχή εκπροσώπων της σε ορισμένες επιτροπές, π.χ. «επιτροπή κοινωνικού διαλόγου», «παρατηρητήριο απασχόλησης τραπεζικού κλάδου», «επιτροπή εμπειρογνομόνων για το 35ωρο», «κλαδική επιτροπή ίσων ευκαιριών», «επιτροπή για την τραπεζική ασφάλεια», «επιτροπή διαβούλευσης για τις εξελίξεις στο τραπεζικό σύστημα», «επιτροπή για τη συγκρότηση της παντραπεζικής νοσηλευτικής μονάδας», «τριτοβάθμιο διατραπεζικό πειθαρχικό συμβούλιο», «εκπαιδευτικό-ερευνητικό κέντρο Ένωσης Ελληνικών Τραπεζών», «επιτροπή ανθυγιεινών χώρων και εργασιών». Η κινητοποίηση των επιμέρους συλλόγων για τη συμμετοχή εκπροσώπων σε περισσότερες υπηρεσιακές επιτροπές ήταν έντονη στις αρχές της δεκαετίας 1990-2000. Παραδείγματος χάριν, με υπόμνημα που υπέβαλε το 1991 στη διοίκηση της Εμπορικής Τράπεζας, ο Σύλλογος Εργαζομένων διεκδικούσε συμμετοχή στις επιτροπές οργανογράμματος, δαπανών, προμηθειών και μηχανολογικού εξοπλισμού, προσλήψεων (ακόμη και βοηθητικού προσωπικού) και εκπαίδευσης. Ήδη από το 1988 διεκδικούσε την υλοποίηση τριμερούς συμφωνίας (εργαζόμενοι-εργοδότες-Υπουργείο Εργασίας) που προέβλεπε την πρόσληψη 1400 υπαλλήλων κυρίου προσωπικού για την αναπλήρωση περίπου ισάριθμου αριθμού εργαζομένων που συνταξιοδοτήθηκαν μετά την επίλυση του ασφαλιστικού (ΤΕΑΠΕΤΕ, 1.1.84). Η επιτροπή προσλήψεων θα λειτουργούσε με τη συμμετοχή εκπροσώπων του συλλόγου εργαζομένων.⁹⁷ Ο

⁹⁵ Για την λογική του τεχνοκρατισμού βλ.: Greenwald H.P. (1979) "Scientists and Technocratic Ideology." *Social Forces*. Vol. 58. No. 2. σελ. 630-651.

⁹⁶ Π.χ. στις τελικές θέσεις της ΟΤΟΕ για τη ΣΣΕ 1991 προτείνεται η σύσταση κατά τράπεζα μικτής επιτροπής εργοδοσίας και συλλόγου για τις αναγκαίες τεχνολογικές αλλαγές, οργανωτικές αναδιαρθρώσεις, εκσυγχρονισμούς των συναλλαγών, καθώς και εκτίμησης επιπτώσεων στις εργασιακές σχέσεις και στην απασχόληση. Επίσης με την υπογραφή της ΣΣΕ συμφωνήθηκε η συγκρότηση μιας σειράς μικτών επιτροπών για την τραπεζική εκπαίδευση Βλ. εφ. *Τραπεζικό Βήμα*, Αρ. φύλλου 199, Μάρτης 1991.

⁹⁷ Ο πλήρης κατάλογος αιτημάτων παρατίθεται στο από 20 Ιουλίου 1988 (αρ. πρωτ. 1086) «Υπόμνημα» του Συλλόγου Εργαζομένων Εμπορικής Τράπεζας.

Σύλλογος Υπαλλήλων Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος προχώρησε παραπέρα ζητώντας συμμετοχή σε όλες τις επιτροπές επενδύσεων, οργανωτικών-λειτουργικών αναδιαρθρώσεων, εισαγωγής νέων τεχνολογιών και νέων εργασιών, νέων συστημάτων εξοπλισμού και εκπαίδευσης. Πέραν τούτων με μια σειρά επιχειρησιακές συμβάσεις καθιερώθηκαν επιτροπές «διαμόρφωσης κανονισμών εργασίας-οργανισμών υπηρεσίας», «σχεδιασμού και εποπτείας εφαρμογής συστημάτων υπηρεσιακής αξιολόγησης απόδοσης», «πρόσθετων αμοιβών και κινήτρων» κ.α.⁹⁸ Στη δεκαετία 1990-2000 από την πλευρά των διοικήσεων και των κυβερνήσεων υιοθετούνταν κυρίως παραδοσιακές αλλά και νεοφιλελεύθερες πολιτικές συμμετοχής των εργαζομένων στα κέρδη και, τέλος, με το Νόμο περί Εταιρικής Διακυβέρνησης (3016/2002) οι εκπρόσωποι των εργαζομένων ενσωματώνονται απολύτως στο επίσημο σύστημα εξουσίας της επιχείρησης.⁹⁹

---

⁹⁸ Συλλογικό (1999) *ΟΤΟΕ Ομοσπονδία Τραπεζοϋπαλληλικών Οργανώσεων Ελλάδας: Δομή, ρόλος και παρέμβαση στον τραπεζικό κλάδο στην Ελλάδα*. Αθήνα: ΙΝΕ-ΟΤΟΕ, κεφ. 5.

⁹⁹ «Η εταιρική διακυβέρνηση, περισσότερο ως πρακτική παρά ως έννοια, δεν είναι κάτι που εμφανίζει κοινά γνωρίσματα στην ανά την υφήλιο εφαρμογή της. Αποτελείται από πλέγμα κανόνων που αφενός ποικίλλει από χώρα σε χώρα, αφετέρου πολύ συχνά είναι δύσκολο να προσδιοριστεί η ακριβής δομή της. Στα δεδομένα αυτά πρέπει να προστεθεί και το καινοφανές όχι μόνο της ύπαρξής της, αλλά του αυξημένου ρόλου που καλείται πλέον να διαδραματίσει. Αναφερόμενοι στον ορισμό της εταιρικής διακυβέρνησης, θα μπορούσαμε να πούμε ότι πρόκειται για το σύνολο των κανόνων με τους οποίους μια εταιρία διοικείται και ελέγχεται. Σε γενικές γραμμές, και εξετάζοντας τις επιμέρους πτυχές της εταιρικής διακυβέρνησης, αυτή άπτεται της δομής του διοικητικού συμβουλίου (επιτροπές, μη εκτελεστικά στελέχη, χωρισμός των ρόλων προέδρου - διευθύνοντος συμβούλου, εθνικά θεσμικά πλαίσια), των δικαιωμάτων ψήφου, της άμυνας σε εξαγορές, και των αποκαλύψεων (λογιστικά στοιχεία και αμοιβές στελεχών). Η κατηγοριοποίηση αυτή, με όλο τον κίνδυνο που ενέχει να θεωρηθεί αυθαίρετη, απαντάται με παραλλαγές στα περισσότερα διεθνή κείμενα που αφορούν την εταιρική διακυβέρνηση και συνήθως χρησιμοποιείται από επενδυτικούς και μη οργανισμούς, όταν επιθυμούν να χαρτογραφήσουν το εταιρικό περιβάλλον.» Βλ. εφ. *Μέτοχος*, Τεύχ. 271, 30/5/2003. Σύμφωνα με το Άρθρο 3 «Μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου» του Ν. 3016/2002:

1. Το διοικητικό συμβούλιο αποτελείται από εκτελεστικά και μη εκτελεστικά μέλη. Εκτελεστικά μέλη θεωρούνται αυτά που ασχολούνται με τα καθημερινά θέματα διοίκησης της εταιρίας, ενώ μη εκτελεστικά τα επιφορτισμένα με την προαγωγή όλων των εταιρικών ζητημάτων. Ο αριθμός των μη εκτελεστικών μελών του διοικητικού συμβουλίου δεν πρέπει να είναι μικρότερος του 1/3 του συνολικού αριθμού των μελών. Αν προκύψει κλάσμα, στρογγυλοποιείται στον επόμενο ακέραιο αριθμό. Μεταξύ των μη εκτελεστικών μελών πρέπει να υπάρχουν δύο τουλάχιστον ανεξάρτητα μέλη κατά την έννοια του άρθρου 4 του νόμου αυτού. Η ύπαρξη ανεξαρτήτων μελών δεν είναι υποχρεωτική, όταν στο διοικητικό συμβούλιο ορίζονται ρητά και συμμετέχουν ως μέλη εκπρόσωποι της μειοψηφίας των μετόχων.» (Νόμος Υπ' Αριθμ. 3016/2002, «Για την εταιρική διακυβέρνηση, θέματα μισθολογίου και άλλες διατάξεις.», *ΦΕΚ* 110 / 17.05.2002)

7^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΕΠΙΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η παρούσα εργασία μέσα από την θεωρητική και εμπειρική διερεύνηση της μεταπολιτευτικής ιστορίας του συνδικαλιστικού κινήματος των εργαζομένων στις τράπεζες προσπάθησε να καταδείξει ότι το συνδικαλιστικό κίνημα, παρά τις κοινωνικές, δομικές και θεσμικές αλλαγές που επήλθαν και που σαφέστατα επέδρασαν στην εξέλιξή του, παραμένει ένα εν δυνάμει ριζοσπαστικό κοινωνικό κίνημα και δεν έχει μεταλλαχτεί ολοκληρωτικά σε μια ομάδα πίεσης ανάμεσα σε τόσες άλλες, όπως υποστηρίζει η πλουραλιστική θεωρία για τις ομάδες συμφερόντων.¹ Παράλληλα, όμως, κινδυνεύει να ενσωματωθεί στις δομές του κοινωνικού διαλόγου και τις συμμετοχικές-συνδιαχειριστικές λογικές αποδυναμώνοντας έτσι το ριζοσπαστικό χαρακτήρα του και ενδυναμώνοντας τις ατομικιστικές τάσεις στο εσωτερικό του και την επιδίωξη προσωπικών λύσεων στα προβλήματα.

Στο παρελθόν οι συμμετοχικοί θεσμοί εξυπηρετούσαν σε ένα βαθμό τόσο το κεφάλαιο όσο και την εργασία στα πλαίσια των μεταπολεμικών συμβιβασμών, που ήταν αποτέλεσμα διαπραγμάτευσης ανάμεσα σε μια προσανατολισμένη στην καπιταλιστική ανάπτυξη αστική τάξη και σε ένα ισχυρό σοσιαλδημοκρατικής κατεύθυνσης εργατικό κίνημα στην Ευρώπη που, ωθούμενο και από το φόβο της κομμουνιστικής αντιπολίτευσης, μπορούσε να εγγυηθεί το «κοινωνικό σύμφωνο». Σήμερα οι θεσμοί αυτοί χρησιμοποιούνται κατά κύριο λόγο για την απόσπαση της συναίνεσης του εργατικού συνδικαλιστικού κινήματος στη νεοφιλελεύθερη καπιταλιστική παγκοσμιοποίηση και στις κατά τόπους εθνικές πολιτικές που βασίζονται στη λογική της.²

---

¹ Εξάλλου, όπως είδαμε, το μίγμα συναίνεσης – καταστολής αλλά και οι συγκεκριμένες δομικές συνθήκες, απέτρεψαν την οριστική ενσωμάτωση του συνδικαλιστικού κινήματος τη δεκαετία του 1980. Το συνδικαλιστικό κίνημα υπέστη μεταμόρφωση και παραμόρφωση αλλά όσο τα συνδικάτα διατηρούν δυνατότητα κινητοποίησης των μελών τους θα μπορούν να αξιοποιούν τους θεσμούς. Η ύπαρξη της κυβέρνησης ΠΑΣΟΚ και η ισχύς της παραδοσιακής αριστεράς στα συνδικάτα της δεκαετία αυτή λειτούργησαν για μια περίοδο ως «ισχυροί σύμμαχοι» του κινήματος αλλά στην πορεία φάνηκε ότι ελλοχεύει πάντα ο πραγματικός κίνδυνος δημιουργίας ενός είδους ομηρίας για τα κινήματα με συνέπεια τη μείωση της ικανότητάς του να κινητοποιούν τη βάση τους. Βλ. Ψημίτης (2006) *ο.ε.π.*, σελ. 275. Βλ. επίσης Della Porta D. and Diani M. (1999) *Social Movements: An Introduction*, Oxford: Blackwell Publishers Inc.

² Για μια συνοπτική ιστορική παρουσίαση της έννοιας του «κοινωνικού συμφώνου», βλ. Wahl A. (2004) “The Ideological Legacy of the Social Pact.” *Monthly Review*. Vol. 55, No. 8, January, σελ. 37-

7.1 Ο κοινωνικός εταιρισμός

Ο «κοινωνικός εταιρισμός» και οι ασαφέστεροι όροι όπως «διακύβευση» ή «διακυβέρνηση» είναι πια μέρος του καθημερινού λεξιλογίου στις κοινωνικές επιστήμες, στην κεντρική πολιτική σκηνή και, βεβαίως, στον κόσμο των επιχειρήσεων. Στο Η.Β. όπου χρησιμοποιείται κατά κόρον αυτή η φρασεολογία -εκτός της ηπειρωτικής Ευρώπης- η στρατηγική του κοινωνικού εταιρισμού θεωρείται ως εναλλακτική λύση σε σχέση με το σκληροπυρηνικό Θατσερισμό που επιδίωκε την υπονόμευση ή/και την εξάλειψη των συνδικάτων.³ Η στρατηγική αυτή επιδιώκει να καταστήσει τα συνδικάτα συμμετοχα και συνυπεύθυνα ως «συναρχιτέκτονες» του κοινωνικού εταιρισμού στο χώρο εργασίας.⁴

Η δεκαετία του '90 χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία του νεοφιλελευθερισμού και των σοσιαλδημοκρατικών παραλλαγών του στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Η επίθεση στο κράτος πρόνοιας, που είχε καθιερωθεί μετά από ταξικούς αγώνες και στη διάρκεια της μεταπολεμικής καπιταλιστικής οικονομικής ανάπτυξης, ξεδιπλώνεται με πολύ γρήγορους ρυθμούς συμπαρασύροντας μια σειρά από δημοκρατικούς θεσμούς του κοινωνικού κράτους, η βιωσιμότητα των οποίων αμφισβητείται. Οι ευρέως διαδεδομένες εξηγήσεις εστιάζουν στην επιτάχυνση της παγκοσμιοποίησης και της διεθνούς κινητικότητας του κεφαλαίου που εξαναγκάζει όλες τις εκλεγμένες κυβερνήσεις να συρρικνώσουν ή να εξαλείψουν το κράτος πρόνοιας. Η ικανότητα των διεθνών επιχειρήσεων και των χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων να μεταφέρουν περιουσιακά στοιχεία από χώρα σε χώρα υποχρεώνει τις κυβερνήσεις, ανεξάρτητα από ιδεολογική κατεύθυνση, να μειώσουν τις δαπάνες κοινωνικής πρόνοιας και να καταστήσουν την κοινωνική πολιτική περισσότερο «φιλική προς την αγορά» ή να την ιδιωτικοποιήσουν πλήρως, με σκοπό να κρατήσουν τις διεθνείς επιχειρήσεις στην εγχώρια οικονομία. Συμπληρωματικές πολιτικές για την επίτευξη αυτού του σκοπού είναι τα μέτρα για την προσέλκυση επενδύσεων, η μείωση φόρων, η χαλάρωση των πληθωριστικών πιέσεων και η βελτίωση της ποιότητας και της αποδοτικότητας των δημόσιων και των κοινωνικών φορέων και

---

³ Για τον τρόπο αντιμετώπισης των συνδικάτων επί κυβερνήσεων Μ. Thatcher βλ. Nolan P. and Walsh J. (1995) "The Structure of the Economy and Labour Market" στο Edwards P. (ed.) *Industrial Relations: Theory and Practice in Britain*. Oxford: Blackwell, και Farnham D. and Pimlott J. (1995) *Understanding Industrial Relations*. London: Cassell.

⁴ Βλ. Ackers P. and Payne J. (1998) "British trade unions and social partnership: rhetoric, reality and strategy", *International Journal of Human Resource Management*, Vol. 9, No. 3, June, σελ. 529-550.

υπηρεσιών.⁵ Αυτή όμως η άποψη παρά τον περιγραφικό της χαρακτήρα δεν μπορεί να γίνει αναντίρρητα αποδεκτή γιατί παραβλέπει ότι οι κοινωνικές αλλαγές δεν επιβάλλονται εν είδει αναπόδραστου νόμου αλλά συναντούν αντιστάσεις. Είναι χαρακτηριστικό ότι αρκετό καιρό πριν από την «επίσημη» πρώτη εμφάνιση του «κινήματος εναντίον της καπιταλιστικής παγκοσμιοποίησης» στην πόλη Seattle των ΗΠΑ, οι διεθνείς συνδικαλιστικές οργανώσεις των εργαζομένων είχαν ξεκινήσει εκστρατεία για να διαφωτίσουν τα μέλη τους στα εθνικά συνδικάτα για την παγκοσμιοποίηση και τις συνέπειές

⁵ Για μια θετική αποδοχή της νεοφιλελεύθερης αντίληψης, βλ. McKenzie R. and Dwight L. (1991) *Quicksilver Capital: How the Rapid Movement of Wealth Has Changed the World*. New York: Free Press, σελ. xi: «Η αυξημένη κινητικότητα του κεφαλαίου, σε συνδυασμό με την αυξανόμενη οικονομική ολοκλήρωση των εθνικών οικονομιών, έχει θεαματικά επεκτείνει το εύρος και την δύναμη των ανταγωνιστικών αγορών. Αυτή η αύξηση της επιχειρηματικής ανταγωνιστικότητας έχει αναγκαστικά οδηγήσει τις κυβερνήσεις σε μια ανταγωνιστική πάλη για την ανθρώπινη και φυσική κεφαλαιακή βάση του κόσμου. Ως συνέπεια, οι κυβερνήσεις έχουν χάσει μεγάλο μέρος της μονοπωλιακής εξουσίας που υποστήριζε την ανάπτυξη τους κατά τις προηγούμενες δεκαετίες. Οι κυβερνήσεις του πλανήτη πρέπει να ανταγωνίζονται μεταξύ τους επιδιώκοντας να εφαρμόσουν πιο αποτελεσματικές πολιτικές προκειμένου να προσελκύσουν και να διατηρήσουν το φυσικό και ανθρώπινο κεφάλαιο που σήμερα είναι τόσο κρίσιμο για τις σύγχρονες παραγωγικές διαδικασίες και τις φορολογικές βάσεις από τις οποίες εξαρτώνται οι κυβερνήσεις. Γενικά, οι κυβερνήσεις έχουν αναγκαστικά οδηγηθεί στη μείωση των φορολογικών συντελεστών, την απορύθμιση οικονομικών και βιομηχανικών κλάδων και την ιδιωτικοποίηση υπηρεσιών έτσι ώστε να μείνουν οι παραγωγικές εγκαταστάσεις στο εσωτερικό των συνόρων και να παραμείνουν ανταγωνιστικές σε παγκόσμια κλίμακα. Οι κυβερνήσεις –σε όλα τα επίπεδα – τοπικό, πολιτειακό και εθνικό- έχουν χάσει κάθε ίχνος ανεξέλεγκτης οικονομικής κυριαρχίας» Με την άποψη αυτή αλλά από μια μαρξιστική σκοπιά συμφωνούν οι Gill St. and Law D. [(1988) *The Global Political Economy*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, σελ. 364-5], που επισημαίνουν ότι υπάρχει «αυξανόμενη έλλειψη αναλογίας μεταξύ της 'παγκόσμιας οικονομίας' με τις τάσεις της να προωθεί ολοένα και υψηλότερα επίπεδα οικονομικής ολοκλήρωσης και ενός 'διεθνούς πολιτικού συστήματος' που αποτελείται από πολλά αντίπαλα κράτη.» καθώς και οι Ross R. and Trachte K. [(1990) *Global Capitalism: The New Leviathan*. Albany: State University of New York Press, σελ. 2-3], που υποστηρίζουν ότι ο παγκόσμιος καπιταλισμός εξελίσσεται σε έναν «νέο Λεβιάθαν την εξουσία του οποίου συμβολίζει το πολυεθνικό επιχειρηματικό συγκρότημα. Η ειρωνεία είναι ότι οι φορείς-υποκείμενά του, οι παγκόσμιες εταιρείες και τα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα δεν είναι κυρίαρχοι αλλά αυστηρά περιορισμένοι ανταγωνιστές δεσμευμένοι σε έναν οικονομικό πόλεμο όλων εναντίον όλων. Ο μοναδικός Κυρίαρχος είναι πλάγιος, ρευστός, ασκεί επιρροή στα κράτη αλλά και ενσωματώνεται σ' αυτά. Ο νέος Λεβιάθαν δεν είναι κάποιο από τα ισχυρά μέρη του αλλά το σύστημα του παγκόσμιου καπιταλισμού(...) Ο χαρακτηριστικός «τρόμος» του Παλαιού Λεβιάθαν ήταν η αστυνομική εξουσία του κράτους. Ο χαρακτηριστικός τρόμος του Νέου Λεβιάθαν είναι η ανεργία, οι μισθολογικές περικοπές, ο φόβος ότι μια οικογενειακή ή κοινοτική φιλοδοξία για περιβαλλοντική ή οικονομική βελτίωση μπορεί να προκαλέσει τους φορείς-υποκείμενα του Νέου Λεβιάθαν και να τους ωθήσει να μεταφέρουν τις επενδύσεις τους σε άλλα μέρη όπου οι εργαζόμενοι είναι πιο ευάλωτοι στις απαιτήσεις των εργοδοτών τους.» Την τελευταία πρακτική των πολυεθνικών θεωρεί αναπόφευκτη και ο ριζοσπάστης αναλυτής Greider W. [(1997) *One World, Ready or Not: The Manic Logic of Global Capitalism*. New York: Simon & Schuster] «Στο εσωτερικό των βιομηχανικών χωρών με τους υψηλούς μισθούς, τα αποτελέσματα είναι οικεία: απώλειες θέσεων εργασίας, πίεση προς τα κάτω των μισθών όσων διατηρούν ακόμη τη θέση εργασίας τους».

της. Παράδειγμα αυτής της ενεργοποίησης είναι το παγκόσμιο συνέδριο της FIET στη Βιέννη.⁶ Στην απόφαση του συνεδρίου τονίζεται ότι προτείνονται «εναλλακτικές πολιτικές που είναι αναγκαίες για να διατηρήσουν σε λειτουργία την παγκόσμια οικονομία (...) το συνδικαλιστικό κίνημα πρέπει να έχει μία εναλλακτική λύση στο σημερινό μοντέλο του ελεύθερου ανταγωνισμού.»

Μετά τη Συνθήκη του Μάαστριχτ, εντείνεται η προσπάθεια των κυρίαρχων τάξεων να προσαρμόσουν την Ευρωπαϊκή Ένωση, τα συνδικάτα και τις λοιπές κοινωνικές οργανώσεις (αγροτών, επαγγελματιοβιοτεχνών κ.α.) στα κελεύσματα της νεοφιλελεύθερης πολιτικής και στο στόχο της Οικονομικής και Νομισματικής Ενοποίησης (ONE). Το νέο ιδεολογικό δόγμα, ο νεοφιλελευθερισμός, δεν μπορεί να επιβληθεί δια της ανοιχτής ή της έμμεσης θεσμικής βίας. Η καταλληλότερη στρατηγική που προκρίθηκε, δηλαδή ο «κοινωνικός εταιρισμός» (“social partnership”) δεν γίνεται αποδεκτή χωρίς αντιρρήσεις.⁷ Ο «κοινωνικός διάλογος» (“social dialogue”) έρχεται να λειτουργήσει συμπληρωματικά αλλά καθοριστικά στην αποδοχή αυτής της πολιτικής από τις κυριαρχούμενες τάξεις, καθώς θεωρείται ότι με την απόδοση θεσμικού ρόλου με ημινομοθετικό χαρακτήρα στη διαπραγμάτευση μεταξύ των κοινωνικών εταίρων σε ευρωπαϊκό αλλά και σε εθνικό επίπεδο θα επέλθει κοινωνική ειρήνευση με την μείωση των απαιτήσεων των εργαζομένων στα πλαίσια της ανταλλαγής «απασχόλησης έναντι περιορισμού του κόστους εργασίας».⁸ Αυτή η στρατηγική δεν είναι καινούργια. Ήδη από τη Συνθήκη της Ρώμης, προβλέπεται ως όργανο εκπροσώπησης οργανωμένων συλλογικών συμφερόντων η «Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή» με αρμοδιότητες λήψης αποφάσεων λήψης αποφάσεων στο πλαίσιο της τότε ΕΟΚ και της σημερινής ΕΕ. Εκπροσωπούνται κατά το ένα τρίτο οι εργοδότες, κατά το ένα τρίτο οι εργάτες και το υπόλοιπο τρίτο απαρτίζεται από εκπροσώπους οργανωμένων συμφερόντων (μικρομεσαίες επιχειρήσεις, επαγγελματικές

---

⁶ Βλ. *Τραπεζικό Βήμα*, Περ. Δ', αρ. φύλλου 259, Φεβ.-Μαρ. 1996.

⁷ Βλ. Compston H. (2001) “Introduction” in Compston H. and Greenwood J. (eds) *Social Partnership in the European Union*. NY: Palgrave, σελ. 1-10, καθώς και Dólvik J.E. and Greenwood J. (2001) “ETUC and European Social Partnership: a Third Turning-Point?” in Compston H. and Greenwood J. (eds) *Social Partnership in the European Union*. NY: Palgrave, σελ. 11-40.

⁸ Είναι χαρακτηριστικό ότι οι εργοδοτικές οργανώσεις εκπροσωπούμενες στον «κοινωνικό διάλογο» μέχρι την 31^η Οκτωβρίου 1991 μέσω της UNICE (Union des Industries de la Communauté européenne) αρνούσαν να εξουσιοδοτήσουν την λήψη νομοθετικών αποφάσεων σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Κι όμως την ημέρα αυτή υπογράφηκε από κοινού με την εργατική ευρωπαϊκή οργάνωση ETUC (European Trade Union Confederation) η Συμφωνία των Κοινωνικών Εταίρων που ενσωματώθηκε αυτολεξεί στην Συμφωνία του Μάαστριχτ. Βλ. Branch A. Greenwood J. (2001) “European Employers: Social Partners?” in Compston H. and Greenwood J. (eds) *Social Partnership in the European Union*. NY: Palgrave, σελ. 52-70.

ομάδες, αγρότες, καταναλωτές και περιβαλλοντικές ομάδες). Η «κοινωνική διάσταση» και η «κοινωνική πολιτική» χρησιμοποιήθηκαν ως όροι από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή για να συμπεριληφθούν στους στόχους της θέματα όπως «τα δικαιώματα των εργαζομένων και οι εργασιακές σχέσεις. Η «κοινωνική πολιτική» της ΕΕ έχει άμεση επίπτωση στο εργατικό κόστος και, κατά συνέπεια, στην ίδια την έννοια του καπιταλισμού και της επιχειρηματικότητας.⁹ Έτσι στο πλαίσιο αυτό, και αφού αναγνωρίστηκε από τις κυρίαρχες πολιτικές δυνάμεις της εποχής εκείνης (Γαλλία, Γερμανία και Η.Β. κυριαρχούνταν από δυνάμεις που με τον ένα ή τον άλλο τρόπο διακήρυσσαν την πίστη τους στις νεοφιλελεύθερες επιταγές) ότι υπάρχει ανάγκη εναρμόνισης των πολιτικών για την αγορά και τις συνθήκες εργασίας ώστε να λειτουργεί απρόσκοπτα ο ανταγωνισμός των καπιταλιστικών επιχειρήσεων στα Κράτη-Μέλη, άρχισαν να διαμορφώνονται επιμέρους πολιτικές για την «ευελιξία της εργασίας» και την «απασχολησιμότητα».¹⁰ Για να επιτευχθούν αυτοί οι στόχοι χρειαζόταν η συναίνεση των κοινωνικών εταίρων. Οι εργοδότες προτίμησαν ως το λιγότερο κακό, εν μέσω διαφωνιών που προέρχονταν από τους Βρετανούς, Έλληνες και Πορτογάλους συναδέλφους τους, να συμφωνήσουν στην απόδοση θεσμικού ρόλου στο όργανο του κοινωνικού διαλόγου παρά να αφήσουν όλη την εξουσία στα υπόλοιπα όργανα της ΕΕ, δηλαδή το Συμβούλιο, την Επιτροπή και, πάνω απ' όλα το Ευρωκοινοβούλιο. Έτσι, αποδίδεται προτεραιότητα στις συμφωνίες των εκπροσώπων της εργοδοσίας και των εργατικών συνδικάτων αντί των παραδοσιακών Οδηγιών του Συμβουλίου. Αργότερα με τη Συνθήκη του Άμστερνταμ καθιερώθηκε μια ολόκληρη διαδικασία (άρθρα 138 και 139) που προέβλεπε τη διαβούλευση και την έκδοση γνωμών και συστάσεων εκ μέρους των κοινωνικών εταίρων στο πεδίο της κοινωνικής πολιτικής, την προώθηση του κοινωνικού διαλόγου, την έναρξη διαπραγματεύσεων μεταξύ των κοινωνικών εταίρων και την παύση της νομοθετικής οδού, την επίτευξη συμφωνιών των κοινωνικών εταίρων και την εφαρμογή τους με Οδηγίες του Συμβουλίου.¹¹ Με την από 20-5-1998 απόφαση της Επιτροπής καταργήθηκαν

---

⁹ Stewart T. and Abellard D. (1992) "Labor laws and social policies in the European Community after 1992." *Law and Policy in International Business*. Volume: 23. Issue: 2-3, σελ. 507-591.

¹⁰ Για την πολιτική της απασχολησιμότητας στις ΗΠΑ βλ. Sende P.M. (1990) *The Fifth Discipline*. NY: Doubleday. Για την πολιτική της απασχολησιμότητας στην Ευρώπη και ιδιαίτερα ως έννοια-κλειδί των νέο-σοσιαλδημοκρατικών πολιτικών του «Τρίτου Δρόμου», βλ. Keman H. (2003) "Explaining miracles: Third Ways and work and welfare". *West European Politics*, Vol. 26, No.1 January, σελ. 125-152.

¹¹ Βλ. Falkner G. (2003) "The Interprofessional Social Dialogue at European Level: Past and Future. Industrial Relations and European Integration. Developments and Prospects at EU-level." in Keller B. and Platzer H.W (eds), *Industrial Relations and European Integration. Developments and Prospects at EU-level*. London: Ashgate

οι προηγούμενες δομές και συγκροτήθηκε ένα ενιαίο πλαίσιο ευρωπαϊκού κοινωνικού διαλόγου, που να μπορεί να επεκταθεί σε άλλους τομείς, να αποτελέσει το βασικό φόρουμ κοινωνικού διαλόγου. Συγκροτήθηκε με κοινό αίτημα των κοινωνικών εταίρων ώστε να υπάρχει ευελιξία και να βελτιστοποιηθούν οι διαδικασίες. Στο πλαίσιο της Τομεακής Επιτροπής Διαλόγου η διαδικασία περιλαμβάνει 4 κύρια σημεία: 1-2 ολομελειακές συναντήσεις το χρόνο, την λειτουργία ομάδων εργασίας που συναντώνται αρκετές φορές το χρόνο, τη διαπραγμάτευση του προγράμματος εργασίας και τη συμμετοχή σε προγράμματα της Κοινότητας. Τα κύρια αποτελέσματα είναι η εκπόνηση σχεδίων και προγραμμάτων, η ανταλλαγή εμπειριών, η έκδοση κοινών Δηλώσεων/Οδηγιών, η διατύπωση αρχών και κωδίκων συμπεριφοράς και η επίτευξη επισήμων συμφωνιών. Θεωρητικά αυτή η «βελτιστοποίηση» φαίνεται στην προώθηση του αυθεντικού κοινωνικού διαλόγου ξεπερνώντας την απλή συμβουλευτική διαβούλευση, την απόδοση προτεραιότητας στη δραστηριότητα των ομάδων εργασίας έναντι της ολομελειακής διάστασης, τη δημιουργία φόρουμ συμβουλευτικής διαβούλευσης σε τομεακές/κλαδικές Κοινοτικές πολιτικές και τον εύκολα διαχειρίσιμο αριθμό επιτροπών με ισχυρές οργανώσεις κοινωνικών εταίρων.

Ανατρέχοντας ξανά στην παραπάνω απόφαση του παγκόσμιου συνεδρίου της FIET στη Βιέννη, βλέπουμε ότι μεταξύ των «είκοσι σημείων για το μέλλον» περιλαμβάνεται ο «κοινωνικός διάλογος»:

«7. Οι διαρθρωτικές αναπροσαρμογές πρέπει να αποκτήσουν μια κοινωνική διάσταση έτσι ώστε οι πολιτικές να αποφασίζονται με κοινωνικό διάλογο, ενώ στις διαρθρωτικές πολιτικές πρέπει να υπάρχουν ενσωματωμένες κάποιες ασφαλιστικές δικλίδες (...) 9. Οι πολυεθνικές επιχειρήσεις πρέπει να εμπλέξουν στη διοίκηση τους όλους όσους έχουν συμφέροντα σ' αυτές μέσω μιας διαδικασίας κοινωνικού διαλόγου.»

Βλέπουμε λοιπόν ότι η διεθνής οργάνωση των ιδιωτικών υπαλλήλων στην οποία ανήκει η ΟΤΟΕ θέτει με τη σειρά της αίτημα για ουσιαστικό κοινωνικό διάλογο ώστε να δημιουργηθούν συνθήκες συναπόφασης στις μεγάλες πολυεθνικές επιχειρήσεις ανάμεσα στις οποίες συμπεριλαμβάνονται οι τραπεζικές, ελπίζοντας ότι διαδοθεί σε όλες τις τράπεζες ανεξαρτήτως ιδιοκτησιακού καθεστώτος (spillover effect).

Στην Ελλάδα επιχειρήθηκε –και σε ορισμένες περιπτώσεις επιτεύχθηκε- να υπάρξουν κεντρικές διαδικασίες κοινωνικού διαλόγου μεταξύ των δύο «κοινωνικών εταίρων» και με τη βοήθεια του κράτους εξελίχθηκαν σε τριμερή

συνεργασία σχετικά με θέματα εργασιακών σχέσεων. Όταν, όμως, έγινε προσπάθεια να επεκταθεί σε θέματα που έθιγαν κοινωνικά κεκτημένα η εργατική συνδικαλιστική πλευρά αντέδρασε έντονα, με αποτέλεσμα να μην υπάρξει συνέχεια. Αντίθετα, σε κλαδικό επίπεδο ο κοινωνικός διάλογος πήρε τη μορφή της κλασικής συλλογικής διαπραγμάτευσης χωρίς να θεσμοθετηθεί λόγω της επιθετικής διάθεσης των εργοδοτικών οργανώσεων και ιδιαίτερα των τραπεζών που, όπως είδαμε, ήταν αυτές που έθεταν αιτήματα προς τις συνδικαλιστικές οργανώσεις. Έτσι, για άλλη μια φορά πρέπει να τονίσουμε ότι η Ελλάδα δεν χαρακτηρίζεται από δομές και διαδικασίες κορπορατισμού παρά μόνο σε ορισμένες κλαδικές περιπτώσεις. Από τη μια η έλλειψη κοινωνικών συνθηκών για τη συγκρότηση και διαρκή λειτουργία των κορπορατιστικών θεσμών σε επίπεδο κορυφής και από την άλλη η κομματικοποίηση των συνδικάτων δημιουργεί συνθήκες ανταγωνισμού μεταξύ των ίδιων των δευτεροβάθμιων οργανώσεων και των δευτεροβάθμιων οργανώσεων με το κράτος.

Όμως η λογική του «κοινωνικού εταιρισμού» είναι εντυπωμένη στις αποφάσεις τόσο της ΓΣΕΕ όσο και των περισσότερων δευτεροβάθμιων οργανώσεων. Τον Οκτώβριο του 1993 η νέα κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ κατά την αναθεώρηση του πρώτου προγράμματος σύγκλισης με την ΟΝΕ προώθησε την ιδέα του Κοινωνικού Συμβολαίου με τους «κοινωνικούς εταίρους» και επέλεξε αυτό ως βάση διαλόγου για το πρόγραμμα σύγκλισης. Η ΓΣΕΕ έχοντας ήδη αποδεχθεί την προοπτική της ΟΝΕ –έστω με κριτική στις «παραλείψεις» της Συνθήκης του Μάαστριχτ- από το 27^ο Συνέδριο του 1992 προέκρινε την ευρωπαϊκή προοπτική. Τον Ιούλιο του 1994 στη συνεδρίαση της διοίκησης της ΓΣΕΕ που έλαβε χώρα στην Αλεξανδρούπολη επιβεβαιώθηκε περίτρανα ο ευρωπαϊκός προσανατολισμός της και τέθηκε επί τάπητος το θέμα του «εκσυγχρονισμού» του συνδικαλιστικού κινήματος χωρίς να διευκρινίζεται τι ακριβώς σημαίνει πρακτικά. Στο 28^ο Συνέδριο της συνομοσπονδίας έγινε σαφές ότι προκρίνεται ο «κοινωνικός διάλογος» πρώτα και κύρια με το φορέα των εργοδοτών, τον ΣΕΒ. Το 1997 ο «κοινωνικός διάλογος» είχε ως θέμα το τρίπτυχο «Ανάπτυξη-Ανταγωνιστικότητα-Απασχόληση». Η πρωτοβουλία ανήκε στην κυβέρνηση Σημίτη, που επειγόταν να δείξει στην πράξη τον «εκσυγχρονιστικό» χαρακτήρα της και την ευρωπαϊκή προοπτική της. Όμως, οι υπερβολικές απαιτήσεις του ΣΕΒ για περαιτέρω ελαστικοποίηση των ήδη ελαστικών σχέσεων εργασίας στην Ελλάδα οδήγησαν σε εντάσεις στο εσωτερικό της συνομοσπονδίας και σε αποχωρήσεις όλων των παρατάξεων πλην ΠΑΣΚΕ από τον «κοινωνικό διάλογο». Στις 14/11/1997 κυβέρνηση, ΓΣΕΕ και ΣΕΒ υπέγραψαν το λεγόμενο «Σύμφωνο Εμπιστοσύνης προς το 2000» με στόχο την επίτευξη των κριτηρίων για την ένταξη στην ΟΝΕ. Η μονομερής πολιτική που ακολούθησε στο θέμα η ΠΑΣΚΕ είχε ως συνέπεια να υπογράφονται από τη ΓΣΕΕ συμβάσεις με τις

οποίες στο βωμό της ένταξης στην ΟΝΕ περιορίζονταν οι μισθολογικές αυξήσεις.¹² Ο τότε προεδρος της ΓΣΕΕ έχοντας ενστερνιστεί τις λογικές του «υγιούς ανταγωνισμού» στα πλαίσια του καπιταλισμού τόνισε σε παρέμβασή του ότι «ο υγιής ανταγωνισμός δεν μπορεί να θεωρείται πλέον απειλή αλλά ανπτυξιακό εργαλείο.»¹³ Από αυτό το σημείο δεν απέχει πολύ η διατύπωση προτάσεων από τη ΓΣΕΕ για την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας των ελληνικών επιχειρήσεων, δηλαδή των κερδών των μετόχων τους. Το συνδικαλιστικό κίνημα αναλαμβάνει τον κίνδυνο να συμμετέχει σ' αυτό το εγχείρημα χωρίς να έχει εξασφαλίσει την ανταπόδοση της συνεισφοράς του. Έτσι στην απόφαση «Θέσεις της ΓΣΕΕ για την υλοποίηση των αποφάσεων του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου της Λισσαβώνας» τονίζεται ότι η ανταγωνιστικότητα της ευρωπαϊκής οικονομίας πρέπει να στηρίζεται στην αύξηση των παραγωγικών δυνατοτήτων με στόχο την ταχύτερη εξυπηρέτηση της ζήτησης και της εμπορίας νέων προϊόντων, στην ποιότητα των προϊόντος, στην ικανότητα της επιχείρησης για διαφοροποίηση στην εξειδίκευση και στην αποτελεσματικότητα των δικτύων και των συνεργασιών μεταξύ των επιχειρήσεων. Παράλληλα, στο ίδιο κείμενο, γίνεται αναφορά στο γενικότερο στόχο του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος το οποίο πρέπει να υιοθετήσει «τη στρατηγική της ενεργούς παρουσίας κα παρέμβασης στο ευρωπαϊκό γίνεσθαι επιδιώκοντας την ενσωμάτωση της κοινωνικής διάστασης στις οικονομικές διαδικασίες».¹⁴ Βέβαια, πουθενά δεν γίνεται συγκεκριμένη αναφορά στο τι σημαίνει «κοινωνική διασταση».

12

Έτος	Μέσος πραγματικός μισθός (% μεταβολής)
1991	-3,5
1992	-3,5
1993	-4,0
1994	0,0
1995	3,6
1996	3,3
1997	5,2
1998	1,0
1999	2,3
2000 (προβλ.)	2,4
2001 (προβλ.)	2,1

Πηγή: Καζάκος Π. (2001) *Ανάμεσα στο κράτος και την αγορά*. Αθήνα: Πατάκη, σελ.461

¹³ Πρωτόπαπας Χ. (1997) «Η συμβολή του εργατικού κινήματος στην ανάπτυξη της οικονομίας», στο Κασιμάτη Κ. (επιμ.) *Το ελληνικό Συνδικαλιστικό Κίνημα στο Τέλος του 20ου Αιώνα*. Αθήνα: Gutenberg σελ. 85-103

¹⁴ . «Θέσεις της ΓΣΕΕ για την υλοποίηση των αποφάσεων του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου της Λισσαβώνας (20-24/03/2000)», *Ενημέρωση*, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ, τ. 89.

7.2 Η νέα στρατηγική των τραπεζικών επιχειρήσεων

Οι ελληνικές τραπεζικές επιχειρήσεις δεν είναι πια οι ίδιες. Μετά το 1993 άρχισε ένας κύκλος ιδιωτικοποιήσεων, συγχωνεύσεων και εξαγορών που ακόμη δεν έχει ολοκληρωθεί. Με τη στρατηγική της εξαγοράς μικρότερων τραπεζών γιγαντώθηκε η Eurobank, συμφερόντων της EFG που ανήκει στην οικογένεια Λάτση και εδρεύει στην Ελβετία. Εξαγοράστηκαν οι τράπεζες Χίου, Κρήτης, Αθηνών, και Εργασίας. Η Εθνική Τράπεζα συγχωνεύτηκε με την Εθνική Κτηματική Τράπεζα και την Εθνική Στεγαστική Τράπεζα, η Τράπεζα Πίστεως εξαγόρασε την Ιονική Τράπεζα, η Τράπεζα Πειραιώς εξαγόρασε την Τράπεζα Μακεδονίας-Θράκης και την Maratho Bank της Νέας Υόρκης.¹⁵

Στο επίπεδο των οργανωτικών αλλαγών των τραπεζικών επιχειρήσεων που σχετίζονται, όπως τονίσαμε, με τις νέες ανάγκες της πελατοκεντρικής ευέλικτης επιχείρισης καθημερινά σημειώνονται νέες μεταβολές που αλλάζουν ριζικά το χαρακτήρα της εργασίας, ενώ σε γενικές γραμμές το συνδικαλιστικό κίνημα, παρ' όλες τις διακηρύξεις του για «διάλογο» είναι απόν. Η ανάγκη του τραπεζικού συστήματος να λειτουργεί σε 24ωρη βάση, για να εξυπηρετεί το σύνολο των χρηματοοικονομικών αγορών που λειτουργούν σε παγκόσμιο, περιφερειακό και τοπικό επίπεδο, οδηγεί σε ραγδαία και συνεχή εισαγωγή νέων τεχνολογιών που συμβάλλουν με τη σειρά τους στην αλλαγή των εργασιακών σχέσεων ενώ τα συνδικάτα λόγω του γραφειοκρατικού χαρακτήρα τους, όπως δείξαμε, αδυνατούν να ακολουθήσουν αυτούς τους ρυθμούς. Παραδείγματος χάριν, η ηλεκτρονική τραπεζική τόσο ως σύνολο τεχνολογιών όσο και ως σύνολο επιχειρηματικών πρακτικών αποτελούν μέρος της «μεταφορτικής περιόδου» του τραπεζικού χώρου. Η ικανότητα παροχής 24ωρης και 7ήμερης λειτουργίας υπηρεσιών σε πραγματικό χρόνο, υπηρεσιών υποστήριξης πελατών (help-desks), η εξωτερίκευση εργασιών και η ανάθεσή τους σε τρίτους, η κατασκευή βάσεων δεδομένων με τα εξατομικευμένα προφίλ πελατών, η διαδικτυακή πρόσβαση στις παρεχόμενες υπηρεσίες μέσω των εταιρικών πυλών κ.ο.κ. αποτελούν την ηλεκτρονική τραπεζική που δεν γνωρίζει τι σημαίνει απεργία και διαμεσολάβηση ανθρώπινου παράγοντα (direct banking). Έτσι είναι ανάγκη για τις κερδοφορικές προοπτικές των τραπεζών να υπάρξουν αλλαγές στα οργανογράμματα που σημαίνει να καταργηθούν πολλά διευθυντικά στρώματα, να προστεθούν θέσεις εργασίας εκτός χώρου εργασίας (τηλεργασία, εργασία από απόσταση κλπ.) και να

¹⁵ Βλ. Gianaris, N. (2001) *Globalization: A Financial Approach*. Westport, CT: Praeger/Greenwood, σελ. 35-36.

ανασχεδιασθούν οι υπάρχουσες θέσεις εργασίας σε πελατοκεντρική βάση με έμφαση στο σημείο επαφής με τον πελάτη (front office). Διευκολύνεται έτσι η ευελιξία, η ανταποκρισιμότητα, η προσαρμογή στις ανάγκες του κάθε πελάτη ξεχωριστά (customization), η εξατομίκευση προϊόντων και υπηρεσιών και η συνεχής αναδημιουργία των δομών και διαδικασιών. Κατά συνέπεια, διευκολύνονται τα παγκόσμια δίκτυα και η διεθνοποίηση των επιχειρήσεων, η σύνδεση των αγορών μεταξύ τους καθώς και των νομισμάτων και των οργανισμών.¹⁶

Αυτή, όμως, η κατάσταση έχει και αρνητικές συνέπειες όσον αφορά τις υπάρχουσες θέσεις εργασίας, τον αριθμό των απασχολούμενων (π.χ. απολύσεις ή πρόωρες συνταξιοδοτήσεις μέσω προγραμμάτων εθελουσίας εξόδου, μείωση αριθμού προσλαμβανόμενων κ.ο.κ.), την αλλαγή των συνθηκών απασχόλησης (μερική απασχόληση, πρόσκαιρη και εποχιακή απασχόληση, απασχόληση on call, ενοικίαση εργαζομένων κ.ο.κ.) και πάνω από όλα τη γενίκευση μιας νοοτροπίας ευελιξίας ολόκληρης της εργασιακής ζωής. Δημιουργείται μια δομή εργασίας και καριέρας λιγότερο ασφαλής και περισσότερο κατακερματισμένης. Η δυνατότητα εργασίας από το σπίτι και από απόσταση δεν φαίνεται να αποτελεί για τους περισσότερους εργαζόμενους εναλλακτική διέξοδο καθόσον ότι οδηγεί σε μια κατάσταση όπου τα μεσαία στελέχη και ειδικά πολλοί εξειδικευμένοι εργαζόμενοι είναι «στο πόδι» σε διαρκή βάση αναγκασμένοι να εργάζονται σε κάθε χώρο και σε οποιοδήποτε χρονικό διάστημα της ημέρας ώστε να είναι σε επαφή με την εργασιακή πραγματικότητα.¹⁷ Η κατάσταση αυτή δεν έχει μόνο μία όψη. Αν συνδεθεί με τους νόμους που ψηφίζονται από όλες τις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις με μικρές παραλλαγές όσον αφορά τη διευθέτηση του υπερωριακού καθεστώτος και των ωρών εργασίας (διευθέτηση σε μηνιαία, εξαμηνιαία και ετήσια βάση) με ενίσχυση του διευθυντικού δικαιώματος και την ακύρωση της συμμετοχής των συνδικάτων στον συγκαθορισμό της διευθέτησης, τότε η κατάσταση γίνεται αφόρητη για την πλειονότητα των μισθωτών εργαζομένων.

7.3 Η αποσυνδικαλιστικοποίηση

¹⁶ Βλ. Clegg S. R. (1990). *Modern Organizations: Organization Studies in the Postmodern World*. London: SAGE Publications Ltd.

¹⁷ Maruyama, K. (1993) "Is the Japanese Production System Post-Fordism?". *Keizai Hyoron*. February. Βλ. επίσης Blount Yv., Castleman T. Swatman (2002) "eCommerce and Human Resource Management: Theoretical Approaches and Issues for the Banking Industry". Deakin University, School of Information Systems, Working Paper 2002/36.

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1980-90 είχε αρχίσει η μείωση της συμμετοχής των εργαζομένων στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων των συνδικαλιστικών οργανώσεων, κυρίως στο πρωτοβάθμιο επίπεδο (γενικές συνελεύσεις σωματείων). Αυτή η εξέλιξη λαμβάνει χώρα παράλληλα με την μείωση των μελών των πρωτοβάθμιων συνδικάτων στους κλάδους εκείνους όπου η συμμετοχή δεν είναι υποχρεωτική.

Η αποσυνδικαλιστικοποίηση γίνεται αντιληπτή από μια σειρά απαντήσεων σε έρευνες κοινής γνώμης, που δείχνουν ότι στην πλειοψηφία τους οι εργαζόμενοι είναι λίγο έως καθόλου ενημερωμένοι για τις θέσεις του δευτεροβάθμιου ή του τριτοβάθμιου συνδικαλιστικού φορέα σχετικά με το ασφαλιστικό και τα υπόλοιπα εργασιακά προβλήματα, ότι είναι λίγο έως καθόλου ικανοποιημένοι από τη συνδικαλιστική τους εκπροσώπηση.¹⁸ Βλέπουν ότι τα συνδικάτα αδυνατούν να παρακολουθήσουν τις εξελίξεις που προαναφέραμε. Ταυτόχρονα, όμως, θεωρούν ότι τα κόμματα είναι, ως προς την προώθηση των συμφερόντων των εργαζομένων, αναποτελεσματικά σε σχέση με τα συνδικάτα που θεωρούνται πιο ικανοί φορείς. Η αντιφατικότητα αυτή στις απαντήσεις, να θεωρούνται δηλαδή ανικανοποίητοι από τη συγκεκριμένη συνδικαλιστική εκπροσώπηση αλλά παρ' όλα αυτά τα συνδικάτα πιο ικανά από τα πολιτικά κόμματα δείχνει μια άλλη διάσταση που σχετίζεται με το ότι τα συνδικάτα ακόμη και στη σημερινή κατάστασή τους είναι καταφύγια για τους εργαζόμενους ενώ τα κόμματα «είναι αλλού».¹⁹

Το πρόβλημα της αποσυνδικαλιστικοποίησης δεν είναι αποκλειστικά ελληνικό. Βέβαια, όπως πρέπει πάντοτε να είμαστε προσεκτικοί όταν προβαίνουμε σε συγκρίσεις μεταξύ κοινωνικών και πολιτικών συστημάτων διαφόρων χωρών έτσι και στην περίπτωση της σύγκρισης των συστημάτων εργασιακών σχέσεων και συνδικαλιστικής εκπροσώπησης των εργαζομένων.²⁰ Οι δείκτες που δημοσιεύονται σε μια σειρά από χώρες είναι χρήσιμοι για να καθιστούν ορατές

---

¹⁸ Βλ. Τσακίρης Θ. (2005) «Συνδικάτα και εργασιακές σχέσεις: Από την κρίση στην αποσυνδικαλιστικοποίηση» στο Βερναρδάκης Χρ. (επιμ.) *Η Κοινή Γνώμη στην Ελλάδα 2004: Εκλογές, Κόμματα, Ομάδες Συμφερόντων, Χώρος και Κοινωνία*. Αθήνα: Σαβάλα και Ινστιτούτο V-PRC, σελ.385-408.

¹⁹ Δεν θα επεκταθούμε στις θεωρίες περί κρίσης των κομμάτων. Για τα θέματα αυτά, βλ. Σπουρδαλάκης, Μ. (επιμ.) (1998) ΠΑΣΟΚ : Κόμμα-κράτος-κοινωνία, Αθήνα: Πατάκης· Τσάτσος, Δ. – Κοντιάδης Ξ. (επιμ.), (2003) Το μέλλον των πολιτικών κομμάτων. Αθήνα: Παπαζήσης· Τσακίρης, Θ. (1996) «Οι θεωρίες για την κρίση της πολιτικής και των κομμάτων και η αριστερά», *Εισήγηση στο σεμινάριο για το Ελληνικό Κομμουνικό Σύστημα ΜΠΣ Πολιτική Επιστήμη και Κοινωνιολογία* (<http://www.geocities.com/aristeroklik/krisi1.htm>).

²⁰ Βλ. Chang Cl. and Sorrentino C. (1991) "Union Membership Statistics in 12 Countries". *Monthly Labor Review*. Vol. 114. No. 12.

τις γενικότερες τάσεις, π.χ. τη συνδικαλιστική πυκνότητα.²¹ Οι δείκτες αυτού του τύπου δεν είναι πάντοτε προσαρμοσμένοι σε ορισμένα διεθνή πρότυπα με αποτέλεσμα να σχηματίζεται συχνά διαστρεβλωμένη εικόνα. Παρ' όλα αυτά, μπορούμε να δώσουμε μια γενική εικόνα των μεταβολών συνδικαλιστικής πυκνότητας.

Σε ολόκληρη την Ευρώπη ως τα μέσα της δεκαετίας του 1970 τα εργατικά συνδικάτα αύξαιναν τα μέλη τους και τη διαπραγματευτική δύναμή τους. Μόνο στις δεκαετίες του 1930 και 1940 η πυκνότητα έπεσε κατακόρυφα με εξαίρεση τις Σκανδιναυικές χώρες. Μετά το τέλος του Β' ΠΠ και την αποκατάσταση των δημοκρατικών καθεστώτων και των συνδικαλιστικών ελευθεριών η γενική ανοδική τάση έφτασε στο αποκορύφωμά της γύρω στο 1950. Παραδείγματος χάριν, η Σουηδία ξεκίνησε το 1900 με πυκνότητα της τάξης του 5% και συνέχισε με ραγδαία αυξανόμενη τάση ως το 1960 οπότε έφτασε στο 71%, για να υποχωρήσει λίγο ως το 1970 και να συνεχίσει αδιατάρακτα ανοδική πορεία μέχρι το 88% το 1998· η Αυστρία ξεκίνησε με 6% το 1910, αμέσως έφτασε το 51% το 1920 για να πέσει το 1930 σε 38% ώσπου η ναζιστική κατοχή να εκμηδενίσει τα συνδικάτα, που μετά την λήξη του πολέμου ανασυγκροτήθηκαν και έφτασαν το 1950 στο 60% κι από το έτος αυτό και ύστερα άρχισε η βαθμιαία πτώση στο 39% το 1998· η Ολλανδία ξεκίνησε με 3% το 1900 και παρά την οικονομική κρίση και τη ναζιστική κατοχή έφτασε στο ανώτερο ποσοστό το 1950 (43%) οπότε άρχισε να ακολουθεί την κατιούσα όπως η Αυστρία φτάνοντας στο 22% το 1998.²² Η Γαλλία αποτελούσε από την αρχή εξαίρεση και, παρά την ισχυρή και μακρόχρονη επαναστατική και ριζοσπαστική παράδοσή της, οι κομματικοποιημένες εργατικές συννομοσπονδίες της δεν κατάφεραν να κερδίσουν την εμπιστοσύνη των εργατών· ξεκίνησε από πυκνότητα της τάξης του 6% για να φτάσει μόλις το 1950 στο 30% και έκτοτε να κατρακυλά στο 10% το 1998. Τα συνδικάτα στην Ελλάδα έχασαν μεταξύ 1989 και 1997 πάνω από το 17% των μελών τους και η συνδικαλιστική πυκνότητα μειώθηκε από 30% (1989) σε ποσοστό μικρότερο του 25% (1997).²³ Στην Ευρώπη η Ελλάδα ανήκει σε μια ομάδα χωρών (Βρετανία, Γαλλία, Ιταλία, Ιρλανδία, Αυστρία, Ολλανδία, Ελβετία) όπου η πυκνότητα μειώθηκε περισσότερο από 10% μεταξύ

²¹ «Συνδικαλιστική πυκνότητα» είναι ο λόγος του αριθμού των συνδικαλισμένων προς το σύνολο των εργαζομένων ενός κλάδου ή του συνόλου του εργατικού δυναμικού.

²² Τα στοιχεία είναι παρμένα από το Boeri T., Brugiavini A. and Calmfors (eds) (2001) *The Role of Unions in the 21st Century: A Report for the Fondazione Rodolfo DeBenedetti*. Oxford UK and New York USA: Oxford University Press, σελ.12.

²³ Βλ. Kritsantonis N.D., 1998, «Greece: the maturing of a system» στο Ferner A. & Hyman R. (επιμ.), *Changing Industrial Relations in Europe*, Oxford, Blackwell, σελ. 504-528.

1975 και 1995.²⁴ Από τις υπόλοιπες χώρες, αύξηση της πυκνότητας μεγαλύτερη από 10% σημειώθηκε μόνο σε Δανία, Φινλανδία και Σουηδία, ενώ σταθερότητα (δηλαδή +10% ως -10%) υπήρξε μόνο στη Νορβηγία και το Βέλγιο (η Δυτική Γερμανία ανήκει στην κατηγορία αυτή αν δεν υπολογίσουμε τη ραγδαία μείωση της πυκνότητας στις ανατολικές επαρχίες μετά την ενοποίηση το 1990). Τέλος, στην Πορτογαλία και στην Ισπανία οι δείκτες παρουσιάζουν συνεχείς αυξομειώσεις («κύματα»)²⁵. Στον εκτός Ευρώπης αγγλοσαξονικό κόσμο η κατάσταση διαφέρει από χώρα σε χώρα.²⁶

Τρεις θεωρίες έχουν μέχρι τώρα διατυπωθεί:

- Θεωρία των κυκλικών παραγόντων.
- Θεωρία των δομικών παραγόντων.
- Θεωρία των διαμορφωτικών παραγόντων.

Η πρώτη θεωρία τονίζει την επίδραση των κύκλων, κυρίως του οικονομικού κύκλου. Θεωρείται ότι η ανεργία και ο πληθωρισμός επηρεάζουν τη συνδικαλιστικοποίηση: η ανεργία επιδρά αρνητικά εμποδίζοντας ουσιαστικά την οργάνωση των εργαζομένων στα συνδικάτα, ενώ ο πληθωρισμός τιμών ενισχύει την ανάπτυξη και μεγέθυνση των συνδικάτων (προσφιλής άποψη των νέο-φιλελεύθερων οικονομολόγων). Επίσης, ο πολιτικός κύκλος έχει επίκεντρο την εκλογική ενίσχυση των αντισυνδικαλιστικών δυνάμεων της δεξιάς και τη ρυμούλκηση σοσιαλδημοκρατικών και αριστερών δυνάμεων στο πλευρό τους, την κυριαρχία, δηλαδή, των νεοφιλελεύθερων πολιτικών για τη μακροοικονομία.

Η δεύτερη θεωρία επισημαίνει τις αλλαγές στην κοινωνική δομή και στις κοινωνικές αξίες. Στις πρώτες μπορούμε να εντάξουμε την αποβιομηχάνιση του ανεπτυγμένου καπιταλιστικού κόσμου (συρρίκνωση της βιομηχανικής χειρωνακτικής εργατικής τάξης), την αύξηση των θέσεων εργασίας και των εργαζομένων στον τριτογενή τομέα, την αύξηση της συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό, την επανεμφάνιση μικρών επιχειρήσεων ευνοούμενων από την εισαγωγή των νέων τεχνολογιών της πληροφορικής και τις νέες μορφές χρηματοδότησης. Επίσης, διαπιστώνονται μεγάλες μεταβολές στις κοινωνικές αξίες, όπως ενίσχυση του ατομικιστικού τρόπου ζωής και δράσης σε βάρος των συλλογικών αξιών της παραδοσιακής εργατικής τάξης και

²⁴ Για την ακρίβεια, μειώθηκε από 36% (1975) σε 24% (1985). Βλ. Boeri et al (2001) ο.ε.π. σελ. 12.

²⁵ Bernhard Ebbinghaus and Jelle Visser, (1998), "When Institutions Matter: Union Growth and Decline in Western Europe, 1950-95", *Arbeitsbereich, I/Nr. 30*, Mannheimer Zentrum Für Europäische Sozialforschung, Mannheim.

²⁶ Βλ. Goldfield, M. (1987) *The Decline of Organized Labor in the United States*. Chicago: University of Chicago Press.

διάχυση των «μετα-υλιστικών αξιών» (π.χ. προτεραιότητα στην προστασία του περιβάλλοντος έναντι των αιτημάτων για μισθολογικές αυξήσεις).

Εμβαθύνοντας στην θεωρία περί αλλαγής της κοινωνικής δομής, θα πρέπει να τονίσουμε ότι η συνδικαλιστική ενότητα στηρίχθηκε στην μεγάλης κλίμακας καπιταλιστική βιομηχανία που συγκέντρωνε σε έναν τόπο και στον ίδιο χρόνο ένα πλήθος ανθρώπων αγνώστων μεταξύ τους. Οι εργοδότες είχαν ξεκάθαρους λόγους για να ωθούν τους εργάτες σε ανταγωνισμό μεταξύ τους ώστε να διασπώνται τα συμφέροντά τους. Όμως η διατήρηση των μισθών τους, που ήταν το κοινό τους συμφέρον σε σχέση με τα αφεντικά τους, τους ένωσε σε μία άποψη αντίστασης – δηλ. στο *δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι*. Αυτό το δικαίωμα είχε ένα δεύτερο στόχο: την παύση του μεταξύ τους ανταγωνισμού και την ενίσχυση της συνέχισης της γενικής αντιπαράθεσης με τον καπιταλιστή. Εάν ο πρώτος στόχος ήταν απλώς η διατήρηση των μισθών, με τον στόχο συνεταιρισμών οι εργάτες συγκρότησαν ομάδες, όπως και οι καπιταλιστές με τη σειρά τους ενώθηκαν με στόχο την καταστολή των πρώτων. Απέναντι στο πάντοτε ενωμένο κεφάλαιο, η διατήρηση του συνεταιρισμού καθίσταται ολοένα και πιο αναγκαία γι' αυτούς σε σχέση με τη διατήρηση των μισθών. Αυτή η επιμονή των συνδικαλισμένων εργατών για τη διατήρηση και ανάπτυξη των συνδικαλιστικών οργανώσεών τους, για χάρη των οποίων κατέβαλαν σημαντικές συνεισφορές από τους πενιχρούς πολλές φορές μισθούς τους, προκάλεσε αρχικά αμηχανία στις μη Μαρξιστικές οικονομολογικές σχολές που θεωρούσαν ότι οι εργατικές ενώσεις ιδρύονται αποκλειστικά για χάρη των μισθολογικών αυξήσεων. Όπως χαρακτηριστικά τονίστηκε «σ' αυτόν τον αγώνα -έναν αληθινά εμφύλιο πόλεμο- ενώνονται και αναπτύσσονται όλα τα αναγκαία στοιχεία για την επόμενη μάχη. Από τη στιγμή που έχει φτάσει στο σημείο αυτό, η ένωση των εργατών παίρνει πολιτικό χαρακτήρα.»²⁷ Το συνδικάτο εκφράζει αυτή την πολιτική ενότητα των εργατών που ξεπερνούν την άμεση μισθολογική διεκδίκηση και αρθρώνουν πολιτικό λόγο για μια σειρά αλλαγών και μεταρρυθμίσεων τόσο εντός του εργοστασίου όσο και στο συνολικότερο κοινωνικό επίπεδο. Οι οικονομικές συνθήκες μετασχημάτισαν τη μάζα των πολιτών αρχικά σε εργάτες. Η κυριαρχία του κεφαλαίου δημιούργησε γι' αυτή τη μάζα μια κοινή κατάσταση και κοινά συμφέροντα. Αυτή η μάζα είναι, επομένως, μια τάξη καθαυτή ενάντια στην τάξη του κεφαλαίου. Δεν είναι όμως ακόμη τάξη για τον εαυτό της, Μέσα στον αγώνα αυτή η μάζα ενώνεται και συγκροτείται σε τάξη για τον εαυτό της. Τα συμφέροντα που υπερασπίζεται γίνονται ταξικά συμφέροντα. Όμως ο αγώνας τάξης εναντίον τάξης είναι ένας πολιτικός αγώνας.

---

²⁷ Βλ. Lapidés K. (1987) *Marx and Engels on Trade Unions*. N.Y.: Praeger Publications σσ 34-36.

Οι μεταβολές στο επίπεδο της κοινωνικής δομής επιφέρουν την ανασύνθεση της μισθωτής εργατικής τάξης. Όπως τονίσαμε παραπάνω, «η διαφοροποίηση» της συνδικαλιστικής συμπεριφοράς «μπορεί να συνδέεται με το είδος του εργοδότη στον οποίο απασχολείται ο εργαζόμενος, με το είδος της εργασίας, ή με το είδος του ανθρωπίνου κεφαλαίου που διαθέτει ο εργαζόμενος.» Η σχετικοποίηση της απολυτότητας της ερμηνείας περί ενότητας της εργατικής τάξης στη βάση του κοινού ταξικού συμφέροντος βρίσκει εδώ μια πρώτη εφαρμογή.²⁸ Στις τράπεζες αυτές οι διαφοροποιήσεις είναι ιδιαίτερα φανερές τόσο όσον αφορά το είδος του εργοδότη (δημόσιος-ιδιωτικός), όσο και αναφορικά με το είδος της εργασίας -είτε διαφέρει ανά ειδικότητα (π.χ. λογιστικός κλάδος, ταμειακός, κ.α.) είτε ανά θέση στην ιεραρχία- και το είδος του ανθρωπίνου κεφαλαίου (π.χ. ειδικοί επί χρηματοοικονομικών, πληροφορικών συστημάτων, κ.α.) που διαθέτει κάθε εργαζόμενος και το οποίο μπορεί να το χρησιμοποιήσει είτε για να πετύχει καλύτερο ατομικό συμβόλαιο εργασίας είτε να αναζητήσει στην εξωτερική αγορά καλύτερους όρους ή ακόμη και να στήσει δική του εταιρεία (π.χ. συμβούλων, παροχής υπηρεσιών κ.α.). Επιπλέον, η συνδικαλιστική συμπεριφορά διαφέρει ανάλογα με το φύλο, εξέλιξη που προς το παρόν δεν έχει ξεδιπλωθεί αρκετά καθώς οι γυναίκες παρόλο που συχνά αποτελούν περισσότερο από το 50% υποεκπροσωπούνται σε σχέση με τους άνδρες στο συνδικαλιστικό επίπεδο.

Τέλος, στο θεσμικό πλαίσιο των παραγόντων που διαμορφώνουν τους ορίζοντες δράσης του συνδικαλιστικού κινήματος εντάσσονται: ο φορέας άσκησης προνοιακής πολιτικής (συνδικάτα, κράτος, ιδιωτικές επιχειρήσεις, μη κερδοσκοπικοί οργανισμοί;), ο ρόλος των συνδικάτων στον ίδιο τον εργασιακό χώρο (παρεμβαίνουν τα ίδια τα συνδικάτα, είτε λόγω παράδοσης είτε με θεσμοθετημένο τρόπο, ή αντιπροσωπεύονται οι εργαζόμενοι μέσω των εργασιακών συμβουλίων των επιχειρήσεων;), οι στρατηγικές των εργοδοτών τόσο όσον αφορά τις σχέσεις με τα συνδικάτα (αναγνώριση ή απαγόρευση των συνδικάτων, συγκεντρωτικές συλλογικές διαπραγματεύσεις ή αποκέντρωση τους λόγω της έντασης του διεθνούς ανταγωνισμού;) όσο και την ίδια την

---

²⁸ Την «απολυτότητα» αποδίδουμε στην αντίληψη εκείνη που όχι απλώς δίνει προτεραιότητα στην «κεντρικότητα της εργατικής τάξης» ως κινητήριας δύναμης του ιστορικού γίγνεσθαι αλλά θεωρεί επιπλέον ότι η σοσιαλιστική επανάσταση είναι προ των πυλών και αρκεί ένα σπρώξιμο εκ μέρους των επαναστατικών δυνάμεων για να λήξει ο πόλεμος χαρακωμάτων μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας υπέρ της δεύτερης. Χαρακτηριστικό αυτής της νοοτροπίας είναι το άρθρο ενός παλαιμάχου διεθνιστή σοσιαλιστή, βλ. Cliff, T. (1992) "Class Struggle in the 90s." *Socialist Worker*, No. 1300, 18/7/92.

επιχειρηματική μορφή (π.χ. ανάθεση εργασιών σε τρίτους εκτός επιχείρησης–outsourcing, χρήση μαύρης και άτυπης εργασίας κ.α.).²⁹ .

Κατά την άποψή μου, καμία από τις παραπάνω θεωρίες δεν μπορεί από μόνη της να εξηγήσει την άσχημη κατάσταση στην οποία βρίσκεται σήμερα το συνδικαλιστικό κίνημα. Οι γενικευτικές εξηγήσεις της θεωρίας των δομικών παραγόντων δεν μπορούν να εξηγήσουν γιατί αλλού αυξάνεται κι αλλού μειώνεται ή παραμένει σταθερή η συνδικαλιστική πυκνότητα, αν δεν ληφθούν υπόψη οι ιστορικές και θεσμικές ιδιαιτερότητες της κάθε κοινωνίας ξεχωριστά και αντιστρόφως. Παραδείγματος χάριν, οι αναλογίες των δομικών μεταβολών είναι όμοιες στις Σκανδιναβικές χώρες, εν τούτοις, όπως είδαμε, σε Σουηδία και Δανία από τα μέσα της δεκαετίας του '80 η συνδικαλιστική πυκνότητα αυξήθηκε χάρη στην επιτυχημένη εκστρατεία των συνδικάτων που προσέλκυσαν στις τάξεις τους γυναίκες καθώς και μέλη από τον διευρυνόμενο τομέα των υπηρεσιών. Από την άλλη, όμως, το θεσμικό στάτους των συνδικάτων σ' αυτές τις δύο χώρες αποδεικνύεται εξίσου ισχυρός παράγοντας στην αύξηση –ή τουλάχιστον στη διατήρηση– των ποσοστών των συνδικαλισμένων εργαζομένων, καθώς αυτά διαχειρίζονται τα κεφάλαια για παροχή επιδομάτων εργασίας με αποτέλεσμα οι άνεργοι να παραμένουν εγγεγραμμένοι στα αρχεία μελών των συνδικάτων. Σε άλλες περιπτώσεις εμφανίζονται χρονικές περίοδοι πτώσης της συνδικαλιστικής πυκνότητας όταν η μακρόχρονη ανεργία είναι υψηλή και τα συνδικάτα δεν διαχειρίζονται τα κεφάλαια επιδομάτων ανεργίας. Επίσης, σε άλλες χώρες τα συνδικάτα εμφανίζουν ως μέλη τους συνταξιούχους ή ακόμη και τους αυτοαπασχολούμενους σε αντίθεση με συνδικάτα άλλων χωρών που αποτελούνται μόνο από εν ενεργεία μισθωτούς. Σημαντικό ρόλο παίζει ο τρόπος συλλογής των δεδομένων καθώς αλλού λαμβάνονται μέσω της έρευνας νοικοκυριών που διεξάγουν τα ίδια τα συνδικάτα, αλλού λαμβάνονται από έρευνες αγοράς εργασίας κ.ο.κ. Πέραν αυτών υπάρχουν διαφωνίες ακόμη και στο τι συνιστά ένα συνδικάτο. Παραδείγματος χάριν, στις ΗΠΑ ο ορισμός του συνδικάτου άλλαξε αρκετά στη διάρκεια του χρόνου ώστε να συμπεριλάβει ενώσεις και συνδέσμους υπαλλήλων που δρουν ως συνδικάτα εκπροσωπώντας τα συμφέροντα των υπαλλήλων και εμπλεκόμενα σε συλλογικές διαπραγματεύσεις.

Ένα χαρακτηριστικό και συνάμα ισχυρό παράδειγμα πολλαπλών παραγόντων, που επιδρούν στη συνδικαλιστική συμπεριφορά, είναι αυτό του Γερμανικού Συνδικάτου Εμπορίου, Τραπεζών και Ασφαλιστικών Εταιριών που ουσιαστικά

²⁹ Βλ. Cooper R. and Patmore G. (2002) "Trade Union Organising and Labour History." *Labour History* Vol. 83 Melbourne: Australian Society for the Study of Labour History (<http://www.historycooperative.org/journals/lab/83/cooper.html>)

κατέρρευσε μέσα σε λίγα χρόνια από την ενοποίηση της Γερμανίας για μια σειρά από λόγους που σχετίζονται τόσο με δομικούς όσο και με θεσμικούς παράγοντες καθώς και αναφορικά με τις διαμορφωτικές επιρροές που ασκούν οι στρατηγικές των εργοδοτών. Το 2001 για να αντιμετωπίσει την ραγδαία πτώση του αριθμού των μελών του συγχωνεύτηκε με άλλα συνδικάτα του τριτογενούς τομέα της οικονομίας για να σχηματίσουν το Ενωτικό Συνδικάτο του Τομέα Υπηρεσιών VER.DI. Ενώ στις αρχές της περασμένης δεκαετίας το παλιό συνδικάτο είχε 90-100% συνδικαλιστική πυκνότητα στις περιοχές της πρώην Ανατολικής Γερμανίας και 10% στην ΟΔΓ, δεν ανταποκρίθηκε στις προσδοκίες των μελών του, ειδικά στην Ανατολική Γερμανία. Μέσα σε λίγα χρόνια το συνδικάτο έχασε σε μεγάλο βαθμό την αξιοπιστία του επειδή δεν μπόρεσε μέσα στη διαδικασία οικονομικής ανασυγκρότησης και αναδιάρθρωσης των καπιταλιστικών επιχειρήσεων ούτε να αποτρέψει τις μαζικές απολύσεις ούτε να πετύχει αποζημιώσεις για τους απολυμένους. Έτσι η προσέλκυση νέων μελών κατέστη σχεδόν αδύνατη τόσο λόγω της αδυναμίας του συνδικάτου όσο και λόγω της εργοδοτικής τακτικής αποθάρρυνσης της συνδικαλιστικής οργάνωσης και εκδίωξης των υπαρχόντων συνδικάτων στις νέες επιχειρήσεις στη Ανατολική Γερμανία. Τέλος, τόσο οι γραφειοκράτες των Ανατολικογερμανικών συνδικάτων όσο και οι συνδικαλιστές των επιχειρήσεων δεν είχαν κουλτούρα συνδικαλιστικής διαπραγμάτευσης λόγω του γραφειοκρατικού καθεστώτος του κρατικού καπιταλισμού της ΛΔΓ.³⁰

Πέραν τούτων, δεν είναι μόνο η συνδικαλιστική πυκνότητα που παίζει ρόλο στον καθορισμό των εξελίξεων στο συνδικαλιστικό κίνημα των εργαζομένων, αλλά και το ποιοι παραμένουν στα συνδικάτα και ποιοι μπορούν εν μέσω μιας τέτοιας κρίσης να κινητοποιούνται και, επιπλέον, να πετυχαίνουν μικρές νίκες προστατεύοντας τα συμφέροντά τους και προωθώντας άμεσα λύσεις σε καυτά προβλήματα. Όσο ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής είναι κυρίαρχος οι εργαζόμενοι κινητοποιούνται με απεργιακές και άλλες μορφές κινητοποιήσεων. Πρέπει επίσης να ξανατονίσουμε ότι η σημασία των δομών της εκπροσώπησης των εργαζομένων τόσο των ίδιων όσο και των οργανώσεών τους εξαρτάται από τη δύναμη και αποτελεσματικότητα των συνδικάτων. Για να λειτουργούν αποτελεσματικά πρέπει να είναι αντιπροσωπευτικά της σύνθεσης του σώματος των εργαζομένων, να αντέχουν από οικονομικής πλευράς ώστε να στηρίζουν μακροχρόνιες απεργιακές και άλλες κινητοποιήσεις, να διαθέτουν πολιτική βούληση και ικανότητα να υποστηρίζουν τα όργανα των εργαζομένων στους ίδιους τους χώρους εργασίας, να μπορούν να ασκούν πλήρως τα δικαιώματά τους. Συγκρίνοντας, λοιπόν, τις

---

³⁰ Βλ. Dribbusch, H. (2003) *Gewerkschaftliche Mitgliedergewinnung im Dienstleistungssektor*. Berlin: Sigma.

περιπτώσεις των ευρωπαϊκών χωρών ξεχωριστά πρέπει να λαμβάνουμε υπόψη ποιο είναι το επίπεδο των δικαιωμάτων εκπροσώπησης, ποιοι έχουν αυτό το δικαίωμα (επίπεδο εταιρείας, εργοστασιακής μονάδας/ συγκροτήματος, ή είναι ατομικό δικαίωμα;), πώς διασφαλίζονται τα δικαιώματα (τοπικές συμφωνίες, νομικά δεσμευτικές συλλογικές συμβάσεις σε επίπεδο κλάδου, νομοθετικές ή συνταγματικές προβλέψεις;), πώς καθιερώνονται οι θεσμοί εκπροσώπησης (με απαίτηση των συνδικάτων, με εργοδοτική πρωτοβουλία ή με νομική υποχρέωση;).³¹

Πρέπει επίσης να λαμβάνουμε υπόψη μας το συγκεκριμένο πολιτικό πλαίσιο της συγκεκριμένης εποχής. Παραδείγματος χάριν, παρά τις συγκλίσεις σε επίπεδο πολιτικών προγραμμάτων και κυβερνητικών πρακτικών, όπως προαναφέραμε, διαφορές πάντα υπάρχουν ανάμεσα στα κυβερνητικά κόμματα. Οι νεοφιλελεύθεροι προσπαθούν να πείσουν και όταν είναι στην κυβέρνηση να επιβάλουν την πολιτική της άρσης των όποιων ιστορικά κατακτηθέντων ρυθμίσεων είτε αυτές κατακτήθηκαν στο εθνικό επίπεδο είτε επιβλήθηκαν από οδηγίες της ΕΕ. Οι κυρίαρχες τάσεις των σοσιαλδημοκρατών υποστηρίζουν ότι μέσω των θεσμών της ΕΕ και τον «κοινωνικό διάλογο» η τυποποίηση της οικονομικής πολιτικής οδήγησε σε υψηλότερη παραγωγικότητα και σε μισθολογικές αυξήσεις.³² Έτσι, οι εργοδοτικές οργανώσεις έχοντας ωφεληθεί ως ένα βαθμό από την ως τώρα πρακτική του «κοινωνικού διαλόγου» σε επίπεδο ΕΕ και από την «ωρίμανση» του συνδικαλιστικού κινήματος, δηλαδή την αποδοχή της λογικής της ανταγωνιστικότητας και τη μείωση των απαιτήσεων, μισθολογικών και άλλων, δεν επιθυμούν περαιτέρω επέμβαση της ΕΕ στις εργασιακές σχέσεις σε εθνικό επίπεδο επικαλούμενες την «αρχή της επικουρικότητας». Ένα ακόμη στοιχείο που πρέπει να λαμβάνουμε υπόψη είναι ότι αλλού το συνδικαλιστικό κίνημα είναι επίσημα διασπασμένο ανάλογα με τον πολιτικό, ιδεολογικό ή θρησκευτικό προσανατολισμό, ενώ αλλού είναι τυπικά ή ουσιαστικά ενωμένο σε μία συνομοσπονδία. Επίσης, υπάρχουν χώρες όπου είναι όλοι οι εργαζόμενοι μιας επιχείρησης ή ενός κλάδου οργανωμένοι σε ένα και μοναδικό συνδικάτο (Γερμανία) και άλλες όπου τα γενικά συνδικάτα συνυπάρχουν με κλαδικά, συντεχνιακά κ.α. συνδικάτα (ΗΒ). Επίσης πρέπει να λαμβάνουμε υπόψη τις διαφορές μεταξύ των συνδικαλιστικών κινήματων σε εθνικό επίπεδο σε όρους «ωριμότητας» και «ηλικίας» που συνδέονται με το χρόνο της εκβιομηχάνισης. Παραδείγματος χάριν, άλλη είναι η κουλτούρα των συνδικάτων της Βρετανίας που

³¹ Lecher W. (1994) *Trade Unions in the European Union: A Handbook*. London: Lawrence and Wishart .

³² Hourihan F. (1998) “The European Union and Industrial Relations” στο Murphy T.V. and Roche W.K. (eds.), *Irish Industrial Relations in Practice*. Dublin: Oak Tree Press and Graduate School of Business, UCD, σελ. 390-424

εμφανίστηκαν με την πρωίμη εκβιομηχάνιση της χώρας το 19^ο αιώνα και άλλη είναι των συνδικάτων της Ισπανίας που αναπτύχθηκαν ελεύθερα μετά την πτώση της δικτατορίας του Franco ή της Ελλάδας που ποτέ δεν εκβιομηχανίστηκε σε επίπεδα Βρετανίας ή Ισπανίας.³³

Τέλος, σημαντικό είναι το κατά πόσο κυριαρχεί η κουλτούρα της συλλογικότητας ή του ατομικισμού, ανεξάρτητα από συγκυριακές διακυμάνσεις και μεταβολές. Αυτή η συζήτηση είναι πολύ παλιά, αλλά αξίζει να την παραθέσουμε επιγραμματικά. Ο G. Mosca θεωρούσε ότι η παρακμή της λογικής της συλλογικότητας (collectivism) στο δυτικό πολιτισμό οφειλόταν στην ανάπτυξη των βιομηχανικών πόλεων των οποίων οι πληθυσμοί είναι ευμετάβλητοι λόγω της διαρκούς αναζήτησης καλύτερης εργασίας από τόπο σε τόπο. Κατά συνέπεια, φθίνουν ή καταλύονται οι δεσμοί των ανθρώπων, των οικογενειών, των γειτόνων και των εργαζομένων μεταξύ τους. Κυριαρχεί, έτσι, το δόγμα «ο καθένας για τον εαυτό» κάτι που δεν συμβαίνει στις ανατολικές κουλτούρες (Κίνα, Ινδία, Ισλαμικές κοινωνίες) όπου οι συλλογικότητες επιβάλλουν υποχρεώσεις στα μέλη τους αλλά ταυτόχρονα έχουν την υποχρέωση να φροντίζουν για όσα μέλη από κακοτυχία (απώλεια εργασίας, ασθένεια) δεν μπορούν να αντεπεξέλθουν στις ανάγκες της εργασίας, της οικογένειας και των συλλογικοτήτων.³⁴ Πιο πρόσφατα, ο R. Putnam τόνισε ότι ειδικά στις ΗΠΑ ο ατομικισμός που είναι ενσταλλαγμένος στα μυαλά των Αμερικανών πολιτών έχει προσβάλει και τους χώρους εργασίας. Η παρακμή των πάσης φύσεως συλλογικοτήτων (εθνοτικών, θρησκευτικών κ.α.) ακολουθήθηκε από την παρακμή των συνδικάτων και των συλλογικών διαπραγματεύσεων που κάποτε ήταν ο κύριος θεσμός οργανωτικής σύνδεσης των εργαζομένων. Από πολλούς θεωρήθηκε ότι ο θεσμός αυτός ταίριαζε μόνο στην περίπτωση των αρρένων σειρώνακτων εργατών των βιομηχανιών παραγωγής προϊόντων και όχι στις μεταβιομηχανικές υπηρεσίες και στη γυναικεία απασχόληση, στον τομέα των τηλεπικοινωνιών, των τραπεζών και της πληροφορικής που διέπονται από τη λογική της «αξιοκρατίας» και του «ανταγωνισμού» όπου θα επιβιώνει και θα ανεβαίνει εργασιακά και κοινωνικά ο «καλύτερος».³⁵ Βέβαια, ανάμεσα σε αυτά τα δύο άκρα, βρίσκεται η Ευρώπη όπου υπάρχει μια ασταθής ισορροπία μεταξύ ατομικισμού και κολεκτιβισμού, που γέρνει σε βάρος του δεύτερου, ιδιαίτερα μετά την κατάρρευση των

³³ Yruela. M. and del Rosal R. S. (1999) "The National Industrial Relations Contexts" στο Rigby M., Smith R. and T. Lawlor (eds.), *European Trade Unions: Change and Response*. London: Routledge, σελ. 38-53.

³⁴ Mosca G. (1939) *The Ruling Class*. New York: McGraw Hill, σελ. 321-322.

³⁵ Putnam R. (2000) *Bowling Alone: The Collapse and Survival of American Community*. New York: Simn & Schuster, σελ. 80-92. Βλ. επίσης Fantasia R. (1988) *Cultures of Solidarity: Consciousness, Action, and Contemporary American Workers*. Berkeley: University of California Press.

καθεστώτων του «υπαρκτού σοσιαλισμού» που έστω και μόνο συμβολικά εγγυόταν την έννοια του συλλογικού. Όμως ακόμη και στις ΗΠΑ εκδηλώνονται έντονες δραστηριότητες συλλογικής δράσης στις «μεταβιομηχανικές υπηρεσίες» και στον τομέα της πληροφορικής, κάτι που φαίνεται στο αυξανόμενο βάρος της ομοσπονδίας των συνδικάτων των ιδιωτικών υπαλλήλων SEIU.³⁶

Λαμβάνοντας όλα αυτά υπόψη, ας δούμε ορισμένα στατιστικά στοιχεία από τις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης για το χρονικό διάστημα 2000-2004 που δείχνουν ότι το συνδικαλιστικό κίνημα, έστω και ανισόμετρα και με διακυμάνσεις, μπορεί να αντιμετωπίζει αυτή την κατάσταση. Στην έκθεσή του το Ευρωπαϊκό Ίδρυμα για τη Βελτίωση των Συνθηκών Ζωής και Εργασίας τονίζει ότι, παρά τις μεγάλες διαφορές μεταξύ των κρατών όσον αφορά στο τι είναι απεργιακή σύγκρουση, ποιες απεργίες μετρώνται, αν υπολογίζονται σε ημέρες ή σε ώρες, ποια είναι τα πιο έγκυρα στοιχεία κ.ο.κ., μπορούμε να καταλήξουμε σε ορισμένα συμπεράσματα.³⁷ Χρησιμοποιώντας τα στοιχεία για τις χαμένες ημέρες εργασίας, βλέπουμε ότι στην Ισπανία και την Ιταλία σημειώθηκαν οι περισσότερες απώλειες. Έτσι, στην Ισπανία οι χαμένες ημέρες εργασίας ανήλθαν σε 292,5 ανά 1000 εργαζόμενους το 2000, 151,0 το 2001, 377,1 το 2002, 58,1 το 2003 και 35,6 το 2004.³⁸ Τα αντίστοιχα νούμερα για την Ιταλία ήταν 55,1 το 2000, 63,9 το 2001, 302,9 το 2002, 116,8 το 2003 και 43,0 το 2004.³⁹ Σ' ένα μέσο επίπεδο βρίσκονται χώρες όπως η Γαλλία με 54,0 χαμένες ημέρες εργασίας ανά 1000 εργαζόμενους το 2000, 45,0 το 2001, 32,0 το 2002, 31,0 το 2003⁴⁰ και η Ιρλανδία με 65,4 χαμένες ημέρες ανά 1000 εργαζόμενους το 2000, 77,2 το 2001, 14,3 το 2002, 25,2 το 2003 και 7,6 το 2004.⁴¹ Υπάρχουν επίσης περιπτώσεις χωρών όπου σημειώθηκαν απεργιακές εκρήξεις που ακολουθήθηκαν από χρονιές σχετικής κοινωνικής γαλήνης, όπως η Φινλανδία στην οποία το 2000 χάθηκαν 123,2 ημέρες εργασίας ανά 1000 εργαζόμενους, ενώ το 2001 μειώθηκαν αισθητά σε 29,4, το 2002 αυξήθηκαν λίγο σε 36,4 για να πέσουν πάλι σε 32,1 το 2003 και σε 19,5 το 2004. Στη δε γειτονική Σουηδία ύστερα από χρόνια κοινωνικής ηρεμίας το 2003 χάθηκαν 162,4 ημέρες εργασίας έναντι 0,1 το 2000, 2,9 το 2001, 0,2 το 2002 και 4,3 το 2004.⁴² Τέλος, υπάρχουν χώρες σχετικής κοινωνικής γαλήνης, όπως η

³⁶ Munck R. (2004) *Labour and Globalization*. Liverpool, UK: Liverpool University Press.

³⁷ Βλ. European Industrial Relations Observatory (2005) *Developments in industrial action 2000-4*, European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.

³⁸ Στοιχεία 8μήνου για το 2004.

³⁹ Προσωρινά δεδομένα.

⁴⁰ Δεν υπάρχουν στοιχεία για το 2004.

⁴¹ Στοιχεία 9μήνου για το 2004.

⁴² Στοιχεία 11 μηνών για το 2004.

Λιθουανία με 10,2 χαμένες ημέρες εργασίας ανά 1000 εργαζόμενους το 2000, 2,2 το 2001 ενώ από το 2002 ως και το 2004 δεν χάθηκε ούτε μία ημέρα εργασίας. Η πιο ήρεμη χώρα από αυτή τη σκοπιά ήταν η Πολωνία με 7,4 χαμένες ημέρες το 2000, 0,4 το 2001 0,0 το 2002 και 0,7 το 2003.⁴³

Η επίθεση των νεοφιλελεύθερων –αλλά και σε ένα βαθμό σοσιαλδημοκρατικών- κυβερνήσεων κατά βασικών κατακτήσεων της περιόδου της ισχύος του κοινωνικού κράτους πρόνοιας στη Δυτική Ευρώπη, οι αντιασφαλιστικές μεταρρυθμίσεις (μείωση συντάξεων, αύξηση εισφορών και ορίων ηλικίας, περικοπές κονδυλίων ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης), οι περικοπές άλλων δημοσίων δαπανών για την πρόνοια, την εκπαίδευση και την αποζημίωση κατά της ανεργίας με τη μεταβολή της πολιτικής απασχόλησης από παθητική σε ενεργητική (workfare), οι ελαστικές σχέσεις εργασίας και οι ιδιωτικοποιήσεις και αναδιαρθρώσεις των δημοσίων επιχειρήσεων, οι αυξήσεις των μαζικών απολύσεων, η τεχνολογική ανεργία κ.ο.κ ωθούν πολλούς εργαζόμενους σε κινητοποίηση. Αντίθετα, στις χώρες του πρώην «υπαρκτού σοσιαλισμού» μια σειρά παράγοντες, όπως η γενικευμένη απαξίωση θεσμών του παλιού καθεστώτος, η έλλειψη εμπιστοσύνης προς τα συνδικάτα λόγω της ενσωμάτωσής τους στο προηγούμενο πολιτικό σύστημα, η επέλαση των εργοδοτών (αυτοχθόνων και ξένων καπιταλιστών αλλά και πρώην κρατικών-κομματικών γραφειοκρατών) για εξάλειψη κάθε έννοια σταθερότητας της εργασίας και γενίκευσης της χρήσης της ευέλικτης εργασίας, η μαζική μετανάστευση ή ακόμη κι η στροφή προς το έγκλημα, ωθούν τους εργαζόμενους στην ατομική λύση, στην ιδιώτευση και στη αποφυγή της συλλογικής δράσης. Συνεπώς, τα περιθώρια συνδικαλιστικής δραστηριότητας είναι μικρά αλλά αυτό δε σημαίνει και εξάλειψή τους. Παραδείγματος χάριν στη Σλοβενία καταγράφηκαν 8,7 χαμένες ημέρες εργασίας το 2000 ενώ το 2001 αυξήθηκαν σε 32,4 για να μειωθούν σε 29,4 το 2002 και σε 18,6 το 2003.

Τέλος, δεν υπάρχουν στοιχεία για την Ελλάδα καθώς από τη μια το αρμόδιο υπουργείο Εργασίας σταμάτησε να συλλέγει και να δίνει στη δημοσιότητα στοιχεία για τις απεργίες και από την άλλη τα ίδια τα συνδικάτα έχουν αμελήσει να συλλέξουν στοιχεία. Μόνο ορισμένοι ερευνητές του ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ προβαίνουν αποσπασματικά σε ορισμένες τέτοιες ενέργειες.

Οι μέσοι όροι απεργιακής δραστηριότητας για το χρονικό διάστημα 2000-2004 με βάση τα παραπάνω δεδομένα έχουν ως ακολούθως: πρώτες χώρες στον πίνακα είναι η Ισπανία με 219,7 χαμένες ημέρες εργασίας και ακολουθεί η Ιταλία με 134,7 ημέρες. Στον αντίποδα βρίσκονται η Λιθουανία με 3,1 ημέρες

⁴³ Δεν υπάρχουν στοιχεία για το 2004.

και η Πολωνία με 2,1 ημέρες. Στο σύνολο των χωρών που καταγράφονται ο μέσος όρος χαμένων ημερών ανέρχεται 45,2. Στο σύνολο των χωρών της ΕΕ ανέρχονται σε 44,2, ενώ ο μέσος όρος στη Δυτική (παλαιά) Ευρώπη ανέρχεται σε 57,8 και στις χώρες της Νέας Ευρώπης (ανατολική Ευρώπη, Κύπρος και Μάλτα) σε 18,9.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει, επίσης, η κατανομή των απεργιακών δραστηριοτήτων κατά οικονομικό κλάδο. Οι κλάδοι που επηρεάστηκαν πιο πολύ από απεργιακές και άλλες συγκρούσεις είναι κυρίως αυτοί των μεταφορών και των επικοινωνιών, και, ως επί το πλείστον, ο σιδηροδρομικός. Από κοντά ακολουθούν ο κλάδος βιομηχανίας/μεταποίησης (κυρίως οι μεταλλουργίες), και ο ευρύτερος δημόσιος τομέας (ως επί το πλείστον η υγεία, η κοινωνική εργασία και η εκπαίδευση). Ο κλάδος των κατασκευών βρέθηκε στο επίκεντρο απεργιακών δραστηριοτήτων στην Κύπρο και την Ισπανία. Όσον αφορά τον κυρίως ιδιωτικό τομέα (αλλά και ορισμένες δημόσιου ενδιαφέροντος εταιρείες) σε ορισμένες χώρες βρέθηκε στο επίκεντρο ο κλάδος των ξενοδοχειακών επιχειρήσεων και των εστιατορίων (Κύπρος, Νορβηγία), ο τραπεζικός κλάδος (Φινλανδία, Ιρλανδία, Ιταλία, Μάλτα, Ελλάδα), το λιανικό εμπόριο (Γερμανία, Σλοβενία), ο εξορυκτικός (Βουλγαρία, Πολωνία), η δασοκομία (Τσεχία, Φινλανδία), η αλιεία (Πορτογαλία) και η παραγωγή πετρελαίου και φυσικού αερίου (Νορβηγία). Όσον αφορά τα σχέση δημοσίου και ιδιωτικού τομέα, ο δημόσιος τομέας αποδείχθηκε πιο ευεπίφορος σε απεργίες σε Αυστρία, Βουλγαρία, Εσθονία, Γαλλία, Λετονία, Λιθουανία, Πολωνία, ΗΒ και Ελλάδα, ενώ ο ιδιωτικός ήταν πιο επιρρεπής σε Κύπρο, Τσεχία, Φινλανδία, Γερμανία, Σλοβενία και Ισπανία.

Όλα τα παραπάνω δείχνουν ότι το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα δεν είναι μια ομάδα πίεσης ανάμεσα στις τόσες που δραστηριοποιούνται στο πλαίσιο των δημοκρατικών πολιτικών συστημάτων, αλλά είναι ένα μέρος ενός ευρύτερου ταξικού κοινωνικού κινήματος που αποσκοπεί στην αλλαγή της τρέχουσας κατάστασης της κοινωνίας, είτε με μεταρρυθμίσεις είτε με ανατροπές, συχνά ξεπερνώντας τους κατεστημένους θεσμοποιημένους τρόπους επίλυσης κοινωνικών και πολιτικών προβλημάτων. Πέραν αυτών, ο συνδικαλισμός είναι κοινωνικό κίνημα γιατί εκφράζει την πλειοψηφία των μελών της κοινωνίας, δηλαδή μια κοινωνική τάξη που υφίσταται την ταξική εκμετάλλευση στο καπιταλιστικό σύστημα.

Ο συνδικαλισμός των εργαζομένων στις τράπεζες αποτελεί με τη σειρά του ένα κοινωνικό κίνημα, παρ' όλες τις ιδιομορφίες του, τις συντεχνιακές λογικές του που επικρατούν συχνά σε αιτήματα, στρατηγικές και τακτικές, παρά την συχνή πρόσδεσή του σε κυβερνητικά και αντιπολιτευτικά κόμματα και παρατάξεις. Η

στράτευση εργαζομένων ως μέλη και στελέχη των συνδικάτων δεν μπορεί να σταμάτησε, μολονότι ενδέχεται να μειώνεται και να γραφειοκρατικοποιείται, καθ' όσον ότι η συλλογική δράση είναι αναγκαία ακόμη και με τα στενά «ορθολογικά κίνητρα» που προσδιόρισε ο Mancur Olson.

Όσο θα υφίσταται η εκμετάλλευση, ο ιεραρχικός έλεγχος από τα πάνω, ο αποκλεισμός των εκπροσώπων των εργαζομένων –ή η μειωμένη συμμετοχή – στα κέντρα λήψης αποφάσεων- και όσο θα υπάρχει πολιτική δυνατότητα κινητοποίησης ανθρωπίνων δυνάμεων για τη διεκδίκηση ακόμη και των στενότερων συντεχνιακών οφελών (π.χ. προσλήψεις παιδιών εργαζομένων στην ίδια τράπεζα στην οποία εργάζονται οι γονείς τους και που έρχονται, ενδεχομένως, σε αντίθεση με τα επικρατούντα στην κοινή γνώμη κριτήρια περί ισότητας ευκαιριών), τόσο θα εκδηλώνονται κινήσεις για τη διεκδίκηση αυτών των ωφελημάτων.

Το συνδικαλιστικό κίνημα, τέλος, έβαλε τη σφραγίδα του στις εξελίξεις της μεταπολίτευσης στο βαθμό που, ανεξάρτητα από όλα τα ελαττώματα, τις ατέλειες και τις εξαρτήσεις του, συνέβαλε στη διαμόρφωση και στερέωση του δημοκρατικού πολιτεύματος. Μπορεί να μην ανέτρεψε τον καπιταλισμό, μπορεί να δυσκολεύεται πλέον να διατηρήσει κεκτημένα με αγώνες δικαιώματα όπως το δωρο, οι αξιοπρεπείς συντάξεις κ.ο.κ. αλλά, τουλάχιστον, συνέβαλε στο να είναι η Γ' Ελληνική Δημοκρατία συγκρίσιμη με τα αναπτυγμένα δημοκρατικά καθεστώτα της Ευρώπης και να πληροί τους όρους της «πολυαρχίας», όπως τους καθόρισε ο Robert Dahl.⁴⁴ Κατ' αυτόν, οι πολιτικοί θεσμοί της σύγχρονης αντιπροσωπευτικής δημοκρατικής κυβέρνησης είναι:

- A) Η εκλογή των πάσης φύσεως κατόχων δημοσίων αξιωμάτων.
- B) Οι ελεύθερες, δίκαιες και συχνές εκλογές.
- Γ) Η ελευθερία έκφρασης.
- Δ) Πρόσβαση σε εναλλακτικές πηγές ενημέρωσης.
- E) Αυτονομία των οργανώσεων
- ΣΤ) Ενσωμάτωση όλων στο πολιτικό σώμα (inclusive citizenship).

Αναλυτικότερα: Τα συνδικάτα κατάφεραν να εκδημοκρατισθούν οργανώνοντας την εκλογή εκπροσώπων και ηγεσιών σύμφωνα με τα πρότυπα ανάδειξης εκπροσώπων των πολιτών στα βουλευτικά και κυβερνητικά

---

⁴⁴ Βλ. Dahl R. (1998) *On Democracy*. New Haven and London: Yale University Press, σελ. 87-88.

αξιώματα. Ακόμη και αν υπάρχουν ατέλειες (π.χ. το όχι εντελώς αναλογικό σύστημα εκλογής που επέβαλε ο Ν. 1264/1982) οι εκλογές των συνδικαλιστικών εκπροσώπων και ηγεσιών γίνονται σε τακτά καθορισμένα διαστήματα και είναι δίκαιες και ελεύθερες (παρόλο που υφίστανται «κρυφές» δυσκολίες και εμπόδια που, όμως, δεν αποτελούν παρά εξαιρέσεις του κανόνα). Παρόλο που στους εργασιακούς χώρους οι εργαζόμενοι συχνά αυτολογοκρίνονται φοβούμενοι τυχόν δυσμενείς επιπτώσεις στην καριέρα τους –παλιότερα ήταν πολύ συχνό το φαινόμενο της δυσμενούς μετάθεσης σε παραμεθόριες περιοχές ή ακόμη και της απόλυσης- στις εκλογικές διαδικασίες και στις συνελεύσεις των συνδικαλιστικών οργανώσεων κανένας εργαζόμενος δε στερείται του δικαιώματος έκφρασης της άποψής του (εκτός των περιπτώσεων όπου με το επιχείρημα της έλλειψης χρόνου στις συνελεύσεις συχνά αφαιρείται ο λόγος από ανένταχτους). Πρόβλημα υπάρχει όσον αφορά την προσφυγή σε εναλλακτικές πηγές ενημέρωσης για τους εργαζόμενους, καθόσον ότι τα ΜΜΕ κυριαρχούνται είτε από το κράτος και τα πολιτικά κόμματα ή από επιχειρηματικούς ομίλους, οπότε η πληροφόρηση φιλτράρεται είτε για πολιτικούς είτε για οικονομικούς λόγους, με αποτέλεσμα οι πληροφορίες που αφορούν τους εργαζόμενους και τις συνδικαλιστικές τους οργανώσεις είτε να αποσιωπούνται είτε να υποβαθμίζονται. Λίγες είναι οι εξαιρέσεις της κυκλοφορίας ανεξάρτητων εφημερίδων, εντύπων και άλλων εναλλακτικών πηγών ενημέρωσης (π.χ. διαδίκτυο, ηλεκτρονικό ταχυδρομείο).

Το θέμα της αυτονομίας των οργανώσεων αποτελεί διαρκές διακύβευμα στην ελληνική ιστορία, καθώς ακόμη και στο χρονικό διάστημα αναφοράς μας λίγες ήταν οι στιγμές που οι κορυφαίες συνδικαλιστικές οργανώσεις (ΓΣΕΕ, ΑΔΕΔΥ) απολάμβαναν αυτονομίας από το εκάστοτε κυβερνητικό κόμμα που έφτανε σε καταστάσεις διορισμού διοικήσεων (π.χ. 1985-ΓΣΕΕ). Αντίθετα, οι δευτεροβάθμιες (π.χ. ΟΤΟΕ) και πρωτοβάθμιες οργανώσεις (σύλλογοι τραπεζών) δεν είχαν να αντιμετωπίσουν τόσο προβλήματα κυβερνητικών παρεμβάσεων όσο κομματικών. Αυτό δεν σήμαινε ότι υπήρχε ασφυκτικός κομματικός έλεγχος αλλά με κατάλληλες συμμαχίες συνασπισμοί παρατάξεων μπορούσαν να αλλάζουν τη γραμμή της ΟΤΟΕ όταν χρειαζόταν (π.χ. ΟΤΟΕ στην απεργία των 42 ημερών). Επίσης, στο επίπεδο της ΓΣΕΕ μετά το 1990 είναι εμφανής μια τάση απεξάρτησης των κυρίαρχων παρατάξεων από την ασφυκτική κηδεμονία των κομματικών μηχανισμών με τη δημιουργία αντιπροσωπευτικών – αναλογικών προεδρείων, την κριτική των κυβερνητικών πολιτικών και την κινητοποίηση όλων των παρατάξεων για την αποτροπή αρνητικών εξελίξεων. Βέβαια αυτή η τάση δεν είναι ευθύγραμμη, αλλά έχει πισωγυρίσματα (π.χ. περίπτωση Ιονικής) και κορυφώσεις (π.χ. Απεργία για Ασφαλιστικό την άνοιξη του 2001, στροφή της ΔΑΚΕ το Σεπτέμβριο του 2005 απέναντι σε ορισμένες πλευρές της κυβερνητικής πολιτικής και συμπόρευσή

της στις διαδηλώσεις της Θεσσαλονίκης με τις παρατάξεις της αντιπολίτευσης.)

Συμπερασματικά, θα λέγαμε ότι το συνδικαλιστικό κίνημα των εργαζομένων στις τράπεζες, παρ' όλο που ξεκίνησε το 1974 ως ένα πολλά υποσχόμενο κοινωνικό κίνημα με στόχο να εκφράσει τις ριζοσπαστικές διαθέσεις και διεκδικήσεις ενός μεγάλου τμήματος της ελληνικής κοινωνίας που ξεπερνούσε τα στενά πλαίσια του κλάδου, έχασε μεγάλο μέρος της δυναμικής του με την πρόσδεσή του στα πολιτικά κόμματα, ιδιαίτερα μετά την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην κυβερνητική εξουσία και την προσπάθεια θεσμικής και πολιτικής ενσωμάτωσής του σε διάφορα «συμμετοχικά» σχήματα διοίκησης παράλληλα με την διάσπαση, μέσω της κομματικοποίησης-παραταξιοποίησης, της παραδοσιακής συνοχής και αλληλεγγύης που διέκρινε ιστορικά το συγκεκριμένο κλάδο καθώς και με τη γραφειοκρατικοποίηση-συντηρητικοποίηση. Εν τούτοις, επειδή τα συνδικάτα είναι ζωντανοί οργανισμοί και ανήκουν στα μέλη τους, εναπόκειται στη θέληση των τελευταίων η αντιστροφή αυτής της πορείας ενσωμάτωσης-κομματικοποίησης-γραφειοκρατικοποίησης-συντηρητικοποίησης.

7.4 Το τέλος του «ταξιδιού»;

Η εργασία αυτή, παρ' όλο που κάλυψε ένα μεγάλο κενό στην ελληνική βιβλιογραφία περιγράφοντας και αναλύοντας ένα κλαδικό συνδικαλιστικό κίνημα, δεν αποσκοπούσε να συλλάβει όλες τις πλευρές του θέματος. Έδειξε τους παράγοντες που επιδρούν στην ανάπτυξη του συνδικαλιστικού κινήματος και συμβάλλουν ως ένα βαθμό στη στρατηγική του, κατέγραψε το πολιτικό και κοινωνικο-ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο κινήθηκε αυτό το κίνημα. Πολλοί από αυτούς τους παράγοντες χρειάζεται να αναλυθούν περισσότερο (π.χ. φύλο, τεχνολογία κ.α.). Όπως τόνισε ένας διακεκριμένος κοινωνικός επιστήμονας, η επιστημονική έρευνα είναι κάτι ανάλογο με το ταξίδι. Σ' αυτό το συγκεκριμένο ταξίδι αναζητούμε κι εμείς το «δρων υποκείμενο που εμπλέκεται σε συγκρουσιακές καταστάσεις»⁴⁵ κι αυτό δεν είναι άλλο από το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα σε όλες του τις εκφάνσεις. Το αντικείμενο της έρευνας είναι πάντοτε διαθέσιμο γιατί, όπως τονίσαμε νωρίτερα συμφωνώντας με τον J. Kelly, η αυξανόμενη αδικία -είτε είναι «αντικειμενική» είτε βιώνεται ως τέτοια από τα κοινωνικά υποκείμενα- σε συνδυασμό με την αναγνώριση των «ιστορικών προηγούμενων» αποτελούν ευοίωνες συνθήκες συνεχούς επανεμφάνισης του εργατικού κολλεκτιβισμού.

---

⁴⁵ Βλ. Franzosi R. (2004) *From Words to Numbers: Narrative, Data, and Social Science*. Cambridge: Cambridge University Press, σελ. 1-28.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αβδελά Έ. (1990) Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού. Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908-1955. Αθήνα Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος.
- Αλεξιάκης Μ. (2001) *Η ελληνική δεξιά: Δομή και ιδεολογία της Νέας Δημοκρατίας*. Αθήνα: Εκδ. Αντ. Σάκκουλα
- Αλεξανδρόπουλος Στ. (1993), «Η οικονομική λογική της συλλογικής δράσης» στην *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, Νο. 7, σελ. 82-123
- Αλεξανδρόπουλος Στ. (2001), *Θεωρίες για τη συλλογική δράση και τα κοινωνικά κινήματα*. Τόμος Α΄ Κλασικές θεωρίες, Αθήνα, εκδ. Κριτική.
- Αλιβιζάτος Ν. 1983 *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974)*. *Οψεις της ελληνικής εμπειρίας*. Αθήνα: Εκδ. Θεμέλιο.
- Αρανίτου Β. (2005) «Ο εργατικός συνδικαλισμός ως παράγοντας ενίσχυσης των εθνικών εργοδοτικών οργανώσεων», Ανακοίνωση στο 10^ο Συνέδριο του Ιδρύματος Σάκη Καραγιωργα Εργασία και Πολιτική: Συνδικαλισμός και Οργάνωση Συμφερόντων στην Ελλάδα (1974-2004), Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο, 18-21 Μαΐου 2005.
- Αυγουστίδης Α., (1999), *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα κατά τη δεκαετία του '40 και τα περιθώρια της πολιτικής*, Αθήνα: Εκδ. Καστανιώτης
- Βαής Θ. (1990) *Το συνδικαλιστικό δικαίωμα*. Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα
- Βαΐτσος Κ. και Γιαννίτσης Τ. (2005) «Η μεταπολεμική οικονομική μεγέθυνση» στο Σακελλαρόπουλος Θ. (επιμ.) *Οικονομία και πολιτική στη σύγχρονη Ελλάδα*. Τόμος Α΄, Αθήνα: Εκδ. Διώνικος,
- Βαρδακούλας, Γ. (1989) *Συμμετοχή, κοινωνικοποίηση, αυτοδιαχείριση*. Πάτρα: Αχαϊκές Εκδόσεις
- Βατόπουλος, Ν. (2004). *Κερδώς Αθήνα: Χρονικό της Τράπεζας της Ελλάδος 1928-2003*. Αθήνα: Ποταμός
- Βερναρδάκης, Χ. & Μαυρής, Γ. (1991). *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδιδακτορική Ελλάδα: Οι προϋποθέσεις της μεταπολίτευσης*. Αθήνα: Εξάντας,
- Boyer, R. (1988). *Η θεωρία της Ρύθμισης*. Αθήνα: Εξάντας.
- Γεωργακοπούλου, Ν.Β. (1995). *Αγορά εργασίας και Σύγχρονες Εργασιακές Σχέσεις*. Αθήνα: ΙΝΕ ΟΤΟΕ.
- Γκίβαλος Μ. (1999), «Μαζικότητα – ρόλος – ισχύς των συνδικάτων» στο Ινστιτούτο V-Project Research Consulting (επιμ.), *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα: Έρευνες – δημοσκοπήσεις 1999-2000*, Αθήνα, Εκδ. «Νέα Σύνορα» - Α.Α. Λιβάνη
- Chevalier, J. (1971) *Οργάνωσις εργασίας*, Αθήνα: Πάμισος.
- Δεδουσόπουλος Α. (2000). *Η Κρίση στην Αγορά Εργασίας: Ρύθμιση – Ευελιξίες – Απορρύθμιση*, Τόμος πρώτος «Θεωρίες της Ανεργίας», Αθήνα: «Τυπωθήτω – Γιώργος Δαρδάνος»

- Δεμερτζής Ν. (1994) «Η επιλεκτική παράδοση της Ελληνικής πολιτικής κουλτούρας σήμερα» στο Δεμερτζής Ν. (επιμ.) *Η Ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*. Αθήνα: Εκδ. Οδυσσεάς, σελ. 41-74
- Διαμαντόπουλος Θ. (1997) *Η ελληνική πολιτική ζωή: Εικοστός αιώνας*. Αθήνα: Εκδ. Παπαζήση
- Διαμαντούρος Ν. (2000) *Πολιτισμικός δυϊσμός και πολιτική αλλαγή στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης : πλαίσιο ερμηνείας*. Αθήνα: Εκδ. Αλεξάνδρεια
- Dixon Κ. (2001), *Οι ευαγγελιστές της αγοράς*, Σειρά: Λόγοι Δράσης, Αθήνα, εκδ. Πατάκη
- Ερμογένους Χ. (2004) *Ένωση Τραπεζικών Υπαλλήλων Κύπρου*. Αδημοσίευτη φοιτητική εργασία στο Μάθημα «Διαμεσολάβηση Συμφερόντων του ΠΣΕ «Διοίκηση και Ανθρωπίνων Πόρων» του ΕΚΠΑ με διδάσκοντες τους Θ. Τσακίρη και Β. Αρανίτου
- Fox-Riven Fr. (2001), «Μορφές εξουσίας και παγκοσμιοποίηση» Ρήγος Α. και Τσουκαλάς Κ (επιμ.) *Η Πολιτική σήμερα: Ο Νίκος Πουλαντζάς και η επικαιρότητα του έργου του*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Freeman, C. & Soete, L. (2000) *Εργασία για όλους ή μαζική ανεργία; Ο ρόλος της πληροφορικής στην τεχνολογική αλλαγή στο κατώφλι του 21^{ου} αιώνα*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Ζαμπαρλούκου, Σ. (1996). «Συνδικαλιστικό κίνημα και κρατικός παρεμβατισμός στη μεταπολιτευτική Ελλάδα: Μια συγκριτική προσέγγιση» στο Λυριντζής Χρ., Νικολακόπουλος Η. και Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.) *Κοινωνία και Πολιτική: Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας 1974-1994*. Αθήνα: Εκδ. Θεμέλιο και Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, σελ. 91-118.
- Ζαμπαρλούκου, Σ. (1997). *Κράτος και εργατικός συνδικαλισμός στην Ελλάδα, 1936-90: Μια συγκριτική προσέγγιση*. Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλας.
- Ζουμπουλάκης, Μ. (2005). «Θεσμοί και μεταβολές στην ελληνική οικονομία» στο Κόλλιας, Χ., Ναζάκης, Χ. και Χλέτσος Μ, (επιμ.) *Σύγχρονες προσεγγίσεις της ελληνικής οικονομίας*. Αθήνα: Πατάκης, σελ. 19-66.
- Giddens A. (2002) *Κοινωνιολογία*. Αθήνα: Εκδ. Gutenberg.
- Gorz A., 1986, *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός, Οικολογία*, Αθήνα, Εναλλακτικές Εκδόσεις.
- Hirschman, A. (2002) *Αποχώρηση, διαφωνία και αφοσίωση: Αντιδράσεις στην παρακμή επιχειρήσεων, οργανώσεων και κρατών*. Αθήνα: Παπαζήσης
- Θερίου Ν. (2002), *Στρατηγική διοίκηση επιχειρήσεων*, Αθήνα, Εκδ. Κριτική
- Ιορδάνογλου Χ. και Μπέλλας Χ. (2003) *Η πορεία του ελληνικού εταιρικού κεφαλαίου: 1963-2000*. Θεσσαλονίκη: Εκδ. Παρατηρητής
- Ιωακείμογλου Η. (1999) *Η ONE, η απασχόληση και οι εργασιακές σχέσεις στον τραπεζικό κλάδο*, Αθήνα: Εκδ. ΙΝΕ-ΟΤΟΕ.

- Ιωάννου Χ. (1997) *Εργασία και κεφάλαιο: Ιδεολογία της αριστεράς και θεωρία*, Αθήνα: Εκδ. «Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων».
- Jessop B. 2001, «Η στρατηγική επιλεκτικότητα του κράτους: Σκέψεις σχετικά μ' ένα θέμα του Πουλαντζά», στο Ρήγος Α. και Τσουκαλάς Κ (επιμ.) *Η Πολιτική σήμερα: Ο Νίκος Πουλαντζάς και η επικαιρότητα του έργου του*. Αθήνα: Θεμέλιο, σελ. 87-123.
- Κάβουρας Δ. (2002) «Η κρατική παρέμβαση στο συνδικαλιστικό κίνημα και οι ευθύνες της αριστεράς» *Ανασύνταξη*, τ. 21-22, Σεπτέμβριος, σελ. 23-42
- Καζάκος Π. (2000) «Η Ελληνική οικονομία, 1949-1967: Ανασυγκρότηση και ανάπτυξη», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος ΙΣΤ', Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών ΑΕ, σελ.317-341.
- Καζάκος Π. (2001) *Ανάμεσα στο κράτος και την αγορά: Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1944-2000*. Αθήνα: Πατάκης.
- Καιρίδης Δ., (1998) «Η Ελλάδα στη Δεκαετία του 1990: Η Πρόκληση της Μεταρρύθμισης», Graham A. και Καλυψώ Νικολαΐδη Κ. (επιμ.) *Το Ελληνικό Παράδοξο: Υπόσχεση και Απόδοση*. Αθήνα: Εκδ. Παπαζήση, σελ. 149-166.
- Καραμεσίνη Μ. (1993) «Ευελιξία και διαρθρωτική αλλαγή: Ο μετασχηματισμός των αναπτυγμένων καπιταλιστικών οικονομιών μέσα στην κρίση», *Θέσεις*, τ. 45, Οκτ-Δεκ. (www.theseis.gr)
- Καστορίνης Χρ. (επιμ.) (1995) *50 Χρόνια ΟΤΟΕ (1955-2005)*. Αθήνα: ΟΤΟΕ
- Κατσανέβας, Θ. (1981). *Το σύγχρονο συνδικαλιστικό κίνημα*. Αθήνα: Νέα Σύνορα.
- Κατσανέβας, Θ. (1981). «Ελληνικό Συνδικαλιστικό Κίνημα» στο Νικολινάκος Μάριος (επιμ.), *Σεμινάρια Επιμόρφωσης Συνδικαλιστικών Στελεχών*. Αθήνα: Σύλλογος Προσωπικού Τραπεζής Πίστωσης σελ. 28-52
- Κατσανέβας, Θ. (1996). «Εισαγωγή στη θεωρία των εργασιακών σχέσεων και της οικονομικής της εργασίας» στην *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων*, Τεύχος 2, Απρίλιος σελ. 7-13
- Κατσανέβας, Θ. (1996). «Η εξέλιξη των απεργιών στην Ελλάδα», *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων*, Τεύχος 3, Ιούλιος, σελ. 11-29
- Κατσανέβας, Θ. (1997). «Η οικονομική της εργασίας, η αγορά εργασίας και το οικονομικό σύστημα». *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων*, Τεύχος 5, Ιανουάριος, σελ.38-44.
- Κατσανέβας, Θ, Χατζηχαρίτου, Ε. και Τζεκίνη, Χ. (1997). *Οικονομική της Εργασίας & Εργασιακές Σχέσεις*. Αθήνα: Α. Σταμούλης
- Κατσορίδας, Δ. και Κολλιός, Γ. (2002). «Η εξέλιξη των απεργιών στην Ελλάδα» στο *Εργασία 2002*. Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Κολιόπουλος, Ι. (1978). «Ο πόλεμος του 1940/1941» στο Χριστόπουλος Γ. (επιμ.) *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμ .15, σελ. 411-452.

- Κορρές, Γ. και Χιόνης, Δ. (2003). *Ελληνική οικονομία: Οικονομική πολιτική και ανάλυση βασικών μακροοικονομικών μεγεθών*. Αθήνα: Α. Σταμούλης,
- Κοσμάρας, Γ. (1985). «Πληροφοριοποίηση και εργασία στις τράπεζες.» *Ενημερωτικό Δελτίο Ένωσης Ελληνικών Τραπεζών*, No. 5, Α΄ Τρίμηνο 1985, σελ. 12-16.
- Κοτζιάς, Ν. (1993). «Η μεθοδολογία του ύστερου κρατισμού». *Θέσεις*, τ. 45, Οκτ-Δεκ
- Κουζής, Γ. (1995) «Ο ρόλος του κράτους στη διαμόρφωση των συλλογικών εργασιακών σχέσεων και οι επιπτώσεις στο συνδικαλιστικό κίνημα» στο Σπανού Κ. (επιμ.), *Κοινωνικές διεκδικήσεις και κρατικές πολιτικές*, Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας, σελ 63-80.
- Κουκουλές, Γ.(1983). *Για μια Ιστορία του Ελληνικού Συνδικαλιστικού Κινήματος: Εισαγωγή στην Παιδαγωγική της Ιστορικής Έρευνας*. Αθήνα: Οδυσσέας
- Κουκουλές, Γ. (1984). *Ελληνικά συνδικάτα: Οικονομική αυτοδυναμία και εξάρτηση (1938-1984)*. Αθήνα: Οδυσσέας
- Κουκουλές, Γ.(1995), *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα και οι ξένες επεμβάσεις (1944-1948)*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Κουκουλές, Γ. (1997) «Αναδρομή σ' ένα Αμφιλεγόμενο Παρελθόν» στο Κασιμάτη Κ. (επιμ.), *Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής: Το Ελληνικό Συνδικαλιστικό Κίνημα στο Τέλος του 20ού Αιώνα*. Αθήνα: Gutenberg
- Κουκουλές, Γ. (2000) *Το εργατικό κίνημα και ο μύθος του Σίσυφου (1964-1966)*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Κουκουλές, Γ. και Τζανετάκος, Β. (1986). *Συνδικαλιστικό κίνημα 1981-1986: Η μεγάλη ευκαιρία που χάθηκε*. Αθήνα: Οδυσσέας
- Κρεμμυδάς, Β., Αγγελοπούλου, Α., Καρβέλη, Δ., Μπενέκη, Ε. και Σαχινίδης Φ. (επιμ.) (2002). *Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος: ένα χρονικό*. Αθήνα: Εμπορική Τράπεζα και Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο
- Κυπριανίδης, Τ. και Τσεκούρας Θ. (1983) «Το ΠΑΣΟΚ και η νέα ιδεολογική συγκυρία», *Θέσεις*, τ. 3, Απρ.-Ιούν. www.theseis.gr
- Κυριακόπουλος Α. (επιμ.) (1960) *Η συνδικαλιστική ελευθερία: Μελέτη του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας*. 20όν Δημοσίευμα του Κέντρου Κοινωνικών Σπουδών της Ανωτάτης Βιομηχανικής Σχολής, Αθήνα: ΑΒΣΠ.
- Κωστής, Κ. (1997) *Συνεργασία και ανταγωνισμός: Τα 70 χρόνια της Ένωσης Ελληνικών Τραπεζών*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Λάβδας, Κ. (2005) *Συμφέροντα και πολιτική: Οργάνωση συμφερόντων και πρότυπα διακυβέρνησης*. Αθήνα: Εκδ.Παπαζήση.
- Λιάκος Α. (1993) *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του μεσοπολέμου: Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*. Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τραπεζής της Ελλάδος,

- Λιβιεράτος Δ. (1976) *Το Ελληνικό Εργατικό Κίνημα στην Ελλάδα (1918-1923)*. Αθήνα: Εκδ. Καρανάση
- Λιβιεράτος Δ. (1985) *Οι Κοινωνικοί Αγώνες στην Ελλάδα (1923-1927)*, Αθήνα, Εκδ. Κομμούνα
- Λιβιεράτος Δ. (1987) *Οι Κοινωνικοί Αγώνες στην Ελλάδα (1927-1931)*, Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις
- Λιβιεράτος Δ., (1998), *Τα Συνέδρια της ΓΣΕΕ*,. Αθήνα: Εκδ Παρασκήνιο.
- Λιβιεράτος Δ. (2003) *Η κίνηση των 115: Κοινωνικοί αγώνες 1962-1967*. Αθήνα Εκδ. Προσκήνιο-Άγγ. Σιδεράτος,
- Λινάρδος-Ρυλμόν Π., (1982), «Το κράτος του ΠΑΣΟΚ και η εργατική τάξη», *Θέσεις*, Τεύχ.1 Οκτ.-Δεκ.
- Λοβέρδος Α. (2000) *Πολιτική ιστορία της Ελλάδας (1828-1975)*. Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα,
- Λοκ Τζ. (1990) *Δεύτερη πραγματεία περί κυβερνήσεως Δοκίμιο με θέμα την αληθινή αρχή, έκταση και σκοπό της πολιτικής εξουσίας*. Αθήνα: Εκδ. Γνώση.
- Λούντος Ν. (2004) «Η μεταπολίτευση στα εργοστάσια», *Σοσιαλισμός από τα Κάτω*, τεύχ.50, Νοέμβριος (<http://www.sek-ist.gr/50/i.htm>).
- Λυμπεράκη Α. (1990) «Στον Αστερισμό της Ευελιξίας: Μεταφορντικά συστήματα βιομηχανικής οργάνωσης και η Ευέλικτη Εξειδίκευση», *Θέσεις*, τ. 32, Ιούλιος-Σεπτέμβριος (www.theseis.gr)
- Λυριντζής Χρ., Νικολακόπουλος Η. και Δ. Σωτηρόπουλος (1996) «Εισαγωγή» στο Λυριντζής Χρ., Νικολακόπουλος Η. και Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.) *Κοινωνία και Πολιτική: Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας 1974-1994*. Αθήνα: Εκδ.Θεμέλιο και Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, σελ. 19-42.
- Λύτρας Α. (1993) *Προλεγόμενα στη θεωρία της ελληνικής κοινωνικής δομής*. Αθήνα: Νέα Σύνορα-Α. Α. Λιβάνη
- Λύτρας Α., 2000, *Κοινωνία και εργασία: Ο ρόλος των κοινωνικών τάξεων*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση.
- Μακρυδημήτρης Αντ. (1989), *Θεωρία των Αποφάσεων: Θεωρητικά Παραδείγματα και Οργανωτικές Συνιστώσες στη Διαδικασία των Αποφάσεων*, Αθήνα, εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα
- Μάνεσης Α., Μανιτάκης Α., Παπαδημητρίου Γ. (1991) *Η υπόθεση Ανδρεάδη και το Οικονομικό Σύνταγμα*, Αθήνα: Εκδ. Σάκκουλα.
- Μαστραντώνης Τ., (1983) «Για την πολιτική συγκυρία και τις 'κοινωνικοποιήσεις'», *Θέσεις*, Τεύχ. 4, Ιούλιος-Σεπτέμβριος.
- Μαυρίκος Γ. (2001), *Το Εργατικό Συνδικαλιστικό Κίνημα 1918-1948*, Αθήνα: Εκδ. Σύγχρονη Εποχή.
- Μαυρογορδάτος Γ. (1984) «Οι εκλογές του 1946. Προοίμιο του εμφυλίου πολέμου», στο Τζ. Ιατρίδης (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950: Ένα Έθνος σε Κρίση*, Εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα.

- Μαυρογορδάτος Γ. (1988), *Μεταξύ Πιτυοκάμπη και Προκρούστη: Οι Επαγγελματικές οργανώσεις στη σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα, εκδ. Οδυσσέας.
- Μαυρογορδάτος Γ. (2001), *Ομάδες πίεσης και Δημοκρατία*, Αθήνα, Εκδ. Πατάκη
- Μελάς Κ., (1999), *Παγκοσμιοποίηση: Νέα φάση διεθνοποίησης της οικονομίας – Μύθοι και πραγματικότητα*, Αθήνα: Εκδ. Εξάντας,
- Μελετόπουλος Μ. (1994) *Η Βασιλεία στη Νεώτερη Ελληνική Ιστορία: Από τον Όθωνα στον Κωνσταντίνο Β΄*. Αθήνα: «Νέα Σύνορα»-Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη
- Μηλιός Γ. (1982), «'Εκσυγχρονισμός' ή (και) οικονομική ανάπτυξη: Η σταθεροποίηση του αστικού 'κράτους δικαίου'», *Θέσεις*, τ. 1, Οκτ-Δεκ. 1982 (<http://www.theseis.gr>)
- Μηλιός Γ. (1993) «Η υπανάπτυξη (της θεωρίας) ως απολογητική», *Θέσεις*, τ. 45, Οκτ-Δεκ. (www.theseis.gr)
- Μηλιός Γ., 1996, «Ποιος φοβάται την εργασία; Μύθοι για το “τέλος της εργασίας” στην “εποχή της αυτοματοποίησης”», *Θέσεις*, Νο.57 Οκτώβριος - Δεκέμβριος, σελ. 57-65.
- Μητρόπουλος Α. (1983) *Εργασιακές Σχέσεις και Κοινωνικός Μετασχηματισμός*. Αθήνα: Έκδοση Επιθεώρησης Εργατικού Δικαίου
- Μητρόπουλος Α. (1985) *Συνδικάτα και εξουσία στη Δυτ. Ευρώπη*. Αθήνα: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα.
- Μητρόπουλος Α., 1989, *Θεωρητικά ζητήματα του συνδικαλιστικού κινήματος*, Αθήνα – Κομοτηνή, Εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα.
- Μητρόπουλος Α. Α. (1991) *Νεο-φιλελευθερισμός & υποβάθμιση της εργασίας*. Αθήνα: Εκδ. Αφοί Τολίδη,
- Μίλιμπαντ Ρ., (1982), *Το κράτος στην καπιταλιστική κοινωνία*, Αθήνα, Εκδ. Πολύτυπο.
- Μιχαλόπουλος Ν. (1994), *Οργανωτικός σχεδιασμός στο πλαίσιο της θεωρίας των οργανώσεων*, Αθήνα, Εκδόσεις Αντ. Ν.Σάκκουλα
- Μουδόπουλος Στ. (2001) *Κανόνες προστασίας των συνδικαλιστικών δικαιωμάτων*, Αθήνα: Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα.
- Μουζέλης Ν. (1979) *Νεοελληνική κοινωνία: όψεις υπανάπτυξης*. Αθήνα: Εκδ. Εξάντας.
- Μουζέλης Ν. (1987) *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημiperifέρεια. Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική*, Αθήνα: Εκδ. Θεμέλιο.
- Μπάουμαν Ζ. (2004) *Η εργασία, ο καταναλωτισμός και οι νεόπτωχοι*. Αθήνα: Εκδ. Μεταίχιμο
- Μπάρκουλα Χ. (2001) *Η Συγχώνευση της Εθνικής Τράπεζας και της Τράπεζας Αθηνών, 1953*. Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία στο ΠΜΣ «Πολιτική Επιστήμη και Κοινωνιολογία», <http://arxheio.ekke.gr/files/meterg/Barkoula.pdf>
- Μπατίκας Κ. (1994), *Συνδικάτα και πολιτική*, Αθήνα: Εκδ. Εργοεκδοτική

- Meynaud J. (2002) *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα. Τόμος Α' (1946-1965)*. Αθήνα: Εκδ. Σαβάλα
- Meynaud J. (2002) *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα. Β' Τόμος. Βασιλική εκτροπή και Στρατιωτική δικτατορία*. Αθήνα: Εκδ. Σαβάλας
- Νατσόπουλος Σ.Δ., (α.χ.) *Εγχειρίδιο Βιομηχανικών και Ανθρωπίνων Σχέσεων*, προσωπική έκδοση
- Νικολακόπουλος Η., (1985), *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές*, Αθήνα: Εκδ. Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών
- Νικολακόπουλος Η. (2001) *Η Καχεκτική Δημοκρατία Κόμματα και Εκλογές, 1946-1967*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
- Ξανθάκης Μ., Κυπραίος Γ., Αλεξιάκης Π., Ζαράγκας Λ., Κιουλάφας Κ. (1996) *Σύνδεση αμοιβής με παραγωγικότητα, χρηματοοικονομικά συστήματα συμμετοχής Εμπειρική διερεύνηση για την Ελλάδα*. Αθήνα: Εκδ. Παπαζήση.
- Παλαιολόγος Νίκος, (1991), *Συνδικάτα και Μισθωτοί Εργαζόμενοι. Το Πρόβλημα της Συγκρότησης και Εκπροσώπησης των Μισθωτών από τα Ελληνικά Συνδικάτα*, Πολυγραφημένη διδακτορική Διατριβή (Πάντειο Πανεπιστήμιο).
- Παντελόγλου Γρ. (1996) «Ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα: οι απεργίες της περιόδου 1945-1949», *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων*, Τεύχ. 1, Ιανουάριος, σελ. 100-134
- ΠΑΣΟΚ (1981) *Προγραμματικές δηλώσεις της Κυβέρνησης της Αλλαγής*, Αθήνα,
- Παστρέ Ο, 1996, *Η πληροφορικοποίηση και η απασχόληση*, Αθήνα, Εκδόσεις Α/συνέχεια.
- Πελαγίδης Θ. (1994) «Η πολιτική οικονομία της βιομηχανικής προσαρμογής» στο Πελαγίδης Θ. (επιμ.) *Η νέα παγκόσμια οικονομία: χρηματιστικό κεφάλαιο και βιομηχανική αποδιάρθρωση*. Αθήνα: Εκδ. Εξάντας, σελ. 169-254.
- Πετράκη Γ. (2002) *Από τό χωράφι στο εργοστάσιο. Η διαμόρφωση του βιομηχανικού προλεταριάτου στο σύγχρονο Λαύριο.*, Αθήνα: Εκδ. Γ. Δαρδανός-ΤΥΠΩΘΗΤΩ.
- Πετρίδης Π. (2000) *Εξουσία και παραεξουσία στην Ελλάδα (1957-1967). Απόρρητα Ντοκουμέντα*. Αθήνα: Εκδ. Προσκήνιο-Άγγ. Σιδεράτος
- Πετρινώτη Ξ., 1985, *Κράτος και εργασιακές σχέσεις: η πολιτική οικονομία των εργασιακών σχέσεων*, Αθήνα, Εκδ. Παπαζήση.
- Πετρινώτη Ξ., 1989, *Αγορές εργασίας: Οικονομικές θεωρίες και έρευνες*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση
- Πετρινώτη Ξ. (1993) «Κράτος, εργασιακές σχέσεις και κοινωνική πολιτική: Σε αναζήτηση μιας νέας ισορροπίας» στο Γετίμης Π. – Γράβαρης Δ. (επιμ.), *Κοινωνικό κράτος και κοινωνική πολιτική: Η σύγχρονη προβληματική*. Αθήνα: Εκδ. Θεμέλιο, 147-170.
- Πετρινώτη Ξ. (1998) *Η δόμηση των εσωτερικών αγορών: φύλο, τεχνολογία, ανταγωνισμός: Η περίπτωση των τραπεζών*. Αθήνα: Εκδ. Παπαζήση,

- Πόντικας Δ., (1983) «Η εισοδηματική πολιτική της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ», *Η Αριστερά Σήμερα* τ.1, Ιούνιος, σελ.39-40.
- Πουλαντζάς Ν., (1984), *Κράτος, εξουσία, σοσιαλισμός*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Πουλαρίκας Α. (1998) «Η κοινωνική ασφάλιση στην Ελλάδα: Οι στόχοι της ΟΤΟΕ για την κοινωνική ασφάλιση», στην *Ευρωπαϊκή Διημερίδα ΟΤΟΕ «Η Αυτονομία και αυτοδιαχείριση των επικουρικών ταμείων. Συνεισφορά στο μέλλον της κοινωνικής ασφάλισης»* Αθήνα, 19-20/2/1998.
- Πρωτόπαππας Χ. (1997) «Η συμβολή του εργατικού κινήματος στην ανάπτυξη της οικονομίας», στο Κασιμάτη Κ. (επιμ.) *Το ελληνικό Συνδικαλιστικό Κίνημα στο Τέλος του 20ου Αιώνα*. Αθήνα: Εκδ. Gutenberg σελ. 85-103
- Piven-Fox Frances and Richard Cloward, 1999, *Μορφές εξουσίας και παγκοσμιοποίηση*, Εισήγηση στο Συνέδριο στη μνήμη του Νίκου Πουλαντζά, Πανεπιστήμιο Αθήνας
- Ρούμπιν Τζ., Προύιτ Ντ. και Χη Κιμ Σ. (1999) *Η διευθέτηση της κοινωνικής σύγκρουσης: κλιμάκωση-αδιέξοδο-επίλυση*. Αθήνα: Εκδ. Καστανιώτη-Ίδρυμα Ανδρέα Παπανδρέου
- Rifkin J., 1995, *Το τέλος της εργασίας*, Αθήνα, Εκδ. Λιβάνη.
- Σακελλαρόπουλος Σπ., 2001, «Σχετικά με τη θεωρία του ιμπεριαλισμού της εποχής μας», περιοδικό *Θέσεις*, τεύχος 74, Ιανουάριος-Μάρτιος, σελ. 89-125.
- Σακελλαρόπουλος Σπ., (2001), *Η Ελλάδα στη μεταπολίτευση: Πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις 1974-1988*, Αθήνα, Εκδ. Α.Α.Λιβάνη
- Σακελλαρόπουλος Σ. και Σωτήρης Π. (2005) «Ο μετασχηματισμός των σύγχρονων πολιτικών κομμάτων και η ανάδυση του κόμματος-δικτύου.» *Πολιτική Επιστήμη*. Τεύχ. 1, σελ. 102-119.
- Σαλμάς Ν. (1985) «Νέες τεχνολογίες και τράπεζες», *Ενημερωτικό Δελτίο*, Νο. 5, Α' Τρίμηνο 1985, Αθήνα: Έκδ. Ένωση Ελληνικών Τραπεζών, σελ. 3-12.
- Σαχινίδης Αλ. και Πόζιος Ι. (2000), «Εργασιακές σχέσεις και διαχείριση συγκρούσεων στο χώρο εργασίας» στην *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων*, Τεύχος 20^ο, Οκτώβριος, σελ. 42-50.
- Σβολόπουλος Κ., και Χατζηβασιλείου Ε., *Καραμανλής Κωνσταντίνος: Αρχείο, γεγονότα και κείμενα*, τ.8 Αθήνα, σελ.260-2.
- Σεραφετινίδου, Μ. (2002) *Εισαγωγή στην πολιτική κοινωνιολογία*. Αθήνα: Εκδ. Gutenberg.
- Σεραφετινίδου, Μ. (2003), *Το φαινόμενο της γραφειοκρατίας. Τόμος Ι. Η θεωρητική συζήτηση*. Αθήνα: Εκδ. Gutenberg.
- Σεφέρης Κ. (1975) *Ελληνικό Συνδικαλιστικό Κίνημα (1860-1975)*, Αθήνα: Εκδ. «Νέο Συνδικαλιστικό Κίνημα»
- Σεφεριάδης Σ. (1998) «Διεκδικητικό Κίνημα και Πολιτική: Ο Ελληνικός Συνδικαλισμός πριν τη Δικτατορία (1962-1967)», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, Τεύχ. 12, Νοέμβριος, σελ. 5-34.

- Σπουρδαλάκης Μ. (1988) *ΠΑΣΟΚ: Οργάνωση, δομή και ιδεολογία*. Αθήνα: Εκδ. Εξάντας.
- Σπουρδαλάκης Μ. (επιμ.) (1998) *ΠΑΣΟΚ: Κόμμα-Κράτος-Κοινωνία*. Αθήνα: Εκδ. Πατάκη
- Σπυρόπουλος Γ. (1998) *Εργασιακές σχέσεις: Εξελίξεις στην Ελλάδα, την Ευρώπη και τον διεθνή χώρο*. Αθήνα: Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα
- Σταματόπουλος Δ. (1986) «Ο δρόμος προς την αναπτυξιακή κρίση» στο Παλαιολόγος Ν. και Χαραλάμπης Δ. (επιμ.) *Κοινωνικές τάξεις, κοινωνική αλλαγή και οικονομική ανάπτυξη στη Μεσόγειο*. Διεθνές συνέδριο του Ιδρύματος Μεσογειακών Μελετών-Αθήνα 1984, Τόμος Β', σελ. 177-206.
- Στεργίου Α. (2002) «Ελληνικό εργατικό κίνημα: Παθογένειες και προοπτικές», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τ. 33, σελ. 5-34.
- Στρατηγάκη Μ., 1996, *Φύλο, εργασία, τεχνολογία*, Αθήνα, Εκδόσεις «Ο ΠΟΛΙΤΗΣ»
- Συλλογικό (2003) *Το συνταξιοδοτικό των τραπεζοϋπαλλήλων*. Αθήνα: Εκδ.INE-ΟΤΟΕ, http://www.ine.otoe.gr/ekdoseis/asfalistiko_03/asfalistiko_03_perieh.htm
- Συλλογικό: *Από τους μύθους στην πραγματικότητα στο* <http://www.paremvasis.gr/asf37.htm>
- Συλλογικό (1999) *ΟΤΟΕ Ομοσπονδία Τραπεζοϋπαλληλικών Οργανώσεων Ελλάδας: Δομή, ρόλος και παρέμβαση στον τραπεζικό κλάδο στην Ελλάδα*. Αθήνα: Εκδ. INE-ΟΤΟΕ,
- Συλλογικό «Θέσεις της ΓΣΕΕ για την υλοποίηση των αποφάσεων του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου της Λισσαβόνας (20-24/03/2000)», *Ενημέρωση*, Εκδ. INE/ΓΣΕΕ, τ. 89
- Swartz Donald, 1999, *Οι στρατηγικές της εργατικής τάξης στο τέλος του αιώνα*, Εισήγηση στο ίδιο συνέδριο.
- Τάσσης Χ. (2005) *Η οικονομική πολιτική του ΠΑΣΟΚ*. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή κατατεθείσα στο ΜΠΣ «Πολιτική Επιστήμη και Κοινωνιολογία» του Τμήματος Πολιτικών Επιστημών. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. \
- Τζεκίνης Χρ. (1987), *Το Εργατικό Συνδικαλιστικό Κίνημα στην Ελλάδα (1870-1987)*, Αθήνα: Εκδ. Γαλαίος.
- Τσιντζιλώνης Χ. (2000) «Από την ιστορία του εργατικού συνδικαλιστικού κινήματος», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, Τεύχος 2 <http://www.kke.gr/komep/2000/2/tzitzilvnis.html>
- Τράπεζα της Ελλάδος, (1978) *Τα πρώτα πενήντα χρόνια της Τραπέζης της Ελλάδος: 1928-1978*, Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος.
- Τριανταφύλλης Χ., 1999, *Λεξικό οικονομικών εμπορικών τραπεζικών και χρηματιστηριακών όρων*, Αθήνα, Εκδόσεις Βεργίνα,
- Τριτζίλια, Κ. (2004) *Οικονομική κοινωνιολογία: κράτος, αγορά και κοινωνία στον σύγχρονο καπιταλισμό*. Αθήνα: Παπαζήση

- Τσακίρης Θ. (1994) «Κράτος και κοινωνία: Οικολογικές ομάδες, κινηματογραφικές λέσχες και φοιτητικές συσπειρώσεις» Αδημοσίευτη εργασία στο *Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών και Δημόσιας Διοίκησης*
- Τσακίρης Θ. (1995) «Κινηματογραφικές Λέσχες και Κράτος», περιοδικό *Προσεχώς*, τεύχ. 5
- Τσακίρης, Θ. (1996) «Οι θεωρίες για την κρίση της πολιτικής και των κομμάτων και η αριστερά», *Εισήγηση στο σεμινάριο για το Ελληνικό Κομμunistικό Σύστημα ΜΠΣ Πολιτική Επιστήμη και Κοινωνιολογία* (<http://www.geocities.com/aristeroklik/krisi1.htm>).
- Τσακίρης Θ., «Ψηφιακά συνδικάτα: Το φάρμακο στη γεροντική αρρώστια του εργατικού συνδικαλισμού;», *εφ. Εποχή*, 18/3/2001 (<http://users.eone.gr/epohi/text.htm>).
- Τσακίρης, Θ. (2004) «Κράτος-κόμμα-συνδικάτο 1980-2001: μεταξύ ενσωμάτωσης και αμφισβήτησης» στο Σπουρδαλάκης Μ. (επιμ.) *Κοινωνική αλλαγή στη σύγχρονη Ελλάδα*. Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, σελ. 177-240.
- Τσακίρης Θ. (2005) «Σχέσεις μεταξύ πολιτικών κομμάτων και συνδικαλιστικών παρατάξεων: η περίπτωση των συλλόγων εργαζομένων σε κρατικές τράπεζες», Ανακοίνωση στο 10^ο Συνέδριο του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα *Εργασία και Πολιτική: Συνδικαλισμός και Οργάνωση Συμφερόντων στην Ελλάδα (1974-2004)*, Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο, 18-21 Μαΐου 2005.
- Τσακίρης Θ. (2005) «Συνδικάτα και εργασιακές σχέσεις: Από την κρίση στην αποσυνδικαλιστικοποίηση» στο Βερναρδάκης Χρ. (επιμ.) *Η Κοινή Γνώμη στην Ελλάδα 2004: Εκλογές, Κόμματα, Ομάδες Συμφερόντων, Χώρος και Κοινωνία*. Αθήνα: Εκδ. Σαβάλα και Ινστιτούτο V-PRC, σελ.385-408.
- Τσαούσης Δ. (1989), *Χρηστικό Λεξικό Κοινωνιολογίας*, Αθήνα, εκδ. Gutenberg
- Τσάτσος, Δ. – Κοντιάδης Ξ. (επιμ.), (2003) Το μέλλον των πολιτικών κομμάτων. Αθήνα: Εκδ.Παπαζήσης
- Τσιβάκου Ι. (1995) «Οργάνωση και εξουσία» στο Τσιβάκου Ι. (επιμ.) *Δράση και Σύστημα: Σύγχρονες προσεγγίσεις στη θεωρία των Οργανώσεων*, Αθήνα: Εκδ. Θεμέλιο, σελ. 75-184.
- Τσουκαλάς Κ. (1975) *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα: Εκδ. Θεμέλιο
- Τσουκαλάς Κ. (1979) *Η Ελληνική τραγωδία: Από την απελευθέρωση ως τους συνταγματάρχες*. Αθήνα: Εκδ. Νέα Σύννορα
- Τσουκαλάς Κ. (1986), *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο.
- Τσουκαλάς Κ. (1991), «Τσαμπατζήδες στη χώρα των θαυμάτων», στην *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* No.1, σελ. 9-52.

- Φακιολάς Ρ., 1995, «Εξελιζεις στον εργασιακό συνδικαλισμό», στο Σπανού Κ. (επιμ.) *Κοινωνικές διεκδικήσεις και κρατικές πολιτικές*, Αθήνα-Κομοτηνή, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα
- Φουντανόπουλος Κώστας (2002) «Εργασία και εργατικό κίνημα στην Ελλάδα» στο Χατζηιωσήφ Χρήστος (επιμ.) *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. 1922-1940 Ο μεσοπόλεμος*. Αθήνα: Εκδ. Βιβλιόραμα, σελ.295-336.
- Φρήμαν Τζ. (επιμ.) (1975) *Ξενοκρατία: Το αποκαλυπτικό χρονικό των ξένων επεμβάσεων στην Ελλάδα (1944-1974)*. Αθήνα: Εκδ. Πάπυρος και Περιοδικό Επίκαιρα
- Χαραλάμπης Δ., (1983) «Η θέση του στρατού στη δομή της κρατικής εξουσίας στην Ελλάδα μετά το δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο», *Θέσεις*, Τεύχ.4, Ιουλ.-Σεπ
- Χαραλάμπης Δ., (1990), *Πελατειακές σχέσεις και Λαϊκισμός*, Αθήνα, Εκδ. Εξάντας
- Χατζηιωσήφ Χρ. (2000) «Η Μπελ Επόκ του Κεφαλαίου» στο Χατζηιωσήφ Χρ. (επιμ.) *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. 1900-1922 Οι απαρχές*. Αθήνα: Εκδ. Βιβλιόραμα, σελ. 309-349.
- Χατζηχαρίτου Ελένη, 1997, «Οι συνδικαλιστικές οργανώσεις και οι συνδικαλιστικές διαπραγματεύσεις» στο Κατσανέβας Θ. (επιμ.), *Οικονομική της Εργασίας & Εργασιακές Σχέσεις*, Αθήνα, Εκδ. Α.Σταμούλης, σελ.131-166 και 367-90.
- Χομπσμπάουμ Ε., (1990) *Η Εποχή των Επαναστάσεων: 1789-1848*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τράπεζας.
- Χομπσμπάουμ, Ε., (1994) *Η Εποχή του Κεφαλαίου: 1848-1875*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τράπεζας.
- Χριστοδουλάκη Ο. (2002) «Η μεταρρύθμιση του τραπεζικού συστήματος και η ίδρυση της Τράπεζας της Ελλάδος» στο Χατζηιωσήφ Χρ. (επιμ.) *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. 1922-1940 Ο μεσοπόλεμος*. Αθήνα: Εκδ. Βιβλιόραμα, σελ.251-267
- Ψαλιδόπουλος Μ. (επιμ.) (1996) *Ομιλίες - άρθρα / Παναγής Παπαληγούρας*. Αθήνα : Εκδ. Αίολος
- Ψημίτης Μ. (1993), «Τρόποι διερεύνησης του κορπορατισμού και των ομάδων συμφερόντων στην ώριμη καπιταλιστική κοινωνία» στο Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, *Η κοινωνική έρευνα στην Ελλάδα σήμερα*, Αθήνα, εκδ. ΕΚΚΕ, σελ.157-193.
- Ψημίτης Μ. (1998), «Πολιτικοί μηχανισμοί για τη νομιμοποίηση και την εσωτερική διαφοροποίηση των κοινωνικών ανισοτήτων: η περίπτωση της συσσωμάτωσης των συμφερόντων» στο Ίδρυμα Σ. Καράγιωργα, *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός*, Αθήνα, Εκδ. Ίδρυμα Σ. Καράγιωργα, σελ. 77-86.
- Ψημίτης Μ. (1999), *Κορπορατιστική διαμεσολάβηση και κοινωνικός έλεγχος: Ζητήματα θεωρίας για την συσσωμάτωση των συμφερόντων*, Αθήνα, Εκδ. Ελληνικά Γράμματα.

- Ψημίτης Μ. (2006) *Εισαγωγή στα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα*, Αθήνα: Εκδ. Ατραπός.
- Watson T. (2005) *Κοινωνιολογία, εργασία και βιομηχανία*. Αθήνα: Εκδ. Αλεξάνδρεια

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ackers, P. and Payne, J. (1998). “British trade unions and social partnership: rhetoric, reality and strategy”, *International Journal of Human Resource Management*, Vol. 9, No. 3, June, σελ. 529-550.
- Adeney, M. and Lloyd J. (1986). *The Miners’ Strike: Loss Without Limit*. London: Routledge & Kegan Paul
- Agarwal, S. (1993) “Influence of formalization on role stress, organizational commitment, and work alienation of salespersons: a cross-national comparative study.” *Journal of International Business Studies*. Vol. 24. No. 4, σελ. 715-740
- Angster J. (1999) “The Westernization of the German Labor Movement: Cultural Transfer and Transnational Network Politics in the 1940s and 1950s.” *The American Impact on Western Europe: Americanization and Westernization in Transatlantic Perspective*. Conference at the German Historical Institute, Washington. DC, 25-27 March
- Althusser L. (1971) “Ideology and Ideological State Apparatuses (Notes towards an Investigation),” *Lenin and Philosophy and Other Essays*. New York: Monthly Review Press [Ελλ. Έκδοση στο Althusser L. (1977) *Θέσεις 1964-1975*. Αθήνα: Εκδ. Θεμέλιο.]
- Anderson J.C. (1978), «A Comparative Analysis of Local Union Democracy», *Industrial Relations*, Vol. 17 No.3, σελ. 278-295.
- Anderson J.C., 1979, «Local Union Participation: A Re-Examination», *Industrial Relations*, Vol. 18, No. 1, σελ. 18-31.
- Archer M. (ed.) (2001) *Rational Choice Theory: Resisting Colonisation*. London: Routledge.
- Archer P. (1998) *Economic Democracy: The Politics of Feasible Socialism*. Oxford: Clarendon Press
- Armstrong, P. (1986). “Class and Control at the Point of Production: Foremen”, in Armstrong P., Carter B., Smith, C., and Nichols, T., *White Collar Workers, Trade Unions and Class*. London: Crook Helm.
- Adorno, Th. W., Frenkel-Brunswick, E., Levinson, D. and Sanford R.. (1993). *The Authoritarian Personality*, New York, Norton.
- Ashenfelter, Or. and Johnson, G.E. (1969). “Bargaining Theory, Trade Unions and Industrial Strike Activity.” *American Economic Review*, Vol. 59, No. 1, σελ. 35-49
- Atkinson J. (1984) “Manpower Strategies for Flexible Firms.” *Personnel Management*, No. 16, σελ. 28-31.
- Attewell P., 1987, «The Deskilling Controversy», *Work and Occupations*, Vol. 14, No. 3 σελ. 323-346.

- Avery C. and Zabel D. (2000). *The Flexible Workplace: A Sourcebook of Information and Research*. Westport, CT: Quorum Books
- Baert P. (1998). *Social Theory in the Twentieth Century*. Cambridge: Polity,.
- Bain G. (1970) *The Growth of White Collar Unionism*. Oxford: Oxford University Press
- Balsler D., 1987, *Sisterhood & Solidarity: Feminism and Labor in Modern Times*, Boston, South End Press,
- Barret M., 1980, *Women's Oppression Today*, London, Verso.
- Bartlett B. (1982) «Auditing to progress participation», *Personnel Management*. February, σελ. 34-35.
- Batstone E. 1988, *The Reform of Workplace Industrial Relations: Theory, Myth and Evidence*, Oxford, Clarendon Press.
- Baudrillard, J. (1998 {1970}) *The Consumer Society: Myths and Structures*, London: Sage.
- Beale J., 1982, *Getting it Together: Women as Trade Unionists*, London, Pluto Press
- Bell D., 1976, *The Coming of Post-industrial Society*, New York, Basic Books
- Belman D. (1992) “Unions, the Quality of Labor Relations, and Firm Performance” in Lawrence M. *Unions and Economic Competitiveness*. Armonk, NY: M. E. Sharpe. Berry J., 1993, «Citizen Groups and the Changing Natures of Interest Group Politics in America» στο *Annals of the Academy of Political and Social Science*, τεύχ. 528, σελ. 30-41
- Bellucci, A. (1980). *Nomads of the Present*. Philadelphia, PA: Temple University Press.
- Bessant A. (1889) *Industry under Socialism*. London: Fabian Society. (http://oll.libertyfund.org/Texts/Econlib/BernardShaw0036/FabianEssays/0066_Bk.html#LF-BK066pt02ch02)
- Berg, I., Freedman, M., and Freeman, M. (1978). *Managers and work performance: A limited engagement*. NY: Free Press
- Biggs M. (2001) “Fractal Waves: Strikes as Forest Fires” in Gambetta D., Jackson M. and Chattoe E. (eds.) *Sociology Working Papers*, <http://www.sociology.ox.ac.uk/swps/2001-04.html>
- Blauner R. (1964) *Alienation and Freedom: The Factory Worker and His Industry*. Chicago: University of Chicago Press
- Blumer H. (1986), *Symbolic Interactionism. Perspective and Method*, Berkley, University of California Press.
- Blyton, P. and Turnbull, P. (2004) *The Dynamics of Employee Relations*. Basingstoke, Hampshire UK and NY USA: Palgrave Macmillan
- Boeri T., Brugiavini A. and Calmfors (eds) (2001) *The Role of Unions in the 21st Century: A Report for the Fondazione Rodolfo DeBenedetti*. Oxford UK and New York USA: Oxford University Press

- Bollen K. (1979) “Political Democracy and the Timing of Development”, *American Sociological Review*, 44 (August), σελ. 572-587.
- Boserup E. (1970). *Women’s Role in Economic Development*. New York, St. Martin’s Press.
- Bottomore B.T. (1962). *Sociology*. London: Unwin [Ελλ. Έκδοση Bottomore B. (1974) *Κοινωνιολογία*, Αθήνα: Εκδ. Gutenberg].
- Bradley H. (1989) *Men’s Work, Women’s Work*, Minneapolis, University of Minnesota Press,
- Bradley H. (1999). *Gender and Power in the Workplace: Analysing the Impact of Economic Change*, London: Macmillan Press,
- Braverman H. (1998) *Labor and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twentieth Century*, 25th Anniversary Edition, New York, Monthly Review Press.
- Brym R. (2003). “Affluence, Power, and Strikes in Canada, 1973-2000”, in Curtis J., Grabb E., and Guppy N., (eds.) *Social Inequality in Canada: Patterns, Problems, Policies*, Scarborough ON: Prentice-Hall Canada, σελ. 55-67.
- Buechler St. (2000) *Social Movements in Advanced Capitalism: The Political Economy and Cultural Construction of Social Activism*. New York: Oxford University Press.
- Callinikos A. & Simons M. (1985), *The Great Strike: the Miners’ Strike of 1984/5 and Its Lessons*, London, Socialist Workers Party
- Callinikos A. (1987). *Making History*, Cambridge, Polity Press.
- Carrasco C., Mayordomo M., and Recio A. (2003) “Flexibility in Working Time and Domestic Labour in Spain: A Gender Perspective.” Barcelona: Conservatoire National des Arts et Métiers <http://www.cnam.fr/griot/ComSITT/Carrasco.htm>
- Carter B., (1985) *Capitalism, Class Conflict and the New Middle Class*, London, Routledge and Kegan Paul
- Castells, M. (1976). “Theoretical Proposition for an Experimental Study of Urban Social Movements” στο C. Pickvance (ed.), *Urban Sociology: Critical Essays*, London, Tavistock, σελ. 147-173.
- Chamberlain, N.W (1955). *A general theory of economic process*. New York: Harper and Row.
- Chamberlain, N.W and Kuhn, J.W. (1986). *Collective bargaining*. New York: McGraw-Hill.
- Chang Cl. and Sorrentino C. (1991) “Union Membership Statistics in 12 Countries”. *Monthly Labor Review*. Vol. 114. No. 12.
- Ching J. (1990) *Probing China's Soul: Religion, Politics, and Protest in the People's Republic*, San Francisco: Harper & Row.
- Chong D. (1991) *Civil Rights Movement*. Chicago: Chicago University Press.
- Clark A., 1982/1919, *Working Life of Women in the Seventeenth Century*, London, Routledge and Kegan Paul

- Clegg H.(1975), “Pluralism in Industrial Relations”, *British Journal of Industrial Relations*, Vol. 13, No.2,
- Clegg S. R. (1990). *Modern Organizations: Organization Studies in the Postmodern World*. London: SAGE Publications Ltd.
- Clegg, S. R. and Hardy, C. (1996) «Organizations, Organization and Organizing» στο S. R. Clegg & C. Hardy (Eds.), *Handbook of Organization Studies*, London, Sage Publications, σελ.261-275
- Clemens El. S., 1998, "To Move Mountains: Collective Action" στο Giugni M. G., McAdam D. and Tilly Ch. (Eds.), *From Contention to Democracy*, Lanham MD, Rowman & Littlefield Publishers, σελ. 110-2
- Cliff T. (1985) “Patterns of Mass Strike”. *International Socialism* . Vol.2 No. 29, Summer 1985, σελ.3-61 (www.marxists.org)
- Cliff, T. (1992) “Class Struggle in the 90s.” *Socialist Worker*, No. 1300, 18/7/92.
- Coates K. and Topham T. (1988) *Trade Unions in Britain*. London: Fontana,
- Cockburn, C. (1985) *Machinery of Dominance*. London: Pluto Press
- Cockburn, C. (1987), *Women, Trade Union and Political Parties*. London: Fabian Society.
- Cockburn, C. (1986) “The Relations of Technology” στο Crompton R. and M. Mann (eds.), *Gender and Stratification*, Cambridge, Polity
- Cockburn C., 1987, *Women, Trade Unions and Political Parties*, London, Fabian Society
- Cockburn C., 1991, *In the Way of Women: Men’s Resistance to Sex Equality*, Ithaca, New York, ILR Press
- Cohn S. and Eaton A. (1989) “Historical Limits on Neoclassical Strike Theories: Evidence from French Coal Mining, 1890-1935.” *Industrial & Labor Relations Review*. Vol. 42. No 4. σελ. 649-663.
- Cooley, M. (1980a) “Computerization – Taylor’s Latest Disguise.” *Economic and Industrial Democracy*, Τόμ.1 σελ. 523-539
- Cooley, M. (1980b) *Architect or Bee? – The Human / Technology Relationship*, Boston: South End Press
- Cooper, R. and Patmore, G. (2002) “Trade Union Organising and Labour History.” *Labour History* Vol. 83 Melbourne: Australian Society for the Study of Labour History (<http://www.historycooperative.org/journals/lab/83/cooper.html>)
- Compston, H. (2001) “Introduction” in Compston H. and Greenwood J. (eds) *Social Partnership in the European Union*. NY: Palgrave, σελ. 1-10.
- Corfield, P. (1993) “E.P Thompson, the Historian: an Appreciation.” *New Left Review*, No. 201, σελ. 10-17.
- Cousineau, J.-M. and Lacroix, R. (1986) “Imperfect Information and Strikes: An Analysis of Canadian Experience, 1967-82.” *Industrial and Labor Relations Review* , Vol. 39, No. 3, σελ. 377-387

- Cressey, P. (1991) “Trends in Employee Participation and New Technology” στο Rus V. and Russell R. (1991) *International Handbook of Participation in Organizations for the Study of Organizational Democracy, Co-Operation and Self-Management*. Oxford: Oxford University Press, σελ. 7-28.
- Crompton, R. (1976). «Approaches to the Study of White-Collar Unionism», *Sociology*, Vol. 10, No. 3, σελ. 407-426
- Cronin, L.E. (1979). *Industrial Conflict in Modern Britain*. London: Crook Helm, σελ. 179-187.
- Crouch, C. (1999). *Social Change in Western Europe*. Oxford: Oxford University Press
- Crouch, C. and Pizzorno, A. (1978). *The Resurgence of Class Conflict in Western Europe since 1968*. London: MacMillan
- Curtice, J. and Steed, M. (1997) “The Results Analyzed” στο D. Butler and D. Kavanagh, *The British General Election of 1997*, London: Macmillan.
- Dahl, P. (1961). *Who Governs? Democracy and Power in an American Community*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Dahl, R. (1989). *Democracy and its critics*, New Haven, CT: Yale University Press
- Dahl R., (1998). *On Democracy*. New Haven, CT and London, UK: Yale University Press
- Davidson, C., Handler, I., and Harris J. (1994). “The Promise and Peril of the Third Wave.” *Journal of Cybernetic Revolution, Sustainable Socialism & Radical Democracy*, July (<http://www.eff.org/pub/Publications/E-journals/CyRev/cyrev1.html>)
- Davies, R. (1962). “Toward a Theory of Revolution.” *American Sociological Review*, τόμ. 27, τεύχ. 1, σελ. 5-17.
- Davis, E.M. (1979). “A Decision-Making Approach to Trade Union Democracy.” *New Zealand Journal of Industrial Relations*, Vol.4, No.2, σελ. 26-39.
- Davis, E.M. (1986). “Unions and Industrial Democracy» στο Davis E. and Lansbury R. (eds), *Democracy and Control in the Workplace*, Melbourne: Longman Chesire, σελ. 133-145
- Davis, E.M. (1987). *Democracy in Australian Unions: A Comparative Study of Six Unions*, Sydney: Allen and Unwin.
- Dean, L.R. (1954). “Social Integration, Attitudes and Union Activity.» *Industrial and Labor Relations Review*, Vol. 8, No. 1, σελ. 48-58
- Defay B.J. 2001, *The Sociology of Social Movements* (Διδακτορική διατριβή στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του University of California in San Diego στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://weber.uscd.edu/~jdefay/sm.html>).
- DeLorme, C.D., Jr., Kamerschen, D.R., and Mangel, J.H. (1994a), “Alternative Theories of the Labor Movement,” *Indian Journal of Industrial Relations*, 29, σελ. 271-290.

- DeLorme, C.D., Jr., Kamerschen, D.R., and Mangel, J.H. (1994b), “Rent Seeking and the Byproduct Theory of Labor Movements,” *Rivista Internazionale Di Scienze Economiche E Commerciali (International Review of Economics and Business)*, 41, σελ. 399-422.
- Denhardt R. (1981), *In the Shadow of Organizations*, Lawrence, The Regent Press of Kansas
- Diamond L. (1992) “Economic Development and Democracy Reconsidered”, in Marks G. and Diamond L. (eds), *Reexamining Democracy: Essays in Honour of Seymour Martin Lipset*, Thousand Oaks, CA and London: Sage,
- Dickens L., 1988, «Falling through the Net: Employment Change and Worker Protection», *Industrial Relations Journal*, Τόμ. 19, No.2
- Dickenson C. (1982), *Democracy in Trade Unions*, St. Lucia, University of Queensland Press.
- Dickson, J. (1981) “The relation of direct and indirect participation”, *Industrial Relations Journal*, Vol. 12, no. 4, σελ. 32-45.
- Dólvik, J.E. and Greenwood, J. (2001). “ETUC and European Social Partnership: a Third Turning-Point?” στο Compston H. and Greenwood J. (eds) *Social Partnership in the European Union*. NY: Palgrave, σελ. 11-40.
- Dragoumis, M. (2004). *The Greek Economy 1940-2004*. Athens: Athens News.
- Drake, P. (1996). *Labor Movements and Dictatorships: The Southern Cone in Comparative Perspective*. Baltimore, MD and London, UK: Johns Hopkins University Press.
- Drazen, A. (2000). “The Political Business Cycle After 25 Years.” University of Maryland, Hebrew University of Jerusalem, and NBER <http://www.yale.edu/leitner/pdf/drazen.pdf>.
- Dribbusch, H. (2003) *Gewerkschaftliche Mitgliedererwerb im Dienstleistungssektor*. Berlin: Sigma.
- Drounga, E. (1998) “Albanians in the Greek Informal Economy”. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol. 24, No.2, σελ. 249-268.
- Drucker, P. (1992), «The New Society of Organizations», *Harvard Business Review*, Sept.-Oct., σελ. 95-104.
- Duane M. (1993) *The Grievance Process in Labor-Management Cooperation*. Westport, CT: Quorum Books.
- Dunlop, J. (1950). *Wage Determination Under Trade Unions*, N.Y.: MacMillan.
- Dunlop T.J. (1958), *Industrial Relations Systems*, New York, Holt
- Durcan, J.W., McCarthy, W.E.J. and Redman, G.P. (1983). *Strikes in Post-War Britain: A Study of Stoppages of Work Due to Industrial Disputes, 1946-73*. London: George Allen and Unwin.
- Durkheim, E. (1983). *Pragmatism and Sociology*, Cambridge: Cambridge University Press

- Ebbinghaus, B. and Visser, J., (1998). “When Institutions Matter: Union Growth and Decline in Western Europe, 1950-95.” *Arbeitsbereich*, I/Nr. 30, Mannheimer Zentrum Für Europäische Sozialforschung, Mannheim.
- Edelstein, J.D. & Warner, M. (1975). *Comparative Union Democracy: Organization and Opposition in British and American Unions*. London: Allen and Unwin.
- Eder, Kl. (1993). *The New Politics of Class: Social Movements and Dynamics in Advanced Societies*. London: Sage.
- Edwards, R.C., Reich, M., and Gordon, D. (eds) (1975). *Labor market segregation*. Lexington, Mass: D.C. Heath.
- Ehrenreich, B and English, D. (1979). *For Her Own Good*. London: Pluto.
- Eisenstein, Z. (1979). *Capitalist Patriarchy and the Case for Socialist Feminism*. New York, NY: Monthly Review Press.
- Engels, F. (1889) “The Ruhr Miners’ Strike of 1889.” *The Labour Leader*, June (www.marxists.org)
- Engels, F., (1999/1884). *The Origin of the Family, Private Property and the State* (<http://www.marxists.org/archive/marx/works/1884-fam/index.htm>)
- Esping-Andersen, G. (ed.) (1993). *Changing Classes*. London: Sage
- Esping-Andersen, G. (1999). *Social Foundations of Postindustrial Economies*. Oxford: Oxford University Press.
- European Industrial Relations Observatory (2005). *Developments in industrial action 2000-4*. European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.
- Fairbrother, P. (1984). *Trade Union Democracy*. Labour Studies Programme, Working Paper, No. 13, September, Melbourne: The University of Melbourne.
- Falkner G. (2003) “The Interprofessional Social Dialogue at European Level: Past and Future. Industrial Relations and European Integration. Developments and Prospects at EU-level.” στο Keller B. and Platzer H.W (eds), *Industrial Relations and European Integration. Developments and Prospects at EU-level*. London: Ashgate, σελ. 11-29.
- Fantasia, R. (1988). *Cultures of Solidarity: Consciousness, Action, and Contemporary American Workers*. Berkeley: University of California Press.
- Featherstone K. (1990). “Political Parties and Democratic Consolidation in Greece” στο Pridham G. (ed.) *Securing Democracy: Political Parties and Democratic Consolidation in Greece*. London: Routledge, σελ. 179-202.
- Felberg R.L. and E.N.Glenn, 1979, «Male and Female: Job versus Gender Models in the Sociology of Work”, *Social Problems*, Vol. 26, No. 5, σελ. 524-38

- Fieleke N. (1994) “The International Monetary Fund 50 Years after Bretton Woods”, *New England Economic Review*. Fosh P., 1981, *The Active Trade Unionist*, Cambridge, Cambridge University Press
- Flachs, R. (1988). *Making History: The Radical Tradition in American Life*. New York, NY: Columbia University Press.
- Flanders, A. (1975). *Management and Unions*. London: Faber and Faber.
- Form, W.H. and Danserau, H.K. (1957) “Union Members’ Orientations and Patterns of Social Integration.” *Industrial and Labor Relations Review*, Vol. 2, No. 1, σελ. 3-12
- Fosh, P. and Heery E. (eds) (1990). *Trade Unions and their Members: Studies in Union Democracy and Organization*. London: Macmillan
- Fox, A. (1966) “Industrial Sociology and Industrial Relations”, *Royal Commission Research Paper No.3*, London: HMSO
- Fox, A. (1975). “Collective Bargaining and the Webbs”, *British Journal of Industrial Relations*, Vol. 13, No.2.
- Franzosi R. (1989) “One Hundred Years of Strike Statistics: Methodological and Theoretical Issues in Quantitative Strike Research”, *Industrial and Labor Relations Review*, Vol. 42, No. 3, σελ. 348-62
- Franzosi R. (1995) *The Puzzle of Strikes: Class and State Strategies in Postwar Italy* (Cambridge Studies in Comparative Politics), Cambridge: Cambridge University Press.
- Franzosi R. (2004) *From Words to Numbers: Narrative, Data, and Social Science*. Cambridge: Cambridge University Press
- Freeman, R.B. and Medoff J.L. (1984). *What do unions do?*, New York, NY: Basic Books.
- Freeman, R.B. & Rogers J. (1999). *What Workers Want*, Ithaca NY: Cornell University Press.
- Friedmann, G. (1964). *Ou va le travail humain?* Paris: Gallimard [Ελλ. Έκδοση: Friedman G., (α.χ.ε.) *Πού τραβά η ανθρώπινη εργασία*; Αθήνα: Κάλβος]
- Froeclhich D., Gill C. and H.Krieger, 1991, *Roads to Participation in the European Community*, European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.
- Fryer R.H., Fairclough A.J. and Manson T.B., 1978, «Facilities for Female Shop Stewards: The Employment Protection Act and Collective Agreements», *British Journal of Industrial Relations*, Vol. 14, No. 2, σελ. 160-74.
- Fung A. (2003). “Associations and Democracy: Between Theories, Hopes and Realities.” *Annual Review of Sociology*, Vol. 29, σελ. 515-539.
- Gamson W. (1990), *The Strategy of Social Protest*, Belmont, Wadsworth Publishing Company
- Gamson W., (1992), "The Social Psychology of Collective Action" στο Al. D. Morris and C. Mueller (eds), *ο.ε.π.* σελ. 53-76

- Garner R. (1996), *Contemporary Movements and Ideologies*, New York, McGraw-Hill Inc.
- Geary D. (1999) “Working-Class Identities in Europe, 1850s-1930s”, *The Australian Journal of Politics and History*, Vol. 45, Issue 1, University of Queensland Press σελ. 20-34
- Geary R. (ed.) (1989), *Labour and Socialist Movements in Europe Before the First World War*. Oxford: Berg Publishers
- Gianaris, N. (2001). *Globalization: A Financial Approach*. Westport, CT: Praeger/Greenwood.
- Giddens A., 1979, *Central Problems in Social Theory: Action, Structure and Contradiction in Social Analysis*, Berkeley CA, University of California Press
- Gilly S. (1997), *The Development of Management and Organizational Thinking*, <http://www.flash.net/%7Ejteague/Sue/orglearn.html>
- Gittlin T. (1980), *The Whole World is Watching*, Berkeley, University of California Press.
- Giugni G.M. (1998), «Introduction: Social Movements and Change: Incorporation, Transformation, and Democratization» στο Giugni M. G., McAdam D. and Tilly Ch. (Eds.), *From Contention to Democracy*, Lanham MD, Rowman & Littlefield Publishers, σελ. xi-xxvi.
- Glenane A., Hanley G. and Teicher J. (2000), «Union Democracy: Competing Theories And Members’ Opinions», *AIRAANZ – Conference Newcastle 2000*, Vol.III, Non-refereed papers, ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.mngt.waikato.ac.nz/depts/sml/airaanz/conference/newcastle2000/volumeIII.htm>
- Goldfield, M. (1987) *The Decline of Organized Labor in the United States*. Chicago: University of Chicago Press.
- Goodwin, J. and Jasper, J. (2003) “Introduction” στο Goodwin J. and Jasper J. (eds), *The Social Movements Reader: Cases and Concepts*. Malden, Mass., Oxford, UK: Blackwell Publishing, σελ. 11-14.
- Gravaris D. and Spourdalakis M. (mimeo) “Labor Unions and Welfare Reform in Greece: The Case of Pension Policy (1990-2001), in Petmetzidou et.al. *The Challenge of Social Policy Reform in the XXI Century: Towards Integrated Systems of Social Protection*, Dulles VA: Bresssey's.
- Greenwald H.P. (1979) Scientists and Technocratic Ideology. *Social Forces*. Vol. 58. No. 2. σελ. 630-651.
- Greenwood J. and Branch A. (2001) “European Employers: Social Partners?” in Compston H. and Greenwood J. (eds) *Social Partnership in the European Union*. NY: Palgrave, σελ. 52-70.
- Greider W. (1997) *One World, Ready or Not: The Manic Logic of Global Capitalism*. New York: Simon & Schuster
- Gill St. and Law D. [(1988) *The Global Political Economy*. Baltimore: Johns Hopkins University Press

- Goffman Er. (1974), *Frame Analysis*, Cambridge, Harvard University Press.
- Golomazou-Papas (1991) “The General Confederation of Workers of Greece: A Case of an Intermediary Within an Authoritarian Licensed Corporatist Practice?” in Vryonis S. Jr. (ed.) *Greece on the Road to Democracy: From the Junta to PASOK, 1974-1986*, New Rochelle, NY: Aristide D. Caratzas, σελ. 247-271
- Gorz A., 1982, *Farewell to the Working Class*, London, Pluto
- Gouldner Al. (1955) *Wildcat Strike: Study of an Unofficial Strike*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Grant W., (2000), *Pressure Groups and British Politics*, London, Macmillan Press Ltd.
- Greenfield G.M. and Maram Sh. (eds) (1987) *Latin American Labor Organizations*. New York: Greenwood Press
- Gregory J. & K. Nussbaum, 1982, «Race Against Time: Automation in the Office», *Office: Technology and People*, No.1 σελ. 197-236.
- Grusky O. and Miller A. G. (1970), *The Sociology of Organizations*, Basic Studies. New York. Free Press,
- Gurr T. R., 1980, *Handbook of Political Conflict: Theory and Research*, New York, Free Press.
- Haas A. and Stack St. (1983) “Economic Development and Strikes: A Comparative Analysis.” *The Sociological Quarterly*. No. 24, σελ. 43-48.
- Habermas J., 1981, "New Social Movements" στο *Telos*, τεύχ. 49 (φθινόπωρο), σελ. 37-39
- Hamilton R., 1978, *The Liberation of Women*, London, George Allen and Unwin,
- Harrison A. and Stewart M. (1994) “Is Strike Behavior Cyclical?” *Journal of Labor Economics* No. 12, σελ. 524-553.
- Hartmann H., 1981, «The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: Towards a More Progressive Union», στο Sargent L. (ed.), *Women in Revolution: The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism*, London, Pluto.
- Hanson C.G. & Mather G., 1988, *Striking Out Strikes: Changing Employment Relations in the British Labour Market*, Hobart Paper 110, London, The Institute of Economic Affairs.
- Harcourt M (2004) *Trade Unions and Democracy*, Manchester: Manchester University Press
- Hargreaves S. and Varoufakis Y. (1995) *Game Theory: A Critical Introduction*. N.Y.: Routledge,
- Harman Ch. (1985), *The Miners’ Strike and the Struggle for Socialism*, London, Socialist Workers Party.
- Haug W.F. (1987) *Critique of Commodity Aesthetics*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

- Hayek F.A. (1959) “Unions, Inflation and Profits” in Bradley Ph. *The Public Stake in Union Power*. Charlottesville, VA: University of Virginia Press.
- Hayek Fr. (1970), “Can We Still Avoid Inflation”, στο Ebeling M.R. (επιμ.) (2001), *The Austrian Theory of the Trade Cycle* (σειρά διαλέξεων για το Foundation for Economic Education, Tarrytown, New York, <http://www.mises.org/tradcyd/avoidinf/asp>).
- Hayek F.A., 1985, «Trade Unions and Britain’s Economic Decline» στο W.E.J. McCarthy, *Trade Unions*, Harmondsworth, Penguin, σελ. 359-60
- Hayek Fr. (1991) *Economic Freedom*, Oxford, Basic Blackwell.
- Heery E. and Kelly J., 1988, «Do Female Representatives Make the Difference? Women Full Time Officials and Trade Union Work», *Work and Employment and Society*, Vol.2, no.4.
- Herod A. (1997) *From a Geography of Labor to a Labor Geography: Labor’s Spatial Fix and the Geography of Capitalism*. *Antipode*, No.29 (1), σελ. 1-31.
- Hershey M. (1993), «Citizens' Groups and Political Parties in the U.S.» στο *Annals of the Academy of Political and Social Science*, τεύχ. 528, σελ.142-156,
- Hibbs D. (1976) “Industrial Conflict in Advanced Industrial Societies.” *American Political Science Review*. No. 70, σελ. 1033-1058.
- Hicks J. (1932) *Theory of Wages*. London: Oxford University Press.
- Hicks J. (1976) “‘Revolutions’ in Economics”, Latsis S. (ed.), *Method and Appraisal in Economics*, Cambridge: Cambridge University Press
- Hill C. (1980) “‘A Bourgeois Revolution?’ in Pocock G. (ed.) *Three British Revolutions: 1641, 1688, 1776*. Princeton: Princeton University Press, σελ. 109-139.
- Hobsbawm, E. J. (1985) “The ‘New Unionism’ Reconsidered”, in Mommsen W. J. and Husung H-G (eds), *The Development of Trade Unionism in Great Britain and Germany, 1880-1914*, London: George Allen and Unwin, σελ. 13-31.
- Hourihan F. (1998) “The European Union and Industrial Relations” στο Murphy T.V. and Roche W.K. (eds.), *Irish Industrial Relations in Practice*. Dublin: Oak Tree Press and Graduate School of Business, UCD, σελ. 390-424
- Howard W.A. (1974), «Democracy in Trade Unions», στο J.E. Isaac & G.W. Ford (eds.), *Australian Labour Relations*, Melbourne, Sun Books, σελ. 264-279.
- Huntington S.P. (1991) *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman, OK: University of Oklahoma Press.
- Hutchison T. W. (1978) *On Revolutions and Progress in Economic Knowledge*. Cambridge: Cambridge University Press
- Hyman R., 1971, *Marxism and the Sociology of Trade Unionism*, London, Pluto Press,

- Hyman R. (1975), *Industrial Relations: A Marxist Introduction*, London, Macmillan
- Hyman R. (1983) ‘White-Collar Workers and Theories of Class’, in Hyman R. and Price R. (eds), *The New Working Class? White-Collar Workers and Their Organizations: A Reader*. London: Macmillan σελ. 3–41
- Hyman R., 1986, «Reflections on the Mining Strike», *Socialist Register 1985-6*, London, Merlin Press, σελ. 339-40.
- Hyman R, (1989) *The Political Economy of Industrial Relations* London, Macmillan.
- Hyman R., 1989, *Strikes*, London, Macmillan,
- Hyman R., (2002) “Where does solidarity end?” *Transit-Europaeische Revue*, No. 24
- Inglehart R., 1971, "Post-materialism in an Environment of Insecurity" στην *American Political Science Review*, τεύχ. 75, σελ. 880-900.
- International Survey Research, “*Those two impostors*”: *Crisis and Hubris in the Organizational Change of the ‘90s*, Chicago (<http://www.isrsurveys.com>).
- Jasper J. (1997) *The Art of Moral Protest: Culture, Biography, and Creativity in Social Movements*. Chicago: Chicago University Press.
- Jedel M. (1998) “The Role of Today's Labor Movement”. *The State of Business*. Vo. 12. No.1 <http://www.cba.gsu.edu/magazine/jedel.html>
- Jeffreys S., 1986, *Management and Managed: Fifty Years of Crisis at Chrysler*, Cambridge, Cambridge University Press
- Jessop B., (1978), «The Transformation of the State in Post-War Britain» in Richard Scase, ed., *The State in Western Europe*, London, Croom Helm, σελ. 23-93.
- Johnson Ch. (1964), *Revolution and the Social System*, Stanford CA, Stanford University Press.
- Jouganatos G. (1992) *The Development of the Greek Economy, 1950-1991: An Historical, Empirical, and Econometric Analysis*. Westport, CT: Greenwood Press,
- Kamerschen D., DeLorme, Jr., Mangel J., and John E. Morgan, Jr. (2000) *The Union Life Cycle Within The Byproduct Theory Of The Labor Movement* (<http://www.westga.edu/~bquest/2000/lcycle.html>)
- Kanellopoulos K., Tsatiris G. and T. Mitrakos, (1999) *Structural Change and Banking Employment*. Athens: Hellenic Bank Association.
- Katz A. *The 1981 Irish Hunger Strike Struggle For Legitimacy or Pathology Of Terrorism?* Paper presented in the framework of M.A. studies at the Department of Political Science, University Of Haifa http://www.ict.org.il/articles/1981_ira_hungerstrike.htm#introduction.
- Katzenstein P. J. (1985), *Small States in World Markets: Industrial Policy in Europe*, Ithaca, NY: Cornell University Press.

- Katznelson I. and Zolberg A. (eds.) (1986) *Working Class Formation: Nineteenth Century Patterns in Western Europe and the United States*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Kaye H. (1983) “History and Social Theory: Notes on the Contribution of British Marxist Historiography to Our Understanding of Class.” *Canadian Review of Sociology and Anthropology*, Volume 20, Issue 2 σελ. 167-192.
- Kelly J, 1987, *Labour and the Unions*, London, Verso.
- Kelly J. (1988), *Trade Unions and Socialist Politics*, London, Verso.
- Kelly J., 1989, «British Trade Unionism 1979-89: Change, Continuity and Contradictions», ανακοίνωση στο συνέδριο της επιθεώρησης *Work, Employment and Society: A Decade of Change*, University of Durham, 14-15 Σεπτεμβρίου.
- Kelly J. (1998) *Rethinking Industrial Relations: Mobilization, Collectivism and Long Waves*. London: Routledge.
- Keman H. (2003) “Explaining miracles: Third Ways and work and welfare”. *West European Politics*, Vol. 26, No.1 January, σελ. 125-152.
- Kennan, J. and Wilson, R. B. (1993) “Bargaining with Private Information”, *Journal of Economic Literature*, Vol. 31, No. 1, σελ. 45-104.
- Kern H. & M. Schumann, 1970, *Industriearbeit und Arbeiterbewusstsein (Βιομηχανική εργασία και εργατική συνείδηση)*, Frankfurt am Main, Europäische Verlagsanstalt,
- Kerr C. and Siegel A. (1954) “The Interindustry Propensity to Strike – An International Comparison” in Dubin R., Kornhauser A. and Ross A. (eds.) *Industrial Conflict*. NY: McGraw-Hill. σελ. 189-212.
- Kessler-Harris Alice, 1975, “Where Are the Organized Women Workers?”, περιοδικό *Feminist Studies*, III, No. 1/2.
- Kessler-Harris Alice, 1977, “Organizing the Unorganizable: Three Jewish Women and their Union” στο Milton C. and B.Laurie (eds.), *Class, Sex and the Woman Worker*, Connecticut, Greenwood Press
- Kimeldorf H. (1985) “Working Class Culture, Occupational Recruitment, and Union Politics.” *Social Forces*, No. 64 (December), The University of North Carolina Press, σελ. 359-376
- King, D. & Walker, J. (1991). “The Origins and Maintenance of Interest Groups” (Chapter 5) in Jack Walker J., *Mobilizing Interest Groups in America*, Ann Arbor, University of Michigan Press.
- Kitschelt H. (1986), «Political Opportunities and Political Protests» στο *British Journal of Political Science*, No. 16, σελ. 57-85
- Kitschelt H. (1993), «Social Movements, Political Parties, and Democratic Theory» στο *Annals of the Academy of Political and Social Science*, τεύχ. 528, σελ. 13-29.
- Klandermans, B. (1992). “The Social Construction of Protest and Multiorganizational Fields” στο Morris, Al. and McClurg Mueller, C.,

- Frontiers in Social Movement Theory*, New Haven, Yale University Press, σελ. 77-103.
- Kling, J. (1995), «Narratives of Possibility: Social Movements, Collective Action, and the Dilemmas of Practice», *New Social Movement Network (NSMW)*, St. Lawrence University in the United States.
  - Kling R. and M. Zmuidzinis, 1994, «Technology, Ideology and Social Transformation: The Case of Computerization and Work Organization», *Revue Internationale de Sociologie*, No. 2-3, σελ. 28-56 (<http://www.slis.indiana.edu/CSI>).
  - Knoke D., Pappi F.U. (1991) “Organizational Action Sets in the U.S. and German Labor Policy Domains”, *American Sociological Review* Vol. 56, σελ. 509-523.
  - Kochan T.A., Katz H.C. and McKersie R.B. (1986) *The Transformation of American Industrial Relations*. New York: Basic Books
  - Kofas J.(1989) *Intervention and Underdevelopment: Greece during the Cold War*, University Park, PA: Pennsylvania State University Press, σελ. 138-168.
  - Korpi W. and Shalev M. (1979) “Strikes, Industrial Relations, and Class Conflict in Industrial Societies.” *British Journal of Sociology*. No. 30, σελ. 164-187.
  - Krouse, R. W. (1982). “Two concepts of democratic representation: James and John Stuart Mill.” *Journal of Politics*, 44 (2), σελ.509-537.
  - Kritsantonis N. (1998), Greece: The Maturing of the System”in Ferner A. and R. Hyman (eds) *Changing Industrial Relations in Europe*, Oxford UK, Blackwell Publications, σελ. 504-528.
  - Kuhn S. (1989) “The Limits to Industrialization: Computer Software Development in a Large Commercial Bank” in Wood S. (ed.) *The Transformation of Work? Skill Flexibility and the Labour Process*. London: Unwin, σελ. 266-78
  - Kuhn Th. (1962), *The Structure of Scientific Revolution*, Chicago, Chicago University Press.
  - Labour Research Department, 1993, *Women, the Law and the Workplace*, London. LRD Editions.
  - Lapidis K. (1987) *Marx and Engels on Trade Unions*. N.Y.: Praeger Publications
  - Laidler H. (1944) *Social-Economic Movements: A Comparative History of Socialism, Communism, Trade unionism, Cooperation, Utopianism; and Other Systems of Reform and Reconstruction*. NY: Thomas Y. Crowell Company.
  - Landman T. (1999) “Economic Development and Democracy: The View from Latin America, *Political Studies*, Vol.14, No.1, σελ. 100-109.
  - Landman T. (2003) *Issues and Methods in Comparative Politics: An Introduction*, London and New York: Routledge

- Lane T. (1974), *The Union Makes Us Strong*, London, Arrow
- Lauck Jett, W. (1926) *Political and Industrial Democracy, 1776-1926*. NY: Funk & Wagnalls Company
- Lavdas, K. (2005) “Interest Groups in Disjointed Corporatism: Social Dialogue in Greece and European ‘Competitive Corporatism’” στο *West European Politics*, Vol. 28, No. 2, London: Routledge σελ. 297-316.
- Lawrence, El. (1994). *Gender and Trade Unions*. Portsmouth UK: Taylor & Francis.
- Le Bon, G. (1895/1960) *The Crowd : A Study of the Popular Mind*. New York: Viking Press.
- Lecher W. (1994) *Trade Unions in the European Union: A Handbook*. London: Lawrence and Wishart .
- Legge K. (1995) *Human Resources Management: Rhetorics and Realities*. Basingstoke: Macmillan
- Lehmbruch G. (1982), “Introduction: neo-corporatism in comparative perspective”, in Lehmbruch G. and Schmitter Ph. (eds.), *Patterns of Corporatist Policy Making* , Beverly Hills CA and London, UK: Sage.
- Lenin V.I. (1910) “Strike Statistics in Russia”, *Mysl*, Nos. 1 and 2. Signed: V. Ilyin. December 1910 and January 1911 (*Lenin Collected Works*, Progress Publishers, [1974], Moscow, Vol. 16, σελ. 393-422. www.marxists.org).
- Lipset S.M., Trow M.A. & Coleman J.S. (1956), *Union Democracy: The Internal Politics of the International Typographical Union*, Glencoe, Free Press.
- Lipset S. (1959) “Some Social Requisites for Democracy: Economic Development and Political Legitimacy”, *The American Political Science Review*, No.53 σελ. 69-105
- Lipset S.M. (1960), «The Political Process in Trade Unions: A Theoretical Statement», στο W. Galenson and Lipset S. (eds), *Labor and Trade Unionism: An Interdisciplinary Reader*, NY and London: John Wiley and Sons Ltd, σελ. 216-242.
- Littler, C.R. (1982). *The Development of Labour Process in Capitalist Societies*, London, Heinemann Educational Books
- Lofland, J., (1996). *Social Movement Organizations: Guide to Research on Insurgent Realities*, N.Y., Walter de Gruyter Inc.
- Lolos E.G.S. (1998). “Success and Failure of Economic Policies: The Experience of Greece and Portugal”, *Comparative Economic Studies*. Vol. 40, No.1 . 72-90.
- Lolos, L. (1966). *The Banking System : History-Evolution-Structure*. Athens
- Loverige, B. & Mok A., 1981, «Theories of labour market segmentation», στο C.E.E., *The European labour market: Recent studies on employment in the European Community*. Dossiers Collection, Social Policy Series No.42, Brussels

- Luxemburg R. (1925) *The Mass Strike, the Political Party and the Trade Unions*. Detroit, MI: Marxist Educational Society of Detroit (www.marxists.org)
- Lyrantzis C. (1984) “Political Parties in Post-Junta Greece: A Case of Bureaucratic Clientelism?», *West European Politics*, Vol. 7 No. 2, σελ. 99-118
- Lyrantzis Chr. (1984) “Political Parties in Post-Junta Greece: A Case of ‘Bureaucratic Clientelism’” in Pridham G. (ed.) *The New Mediterranean Democracies*. London: Frank Cass.
- McAdam J. (1982) *Political Process and the Development of Black Insurgency, 1930-1970*. Chicago: Chicago University Press.
- McAdam D. and Rucht D. (1993) ‘The Cross-National Diffusion of Movement Ideas’, *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, No. 528, σελ.56-74.
- McCarthy, J. and Zald, M. (2003) “Social Movement Organizations” στο Goodwin J. and Jasper J. (eds), *The Social Movements Reader: Cases and Concepts*. Malden, Mass., Oxford, UK: Blackwell Publishing, σελ. 169-186.
- McCarthy J. and M. Wolfson, 1992, «Consensus Movements, Conflict Movements and the Co-optation of Civic and State Infrastructures» στο Morris D. Al. and McClurg Mueller C. (Eds.), *Frontiers in Social Movement Theory*, New Haven CT and London, Yale University Press, σελ. 273-98.
- McKenzie R. and Dwight L. (1991) *Quicksilver Capital: How the Rapid Movement of Wealth Has Changed the World*. New York: Free Press,
- Macfarlane A., 1978, *The Origins of English Individualism*, Oxford, Basic Blackwell.
- MacGregor I. & Tyler R., 1986, *The Enemies Within: the Story of the Miners’ Strike 1984-5*, Glaskow, Fontana / Collins
- MacInnes J. (1990), «The Future of This Great Movement of Ours» στο Fosh P. and Heery E., *ο.ε.π.*, σελ.206-232.
- Mackintosh M., 1977, «Reproduction and Property: A Critique of Meillasoux», *Capital and Class*, No. 2,
- McLaughlin R. J. (1976) “Socrates on Political Disobedience,” *Phronesis* No. 21, σελ. 185-197
- Mamay S. (1991), «Theories of Social Movements and their Current Development in Soviet Society» στο Gades J. and Swaller C., *Transitional Agendas: Working Papers from the Summer School for Soviet Sociologists*, Center for Social Anthropology and Computing, University of Kent
- Maravall J.M. (1997) *Regimes, Politics, and Markets: Democratization and Economic Change in Southern and Eastern Europe*. Oxford, UK: Oxford University Press.
- Marshall, G. (1998). *A Dictionary of Sociology*. Oxford: Oxford University Press.

- Maruyama, K. (1993) “Is the Japanese Production System Post-Fordism?”. *Keizai Hyoron*. February. Βλ.επίσης Blount Yv., Castleman T. Swatman (2002) “eCommerce and Human Resource Management: Theoretical Approaches and Issues for the Banking Industry”. Deakin University, School of Information Systems, Working Paper 2002/36.
- Marsh A. and Ryan V. (1980) *Historical Directory of Trade Unions*, vol.1, Aldershot: Gower.
- Marx. K. and Engels F. (1975) *Articles on Britain*. Moscow: Progress Publishers
- Mavrogordatos G. (1997), “From Traditional Clientelism to Machine Politics: The Impact of PASOK Populism in Greece”, *South European Society & Politics*, Issue 2.3, σελ. 1-26
- Mayer, Z. and McCarthy, J. (eds.) (1979). *The Dynamics of Social Movements: Resource Mobilization, Social Control and Tactics*. Cambridge, MA: Winthrop.
- Mayer, M. and Roth, R. (1995). “New Social Movements and the Transformation into a Post-Fordist Society” στο Darnovsky, M. Epstein, B., Flacks, R. (eds.), *Cultural Politics and Social Movements*, Philadelphia, Temple University Press, σελ. 299-319.
- Means, G. and Schneider, D. (2000). *Metacapitalism The e-Business Revolution and the Design of 21st-Century Companies and Markets.*, N.Y.: John Wiley and Sons.
- Melucci, Alb. (1988). “Getting Involved: Identity and Mobilization in Social Movements” στο Klandermans B, Kriesi, H. and Tarrow, S. (eds.), *From Structure to Action: Comparing Social Movements Across Cultures*, International Social Movement Research I, Greenwich, CT: JAI, σελ. 329-348
- Melucci, Alb. (1989). *Nomads of the present: social movements and individual needs in contemporary society*, London, Hutchinson.
- Melucci, Alb. (1995). “The Process of Collective Identity” στο Johnston H. and Klandermans B. *Social Movements and Culture*, Minneapolis: University of Minnesota Press, σελ..41-64.
- Melucci, Alb. (1996). *Challenging Codes. Collective Action in the Information Age*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Merton, K.R. (1973). *The Sociology of Science: Theoretical & Empirical Investigations*. Chicago: University of Chicago Press.
- Michels, R. (1966) *Political Parties*. New York: Free Press Paperback.
- Milkman, R. (1985). *Women, Work and Protest*. Boston Mass. & London, UK: Routledge and Kegan Paul
- Millet, K. (1971). *Sexual Politics*. London: Sphere
- Mills, W. C. (1956). *White Collar: The American Middle Classes*. New York: Oxford University Press
- Mintzberg, H. and Waters, J. (1985). “Of Strategies, Deliberate and Emergent.” *Strategic Management Journal*, No. 6, σελ. 257-272.

- Mintzberg, H., Lampel, J., Ghoshal, S., and Quinn, J. (1988). *The Strategy Process: Concepts, Contexts and Cases*. New York: Prentice Hall
- Morris, Al. (1984). *Origins of the Civil Rights Movement: Black Communities Organizing for Change*. NY: Free Press
- Mosca, G. (1939). *The Ruling Class*. NY: McGraw Hill.
- Mourmouras, I. and Arghyrou, M. (2000). *Monetary Policy at the European Periphery*. Berlin-Heidelberg-New York: Springer-Verlag
- Mowshowitz, A. (1986) “The Social Dimension of Office Automation” στο Mowshowitz, A. (ed.). *Advance in Computers*. NY: Academic Press
- Munck, R. (2004). *Labour and Globalization*. Liverpool, UK: Liverpool University Press.
- Mutch, A. (1997). “Critical realism and information systems: an exploration.” *Paper for the 7th Annual BIT Conference*, Manchester November. (<http://www.nbs.ntu.ac.uk/staff/mutchaf/bit97.htm>)
- Neff W., (1977) *Work and Human Behavior*, Chicago, Ill.: Aldine Publishing Company.
- Nichols Th. (1986) “Introduction” in Armstrong P., Carter B., Smith Chr. and Nichols Th. (eds), *White Collar Workers, Trade Unions and Class*. London: Croom Helm Ltd. σελ. 1–14
- Nolan M. (2003) *Social Democracy and Society: Working-class Radicalism in Dusseldorf, 1890-1920*, Cambridge: Cambridge University Press
- Nolan P. and Walsh J. (1995) “The Structure of the Economy and Labour Market” στο Edwards P. (ed.) *Industrial Relations: Theory and Practice in Britain*. Oxford: Blackwell, και Farnham D. and Pimlott J. (1995) *Understanding Industrial Relations*. London: Cassell.
- Nordhaus W. (1975) “The Political Business Cycle”, *Review of Economic Studies*, No. 42, σελ. 169-190.
- O’Brien J. (1999), «The ‘Strategic Legitimacy’ of Union Democracy in a Fragmented Bargaining Environment: The NTEU and Enterprise Bargaining in Universities», *Current Research in Industrial Relations*, Volume 1, Adelaide, University of South Wales Press. (<http://www.mngt.waikato.ac.nz/depts/sml/airaanz/conferce/adelaide1999/fullrefabstracts.htm#o'brien>).
- Offe, Cl. (1985). “New Social Movements: Challenging the Boundaries of Institutional Politics.” *Social Research*, Τόμ. 54, τεύχ. 4 σελ.817-867.
- Olson M. (1965), *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press (ελλ. έκδοση: Mancur O, 1991, *Η λογική της συλλογικής δράσης: Δημόσια αγαθά και η θεωρία των ομάδων*, Αθήνα: Εκδ. Παπαζήση
- Orren K., 1991, *Belated Feudalism: Labor, the Law, and Liberal Development in the United States*, New York, Cambridge University Press.

- Panitch L., (1977), "The Development of Corporatism in Liberal Societies," *Comparative Political Studies*, 10 (April), σσ 61-90.
- Panitch L., 1986, *Working Class Politics in Crisis*, London, Verso
- Panitch L. (1980), "Recent Theorizations of Corporatism: Reflections on a Growth Industry," *British Journal of Sociology*, 31 (June 1980), σελ. 159-187.
- Papadopoulos Y. (1997) "Transformations of Party Clientelism in Southern Europe in a Phase of Democratic Consolidation" *Swiss Political Science Review* Vo. 3 No. 2 σελ. 1-9
- Papakostas Ap. (2001) "Why is there no clientelism in Scandinavia? A comparison of the Swedish and Greek sequences of development" in Piattoni S. (ed.) *Clientelism, Interests, and Democratic Representation: The European Experience in Historical and Comparative Perspective*. Cambridge and NY: Cambridge University Press, σελ. 31-54.
- Pappas T. (1999) *Making Party Democracy in Greece*. Basingstoke: Palgrave MacMillan
- Park E.R. & Burgess W.E. (1924), *Introduction to the Science of Sociology*, Chicago, University of Chicago Press
- Pateman C. (1970) *Participation and Democratic Theory*. Cambridge MA: Cambridge University Press.
- Pekkarinen J., Pohjola M., and B. Rowthorn (1992) "Social Corporatism and Economic Performance: Introduction and Conclusions" in Pekkarinen J., Pohjola M., and B. Rowthorn (eds.) *Social Corporatism: A Superior Economic System?* Oxford: Oxford University Press, σελ. 1-23.
- Pen, J. (1952) "A general theory of bargaining." *American Economic Review*. No. 17, σελ. 24-42.
- *Personnel Management*, (1987), «Realising the dividends from positive action», October, σελ. 62-67.
- Petracca M. (1992) *The Politics of interests: interest groups transformed*, Boulder, CO and Oxford UK: Westview Press
- Petro S. (1957) *The Labor Policy of the Free Society*. New York: Ronald Press Company.
- Pietrykowski Br. (1999) "Beyond the Fordist/post-Fordist Dichotomy: Working through 'The Second Industrial Divide.'" *Review of Social Economy*. Vol. 57. No 2. London: Routledge σελ. 177-198.
- Piore, M. J. and Sabel, C. F. (1984) *The Second Industrial Divide: Possibilities for Prosperity*, New York: Basic Books.
- Polis Ad., "U.S. Intervention in Greek Trade Unions, 1947-1950" in Iatrides J. (ed.), *Greece in the 1940s*, Lebanon, NH: University Press of New England, σελ.263-264.
- Poole M. (1986) "Participation through Representation: A Review of Constraints and Conflicting Pressures", in Stern R. N. and McCarthy S., (eds.) *International Yearbook of Organisational Democracy*. Chichester: Wiley.

- Pollert A., 1981, *Girls, Wives, Factory Lives*, London, Macmillan
- Pollert A., 1996, «Gender and Class Revisited», *Sociology*, .30,Τομ.30 No.4, σελ. 639-59.
- Poppel H., 1982, «Who Needs the Office of the Future», *Harvard Business Review*, Vol. 60, No.6, σελ. 146-155.
- Popper K. (1959), *The Logic of Scientific Discovery*, London, Hutchinson.
- Porter L.W., Lawler E.E. and Hackman R. (1975), *Behavior in Organizations*, New York, McGraw-Hill Books,
- Presthus R. (1962), *The Organizational Society: An Analysis and A Theory*, New York: Knopf
- Presthus P., (1964), *Men at the Top: A Study in Community Power*, N.Y., Oxford University Press.
- Pribicevic B., (1959) *The Shop Stewards' Movement & Workers' Control 1910-1922* Oxford: Blackwell
- Pross O., (1993), *Canadian Pressure Groups: Talking Chameleons*, in Richardson J. (ed), “Introduction: Pressure Groups and Government”, Richardson J. (ed), *Pressure Groups*, Oxford, Oxford University Press
- Purcell K., 1988, «Gender and the Experience of Employment» στο D. Gallie (επιμ.), *Employment in Britain*, Oxford, Basil Blackwell.
- Putnam R. (2000) *Bowling Alone: The Collapse and Survival of American Community*. New York: Simn & Schuster
- Reder M. (1960) “The Theory of Trade Union Policy” in W. Galenson and Lipset S. (eds), *Labor and Trade Unionism: An Interdisciplinary Reader*, NY and London: John Wiley and Sons Ltd.
- Reder M. and Neumann G. R.. (1980) “Conflict and Contract: The Case of Strikes.” *Journal of Political Economy*, Vol. 88, No. 5, σελ. 867-886
- Rees Al. (1952) “Industrial Conflict and Business Fluctuations.” *Journal of Political Economy*, Vol. 60. No. 5, σελ. 37-82.
- Reyerson K., 1986, «Women in Business in Medieval Montpellier» στο Hanawalt B. (ed), *Women in Work in Preindustrial Europe*, Bloomington, Indiana University Press.
- Richardson R. (1993), *Hayek on trade unions: Social philosopher or propagandist*, Department of Industrial Relations – Centre for Economic Performance, Discussion Paper No. 178, September (εισήγηση στο Hayek Memorial Conference, London, April, 1993).
- Richardson J., (1993), “Introduction: Pressure Groups and Government”, Richardson J. (ed), *Pressure Groups*, Oxford, Oxford University Press, σσ 1-18.
- Richardson J, & Jordan A. (1979), *Governing Under Pressure: The Policy Process in a Post-Parliamentary Democracy*, Oxford, Martin Robertson & Co.
- Rigby M., Smith R., Lawlor T. (1999) *European Trade Unions: Change and Response*. London: Routledge

- Rhodes R. and Marsh D.(eds), (1992), *Policy Networks in British Government*, Oxford, Clarendon Press.
- Robert N. (2004) ‘‘Public Deliberation in an Age of Direct Citizen Participation’’ *The American Review of Public Administration*, Vol. 34, No. 4, σελ. 315-353
- Roberts B., 1987, *Mr. Hammond’s Cherry Tree: The Morphology of Union Survival*, 18th Wincott Memorial Lecture, Occasional Paper 76, London, The Institute of Economic Affairs,
- Rochon R. T. and Mazmanian D. A., 1993, ‘‘Social Movements and the Policy Process’’ στο *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, τεύχ. 528, σελ. 75-87.
- Roobeek A., 1987, «The crisis in Fordism and the rise of the new technological paradigm», *Futures*, Vol.19, No.2.
- Roos L.-Starke F. (1984), «Organizational roles» στο Nystrom P.-Starbuck W., *Handbook of Organizational Design*, New York, Oxford University Press, VI, κεφ. 14.
- Rose E. (2001) *Employment Relations*. Harlow, NY: Pearson Education.
- Ross A. (1948) *Trade Union Wage Policy*, Berkeley, CA: University of California Press.
- Ross A. and Hartman P. (1960) *Changing Patterns of Industrial Conflict Classic Work*. New York: Wiley.
- Ross R. and Trachte K. [(1990) *Global Capitalism: The New Leviathan*. Albany: State University of New York Press
- Rueschemeyer D., Stephens E., and Stephens J. (1992) *Capitalist Development and Democracy*, Cambridge, Mass.: Polity Press.
- Runciman W.G., (1972) *Relative Deprivation and Social Justice* Harmondsworth: Penguin
- Rush H. and R. Williams, 1984, «Consultation and Change: introducing new technology into the electronics industry» στο M.Warner (ed.), *Micro-electronics, Manpower and Society*, Gower, Aldershot.
- Rustin M., 1989, «The politics of post-Fordism: or, the trouble with ‘‘new times’’», *New Left Review*, No.175.Salisbury R., (1984), ‘‘Interest Representation: The Dominance of Institutions’’, *American Political Science Review*, No.78, σσ 64-76.
- Salamon M. (2000) *Industrial Relations: Theory and Practice*. Essex, UK: Prentice Hall-Financial Times,
- Schienstock G., 1999, «Information Society, Work and the Generation of New Forms of Social Exclusion (SOWING) – the Theoretical Approach», *TA-Datenbank-Nachrichten*, Nr.1, 8, Ιανουάριος – Μάρτιος, σελ. 3-49.
- Schmiede R., 1979, «Technological Change and Industrial Democracy», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, No. 35, σελ. 12-32.
- Schmitter P., (1979), ‘‘Models of Interest Intermediation and Models Societal Change ’’ in Schmitter Ph. and Lehmbuch G. (eds), *Trends Toward Corporatist Intermediation*, London, Sage σελ. 7-52.

- Schmitter, Ph. (1988) *The Consolidation of Political Democracy in Southern Europe*, Firenze: EUI, αδημοσίευτη μελέτη
- Schmitter, Ph. (1989). “Corporatism is Dead! Long Live Corporatism!”, *Government and Opposition*, 24/1, σελ. 12.
- Schmitter P., (1989), “The Consolidation of Democracy and Representation of Social Groups”, *American Behavioral Scientist*, Vol.35, No. 4-5, March-June, σελ. 422-449.
- Schmitter Ph. 1994, «Still the Century of Corporatism?» *Review of Politics*, No. 36, σελ. 85-131.
- Schmitter C. Ph. & J.U. Grote, 1997, *The Corporatist Sisyphus: Past, Present and Future*, Badia Fiesolana, San Domenico (FI), Italy, EUI Working Paper SPS No. 97/4, σσ 1-22.
- Schumaker P. D., 1975, “Policy Responsiveness to Protest-Group Demands” στο *Journal of Politics*, τεύχ. 37, σελ. 488-521,
- Schumpeter J.A. (1992) *Capitalism, Socialism and Democracy*. London: Routledge
- Scott. J and Tilly L., 1976, «Women’s Work and the Family», *Comparative Studies in Society and History*, No.17, σελ. 44-5.
- Screpanti E. (1987) “Long Cycles in Strike Activity: An Empirical Investigation”. *British Journal of Industrial Relations*. Vol. 25 No.1, σελ. 99-124.
- Scully M. and Segal A. (1999), «Passion with an Umbrella: Grassroots Activism in the Workplace» ανακοίνωση στο *Symposium on Changing Employment Relation and New Institutions of Representation*, Boston, Sloan School of Management MIT
(http://www.dol.gov/dol/asp/public/futurework/conference/grassroots/grassroots_toc.htm).
- Sende P.M. (1990) *The Fifth Discipline*. NY: Doubleday.
- Shalev M. (1978) “Lies, Damned Lies, and Strike Statistics: The Measurement of Trends in Industrial Conflict ” in Crouch C. and Pizzorno A. (eds.), *The Resurgence of Class Conflict in Western Europe Since 1968*, Vol. 1 National Studies, London: Macmillan, σελ. 1-19
- Shalev M. (1980) “Trade Unionism and Economic Analysis: The Case of Industrial Conflict.” *Journal of Labor Research*, Vol. 1, No. 1, σελ. 133-74.
- Shi M. and Svensson J. (2002) “Political Budget Cycles In Developed and Developing Countries”, October,
<http://www.iies.su.se/~svenssoj/pbc1.pdf>
- Shorter E., (1976), «Women’s Work: What Difference did Capitalism Make?», *Theory and Society*, 3:4, σελ. 513-29.
- Skopcol Th., 1979, *States and Social Revolution: A Comparative Analysis of France, Russia and China*, London and New York, Cambridge University Press

- Skocpol Th. (1988), *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia, and China*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press.
- Skocpol Th. and Goodwin J. (1989), «Explaining Revolutions in the Contemporary Third World», *Politics and Society*, 17, No.4, σελ. 489-507.
- Shelby, T. (2002) “Parasites, Pimps, and Capitalists: A Naturalistic Conception of Exploitation.” *Social Theory and Practice*. Vol. 28. No. 3, Florida State University, σελ. 381-405.
- Shorter, E. and Tilly, C. 1974. *Strikes in France, 1830-1968*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Shostak A.B. (1999), *CyberUnion: Empowering Labor through Computer Technology*, Armonk N.Y.-London, M.E.Sharp.
- Simpson D., (1999), *Pressure Groups*, London, Hodderand Stoughton.
- Slomp H. (1996) *Between Bargaining and Politics: An Introduction to European Labor Relations*. Westport, CT: Praeger Publishers
- Slomp H. (2000) *European Politics into the Twenty-First Century*. Westport, CT: Praeger.
- Smelser N. (1963) *Theory of Collective Behavior*, New York, Press of Glencoe.
- Snell K., 1985, *Annals of the Labouring Poor*, Cambridge, University Press.
- Snow D., Rochford E.B.J, Worden S., and Benford R. (1986), «Frame Alignment Processes, Micromobilization and Movement Participation», *American Sociologist Review*, No.51, σελ. 464-481.
- Snyder D. (1975) “Institutional Setting and Industrial Conflict: Comparative Analyses of France, Italy and the United States.” *American Sociological Review* , Vol. 40, No. 3, σελ. 259-278.
- Sotiropoulos D. (1995) “The remains of authoritarianism: Bureaucracy and civil society in pos-authoritarian Greece”. Ανακοίνωση στο σεμινάριο 1995/1996 του Center for Advanced Study on the Social Sciences του Juan March Institute in Madrid, 21.10.94, http://www.mmo.gr/pdf/library/Greece/Greek%20bureaucracy1995_96.pdf
- Spinrad W., 1960, «Correlates of Trade Union Participation: A Summary of the Literature», *American Sociological Review*, Vol. 25 σελ. 237-44
- Spourdalakis M. (1996) “Securing democracy in post-authoritarian Greece: The role of political parties.” Lewis P. and Pridham G. (eds) *Stabilising Fragile Democracies: Comparing New Party Systems in Southern and Eastern Europe*. London: Routledge, σελ. 167-186.
- Stavrianos L. (1952) *Greece: American Dilemma and Opportunity*. Chicago, Ill: H. Regnery Co. σελ. 146-182.

- Stewart T. and Abellard D. (1992) “Labor laws and social policies in the European Community after 1992.” *Law and Policy in International Business*. Volume: 23. Issue: 2-3, σελ. 507-591.
- Streeck W. and Schmitter P., (1991), “From National Corporatism to Transnational Pluralism: Organized Interests in the Single European Market”, *Politics and Society*, 19/2, σελ. 146.
- Summers. C., (1988), «Trade Union Democracy and Industrial Relations», *Bulletin of Comparative Labour Relations*, No.17, σελ. 146-148.
- Swindler Ann, 1986, "Culture in Action: Symbols and Strategies" στο *American Sociological Review*, τεύχ. 51, σελ. 273-86.
- Tannenbaum A.S. and Kahn R.L., 1958, *Participation in Union Locals*, Evanston, Illinois, Row, Peterson and Co.
- Tarrow S., 1989, *Democracy and Disorder: Protests and Politics in Italy 1965-1975*, New York, Oxford University Press
- Tarrow S., 1991, *Struggles, Politics and Reform: Collective Action, Social Movements and Cycles of Protest*, Ithaca NY, Cornell University Press.
- Tarrow S. (1999), *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Taylor F. (1911/1947) *The Principles of Scientific Management*, N.Y.: Harper and Row.
(<http://melbecon.unimelb.edu.au/het/taylor/sciman.htm>)
- Taylor M. (ed.) (1988) *Rationality and Revolution*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Taylor, V. and Whittier, N. (1992). “Collective Identities in Social Movement Communities.” στο Morris, Al. and McClurg Mueller, C., *Frontiers in Social Movement Theory*, New Haven, Yale University Press, σελ. 104-125.
- Thompson, E. P. (1963). *The Making of the English Working Class*. London: Penguin.
- Thompson P. (2003) *Work Organisations: Critical Introduction*, London: Palgrave MacMillan
- Tilly Ch., 1978, *From Mobilization to Revolution*, Reading MA, Addison-Welsley
- Tilly Ch. (1997), «Social Movements as Political Struggle» προσχέδιο άρθρου για την *Encyclopedia of American Social Movements*.
(http://www.sociology.columbia.edu/faculty/tilly/papers/social_movements.html)
- Toffler A., Dyson E., Gilder G. and Keyworth G., (1994) *Cyberspace and the American Dream: A Magna Carta for the Knowledge Age*, Washington DC, The Progress and Freedom Foundation
- Tone A. (1997) *The Business of Benevolence: Industrial Paternalism in Progressive America*, Ithaca, NY: Cornell University Press.

- Touraine, A. (1971). *The Post-Industrial Society -- Tomorrow's Social history: Classes, Conflicts and Culture in the Programmed Society*. New York: Random House
- Touraine A. (1981), *The Voice and the Eye: An Analysis of Social Movements*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Trescott M.M. (ed.), 1979, *Dynamos and virgins revisited: Women and technological change in history*, Metuchen, New Jersey, Scarecrow Press, σελ. 16.
- Trist E. & K. Bamford, (1951), «Some Social and Psychological Consequences of the Longwall Method of Coal Getting», *Human Relations*, Vol.4.
- Truchil B. (1988) *Capital-Labor Relations in the U.S. Textile Industry*. NY: Praeger Publishers,
- Tsakiris A. (2003) “The Janus-faced Political Intervention of Greek Socialists (PASOK) in the Trade-unions in the 1990s: the case of PASKE in OTOE” *1st LSE PhD Symposium on Social Science Research on Greece*, Hellenic Observatory, European Institute, LSE London, June 21, 2003
(<http://www.lse.ac.uk/collections/hellenicObservatory/pdf/symposiumPa%20personline/tsakiris%20LSE%20paper.pdf>)
- Tsakiris A. (2005) “Greek bank employees’ ‘rebellion’ against social security reform in Greece: a reborn social movement?” Ανακοίνωση στο 10^ο Συνέδριο *Alternative Futures and Popular Protest*, Manchester Metropolitan University, 30/3-1/4/2005.
- Tsaliki P. (1991) *The Greek Economy: Sources of Growth in the Postwar Era*. N.Y.: Praeger Publishers,
- Tsiganou H. (1991) *Workers' Participative Schemes: The Experience of Capitalist and Plan-Based Societies*. NY: Greenwood Press
- Tuft E. (1978) *Political Control of the Economy*. Princeton: Princeton University Press.
- Turner H. (ed.), (1955) *Politics in the United States: Readings in Political Parties and Pressure Groups*.
- Turner H.R. and L. Killian (1987), *Collective Behavior*, Englewood Cliffs, NJ, Prentice-Hall.
- Undy R., Ellis V., McCarthy W.E.J., & Halmos, A.M. (1981), *Change in Trade Unions*, London: Hutchinson
- Useem B. (1998) “Breakdown Theories of Collective Action.” *Annual Review of Sociology*. Vol. 24. No 1, σελ. 215-234
- Valentine D. (1999) “The French Connection Revisited: The CIA, Irving Brown, and Drug Smuggling as Political Warfare.” *Covert Action Quarterly*, <http://www.covertaction.org/content/view/99/75/>.
- Verdier D. (2000) “The Rise and Fall of State Banking in OECD Countries” *Comparative Political Studies*, Vol. 33 No. 3, April, Sage Publications, Inc. σελ. 283-318.

- Vlastos Gr. (1974) “Socrates on Political Obedience and Disobedience.” *The Yale Review*, No. 63 (June) pp 517-534
- Wahl A. (2004) “The Ideological Legacy of the Social Pact.” *Monthly Review*. Vol. 55, No. 8, January, σελ. 37-44
- Walby S., (1986), *Patriarch at Work*, Oxford, Basil Blackwell
- Walker R., 1989, «Machinery, Labour and Location» στο Wood S. (ed.), *The Transformation of Work?* London, Unwin Hyman.
- Walton, R.E. and McKersie, R.B. (1965). *A Behavioral Theory of Labor Negotiations*. NY: McGraw-Hill.
- Warner M. (1982) “Workplace participation and employee influence: a study of managers and shop stewards”, *Industrial Relations Journal*, Vol. 13, no. 4,
- Warren M.E. (2001) *Democracy and Association*. Princeton, NJ: Princeton University Press,.
- Weber M. (1964) *The Theory of Social and Economic Organization*. N.Y.: The Free Press
- Webb S. & Webb B. (1911), *Industrial Democracy*, London, Longman.
- Webb S. & Webb B. (1920) *The History of Trade Unionism*, London, Longmans, Green
- Weeks E. (2000) “Public Participation and The Practice of Deliberative Democracy: Results from Four Large-Scale Trials”. *Public Administration Review*, Vol.60, No. 4, July/August, σελ. 360-372.
- Weiner, R. (1979) “A Brief History Of The Critical School: Goals and Contributions To Date”. *Transforming Sociology Series*. Essex, MI: Red Feather Institute.
- Wiener N., (1954) *The Human Use of Human Beings: Cybernetics and Society*, Garden City, New York: Doubleday & Co., Inc.[Ελλ. Έκδοση: Wiener N. (α.χ.ε.) *Κυβερνητική και κοινωνία: Η ανθρώπινη χρησιμοποίηση των ανθρώπινων όντων*, Αθήνα: Εκδ. Παπαζήση]
- Wiggins P. and R. Williams, 1985, «Technological restructuring and union organization», στο Spyropoulos G., 1985, *Trade unions today and tomorrow: II. Trade unions in a changing workplace*, Maastricht, Presses Interuniversitaires Européens,. σελ. 189-208.
- Williams R. and B. Pearce, 1984, «Design, New Technology and Trade Unions», στο Cross N. (ed.), *Design and Society*, Design Council, London.
- Williams R. and Ian Jones, 1985, «Union influence over technological change and its implications for union roles in the workplace», στο Spyropoulos G., 1985, *Trade unions today and tomorrow: II. Trade unions in a changing workplace*, Maastricht, Presses Interuniversitaires Européens, σελ. 169-188
- Williams R. and F. Steward, 1995, «Technology Agreements in Britain, a Survey, 1977-1983», *Industrial Relations Journal*, Φθινόπωρο.
- Williamson, P. (1985). *Varieties of Corporatism: Theory and Practice*. Cambridge: Cambridge University Press

- Williamson, P. (1989). *Corporatism in Perspective: An Introductory Guide to Corporatist Theory*. London: Sage.
- Wilsher, P., MacIntyre, D. and Jones, M. (1985). *Strike: Thatcher, Scargill and the Miners*. London: Coronet Books.
- Wittner, L. (1982). *American Intervention in Greece 1943-1949*. NY: Columbia University Press
- Woodward J., 1965, *Industrial Organization: Theory and Organization*, Oxford, Oxford University Press.
- Wooton Gr., (1970), *Interest-groups*, New Jersey, Prentice-Hall Inc.
- Yogesh Malhorta, 1993, *The Role of Information Technology in Managing Organizational Change and Organizational Interdependence*, (<http://www.brint.com/papers/change>)
- Young I., 1981, «Beyond the Happy Marriage: A Critique of the Dual Systems Theory στο Sargent L. (ed.), *Women in Revolution: The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism*, London, Pluto.
- Yruela. M. and del Rosal R. S. (1999) “The National Industrial Relations Contexts” στο Rigby M., Smith R. and T. Lawlor (eds.), *European Trade Unions: Change and Response*. London: Routledge, σελ. 38-53.
- Zald M. (1991), «The Continuing Vitality of Resource Mobilization Theory: Response to Herbert Kitschelt's Critique» στο D. Rucht (ed.), *Research on Social Movements*, Boulder CO, Westview Press.
- Zald M. and R. Ash (1996), «Social Movement Organizations» στο *Social Forces*, τεύχ. 44, σελ. 327-41,
- Zald M. and J. McCarthy, *Social Movements in an Organizational Society*, New Brunswick NJ.
- Zweig F. (1952) *The British Worker*. London: Penguin

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΙΣ

- Αντωνίου Σωτήρης. Πρόεδρος Συλλόγου Υπαλλήλων Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος (1979-1982)
- Γεωργακόπουλος Νίκος. Αντιπρόεδρος Συλλόγου Υπαλλήλων Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος (1979-1982)
- Κακκαβάς Χρήστος. Αναπληρωτής Γενικός Γραμματέας Συλλόγου Εργαζομένων Εμπορικής Τράπεζας
- Κουσελάς Δημήτρης. Πρόεδρος Ο.Τ.Ο.Ε. (1996-2004) και πρώην Πρόεδρος Συλλόγου Υπαλλήλων Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος
- Μαρκάκης Γιάννης. Πρώην Πρόεδρος Συλλόγου Υπαλλήλων Ιονικής-Λαϊκής Τράπεζας (1983-1998).
- Μπεκιάρης Ανδρέας. Γενικός Γραμματέας Εκτελεστικής Γραμματείας Ο.Τ.Ο.Ε. (2002-2004) και πρώην Αντιπρόεδρος Συλλόγου Εργαζομένων Εμπορικής Τράπεζας.
- Παυλόπουλος Γιώργος. Συνδικαλιστής Συλλόγου Υπαλλήλων Ιονικής-Λαϊκής Τράπεζας (1996-1998) και Alpha Bank (1999-2006)
- Σιώκος Σωτήρης. Γενικός Γραμματέας Εκτελεστικής Γραμματείας Ο.Τ.Ο.Ε. (2002-2004) και πρώην μέλος Διοικητικού Συμβουλίου Συλλόγου Ιονικής-Λαϊκής Τράπεζας
- Τσεγγενές Δημήτρης. Μέλος Εκτελεστικής Γραμματείας Ο.Τ.Ο.Ε. (2001-2006) και πρώην Αντιπρόεδρος Συλλόγου Εργαζομένων Εμπορικής Τράπεζας
- Τσουκαλάς Δημήτρης. Πρόεδρος Ο.Τ.Ο.Ε. (2004-2006). ABN-AMRO BANK

ΑΛΛΕΣ ΠΗΓΕΣ

- Αρχείο εφημερίδας Άλλη Άποψη στις Τράπεζες
- Αρχείο εφημερίδας Τραπεζικός Αγών
- Αρχείο εφημερίδας Τραπεζικό Βήμα
- Διαδικτυακοί τόποι Ο.Τ.Ο.Ε. και Συλλόγων Υπαλλήλων (ETE, ΣΥΤΕ, Alpha Bank) και εφημερίδας Τραπεζικό Βήμα (http://www.geocities.com/trapeziko_vima/INDEX.html)

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΕΜ (Αντιδικτατορικό Εργατικό Μέτωπο)

ΑΣΔΗΣ (Αντιδικτατορική Συνδικαλιστική Δημοκρατική Συνεργασία)

ΓΣΕΕ (Γενική Συνομοσπονδία Ελλήνων Εργατών)

ΔΑΚΕ (Δημοκρατική Ανεξάρτητη Κίνηση Εργαζομένων)

ΕΣΑΚ (Ενιαία Συνδικαλιστική Αντιδικτατορική Κίνηση)

ΝΔ (Νέα Δημοκρατία)

ΚΚΕ (Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας)

ΚΚΕ εσωτερικού (Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας εσωτερικού)

ΠΑΣΟΚ (Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα)

ΠΑΣΚΕ (Πανελλήνια Αγωνιστική Συνδικαλιστική Κίνηση Εργαζομένων)